

ОЛЕКСА
СТОРОЖЕНКО
МАРКО ПРОКЛЯТИЙ
ПОВІСТЬ
ОПОВІДАННЯ

КИЇВ
ДІТВО
ПРО-
1989

ОЛЕКСА СТОРОЖЕНКО

МАРКО ПРОКЛЯТИЙ
ПОВІСТЬ

ОПОВІДАННЯ

«КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»
1989

До збірника ввійшли твори українського письменника Олекси Петровича Стороженка (1806—1874). Побут, звичаї, побір'я українського селянства, героїчні сторінки козацької вольниці, пов'язані з останнім періодом існування Запорозької Січі, з народно-визвольним рухом, Коліївщина — основні теми творчості письменника.

Окрім оповідань, написаних українською та російською мовами, у виданні вміщено історичну повість «Марко Проклятий», п'єсу «Гаркуша», мемуарно-белетристичний твір про М. В. Гоголя та листи.

В збірник вошли сочинення українського писателя Алексея Петровича Стороженка (1806—1874). Быт, обычаи, поверья украинского крестьянства, героические страницы казацкой вольницы, связанные с последним историческим периодом существования Запорожской Сечи, с народно-освободительным движением, Колиивщина — главные темы творчества писателя.

Кроме рассказов, написанных на украинском и русском языках, в издании помещены историческая повесть «Марко Проклятый», пьеса «Гаркуша», мемуарно-беллетристическое произведение о Н. В. Гоголе и письма.

Упорядник, автор передмови та приміток
П. П. Хропко

С 4702640101—059
М205(04)—89 59.89.

ISBN 5-308-00324-6

© Упорядкування, передмова,
примітки, художнє оформлення
Видавництво «Дніпро», 1989

Олекса Стороженко і його літературна спадщина

Літературна діяльність Олекси Петровича Стороженка (1806—1874) припадає на 50—60-і рр. XIX століття — переломний, складний і суперечливий період у суспільно-політичному, економічному та духовному житті українського народу. Це були часи боротьби проти кріпацтва, коли, за словами В. І. Леніна, «передова думка Росії під гнітом небачено дикого і реакційного царизму жадібно шукала правильної революційної теорії...»¹.

Широкий антифеодальний рух, у якому брали участь, крім уярмленого селянства, представники інших класів та станів тогочасного суспільства, призводить до скасування кріпосництва, а також до буржуазних реформ у суспільній, економічній та адміністративній сферах. Одночасно поживається національно-визвольна боротьба та культурно-мистецьке життя усіх народів, що населяли Російську імперію. Після примусового «десятирічного антракту», пов'язаного з розгромом у 1847 р. Кирило-Мефодіївського товариства, в умовах революційної ситуації другої половини 50-х рр. знову відроджується громадська і культурна діяльність на Україні.

Досягнення фольклористики («Записки о Южной Руси» П. Куліша, видані у двох томах у 1857—1858 рр.), поява альманаху «Хата» (1860), журналу «Основа» (1861—1862), тижневика «Черниговский листок» (1861—1863), організація західноукраїнських періодичних видань («Вечерниці», «Мета», «Русалка», «Нива» та ін.), культурно-освітня діяльність «Громад» активізують український літературний процес. У Петербурзі виходять друком нове видання «Кобзаря» Т. Шевченка (1860), «Народні оповідання» Марка Вовчка (1857), роман «Чорна рада» П. Куліша (1857), у періодичних виданнях публікуються байки Л. Глібова, нариси А. Свидницького, поезії Ю. Федьковича, В. Кулика, Я. Щоголева, оповідання П. Куліша, Марка Вовчка, Ганни Барвінок, М. Омельковича, О. Кониського, П. Кузьменка, М. Чайки, Д. Мордовця. На новий рівень підноситься українська літературна критика.

¹ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Повне зібр. творів. — Т. 41 — С. 7.

Під час цього національно-культурного пробудження й з'являється на українському літературному обрії ім'я О. Стороженка, який публікує в «Основах» кільканадцять оповідань та нарисів, п'єсу «Гаркуша», а в 1863 р. видає в Петербурзі двотомну збірку «Українські оповідання». Щоправда, репресивні заходи царизму, спрямовані проти української літератури, незабаром перервали цей процес, змусили замовкнути й О. Стороженка. Хоч він і продовжував письменницьку діяльність після виходу зловісного валуєвського циркуляру, проте писав уже лише російською мовою.

О. Пипін, характеризуючи суспільну атмосферу початку 60-х рр., що не сприяла духовному розвитку українського народу, відзначав не тільки посилення шовіністичної політики уряду царської Росії, а й інтриги польської шляхти, яка доносила жандармським чиновникам, що недільні школи, засновані в містах українськими громадськими діячами, та написані ними підручники («Граматка» П. Куліша, «Букварь южнорусский» Т. Шевченка та ін.) пробуджують у селян «козацький і гайдамацький дух». Доклали своїх зусиль до цієї чорної справи і клерикали, які теж вбачали в скромному українофільстві надто небезпечне вільнодумство. Реакціонери з єврейського «Сіону» обвинувачували діячів українського культурного руху в «сепаратизмі», в намірах відділити Україну від Російської імперії¹.

Тому в українського доробку за життя О. Стороженка було надруковано тільки два перші розділи ще раніше написаної повісті «Марко Проклятий» (Львів, журн. «Правда», 1870 р.). І все ж цей письменник увійшов в історію української літератури, витримавши іспит часу. Талановитий прозаїк, творчість якого живилася джерелами народної мови і усної народної творчості, її соковитого гумору й інтонаційно багаті оповіді, продовжив традиції М. Гоголя і Г. Квітки-Основ'яненка. В його творах органічно поєдналися яскраве зображення побуту, звичаїв, повір'їв українських селян з романтичним захопленням героїчною історією боротьби запорозького козацтва проти іноземних загарбників. Саме ці риси обдарування О. Стороженка надають самобутності його іноді суперечливій творчості, вирізняють її в потоці українського літературного процесу на зламі двох суспільно-історичних епох.

Олекса Петрович Стороженко народився 24 листопада 1806 р. в селі Лисогори Борзнянського повіту (тепер Ічнянського району) на Чернігівщині в родині дрібного поміщика, відставного армійського офіцера. Старовинний козацький рід Стороженків відомий ще з

¹ Пытин А. И. и Спасович В. Д. История славянских литератур. 2 тома. Изд. 2. — Санкт-Петербург, 1879. — Т. 1. — С. 384—386.

XVII ст.; про його представників йдеться в універсалах гетьманів та Генеральної військової канцелярії XVIII ст. Предків письменника знаходимо серед прилуцьких полковників, ічнянських та повстинських (Лубенського полку) сотників. Пізніше Стороженки відомі як офіцери російської армії, зокрема батько письменника Петро Данилович Стороженко вісімнадцять років служив у війську, брав участь у російсько-турецьких війнах, в облозі й здобутті Хотина 1787 р.

Дитячі роки письменника минули в містечку Великі Будища Зіньківського повіту на Полтавщині. Спочатку хлопець одержав домашню освіту, а потім навчався у «благородному пансіоні» при Слобідсько-Українській губернській гімназії в м. Харкові. З виданого О. Стороженкові атестату видно, що в гімназії він вивчав російську, французьку, німецьку, латинську мови, російську словесність, загальну та російську історію, географію і виявив «превосходные», «хорошие», «изрядные» і «достаточные» успіхи.

Пам'ятною для О. Стороженка була зустріч з молодим М. Гоголем, яка сприяла формуванню естетичних смаків письменника і його художнього обдарування. Про цю зустріч, яка відбулася на Полтавщині десь у 20-х рр. XIX ст., О. Стороженко розповів з багатьма цікавими подробицями в своєму есе «Спогад» («Отечественные записки», 1859, кн. 4). З твору постає виразний образ Гоголя, тоді ще вихованця Ніжинської гімназії вищих наук. О. Стороженко яскраво змалював деякі риси майбутнього славетного письменника — його вміння спостерігати, схоплювати характерне в зовнішності і жестах людей, влучно копіювати, захоплення дотепністю і гостротою мови українського селянина, поетичне сприйняття рідної природи Юному М. Гоголю однаково притаманними були хлоп'ячі вибрики і серйозність у ставленні до життя. Оповідач дивувався, що наступного після зустрічі дня замість пустуна побачив у садку замисленого хлопця, який у полоні роздумів щось занотовував до записника. Микола пояснив співрозмовникові, що пишуть не тому, щоб змагатися з кимось, а тому, що душа прагне поділитися почуттями.

Зображені О. Стороженком епізоди цієї зустрічі, численні конкретні реалії, які увиразнюють портрет майбутнього автора «Ревізора» і «Мертвих душ», неодноразово використовувалися біографами М. Гоголя.

З 1824 р., впродовж майже тридцяти років, перебуваючи на військовій службі, О. Стороженко пройшов шлях від унтер-офіцера в кінно-єгерському до поручика в драгунському полку, а згодом став старшим офіцером у штабі кавалерійського корпусу. Здебільшого служив на Україні і, виконуючи різноманітні доручення, зокрема пов'язані з відбором коней для армії, нерідко переїжджав з однієї місцевості в іншу, завдяки чому добре вивчив життя і побут

селянства на Південній Україні, зустрічався з колишніми січовиками, почув перекази та легенди про Запорозьку Січ. Цей життєвий матеріал ліг в основу багатьох творів О. Стороженка.

Письменникові довелось брати участь у кількох воєнних кампаніях російсько-турецької війни 1828—1829 рр., у придушенні польського повстання 1831 р., в поході 1849 р. в Угорщину; він був контужений.

О. Стороженко, перебуваючи в походах, завжди виявляв глибоке зацікавлення життям народу, його сучасним та минулим, швидко знайомився з людьми, умів розмовляти з ними, слухати їх. Поетичність його натури, щирий гумор, дотепність імпонували співрозмовникам, і від них він чув різні легенди та бувальщини. Його око швидко помічало найсуттєвіше в людях, а пам'ять фіксувала особливості оповіді, різноманітні барви та інтонації. Тому оповідання та нариси О. Стороженка нагадують усні розповіді, часом вони дуже схожі на переказані народом історичні події. Це реальне переплелось з фантазією багатьох оповідачів.

У 1850—1863 рр. О. Стороженко служить чиновником для особливих доручень при київському генерал-губернаторі Д. Бібікові. Служба змушувала його не раз виїжджати на Київщину, Волинь, Поділля, Полтавщину, в Таврію і до інших губерній. Сучасники згадували, що практика слідчого, яка припадає на цей період його життя, захоплювала О. Стороженка. «Розкрити злочин, — писав він, — дає мені величезну насолоду; цим я й буваю цілком винагороджений за свою працю»¹.

1857 р. на сторінках російських журналів та газет з'являється ім'я О. Стороженка як автора роману з української старовини XVIII ст. «Братя-близнець» та низки оповідань, в основу яких покладено українські народні повір'я. З 1861 р. він стає відомий і як український письменник: його твори друкуються в журналі «Основа» та окремими виданнями. А 1863 р. у Петербурзі виходять «Українські оповідання» в двох томах, які О. Стороженко написав ще в 50-х рр. і лише тепер зміг їх опублікувати.

У 1864 р. О. Стороженка перевели у м. Вільно в розпорядження генерал-губернатора т. зв. Північно-Західного краю — відомого своєю жорстокістю М. Муравйова. Ця служба позначилася на белетристично-публіцистичних творах письменника, опублікованих у реакційному «Вестнике Западной России»: вони були тенденційно спрямовані проти польського національно-визвольного руху початку 60-х рр. Тогочасна критика слушно вказувала, що літературна ді-

¹ Стороженко Н. Два епізода из следовательской деятельности Алексея Петровича Стороженко // Стороженко О. Твори. — Харків, 1931. — Т. 4. — С. 264.

яльність О. Стороженка цього періоду позначена «ультраросійським» впливом та «чисто поліцейськими поглядами» на польський визвольний рух¹.

Вийшовши у відставку 1868 р. в чині дійсного статського радника, О. Стороженко останні роки життя провів на хуторі поблизу м. Брест (Білорусія). Тут він виконував обов'язки брестського повітового предводителя дворянства і голови з'їзду мирових посередників. Письменник ретельно займався садівництвом, любив полювати і рибалити. Одягнений в український одяг, з пишними козацькими вусами, всією своєю поставою нагадував тих запорожців, яких змалював у своїх творах. Був енергійною людиною з міцним здоров'ям і силою, за власним свідченням, «згинав двогривенні і носив на гору десять пудів», хоч в останні роки все частіше давалася взнаки давня контузія. Багато часу О. Стороженко віддавав грі на віолончелі, малював і ліпив і був навіть нагороджений медаллю Академії мистецтв.

Осінніми та зимовими вечорами полюбляв бувати в колі знайомих, вести розмови про літературні новини, дотепно розповідати про пережите. Читав на вечорах розділи з ненадрукованої повісті «Марко Проклятий». Чимало часу віддавав своєму «последнему сказанию» — публіцистичному роману «Былое, не минувшее», який так і не був опублікований, а рукопис його загубився. В останній рік життя О. Стороженко постійно листувався з одеським книговидавцем В. І. Білим щодо завершення повісті «Марко Проклятий» і її видання. В листах до нього письменник надіслав гумореску «Вивів дядька на сухеньке», дві байки та уривок із давно написаного вірша.

До смерті письменника спричинилася прикра пригода. Повертаючись одного разу пізнього жовтневого вечора додому, О. Стороженко впав з кладки в холодну воду, пошкодив ногу, простудився і незабаром, 18 листопада 1874 р., помер. Поховано письменника на міському кладовищі в Бресті.

О. Стороженко заявив про себе як письменника романом «Братя-близнець» (1857), супроводжуваним авторською жанровою дефініцією «Очерки Малороссии прошлого столетия», яка ясно вказувала на обраний об'єкт художнього моделювання дійсності. Справді, в центрі уваги письменника — сімейна хроніка двох поколінь родини будищанського поміщика Бульбашки, що розгортається в XVIII ст. О. Стороженко не випадково звернувся до цієї теми: в середині XIX ст., коли так яскраво виявилися суперечності кріпосницького суспільства, зокрема паразитизм дворянства, злободенними були ху-

¹ Петров Н. И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. — К., 1884. — С. 227.

дожні пошуки причин виродження панівних класів, яке розпочалося ще в минулому столітті, коли козацька старшина перетворилася в «малоросійське» дворянство. В романі яскраво показано, що вже тоді нащадки відважних предків, опоетизованих М. Гоголем у героїчному образі Тараса Бульби, перетворилися в нікчемних Бульбашок, дні яких минають у заскорузлому провінційному животинні.

Хоча роман написано російською мовою, в ньому нуртує українська стихія. Вже самим зображенням старосвітського панства — всіляких Дудок, Покришок, Драбин, Книшів, Капельок, Малинок, етнографічними описами та історичними екскурсами, докладним змалюванням побуту, введенням поетичних епіграфів до розділів, узятих з народних пісень, прислів'їв, приказок, поминальних плачів та голосінь, з творів Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, Л. Боровиковського, використанням у тексті українських слів, словосполучень, ідіом письменник вказує на національну основу твору.

Про глибоку обізнаність О. Стороженка з народними повір'ями, легендами, переказами, звичаями та обрядами, власне, про український лад художнього мислення письменника свідчать також «Рассказы из крестьянского быта малороссиян» (1857), написані на українському матеріалі, сповнені поряд з іронічно-викривальними мотивами стверджувального ідейного пафосу, який виразно виявляється в картинах із життя трудового люду. Тут змальовуються кмітливі селяни, які виводять на чисту воду аморальність панських лакуз («Изворотливый малоросс»), доброзичливо розповідається про хлопчика-поводаря, який помстився своєму кривдникові («Колбаса»), поетизується зовнішня врода і щире, добре серце молоді дружини лісника («Лесной дидько и непевный»).

Зображуючи побут селян, вводячи читача у фантастичний світ повір'їв та міфів, О. Стороженко змальовує і окремі прояви соціальної несправедливості. Так, нічого не втративши з повчань справника, затуркані селяни спохопилися тоді, коли почули з уст сільського голови пояснення, чого кричав пан: «Того гримал, — приосанившись, сказал голова, — что вы до сих пор не перевезли из лесу моих колодок». Незважаючи на анекдотичну суть даної ситуації, з оповідання «Голова себе на уме» реалістично постає образ сільського жмикрута.

Звертаючи увагу на такі моменти, О. Стороженко трактує їх як зловживання владою окремих адміністраторів та «лихих» поміщиків. Така кривда селян дрібними чиновниками або жорстокими родичами карається втручанням вищого сановника («Тетушкина молитва»). Правда, в окремих творах, як, наприклад, в оповіданні «Убийца», соціальне зло показано в усій його потворності. Бюрократичне кривокотворство, коли «соблюдение законных формальностей» затягується на довгі роки, наносить невинним людям нечувані страждання: три-

мають в ув'язненні безвинного заробітчанина, а під стінами тюрми помирає його стара мати; розпалась сім'я селянина, помер малолітній син, повністю зруйнувалося господарство, через голод і злиденне життя його дружина стала повією. В фіналі цієї трагедії нещасний в'язень, не витримавши фізичних і моральних тортур, вдається до самогубства.

В російських оповіданнях часто натрапляємо на конкретні топоніми, які прив'язують їх сюжет до певних регіонів України (Ворскла, Псло, Дніпро, Полтава, Зіньків, Ромни, Прилуки, Пирятин, Хорол, Гурбинці, Микільська слобідка поблизу Києва), причому письменник звертає увагу читача на характерні ознаки певної місцевості. Так, з оповідання «Подкидыш» вимальовується панорама весняного Києва: зелені Голосіївського лісу, споруди Видубицького монастиря, золоті бані церков і дзвіниць Печерської лаври, Аскольдова могила, Микільський військовий собор, військові казарми мавританського стилю, Царський сад, Золотоверхий Михайлівський собор, Десятинна церква, «легкая, как будто в воздухе висящая церковь Андрея Первозванного и Олегово кладбище». Кожний, хто знайомий з архітектурно-ландшафтними обрисами Києва середини минулого століття, відчує майстерність письменника, точність і достовірність художнього зображення дійсності в його творі.

Уже згадуваний «Спогад» про зустріч з М. Гоголем зацікавлює яскраво виписаними епізодами з життя українського старосвітського панства в перші десятиріччя XIX ст. Переконливий образ Пульхерії Трохимівни — типової представниці провінційного дворянства. Вона, оберігаючи «честь» свого сінка, люто накинулася на того, хто засумнівався в його «подвигах». А в цей час молодий студент М. Гоголь з неприхованою іронією й глумом, блискавично й акторськи майстерно зобразив обох, спотворених гнівом і взаємною ненавистю. Нещадний у ставленні до обмеженого, але самовпевненого панства, М. Гоголь водночас пильно придивляється до життя селян, захоплюється влучним, емоційно наснаженим народним словом.

Українська спадщина О. Стороженка тематично не дуже розмаїта. Побут, звичаї, повір'я тогочасного українського селянства та героїчні сторінки козацької вольниці, пов'язані з останнім періодом існування Запорозької Січі, з народно-визвольним рухом під час Коліївщини, з образами колишніх січовиків, — ось майже все коло порушених письменником тем.

Серед творів О. Стороженка привертають увагу мініатюрні за обсягом гуморески. Це здебільшого — літературно опрацьовані, дещо розширені у смислому плані, з конкретно виписаними образами персонажів народні прислів'я, приказки та анекдоти. Друкувалися ці твори в «Основі» під журнальною рубрикою «З народних уст», найімовірніше запровадженою П. Кулішем, який орієнтував молодих

літераторів керуватися в зображенні життя принципом «етнографічної правди», і були об'єднані в цикл під такою назвою в збірці О. Стороженка «Українські оповідання» (1863).

Динамічний сюжет, несподіваність розв'язок, природність оповіді, яскрава образність, гумористичне розкриття теми, багата у лексичному й фразеологічному аспектах мова — такі характерні особливості цих творів. Тому І. Франко назвав пізніше їх автора «талановитим оповідачем», який «добре володіє українською мовою», хоч водночас вказав на обмеженість його «ідейного способу думання і ... глибокого розуміння людського життя»¹.

В передреформені десятиріччя, коли передову громадськість найбільше цікавила боротьба за визволення селянства з кріпосницької неволі, О. Стороженко взагалі не відбивав у своїх творах класових суперечностей між селянами та поміщиками у феодальному суспільстві. Своє завдання він вбачав насамперед у тому, щоб літературно відшліфувати фольклорний сюжет, урізноманітвивши, збагативши його конкретними ситуаціями, взятими з селянського побуту, і, зрештою, розважити читача.

І все ж ці оповідання подають певні сторони селянського побуту, викликають інтерес майстерністю трансформації уснопоетичних мотивів і образів. Дослідники неодноразово зіставляли гуморески О. Стороженка з фольклорними творами, намагаючись віднайти ті типологічні риси, які зближують їх з відповідними народними переказами та оповідями. Так, оповідання «Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддавав» написано на основі відомої приказки, до речі, майстерно вмонтованої в текст твору, — «Де чорт не справиться — туди бабу пішле». Оповідання «Вчи лінивого не молотом, а голодом» також розвиває народне прислів'я, яке, можливо, пов'язане з переказом про приборкання ледачої невістки. Дотримуючись канви фольклорної оповідки, письменник водночас вказує, що заможні батьки ще з дитинства розбещували свою дочку. Оповідання «Два брати» теж основане на фольклорному сюжеті про бідність і багатство. Оповідання «Лучче нехай буде злий, ніж дурний» трансформує поширений уснопоетичний мотив про дурня, який буквально сприймає кожну пораду. Відгомін апокрифічної легенди про Соломона, який уміло викривав злочинців, відчутний в оповіданні «Розумний бреше, щоб правди добути», а повір'я про чорта й відьму лягли в основу оповідання «Жонатий чорт».

О. Стороженко майстерно вибудовує оригінальні сюжети на каркасі прислів'я чи приказки, за мотивами переказу, легенди, повір'я. Його твори наповнені гумором, проте цей сміх, як правило, є соціаль-

¹ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Зібрання творів: У 50 т. — К., 1984. — Т. 41. — С. 338.

но інертним, тільки розважальним. Часом і невеселі факти, породжені соціальною нерівністю чи кривдою, як, скажімо, в анекдоті «Вивів дядька на сухеньке», трактуються суто в гумористичному плані, бо сваволою кріпосника, про яку тут ідеться, автор лише констатує. Звичайно, потрібно зважати на жанрову специфіку таких мініатюр, на прагнення автора тільки посмішити читача (так, до речі, будуються й народний анекдот), і все ж впадає в око, що він, ретельно зображуючи деталі побуту, намагається ефектно показати життєві ситуації, залишаючись підкреслено байдужим до соціальних питань.

Цикл «3 народних уст» є ще одним свідченням того, що українська проза впродовж 30–50-х рр. XIX ст. пройшла етап свого становлення на живлющому ґрунті усної народної поетичної творчості. Як і в інших народів, на Україні однією з істотних закономірностей розвитку ранньої прози став процес трансформації фольклорних жанрів у суто літературні види. Використовуючи народний тип оповіді, письменники (О. Пушкін в «Повістях Белкіна», М. Гоголь, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Куліш) оцінювали життєві явища з позицій простої людини, тим самим розкриваючи суть народного світосприймання. Вже в творчості першого прозаїка нової української літератури Г. Квітки-Основ'яненка відбулася природна еволюція від олітературення фольклорних жанрів, від написаної цілком у дусі усної народної творчості «побреженьки» («Пархімове снідання») до фольклорно-етнографічного («Мертвецький великдень») та побутового («Салдацький патрет») оповідання. Уснопоетична основа легко вгадується в багатьох творах П. Куліша, Ганни Барвінок, А. Свидницького, С. Носа, М. Номиса, О. Кониського.

Ціла низка оповідань О. Стороженка також подекуди ґрунтується на фольклорних мотивах та образах, однак вони сильніше позначені рисами творчої індивідуальності автора, зокрема наповнені романтичним пафосом. Поєднуючи побутово-етнографічне зображення з романтизацією повір'їв та легенд, переплітаючи реалістичний і романтично-фантастичний струмені художнього моделювання дійсності, автор надає цим творах такої...стильової самобутності, яка при всій неповторності художнього обдарування автора водночас близька до уснопоетичного сприймання світу. Все ж в окремих оповіданнях домінує романтична стихія. Це виявлено не тільки у змалюванні демонологічних образів чи розгортанні фольклорних оповідок у творі, які є, власне, оповіданнями в оповіданнях, але й там, де виклад ведеться від конкретно окресленого образу автора-оповідача. Така композиція притаманна більшості творів О. Стороженка і є характерною особливістю його індивідуального стилю.

Зразком романтичного опрацювання міфологічних мотивів є оповідання «Закоханій чорт», основане на повір'ї про кохання між чортом і відьмою та переказах про кмітливість запорожців. Оповідь діда

про зустріч запорожця Кирила з чортом, історія відьми Одарки, перипетії пригод козака з чортом містять яскраві фантастичні епізоди, динамічні в розвитку сюжету, майстерні в користуванні засобами сміху. Фантастична історія, яка охоплює кілька центральних розділів, наче перлина, вкладена в коштовну композиційну рамку. Оповідач під враженням поїздки шляхами Слобожанщини із задушевним ліризмом змальовує картини природи. Зображення перелісків, ярів, левад переходить у захоплене освідчення оповідача: «Куди не глянь — усе тебе чарує, привітає, усе тобі всміхається. Здається, сама рідна наша Україна вийшла тобі назустріч: то спогляне на тебе гарячим сонцем, то притулиться пахучим холодком із темного лісу, то промовить пісню, то озветься соловейком, жайворонком, то неначе грається з тобою: затурчить горлицею, залоскоче тихесеньким вітерцем». Широкий степ в О. Стороженка «сивіє старенький, як море, мріє-мріє, поки не зійдеться з небом, а небо з землею». Цей образ викликає в оповідача асоціації, пов'язані з минулим: «Гуляйте, очі, гуляйте, думи, як колись гуляло по сьому степу вольне козацтво».

Легендарно-фантастичне оповідання «Закоханий чорт» позначене певним наслідуванням романтичної манери молодого М. Гоголя. Типологічна схожість цього твору з оповіданнями із «Вечорів на хуторі біля Диканьки» виявляється в тому, що сюжет побудований на демонологічному матеріалі, реально химерно переплітається із фантастичним, щедро використані образи народної сміхової культури, а також неординарно подані художні подробиці, мова твору барвиста. Як і автор «Вечорів...», О. Стороженко прагнув створити поетичний образ України, овіяної повір'ями, легендами, піснями. Такий підхід до зображення дійсності ґрунтувався на романтичних принципах відбору матеріалу, його своєрідного, незвичного узагальнення. Для українського прозаїка тут найяснішим орієнтиром була творчість славетного земляка, яку він добре знав. Хоч, правду кажучи, за два минулі десятиріччя в літературі відбулися докорінні зміни, і те, що було природним на початку 30-х рр., стало анахронічним у 50-х. Звичайно, письменники різнилися художнім обдарованням. До того ж

О. Стороженко, на відміну від М. Гоголя, міцно тримається легенди чи повір'я і не надає ширшого польоту своїй уяві. Кілька оповідань О. Стороженка своєю тематикою і образністю звернені в минуле, воскрешають картини життя й побуту запорожців. Спогади про Січ і звитягу козацтва були ще свіжими наприкінці 20-х рр. XIX ст.

В оповіданнях «Кіндрат Бубненко-Швидкий», «Прокіп Іванович», «Дорош», «Мірошник» письменник сприймає козацтво з певним замилюванням, оминаючи конкретні історичні події. Зображуючи минуле, він звертався до народного епосу, в якому поставав запорожець як мужній, хоробрий захисник рідного краю. Окреслюючи образи

козаків, О. Стороженко вдавався й до романтичної вигадки, прикрашування лицарів степу, наслідуючи повість М. Гоголя («Тарас Бульба»), нариси Г. Квітки-Основ'яненка («Головатий», «Основание Харькова»), романи П. Куліша («Михайло Чарнышенко», «Чорна рада»).

Романтизовані автором герої його творів водночас є реальними історичними постатями. Тому, хоча ці твори О. Стороженка визначаються як оповідання, певне, правильніше було б називати їх нарисами, своєрідними белетризованими портретами. Автор і сам прямо вказує на зустрічі з людьми, які зображені в його творах. Про рисовий характер цих явищ особливо свідчать «Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа», в яких докладно змальовується життя і побут запорожців у Січі в останній період її існування. Запорожець Микита Корж — постать, як відомо, історична — з дитинства виховувався серед січовиків і, маючи міцну, ясну пам'ять, багато розповів цікавого про минуле О. Стороженкові, з яким познайомився 1827 р., і навіть здійснив з ним спільну поїздку по місцях запорозької слави.

О. Стороженко познайомив з Коржем катеринославського архієпископа Гавриїла, і той на основі записів розповідей запорожця видав в Одесі книжку «Устное повествование бывшего запорожца Коржа» (1842). На основі цієї книжки О. Стороженко підготував і свої «Споминки...», збагативши їх численними примітками. «Споминки...», як і твори з циклу «Оповідання Грицька Ключника», за своєю жанрово-композиційною структурою нагадують відомі в літературі подорожні описи. Критики вказували на певну їхню спільність з деякими російськими повістями Т. Шевченка («Близнець», «Княгиня»), адже ж у них щойно спостережені події, зустрічі з людьми насичуються докладними оповідями про інших людей, спогадами про минуле. В цій багатоплановій оповіді важливе місце належить численним епізодам, поданим у формі діалога, з широким вживанням примовок, приказок, вигуків, що зближує їх із драматичними сценами. Конкретність зображення забезпечується топонімічною достовірністю художніх картин, міцною прив'язаністю до хронологічного дерева історії, що вирізняє ці твори О. Стороженка в літературному процесі середини XIX ст.

Розповідаючи про запорожця Кіндрата Бубненка-Швидкого з одного іменного оповідання, автор конкретно називає тульчинську околицю, де ще й після смерті козака «гоготить луна од його оповідань». Трагічна доля сунулася колишньому «колієві»: у бойових сутичках із карателями загинув його син, шляхта вирізала всю сім'ю, Кіндрат залишився наодинці зі своїм невиліковним горем. Символічним образом лиха є козацька сльоза; в ній узагальнено й особисту трагедію столітнього діда, і горе всього народу, пригніченого соціальним і національним ярмом. Автор так розкриває суть цього образу: «Молять бога, щоб він оборонив люд од огня, меча, потопу, гладу, трусу і

хороби: зложи до купи усе те лихо, і вийде з нього одна тільки козацька сльоза. Глибоко вона криється у серці, важка вона, не латво її зворушить; а як же видаляють її з ока, то горе і людові, і краю, і годині!..»

Щирим ліризмом сповнені «Оповідання Грицька Ключника», в яких ідеться про часи, коли запорожці після зруйнування 1775 р. Січі осідали хуторами в степових балках та байраках. Туга і смуток цих людей, ті випробування, які випали їм на крутому переломі історії, правдиво передані письменником.

У цьому циклі змінюється образ оповідача: це колишній запорожець, який тепер оселився в степу й розказує про складний період у житті своїх побратимів. З глибоким болем прощається з Січчю курінний отаман Прокіп Іванович: глянувши з берега Дніпра на зруйновані курені, самотню церковцю, впав мужній козак на коліна і вперше заплакав, Залишає кіш і доживає останні дні в зимівнику герої іншого твору — старий Дорощ. А в оповіданні «Мірошник» розгортається третя життєва історія — горе старого батька, який втратив улюбленого сина, рекрутованого до царської армії.

Змінилися часи, змінилось і життя колишніх січовиків. О. Стороженко показує, як нелегко пристосовувались вони до нових умов. Однак замишування патріархальною старовиною в цих творах, прагнення переконати читача, що ті пани, які вийшли із козацької старшини, добрі і справедливі, звучали надто фальшиво, а особливо коли згадати, що написані вони в період боротьби за ліквідацію кріпосництва. Не дивно, що в журналі «Современник» (1863, кн. 8) одразу ж після виходу збірки «Українські оповідання» з'явилася рецензія, в якій гостро засуджувався такий підхід автора до зображення дійсності.

Відомо, що Стороженко був ображений оцінками рецензента. Пізніше в одному з листів до В. Білого він писав, що саме через них і перестав писати по-українському. В цьому зв'язку А. Кримський у статті, яка супроводжувала переклад рецензії «Современника», опублікований 1901 р. в «Літературно-науковому віснику», зазначав, що неглибоким був патріотизм автора «Українських оповідань», коли «міг пропасти через одну-однісіньку рецензію»¹.

Неприйняття простими селянами оповідання «Прокіп Іванович», його ідилічних картин «щасливого» життя під рукою «доброго пана» засвідчує й В. Грінченко. Читачі одразу відчували фальш, коли автор прагнув переконати, що навіть «два запорожці, що з усієї сили ненавиділи панів, а над усе любили волю, залюбки пішли до такого (доброго. — П. Х.) пана в кріпацтво».

¹ Кримський А. Чому Олекса Стороженко покинув писати по-українськи? (Пам'яті О. Я. Кониського) // Твори: В 5 т. — К., 1972. — С. 548.

«Оповідання Грицька Ключника» багатьма особливостями нагадують ідилію П. Куліша «Ориця» (1844, надр. — 1857). Ця схожість виявляється в ідеалізації життя й побуту козацтва в ту пору, коли воно осідало чи осіло хуторами, а його старшина вже урівнювалася в правах з великоросійським дворянством. Впадають в око й такі риси цих творів, як змалювання побуту в міфологічному плані, схрещення ліричних і гумористичних тональностей в оповіді, акцентування моралізаторських настанов у християнському дусі. Романтизм О. Стороженка, характер його історизму відповідали напряму журналу «Фснова», бо часопис часто подавав хутірську екзотику, поетизував старовинні звичаї та обряди.

Є в О. Стороженка два оповідання, що безпосередньо стосуються сучасної авторові дійсності. Написані вони в реалістичному ключі, причому гумор в них набирає соціального звучання, переростає в сатиру. В основі гуморески «Вуси» лежить один з тих анекдотів, що активно побутували в чиновницькому середовищі (сучасники свідчили, що О. Стороженко літературно опрацював анекдот, який розповідав веселун і жартівник Животовський з Опішні на Полтавщині). Дотепно оповідаючи про курйозне становище, в яке потрапив колишній військовий, що, ставши засідателем, змушений був з примхи начальника поголити вуса, О. Стороженко зумів передати задушливу атмосферу побуту чиновників, бруталне ставлення сановника до підлеглих.

Оповідання «Голка», побудоване на анекдотах про Потоцького, передає необмежену сваволю і жорстокість магната-кріпосника. Взв'язавши для твору незначний з першого погляду факт присікування Потоцького до дрібного шляхтича, письменник зумів піднятися до далеко ширших соціальних узагальнень: перед читачем постає зловісна постать необмеженого в своїх злочинах феодала, зображуються в усій оголеності нелюдські стосунки в кріпосницькому суспільстві.

О. Стороженко визначив жанр п'єси «Гаркуша» як «драматичні картини у трьох діях», адже ж конфлікт дії майже немотивований. В центрі уваги — історична постать повстанського ватажка Гаркуші, який зі своїм загоном наводив жах на лівобережне панство. Письменник, використавши відомий факт про бунтівника (йому мав бути відомий драматизований нарис Г. Квітки-Основ'яненка «Предання Гаркуше», надрукований 1842 р.), окреслює образ свого героя романтичними барвами, відзначає благородство вчинків колишнього запорожця, його сміливість, відчайдушність, чесність. Усі сюжетні колізії твору пов'язані з палким коханням романтичного розбійника до красуні сотничихи.

Повісті «Марко Проклятий» автор дав жанрове визначення: «Поэма на малороссийском языке из преданий и поверий запорожской старины», що прямо вказує на фольклорні джерела, з яких вона

постала. У листах до одеського книговидавця В. Білого письменник докладно розповів історію написання повісті. Протягом тридцяти років він збирав легенди про вічного страдника-мандрівника Марка, якого за гріхи не приймає земля. За народними переказами, пригоди Марка відносяться ще до часів Хмельниччини, і Стороженко вирішив показати свого героя на тлі визвольної війни 1648—1654 років. Авторська концепція героя викладена в одному з листів до В. Білого: «Каждий народ имеет своего скитальца: древние греки — Одиссея, французы — Вечного жида Сантенера, испанцы — Мельмота, у немцев и англичан их не перечтешь, у русских — Кашей Бессмертный, а у малороссиан — Марко Проклятый, но, кажется, малороссийский Марко заткне за пояс всех скитальцев».

Перші чотири розділи повісті є літературною інтерпретацією фольклорних легенд про вбивцю і кровозмішувача і, власне, вводять нас у суть образу трагічного героя. Такі легенди відомі дуже давно, вони походять ще з язичницьких часів. Відгомін цих легенд знаходимо в трагедії Софокла «Едіп-цар», у піснях про злочинне кохання між братом та сестрою. Приказка «Товчеться, як Марко по пеклу», поставлена епіграфом до твору, українізує постать героя, змушуючи згадати один з старовинних віршів про Марка Пекельного. Однак О. Стороженко малює Марка й на основі інших легенд, що надає образу глибшого змісту, вирізняє його серед інших легендарних постатей такого типу.

Марко Проклятий — постать трагічна. Він тяжко карається за гріховне співжиття з сестрою, за вбивство сестри, матері й інших людей. Навічно проклятий батьком, що встав з могили, Марко приречений носити в страшній торбі за плечима голови вбитих ним матері й сестри. Та, дотримуючись народної моральної істини, втіленої в проклятті, автор дещо розвиває її. Трактуючи образ Марка, письменник проводить ідею, що страждання вічного мандрівника легшають, якщо він здійснює добре діло для громади. Ця думка об'єднує внутрішнім зв'язком усі епізоди твору, надає гуманістичної спрямованості його пафосу.

У наступних розділах твору йдеться про початок селянського повстання на Лубенщині, де жив знавіснілий кат Ярема Вишневецький. У цьому русі знаходить своє місце молодий козак Кобза, а повстанцям, у вирішальну хвилину приходять на допомогу Марко. В повісті є яскраві епізоди визвольної боротьби народу, проте конкретно-історичного змалювання Хмельниччини тут не знайдемо. Письменник стверджує справедливості виступу селян та козаків, з симпатією ставиться до їхньої боротьби проти шляхти.

Проте любовна інтрига, пов'язана із коханням Кобзи до молодої дружини князя Четвертинського, заважає авторові цільно і яскраво зобразити народних повстанців.

Хоч автор і доводив, що епізоди з Кривоносом і вовгурянцями основані на достовірних фактах, проте натуралістичне зображення повстанців і їх ватажка відмінне від уснопоетичного трактування образу одного з героїв визвольної війни. Показуючи, як Кривоніс катує полонених шляхтичів, і підкреслюючи хижі риси у його зовнішності, автор спотворює образ селянського полководця, перекручує сам характер священної боротьби українського народу проти своїх поневолювачів.

Повість лишилася незакінченою. Згодом невідомий автор дописав останні розділи її, проте не зумів дорівнятися Стороженкового твору. Він конспективно (більше розказуючи, ніж показуючи) дав свою, примітивну версію дальших блукань Марка, хоч у передмові до першого видання В. Білий вказував, що останні чотири розділи «згруповані» відповідно до викладеного автором плану твору.

Ще за життя письменника окремі твори («Закоханий чорт», «Вуси», «Голка») були перекладені російською, німецькою, сербсько-хорватською мовами. Пізніше були надруковані в російських перекладах оповідання «Не в добрий час», «Дорощ» та «Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа». Яскравий сюжет, насиченість діалогами, колоритні образи в прозі О. Стороженка не раз привертала увагу діячів театру. Так, М. Кропивницький 1885 р. здійснив інсценізацію оповідання «Вуси» і за його мотивами створив однойменну комедію в чотирьох діях. Цікаво, що серед дійових осіб на перше місце висунуто поміщика «дохожалих літ», колишнього військового, і наділено його відомим на Полтавщині прізвищем Бразолій. Сам М. Кропивницький виконував у виставі головну роль. Відомі дві драматичні переробки повісті «Марко Проклятий», здійснені П. Барвінським у 1898 р. і В. Поповичем (Райським) у 1902 р. Залишилися в рукописах інсценізації «Не в добрий час» М. С. Тугого (Короля) і «Чорт, закоханий у відьму» невідомого автора.

Важливою сторінкою творчої біографії О. Стороженка є також переклади російською мовою трьох творів Г. Квітки-Основ'яненка («Салдацький патрет», «Мертвецький великдень», «Козир-дівка») та ідилії П. Куліша «Орися».

Таким чином, розгляд творчості О. Стороженка в контексті тогочасного літературного процесу спростовує бездоказові судження про нібито стиґійність його літературної діяльності, нерозуміння ним суспільних завдань, тільки розважальний характер оповідань, їх повну й беззастережну асоціальність. Насправді ж, О. Стороженко свідомо ступив на шлях української літературної творчості. Про це свідчать висока оцінка письменником спадщини Г. Квітки-Основ'яненка, захоплення високими гуманістичними ідеями Т. Шевченка, з поезій якого він не раз вибирав епіграфи до своїх оповідань, присвята творів П. Гулаку-Артемівському, М. Костомарову,

П. Кулішеві, а також і той факт, що він підтримував добрі стосунки з автором байки «Пан та Собака», редакторами та авторами журналу «Основа», в якому активно співробітничав. О. Стороженко сподівався, що українське літературне життя розвиватиметься дедалі бурхливіше, вірив у великі потенційні можливості рідного слова, сприяв його розвитку й збагаченню.

Незважаючи на не дуже широкий ідейний діапазон, певну суперечливість, творчість О. Стороженка все ж вирізняється в українському літературному процесі середини ХІХ ст. постійним інтересом письменника до усної народної творчості, самотутньою художньою інтерпретацією її мотивів та образів. Майстерність у володінні секретами сміху в усій розмаїтості його відтінків, лірична схвильованість оповіді, поетичність пейзажних картин, художня сміливість в оперуванні міфологічними образами, пристрасна напруженість діалогів, живе, барвисте слово — це ті стильові особливості творів письменника, які не старіють. О. Стороженко збагатив і розширив можливості оповіді як композиційного чинника організації художнього матеріалу, разом з іншими письменниками-«основ'янами» зробив свій внесок у подальший розвиток української прози.

Петро ХРОПКО

З народних уст

СЕ ТАКА БАБА, ЩО ЧОРТ ЇЙ НА МАХОВИХ ВИЛАХ ЧОБОТИ ОДДАВАВ

Жило в селі таке чесне та тихе подружжя, не тільки не лаялись, і сварки між ними ніколи ніякої не було; як кажуть: «любилися, кохалися, як голубів пара». Янголи, глядячи на щасливе їх життя, радувались і втішались, а чорту було не по нутру — найбільш од того, що не можна йому ніяк увійти до них у хату. Чого вже він не робив, як біля їх не заходжувавсь, щоб вони хоч полаялись! — нічого не вдіяв. Досадно чорту. «Що тут, — думає, — робити?» Далі згадав, що в сім же селі є прехидна баба, з біса хитра й лукава; от він, недовго думавши, і прийшов до неї за порадою.

— Будь ласкава, бабусенько, — каже, — допоможіть мені в мойому ділі, а я вам за се оддячу.

— Добре, кажи, чого тобі треба?.. Не первому такому ж чорту, як ти, я в пригоді стала.

— Чи ви знаєте оте гаспидське подружжя, Якова й Катерину, що в душі воно в мене сидить?

— Знаю, а що?

— Чи не можна б яким-небудь побитом розвести сю гемонську пару? Хоч би принаймні полаялись!

— Чому не можна? А що ти мені за се даси?

— Що душі твоєї завгодно.

— Червоні чоботи з срібними підківками!..

— Добре, — каже, — хоч і з золотими!

Згодилися, а чорт віри не йме: «Як-таки, — думає, — я і чорт, а нічого не вдіяв, а то щоб вона, чорт батька зна що таке, баба, та зробила!»

Дурний, хоч і чорт! І того не знав, про що давно вже люди кажуть: що в старій ехидної баби десять чортів сидить, та ще й на двадцять сідала гуляють, що, де чорт не справиться, — туди бабу пішле!

Тільки баба випровадила чорта, зараз натягла на себе кожушанку та й побігла до церкви. Ще й в одного дзвона не дзвонили, а вона вже стоїть на бабинцю і хреститься

та поклони б'є, а сама поглядає. Стали люди збиратись. Тільки вгледіла Якова, зараз до його і підскочила.

— Ой, жаль мені тебе, чоловіче! — каже, схиливши набік голову. — Дуже жаль! Не знаю, як тебе й вирятувати, яку тобі й порадоньку дати!..

— Чого тобі треба від мене? — пита Яків.

— Ох, мій голубе! Велике, превелике горе тебе чека, нещасливого!

— Яке горе?

— Жінка тебе не любить, зрадила тобі небога, закохалася в Семена Прудкого і налагодилась тебе з світа зігнати, зарізати!..

— Скажена бабо, що ти кажеш? — скрикнув Яків. — Та в мене жінка тиха, як горлиця; вона мене любить, — душі в собі не чує!

— Мій голубе сизий! Не йми ж мені віри, коли не хочеш, тільки слухай, що я тобі казатиму, та й роби, що сам знаєш!..

— Кажи.

— Сьогодні, як вернешся од церкви додому, жінка стане тобі ськати в голові!.. Гляди ж: як побачиш ніж, швидше зскакуй, щоб вона не перетяла тобі горлянки!

— Тьфу на твого лисого батька! — скрикнув Яків, аж перехрестився. — Яке неподобне вигадує! Нехай воно на твоїй голові окошиться!.. — Та од неї скоріш у церкву.

А чорт, перекинувшись горобцем, та з радощів аж підскакує, та хвостиком вертить. Бачить диявольський син, що бісова баба гаразд-таки засмутила чоловіка, бо ввійшов у церкву і не перехрестився.

Катерина, випровадивши свого чоловіка до церкви, пораяється біля печі, весела й щаслива, як пташечка, а пісня так і виливається із самого серця: сказано — любить, щаслива, весела. І не схаменулась небога, як лихо затуркотіло у віконце.

— Хто там? — пита Катерина.

— Се я, — обізвалась баба. — Відчини!

Ввійшла баба в хату, збіднилась, хлипа, сіла на лаві і на добридень не сказала.

— Чого се, бабусю, ви такі смутні? — пита Катерина.

— Серденько моє, дитинко моя люба! — каже баба, важко зітхнувши. — Не питай мене, не з добрими вістями я до тебе прийшла... Лучче б мені, старій, і не дожить до сії лютої бідоньки... — І знову розпустила патьоки і заголосила на всю хату:

— Пропала ти, донечко, навіки пропала!.. Не любить тебе твій Яків — причарували його до себе злії люди, одвернули його од твого серця!..

— Оттаке вигадай! — каже молодиця, засміявшись. — Та такої вірної дружини, як мій Яків, нехай здоров буде, на всьому світі не знайти!

— Ох, лишенько моє! так і я думала, та не так воно вийшло. Слухай, серце. Позавчора приходила до мене удова Бистриха — щоб їй добра не було! — і просила зілля. «Нащо тобі?» — питаю. Не хотіла спершу казати, а там і призналась: «Закохалась, — каже, — в Якова, Катерининоного чоловіка... причарувати. Він дуже любить свою гладку жінку». Я й не дала: сказала, що в мене нема того зілля. Сьогодні оце йду до церкви, зирк — аж твій Яків ходить біля Бистришиної хати, якось чудно дивиться і голову понуриє. «Ох, мені лишенько, — думаю, — чого се він такий? Щось неблагополучно!» Скоріш у хату до Бистрихи; питаю, а вона усміхається та й каже: «Аж у Петриках достала того зілля». Як ножем мене в серце штрикнуло! Де б то не достала? Тільки глянула я на бідолаху, зараз і пізнала, що вже йому надано. Незчулась, як отсе і до тебе прибігла... Ох, мені лихо тяжкеє! пропала ж ти, моя горличко, навіки пропала!..

І знов заголосила на всю хату.

Слуха молодиця і вже не сміється: склепилися устонька й посиніли, сама — як крейда; на очах тремтять сльози; вся труситься і хапається за стіл, щоб не впасти.

— Бабусенько, ненько моя! — заголосила Катерина, облившись гіркими. — Вирятуй же мене, нещасливу, вирятуй мого бідного Якова! Як він мене покине, то й я світ покину, сама на себе руки наложу!

— Вирятую, моє серденько, вирятую, не дам злій личині верховодити над вами! Тільки, моя голубонько, треба якнайшвидше одворожувати, поки ще твій Яків не перепив недопійла, поки супротивник не засів йому в потилиці... Чи нема в тебе гострого ножа?

Молодиця скоренько подала бабі ножа. От вона пошептала, пошакрувала над ним та й каже:

— Озьми ж сього ножа, і як вернеться од Бистрихи твій чоловік, то поськаєш йому в голові, а як засне, то сим ножем одріжеш у його прядку волосся і оддаси мені, то я зараз розіб'ю ті чари ік чортовій матері і приверну твого Якова знов до тебе!

Катерина аж руки цілує у бісової відьми та дякує, а чорт, сидючи на вікні, усе чує — і весело б то йому, і страшно. «Не бісова баба! — думає. — Яка ж лукава та ехидна! З такою бабою і нашому братові небезпечно».

Потюпала вража баба додому, тільки поглядає на свої діряві черевикки та думає, яка-то вона гарна буде в червоних чоботях! А бідна молодиця в своїй хаті місця собі не прибере: і руки ламле, і гірко плаче, серце кров'ю обливається.

І Яків смутний повертається додому. Хоч і не поняв бабі віри, однак важко стало на душі од одної чутки, що в його дружина невірна. Понуро увійшов у хату і спідлоб'я глядить на жінку. І Катерина не привітала його, не кинулась, як завжди, йому назустріч, стоїть, як у землю вкопана.

«Що сталося з моєю жінкою?» — думає Яків, пильно на неї дивлячись.

«Се не мій Яків, — думає молодиця, — таким поглядом він на мене ніколи не дививсь!»

Посідали — одно до другого слова не промовить: у обох тяжко-важко на душі. Далі Катерина й каже:

— Якове, може б, я тобі поськала в голові, поки страва упріє.

Аж здригнувся сердешний Яків, почувши се, аж груди йому заложило.

— Добре... — ледве промовив сердешний і подумав собі: «Мабуть, не брехала баба».

Ох, щось же не добром у сій щасливій хаті віщує! Янголи ховаються за образи, а чорт увійшов у сіни і за клямку вже береться.

Розчісує Катерина голову Якова і приглядується, чи не заснув він; а сердешному чоловікові не до снання: серце в його на шматки розривається. Аж ось здається їй, що вже він заснув. От вона тихенько й виймає з-під себе ножа, а Яків хап її за руку.

— Жінко!.. Що се? — І закипіло...

Янголи, заплющивши оченята, тікають з хати, а чорт ускочив у хату, зараз собі і кубелечко звив у пічурці.

Не зовсім-таки й збрехала вража баба: не жінка зарізала чоловіка, а чоловік жінку...

Лежить молодиця, як скошена квіточка; з пробитим серцем, вся підплавила кров'ю, а безталанний чоловік рве на собі волосся, б'ється в сиру землю... Пропало любе життя на світі! пропала й душа!..

Поніс чорт вражій бабі чоботи, та вже тепер і йому страшно до неї підступити — дарма що чорт. От він настромив на махові вила чоботи та так їй і оддав, щоб і не доторкнутись до гаспидської відьми.

Відсіля ж то й вироїлась приказка. Се, мовляв, така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддав.

ВЧИ ЛІНИВОГО НЕ МОЛОТОМ, А ГОЛОДОМ

Багатому хазяїну послав бог чимало діточок. Всі ж покірні, трудящі, помагають батькові й матері у всякій роботі; одна тільки дочка (Палажкою звали) удалась така лінива! Тільки й роботи їй, що сидить згорнувши ручки. Ні на сорочку собі не напряде, ні води не принесе, ні корови не видоїть. А дівка ж така — глянуть на неї — здається, за двох зробить: висока, гладка і з виду — не взяв її враг — чорнявенька, хороша-прехороша!

Може б, вона і не була така лінива, коли б батько й мати, на лихо їй, так в неї не кохались.

Ніколи, було, не налають — не то щоб вдарить — ліниву дитину.

— Донечко моя, — було, почне батько, — чом ти нічого не робиш?.. Яка ж з тебе хазяйка буде?.. Та тебе ж ніхто не візьме за себе. Кому треба таку панську пиху, як ти? Чи не сором тобі дарма хліб їсти?

То мати зараз і заступається:

— Годі тобі, — скаже, — гримать на дитину! Як до чого прийдеться, то буде з неї хазяйка... Адже не чужий хліб їсть, а наш.

Вже й подруженьки Палажчині повиходили заміж, а до неї і старостів не засилають, хоч така дівчина, кажу, що кращої в селі нема: біла, повна, тіло ніжне — як панночка! Бо нічого не робить: не печеться на сонці, не мерзне й на морозі.

Думав старий, думав, що йому на світі робить з лінивою дочкою, та й каже:

— Якби знайшовся такий чоловік, щоб не биттям, а доважним словом зробив з неї роботящу молодицю, то я б з нею віддав би йому третину всієї худоби, що маю.

Знайшовся такий чоловік з другого села: прийшов до Палажчиного батька і сина з собою привіз. Знатний парень, дівчині під пару.

— Віддай, — каже, — твою дочку за мого сина, то побачиш, яка з неї буде невсипуща хазяйка.

— Добре, — каже батько, — віддам, і з нею, як сказав, третину худоби; тільки гляди, щоб не били моєї дитини!..

— І пальцем, — каже чоловік, — до неї не доторкнись!

Одружили Палажку з парубком, і, добре погулявши на весіллі, свекор забрав молодих та й повіз до себе. На другий день вся сім'я прокинулась раненько, і кожний прийнявся за роботу, а Палажка довго ще ворочалась з боку на бік, поки не обридло лежати, а далі встала, сіла біля віконця та й поглядає на вулицю, і рада ж то, раденька, що її ніхто не силує до роботи. К обіді зібралась уся сім'я, поставили на стіл борщ; от свекор і пита:

— А хто що робив?

Всякий, хто що робив, розказує, а Палажка мовчить.

— А ти, невістко, що робила? — пита свекор.

— Нічого не робила, — одвітила Палажка, — і звичаю того не маю, щоб робить.

— Як нічого не робила, то нічого й не їстимеш: і в нас нема звичаю дарма годувать лежнів!

Так сердешна цілісінкий день не ївши і сиділа: нема, бачите, рідної неньки, нікому було і шматочок хлібця дати небозі.

На другий день сиділа, сиділа, а далі згадала, що тутечка як не поробиш, то їсти не дадуть, — вхопила відра та й принесла води. Як посідали обідати, знов свекор пита:

— А хто що робив?

— Всі робили, — одвітує свекруха.

— А невістка?

— Вона води принесла.

— Дайте ж їй кухлик води.

Випила той кухлик небога, поплакала, пожурилась і знов голодує.

На третій день Палажка принесла води, і як свекруха поралась біля печі, то й вона помагала їй вимішати кашу.

— А хто що робив? — пита свекор, сідаючи обідати.

— Всі робили, — одвітує свекруха, — невістка і води принесла, і кашу вимішувала...

— Дайте ж їй грудочку каші.

Не наїлась Палажка тією грудочкою. Нічого робить, як кажуть: голод — не тітка, не нагодує. От вона годі вже сидіти згорнувши ручки; потрошки, потрошки та й стала така ж роботяща, як і всі. Минув тиждень і другий; от Палажчина мати і каже своєму чоловікові:

— Що то діється з нашою дитиною? Може, вона кулаками сльози втирає: може, її товчуть і б'ють, нещасливу?.. Запроторили аж у друге село, та й досі вісточки об неї не маємо. Хоч би ти, чоловіче, навідався до неї.

У неділю пішов старий до своєї дочки. Приходить — нема нікого, уся сім'я пішла до церкви; тільки одна Палажка осталась і пораяється біля печі.

— А що, донечко, — пита старий, — як тобі живеться?

— Добре, тату, — одвітує Палажка, — спасибі богу й людям.

— Не б'ють тебе?

— Ні, не б'ють.

— Спасибі їм! — каже старий, перехрестившись.

Сів батько на лаву та й дивиться на свою дочку, а вона так тим рогачем орудує! То горшки переставля, то жару підгребе, то вибіжить із хати дровець врубати, то вхопить відра та збігає по воду. «Що се з нею сталось? — думає старий, очам своїм віри не йме. — То було й до печі близько не підійде, а теперечки — глянь, яка роботяща стала!»

Аж ось повертаються з церкви свекор із жінкою, з дітьми, а Палажка як ухопить шкураток та батькові в руки:

— Мніть, тату, — каже, — а то тутечки такі люди чудні, що як хто нічого не робить, то вони йому й шматка хліба не дадуть!

Батько узяв той шкураток та й мене, а тут увійшов у хату свекор з жінкою і з дітьми.

— Здоров був, свате! — каже свекор. — А що се ти робиш?

— Шкураток мну, — каже старий, усміхаючись, — щоб не гулять, бо дочка мені сказала, що тут такі люди чудні, що як хто нічого не робить, то йому й шматочка хліба не дадуть.

— Е, в нас так, свате! — каже свекор, глянувши на невістку. — Не збрехала твоя дочка. Бач, яка стала роботяща! Теперечки давай, як обіщав, третину, бо й пальцем я до неї не доторкнуса.

— Як же ви її навчили? — пита батько.

— А так: *вчи лінивого не молотом, а вчи голодом.*

НЕ ВПУСТИ РАКА З РОТА

Летіла ворона понад морем; дивиться — лізе рак. Вона хап його та й понесла через лиман у ліс, щоб, сівши де-небудь на гіллі, гарненько поспідасть. Бачить рак, що приходиться пропасти, та й каже вороні:

— Ей, вороно, вороно, знав я твого батька і твою матір: славні люди були!

— Угу, — одвітує ворона, не роззявляючи рота, а рака кріпкенько держить.

— І братів, і сестер твоїх знав, — каже рак, — що за добрі люди!

— Угу, — гугнить ворона, а рака кріпкенько держить.

— Та вже хоч вони і гарні люди, — каже рак, — а тобі не рівня. Мені здається, що й на світі нема розумнішого над тебе.

— Еге! — крякнула ворона на весь рот та й упустила рака в море.

От тим-то, як кого одурять похвалюю або лестивою річчю, то люди й кажуть: «Упустив рака з рота». А як кого остерігають, то кажуть: «Гледи! не впусти рака з рота».

ДВА БРАТИ

У багатого пана було двоє синів. Старшенький удався собі тихий, слухняний, все за книжкою сидів, а меншеньке таке вродилось швидко, шаловливе — тільки йому й діла, що гаса, було, по господі, шпурляє камінням та собак б'є.

Раз іде старець побіля двору в сімряжці, а меншенький панич вихопивсь на вулицю та й давай цькувати його собаками. Ну, сказано: «Собака і на владику бреше» — от вони й рвуть, а старець уговорює панича: «Гріх тобі, — каже, — синку, знущатись над старими людьми; за се, — каже, — бог тебе покарає!» А панич ще гірш цькує і язик йому висолоплює, так що старець бачить, що годі вже поучати, та скоріш навтікача. Розсердився той старець на меншенького панича та зараз святому Петрові й пожалівся: «Святий Петре, — каже, — покарай його за мене, щоб він, ледащо, десятому наказав, як цькувать старих людей собаками!» А Петро й каже: «Добре, тільки не за-

раз, — тепер воно ще дурне хлоп'я, не зрозуміє тії й карі; а от як виросте, то вже хіба тоді».

Повиростали паничі, а там, як помер батько, то вони поділились худобою, поженились і самі стали жить панами. Старшому бог у всьому помагає: посіє пшеницю, то вона виросте заввишки з чоловіка і по четверті з копи зерна дасть; а у меншого — або градом виб'є, або оврах понівечить. Старший збудував караван і жеңе таку гор'яку, що люди зо всіх слобід ідуть до його купувати, а у меншого така смердюча, що й до носа ніхто не донесе. У старшого степи вкриті гуртами, отарами, табунами, а у меншого усе видохло і перевелось на нівіть що. Тільки й дає йому господь діточок: що рок — то й пророк; народилось їх з п'ятнадцятеро. Старший брат і ні гадки собі: лежить та загіба гроші лопатою — усе йому бог дає, а менший працює, як риба об лід побивається, а нічого не вдіє, ні в чому нема йому талану. Все спродав, що в його було: і степи з хуторами, і гаї, і так знищав, що нема в його ні одежини, ні шматка хліба. Голодна дитвора голосить, а він з жінкою сидить та плаче. Плакав-плакав, далі просить свого янголя-хранителя: «Змилуйся, — каже, — хоч ти надо мною! Полети до господа та вимоли мені з дітками хоч по шматочку хліба!» Полетів янголь і розказав господу, яке лихо терпить менший брат, та й каже: «Боженьку мій милий, дай їм хоч по шматочку хліба!» — «Добре, — каже бог, — нехай же він іде до старшого брата і попросить хліба; як не дасть, то нехай у нього молотить з коробки; як же й з коробки не дасть, то нехай з ним так згодиться, що тільки те зерно прийшлося на його долю, котре впаде йому в постолі, як він молотитиме».

Прийшов менший брат до старшого, а той сидить на рундуці такий гладкий та ситий, сказано — багатий; тільки вздрів свого брата, зараз встав і сховався в будинок. Через яку там годину висилає спитать, чого брату треба! От менший і каже: «Прийшов до брата попросить шматок хліба собі і діточкам моїм». А старший брат вибіг на рундук та й крикнув: «Женіть його з двору!» Менший знов просить: «Братуку мій, дай мені хоч з коробки молотить». — «Не дам, — каже старший, — який з тебе молотник? Ти мені тільки понівечиш пшеницю!» — «Ну, як так, — каже менший, — то нехай тільки те зерно буде моє, яке попаде в мої постолі!» Старший брат засміявся та й каже: «Добре, дайте йому молотить з тієї скирти, що затекла і миші поточили».

Молотив бідолаха цілісінський день; увечері роззувся, дивиться, — в постолі заскочило тільки два зерняточка. На другий день молотив — приніс три зернини, на третій — чотири; щодня прибувало тільки по одному зернятку. Отак молотив сердега цілісінську зиму, а намолотив тільки з пригорщ пшениці. Вернувся додому; жінка з дітьми вийшли назустріч і не пізнали сердешного: од праці висох, вичах, аж очі йому в лоб позападали, і так ослаб, що ледве до своєї хати припхався. Голодні діти обступили батька, просять хліба, а він їм і показує пригорщ пшениці, що вимолотив, а сльози так і капають на ту пшеницю. «Бачите, діточки, — каже, — більш сліз витекло і трудового поту, як тих зернят, що для вас намолотив; сльозами ж, — каже, — нікого не нагодуєш, а од трудового поту ніхто ще не сидів голодний, — тільки я з вами, мої безталанні діточки!» Далі і каже янголю: «Що мені на світі робить з сією пшеницею: змолоть та спекти — то й одному їсти нічого». Полетів янголь до бога та й пита: «Що робить меншому брату з тією пшеницею, що вимолотив?» — «Нехай, — каже бог, — попросить у брата землі та й посіє».

Знов потяг менший брат до старшого. «А чого тобі треба? — пита старший. — Чи не схотілося ще з постола молотити?» — «Ні, — каже менший, — прийшов до тебе просить земельки, щоб посіять ту пшеницю, що з ласки твоєї намолотив». — «А багацько намолотив?» — пита старший. «Ось скільки», — каже менший і показує йому ту пригорщ. «Добре, — каже старший, а сам регочеться, аж за живіт береться, — дам тобі землі, скільки душі твоєї завгодно! Іди ж у царину — там єсть лан десятин в п'ятдесят, а може, і більш буде; то коли достане сієї пшениці, то хоч увесь засівай, — нехай тобі бог помагає!» Подякував менший брат старшому, пішов собі до того лану та й почав сіяти. Сіє та й сіє: відкіля та у господа й пшениця береться — неначе з рукава сиплеться, як дощ шумить. Цілісінський день сіяв, аж поки всього лану не засіяв, іще й осталося з пригорщ, стільки й було. Так вже, бачите, дав йому бог милосердний. «А що, — спитав старший брат, побачивши меншого, — чи стало тобі лану?» (А сам сміється). «Ні, не стало, — каже менший, — ось скільки ще осталося пшениці». — «Брешеш, — каже старший, — ти, мабуть, не сіяв, бо стільки мені й учора показував». — «Піди подивись, — каже менший, — коли не їмеш віри». Поїхав старший в царину: дивить-

ся — аж справді увесь лан засіяний і заволочений. «Що воно за притча така?» — подумав собі та й каже: «Побачимо, який з сього пива буде квас!»

Незабаром зійшла пшениця, така густа та рясна, як щітка, — аж весело на неї глянуть; а та, що на лану старшого брата, ледве з землі вилазить, жовта і позакручувалась. Завидно стало старшому брату — от він і каже: «Ні, вже вибачай, брате, не оддам я тобі сього лану, бери мій». Нічого робить меншому; прийшов додому та й плаче. Полетів янголь до бога. «Так і так, — каже, — старший брат обиджає меншого; що звелиш робить бідоласі!» А бог і каже: «Нехай бере братів лан, а сей я градом виб'ю».

Недовго і втішався старший брат одібраним ланом: набігла хмарка — як учистить град з курине яйце, всю пшеницю до стебла вибив. Розсердився старший брат. «Се, — каже, — ти мені таке нещастя приніс: зроду сього зо мною не було; не хочу твого лану — я свій назад беру!» Знов заплакав менший брат, і знов янголь полетів до господа за порадою, а бог і каже: «Нехай не журиться! Я зроблю його лан таким, як і був».

Послав господь хмарку на витолочений лан, вона його і теплими дощами скропляє, і вкрива по холодним зорям, і вітерцем продува, стереже його, пестує, як рідна мати свою дитину. У бога, кажуть, усе за дверима: відкіля що й взялось! І пшениця розрослась і заколосилась навдивовижу. Аж ось іде Петро з старцем понад тим ланом, а старець і каже: «Подивись лишень, святий Петро, яку бог пшеницю вродив; зроду такої не бачив!» А Петро й пита: «А знаєш, чия се пшениця?» — «Не знаю», — одказує старець. «Се того чоловіка, — каже Петро, — що цькував тебе собаками». — «Глянь, — подумав старець, — не багацько ж буде йому користі з сієї пшениці: я так зроблю, що скільки б він не навантажив на віз, то більш з нього не вимолотить, як один тільки мішечок». Зрозумів сю його думку святий Петро та, як вернувся до себе, зараз і попросив бога послать до меншого брата янголя. «Скажи, — звелів йому бог, — щоб він, як буде перевозить пшеницю, не більш клав на віз як по одному снопочку».

Зжав менший брат свою пшеницю і перевіз, як йому велено. Став молотити: що вдарить ціпом, так йому мішчок пшениці і висиплеться. Позасипав повнісінькі закроми, іще й здоровенні ворохи стоять на току — нікуди

— вже й ховать. Знов іде Петро з старцем побіля току меншого брата, а старець і каже: «Дивись лишень, святий Петре, скільки бог дав сьому чоловікові пшениці; та яка ж гарна та чиста, нема в неї ні зани¹, ні куколю». — «А знаєш, чия се пшениця?» — пита святий Петро. «Не знаю», — одказав старець. «Се того чоловіка, — каже Петро, — що цькував тебе собаками»: — «А щоб він не діждав з сієї пшениці хліб божий їсти! — скрикнув старець, аж почервонів з досади. — Щоб той, — каже, — подавився першим шматком, хто його й їстиме!» Знов попрохав бога святий Петро, знов послав бог янголя до меншого брата. «Скажи, — каже, — йому, щоб він напик з пшениці буханців і, крий боже, щоб не їв і не куштував, які вони, а нехай несе їх у церкву божу і роздасть старцям». Напик менший брат буханців повнісіньку торбу та й поніс до церкви. Як скінчилась служба, от він вийшов на цвинтар, а той старець сидить собі скраю, протягує руку і голосить: «Христа ради!» От менший брат і дав йому першому буханець, а старець трошки проголодався, — хіп той буханець, укусив та, не розжувавши гаразд, хотів проковтнути та й подавився. Тут інші старці почали його в спину штовхать, — хто кулаком стусоне межі плечі, хто костилем ткне під ребро, хто затопить по потилиці, — насилу вибила йому з глотки той шматок.

Стрівся старець з Петром та й каже: «Яка сьогодні зо мною кумедна притча трапилась: трохи був на смерть не подавився!» А Петро йому й каже: «Се тобі, старче, так бог зробив за те, щоб другому не бажав давитись. Розсердився еси на дурне хлоп'ятко, що цькувало тебе собаками, та й став вадить чоловікові, котрий на своєму віку доволі прийняв того лиха, а не зробився ж ледащом. Та ще хотів, щоб він подавився першим шматком хліба, добутого сльозою та трудовим потом!» — «Господи, — сказав тоді старець, — ти один і милосердний, і справедливий! помилуй мене, грішного; ніколи вже не буду вадить тому чоловікові, котрого ти милуєш!»

З тої пори перевернулося щастя братів. Менший став багатіть, а старший все стратив і прийшов до меншого, голодний і холодний, за шматком хліба. Менший прийняв його як брата рідного, бо скоштував на своєму

¹ Таке зілля, що як доспіє, то неначе сажа з квітки сиплеться і темнить пшеницю (приміт. авт.)

віку гіркої, так знав, що таке лихо; наділив його землею, скотиною, постройв йому будинок, а сам ще багатіший та щасливіший став.

ЛУЧЧЕ НЕХАЙ БУДЕ ЗЛИЙ, НІЖ ДУРНИЙ

(Пріказка)

У батька та в матері була одним одна дочка. Старі дуже любили свою дитину, годили їй, як болячці печеній, та й розбалували так, що вона орудувала батьком та матір'ю неначе наймитами: що схотіла, те й робила. Сусіди й родичі, глядячи на неї, як вона вередує, було, й кажуть:

— Постривай лишень, Хвесько (так звали дівчину), як одружишся, то вже тоді не будеш отак верховодить: чоловік не буде тобі потурать, як дурний батько та божевільна мати.

А вона слухає та сміється.

— Не бійтесь, — каже, — я вийду заміж за дурня та й буду робить, що схочу, як і теперечки.

— Отаке вигайдай! — одказують їй. — Як-таки можна з дурнем одружитись!.. Од дурня, кажуть люди, як од ледачого чоловіка, поли вріж!

— Ет, — каже, — не треба мені того розумного — я й сама розумна, аби тільки мене слухав.

Сватали Хвеську і хороші люди, так не пішла, все дурня собі шукала, — та й знайшла такого, що, здається, дурнішого і на всьому світі не знайти. Хвеськом прозивався. Батько й мати почали були її одмовляти, так і слухать не схотіла:

— Не вам, — каже, — з ним жити, а мені!

Ну, як одружилась Хвеська з Хвеськом, батько збудував їм особливу хату і наділив худобою. Господарює Хвеська, у всьому перед веде, а Хвесько слуха її й поважа, неначе жінка чоловіка. Так зате ж нічогісінько й не робить, бо й робить не вміє: стане косить — косу ламає, візьметься за серп — руки собі поріже. Було Хвеська одна і в поле ходить, а свого Хвеська, неначе хлоп'ятко, зоставляла двору стерегти; так і господи ж не встереже: тільки Хвеська з двору, так він вклався спати; вернеться небога, стане оглядувать господарство — то

або волів вкрали, або діловання¹ порозносили. Як вже, сердешна, не працювала, як не побивалась, а ніяк одна не встереже худоби і не придбає, щоб було чим одягти себе й свого дурня та ще й нагодувати, бо й здорово тріскав. Так ото й року не прожили, як знищились і обідніли, так що часом і шматка хліба нема, і хата зробилась обіхідчаста². Терпить сердешна Хвеська, деколи нищечком собі поплаче, а од людей ховається з своїм горем: ніхто, як сама ж собі наробила; бачили очі, що купували, їжте ж, хоч повилазьте!

Раз пішла Хвеська в поде жати, а Хвеська послала до батька.

— Піди лишень, — каже, — та попроси, щоб хоч чого-небудь дали то дали.

Прийшов Хвесько до батька та й каже, як звеліла йому Хвеська. А вже він такий був покірний та слухняний — що б йому жінка не звеліла, чи воно до ладу, чи ні, то так саме й зробить.

— Добре, — каже батько, — сьогодні зарізали ягнятко, так от вам стегно баранинки.

Приніс Хвесько додому ту баранину та й кинув її на долівці в сінях, а собаки донюхались та й з'їли. Вернулась Хвеська, пита:

— А що батько нам дав?

— Дав, — одказує Хвесько, — баранини, так я її сховав на долівці в сінях, а бісові собаки і згамкали.

— Дурний! Хіба ж так ховають баранину!.. Ти б її порізав на шматочки та гарненько намочив у ночовках, то б я тобі борщичку зварила.

На другий день пішла Хвеська у поле, а Хвеська знов послала до батька, щоб чого-небудь попросив. Прийшов Хвесько до батька та й просить, як йому казано.

— Добре, — каже батько, — візьми ж отсей жупанок, він ще новенький, то згодиться.

Приніс Хвесько жупанок додому, порізав на шматки та й намочив у ночовках. Вернулась з поля Хвеська, пита, що батько дав, а він і показує в ночовках порізаний жупанок та ще й скалиться до неї, думає собі: от Хвеська по головці його погладить за те, що так саме зробив, як вона йому казала.

— Що се ти, дурню, наробив! — скрикнула Хвеська. —

¹ Паркан.

² Не обгороджена тином.

Нащо ти порізав жупанок? Хіба се баранина?.. Ти б, дурний, гарненько його згорнув та й повісив на жертці, а в неділю одягся б та пішов до церкви.

З перегодом знов послала свого Хвеська попросить чого-небудь у батька. Прийшов Хвесько, просить.

— Добре, — каже батько, — нате ж вам наймичку; теперечки робоча пора, то вона стане вам у великій пригоді.

Привів Хвесько наймичку додому. Тільки увійшли у хату, а він до неї та й пха до жертки. Та від його, а він її цупить за коси, щоб повісити на жертку; так наймичка вхопила товкач та тим товкачем по пиці його раз і вдруге; вирвалась і втекла.

Вернулась Хвеська, спитала, що батько дав, а Хвесько й каже:

— Наймичку дав! та як став я її вішати на жертку, так вона, гладка, усю пику мені товкачем побила та й втекла!

— Дурний, — каже Хвеська, — се мені батько на підмогу дав наймичку, ти б її посадив та почастував горілочкою.

На другий день знов послала вона Хвеська до батька, щоб дав чим-небудь поперевозити копи, що понажинала. Пішов Хвесько до батька, а той і дав йому кобилу. Привів Хвесько ту кобилу, зараз її в хату, завів за стіл та, знявши з полиці пляшку з горілкою, і частує. Кобила знай задира догори голову, а він кланяється та просить; далі здалось йому, що вона соромиться, — от він чарку їй в зуби, а кобила як учистить його задом — і стіл поламала, і горшки побила; та вже якось ударилась головою об двері, так вони відчинились, от вона і втекла. Вернулась Хвеська додому.

— Хто се, — спитала, — такий гармидер наробив?..

— Та се ж, — одказує Хвесько, — та бісова кобила, що батько тобі дав. Став її, як добру, частувати, а вона, гладка, як садоне мене у груди, так я аж під лавою опинивсь.

— Як бачу, — каже Хвеська, — правду люди кажуть: вчений дурень ще дурніший од невченого!

Не стала вже Хвеська його посилати, як чого треба, то сама піде, а він сидить собі в хаті та тільки лопа. На заговіні пішла Хвеська до батька і Хвеська з собою узяла.

— Тільки, — каже йому, — гледи мені, як будем обідати, то ти ні до чого не доторкуйся, а то як станеш

тріскать, то все порозливаеш і поперевертуеш; після обід сама тебе нагодую.

Прийшли до батька, стали обідать. Голодний Хвесько ні до чого не доторкується, тільки дивиться та слинку колакала із ними та й забула про свого дурня, а далі з ними пішла і вернулась вже пізно увечері. Тільки в хату — говорить Хвесько до неї:

— Істи хочу.

Хвеська достала макітру з варениками, зняла з полиці глек із сметаною і поставила перед Хвеськом. А він ухопив обома руками вареник та й шурхнув у глек із сметаною; тягне назад, так ніяк не вийме рук. Носиться по хаті, сердешний, з тим глеком та хлипа.

— Піди, — каже Хвеська, — надвір та розбий глек об кілок.

Вийшов Хвесько надвір, а тут біля тину стоїть батько; а він його хряп по голові, — той так і гепнувся об землю. Повибігали з хати: до батька, а він як неживий.

— Що се ти, дурню, наробив! — скрикнула Хвеська на голову? — Замість об кілок, розбив глек об батькову

— Так, так, — одказує Хвесько, — я й бачив, що батько, та думав, що то кілок, та й вдарив!

— Іди ж собі к бісовій матері, — гримнула Хвеська, — цур тобі, пек тобі! Не хочу я з тобою ні жити, ні дивитися на тебе. Теперечки й сама, дурна, бачу, що люди правду кажуть: *«Лучче нехай буде злий, ніж дурний»*.

РОЗУМНИЙ БРЕШЕ, ЩОБ ПРАВДИ ДОБУТИ

(Приказка)

Жив собі в якимсь містечку дуже багатий крамар; було в його до чорта грошей: повнісінька скриня карбованців і талярів. Як же вмер і три сини його стали діляться худобою, то в тій скрині й залізного шага не знайшли. Стали брати міркувать, кому б загарбать ті гроші? Не взяв же їх старий з собою на той світ, та й з чужих людей ніхто до них не заходив, і скриня замкнута, а грошей чортма... Думали брати, гадали, що їм на світі робить. От старший брат і каже:

— Ходімо у паланку¹ до військового судді — нехай він нас розсудить, хто з нас трьох злодій, бо вже, опріч нас, нікому і вкрасти тих грошей.

Згодились брати і пішли у паланку до військового судді. А той суддя такий був розумний та спритний, що яке б темне діло не було, то зараз його на світ виведе, гляне на чоловіка, то й думку його відгадає. Прийшли брати до судді, вклонились, положили по звичаю на сирно буханці та й розказали йому про своє діло.

— Постривайте ж, люди добрі, — каже суддя, — дам пораду другим та й об вашім ділі поміркуюмо.

Як випровадив суддя тяжущих, і запросив братів у світлицю.

— Сідайте, люди добрі, — каже, — та скажіть мені, чи ви бачили коли нашу сотниківну?

— Як не бачить, — одказують брати, — бачили, на всю околицю краля, здається, на всьому світі не знайти такої гарної та сановитої дівчини, як вона!

— Ну, так добре ж, що бачили, — каже суддя, — а чули ви, що вона одружилась з старим дідою, черкаським повковником?

— Не чули, — скрикнули брати, — і не сподівались!

— Ну, так теперечки слухайте, що я вам казатиму; як розкажу про сію чудасію, так тоді вже і вам пораду дам. Між людьми була така чутка, що сотниківна кохалася вже з якимсь крутиусом чи шибайголовою, — так, бачите, не хотілось їй за старого; однак батько приневолив — і небогу повинчали з повковником. Як повинчали, повковник і повіз до свого дворища молоду жінку. Звісно, товариство і приданки бенкетують собі, а князя й княгиню повели спати; як дружки повиходили з спальні, сотниківна пуць перед дідою навколішки та й каже:

— Слухай, нелюбе, кохалась я з одним козаком і присягалась нікому більш, як йому одному, віддати мое дівоцтво; так, коли хочеш, щоб я тебе поважала і до смерті була тобі вірною, одпусти мене на ніч до мого коханого; як же не пустиш, то щодня буду тобі змінять, сама пропаду і тебе за собою на той світ потягну!

Старий крутнув вуса, почухав потилицю, поміркував та й одпустив.

¹ у запорожців паланкою називалось місце мешкання старшини (ред.)

— Одпустив?! — скрикнув старший брат. — Отакого дурня знайди!

Кинув оком на його суддя та й знов почав розказувать:

— А одпускаючи старий свою жінку й каже:

— Іди, та тільки нищечком, щоб ніхто не знав і не бачив, а то наробиш і собі і мені недоброї слави.

Накинула на себе небога свитину та й пішла, як була убрана на весіллі: в жемчугу, в дукачах і самоцвітах. Ніч була темна — нічого не видко, хоч в око стрель, та й не близько до того козака, з котрим вона кохалась, аж на вигоні за містечком. Іде сотниківна та й іде, нічого їй і не страшно: недаром люди кажуть, що кохання, неначе добрий кінь, носить чоловіка. Коли, де взявсь, назустріч їй гайдамака — хап її за груди; хоч і темно, а побачив, собачий син, жемчуг та дукачі; хотів був зараз позривать, а сотниківна його за руку.

— Постривай, — каже, — чоловіче, не руш мого убрання, нехай отак побачить мене мій коханий; а як вернусь від його, то сама тобі віддам оці цяцьки!

Розказала гайдамаці, хто вона і як її пустив старий чоловік до коханка.

— Диво, та й тільки, — каже гайдамака, дослухавши сотниківну. — Іди ж, — каже, — до свого коханка та гледи не збреш, назад вернись.

Сидить козак, бідолаха, в своїй хаті, проклинає свою долю: хоч не зрадила йому його кохана, так все ж таки стратив її на віки вічні. Зажурився, сердешний, і горючими сльозами вмивається. Коли чує — хтось лапає біля клямки; відчинив двері — і очам своїм не йме віри: перед ним стоїть сотниківна, убрана, як під вінець, неначе з самого неба до його прилетіла.

— Чи тебе ж, моє серденько, — скрикнув козак, — я бачу перед собою?!

— Мене, козаче! — одказала сотниківна. — Додержала я свого слова — твоя на всю ніч, з душею, з тілом.

Притулили один одного до серця та й заплакали; щастя, як і горе, кажуть люди, точить сльози. Як трошки опам'ятувались, козак і пита сотниківну:

— Як же ти втекла од твого нелюба?

— Я не тікала, — одказує сотниківна, — він сам мене пустив.

Та й розказала йому усе, як було. Замислився козак, і йому досталось покрутить вуса і почухать потилицю; думав, думав, зітхнув та й каже:

— Коли твій нелюб до тебе такий ласкавий, що уважив твоє прохання, то й я повертаю тобі назад твоє слово: щоб воно не скривдило тебе на віку! Будь щаслива; якою прийшла, такою й повертайсь до свого нелюба!

— Оцей, мабуть, ще дурніший од старого повковника! — скрикнув середущий брат.

Суддя глянув на його та й розказує дальш.

— Повертається сотниківна додому, а гайдамака вже її стереже. Тільки вгледів — до неї.

— А що? — пита цікаво.

— Нічого, — каже сотниківна.

Та й розказала гайдамаці, що між ними було.

— Оце, які ж чудні люди, — обізвавсь гайдамака, чуваючи потилицю. Далі думав, думав та й каже:

— Коли твій чоловік і коханок змилювались над тобою, то й я тебе милую; як прийшла, так і йди собі до свого нелюба!

— Оцей, мабуть, ще дурніший за тих двох! — скрикнув менший брат, аж з місця скочив.

— Ну, теперечки, — каже суддя, — слухайте що я вам казатиму об вашому ділі. Ти, — каже старшому, — ревнивий чоловік!.. Ти (суддя глянув на середущого) дуже ласий до гарних панянок! А ти, — гримнув на меншого, — злодій, ти загарбав батьківські гроші!

Менший брат сюди-туди, одмовляється.

— Признавайсь, — каже суддя, — бери третину, а останні верни братам; а не вернеш, то ми й самі допитаємось; та ще й на шибениці тебе похитаємо!

Нічого робить меншому брату, признався і вернув братам вкрадені гроші.

— Як же теперечки, — спитали брати, — живе старий повковник з молодою жінкою?

— Та ні, — каже військовий суддя, — сотниківна і не думала одружитись з старим повковником, — се я брехав, щоб добути правди!

От якби такого розумного суддю послав нам господь милосердний!

ДУРЕНЬ

Скоріш дурень одурить розумного,
як розумний дурня на розум наведе.
(Приказка)

Був собі дід та баба, а в їх було три сини: два розумних, а третій дурень. Старі були собі заможненькі хазяїни і як повмирали, то zostавили діткам чимало-таки худобоньки, а особливо тієї скотини.

Живуть розумні брати, поживають, всім тим добром користуються, а дурневі нічого не дають та ще й оруднують їм, неначе наймитом. От раз дурень і пита своїх братів:

— А що, братики, чи будемо ми коли ділитись, чи ні?

— Чом не поділитись! — одказують розумні брати. — Тільки, коли тобі схотілось того розділу, то вже сам і діли, та гледи, як ти нерівно нас поділиш, то ми тобі нічого не дамо та ще й з господи проженемо!

— Добре! — каже дурень. — Заплітайте ж собі заго-ни, а я собі заплету; і як увечері з поля приженуть ско-тину, то в чий загін піде, того вона й буде: нехай, — до-дав, — сам бог нас поділить!

Згодились брати і стали городить заго-ни; позаплітали собі високі та просторі, а дурень заплів собі лозою так, невеличкий захисток. Увечері, як пригнали череду з по-ля, то вся скотина, скільки її не було, так і пішла у дурнів загін, неначе хто її туди загнав. Повернулись брати у хату та й замислились. Поставили вечерю; дурень же трі-похнюпившись і кришки у рот не візьмуть. Наївшись, дурень подякував богу та й каже своїм братам:

— Як бачу, мої братики, вам дуже жаль вашої ско-тини, так не журіться: візьміть її собі, а мені віддайте тільки оту драбинчасту кобилу.

А в ту добу вмерла у них дядина, стара бабуся, що з ними-таки й жила.

— Так, — каже дурень, — я її повезу у слободу та там як слід і поховаю.

— Бери, — одказали брати засміявшись, — хоч на шию ту драбинчасту собі повісь!

Убрав дурень гарненько мертву дядину та й повіз на базар. Привізши, посадив її на візку, підпер у спину цу-рупалком, щоб сиділа; накрив платочком голову аж по самі очі та, купивши яблук, і поклав кругом неї, буцімто

баба продає яблука, а сам уклався під візком спати та знай поглядає оком, що кругом його діється. Деякі миря-ни, проходячи побіля старої, питають «почім яблука?», та бачать, що вона мовчить, і йдуть собі дальш — і без неї на базарі багацько яблук. Коли йде пан, підійшов до візка та й пита:

— А почім десяток яблук?

Мовчить стара.

— Позакладало! — гукнув пан. — Не чуєш, чи що? По-чім десяток, питаю?

Мовчить стара, не ворухнеться і не дивиться на пана, буцім не хоче з ним розмовлять, не хоче й глянуть на його.

— Кажи ж, матері твоїй сто чортів! — гримнув пан, розсердившись, та черк мертву по пиці, а вона опукою з візка і ніжки відкидала...

А дурень як схопиться, як наробить репету:

— Ох, мені лишечко!.. Матінку мою вбив!

— Цить, дурню! — шепотить пан. — На тобі сто руб-лів, тільки мовчи!

— Не візьму-й двісті, й триста! — репетує дурень...

— На тобі п'ятсот, тільки мовчи!..

— Давай тисячу, — каже дурень, — не даси, такий гвалт підійму, що... калавур кричатиму.

Нічого робить пану, тиць йому скоріш у руку ту ти-сячу та, відрізавши поли, якомога від його. Перелічив дурень грошики, сховав у кишеню та, поклавши дядину на візок, і повіз до попа. Купив труну і поховав її як слід по-християнськи.

Повертається дурень додому, іде через гай і щось дуже замисливсь, і дев'ять розумних не вгадали б, об чім він коверзує. Іхав-іхав, а там звернув з дороги в гущину, од-пріг драбинчасту, та, недовго думавши, узяв та й зарізав її, далі облупив, перекинув через плече шкуру та й потяг собі пішки. Вже зовсім смеркло, посутеніло, як при-йшов він в якусь слободу, а до свого хутора ще далечень-ко; от він іде вулицею і поглядає, в якій би йому хаті заночувать. Дійшов до чиеїсь господи, дивиться — у вік-нах темно; зайшов з городу — аж світиться у віконце. Підійшов він до того віконця, заглянув — аж у кімнат-ці сидить на ліжку бурсак, а молодиця, така гладка та гарна, ставить перед ним макітру з варениками, а печена гуска, книші й пляшка з горілкою вже стоять на столику. Тільки хотіла поставити молодиця макітру, а щось і за-турготіло біля дверей:

— Жінко, — почувлось, — відчини!

— Ой, мені лихо! — скрикнула молодиця. — Чоловік приїхав! Хотів був у свата заночувати, та й принесла його нечиста мати! — Та, се кажучи, скоріш ті вареники і гуску з книшами у піч, а пляшку з горілкою під припічок у попіл. — А ти, — каже бурсаку, — лизь лишень у кадіб.

Бурсак, підобравши поли, скоріш у той кадіб, а вона й прикрила його ряденцем.

Од віконця пішов дурень ік дверям, виткнувсь з-за вугла — аж біля дверей стоять два чоловіки, чекають щоб їм відчинили. Один з них побачив дурня та й пита:

— А що ти тут робиш, чоловіче?

— Іду додому та спізнився, — каже дурень, — чи не пустите у хату переночувати?

— Пустив би, чоловіче, та коли ж, бач, жінка й мене не пускає: спить, неначе навіки заснула.

Стали стукать у двері, гукать, коли чують — щось стогне у хаті, далі й пита:

— Хто там?.. Не просіться — не пушу: чоловіка нема дома!

— Та се ж я! — гримнув чоловік. — Оце заспалась, що й голосу мого не пізнаєш!

Одчинила молодиця, за живіт держиться обома руками і стогне.

— Що се з тобою, жінко? — спитав чоловік.

— Соняшниці, чоловіче, — заголосила молодиця, — дух з мене пре! — та швидше у кімнату, так і гепнулась на ліжко.

Увійшли у хату, засвітили каганець, чоловік стоїть як несамопитий.

— Оце, свате, пеня! — каже, ударившись об поли. — Жінка занедужала!

— Та воно, — каже дурень, — дасть бог полегшає.

Посідали; хазяїн з сватом сів на покуті, а дурень з своєю шкурою притулювся у куточку проти печі, та й мовчати; далі чоловік і пита молодицю.

— Жінко, чи нема в нас горілки? Треба свата почастувати...

— І води нема, не тільки горілки, — одказала молодиця через силу.

А дурень як забелькотить до своєї шкури:

— Та цить, цить! кажуть тобі — нема!

— Що ти таке шепотиш, чоловіче? — спитав хазяїн. — З шкурою, чи що, розмовляєш?

— Та се, — озвався дурень, — вона мені каже, що під припічком у попелі захована пляшка з горілкою.

— Отаке збреш! — скрикнув хазяїн, та, глянувши на свата, і каже: — Що се за чоловік, чи він божевільний, чи що?

— Не знаю, — одказав сват, — недалеко до припічка — подивись.

Устав хазяїн, шурхнув рукою у попіл, аж стримить пляшка, витяг, покуштував.

— Справді, свате, горілка! — скрикнув. — Бог мене побий, коли не горілка! Оце диво! — каже дурню: — Що се в тебе, чоловіче, за шкура така?

— Кобиляча, — озвався дурень.

— Бачу, що кобиляча; та яка ж вона розумна, — знає, де й горілку ховають!

— Е, вона в мене усе знає! — пробубонів дурень.

— Од чого ж вона усе знає?

— Ат, розпитуйте... на здоров'ячко пийте та й мені влийте!

Випили по чарці, по другій і дурню дали; повеселішали: велике діло — горілка!

— А що, жінко, — спитав чоловік, — чи нема чого по-вечеряти? Їсти хочу, аж шкура тріщить.

— Нема, чоловіче, — застогнала жінка, — у мене з самісінького ранку і кришки в роті не було!

— Та цить, навіжена, цить! — знов забелькотів дурень у кутку.

— А що вона тобі каже? — спитав хазяїн.

— От що каже, — одвітив дурень, — що в печі стоять вареники, книші і печена гуска.

— Оце кумедія! — скрикнув хазяїн, витягаючи з печі потрави. — Що се в тебе, чоловіче, за шкура така?

— Ат, — озвався дурень, — на здоров'я їжте та й мені вріжте!

Стали вечеряти і дурня з собою посадовили: дивляться на його кобилячу шкуру і не надивуються. Повечеряли, стали лагодиться, де кому спати лягати, а дурень як крикне:

— Та цить, скажена собако, цить!.. Яке тобі діло?

— Що вона тобі каже? — спитав хазяїн.

— Ат, — загугнів дурень, — як усе тобі розказувати, то дуже розумний будеш!

— Будь ласкав, чоловіче, скажи, що вона тобі каже?

— А то каже, що в тім кадовбі, що ряденцем накри-
тий, бурсак сидить!

Схопився хазяїн, зняв ряденце, зирк!.. Як наробить ре-
пету:

— Сидить, диявольський син... Свате, дай помочи!

Вхопили того бурсака за патли, виволокли з кадовба,
давай його віхрить та стусувать, так що, сердешний, ледві
у двері втрапив; далі до жінки:

— Е, жінко, так отакі-то соняшниці вхопили тебе за
живіт?

Як дав їй кілька ляпасів, так вона й одужала. Далі
каже дурню:

— Ну, чоловіче, що хоч бери, а продай мені свою шку-
ру. Половину моєї худоби за неї віддам!

Довго торгувались: дурень удавав буцімто йому не
хотілось продавати тієї шкури, а там і згодивсь за три
паровиці волів, сто овечат, ще й повнісінький капшук
карбованців на придачу взяв. Вернувся дурень додому.
Як побачили брати волів та овечат, і питаються:

— Чия се скотина?

— Моя, — каже дурень.

— Де ж ти її узяв?

— Бог мені дав.

Як показав ще гроші, так брати аж руки догори під-
няли, аж зацокали.

— Хто се тобі, — питають, — надавав стільки грошей?

— Бог мені дав. Адже ж, — каже, — хіба не знаєте: ро-
зумний дбає, а дурня бог наділяє!

— Як так, — каже старший брат, — то лучше бути дур-
ним, як розумним.

— Еге, — одказує дурень, — коли хочете, зробіться ду-
рнями, то й вам бог дасть.

— Як же нам зробіться дурнями, — питають брати, —
коли, бач, ми розумні?

— Ат, — одказує дурень, — то важко дурню зробіться
розумним, а розумному дурнем — як раз плюнуть: на
гору важко, а з гори шпарко!.. Віддайте мені вашу худо-
бу — от і будете дурнями: адже ж розумний скоріш чуже

загарба, як своє віддасть?..

— А що, брате, — спитав старший меншого, — послу-
хаємо дурня, станемо й ми дурнями; може, й нам, як і
йому, бог дасть?

— Добре, брате, — одказав менший, — послухаємо
дурня.

Оддали брати дурню всю свою худобу та й пішли у дур-
ні; нічогосінько й на дорогу з собою не взяли, — як слід
дурням. Ідуть брати та й ідуть, переходять слободи, хуто-
ри, уже б не то що обідать, і полуднувати пора, так ні-
хто ж не запрошує, і на дорозі нічого бог не дає. Уже так
надвечір прийшли вони у село, голодні і п'єтомлені, й
знають, сердешні, що їм і чинить: ні за що купить і шмат-
ка хліба, а попід вікнами собак дратувать — сором. От
вони й стали розпитувать людей, чи нема у кого якої
роботи. Знайшовся чоловік, що купив на зруб гай, так на-
йма робітників ліс рубати. Згодились з ним брати за не-
величку плату, бо самі шукали тієї роботи, та, перено-
чувавши, на другий день пішли у той гай. Рубали, ру-
бали, днів зо три, а на четвертий якось зрубане дерево
упало та й забило віттями одному брату голову, а дру-
гому руку, так що вже й робити не зможуть. Заплатив
їм хазяїн, що вони заробили; от вони й рушили дальш.
Ідуть та йдуть кілька днів; що заробили, то й прохарчили,
а бог усе-таки нічогосінько не дає; знов прийшлося шу-
кать роботи, щоб не опухнуть з голоду. Знайшли такого
чоловіка, що найма викопать йому на горі колодязь.

— А що, брате, — спитав старший меншого, — згоди-
мось? Може, копаючи той колодязь, бог нам поможе
скарб викопать?

— Добре, — одказав менший, — може, справді скарб
викопаємо!

Копають брати тиждень, копають і другий — нічого їм
бог не дає. Потомились, сердешні, — робота, бачите, не-
абияка, прокопали широкий пласт глини і до каменюк
докопались, а нема ні скарбу, ні води. От вони бачать, що
тутечки бог їм нічогосінько не дасть, покинули роботу і
грошей за працю не взяли, та помандрували собі дальш
талану шукать. Ідуть та йдуть, дивляться — аж щось на
дорозі лежить; надвечір, бачите, трошки посутеніло, так
добре й не видко, що воно таке. Дуже брати зраділи:
«От, коли, — думають, — бог нам послала щастя, певно, се
мішок з грішми». Притьмом кинулись, зирк — аж то ле-
жить чоловік, облитий кров'ю, ще й теплий — не захоло-
нув, з перерізаною горлянкою, і ніж у груди застромле-
но. Стоять брати, як опарені, не знають, що їм на світі
робить.

Коли чують — щось торохтить; озирнулись — аж то
тройкою біжить з письмоводителем комісар. Уздрів бра-
тів і мертве тіло — з брички та до їх.

— А що ви тутечки робите, сякі-такі, — гримнув, — чоловіка зарізали, розбишаки? Ануте лише зв'яжіть їх. Вискочили з брочки письменоводитель та підводчик, не дали братам і слова промовити, та вони й не боронились: з переляку, як телепні, стояли; скрутили їм назад руки, поклали у брочку, як дрова, і помчали. Привезли у город, зараз заперли бідолах в острог та й почали писать слідство. Писали місяць, і другий, і третій: паперу, бачите, до чорта по судах; все розпитують братів та випитують і, що вони судейським не кажуть, не ймуть їм віри, бо, бачите, на вчинку їх захопили; та ще й, на лихо собі, ніякого білету, ні виду з собою не взяли.

Тим часом дурень господарює собі і чекає своїх братів; бачить, що вони довго не вертаються, та і подумав, чи не трапилась їм яка халепа: запряг коня та й поїхав шукать їх по світу. Зараз-таки і натрапив на слід та й вислідив, як самі знаєте, в острозі. Батечки! ледве пізнав дурень своїх братів — так вони змарніли, сидячи в неволі, в кайданах та ще й між злодіяками і розбишаками.

— За що се вас, — спитав дурень, — сюди запрототрили? Що ви таке зробили?

Розказали брати дурню, усе, що з ними скоїлось: як вони шукали собі талану, дожидаючи, поки їм бог дасть, та знайшли одну напасть, і аж до ніг йому кланялись та просили, щоб він за них заступився і вирятував. Отаке-то на світі діється: як припаде лихо, то й дурню вклонишся. Пішов дурень до судді та й пита:

— За що ви держите в острозі моїх братів? Кому вони яку кривду зробили? Вони ж дурні...

— Е, розкажуй, — одказав суддя, — не похожі вони на дурнів!.. Зарізали вони чоловіка — на самому вчинку їх захопили.

— Хто ж бачив, як вони різали того чоловіка, та й нащо б, питаюсь?

— Як нащо? Щоб ограбить!

— Нащо їм чуже грабувать, коли вони і свою худобу мені віддали? Кажу ж вам, що вони дурні!

— Як віддали своєю худобу? — хутко спитав суддя. — Може, ти брешеш?

— Та я, — каже дурень, — ледве правду розкажу, а то б ще мені брехать! Коли не ймете віри, пошліть якогонебудь судейського у наш хутір — нехай розпита: самі тоді побачите, що не брешу.

Послухали дурня і послали судейського у той хутір,

де жили брати; навели, як кажуть, ту справку — так воно й вийшло, як дурень казав, а тут ще витрусив дурень дещо з кашука та й визволив своїх братів. Привіз їх додому та й каже:

— Беріть собі, братики, мою й свою худобу та й господарюйте: нехай вам бог помагає; а я піду собі по світу — може, мене бог не покине, як і доєї не покидав. Попрощались брати з дурнем і стали господарювать. Усього в їх доволі: і хліба, і грошей, і скотини. От вони, неначе пани, сидять собі згорнувши ручки та нічого їй не дбають. Хіба як обридне їм отак сидіть, то вони підуть у шинок погулять або запросять до себе у гості добрих людей та й бенкетують з ними. Минув рік, минув і другий: розледащили брати так, що важко вже їм не тільки за косу або за ціп узятись, — вже важко їм і хату вимести, і скотину в поле вигнать, — все наймити роблять, а вони гуляють собі та людей частують. На третій рік подарав господь людей превеликою засухою: хліба не вродило, і насіння не вернулось; паша вигоріла до кореня; всі родники, ставки, колодязі висушило до каплі, так що й скотина без паші та водопою вся повиздыхала. Які зоставались у братів грошенята, потратили на хліб, а тут ще, як на те, — сказано, «одна біда не ходить, а з дітками» — уночі в превеликий вітер загорілась невеличка халабудка, та од тієї халабудки спалився і весь хутір. Брати повискакували з хати в одних тільки сорочках і зоставались на світі без копійчини, одержинки і шматка хліба. Згородили бідолахи собі край дороги курінь та й сидять: хто їде, кине їм шматок хліба, то й з'їдять, а не кине, то й так голодують. Раз, як так вони сиділи, дивляться — їде якийсь панок чи купець в брочці у триконь, добре убраний — у синій чуйці, кримських смушків шапка. Тільки побачив братів, зараз гукнув на машталіра, щоб зупинив коней.

— Що ви тут, люди добрі, робите? — спитав він братів.

— Як бачиш, добродію, — кажуть брати, низенько вклонившись, — погоріли! Нема у нас ні хати, ні одержинки, ні шматка хліба, а колись були і заможними хазяїнами!

— А гляньте на мене, — каже панок, — чи не пізнаєте, хто я такий?

Глянули брати, з місця схопились і в один голос крикнули: «Дурень, дурень!» Та до його, хапають за руки, цілують та сльозами обливають.

— Братику наш, — кажуть, — вирятуй нас, не дай нам отутечки на розпутті загинуть.

— Ну, брати мої милії, брати мої любії, — каже дурень, — як бачу, ви такі розумні, що самі не придбаєте собі, і такі дурні, що й бог вам не дає; так сідайте ж, поїдьмо до мене, я вас буду годувать і зодягать!

Там і теперечки у дурня живуть, хліб жувають і постолом добро возять.

ЖОНАТИЙ ЧОРТ

Давно вже люди кажуть, що і «сам чорт не пізна, яка з дівчини вийде молодиця». Дівчиною вона і смирна, покірна; слуха матір, батька боїться, старших поважа; випаде на вулицю, то й очей не зведе, а коли зачепить її який парубок, то вилає або заплаче. Подивіться ж, яка з неї молодиця, що вона виробляє з бідолашним чоловіком! І моркву скромадить, і кирпичу гне, і од завійниць гедзається, а деколи рогачем і тьху дасть неборакові, і цибулькою нагодує. І з парубками вже не та: не насуплюється, а зуби до них скалить і бісики пуска, і між людьми не сидить мовчки, а цокотить, кого попало і коренить, і ганить, а часом і москаля підвезе, та ще й очей у рябка не позича — жива на небо лізе. Так що будеш робить з такою жінкою?.. Швидше тікай до чорта з рогами, коли не хочеш дутеля з'їсти.

Не брешуть же й люди, кажучи, що і «сам чорт не пізна, яка з дівчини вийде молодиця», бо так воно й справді вийшло. Оженився чорт та й добув собі таку жінку, як ся молодиця, що я розказував. Зараз побачив, сердешний, бо недурно був чортом, що втяв до гаплика, — непереливки, бачите: і місяця з нею не прожив, ухопив шилом патоки та й дав од неї дралаче оглядаючись.

Плентається чортяка по світу і пекла одцуравсь, бо добре зна, що жінка і там його знайде, і відтіля з-за печі витягне; і вже так його налякала, що й чужих жінок жахається: де не вздрить очіпок або плахту, то й ховається, як ховався він по закамарках, углядівши шупліку. Раз, чоловік, трохи з ніг не звалив.

— Тю на твого батька! — скрикнув чорт. — Відкіль се нечиста мати тебе пре?

— Втікаю од жінки, — одказав чоловік, — нехай вона сказиться!

— Од жінки? — спитав чорт. — Куди ж ти тікаєш? Скажи й мені, будь ласкав.

— До чорта з рогами! Тепер і він мені не страшний.

— Ну, коли так, то не ходи ж далеко його шукати, — я тобі чорт!

Чоловік, почувши се, дуже злякавсь, хотів був уже п'ятами йому наківати, а чорт його зупинив та й каже:

— Не жахайся, голубчику, я й сам утік од жінки: далась вона й мені узнаки!

Люди кажуть: «Біда одна — людей една». От вони і пішли собі удвох як добрі товариші. Чоловік розказує чортові про свою жінку, а чорт — про свою. Нічого пазати — обидві добрі, годилось би обох на одну осіку повісити. Далі чорт і каже чоловікові:

— Ти мені, чоловіче, ніякої поради не даси, а я тобі у великій пригоді стану.

— В якій же ти мені пригоді станеш?

— От в якій: я буду ускакувати в утробу жінкам та й буду їх мордувати; а ти мене виганяй та й загібай гроші лопатою, от що!

— Добре! Тільки не вскакуй в утробу моєї жінки: там така гаспидська утроба, що ти й кінця-краю не знайдеш, там саме пекло, та, мабуть, там уже і без тебе сто кіп чортів сидить, коли не більш!

— Ет, хіба, опріч наших жінок, і людей на світі нема?..

Як згодились, так і роблять: ускочить чорт в утробу якій-небудь бідолашній і зачне мордувати, а чоловік приїде, поворожить, пошахрує та й вижене чорта. Не проїшло й місяця, як у чоловіка повнісінький капшук золота і срібла. Як тут не розприндитись і не зачванитись? З грошима вже йому і жінки не страшно: од нового очіпка, плахти, намиста з дукачами хоч яка притихне, хоч якій пельку заткнеш. От він за щось заспоривсь із чортом, полаявсь та й накликав на себе лихо: чорт розсердився та й каже:

— Е, тривай же, іродів сину! Не зумів мене шанувати, так покуштуєш же ти в мене жару!

Розійшовся чоловік із чортом — і байдуже собі: гуляє по шинках, розходжує з музикою по ярмарках, а чортяка тим часом готує йому добру халазію. Та й не хитрий же, диявольський син! Забрався в утробу якійсь княгівні, од-

ним одній дочці у батька, та й мордує небогу так, що князь, глядячи на її муки, аж слізьми умивається; аж волосся на собі рве. (А се ще діялось, коли хочете знати, ще за Польщі, як Україною князі орудували). Зо всього свого князтва зібрав князь лікарів, знахурів — так ні один нічого не вдіє, ніхто поради не дасть. Аж хтось і каже князеві, що є такий чоловік, що чортів із утроби випружує. Як се почув князь, зараз і розіслав за ним гонців, щоб хоч під землею його знайшли, щоб без його не вертались. Недовго й шукали нашого неборака: десь у шинку знайшли і помчали до князя. Як побачив його князь, то аж кланяється та просить; а звісно, як ті магнати чого просять, то хоч він і кланяється, а за шабельку береться: коли не зробиш, чого бажа, то й голову одчеше; як кажуть: і гроші дає, і шкуру дере.

— Вирятуй, — каже князь, — мою дитину, то я тобі півкнязтва мого віддам, а як не вирятуєш, то спалю тебе на тихому вогню!

«Погано, Тетяно, — подумав неборак, — якось приходитьсь не до чмиги». Зараз пізнав, що се бісяка налагодивсь йому оддячити; нічого робити — до чорта; сюди туди, круть-верть — чого не робив, як не панькав і перепрошував чортяку, — не хоче, гаспидів син!

— Князь, обіцяв мені півкнязтва, — каже чоловік, — то я тобі оддам ту половину; тільки покинь княгівну!

— Ет, — каже чорт, — магнати щедрі на обіцянки; вони тоді тільки й не збрешуть, як обіцяють кару. Залле він тобі за шкуру сала!

Не вилазить диявольський син із княгівни та й не вилазить — ще гірш її мордує. Не рад уже бідолашний чоловік і тим грошам, що зібрав; уже б і до жінки вернувсь. Хотів був утікати, так не можна ж: приставили за ним калавур і так його пильнують, як ока.

Пройшов тиждень, другий, а княгівні усе гірш та гірш. От князь і розлютувався:

— Ти, — каже, — усіх вилічував, а моєї дочки не хочеш? От тобі строку одні сутки. Як не виженеш чорта, то я з тебе зроблю вишкварки.

Нічого робити бідному чоловікові: взяв та й признався князеві, як на сповіді.

Отак і так, каже, «се чорт мені на пакость забравсь у твою дочку, щоб мене із світу зігнати. Йому того тільки й хочеться, щоб ти мене жаром нагодував».

Та що ж? — Не йме віри князь.

— Брешеш, сякий-такій! Як не виженеш, то буде, як я тобі сказав. Вже для тебе не переміню свого слова: я, — каже, — люблю правду!

«А щоб тебе з правдою! — подумав чоловік, почувши потилицю. — Не твоя се правда, а чортова».

Минули сутки, княгівні ще гірш стало. От князь і звелів неборака спалити, бо, бачите, любив правду. Як припекли, сердешного, так де в його й розум узявсь! Вигадав, яким побитом протурити чорта.

— Вижену, — репетує, — вижену диявольського сина, тільки розв'яжить... батечки, голубчики!

Розв'язали, він і побіг у будинки, прямо у ту світлицю, де чорт мордує княгівну. Як убіжить, як крикне не своїм голосом:

— Тікай, чорте, жінка йде!

А чорт навіткача та прожогом у вікно, тільки шибка забряжчала! З собою і кватирку виніс.

СКАРБ

Був собі чоловік та жінка. Були вони люди заможненькі, усього в їх доволі: і поля, і скотинки, і худоби, і хата простора з садочком і левадою. Послав їм господь на втіху одного тільки синка — Павлусем звали. Та вже ж і шанували, і пестували вони того одинчика! Не так батько, як мати. І що то вже за мати була! Між матірками — навдивовижу мати! Вже Павлусь був чималий пахолок, а вона ще возилася з ним, як з маненькою дитинкою. Було, власними руками годує його, а він, телепень, тільки глита та, як той пущівірінок, знов рот роззявлює. Усю зиму й осінь з хати не випустить. «Не ходи, синку, — каже, — холодно, змерзнеш, та ще, крий боже, занедужаєш, то я й умру, не діжду, поки ти й одужаєш». Прийде весна або літо — знов не пуска: «Не ходи, синку: душно, сонце напече головку, голова болітиме». Цілісінський рік не дасть йому порога переступити, хіба у неділю поведе до церкви, та за ним і не молиться, та обома руками за його й держиться, щоб хто не то що штовхнув, а й не доторкнувся б. Деколи, як обридне йому стояти, то такий галас підійме на всю церкву, буцім з його чортяка лика дере. «Ходім, мамо, додому, — хлипа, — їсти хочу!» То мати і веде його додому, не діждавшись кінця служби

і благословенія. Як кладе його спати, то сама і стеле, і роздягає, і хрестить, і ще й котка співає, неначе над годовичком. Часом батько, дивлячись на се юродство, стане гримати на жінку і похваляться, що він Павлуся віддасть у школу до дяка аж у друге село. Так куди!.. І не кажи... Така з неї добра і покірна жінка, а як дійде діло до її Павлуся, то як скажена стане: і очі витріщить, і запіниться, і за ніж хапається; крий боже, що виробляє!.. Кажу ж вам, що й між матерями навдивовижу була мати.

Доріс Павлусь до парубка. Так його вигнало та розперло, такий став гладкий та опецькуватий! Пика широка та одутлувата, як у того салогуба, а руки білі та ніжні, як у панночки. Та од чого б їм і пошерхнуть? Зроду не то щоб ціп або косу у руках подержав, — не взявся й за лопату, щоб одгребти сніг од порога, або за віник, щоб вимести хату. Було, старий і стане доказувати жінці:

— На яку радість ми його вигодували? Який з його хазяїн буде? Що з ним станеться, як ми помremo?.. Останеться він на світі, мов сліпий без поводитаря!

— Е, чоловіче, — одкаже жінка, — як бог милосердний пошле йому щастя, то без нас житиме ще лучче, як тепечки!

Уже Павлусеві минув і двадцятий, вже б він і на вечорниці пішов, так мати не пуска.

— Не ходи туди, синку, — каже, — на вечорницях збираються самі п'яниці та розбишаки; там тебе обидять, віку тобі збавлять. Почекай трошки — я сама знайду тобі дівчину, саму найкращу на всьому світі, саму роботящу, вона буде тебе і годувати, і зодягати, і доглядати, як рідна мати.

Так не привів же їй бог оженити сина. Раз вночі розвередувавсь Павлусь, як на живіт кричить: «Меду та й меду!» У старих на ту пору не було меду. Що тут на світі робити?.. Устала мати, накинула на себе свитину, не схотіла будить наймичку і сама метнулась по селу шукати того меду. А на той час піднялась фуґа, що не то що уночі, а вдень не побачила б світу божого. Бігала, сердешна, бігала од хати до хати (у кого й є, та каже нема: не хочеться уставати) та якось уже випросила у попа. За один цільничок обіцяла бузівка подарувати. Трохи не замерзла, та таки принесла, і що ж?.. Павлусеві вже не до меду; заснув манесенький — ніяк його і не розбуркаєш. Так через той-то мед занедужала небога та й вмерла. За

нею вслід і батько ноги простяг, а наш Павлусь і не схаменувся, як зоставсь круглим сиротою.

Що ж з ним сталось?.. Правду казала мати: «Як бог милосердний пошле йому щастя, то без батька і без матері житиме ще лучче, як за їх». У покійників, — звісно, як у заможних хазяїнів, — був наймит і наймичка. Наймит — парубок ще молодий, працьовитий, непитущий, а наймичка — теж чесного роду, осталась бідною сиротою, і покійниця прийняла її до себе, як рідну дитину. За Павлусем і їм добре жилось; було чим-небудь йому угодують, то стара і дякує, і грошей їм дає, і добру одягу, а часом за наймита скотину у поле вижене, а за наймичку хату вимете і води принесе. Отож як умирала стара, то благословила наймита з наймичкою побратись, наділила їх худобою і аж руки їм цілувала та просила, щоб вони не обижали її Павлуся, доглядали б його і були йому рідним батьком і матір'ю, а вже вона на тім світі буде благодати господа, щоб він, милосердний, послав їм усякого щастя і талану.

Отож після смерті старих наймит оженився з наймичкою і стали собі господарювати. Щастя, як горох з мішка, так і сиплеться на нашого Павлуся, і урожай у його луччий, як у других, і корів нема ялових. Накупили волів і послали кілька хур у Крим за сіллю, на Дін за рибою, построїли шинок із лавкою та й годують скриню карбованцями, як свиню горохом. Кругом у сусідів талій давить скотину, а у Павлуся, як на сміх, хоч би один тобі віл іздох.

Раз наймит піймав у садочку ройка, так з того одного розроїлось колодок з тридцять. Наймичка доглядала Павлуся, як рідна мати: і годує його, і голову йому змиє, і розчеше, і одягає, й роздягає, і стеле, так йому у вічі й дивиться: думку його відгадує, бо Павлусь за весь день і пари з рота не пустить; хоч би часом чого і схотів, вже не попросить: якось йому і слово важко вимовити. Тільки йому й робити, що цілісенький день їсть (а лопав здорово) та спить. Було, прокинеться вранці — зараз наймичка і ставить перед його душею жарену курку, або качку, або повнісеньку макітру вареників з сметаною; їсть неборак, аж за ушима лящить. Не вспіла наймичка його утерти, а він уже й уклався спати. Поспить на перині, лізе на піч поспати ще у просі. Пообідає і знов куня; коли зимою, то знов у просо, а коли літом, то вийде у садок, ляже під грушею, а часом, глянувши угору, трошки й розсердиться:

«Бісові груші, — пробубонить, — які спілі, і над самісінькою головою висять, а ні одна ж то не впаде у рот». І щоб то дригонуть ногою та штовхнуть об цівку! То і посипались би, таж, кажу ж, йому важко і поворухнутись. Лежить, лежить та й засне. Пополудне — і знов іде у комору спати і спить вже аж до захід сонця. Розбудить його наймичка вечеряти, нагодує, здійме свитину, чоботи, покладе на перину, а він тільки вже сам засне. Лучалось, наймит вернеться з поля і навідається до Павлуся, а тому й голову важко держати на плечах.

— А чи не смикнули б, пане Павле, люльки? — питає наймит.

— Смикнув би, — пробелькоче Павлусь, — так люльки не знайду.

— Та ось же вона — біля вас на лавці.

— Та хто ж її наб'є?

— Та вона ж набита, я ж її вам набив, як їхав у царину. Отже, біля вас і справу положив!

Та викреше вогню, розпалить люльку і устромить йому у рот, то він і смокче.

Було прийдуть до Павлуся парубки та й намовляють його, щоб ішов з ними на вечорниці.

— Не піду! — пробубонить та й очі заплющить.

— Чому? — питають.

— Далеко. Якби вечорниці збирались біля моєї хати, то, може б, і пішов.

— Е, пане Павле! — кажуть йому парубки. — Якби ти побачив наших дівчат, то не казав би, що далеко!

— Бачив, доволі бачив... — озивається Павлусь.

— Де ж ти їх бачив? Ти ж із хати ніколи носа не виткнеш!

— Так коли ж сняться, щоб вони показалися! аж обридли!... — одкаже Павлусь та й перевернеться на другий бік.

Засміються парубки та й підуть від його.

Раз на зелені свята зібралось парубоцтво шукати скарба. Узяли з собою заступи, лопати і горілочки не забули та й пішли у степ. Ідуть біля Павлусевої хати, от один парубок і каже:

— Знаєте що, хлопці! Візьмемо з собою на щастя Павла Лежня (таке приложили йому прізвисьце), то вже певно знайдемо скарб: він такий щасливий, що такого і на всьому світі не знайдеш!

Підійшли парубки до вікна (вікно було одчинене),

дивляться, а Павлусь розпластався на перині і хропе на всю хату.

— Пане Павле, а пане Павле! — гукнули парубки. — Ходім лишень з нами скарбу шукати!

— Не піду! — одрізав Павлусь.

— Ходім-бо! — просять парубки, аж кланяються. — Ми тебе так з периною на руках і понесемо; не тебе нам треба, а твого щастя. Як ти з нами будеш, то, може, і дасть, і знайдемо скарб.

— Еге!.. Як бог дасть, то й у вікно вкине!.. — одказав Павлусь. — Не піду!

— Дожидайся ж, поки тобі бог у вікно вкине, а ми підемо шукати.

Зареготались та й пішли собі, заспівавши чумака.

Ходили, ходили по степу аж до вечора. Шукали, розкопували могили, до всього приглядувались — і нічого-сінько не знайшли. Розказують люди, що часом скарби і самі вилазять на верх землі, перекинувшись у яку-небудь пакость: у старого шолудивого діда, або у миршавеньке козеня, або у дохлу кішку. Кому щастя, той і пізна скарб. Так, кажу, до всього приглядались — і нічого не побачили. Вже вертаючись, як смерклось, недалечко од села дивляться — лежить край дороги дохлий хорт. Мабуть, давно й іздох — аж гидко до його і близько підступити. От'один парубок і каже:

— Слухайте, хлопці: візьмемо сього хорта та шпурнем Лежневі в хату — нехай се буде той скарб, що бог йому у вікно вкине.

Парубкам подобалась ся вигадка; от вони підняли того хорта на дрючок та й понесли. Підійшовши тихенько до Павлусевої хати, розмахали хорта та й шпурнули в вікно, а він як бебехнеться об поміст, так і брязнув, і задзвенів, і, як жар, по всій хаті розсипався дукатами!

— Тривай, не руш! — закричали парубки. — Се наш скарб, се наші гроші!...

— Брехня! — каже Павлусь, — се мій скарб, се мені бог у вікно вкинув! А що? Я ж вам казав — не вірили?

Парубки не слухають його та товпляться в хату, а тут на той галас де не взялись наймит із наймичкою, убігли в хату, за рогац та макогін, як штурхнуть одного, другого — так вони й угамувались.

— Будь ласкав, — кажуть парубки, — хоч що-небудь дай за те, що принесли твому хазяїнові скарб!

Наймит кинув їм кілька дукатів та й каже:

— Нате вам за працю, а се наші гроші, бо самі таки розсудить: хто б їх у чужу хату вкинув, якби не сам бог того схотів!

Та, сеє кажучи, позбирав наймит гарненько дукати і сховав їх у скриню.

Отакий-то був щасливий наш Павлусь! Сказано: як кому бог дасть щастя, то не треба йому й рідної матері, не треба і скарбу шукати: сам скарб його знайде. А другому неборакові на бездоллі у те ж саме вікно, у котре вкинувся скарб, улізе злодій і останню сорочку витягне; не поробить день, то на другий і їсти нічого.

Щаслива нитка до смерті не ввірвалась Павлусеві. Найшлась і дівчина, що, як той скарб, сама до його ліццалась. Послав йому господь і діточок, покірних, слухняних, працюючих, не таких, як він пудофет, а у матір, бо жінка його була невсипуща господиня. І віку йому таки чимало протяг господь: до білого волосся доспався. Спав, спав, аж поки навіки не заснув.

Що таке на світі щастя? — спитав би я у дуже письменних. Частенько чуєш, люди кажуть: отой щасливий. Глянеш на того щасливого, а він тобі показує на другого, а сам жалується на свою-недолю. Зовуть щасливими і тих, що увесь свій вік нічого не дбають, як мій Павлусь. Бог їм усе дає, а вони нудяться світом, не знають, що у них є і чого їм треба. Зовуть і скупого щасливим, бо у його багацько грошей; а він, неборак, увесь свій вік стереже тих грошей, як рябок на ланцюгу, ніякої користі з них не має — і голодний, і холодний, ще гірш од якого-небудь бідолахи. Ні, панове, по-моєму, той тільки щасливий, хто другому не завидує, а дякує бога за те, що він йому послав, — той, кого господь благословив на добрі діла, що розкинулись вони по світу, як розрослась пшениця на добре виораній ниві. Нагодує вона і пахаря, і його сусідів, попаде од неї скибка і старцеві в торбу. Не той тільки щасливий, що сам натріскається і виспитья, а той, що й другого нагодує і заспокоїть, бо у такого і душа буде не голодна.

Оце ж так загвоздив вам з-письменська, щоб самі одгадали, чи мій Павлусь справді щасливий, чи, може, таким тільки прозвали його зависливі люди. Гледіть же, щоб не було по приказці: «Хвалить шинкар п'яницю, а дочки своєї за його не віддасть!» Завидуєте щастю мого Павлуся, а ніхто б не схотів бути Павлусем.

ТРИ СЕСТРИ

(Задніпровська казка)¹

Був собі цар, і мав той цар одного тільки сина. Як виріс царевич, і прийшла пора його женить, от цар і послав гонців по всьому царству пошукать царевичеві невісти. Поїхали гонці; два роки провештались, бо царство було дуже велике, та й знайшли три сестри, одна в одну, та такі гарні, що кращих на всьому світі не знайти. Поїхав цар із царевичем подивиться на тих сестер; глянули — справді, як одна, не знає царевич, яку з них і брати за себе. От цар йому й каже:

— Сину мій, усі вони однаково гарні, так вибирай собі ту, котра більш у пригоді стане твоєму царству.

Став царевич прислухуваться, що вони між собою розказують; от раз чує — старша каже:

— Якби царевич одружився зо мною, то я б йому одним крайчиком усе військо нагодувала!

— А я, — каже середуца, — оцією мичкою, що пряду, усе б його військо зодягла!

— А я, — каже менша, — родила б йому дванадцять синів до пояса в золоті, а од пояса в сріблі!

Розказав царевич батькові, що почув од сестер. От цар йому й каже:

— Бери меншу, бо од таких синів буде велика слава твоєму царству.

Вже старша сестра думала, що царевич буде її сватать, як прийшли старости і посватали меншу. Розсердились старша й середуца та й стали казна-що вигадувать і наговорювать на меншу.

— Вона, — кажуть царевичу, — нікчемна, вона тобі не дванадцять синів родить, а дванадцять кошенят приведе!

Однак, що вже сестри з заздощів не вигадували на меншу, а царевич з нею одружився. Після весілля цар недовго жив. От царевич став царем, а менша сестра — царицею. Живуть вони собі у превеликій дружбі рік, другий, а діток бог не дає. От сестри знов почали набрихувати на меншу, так цар розсердився на неї та й каже:

¹ Розказувала сліпа бабуся. Так само записано (стенографією), як вона оповідала (приміт. авт.).

— Як бачу, ти мене обманяла: обіцяла мені дванадцять синів родить, та й досі й одного не родила.

— Постривай, — одказує менша сестра, — я тобі рожу разом дванадцять синів до пояса в золоті, а од пояса в сріблі!

Минув ще рік, а діточок усе-таки бог не дає. От цар і заслав меншу сестру аж на край свого царства ік морю і звелів, щоб вона до його не приїздила і листів не посилала, аж поки не родить дванадцять синів до пояса в золоті, а од пояса в сріблі. Живе вона собі там над морем не як цариця, а як проста мужичка: у невеличкій хатці, тільки й дав їй цар до послуги одного чоловіка та стару бабу. І року не минуло, як її туди заслали, родила вона дванадцять синів до пояса в золоті, а од пояса в сріблі. Написала лист до царя та й каже тому чоловікові, що при ній живе:

— Одвези оцей лист до царя і розкажи, що мені і йому бог послав, та гляди: що б з тобою не сталось, ні до кого не заїзди і нікому про се не розказуй.

Поїхав чоловік; іде день, другий; на третій як ушкварить дощ, а тутечки бачить — край дороги хатка стоїть; так чоловік у ту хатку, дивиться — аж там цариціні сестри, старша й середуша. Пізнали й вони чоловіка, зараз почастували його, нагодували, розпитують про сестру, так чоловік нічого їм не каже. От вони й стали улещувать чоловіка, щоб він заночував у них.

— Спочинеш у нас, — кажуть, — а завтра раненько поїдеш.

Чоловік бачить, що так щиро його просять, — і згодивсь; бо дуже-таки і втомивсь. Уночі, як він заснув, сестри витягли з сумки сестрин лист до царя, та й спалили, а намість його написали другий, — буцім менша сестра дає звістку царю, що привела йому дванадцять кошенят.

Дуже розсердився цар, як прочитав той лист, що сестри написали, порвав його на шматки, а чоловіка звелів з двору вигнать і на очі до себе не пустив. Вернувся чоловік до меншої сестри і розказав їй усе, як було. От вона зараз і догадалась, що се, мабуть, її сестри обмінили лист; зараз подумала, погадала, що їй робить, та й вигадала. Ще як жила вона з царем, і сестри на неї наговорювали і набріхували, цар дав їй перстень та й каже: «Як спітка тебе яке лихо через твоїх сестер, то пришлеш мені оцей перстень, от я знов до тебе прихилюся!» От

вона узяла той перстень, заховала в коробочку та, написавши удруге лист, знов послала того чоловіка до царя.

— Тільки вже, — каже йому, — гледи, крий боже, що б тебе не спіткало, ні до кого не заїзди; а як приїдеш до царя, то оддаси йому оцей лист і сю коробочку.

Знов поїхав чоловік до царя. Тільки став доїжджати до тієї будови, де живуть сестри, знов линув дощ, як з відра. Однак, яке вже не лихо, обминув він ту будову. Іде дальш, а тут як набіжить друга хмара з громом, з блискавкою, як ушкварить град з куряче яйце, а тут дивиться сердешний чоловік — стоїть край дороги невеличка хатка; от він з коня та й став під стріхою. Коли виходить з хатки стара бабуся і запрошує його в хату обсушитись і спочить. А чоловік і думає собі: «Нічого мені бояться старої». Та й увійшов у хату. А ся бабуся була не хто, як нянька старшої сестри, злюща-презлюща баба; вона ж то найдужче й сердилась на меншу сестру за те, що помішала старшій бути царицею. Нагодувала стара яга чоловіка, участувала і положила спати, а сама, витягши з сумки лист та коробочку, мерщій до сестер. Вийняли сестри з коробочки перстень, а намість його положили дванадцять мишенят та й написали до царя лист, буцім од меншої сестри, що вона посила царю мишенят, що дітки його, кошенята, наловили йому на гоштинець. Поки чоловік спав, стара нянька звернулась додому і знов сховала лист і коробочку у сумку. Прокинувся уранці чоловік, огледів сумку — бачить, що усе так, як і було, подякував ягу за хліб-сіль та й поїхав до царя. Дуже розлютувався цар, як прочитав той лист та глянув на мишенят; зараз-таки звелів тому чоловікові, що привіз гостинець, одчесать годову, а царицю витурить з свого царства, щоб і духу її не було. Як дійшла ся вістка до меншої сестри, от вона й стала думать та гадать, що їй на світі робить з дванадцятьма синами. Зоставила собі одного старшенького, а одинадцять понесла ік морю та, сівши з дітками на скелю, гірко плаче жемчужними сльозами і так молиться до моря:

— Море широке, море глибоке! Прийми до себе моїх діточок, безталанних сиріток, будь їм рідним батьком та рідною матір'ю.

Три дні плакала цариця; на четвертий прокинулось море і почуло матір. Стрепенулось хвилями, підняло до гори білу гриву і послало кита-рибу забрать діточок.

Вирнула перед царицею кит-риба, викинула на берег матчині жемчужні сльози, а діточок ухопила і понесла у кришталевий будинок аж на саме дно. Зібрала менша сестра свої сльози та, узявши старшенького сина, і пішла з царства світ за очима. Іде та іде, притомилась, сердешна, вже і запас, що з собою узяла, з'їла; од журби і без харчів не стало й покорму: нічим годувать сина. От вона сіла на могилі, плаче і так до степу промовляє:

— Степу мій широкий, степу мій просторий! Прийми до себе останнього мого сина і будь йому рідним батьком та рідною матір'ю!

Закрутився перед царицею ігрець, піднявся до неба стовп пилу, вхопив царевича і помчав у зелений гай, де пасеться печений бугай, де й кабан гуляє, що зубом оре, вухом засіває, а хвостом загрибає. Зосталась цариця серед степу одним одна. Однак не покида її господь: підійде до неї дика коза, от вона надоїть молочка та й нап'ється; поналітають до неї дрозди, хохітва і нанесуть яечок.

Не так швидко в світі діється, як швидко казка каже. Довго блукала менша сестра по степах. Раз чує — щось позад її тупотить; озирнулась, аж бачить — іде на доброму коні богатир і веде за собою печеного бугая і кабана, що зубом оре, вухом сіє, а хвостом загрибає. Цариця злякалась та хотіла була сховаться в травицю, а богатир їй і каже.

— Не ховайся, моя матінко рідная, од свого сина, що степ випестував тобі на радість та на підмогу!

Та, се кажучи, розкрив жупан, а золоті груди, неначе сонце, заблищали.

— Сину мій милий, сину мій любий! — скрикнула мати. — Який же ти хороший-прехороший; і хто ж тебе наділив конем, бронєю і сими дивами, що ведеш?!

— Сими дивами, — одказує царевич, — наділив мене наречений мій батько — степ. З ними ні в кого не будемо хліба просить, а ще й увесь світ нагодуєм. Теперечки, — каже, — моя матінко, буде кому тебе доглядіть і заспокоїть.

Се кажучи, посадив її на коня і помчав. Надвечір вже, як зовсім посутеніло, доїхали вони до широкої річки і заночували. На другий день прокинулись, дивляться — по той бік річки високі-превисокі гори і скелі, вкриті лісом. Перевіз царевич на той бік матір, обрав місце та й збудував великий та гарний будинок і вкрив його голубини-

ми крилами. Тим часом, поки він будувався, кабан наорав зубом, насіяв вухом і заскоротив хвостом. Як бог уродив пшеницю, царевич випустив у царину печеного бугая; де він пройде, там пшениця сама у копи складається й молотиться, і віється, і в закромі засипається.

Живе менша сестра з царевичем у превеликому багатстві; з далеких країв ідуть до них купці купувать пшеницю; а придуть бідні, то й даром їх наділяють.

Раз ідуть побіля двору купці з крамом, дивляться — аж гарний будинок стоїть на горі, вкритий голубиними крилами, а в садочку пасуться печений бугай та кабан, що зубом оре, вухом сіє, а хвостом загрибає. Дуже вони дивувались, дивлячись на ті дива, а далі зайшли поклониться й хазяїнам. Цариця й царевич ласкаво їх прийняли і стали їх розпитувать, куди вони ідуть. От вони їм і кажуть:

— Веземо ми крам великому царю, що оженився був на меншій сестрі та й прогнав її з свого царства за те, що вона замість дванадцяти синів привела йому дванадцять кошенят, а теперечки, — кажуть, — той цар оженився на старшій сестрі, так вона йому одним окрайчиком усе військо годує.

Почувши се, царевич і став у матері проситься, щоб вона пустила його з купцями побачиться з батьком.

— Ідь, — каже йому мати, — та нікому не кажи, що ти царевич, а то як старша моя сестра довідається, то вона тебе з світа зжене.

Перерядився царевич у просту одежину, сів на свого коня та й поїхав з купцями до батька. Приїхали купці до царя та й стали йому розказувать, які їм довелось дива побачить: про печеного бугая і про кабана і в якому гарному будинку живе мати з сином. Як почув про се старша сестра, зараз догадалась, що се, мабуть, її менша сестра з царевичем живуть у тім будинку, та й стала намовляти царя, щоб він зібрав своє військо та одняв печеного бугая й кабана. Цар не хотів був її послухать, а вона як присікалась до його: «Іди та й іди», а вона орудувала царем, як сама хотіла, — так цар і звелів зо всього свого царства зібрать військо, а купців зоставив у себе, щоб було кому провести. Як почув царевич, що батько збирається на них війною, поїхав до степу, свого нареченого батька, та й гукнув до його молодецьким покриком:

— Степу мій широкий, степу мій просторий! Оборони мене і мою матінку од лютого ворога, старшої сестри, і не допусти нам загинуть у сирітстві!..

— Не бійтеся, — загув степ, — не дійде до вас те військо та й назад не вернеться: побіліє зелена трава не снігом, а кістками.

Як зібралось військо, сам цар його повів і царицю, старшу сестру, з собою узав. Поки йшли своїм царством, у всьому був достаток, а як увійшли у степ, так зробилась превелика засуха, порепалась земля, нема ні паші, ні водопою: вітер гуде, з ніг валить чоловіка, піском очі засипає, на людей напав голод, хвороба, і все військо цареве згинуло і вкрило поле білими кістками; тільки й вернувся цар із царицею, старшою сестрою, та з ними кілька прислужників. Розсердився цар та й став лаять старшу сестру.

— Се, — каже, — мене бог покарав за те, що дав мені велике царство, а я хотів ще й чуже загарбать!

А старша сестра йому й одказує:

— На те тобі бог дав велике царство, щоб ти робив, що схочеш. Згинуло одно військо — набери друге; не дійшли степами — допливемо річками, і все-таки буде потвоєму.

Довго старша сестра уговорювала царя і скребла моркву, аж поки він не згодивсь, та набрав знов військо, та, налагодивши байдаки-човни, і поплив річками добувати печеного бугая та кабана.

Як довідалась менша сестра, що цар пливе до них із військом, і каже царевичу:

— Сину мій милий, сину мій любий! Ідь до моря глибокого — нехай воно мені верне моїх любих синів, щоб було кому оборонить нещасливу матір. Озьми, — каже, — отсе намисто, матчині сльози, та, як виплиवेश на середину моря, і кинь їх у воду, то вони тебе й почують!

Доїхав царевич до моря, зліз з коня і пустив його пастись, а сам зробив собі човна та й поплив. Допливши до середини, вийняв з кишені намисто і кинув у море. Як кинув, так море і заграло, покотилась хвиля за хвилею, і перед царевичем вирнула кит-риба, а на тій китрибі стоять одинадцять братів до пояса в золоті, а од пояса в сріблі.

— Хто се до нас озивається? — питають.

— Матчині сльози! — одказує царевич.

— А ти ж хто такий? — питають.

— Я рідний ваш брат! — каже царевич, — матуся вас зове до себе оборонить її од лютого ворога — старшої сестри. Сідайте у човен та поспішайте, бо вже цареве військо недалеко!

Посідали брати у човен та й озвались до моря:

— Море широке, море глибоке! Спасибі тобі, що стало нам, сиротам, за батька рідного і за матір рідну!

Піднялась висока хвиля, неначе іскрами розсипалась перед братами, та й викинула їм з кит-риби перо. Узяли те перо брати та й поплили до берега. Причалившись, як повиходили з човна, старший брат тільки свиснув до свого коня, так він і став перед ним як укопаний. Висмикнув старший брат з гриви одинадцять волосінь та й пустив за вітром; як пустив, так з тих волосінь і стало одинадцять коней, таких же, як і у старшого брата. Посідали брати та й помчались до матері. Стріла мати своїх синів на порозі, а вони вклонились їй до землі, так кажуть:

— Матінко наша рідная! Породила єси нас в золоті, в сріблі, а долі собі з нами не добула!

А мати одказує:

— Сини мої милії, сини мої любії! Матчина доля витає з її дітками; тепереньки, як ви вернулись до мене, то й долю мою з собою принесли!.. Тепереньки буде кому мене оборонить, заспокоїть і на старості літ втішить!..

Повела мати своїх синів у садочок, щоб показати їм своє хазяйство. Тільки що вийшли з будинку, аж бачать: пливе військо, так байдаками та човнами і вкрили річку; а попереду, в золотому кораблю пливе сам цар із царицею, старшою сестрою. Як стало зближаться те військо, мати й каже своїм синам:

— Діточки мої милії, діточки мої любії! Ідіть до царя, вашого батька, та й зазивайте його до мене обідати, а щоб військо з старшою сестрою за тисячу гонів звідси одіслав. Та гледіть, — каже, — як будете запрошувать царя, то не кажіть йому, що він ваш батько, а ви його діти!

Посідали брати у човен і поплили назустріч війську. Як порівнялись з царевим кораблем, то й гукнули на лоцманів, щоб визвали до них царя. Вийшов до братів цар та й питає:

— А чого вам од мене треба?

А брати й кажуть:

— Ненька наша запрошує тебе до себе обідати, а щоб твоє військо з царицею, старшою сестрою, одіслав звідси за тисячу гонів!

Цар дивиться на братів і думає собі: яка то щаслива мати, що має таких синів! Хоч би мені бог одного такого послав! А старша сестра пізнала, що се його сини, та й каже йому тихенько:

— Запрошуй братів на свій корабель у гості!

Запросив їх цар на свій корабель, не надивиться на них — так вони йому милі та любі: серце батьківське вість йому подало. Частує і вгощає цар братів, а старша сестра на вухо йому шепотить:

— Побий братів, а не поб'єш, то вони вилуцять усе твоє військо!

Цар і слухать її не хоче, а вона сікається до його та на вухо йому турчить:

— Побий, кажу тобі, а як не поб'єш, то я й війська твого не стану годувать, а моя сестра не буде його зодягати (бо й середуща з ними була), то твоє військо без хліба й одежі послизне й пропаде!

Замислився цар, думав-думав та й каже:

— Ну, роби з братами, що сама знаєш, а я руки своєї на них не підйму.

Так ото, поки брати бавились із царем, старша сестра і звеліла, щоб у їх човні пробрили дірку та й заткнули чопом, а ік тому чопу прив'язали б під човном мотузок. Подякували брати царя за хліб-сіль та й посідали у човен. Тільки що одплили гонів з двоє, а старша сестра смик за віршовку, чоп як відіткнувся, вода і забулькотіла у човен, так його і потягло на дно. Не дуже злякались брати, бо вирости на морі; вхопили старшого брата з човна та й поплили. Бачить старша сестра, що нічого не вдіяла, і гукнула до війська:

— Стріляйте з луків! Як їх не повбиваєте, то самі згинете!

Посипались на братів стріли, неначе хмарою їх вкрили. Однак і сього не злякались брати: пірнули та й виринули аж на тім боці біля матчиного будинку. Тільки що розказали брати, як старша сестра хотіла їх потопити, коли дивляться — підпливає цареве військо, вже й з луків стріляють, от тих стріл і сонце закрилось.

— Ну, теперечки, — каже мати, — діточки мої любії, діточки мої милії, рятуйте себе, рятуйте й мене, нехай вам бог помагає у правому ділі; тільки глядіть, як стане погибать цар, ваш батько, то вирятуйте його і приведіть до мене!

Почали борониться брати; старший стріля з лука: як попужне у п'ять пуд стрілою, то, неначе вогнем, палить

військо, а одинадцять братів шпурляють каміннями пуд у двадцять: як торохне по байдаку, то так він з людьми трісками і розсиплеться. Однак як брати не боронились, чого не робили, а військо усе близиться, бо велике було, та ще й сам цар попереду веде. Бачать брати, що вже їм самим не оборониться, — от вони ухопили перо з китриби, що море їм подарувало, як махнуть раз, вдруге, так з моря і покотились хвилі, одна велика, а друга ще більша, а тут ще як дмухне вітер, так усі байдаки з військом порозносило і поперевертувало догори ногами. Дивляться брати — і царів корабель похилило на бік, от хвиля переверне, так вони скоріш у воду, ухопили той корабель і винесли на берег. Узяли брати царя і сестер, старшу й середущу, та й повели до матері у будинок. Вийшла мати до царя назустріч з хлібом-сіллю; тільки цар на неї споглянув, зараз і пізнав.

— Відкіля, — спитав, — ти узялась?.. Чи ти тут хазяйка, чи в наймах?

А цариця, менша сестра, йому й одказує:

— Живу сама собі у своєму будинку з моїми синами, що породила тобі до пояса в золоті, а од пояса в сріблї!

— Ти ж, — каже цар, — писала до мене лист, що привела мені дванадцять кошенят, ще й дванадцять мишенят прислала на гостинець?

— Ні, — одказує менша сестра, — не я се тобі писала, не я й мишенят на гостинець посилала, а спитай, — каже, — у моїх сестер, може, вони знають, хто до тебе писав, хто й посилав!

Глянув цар на сестер, питає, а вони дрижать, неначе трясця їх трясє, устромили очі в землю і слова не промовлять.

— Е, як бачу, — каже цар, — так се ви мені таке лихо наробили: з моїм любим подружжям і з моїми дітками розлучили, через вас загубив я і два мої війська?.. Постривайте ж, нехай буде катюзі по заслугі!..

Прив'язав їх цар косами до конячих хвостів та й пустив у чисте поле. Помчали їх коні... Де вдаряться сестри головою — там могила, де задом — там долина... Далі забрав цар царицю з синами та й поїхав у своє царство, а печеного бугая й кабана пустив у степ, так вони йому надбали стільки хліба, що зо всього світу приїздили купці купувать той хліб. З того часу цареве царство ще побільшало і збагатіло, бо степ і море стали йому родичами.

ЗАКОХАНИЙ ЧОРТ

I

Тільки й бачив я рідний край, поки ріс, а там, як оддали у службу, так і пішов, не по своїй волі, блукати по світу, як те перекотиполе, що вітер носить по степах: котишся, котишся, поки не зупинить тебе доля або не притопче лихо.

Хоч і лучалось мені деколи навідуватися у рідну Україну, так чи довго ж то спочинеш під теплим її крилом?.. І знов на край світа мандруєш до чорта з рогами! Зате ж літ у шість, а може, й більше, як із Курської губернії уїдеш у Харківську, то так тобі стане легенько, мов на крилах тебе підняло!.. Та з сього боку Харкова ще не так: з Липець наша Україна теперечки якось Московщиною дивиться — намість шинків проклята кабащина, постоялі двори на московський звичай; скрізь по дорозі тягнуться московські однокінні телеги, одна до другої попричеплювані як фіги на личку; куди не глянь — усе пилюпи з рудими бородами, у лаптях, аж занудить, на них дивлячись. Так, бачите, з сього боку, кажу, ще не так, а от як перехопишся через річку Харків, то хто б не сказав, що се божа сторона!..

Тут зараз починається отой великий бір, що високі сосни аж хмару підпирають. Оце ж вам і Основа, де батько наш Квітка збив собі з своїх повістей такий міцний човен, що до віку вічного буде плавать по плюгавій річці Леті. Отут же і вольна; сюди ж то харківські міщани і народ, ударивши лихом об землю, сходяться одвести душу і задавить горе свого бездоля. Отут побачили б ви у неділю і по празниках, скільки збирається народу! Верстов на п'ять, а може, і більш, уподовж дороги гуля міщанство: дівчата у стрічках, у стьожках, молодіці у

¹ Так називали в народі російн-сектантів (ред.).

парчевих очіпках, у кармазинах, у газеті; а козацтво у брилях, у чуйках фабричного сукна, шовковими поясами підперізувані; а скільки ще того лакейства у фраках та у сюртуках — мов та німота! Інші збилися біля музики, садять гопака, вибивають тропака, аж лихо сміється; другі посідали купками, снідають, кружляють горілку, теревені гнуть, співають, регочуться, аж луна округи йде. Ідеш, було, дивишся-дивишся та й не втерпиш: вилізеш з тарантаса і підійдеш до якого-небудь товариства. «Хліб та сіль, люди добрі!» — скажеш. «Спасибі, — одкажуть і просять: — Сідайте, не погребуйте хлібом божим!» Сядеш, було, до гурту, вип'єш корячок горілки, з'їси шматок сала, побалакаєш і свого додаси веселого слова. Боже милий, як же то вони дякують!.. Станеш прощатися, то так і загомонять: «Пошли зам, господи, усякого щастя за те, що простих людей не цураєтесь!» Буває й таке, що яка-небудь молодіця, червона як маківка, схопиться, обійме та й поцілується на прощання. «Се, — каже, — щоб не скоро забули нашу хліб-сіль!» Сміху такого наробить вража молодіця — так усі і покотяться, ухопившись за животи. Що то за втішні та швидкі ті харківські молодіці — нехай їм легенько ікнеться!

Проїхавши кілька верстов бором, станеш підніматися на гору. Тут вже темна соснина почина мішатися з дубом, липою, клениною, усе стає густіше, густіше; дерево переплелось вітами — як те волосся; орішник, глід, шипшина позростались, стоять, як добра огорожа. Чим далш ідеш, тим краща врода: пішли і долинки з прогалинами, як рута, зеленими, і яри з проваллям, що як глянеш, то у голові закрутиться. Мій боже милий! що за ліс! Якого нема тут дерева! І високих, величезних, і старих, скорчених, похнюпих, що вже віку свого доживають. Інше, зламане хуртиною і опалене блискавкою, стоїть собі край дороги, як чернець; там трухлявий пень схилився, як той старець з торбою. Куди не глянь — усе тебе чарує; привітає, усе тобі всміхається. Здається, сама рідна наша Україна вийшла тобі назустріч: то спогляне на тебе гарячим сонцем, то притулиться пахучим холодком із темного лісу, то промовить піснею, то озветься соловейком, жайворонком, то неначе грається з тобою: затурчить у вухо горлицею, залоскоче тихесеньким вітерцем. Так тобі весело, так легенько, мов у раю!.. Душа мліє, серце труситься, токотить, буцім що до тебе промовляє; не розбереш, що воно розкаже, а слухавш —

не наслухаєшся, як не наслухається мати своєї дитини, бо та мова солодша для неї од медової речі найрозумнішої людини...

II

Од'їхавши од Харкова верстов двадцять, ліс починає рідіти. З високої гори вже видно село Мерехву, з церквами, дзвіницями, садками і левадами — геть-геть розкинулось по долині. За селом блищать течії, затоки й озера Мжі. Потекла вона уліво проміж кущів верболозу і вільхи, а напроти гладко стелеться з могилами широкий степ.

Сивіє старенький, як море, мріє-мріє, поки не зійдеться з небом, а небо з землею. Гуляйте очі, гуляйте думи, як колись гуляло по сьому степу вольне козацтво.

Проїхавши Мерехву і перебравшись через плеса Мжі, виїдеш на торговий шлях, що йде у Крим. Протоптала сей шлях ще татарва, як колись ходила на наше безголов'я під Москву палити городи і забирати у неволю хрещений люд. Скільки оком кинеш — скрізь по дорозі, як гадюка, сунуться хури: назустріч везуть шльонку, кожі, сіль, рибу; скриплять татарські гарби, запряжені буйволами і верблюдами. Із Харкова везуть усякий крам, машини, паровики, їдуть купці у Крим, у Бердянське, їдуть пани і туди, і відтіль, женуть табуни, гурти, отари, їде народ на заробітки у степи ік морю. Літом весело й глянуть на сей шлях, а побачили б ви весною або увосени, що тут діється... крий боже, яке лихо! Замордована скотина по саме черево грузне у багні; народ бичується, топиться по балках, по перетічках. Бодай і не згадувать!.. Отут би простягти залізну колію! Потекла б по ній золота річка живої і зцілющої води.

Дуже ще бідуєш, їдучи по сьому шляху «на обивательських». Розкажу вам, якого раз набрався я лиха, здавшись на «одкритий лист». Із Мерехви на почтарських ще загодя, добіг я до Таранівки. Прямо у волосне правленіє ввійшов — так гарно: посередині стіл, зеленим сукном засланий, як у суді, і патрет висить. Дивлюсь — нема нікого; тільки якийсь каліка, скорчившись, сидить біля скрині, себто стереже громадські гроші.

— Є коні? — питаю.

— Нема, — схопившись, одвітив каліка.

— А писар де?

— На селі.

— Коли б покликать.

— Зараз збігаю.

Пошкандибав, сердешний. Через яку там годину і писар повагом. Ще молодий, шапка набакир, у китайчастій черкесці і в опойкових чоботях.

— А чого вам треба? — спитав він доходячи до мене.

— Коней, голубчику.

— А подорожня, чи пак одкритий лист, є?

— Подав йому одкритий лист, він подививсь, зараз і прогони вищитав — такий спритний! — і ще накинув кілька верстов залишніх. Видно, що був уже за Харковом: і головою мота, як москаль, щоб патли не лізли йому у вічі, і випинається, і палець засовує за гаплик.

— Ану лишень, — гукнув писар на каліку, сховавши у кишені гроші, — бігай за десятником, та швидше! Знов пошкандибав каліка; нескоро веде того десятника.

— Тройку коней! — грізно крикнув писар на його та аж почервонів зі зла.

— Не позакладало, — каже десятник, — тільки що коні пасуться в степу!

— Так що, що в степу? Піймайте та й ведіть.

— Ще треба знайти, куди вони позабігали, ті бісові коні, та тоді вже ловить...

— Так іди та й шукай; а тутечки, опріч ляпаса, нічого не знайдеш.

Зник десятник, як на той світ провалився. Уже я й село обійшов, і у тарантасі добре виспався, а коней нема. Надвечір вже пригнали двох шкапок з лошатами.

— А третя? — питаю.

— Ще не пімали, — озв'явсь десятник, — там таке прудке звіря, бодай воно здохло, що ніяк його не наздоженеш.

Аж ось ведуть того прудкого і ломакою підганяють; бачите, втомилось, сердешне, утікаючи. Стали запрягать, пораються, як мокре горить; розгледілись — і того нема, і другого; і знов погнали каліку за віжками, за черезсідельником, — да так аж до захід сонця додержали. Ругали — ледве коні везуть; не схаменулись, як і ніч. Погонич повертає то у той бік, то в другий — загубив, гаспидів син, дорогу, — лає і коней, і хто їде, і ніч, і степ.

— Куди тебе нечиста мати носить? — питаю погонича. — Дорога пряма, як стрілка, а ти крутишся, як муха в окропі? ...

— Коли ж нічого не бачу, — каже погонич і віжки кинув, — у мене куряча сліпота.

Що тут робить? Увесь степ покарбований дорогами; не втрапиш своєї, то казна-куди ще заїдеш; думаю собі: «Хоч би доїхати до трактира, що недалечко од Таранівки». Нічого робити: сам сів за машталіра і потихеньку, підтюпцем благополучно доплелась до того трактира.

III

Хазяйка сього заїзного двору, велика цохотуха, була добре мені знайома, — ще змалку її знав. Давно не бачились, а, тільки ввійшов у хату, зараз пізнала.

— Чи живі, чи здорові? — спитав я, протираючи очі і розглядаючись.

— Слава богу! — одвітила хазяйка. — Старіємось потрошки. Ось подивіться на мою Олесю — матір переросла! (хазяйка глянула на чорнявеньку дівчину). А се сліпенький дід (хазяйка показала на столітнього дідугана, що сидів на покуті, схиливши бідолашну свою голову на груди). Колись співав по ярмарках, а тепереньки тільки луна ходить по світу од його пісень: увесь голос виспівав і бандуру потрошив.

Гарна дівчина Олеся, така повна, миловида, — а я дивився на діда. Зроду такого не бачив: біле волосся, густе, як ліс, прикривало йому високе чоло, брови насунулись на самі очі, а широка борода аж до пояса доходила. Отак узав би пензель та й списав вам Сатурна.

— Відкіль, старий? — спитав я діда, сідаючи біля його.

— Хто його зна? — обізвалась хазяйка. — Увесь свій вік вештається по світу... Жив колись за Берекою, та давно ж, теперечки вже забув і свій хутір, і свою хату.

— Ні, не забув, — обізвався дід, — не забув!..

— Куди ж тепер ідеш? — спитав я діда.

— У Павлоград.

— Що ж там будеш робить, співати, чи що?

— Та ні, кажу вам, — перехопила хазяйка, — він тепер не співа, він тільки розказує!

— Що ж він розказує?

— Що з ним діялось на світі, як козаки бились з ляха-

ми, з татарами, про відьом, про чортів!.. Він увесь світ виходив: був у Чорноморії, у Глухові, за Києвом був...

— А чи не наставить вам самовару?

— Настав, паніматочко.

— От і добре! Старенького напоїте гарячим, то він вам за те що-небудь розкаже.

— Чи довго вже волочишся по світу? — спитав я дідугана, як ми zostались одні.

— Довго, дуже довго, — одказав старий, важко зітхнувши, — я ще оженився у очаківську зиму. Ми тоді жили на запорозьких землях вольними козаками. Як же зруйнували кіш, то наш посёлок з землями достався якось пану. Не схотів я зоставатися панським, запряг коня, узяв жінку з дітьми — дівчину по восьмому годку і хлопчика-годовичка — та й помандрували у Чорноморію. Од Тора довелось простувати степом, як морем, — ні хуторця, ні землянки. Той рік була засуха, і якого лиха ми не одвідали: кінї без паші і водопоєю здох — і ми пішли пішки; що було з нами запасу — поїли, тільки й живились корінням. Не пройшли й десяти днів, як поховали дочку й сина, а там з нудьги та голоду занедужала й жінка: я ніс її на своїх руках, поки не оддала душі богу... По Чорноморії я вештався тридцять п'ять літ; бився з черкесом, плавав по Чорному морю; а там потягло мене знов у рідну сторону: схотілось ще побачить батьківську хату і поклониться батьківській і маґчиній могилі. Прийшов — й не пізнав нашого хутора: де була наша хата, там розкинувся панський сад; а де було кладовище, там стояв шинок. Вийшов я на вигон, глянув на слободу і округи, згадав молодий вік, батька, матір, жінку, дітей — заплакав та й пішов собі світ за очима. От уже тридцять літ, як тут вештаюся, а три-тридцять, як живу, — а, бреше вона, батьківської хати не забув. Було як заспіваю, то мені здавалось, що я сиджу біля своєї хати і мене слухають батько, мати, жінка й діти!..

Небагато слів ув оповіданні діда, а скільки ж то лиха!.. І не хотів він розжалобить мене, а глибоко уразив серце, важко засмутив душу. Довгу низку лиха нанизала йому злая доля!

Хазяйка не дала мені з старим добре й розговориться — принесла чашки і знов заторохтіла: то про Троїцький ярмарок, то які панночки повиходили заміж, які ще позоставались, налічила з десятків померших і присікалась до діда, чом він не розказує:

— Як же мені розказувати, — сердито обізвався дід, — коли не даєте й рота роззявить: скрегочете, мов сорока на вербі!..

— Мовчатиму, їй же богу, мовчатиму, — перебила хазяйка, — тільки розкажіть, будьте ласкаві, про закоханого чорта.

— Добре, добре, розкажу, — чом не розказать? Дід з великим смаком пив чай, заїдаючи харківськими бубликами, а там як вихилив ще дві чашки з ромом, то аж помолодшав.

— От тепер, — каже, — яюсь сили добув; здається, якби була бандура, то ще б і заспівав!..

IV

Старий підняв голову і ще твердим голосом так почав: — Дід мій був запорожець. Де йому на віку не довелося бувати, чого не бачити! Удався він високий, здоровий та ще в додаток був і великий характерник: знався з відьмами, з чортами, нічого на світі не боявся — правдивий був запорожець! Уже немолодим прийшов він на Береку, одруживсь і збудував собі хату. Жив він трохи не сто год і до смерті добре чув, бачив, а деколи сяде на коня і охляп поїде у Харків. Отож під старість у довгий зимній вечор, як стане оповідать, що з ним діялось, то і смієшся й плачеш, а часом і чуприна полізе догори. Ось як він розказував про того закоханого чорта.

Раз у схватці з татарами убили під дідом коня. Жаль йому того коня, як рідного брата: одно — надешний був, а друге — такого не знайти і на Запорожжі. От дід і пішов у слободи пошукать лицарського коня. Тоді не так, як тепер: скрізь була пустиня — і діду довелося простувать по степах навмання, питаючи дороги то у сонця, то у звід. Через кілька днів дід трохи притомивсь, вже й торба з запасом стулилась: останній сухар доїв. Зблизившись ік Донцю, де починаються пуці, дід зайшов у таку гущину, що не продереться: морське дерево так і хвиська, а тут і ніч насунулась. Сів він собі під кущем підожда-ти, поки зійде місяць, та й задрімав. Аж чує крізь сон — неначе хто його тягне; прокинувся, дивиться — повний місяць уже височенько, і вітру нема, а дерева так і гнуть-ся усе в одну сторону, і його самого неначе яка невідома сила туди ж тягне. Став приглядуваться — аж неда-

лечко стоїть високий козак у кармазиновім жупані, в чорних оксамитових штанях і жовтих чоботях... такий з нього чуприндир, що кращого не знайти і у коші! Стоїть проти місяця і руками розмахує, неначе кого до себе манить; і як махне рукою, то аж дерево до його нахилється і мого діда неначе хто у потилицю штовха. «Що воно за біс, — подумав дід, — чи не характерник...» Хотів вже був до його обізваться, коли чує — щось гепнуло за деревами та так іскрами кругом і обсіпало. Дивиться — із-за кущів вийшла височенька дівчина, що кращої і у сні не побачиш. Несміливо підійшла вона до козака, згорнувши на грудях руки.

— Чого ти мене звав? — спитала дівчина таким голоском, що у мого діда аж серце тьохнуло.

— Питаєш, чого, — промовив козак, — хіба не знаєш, як я тебе кохаю?.. Без тебе мені й пекло не миле!..

— От за чим! — каже дівчина. — Я давно вже се знаю.

— Та ні, — одказав козак, — не за тим... Як тебе побачу, то й сам не знаю, що говорю... Слухай, Одарко, скажи мені, чи хочеш бути моєю!.. Хоч би ти у тисячну долю так мене кохала, як я тебе!..

— Не треба мені твого кохання, не проси й мого, — одрізала дівчина, одвернувшись, — цур тобі, пек тобі! «Е, — подумав дід, — яка пиха! Зневажає залицяння такого козака!»

— Слухай, Одарко, — знов почав козак, — будь моєю — усе для тебе зроблю, усе, чого тільки не забажа твоя душа!

— Не зробиш того, чого моя душа бажає... — одвітила дівчина, важко зітхнувши.

— Зроблю, ей же ей, зроблю, — каже козак, — заприсягаюсь тобі пеклом, сатаною і Фарнагієм, — щоб мені не згубити ні одної християнської душі, щоб мені провалитися у ополонку після Ордані... от що!

«Як він, гаспидів син, кумедно божить-ся», — подумав дід.

— Не віриш? — пита козак.

— Не вірю, — одвітила дівчина.

— Не знаю, як вже мені й заприсягатись, моя голубко! — каже козак та пригорнув до себе дівчину і цмокнув її у щоку...

Як цмокнув, так по усій пуці луна і пішла; дерева заколихались, гілля до гіллі прихилилось, затуркали горлиці, і мого діда нахилило до землі, — яюсь губи

засвербіли, а тут де не взялась жаба, плиг! — і не схамівсь, як чоломкнув бісову тварюку.

І що б ви думали? Так йому зробилось весело на душі, мов гарну дівчину у ясне око поцілував!

— Ох, — застогнала дівчина, ухопившись за щоку, — як же ти мене опік!.. Так од тебе пеклом і несе. Коли хочеш, — каже, — ізо мною розмовляти, то хіба у воді; а тут ти мене спалиш своїм пекельним коханням.

— Добре, — каже козак, — нумо женихатись у воді.

Дивиться дід — біля їх і сажалка; чи вона була, та він її не бачив, чи вона справді уродилась, як кажуть, по щучому велінню! — «Що се за вража мати! — подумав дід. — Чи вони люди, чи, може, чортяки?»

Сумно йому стало, аж оселедець біля вуха заворушивсь. Далі дивиться — стали роздягаться: дівчина, буцім не своїми руками, зняла кофту, плахту; далі, не соромлячись, і сорочку. Як глянув на неї дід, то аж жижки в його затрусилась; давно вже минуло, а було як заходить розказувати, то аж цмока, аж очі йому рогом лізуть — така гарна! Місяць, як скреблом, окотив біле її тіло; уся — як виточена, а довга коса, чорна, як гадюка, так і обвивається круг тонкого стану і аж до повних литок достає. Повернулася з плечей — ще краща; тільки роздивився дід — аж хвостик! Так собі, невеличкий, та, матері його біс, — хвостик! Виходить, що дівчина — відьма. Глянув на козака — аж і в того хвіст такий довгий, як у хорта, так їм виграє, як кіт перед мишею. «Еге, так от воно що!» Тут догадався дід, що чортяка та закохався у відьму. Думає собі: «Хай же вам біс!» Хотів був тікати, та не здвигнеться з місця, як до землі приріс; хотів перехреститися, так руки не підійме. Досадно дідові, та нічого робити: припав до землі та й дивиться, що дальш буде. Увійшов чорт з відьмою по пояс у сажалку, і знов стали розмовлять.

— Скажи ж мені, моя голубко, чого бажа твоя душа? — пита чорт.

— Не скажу, — одказала відьма, — не скажу, поки не заприсягнешся пекельним словом — зробить...

— Чи довго ж будеш мою, як обіцяю?

— Десять рік, — каже відьма.

— Добре, усе зроблю! (чорт протягнув руку). От тобі рука і моє пекельне слово!

— Хто ж нас розіб'є? — спитала відьма, — треба, щоб була християнська душа, та ще чиста.

— Є кому розбити, — каже чорт, мотнувши головою у той бік, де лежав дід, — там, — каже, — під кущами сховався запорожець.

— Хіба у запорожців чиста душа? — пита відьма. — Вони ж самі п'яниці та розбишаки...

— Еге, розкажуй, — каже чорт, — нема найчистішої душі, як у тих гаспидових синів; вони живуть по писанію, не водяться з жінками, б'ються з бусурманом і боронять віру православну... Ей, Кириле! — гукнув чорт. — Ходи лишень сюди та розбий нас.

Дід нічирк, лежить собі і дух притаїв.

— Та ну ж бо, йди! — знов крикнув чорт. — Ти ж не раз похвалявся, що не боїшся чорта, а теперечки й злякавсь!..

Досадно дідові — бачите, пристидив, диявольська личина. Нічого робить, треба йти, щоб справді ще не подумав, що злякавсь.

— Чого ж тут лякається? — обізвався дід, а сам аж труситься.

— Так чому ж не йдеш?

— Люльки шукаю; загубив у траві та й не знайду.

— Та не бреш, — люлька у кишені.

«Диявольський син! — подумав дід. — Він усе знає: од його ніяк не одбрешешся».

— Розбивай! — каже чорт, як дід підійшов ік сажалці.

— Як же я вас розіб'ю? — каже дід. — От стану я чорт батька зна для кого кармазини каляти! Виходьте на сухе.

— Хіба тобі повилазило? — каже чорт, — глянь: де дівчина стоїть, замерзло; сміло йди, здержить.

— Що за біс?! Справді замерзло... Чого ж воно замерзло? — пита дід.

— Того, — каже чорт, — що вона — бодай її — так тепло мене любить, що аж вода біля неї мерзне.

— А чого ж се, чорте, — пита дід, — біля тебе пара йде з води і бульбашки схоплюються?

— Еге! — каже чорт. — Це так я її щиро кохаю, що аж вода біля мене кипить.

«От такого б кохання нашим дівчатам!» — подумав дід та спустився у сажалку, зайшов поза відьмою і тільки розбив руки, а з рук щось плюсь у воду, задригало ніжками та й пірнуло.

— Що воно таке? — спитав дід. — Жаба, чи що?..

— Ні, — каже чорт, — довго за руки держались, так чортеня вродилось.

«Ну, не бісові ж тобі й чорти, — подумав дід, — які вони плодющі! Тільки за руки подержались, уже й чортеня привели».

— Ну, тепер кажи, — питає чорт відьму, — чого душа твоя бажає?

— Спасенія, — промовила відьма.

Як се почув чорт, то аж носом закрутив, — наче чериці понюхав.

— Не можна сього, — застогнав він, — і не проси! Ні-як не можна!

— Чому? — спитав дід.

— Тому, що вона вже раз одступилася од господя, то удруге її бог до себе не прийме.

— Брехня, — каже дід, — як покається, то і втретє прийме!..

— Та ну вже, мовчи, — гримнув на його чорт, — коли не знаєш писанія.

— Ні, знаю, — каже дід, — я й сам письменний, не раз і апостола у церкві читав.

Дід був такий завзятий, що як піде на спор, то хоч чого й не знає, то скаже — знаю, а часом і своє вигадує і так до ладу приткне, що зіб'є з пантелику й знаючого.

— От, приміром, сказати, — каже, — я й чоловік, а мені жаль небоги: здається, чого б не зробив для її спасенія; а то ж сам бог милосердний, як би він не помилував грішної, коли вона кається?

— Так коли ж вона вже одхрестилась... — пробубонів чорт.

— Не велика вада, — перебив дід, — піп і вдруге перехрестить і дуне на тебе, і плюне!

Чорт на се й одвіту не дав; стоїть собі, похнюпивши ніс, та чуха потилицю.

— Ти ж сам знаєш, — обізвалась до чорта відьма, — що не по своїй волі зробилась я відьмою; мене мати приневолила.

— Нащо слухала матір, — ти мала свій розум і волю!..

— І се брехня, — сміло перебив дід, — бо як піде на правду, то він і чорта не злякається. — Нуждою та страхом, — каже, — можна до усього приневолити чоловіка.

— Подумайте самі, чого просите, — заголосив чорт (трохи не плаче, бідолашний), — як же мені помагати спасенію душі, коли на те я чорт, щоб губити християн-

ські душі?.. Та мене, — каже, — за сю пакість на шматки розірвуть!..

— За що? — каже дід. — Не великий гріх спасти одну душу, а там покаєшся та десять загубиш, то тебе ще й по головці поглядять.

— Еге! Хіба проти шерсті! — прогарчав чорт.

— А як би я тебе кохала! — обізвалась відьма, так глянула на чорта карими очима, що аж лід затріщав і поколовсь, трохи дід не шубовснув у сажалку, та якось вискочив на берег.

Задумався чорт, довго стояв понурившись, довго міркував, та вже нечиста мати так його підкурила тим коханням, що нічого й не вигадав.

— Що буде, то буде, — сказав, обернувшись до відьми, — нехай буде по-твоєму!

Вийшли із сажалки; відьма повеселішала, а чорт засмутивсь, аж хвіст повісив. Дід поміг відьмі одягтись, своїми руками обтер біле її тіло і примітив, що вона до його якась тепленька стала. Накидаючи на неї сорочку, він шепнув їй на ухо, щоб вона його слухала. У діда чуле було серце: йому жаль стало відьми.

— Ну, чорте, — питає дід, — яку тепер даси пораду? Що сотворим, да спасемся? — додав з писанія.

— От що, — одвітив чорт, скривившись, — недалеко відсіля спасається пустельник; велику силу він має у господя — усякий гріх одмолить, хоч якого грішника на путь істинний наведе. Так отже, як поживемо десять год із Одаркою, я й одведу її до того пустельника, то він і спасе грішну душу.

— Е, ні, чорте, — перебив дід, — за десять літ багато води утече; поки сонце зійде, роса очі виїсть. За десять літ або відьма дуба дасть, або пустельника господь до себе прийме. Ні, так не можна! Починаючи таке добре діло, треба зараз іти до пустельника за благословенієм.

— Та ну, не мішайся не в своє діло! — загомонів чорт, аж затупотів ногами з досади.

— Як — не мое? — закричав дід. — Я ж вас розбивав!.. А як збрешеш?.. Де вона тоді буде шукать того пустельника?

— Чорти ніколи ще не брехали! — каже чорт.

— Чортам ще й дурень віри не няв! — одрізав дід.

— Нехай буде так, — обізвалась відьма, — як дядько Кирило кажуть: треба хоч подивиться, де спасається той пустельник.

Довго спорили, трохи не полаялись, — так діда ж і найстарший чорт не перемиг би. Нічого робить: чорт почухав потилицю і зг'одивсь. Може, у його була якась потайна думка, та мій дід і собі вже вигадав, що робить... Побачимо, хто кого одурить!

— Ну, теперечки, моя відьмечко, — каже чорт, — лети собі додому, а завтра ми з Кирилом прийдемо до тебе і, не гаючись, поїдемо до пустельника.

Відьма сіла на мітлу, кивнула головою до діда, високо звилася угору і, порівнявшись з зірочками, полетіла у свою хату. Чорт не спускав з неї очей, аж поки не зникла, а там так важко зітхнув, що аж листя зашелестіло; по долині мов що покотилось; свиснула сова; далеко у болоті загудів бугай. І в діда серце защеміло, і він здихнув, неначе от-от попрощався з тією дівчиною, що вже давно покинув, як помандрував у Січ.

V

Дід із чортом, умовляючись, пішли поруч, як товариші. Дід із свого рижка натрусить чортові табаки, а чорт йому натрушує свої — такий вслужливий! Скоро дід наб'є люльку, а чорт зараз і вогню викреше. Дід згадав про горілку, а чорт зараз і частує і на закуску тягне із сумки печену качку і пшеничний пухлий буханець. Випивши і попоївши, діда взяла охота подратувати чорта: хотів був перехрестити його, та подумав: «Цур йому! хоч він і чорт, а все-таки товариш: не чесно товариша обижать». Далі, як глянув на чорта, то аж жаль його стало: іде, звисивши голову, неначе на шибеницю його ведуть.

— Розкажи мені чорте, — пита дід, — яким се побитом ти закохався у відьму? Адже ж кохання досталось не чортам на долю, а нам, грішним?

— Е, братику, — каже чорт, — і у нас є серце, таке ж, як і в вас, і з тим же проклятим коханням! Як же б ми вас іскушали, коли б не знали, яке серце у людей?.. А маючи серце, як його устережешся?.. Слухай, Кириле, — каже чорт, знявши шапку і вклонившись, — поможи мені у моїм ділі, а я тобі у великій пригоді стану.

— Добре, — каже дід, — чом доброму чортові не помогти!

А у самого все на думці, як би вирятувати дівчину, якось вона і дідові припала до душі.

— Чого хочеш, того й проси, — каже чорт.

— Та мені нічого й не треба, — каже дід, — тільки хіба достати доброго коня.

— Я тобі кінь! — каже чорт. — Сам перекинусь у коня і п'ять год буду тебе возить, а п'ять поживу з Одаркою. Я у п'ять літ вбгаю п'ятсот — на те ми чорти!

— Гляди ж, не збреши, — каже дід.

— Не бійсь, — каже чорт, — от тобі рука і бісове іскельне слово! Та нам не велено не то обманювати — і зачіпляти запорожців, бо вони б'ються за віру православну. Та не велика і користь, — каже, — коли якого й завербуєш: уб'ють його на війні, от він уже й не наш. Відки візьметься Петро з ключем і одбив: так і товче нашого брата, не розглядаючи, де око, а де морда; а ще як вихопиться Микола, то швидше втікай, бо вернешся у пекло без хвоста — одірве!

— А багато у пеклі запорожців? — пита дід.

— Ні однісінького: які були, то й тих повиганяли.

— За що ж ви їх повиганяли? — пита дід. — Для нашого брата вам жалко і кутка у пеклі?

— Коли ж такий гармидер роблять, — каже чорт, — що усіх чортів із пекла порозганяли. Хіба не чув про того Марка, що товкся по пеклу?

— Що ж вони там роблять? — спитав дід.

— Понапиваються гарячої смоли, — розказує чорт, — як тії горілки, позалазять у печі та й почнуть шпурлять відтіля головешками. Раз трохи пекла не спалили!.. Або ляже на сковороду та й звелить підпалювати себе. Печеш його, печеш, аж шкура на тобі тріскається, а він тебе лає, кепкує з тебе та кричить на усе пекло, що змерз. Біда з ними!.. Де вже допекти їх вогнем: уже як їх шкварили ляхи, та й ті нічого не доказали. І у пеклі того не вигаднеш, що вони з ними робили. Наливайка пекли у мідбик, та нічого й не почули. — Істлів, сердешний, на вугілля, а голосу не подав. Що ти вдієш, коли живого не дошкулиш, а то щоб мерлого!

— Так і треба, — каже дід, — на те ми січовики, щоб усе витерпіть: тим-то нічого ми й не боїмось!

— Тривайте, — каже чорт, — скоро й на вас нападе велика халепа: не допечемо вас вогнем, так проберем морозом.

— Де ж ви того морозу добудете у пеклі? — пита дід.

— Еге, у нас нема, так у вас є, — каже чорт, — ми вам такого чоловіка вигадаеть, що гірший ще буде од самісінь-

кого чорта!.. Він вам нажене холоду, — побачите!.. Та нехай вони скажуться! — мені тепер, як кажуть, — не до солі... Що то робить моя Одарочка?

— Скажи мені, чорте, — спитав дід, — чи вона у своїх тілесах, чи, може, перекинулась у таку гарну дівчину, як ти у козака?

— Ні, — каже чорт, — вона такою уродилась: нехай хоч царицею перекинетесь, то кращою не буде! Одно тільки у неї негарне: легко її збити з грішного пуття.

— Якби не катержний, анахтемський хвостик! — пробубонів дід та й задумавсь.

Отак розмовляючи, йдуть собі лісом, а тут із-за кущів то виткне морду лісовик з зеленою, як трава, бородою, то вискочить вовкулака, підперезаний червоним поясом, то стрибають з гіллі на гіллю упирі у німецьких галанцях, і всі ж то низенько і привітно їм кланяються. Далі як пішли понад Лиманом, то й перелічити не можна, що тих чортенят повискакувало з болота.

— Здрастуйте, дядечку! — озиваються до чорта, а діда так жахаються: бачать, що запорожець.

— Не бійтесь, дітки, — каже чорт, — се, щоб ви знали, мій сват Кирило.

Дід розказав, що бісенята, поки ще молоді, то зелені, як осітняги, — нема у їх ні ріжків, ні кігтів. Та й втішні ж, розказував: бігають, крутяться, плигають, як жаби, граються, як кошенята: пірне у воду, а ніжки висуне з болота та й дрига. Дід хотів був їх подратувати, показав їм дулю, так вони ув один голос так і запискотіли:

— Спасибі вам, дядечку Кирило, за вашу ласку!

А чорт і каже:

— Ти їх цукром не годуй, тільки покажи їм дулю.

Стало світати, як дід із чортом вийшли з лісу. Не пройшли й півверстви, як побачили у долині велику слободу.

— Оце ж, — каже чорт, — і слобода, де живе Одарка: ото ж, дивись, і її хата, оточена вишневим садочком. Іди ж теперечки до неї, переднюєш, а увечері як сонечко сяде, то й я до вас прийду. Я б і зараз, — каже, — з тобою пішов, та удень небезпечно нашому брату ходить у слободу: часом наскочиш на ярчука¹ та й півні кукурікають, щоб вони виздыхали!

¹ Ярчук — собака з вовчим зубом і таку має натуру, що й од чорта устереже, і відьму задавить, і хоч яку мару чуттям почує (приміт. авт.).

Попрощавшись із чортом, дід спустився з гори ік плесу. Достав із сумки бритву, виголивсь, надів чисту сорочку, помолвився богу та й пішов до відьми. Дорогою зірвав по кущику горицвіту, золототисячнику і дроку, згорнув до купи, закрутив і заткнув собі за лівий чобіт¹. Себто для того, щоб чорт не знав, об чім дід буде розмовляти з відьмою.

VI

Одарка стріла діда на порозі з хлібом, з сіллю і поклонилась йому трохи не до землі.

— Спасибі вам, дядечку! — каже. — Од мене, бідної сироти, і бог, і люди одцурались, а ви не цураєтесь мене, грішної. Чи не допоможе вам господь вирятувати грішну мою душу!

— Не бійсь, Одарко, — одказав дід, — вирятуємо! Не дамо чортяці насміятись!

Дід, кажу вам, мав чуле серце: часом, щоб заспокоїть бездольного, то і завіряє, і збреше...

Простора хата у відьми, а якось пустокою оддає; і вікна чималі, а сумно. Одарка так і пригортається до діда, так йому у вічі й дивиться, то усміхнеться і радіє, а то і знов засмутиться. Як сонечко увосени: вигляне із-за хмари і знов сховається.

— Дядечку, — каже відьма стиха дідові, — не кажіть мені нічого, що у вас на думці, а то бісів Трутик (так звали закоханого чорта) усе буде знати!

— Не бійсь, моя кралечко, — каже дід, ударивши по лівому чоботу, — я йому, іродовому синові, уха заткнув. І ми дещо знаємо!.. Не почує й не побачить, хоч би я ось що з тобою зробив. Та, се кажучи, і перехрестив відьму.

Як перехрестив, так і вдарило її об землю, посиніла, запінилась, так і звело її у клубок. Дід злякався і не рад вже, що перехрестив; скоріш їй під ніс сунув дулю, так вона відкрила очі і ледве опам'ятувалась.

— Ох мені лишечко, — простогнала відьма, — як же ви мене вразили, як ножем у серце!.. Не хрестіть мене, — благає, — а то нечистий мене задавить і до спасенія не допустить.

— Ні, не буду, не буду! — каже дід, — нехай вже тебе пустельник хрестить божою рукою!

¹ Повір'я (приміт. авт.).

Відьма поставила дідові снідання і пляшку тернівки, а сама стала поратись біля печі. Дід їсть і запиває, а сам очей не зводить з Одарки. «Яка б то, — думає, — була з неї молодиця, хазяйка, коли б не катержний, анахтемський хвостик; бодай їй він одсох!»

— Розкажи мені, Одарко, — спитав дід, — як се мати перекинула тебе у відьму?

— Бодай не згадувать, — почала Одарка зітхнувши, — от як се сталось. Я була ще на восьмому годочку, як мій батько поїхав на війну. Через два роки вернувся козак Хведір з недоброю вістю, що мого батька десь за Дніпром вбито. Мати дуже убивалась за батьком, та скоро і заспокоїлась: Хведір жив у нашій хаті і полюбився матері. По слободі ходила вже чутка, що мати йде за його заміж, як Хведір полаявся з матір'ю і оженився на дочці нашого сусіди. Не знаю, як вам і розказать, що тоді робилось з матір'ю: бігала по слободі, як несамовита, а там і зникла. Усі думали, що вона наложила на себе руки, аж через два тижні уночі чую — щось загуло на горищі, застукало у комині і по хаті повіяло холодом. Я схопилась та до печі — думаю, чи не горимо; дивлюсь — хтось роздува огонь, загорівся вихоть, — аж мати! Така розпатлана, розхристана, а очі так і палають, — аж страшно на неї глянути. Я зраділа та й кинулася до неї, а вона як крикне не своїм голосом: — Не підступай! — Я так і завмерла, де стояла. «Озьми, — каже, — образи та повинось у комору і хрестик, що в тебе на шиї, там зостав. — Познімала я образи і повиносила у комору — думаю, чи не хоче мати хату мазать; а, як вернулась з комори, мати обняла мене і гірко заплакала, так і вмила мою голову сльозами, як окропом. За кілька місяців після сього занедужала Хведорова жінка, чахла-чахла та і вмерла, а Хведір з нудьги і жалю довго блукав по лісах, поки десь під дубом не знайшли мертвого. У слободі стали люди розказувать, що моя мати відьма і що вона з світу звела Хведора з жінкою; дівчата мене цурались. Я не вірила людям, хоч часом і сама бачила, що щось чудне діялось у нашій хаті. Увесь тиждень мати — як мати, а в суботу і близько до себе не підпускає, а на ніч замикала мене на ключ у комору. От схотілось мені довідатись, чому се мати так робить і що тріщить і клетотить у хаті. Раз у суботу — тоді мені пішов сімнадцятий рік — мати мене замкнула, а я підняла мостину та й вилізла з-під комори. Бачу — у хаті палає огонь; глянула у вікно — аж стоїть мати біля печі

ув одній сорочці з розпущеною косою і яєсь зілля кладе у макітру. Далі поставила макітру на долівку, сіла на мітлу і тільки нахилилась на макітру, а звідти як пахне полум'я — так її й потягло через комин у бовдур; я як крикну: — Мамо, що ти робиш? — А вона, як птиця з підбитим крилом, так і вдарилась на землю та мене за косу. — А, неслухняна дитино! — закричала не своїм голосом. — Підгляджувати? Не будеш же мене корить, а з тебе таку ж зроблю відьму, як і сама! — Перегнула мене через мітлу і помчала. Опам'ятувалась вже я аж на Лисій горі біля Києва. Нічого мені вам казати, що там діялось: ви й самі, може, не раз там бували, так знаєте...

— Як не знать, — каже дід, — кілька раз самому доводилось там бувати!

— Дід якось соромився казать, що чого-небудь не знав або не бачив, так і збреше; а йому збрехать та ще перед відьмою — як раз плюнуть.

— Що тоді, — каже відьма, — зо мною діялось — не розкажу; я лежала ниць, заплющивши очі, і говорила якісь слова за матір'ю, од когось одрікалась; назад я вже полетіла на своїй мітлі. Оцей самий Трутик і мітлу мені зробив. Вернувшись, хотіла помолитись богу, і тільки перехрестилась, а мене так і вдарило об землю. З тієї пори отак, як бачите: плану — не одплачусь, думаю — і нічого не вигадую...

— Де ж твоя мати, бодай їй? — спитав дід.

— Чорти замордували... Як мати удовольнила своє серце, згубивши Хведора і його жінку, тоді тільки побачила, що згубила свою і мою душу; думала, як би вирятуватись, а чорти та відьми й довідались. Раз полетіла вона на Лису гору та й не вернулась; і мені те ж було б, та Трутик оборонив. Що буде дальш... а тепереньки так гірко та важко на душі, так нудно на світі!..

Відьма облилась сльозми.

— Не плач, моя горличко, — каже дід, — не плач, спасемо твою душу!.. Як-таки щоб запорожець укупі з чортом чого не зробили!

— Коли ж мене Трутик не допустить до пустельника! — каже відьма.

— Так я піду, — каже дід, — а там вже не його воля: буде, як пустельник зведить. Трутик обіцяв мені п'ять літ за коня служить, а тим часом, дасть бог, ти спасешся, і як вернеться чорт, то хіба облизня піймає... А там, моя кралечко...

Дід не договорив, тільки вусом моргнув і так глянув на Одарку, що вона потупилася і почервоніла, як калина.

Відьма добре нагодувала діда, учасувала запіканкою і тернівкою, і послала йому у коморі спочить. Не спавши цілісіньку ніч, дід заснув як убитий.

VII

Дід заспався аж до вечора і, як ввійшов у хату, то вже застав там Трутика. Так гаспидів син і в'ється біля Одарки, аж досадно стало дідові. Поздоровкавшись, дід сів на лаві та й пита чорта:

— А чи далеко до пустельника?

— Ні, — каже чорт, — близенько: за Ізюмом, у Святих Горах¹.

— Як близенько?! — крикнув дід. — Та ми й на п'яті сутки туди не дійдемо!

— Еге, по-вашому, по-запорозьки, — каже чорт, — може, воно й так, а по-нашому — так ні; як виїдемо раненько, до схід сонця, то надвечір і там будемо.

— Слухай, чорте, — каже дід, розсердившись, — не чіпай запорожців. Я тобі кажу: якби мій кінь був живий, то будь я не Кирило Келеп, коли ув один день не став би! от що!

— Та не бреш, — каже чорт, — і у два не доїхав би; а от як я тебе повезу, то й в обід успіємо!

— А Одарка ж як? — спитав дід.

— Вона перекинеться хортицею, — каже чорт, — так ми ще дорогою і пополюємо за зайцями.

До півночі гнули теревені, а там спочили трошки та й рушили. Як сонце виглянуло із-за гори, наші були вже далеко од слободи. Дід їхав навзаводи на вороному арабському огеру, а біля стремена бігла біленька хортиця, така ж хороша, як гарна була Одарка. Стриба собі, не доторкуючись ніжками до землі, як на крилах, неначе ластівка в'ється. Порветься зайчик — так зараз і дожене його, — не рве, а тільки подержить за вушко та й пустить.

¹ Святими Горами того звуться, бо ще за давніх часів християнства там спасались у печерах пустельники. Ще недавно пані Похай їй за це бог милосердний, висічену у скелі, і монастир. Небажа. Для другої небагато б вийшло з сього жадання користі, а для неї буде надто (приміт. авт.).

А кінь, матері його біс, як намальований: шерсть на йому блищить, як броня, шия, як у лебедя, із очей іскри сиплюються, а із ніздрів полум'я паше. Дід наб'є люльку і вогню не креше — приложить тільки коню до морди, так вона і запалиться. А збруя ж яка? — і у хана кримського такої нема: уся золотом залита і обсажена самоцвітами. Дід не натішиться конем, гладить його, цмокає і на Одарку не гляне. Сказано, запорозька натура; недаром співають «Проміняв жінку на тютюн та люльку», а де б то не промінять на доброго коня! Іще сонечко височенько стояло, як вони добігли до Святих Гір. Дід напоїв коня і сам напивсь, прив'язав чорта за повід до дерева та й каже:

— Подождіть мене — я на часинку збігаю до пустельника.

— Іди, та не барись, — каже чорт, — бо треба ік світу вернуться у слободу, а там весілля одбудемо — та й у Січ.

— Яке весілля? — пита дід.

— А з Одаркою ж! — каже чорт.

«А щоб ти не дждав!...» — подумав дід та й пита:

— Де тут дорога до пустельника?

— Іди сією стежкою, — каже чорт, — оце ж він і протоптав її, ходячи сюди по воду.

Пішов дід усе лісом на високу гору і вибрався на уступ; з одного боку — круча, аж глянуть страшно, з другого — скеля стіною піднялась аж до хмари. Дивиться дід: у скелі — двері, а над дверима — образ; ввійшов — церковця, так собі невеличка, висічена у скелі. Тільки перехрестився та вдарив поклон, аж із келії виходить пустельник, старенький, згорблений, а борода біла, як молоко, аж до колін. Дід підійшов під благословеніє, а пустельник поблагословив та й каже:

— Чого се, чоловіче, бог з нами, так од тебе чортом душить?

— Як же б то й не душило, — каже дід, — коли цілісінький день їхав на чорті та ще й з відьмою.

Дід усе розказав, як було і чого приїхав.

— Як ви, святий отче, — каже, — поради не дасте, то вже не знаю, де його у гаспида й шукати тогб спасенія.

— Воля бржа, — каже пустельник, — може, й тут знайде спасеніє, коли щире буде покаянніє. Як бачу, вона хоч і відьма, та менше лиха робила людям, як ті, що святош

удають. Вона, — каже, — і на путі грішному шукала спасенія, а другі так із істинного пуття збиваються.

— Так, панотченьку, так, — перебив дід, — оце саме і чорт казав!

— Чорт, — каже пустельник, — сулив їй усі прелесті мира сього; друга б — і не відьма — на сі посули піддалась, а вона не преклонилась.

— Не преклонилась, панотче, не преклонилась, — каже дід, — так і чортові одрізала; аж носом закрутив диявольський син!

— Ну, тепер помолимось господу, — каже пустельник, — то він, милосердний, напутить нас, що треба робити.

Пустельник упав на коліна, дід собі, і стали молитись. Та й тепло ж молились: темна церковця та і освітилась, наче хто світло засвітив. У діда із очей аж дві сльози вискотилось, як дві срібні кулі, аж брязнули, ударившись об кам'яний поміст. Помолившись, устали; от пустельник і каже:

— Ходімо ж, я покажу тобі печеру; одведеш туди не-богу, там вона і буде спастись.

— Будьте ласкаві, панотче, — каже дід, — заступіться за бідну сироту... коли б ви побачили, що за молоде та гарне, та нещасливе!.. Так же катержний, анахтемський хвостик... та ще от що... — почав дід, та й язик прильпе к гортані!

— Що там ще? — спитав пустельник.

— Болячка на серці нарядилась, — каже дід, важко зітхнувши, — закохався я у сю диявольську відьму, бо-дай їй... нехай буде здорова, от що!

— Буду благати господа, — каже пустельник, — щоб він, милосердний, послав їй покаяніє; а ти їдь собі з богом у Січ. Побудь ще там п'ять літ на лицарській стражі та й вертайсь до мене. Як дасть бог, що вона спастись, то я вас і повинчаю.

— Що ж мені тепер робить із чортом? — пита дід.

— А що з ним робить, — каже пустельник, — коли годящий з його кінь, їдь на йому у Січ.

— Де вам негодящий! — каже дід. — Такого коня і за сто талярів не знайти: і хода добра, і навзаводи не взяв його кат, і підтюпцем; а на поворотах тільки нахились, то він вже і повертає. Так боюсь же, щоб не втік, дияволів син.

— Не бійсь, — каже пустельник, — я тобі дам на його кріпость.

Пустельник пішов у свою келію, виніс кипарисний хрестик і надів його на шию дідові.

— Тепер, — каже, — він у тебе, як наймит, як кренак: що звелиш, то й робитиме!

Пустельник провів діда до печери і поблагословив його на прощання.

Вернувся дід до чорта та якось йому і глянуть на його совісно, хоч у рябка очей позичить. Та вже ж не поту-рать і чортові, щоб губити християнську душу. Не щодня бридня, не все коту масниця! Тільки доторкнувся дід до чорта, зараз і почув, сердешний, свою неволю, так і за-трусивсь і застогнав, бідолашний.

— Що ти, Кириле, зо мною зробив! — озвався чорт.

— Те, що й ти з другими робив, — каже дід (а самому жаль чорта: добра була душа у покійника). — Ловить, — каже, — вовк, та як і вовка піймають!

Недовго дід базикав з чортом, та нічого було гаразд і казати. Узяв відьму за руку та й повів у печеру. Дорогою розказав їй, на чому вони погодились з пустельником, обняв Одарку, кріпко притулив до серця, аж зомліла не-бога, а там сів на чорта і полинув, як на крилах, у Січ.

VIII

Уранці дід вже був у коші. Кому не скаже, що він учора ввечері виїхав із Святих Гір, ніхто віри не йме; та як і повірять, щоб ув одну ніч перебігти тридцять миль! Чого вже не виробляв дід на тім коню! Якби почули, що він розказував, то б сказали, що бреше: за цілісінький тиждень не переслухали б. Раз дід заспорив і в заклад пішов, що поїде у Бахчисарай і самому кримському ханові у вічі плюне. І що б ви думали? Поїхав та й плюнув, та ще й добре вилаяв; дід знатно лаявсь — у якогось москаля вчивсь: — Ти, — каже, — хане, покійного чорта племянник, бусурманський, кателицький, анахтемський, гаспидів син, триста тобі чортів у живіт! — А було як на-скочать січовики на татарську орду, то дід так і вржеться у саму гущину; а коні як почують чорта, то врозтіч; а дід і почне кришить татар, як локшину: так голови і ва-ляться, як груші увосени. Чотири роки дід був курінним отаманом, а там, як прийшла пора, от він і став про-щатись. Не хотіли були пускати січовики, так дід їм каже:

— Зостався б, товариші, так обіцявся відьмі ожени- тись: треба, бачите, додержать козацького слова.

— Що за зух¹ наш Кирило, — сміються запорожці, — не побоїться ї чорта позвать у дружки.

— Еге, — каже дід, — я не побоюсь і на чорту поїхать.

Та сів на чорта та й чкурнув у Святі Гори; ув обідню добу і там опинивсь. Дивиться — аж того гайвороння така сила, наче з цілого світу позлітались гемонські тварі та й вкрили і гори, і ліс. Скоро побачив їх чорт — так і затрусивсь, і голову повісив, і хвіст опустив, почув своє лихо. Доїхавши до тієї межі, що дальш на чорту їхать не можна, дід зліз та й каже:

— Прощай, чорте, не поминай лихом; спасибі тобі за вірну службу!

Тільки дід договорив це слово, так кінь і перекинувся у птаха. Як же закрякає гемонське гайвороння та здійметься, наче хмара! — аж сонце закрило! Налетіли на чорта — дід і не схаменувався, не вспів руки підняти — перехреститься, роззявить рота, щоб богослова заспівать, як вони вже й пошарпали Трутика на шматочки. Де те в біса і м'ясо ділось: тільки пір'я полетіло за вітром. Жалко дідові чорта, так жалко! Так тепер вже не до його; друга думка у діда — що то з Одаркою діється: чи помилував її господь? Тільки переступив дід через рівчак — з-за ку- щів назустріч Одарка. У квітках, у стьожках, як до вінця. Так і кинулась на шию дідові.

— Спасителю мій! — заголосила Одарка. — Господь милосердний помилував мене, грішну... Тебе ж тільки й ждала, мій голубе, як билина росиці з неба!

Ще краща стала: така біла та повновида, очі сяють, як зорі серед темної ночі, зуби блищать, як білі голуб'ята на сонці під синім небом. Так і тулиться до діда, і цілує його, і милує, і хреститься, і його хрестить. Дід стоїть як укопаний, себе не тямить і очам своїм віри не йме; далі упав на коліна, простяг догори руки та крізь сльози й промовив:

— Боже милій, який же ти до нас милостивий!

— Ходім же швидше до пустельника, — каже Одар- ка, — він тебе жде з самісінького ранку.

Дід, взявшись з Одаркою за руки, пішли до пустель- ника. Ввійшли у церковку; дивляться — вже і налож

¹ Завзятий.

стоїть посередині, і два вінця лежать на наложу, — не з фольги, як теперечки повелось, а із свіжих квіток.

— Здоров був, Кирило, — скрикнув пустельник, уздрівши діда, — як тебе бог милував на Запорожжі?

— Слава богу, панотченьку, — каже дід, — молитвами вашими — та спасибі і покійному чорту: добре служив, дияволів син.

Дід одслужив три молебні: архістратигу Михаїлу, Єгорію-побідоносцю і Миколаю-чудотворцю, а там пу- стельник поставив молодих перед налож та й обкрутив.

— Тепер, — каже, — нехай вам господь помагає: будь- те щасливі і довголітні та не забувайте, що бог милосерд- ний не на те, щоб грішили, а на те, щоб каюлись у гріхах!

— Так, панотченьку, так, — каже дід. — От чорти так не дали покаятись Трутику; розірвали бідолашного на шматки — тільки пір'я полетіло за вітром!..

Як стали прощатись, Одарка тричі вклонилась пустель- никові до землі, як рідному батькові. І дід хотів був по- клонитись, так шия ніяк не гнеться. У тих січовиків в'язи, як у вовка; вони одному тільки богу й кланяються до землі. От дід ухопив себе обома руками за оселедець та насили нагнув трохи свою голову.

IX

Подякувавши добре пустельникові, дід з молодою жін- кою пішов ік Береці. Грошей у його було до чорта: повні- сінський черес, туго набитий дукатами, — так, що схотів, те й зробив. Вибрав він собі гарне місце над річкою, де теперечки панський сад, і поставив важну хату на дві по- ловини. Накупив собі волів, овець, коней і зажив собі з Одаркою. Одарка дуже була щаслива з дідом — діждала сина оженив, діждала і внука: і вмерла з доброю славою.

— От вам і кінець. Вибачайте, коли не до смаку; роз- казував, що чув од діда; коли він брехав, то й я брешу

* *

*

— А що сталось, — спитала хазяйка, продираючи очі, бо поки старий розказував, вона то спала, то прокинеться і знов слуша, — що сталось з тим хвостиком?

— Е... поминайте, як звали той хвостик: одчитали з коренем. Дід, як вже не доглядався, так і місця того не знайшов, де він ріс.

— То-то ж!.. А то якось чудно, матері його на лихо: жінка та з хвостиком?

Хазяйка глянула на мене, мов хотіла довідатись, чи воно не чудно й мені.

Подякувавши дідові за його гарне оповідання, ми полягали спати, а на другий день уранці за чаєм знов зібравшись, ще побалакали трошки і роз'їхались на віки вічні.

Щоб не розвіялось по світу те, як кажуть, фантастичне оповідання дідугана, я списав його для моїх земляків. Наша чудова українська врода, нагріта гарячим полуденним сонцем, навива на думи насіння поезії та чар. Як пшениця зріє на ниві і складається у копи і скирти, так і воно, те насіння, запавши у серце й думку, зріє словесним колосом і складається у народні оповідання й легенди.

МЕЖИГОРСЬКИЙ ДІД

(Оповідання бабусі)

Я ще була дівчиною, як ходив до нас із Межигор'я якийсь здоровенний дід — пасічник, чи що. Такий якось чудний був — зовсім і на пасічника не походив. Батько казав, що він літ п'ятдесят був січовиком, бився з ордою та вже, як зістарився, приїхав на байдаку з кошовим у Межигор'я і зробивсь у ченців пасічником. Отож, було, як обридне йому сидіть із ченцями, то й прийде до батька, та й балакають собі удвох, споминаючи старовину; бо й батькові доставалося на своєму віку бувати у бувальцях. Було, як зачнуть об війні розмовляти, то дідуган зараз і в боки береться, і вус крутить, і чорта згадує... їй же богу, правда! Поки ще не вип'є, то, було, і многі літа співа, і батьку, і матері, і мені апостола чита; а голос такий у його був, як з бочки, аж вікна джирчать, аж глина з стелі сиплеться. Як же випив чарку-другу, то вже годі з писання, зараз почне пісні співать, баляси точить та таке вигадувать, хоч з хати тікай; було, й мене зачіпа... їй же богу, правда! Така вже, бачите, запорозька натура: ні літа її не вивітрять, ні під сивим волосом не сховається. І молився він якось чудно, не так, як ченці, а мовчки, по-

клонів не кладе; а чотків, було, йому ченці й не настаються: уранці подарують, а ввечері вже не питай — загубив.

Раз мені довелось і бачить, як він молиться. Прийшов до нас та й забалакався до пізнього вечора, а тут ік ночі насунули хмари, кругом замазалося, а там ушкварить дощ, як з відра, зробилось, неначе горобина ніч. От батько й уговорив діда переночувать у нас, бо до пасіки було верстов п'ять.

— Орисю, — каже мені батько, — постели панотцеві у світлиці (була у нас через сіни світличка).

Узяла перину, подушки і пішла; стелю, а тут і чернець увійшов. Тільки ввійшов, так і хряпнувсь навколішки; як ударить себе в груди, так руки й заклакли в його навхрест; як гляне на ікону, аж очі, що вже од старості позападали, викотились і заблищали, аж побілів, як крейда! Як глянула я на діда, то мені здалось — не то господь, і стіна почула його молитву!.. Аж груди мені заложило, сама не знаю, як і я опинилась на колінах і подумала собі мовчки: «господи, помилуй і мене, грішну!» Недовго й моливсь: устав, — тут тільки догледівсь, що я у світлиці. «А що ти, — каже, — тут робиш?» А я йому кажу: «Стелю вам постелю». А він мене цмок — і поцілував... Зараз із неба, мов з печі: «Нехай же, — каже, — тобі за се присниться гарний козак».

Так отой, кажу, дід і співав, і komponував пісні й думки. Раз у неділю після обід вийшов у садок і каже мені:

— Хочеш, Орисю, я тебе навчу пісень і думок?

— Навчіть, панотче, — кажу, — я дуже люблю і пісні, і думки.

А я змолodu дуже була гостра; було на вулиці, вечорницях, у досвітці, в колядці, на ігрищах ніхто, як я, перед вела. Без мене не знали, як і за що взятсь, як пісню завести. Було, як мати не пустить мене на вечорниці, то й парубки порозходятьс; а станемо гратсь в хрещика або в гусей, то ні один парубок зо всього села не дожене мене: така була прудка... їй же то богу, правда! А парубки які були... Не теперішнім рівня! Які тепер парубки? Оскублені горобці перед тими!.. Казна на що попереводились... Ті, було, зійдуться на вечорниці в кармазинах, у високих шапках та як стануть баляндрасить, то й мертвий би розреготався... їй же богу, правда!.. А, було, як понаходять з Києва вартові козаки, то такий гармидер підіймуть — хоч тікай із села! Нашим парубкам пики пороз-

бивають, оселедці пообривають, всі вечорниці розженуть... Та й нашому брату доставалось: піймають, було, дівчину, — а вже од них не втечеш, і мене ловили, — обступлять та й не пускають. «Се, — кажуть, — відьма: ми її бачили на Лисій горі!» Божишся, заприсягаєшся, так не ймуть віри. «Треба, — кажуть, — подивиться, чи нема у неї хвостика!» І вже, кажу, не втечеш од них і не сховаєшся, хоч пуші такі кругом села були, що не продерешся, пальця не просунеш. Теперечки і не вгадаєш, де той і ліс був: тоді трава вища була, як тепер дерево... їй же богу, правда! Косарі, було, косять, то аж коси ламають, а теперечки що? І в коліно тієї трави не буде...

— Ну, так бачите... що ж я таке розказувала?.. От, їй же богу, забула... Як згадаєш молоді літа, то, здається, і не вернулась би назад — там би з думкою й осталась!.. Еге, про думки, про ченця. «Хочеш, — каже, — я тебе навчу пісням і думкам? Як я вмру, то вони ще з тобою поживуть який час». От я й вивчилась і старшу дочку, Оксану, навчила, так шкода ж — дочка моя вмерла, а з нею і пісні, і думки. Та ще як, небога, і вмерла — наглою смертю: глинище завалилось та й її придавило... Після себе оставила двоє діточок: хлопчика і дівчинку, манюсеньких, ще так тільки що од землі піднялись. Та й сиротам не дав бог талану: унука оддали в некрути і погнали під турка, та там десь у шпиталі і вмер, а унучка... Оп'ять забрехала!.. Що-бо я розказувала?.. Їй же богу, забула!.. Еге, навчив мене чернечий дід пісням і думкам, і які ж гарні були ті пісні й думки! Так до серця й прикипіли. Де б не була, куди б не пішла, і вони за мною, як курчата за квочкою. Засну, так і в сон мій залітають, як ті бджілки, що гудуть у вітях липи, як вкриється вона пахучим цвітом; а теперечки усе забула, усе розвіялось, як та роса, що ніхто й не знає, куди вона ховається. Одну тільки думку ще й пам'ятаю, та й ту забуду, коли господь протягне віку. Та і недовго ж мені вже і дихать на сім світі; зовсім стара стала, і ноги не держать, і недочуваю, і не добачаю, а часом так груди заложить, що й голосу не одведу... Сю зиму трохи була не замерзла біля самісіньких дверей. Піднялась страшенна хуртовина, а я й виїшла з хати; тільки переступила поріг, а мене як підхопить вітер — та в сугроб, силкуюсь устать, а мене так і валить, так снігом і заміта; кричу так, що з мого крику, коли вітер на десять голосів і реве, і виє, і скиглить, і готить!.. Та вже дівчата, спасибі їм, догледілись, що мене

нема, вийшли, вигребли з сугроба та й внесли у хату; трохи не одубіла... Їй же богу, правда!

Що ж я розказувала?.. Оп'ять забула... Що за напасть така!.. Почну, почну та й тебе... і зіб'юсь з пантелику... Чи пак про думку... Кажу ж вам, що одну тільки і пам'ятаю! Дід мені казав, що скомпонував її, як ще був молодим і остався після батька та матері круглим сиротою. От слухайте, поки ще не забула:

Схиливши голову, козак
На розпутті стояв,
З своїм серцем, неборак,
Таку думку гадав:
«Один, як билина в полі,
Чажну, загибаю,
Не по своїй волі
Талану шукаю.
Нема нени, нема тата,
Нема сестри, нема брата,
Нема жінки,
Нема тітки,
Нема волі,
Нема долі...

Моя ж хатина —
В сирій землі домовина!»
А серце йому в одвіт
Такий дає привіт:
«Не журися, козаче,
Забудь своє горе,
Оглянься, небораче,
На білий світ-море!
Твоя мати — твоя воля;
Батько твій —
Степ сивий;
Сестра твоя — твоя доля;
Брати твої — два пістоля!
Гостра шабля — твоя жінка;
Яничарка — твоя тітка;
А хатина —
Світ без тина,
Козацька перина!
Мати-воля тебе знарядить,
Батько-степ тебе направить,
Сестра-доля не покине,
Шабля-тітка не загине,
Брати-пістолі оборонять,
Яничарка врагів одгонить.
Іди ж, козак, світ за очима,
Неси свою смерть за плечима.
Не бійсь смерті: поки живеш —
Ії нема,
А як умреш —
Тебе чортма!»

Ото вам і думочка. І ті гарні були, так забула ж... їй же богу, забула!... Стара вже стала, пора б і кісточкам на вічний покій... А, здається, буцім ще і не дуже стара. Адже ж Кротиха старіша од мене; я була ще дівчинкою, а в неї вже було трое діточок, а і досі щороку ходить на пречисту в Київ пішки... А та — як її?.. Дудничиха... так ся далеко старіша од Кротихи, а ще держить її господь на сім світі. У той рік, як я виходила заміж, вона оженила сина з дочкою, того... як його?.. що жив в тім селі, на горі, проти того, що млин збудував... Він же ще чумакував... Ні, збрехала! Що я кажу!.. Не він чумакував, а той... як його?.. що біля монастиря пасіка... На умі вертється, так не згадаю ж... Іще ж біля його хати і верба росте... та ні! Отак збреші!.. Не верба, а колодязь... Його ж усі знають... Га?... не чую... кахи-кахи-кахи... ох, лишечко, груди заложило... кахи-кахи, кахи-кахи-кахи!

НЕ В ДОБРИЙ ЧАС

Мене ще маленьким узяли у двір; то поки був хлоп'ятком, веселе було мені життя: пані годувала бубликами, а з паничем, було, цілісінський день граємось: по клунях деремо горобців, у м'яча побиваємось: я тікаю, а панич улуча; деколи так учистить, що аж підскочиш; та і в коней було як станемо бігати, то здорово лупив мене по жижках пугую! Панич, спасибі йому, дуже мене любив і жалувал!.. Як же підросли, то панича одвезли у школу, а мене віддали у столяри. Був я і в ткачах, та й там недовго насидівсь; така морока з тими нитками: до якої не доторкнешся, так вона, бісова волосінь, і увірветься! Тільки, було, і оддишеш трохи, як підеш коней почистить. Не знали вже, куди мене пхнуть, а конюхи, спасибі їм, і стали прохати, щоб віддали мене на конюшню; так ото пан і пита:

— Данилка, чи маєш охоту коней чистить?

— Як, — кажу, — не мати! Усякий чоловік має охоту коней чистить!..

— Брешеш, — каже пан, — я перший не маю охоти коней чистить.

Може, він шуткував, бо як на мене, то цілісінський би день чистив коней. Було, нікому не дам і одного коня ви-чистить, сам усіх вискребу; а конюхи, спасибі їм, ніколи за се на мене не сердились. Хотіли було, щоб я за хва-

рейтора їздив, так раз, як повезли паню до церкви, кучер Дмитро і гукнув: «Держи у праву руку», а я якось повернув у ліву, та й перевернули бричку і дуже-таки забили паню... Так з того часу тільки вже коней чистив, аж поки не вернувся з школи панич і не довелось мені везти його у Київ. Раз прийшов він на конюшню та й каже:

— Чи не хочеш, Данилка, їхати у Київ?

— Чому не хотіть! — кажу.

А моя тітка Горпина ходила у Київ, то, було, як почне розказувати, про ті церкви, золотом вкриті, про печери, про Дніпро, що неначе море розлилося, то, здається, і коней покинув би та помандрував у Київ. Пошили мені свитку, дали й нові чоботи, і шапку і звеліли налагодити візок і пару коней. Налагодив я візок та й думаю собі: чи ще й втрапимо у той Київ? Бо як живу на світі, ніколи мені не доводилось виїздити із Савинець.

Як уже зібрались їхати, трохи були мене не залишили. Прийшов до пана прикажчик Свирид Хролович та й каже:

— Чи не Данилку посласте з паничем?

— Данилку, — одказує пан, — а що?

— Та він, — каже, — де-небудь переверне панича, у його й коней покрадуть; та що коней! Шапку з голови вкрадуть і в буцегарню запрутуть, та ще й випорють; хіба ж ви не знаєте, — каже, — що він навіки дурний?..

Я слухаю та мовчу, а мене пан пита:

— Чи справді ти такий дурний, як Свирид Хролович каже?

— Не знаю, — кажу, — тільки ж з того не будеш розумним, що у Свирида Хроловича дуже багацько розуму.

— Бачиш, — каже пан, — не взяв його кат: нехай же побачить світу, то він ще порозумнішає!

Ну, не бісового ж тобі сина й син, диявольський причало, чортове опудало, то нічогісінько б і не було: бодай йому отак напрозорчили наглу смерть, як він мені, не в добрий час, напрозорчив усе те лихо!..

Не од'їхали ми од Савинець і п'яти верстов, як — бог його зна від чого — звернули коні з дороги та казна-куди й завезли. Може, панич і спав, а я — так ні, хоч за-присягти: сиджу собі та й думаю, які то там у Києві церкви та печери: коли разом — беркиць, так і бебехну-лись у рівчак. Підняли візок, панич розсердився, гріма, щоб на дорогу виїздив: дивлюсь, аж нема тієї дороги:

кругом степ та рівчаки. Довгенько-таки попоїздили, ще раз перевернулись, поки натрапили на шлях, і приїхали у превелике село. Тільки одпріг я коней, а панич і гукнув:

— Піди лишень, Данилка, на базар та купи до чаю бубликів. Та гледи, не заблудись; ось бач, — каже, — у нашому трактирі нові ворота під повіткою.

— Бачу, — кажу, та й пішов.

Ну та й базар же у тому селі! Такий майдан — з наші Савинці, і весь вкритий народом; чого там не було: і скотини, і старці, ще й кацап з богами розташувався. Купив я в'язку бубликів, причепив до пояса та й пішов у трактир; коли зирк, аж ведуть ведмедів. Люди кругом обступили, дивляться; і я дивлюсь, та так задивився, що й забув, де наш трактир. Став згадувать — мені й здалось, що моя вуличка пішла у праву руку; от я і потяг; ішов, ішов та й з села вийшов. Вернувся, пішов другою вуличкою, здається — от-от недалечко, та й знов на базарі опинивсь. Тим-то, думаю, багацько й люду того на сім базарі, що хто б куди не йшов, то так його і виведе на майдан. Знов потяг, усе село обійшов, один будинок не наче зовсім наш — і ворота такі ж під повіткою, так біля воріт же стоїть віз, а біля наших воріт того диявольського воза не було. Отак водило трохи не до вечора: то я вийду з села, то знов на базарі опинюся, та вже з паничем стрівся.

— Що ти тут робиш? — питає. — Я вже думав, що тебе чорти вхопили!

— Може б, — кажу, — і вхопили, коли б не прийшли вирятувать! Анахтемська, — кажу, — мара водила!

— Се тебе, — каже панич, — дурна твоя голова водила! Та ще якою проявою по містечку ходиш, де твоя шапка?

— Як, де? — кажу. — На голові!

— А подивись!

За шапку — чортма, тільки чуб і надапав... Що за біс, думаю!

— А бубликів купив? — спитав панич.

— Купив, — кажу.

— Де ж вони?

— Ось, — кажу.

Коли зирк, аж тільки один мотузок теліпається біля пояса. Мабуть, як задивився на ведмедів, бісові циганчата (а там їх до чорта вешталось) і бублики обтросили, і шапку зняли. Дійшли до нашого трактира, дивлюсь, аж

се той самий будинок, де віз стоїть! І поставила ж його нечиста мати, щоб чортяка поставила її догори ногами!..

Купив мені панич шапку, та не знаю вже, на яку голову її пошито, — велика-превелика; тільки трюхне, то вона, бісова тварюка, так тобі й хуркне аж до самісінького рота; морока мені була з нею! Ну, так ото поки мене водило, і коні одпочили; запріг, і поїхали вже по стовбовому шляху рівчаками пообкопуваному, щоб часом, як звернуть коні з дороги, не казна-де перекидається та шукать того шляху. Мабуть, щось розумне вигадало!.. Ще раз переночували та й поїхали вже по кам'яному шляху. Як їм не обридло його й робить! Понабивано каміння дрібно-дрібно, неначе горохом вислано.

Сонечко вже височенько стояло, як ми доїхали до слобідки, що на сім боці Дніпра, проти самого Києва. Мій боже милий!.. Не знавш, на що й дивиться, чи на Дніпро, чи на Київ!.. По всій горі, та й гора неабияка, так і виприщило церквами; а дзвіниця аж до самісінького неба, не знаю вже, хто й збудував її таку високу.

Було се у саме половоддя, як Дніпро розлився верстов на вісім завширшки. Коли таке й море, то велике!.. (Люди кажуть, що море від того таке велике, що скотина не п'є з його води). Не дуже й гаялись, зараз поставили візок з кіньми на пором і відчалили. Довгенько-таки тягнули лоцмани пором побіля берега, та бачать, що вповодж Дніпра ніяк не перепливають, от вони за весла та й перехопились на той бік. Ну, та й гора ж у тому Києві — насилу звезли сердешні коні, аж засапались. Вже як вибичувались на рівне, так трошки оддыхали і побігли підтюпцем. Тільки з'їхали на місток, що йде під башту, а москаль і гука:

— Вй, ти, хахол, їдь шагом!

Тягну за віжки, тпрукаю, нічого не вдію. Як напував коней, і забув позагнуздувать: а москаль знай грима:

— Шагом, кажу тобі!

— Тпрукніть, — кажу, — господа служба, може, вони вас послухають; бачите, не позагнуздвані коні.

— А москаль мене палицею, палицею!

— Нуздай, — каже, — безмозкий хахол, нуздай!

А москаль мене палицею на очі, нічогісінько не бачу, а москаль так і трощить палицею!.. Та вже панич, спасибі йому, оборонив. Тільки вихопились з-під башти, я й підняв шапку... Батечки!.. як глянув, аж затрусився:

так мені й блиснула у вічі Печерська лавра, вся в золоті, аж сяє; здалось мені, неначе на небі її побачив. Тутечки недалечко від неї й на квартирі стали.

На другий день, на Миколая, пішли ми з паничем у Лавру. Ну, та й до біса ж там тих чортів! Куди не глянь, скрізь по мурах намальовані; може, і в самому пеклі нема їх стільки!.. Усе скаляться до угодників, а ті їм дулі показують. Як задзвонили у всі дзвони (та й здорово ж гудуть — здається, й ти з ними гудеш), стали миряни находить, дивлюсь — ідуть пани з китицями, а плечі неначе соняшниками понакривані.

— Що се за люди? — питаю панича.

— Се, — каже, — генерали.

— Що ж воно таке — генерали?

— Найстарші, — каже.

Уперше побачив тих генералів, бодай не довелось удруге їх і бачить!.. Досталось мені од них на горіхи, і теperчки вони мені ще сняться!.. Довгенько-таки ми простояли на бабинцю; панич усе поглядує на панночок, а мені так і кортить у церкву: далі, як пройшло чимало-таки народу, і ми увійшли. Батечки!.. Як глянув я, що там діється, то й себе забув: і на канастасі святі, і скрізь по стінах святі, од низу аж до самісінького верху... Незчувсь, як і до царських врат дійшов. Іду собі та все шукаю, де ті печери. Коли тільки що наміривсь перехреститься, а мене хтось за руку — хап! Озирнувся — аж генерал, увесь у синьому і білі соняшники на плечах; дивлюсь — ще генерал за другу руку хапа, та й повели з церкви.

— Будьте ласкаві, — кажу, — виведіть лишень до мене і мого панича, бо я з ним разом прийшов.

— А хто твій панич? — спитали.

— Яків Олександрович, — кажу.

Отак розмовляю з ними, та й вийшли на бабинець, коли разом як затопить мене по потилиці! Не знаю вже, як і голова моя вдержалась на плечах: озирнувся, аж то третій генерал, теж у синьому; так я від його драла, одбіг з півгонів та й став. Стою собі та й думаю: що б він таке сказав, якби його спитать, за що мене вдарив?.. Не знаю вже, що б він таке вигадав!.. Як скінчилась служба, почали миряни виходить із церкви, кого не спитаю:

— Чи не бачили мого панича?

Усі мовчать, неначе у них повен рот води; витріщитись тільки на тебе та й іде дальш, буцім не його й питають.

Чи вони дурні, чи їм позакладало?.. Коли чую, хтось гука: «Данилка, Данилка!» Озирнувся, аж панич.

— Чом тебе, — пита, — не було в церкві?

— Е, чом; синій генерал, — кажу, — такого дав мені потиличника, що й досі слухаю чмелів!

— Ти б, — каже, — ще у віттар заліз!

— Та я, — кажу, — шукав печери...

— Печери не в церкві, — каже, — а під землею; завтра туди підемо; тільки гледи, не отставай, а то як заблудишся, то вже звідтіля й не вийдеш.

— Се, — кажу, — й тітка Горпина мені казала.

Так ото на другий день і пішли ми у ті печери: обійшли поза муром, де чорти намальовані, та й стали сходять по східцях. Народу сила, ледве продерешся, так я держусь за панича, як сліпий за поводитаря. Уходимо у церкву, аж дивлюсь — стоїть біля дверей синій генерал; от, думаю, вдарить або прожеңе, — та, щоб його як-небудь умилостивить, вклонився йому та й кажу:

— Бувайте здорові, господа служба, з понеділком!

Та з ляку й випустив паничеву полу; туди-сюди, хіп-хап і вхопивсь за чужу, — думав, що паничева, тільки смикнув, а той мене за руку.

— Калавур, — репетує, — злодія піймав!

— Та се я, — кажу, — Данилка з Савинець...

— Брешеш, — каже, — ти хотів хустку витягти!..

— Тю на твого батька! — кажу. — Я й не знав, що в тебе й хустка є в кишені!

А тут де не взявсь синій генерал, — їм, бач, до всього є діло, — хап мене за комір та й вивів надвір, де москаль стоїть з палицею.

— Озьми, — каже, — та одведи його у часть.

Узяв мене москаль за рукав та й повів. Я йому кажу, щоб він мене пустив до панича, а москаль мене штовха та вивів за окопи.

— Пустить, — кажу, — я не хочу з вами гулять...

Не пуска диявольський син, ще й ляпаса дав. Що тут на світі робить?.. Утік не втік, думаю, а побігти можна, а я дуже прудкий; — рвонувсь та навтікача, біжу, а тут рівчак; я плиг, а гемонська шапка аж до самісінького рота так мені й наскочила, неначе арканом мене накинуло, поки стяг — і москаль нагнав; за чуб, та так і в буцегарню привів.

— Озьміть, — каже, — рештанта та пильнуйте, бо він втікачка.

Увели мене в буцегарню; дивлюсь — три москалі в дурня грають, і народу чимало-таки зібралось; деякі в хаті сидять, а другі із-за риштовання хижо дивляться, неначе вовки із-за тенет. Сиджу й я; вже б і обідати пора, їсти хочеться, аж шкура на тобі тріщить, так не випускають і нічогісінько мені не кажуть. Та й досадно ж стало, матері їх біс! Здається, отак би узяв та й перевернув диявольську буцегарню!

— А що, — спитав, — чи довго мені тутечки сидить?

— Поки не випустять, — одказують москалі.

— А коли ж випустять, — питаю.

— Тоді, як випустять, — кажуть, а самі регочуться.

Бач, іроди, ще й кепкують!

— Постривайте, — кажу, — я на вас паничеві пожалюсь!

А вони регочуться, аж за животи хапаються. Досадно мені стало.

— Не смійтеся, — кажу, — як розсердите мене, то я вам і вікна повибиваю.

— Попробуй, — кажуть, — то ми тебе зв'яжемо і під нари кинемо!

Ще справді, думаю собі, зв'яжуть: я один, а їх до чорта. Нічого робить, терпи, Данило. Однак знайшовся добрий чоловік, одвів мене в куток та й каже:

— Мовчи, чоловіче; тутечки силою нічого не вдієш, а підожди старшого.

Став мене розпитувати, відкіля я і за що посадили. Розказав йому усе, як диявольський прикажчик, не в добрий час, напророчив мені сидить в буцегарні.

— От, — кажу, — мене й посадили.

— Ну, сількісь¹, — каже, — я тебе навчу, що робить, щоб швидше випустили.

— Навчіть, будьте ласкаві, — кажу, — я за вас богу помолюсь!

— Як прийде, — каже, — старший та спита, чи тутечки двірник грапа Кишкевича, то ти й обізвись, от тебе зараз і випустять.

Дав мені, спасибі йому, і шматок хліба. На другий день тільки що прокинулись, москаль і тика мені у руки мітлу.

— Вимети, — каже, — рештантську.

— Щоб тому руки повідсихали, — кажу, — хто й мести-

¹ Добре, гаразд, байдуже.

ме вашу буцегарню! Нехай вона вам на радість завалиться!

— Мети, кажуть тобі, — гукнув москаль, — у нас такий звичай, щоб рештанти мели.

— Наплювать мені, — кажу, — на ваші звичаї!

А тут той чоловік, що мене навчав, і каже:

— Ке лишень мітлу, я вимету.

— Ну, тривай же, мугир, — каже москаль, оддаючи чоловікові мітлу, — хіба господь не приведе, а вже б ми тебе знатно прохворостили!..

— І батько ваш лисий, — кажу, — не діжде сього!

Коли тут двері, — рип, лізе якась товста та червона пика, а очі зелені, як пляшка, так блищать. Москалі повипинались, рештанти повставали, і я устав — зараз догадався, що се, мабуть, старший.

— Тутечки, — спитав, — двірник грапа Кишкевича?

— Тутечки, — кажу.

— Ти? — каже, витріщившись на мене.

— Еге, — кажу.

— Ходи ж сюди, — каже, — коли ти.

Перейшли через сіни і увійшли в другу хату. Дивлюсь, стоять чоловіка з шість москалів, посередині на по-мості прослане ряденце, а деркачів — різок — і на два вози не забереш.

— Ляговись, — каже мені старший, показуючи на ряденце.

— За віщо? — кажу.

— Не знаєш? — каже. — За те, що не слухаєш економа.

— Якого економа? Перехрестіться! — кажу. — У нас у Савинцях і не чули про того економа; тільки і є отой диявольський прикажчик, що запроторив мене у вашу гаспидську буцегарню.

— Е, так ти ще, — каже, — супротивляться і одбріхуваться?

— Та він, ваше благородіє, — каже той москаль, що неволив мене мести, — хотів ще втікати!..

— І вікна намірявся повибивать, — каже другий.

Далі всі загомоніли:

— Грубіяствував, не слухався!

— Ляговись, ляговись, — гримнув старший, — от я тебе, сякий-такий!

— І батько твій лисий, — кажу, — не діжде сього, щоб я ліг!..

Як затупотить же та закричить:

— Беріть його, кладіть!

Схопили мене, беркиць так, як жабу, на ряденце і розплатали... Я кричу: «Хто в бога вірує, рятуйте!» — а вони з обох боків шмагають. Вже я й просився, й молився, так тільки й чуеш: «Перемінить деркачі» та «Дужче бийте!» Як його на світі дужче й бити!.. хоч сто чортів приведи, та й ті б дужче не били. Нівечили мене, нівечили, бісові жирюди, поки не виперло з мене духу!.. Як вже вдовольнилися, вивели мене з буцегарні та й пхнули. Пішов я, ледве дибаю, а тут ще анахтемська мара водить почала. Не знаю, як би я й на квартиру втрапив, коли б не побачив наших коней, як вели напувать: так ото вже з ними й я прийшов. Тільки вгледів мене панич, ну мене лаять.

— Та не гримайте, — кажу, — хоч ви; ось подивіться лишень, що мені було!

Розказав йому, та як показав, так він аж злякався.

— Я, — каже, — сього їм не подарую; як вони осмілились мого чоловіка бити!

За шапку та в буцегарню.

— Гледіть, — кажу, — як стануть вас намовлять, щоб казали, що ви двірник грапа Кишкевича, то, крий боже, не кажіть, а то й вам ще буде те ж саме, що й мені.

Не забарився панич, приїхав та й каже:

— Чом ти не сказав, що ти мій чоловік, а вигдавав якогось двірника.

— Е, чом! — кажу. — Теперечки й я вже знаю, чом!

— Там тебе, — каже, — дурня, одурили!

— Може, й одурили, — кажу, — так не багацько ж треба мати розуму, щоб виб'ить чоловіка! Бог з ними!.. Нічого сінько б не було, — кажу, — якби не диявольський прикажчик!.. — Та й заплакав.

Панич їздив жалуватися і до найстаршого, та вже хоч до чорта з рогами їдь, а не виколупаєш того, що тобі всипали. Увечері, як вогнем мене всього запалило, зо всіх мурів, що бачив у Лаврі, позлітались чорти, так і лізуть мені у вічі; так ще не так чорти, як ті сині генерали, особливо ота товстопика мацапура, так над душею з деркачем і стоїть та знай гука: «Ляговись, ляговись!» На четвертий день ледве опам'ятувався, вже думали, що вмру. Так ото, кажу, як одужав трошки, і прийшов до панича:

— Тікаймо звідсіля, — кажу, — а то як тутечки пожи-

вемо ще який час, то не доведеться нам і Савинці побачити; вони, ті сині генерали, нас з світу зженуть!

Мабуть, і панич злякався, бо того ж дня й поїхали; та на превелику силу вибрались із Києва: ніяк не допитаєшся, де та дорога у Савинці, та вже панич став розпитувать, куди виїхать на перевіз, так сказали. Ну, та й легенько ж зітхнув, як перехопились на той бік Дніпра: аж тричі перехрестився!

Однак я думав, що як втекли з Києва, то вже і лихо обминули, аж бачу — ні. Така спіткала нас біда, од якої нехай бог оборонить усякого чоловіка: коней покрали, от що! Та ще як і покрали, сміх та й тільки! Привів я до колодязя напувать коней, дивлюсь, нема цебра, нічим в корито натягать води, а циган стоїть біля колодязя та й каже:

— Ке лишень мені коней, подержу, поки ти збігаш за відром.

Я йому, як доброму чоловікові, і віддав коней, а сам мерщій за відром, швиденько й повернувся, дивлюсь — нема ні цигана, ні коней! Метнувся сюди, туди, шукаю анахтемського харциза, розпитую людей — нема. Ніхто й не бачив, неначе чорти його вхопили!

Я скоріш до панича:

— Біда, — кажу, — коней покрали!

— Отакої ще! — каже панич, ударившись руками об поли. — Ну, що ж ми теперечки будемо робити!

— А що, — кажу, — робить! Посидьте тутечки, а я збігаю у Савинці за кіньми.

— Дурний, — каже, — до Савинець більш як сто верстов; поки доведеш коней, то знов у тебе їх покрадуть. Я, — каже, — підводу найму.

Так ото на тій підводі і додому приїхали. Як побачив я наші Савинці, то аж заплакав з радощів. Та вже ж і сердився на мене пан; не так за те, що мене випарили в буцегарні, як за те, що коней покрали.

— Як би, — кажу, — їх і не вкрали, коли Свирид Хролович не в добрий час напрозорчив? Усі ж, — кажу, — їздять у Київ, і тітка Горпина ходила, а нікому ж ніякої кривди не було, а мене і били, і коней покрали, шапку з голови вкрали!.. Ну, самі подумайте, — кажу, — як-таки з живого чоловіка шапку вкрасти?

Так чого вже панові не казав, як не завіряв, не йме віри та й не йме. Та дарма, що вони пани, а багато дечого й за нашого брата не знають; ну, як-таки й сього

не знати, що деколи чоловік напророчить тобі, та як не в добрий час, то вже що не роби, як не стережись, а так саме здіється, як воно тобі набрехано!.. І чом би йому, диявольському прикажчикові, не сказати, щоб чорти похапали отих котолупів і щоб спалилась з деркачами ота гаспидська буцегарня! Не один би добрий чоловік сказав йому за се велике спасибі.

ВУСИ

Пантелеймону Олександровичу Кулішу

Літ сорок назад, а може, й більш, вибрали мене в засідателі. Замолоду служив я в военній, в кавалерії ще, так знаєте — не хотілось мені зробитися тим крюком. Ні, дворянство стало прохати: «Послужи, — кажуть, — громаді, годі тобі сливи сушити, та солити, та наливати». Сміються, бачите, бо я з Опошні; а тут ще жінка присікалась: «Лучче, — каже, — служити, чим байдики бити та з Марією Уласівною в мар'яжа грати!» (Була у нас сусідка така, знаєте, як співають: іду собі, підскакую...). Нічого було робити, от я й згодивсь.

Через неділю дві прислали мені повістку, що губернатор утвердив вибори і щоб я неукоснительно, з получения сего, прибув в город Полтаву для принесения досто-должн. присяги. Вийняла жінка з скрині мій милиціонний козакин: що порвалось — позашивала та швиденько й випроварила, і з Марією Уласівною не дала попрощатись; і в голову вона собі не клала, яке лихо мене там стерегло...

В неділю, після служби, присягали і з собору прямі-сінко поїхали до нашого предсідателя учинити явку. А предсідателем тоді був той... що прозвали «велике діло — опеньки». Не хочу його й згадувати, бо вмер, цур йому, щоб ще й не вилаяв! Приїздимо, ввійшли в передню; на дверях стоїть лакей в каптані і німецьких галанцях, не з наших — з предсідателем з Москви приїхав.

— А що, — питаємо, — чи прийма?

— Никак-с нет-с, — каже, — его превосходительство не изволят принимать, не угодно ли вам расписаться? — і показує пальцем на книгу, що лежить на столі в зелених палятурках.

Глянули ми один на другого, здвигнули плечима та й

стоїмо, як вкопані: не знаємо, що й робити. Тоді не було ще у нас того звичаю, що як розвозять ту гаспидську «визиту» та приїде менший до старшого, то не дає білетика, а тільки розписується.

— Что ж, господа, — каже лакей, — роты пороззявля-ли? извольте записываться.

— На біса ж? — питаєм.

— Так угодно, — каже, — его превосходительству.

Стали совітуватись, що воно за нечиста мати ся кни-га; один каже: «Се, може, той альбом, що на пам'ять вір-ші пишуть та пробиті стрілами серця малюють»; другий каже: «Може, схотілось предсідателеві побачити, який у кого почерк...» А лакей так над душею й стоїть: «Пи-шіть та й пишть!»

От Кирило Онуфрійович Пищи-Муха як письменни-ший між нами й каже: «Може, він дума, що ми й писати не вміємо?» — взяв перо, трошки подумав, та й начеркав:

«При сей верной оказии, спешу выразить душевное мое прискорбие и сердечное сокрушение, что по непред-видимым обстоятельствам лишен счастья лично засвиде-тельствовать мое глубочайшее уважение и преданность, с которыми почтеннейше честь имею пребыть. Вашего Превосходительства всепокорнейший...» Та й закрутив... (Де б то йому не написати: сам терся по тих Петербур-гах)!

Дає перо — так всі од нього, як од чорта, жахаються. Один другого штовхає: — «Бери ти!» — «Ні, ти бери!» Далі до мене: «Починай, — кажуть, — як тобі не вигадать? Ти ж на всю Опошню брехун!» — Взяв я те про-кляте перо, думаю: що б мені написати йому на пам'ять? Встромлю в чорнильницю, налагоджусь писати і знов стромляю: нічого в голову не лізе! А тут ще кругом об-ступили, дивляться, а лакей трохи в потилицю не штовхає. Примірявсь-примірявсь, а далі й думаю: він дуже ласий до дівчат, нехай же посміється, — взяв та й надрочив:

І вчора галушки, й сьогодні галушки:

Прийди, прийди, серденько, на білі подушки.

І учора куліш, і сьогодні куліш:

Прийди, прийди, серденько, мою душу потіш.

Підписався, та ще й закарлюгу загнув, як хвіст у хор-та. Тут вже за мною й другі почали, хто написав:

Спробувати пера й чорнила,
Що в йому за сила.

Так перо пише,
Як муха дише.

Хто розмазався тим «глубочайшим», а покійник Назар Семенович Тупу-Тубанець Буланенький «при сей верной оказии» ще й жалобу на свого сусіда написав, що з'їв у нього «многоплодного» індика. Отак записуємось, а диявольський лакей аж морду набік гне та регочеться.

— Не скажет вам, — каже, — его превосходительство за это писанье спасибо!

— А що ж? — кажу. — Як вміли, так і написали: йому ж схотілось нашого писання — нехай і читає по суботах.

Після сього роз'їхались гарненько по квартирах, і ні гадки собі. Аж увечері приніс до мене палатський сторож бомагу. «Прочитайте, — каже, — і розпишіться». — «Що за вража мати! — думаю. — Яку моду вигадали! Так, баचितе, воно легенько розписуваться!» Прочитав, — тільки й написано:

«Его превосходительство, господин статский советник и разных орденов кавалер, предлагает г. г. членам все непременно явиться к нему завтрашнего числа в десять часов пополуночи».

«Се, — думаю собі, — на закуску приглаша», та взяв і розписався: «Буду: хліба-солі не цураюсь». Хто його в біса й сподівався, яка там хліб-сіль буде!

На другий день якраз в десять часів зібрались ми до предсідателя. Ходимо по залі, вже й одинадцять прокукало — ні сам не виходить, ні закуски не приготують, а вже пора б і черв'яка заморить. Отак додержав нас до дванадцятого часу; далі лізе з кабінету в мундирі, в білих штанях, щось на шиї теліпається, ще й перстень на палець настроював. Тільки виткнувся з дверей, так зараз на мене й витріщивсь, посатанів, аж з виду зблід. Тут йому кланяються; хто бубонить: «честь имею явиться»; а він, ні на кого не глянувши, прямисінько до мене, — як крикне:

— К кому вы явились?

Дивлюсь на нього: чи не здурів? — думаю, — чого се він так грима? — А він вдруге дужче:

— Я вас спрашиваю, к кому вы явились?

— К вам, — кажу.

— А я кто такой? — пита і сам чортом на мене дивиться.

— Хведор Иванович, — кажу.

— Не Федор Иванович, а ваше превосходительство, — знов затріщав, — господин председатель, ваш начальник, милостивый государь мой! — аж запінився з серця.

«Тю на твого батька! — думаю собі, — чи ти сказився, чи натріскався кукольвану?...»¹ — А він скільки глотки своєї:

— К кому вы явились?

— К вашему превосходительству, — кажу. «Нехай, — думаю, — по-твойому буде».

— А как вы явились? Отвечайте, милостивый государь мой! Как вы явились?

Що за напасть така? Не знаю, що йому й казать.

— С достождным уважением, — кажу.

— Разве в таком виде, — кричить, — являються к начальству с достождным уважением? Посмотрите вы на себя!

Оглянувся я на себе: «все обстоит благополучно»: медалі висять, червоний пояс і шаблюка біля боку. Далі обернувся до товаришів та й питаю:

— Чи не знаете хоч вы, чого од мене треба його превосходительству, господину председателю, нашему начальнику?

Як розсердиться ж, так боже мій милостивий! підскакує, як зінське щеня², і приска, неначе сукно мочить.

— Вы милостивый государь мой, — репетує, — не имете должной атенции к начальству, не исполняете уставленных форм, нарушаете государственные узаконения! Я вас в двадцать четыре часа предам суду!

— Як буде за що, — кажу, — то можна й зараз предать суду... Позвольте, — кажу, крутнувши вуса, — і мені вас спросить: чого вам од мене треба? Хіба, — кажу, — дворянство на те мене вибрало, щоб на мене кричали, як на лакея?! — Та, се кажучи, ще й шабелькою стукнув. Досадно ж, їй-богу, стало! «Що за чортова мати, — думаю: — прилип до мене, як шевська смола до чобота». — Так куди! Піп своє, а чорт своє.

— Молчать! — кричить, — вы еще осмеливаетесь рассуждать! Посмотрите в зеркало, в каком виде вы явились к начальнику!

Підвів мене до дзеркала; дивлюсь: козакин мій защепнутий на всі гаплики, медалі висять, і проче, де

¹ Отрути на рыбу.

² Сліпий звірок з роду кротів. Дуже злий, як розлютується, то плигає — і підскакує на аршин (приміт. авт.)

розірвалось, позашивано: все обстоїть благополучно...

— Что, — пита, — видите?

— Нічогісінько, — кажу, — не бачу. Чого вам од мене скотілось!...

— Как, чего! — знов закричав. — На каком основании вы осмелились явиться ко мне в усах? Вы теперь состоите в гражданской службе, а потому право ношения усов на вас не распространяется.

— З сього б і почали, — кажу, — як не розпрострається, то й виголюсь. Нічого було й кричать, як на житі: се б, — кажу, — і губернатор, і сам міністр так глотки на драв!

— Прошу не рассуждать, — каже, — а исполнять, что вам приказывают: чтобы сего же дня выбрили усы, а не то я вас под арест посажу!

Далі визвіривсь на прочих і каже:

— Я вас призвал, милостивые государи, чтобы выразить вам крайнее мое неудовольствие за то неуважение и непростительную дерзость, которую вы учинили вчерашнего числа вашим неуместным поступком.

— Позвольте узнать, ваше превосходительство, — почав Пищи-Муха, — в чем заключается неуместный наш проступок, учиненный вчерашнего числа, из которого можно бы усмотреть неуважение к вашему превосходительству и непростительную с нашей стороны дерзость?

— Как, из которого!! — крикнув. — А как вы могли позволить себе писать в визитной книге такую дичь: и галушки, и кулиши, и жалобы записывать, словно на почтовой станции, когда вам следовало только записать ваши фамилии... Это просто бунт против правительства!

— Наши именные списки, — знов почав Пищи-Муха (а він вже такий був, що хоч кому носа втре), — доставлены уже вашему превосходительству, следовательно, мы никак не могли предполагать, чтобы вам предстояла надобность в наших фамилиях, а полагали, что ваше превосходительство интересовались более нащот наших почерков і словосочинения, а потому каждый из среды нас по мере сил своих потщился выразить свои чувства и мысли, никак не предполагая, чтобы ваше превосходительство...

— Ну, довольно, довольно! — Допік-таки його Пищи-Муха! — Ви, — каже, — як маятник в часах: торкни вас раз, то ви десять раз завилаете. Теперь, господа, — каже, повертаючись на всі сторони, — извольте отправ-

ляться; на первый раз я вас прощаю, но в другой — будьте осторожны; я не люблю шутить! А вы, милостивый государь, — каже, глянувши на мене, — чтобы сію минуту оббрились! Понимаете?

— Як не понять! — кажу. — У мене є дурень, що слізьми стереже, так і той вас пойме.

На се хотів був він обізватися, та попірхнувсь; скоріш в кабінет і зачинивсь: обридло вже й йому гримать, прискать і підскакувать. Стали й ми виходить, похваляем ту гаспидську закуску, а секретар наш, Фома Петрович, де не взявся, до мене й собі:

— Як можна, — каже, — в гражданской вуси носить!

— Та хоч ви мовчіть, — кажу, — чорт батька зна з чого таку куру підняли! Не то вуси, і борода ділу не поміха!

— А в визитній книжці і на об'явительному листі, — каже, — що ви написали?

— Поцілуйте мене сьогодні, — кажу, — а я вас завтра.

Не став з ним і розговорювать, і без його гірко на душі, так досада й розбира, так і поверта назад, щоб хоч вилаять іродового сина. Скільки на світі живу, а ніхто на мене не кричав, ні з ким не лаявсь — тільки деколи з жінкою; а тут і не встерігсь, відкіля та й сварка вирвалась, бодай йому до смерті так підскакувать та прискать!

Прийшов на квартиру, зараз достав з шкатулки бритву, намиливсь, черк, вдруге... так мої вуси, неначе скошена трава, і впали на рушник. Як глянув же я на себе в дзеркало, так батечки!.. Аж злякавсь, сам себе не пізнав, чорт батька зна на кого й похожий; і рот кривий, і щоки позападали, і ніс похнюпивсь, зовсім не я, а німець Адам Іванович Фрік, що в Кремінчуці шльонку¹ розбирає... Щоб мені до завтраго не дожить, коли брешу! В перший раз, як живу на світі, довелось мені зголити вуси, лучче було б і не дожити до сього лиха! Якби знав, що зроблюсь таким паскудним, то бог мене побий, коли б зробив, хоч би не то що під суд, — хоч би жили з мене тягли! І кому з того прибуло, що я без вусів?.. Кому вони мішали: чи їсти, чи пити, чи, як кажуть, вірою й правдою служити?.. Як я теперечки до жінки вернуся? Як я гляну у вічі Марії Уласівні?.. Згадав я й літа мої молодії: не одна було, глянувши на мої вуси, збирала губки на оборочку, не одна й цілувала, і милувала їх!..

¹ Шльонка — вовна з вілці сілезької породи.

Отак журюся, а сльози кап-кап!.. Здається, і за старшим сином так не вбивавсь, як помер!.. Мій боже милий! — подумав, ударивши себе в груди, — за що ти мене так люто покарав?..

Нічого було робить більш у Полтаві, бо в должность велено вступать тільки через тиждень, от я й поїхав до дому. То, було, як їдеш, то знай гукаєш на кучера: «Торкай, хлопче, торкай», а теперечки сиджу собі, схиливши голову, неначе мене на шибеницю везуть, пари з рота не пушу; хіба як швидко побіжить, то озвешся: «Не жени коней, поточи!» Так вже норовлю, щоб мені уночі прийти, бо жінка тоді була не порожня, то, думаю собі, як гляне разом на мене та злякається, то ще (нехай він сказяться) приведе Адама Івановича Фріка. Під'їжджаю до свого двору — уже зовсім смерклося, і в будинку не світиться; вилажу з брочки, а тут як загавкають на мене собаки! «Тю, дурні! — кажу. — Хазяїна не пізнали!» — Хотів був погладить, так бісові собаки глянули на мене та врозтіч. Ввійшов тихенько в снін... так якось чудно, матері його біс, будто й не я, — здається, й хата не моя, й же богу, правда!.. Отож, кажу, як загавкали собаки, жінка й прокинулася; чує — хтось увійшов.

— Хто там? — пита.

— Се я, — кажу.

— На кого ж там собаки гавкали?

— Не знаю.

— Та йди ж — крадешся!

А в мене такий звичай був, що, було, як приїду до дому, то зараз, хоч і вночі, всіх розбуркаю; з дітьми граюся, з жінкою цілуюся, бабусю Оришку, що за дітьми приглядає, зачіпаю; а теперечки, як тать, мов той злодій, крадусь; не знаю, на яку й ступить. Підійшов до кроваті, а жінка протягує до мене руки цілуватися. Поцілувались, а вона:

— Хто се? — та мене рукою по губах... Як наробишь репету. — Ой, лишечко! Злодій!.. Оришко, вогню, вогню!

Я її уговорюю, — так куди! Не слуха: і руками, й ногами від мене.

— Не підступай! — кричить. — Не підступай!

Всіх дітей переполошила, та вже Оришка прибігла з свічкою. Витріщились на мене, дивляться... здається, й я, так не я ж: нема вусів!

— Що се з тобою сталось? — пита жінка. — Чи ти

живий, чи мертвий? — а сама аж пополотніла, труситься, неначе трясця її трясє.

— Тим-то й моє лихо, — кажу, — що живий.

— Що з собою зробив? — пита. — Оглашений!

— Се ж, — кажу, — дяка тобі: тепереньки вже не буду байдики бити та з Марією Уласівною в мар'яжа грати!

— На що ж ти вуси збрив? — пита.

— Тепер состою в гражданській, — кажу, як і мені казали, — а потому право ношенія усов на мене не розпространяється.

— Чи він п'яний, чи здурів? — каже жінка, глянувши на Оришку; та як заголосить, як вдарить себе в груди, а за нею дівчора й Оришка, а бісові собаки почули, ну й собі: і виють, і скиглять, хоч з хати — та що з хати! — з села тікай... просто кінець світу наступає.

Отак цілісіньку ніч рюмали, і я з ними; сиджу та плачу. До крові губи собі подряпав: хочу, знаєте, вус крутнуть, хап за губу — нема нічого, і я вдряпну...

На другий день така напала на мене нудьга, хоч крізь землю провалиться. Що кому не скажеш, ніхто мене не слуха: діти від мене одвертаються, жінка хлипа, ні одна дворова собака, матері їх біс, до рук не йде. Думаю собі: що мені на світі робить?.. А тут стали сусіди навідуватися, і Марія Уласівна прийшла, а я од них ховаюся, та лице закриваю, неначе казна-що таке... Йй же богу, правда! На третій день зовсім-таки ослаб — еле дишу; груди мені заложило, живіт підвело (за три дні шматка хліба в роті не було); не знаю вже, чи голова в мене на плечах, чи, може, кавун. Зовсім-таки налагодився вмирати, хоч за попом посилать!..

Коли, на моє щастя, — так вже бог милосердний не схотів посиротити моїх діточок, — приїздить Григорій Григорович Захарченко, оттой, може, чули, що й в чорта виграв би тяжбу, так, кажу, приїздить, як глянув на мене — назад одступив.

— Що се з тобою, братику? — пита.

— Пропадаю, — кажу, — се моя за мною прийшла!

— Та не бреш, — каже, — тебе ще й поліном не доб'єш. Тільки, — каже приглядаючись, — дуже спаскуднів: чого се?

— Хіба вам повилазило? — кажу.

— Вуси збрив?

— Еге!

— На біса? — пита.

— Нечиста мати в гражданську понесла, так теперчки право ношення усов на мене не розпротраняється.

— Хто се тобі вигадав?

— Його пре... тее, — кажу, — щоб йому добра не було!

— Брехали його батька сини, та й він за ними, — каже, — ти з мундиром в одставці?

— Так що?

— Так коли мундир на тобі, — каже, спасибі йому, — так і вуси при тобі!..

— Йй-богу?

— Побачиш, — каже, — я тобі й указ дам.

— Батьку мій рідний, — кажу, — на світ ти мене народив! — Як скочу з кроваті, ну його обнімать та цілувать, а він мене одпихає.

— Ну тебе к бісу, — каже, — як шпильками шпигаеш! — Бачите, одросли трошки вуси, так щетина й колеться.

Теперечки, спасибі їм, понасилали тих *томів*: що треба, хоч не скоро, а налапаеш, а тоді — скоріш скарб із найдеш, як чого тобі треба. Не у всякім повіті були такі й люди, як сей — що розказую. — Захарченко: шукають, шукають, та й плюнуть... Таке лихо було, не повірите: коли скажуть, що право ношення не то вусів — голви на твоїх плечах не розпротраняється, то не турбуйся шукать — чи воно правда, чи брехня, стинай голву та так і ходи... Щоб я пропав, коли не правда!

Ну, як почув я од Захарченка про той указ, то де в мене й сила взялась! Повеселів, як на світ народився. Зараз жінка поставила нам закуску, випили по чарці, по другій, старої бутілочки зо дві, слив'янки, а тим часом запрягли мені бричку, та скільки видно й заторохтів з Захарченком. Дорогою, щоб мене не побачили, обв'язався платком, тільки очі й блищать. Хто не стрінеться, пізна мене по конях і пита: «Чого се ти обв'язався?»

— Бишиха, — кажу, — нарядилась.

Приїхав до Захарченка. Як дав він мені той указ, то неначе рідного батька побачив! «Ну, теперечки, — думаю, — ваше пре... тее... чий чорт буде старший!»

Вернувся додому і два місяці висидів в карантині, поки вуси не повідростали так, що вже й жінка зо мною цілується, і люди слухають, і собаки на мене не гавкають. Уже й з Марією Уласівною в мар'яжа граємось, а тут така піднялась переписка! З Полтави повістка за повісткою: «Неукоснительно, с получения сего, имеете

явиться». А я їм в одвіт: «По случаю приключившейся внезапно болезни!» — Ще з місяць підождав, так, як вже стали закручуваться, поїхав у Полтаву.

Тільки приїхав, зараз натяг на себе козакин, причепив шаблюку та й пішов у палату, себто «вчинить явку». Вхожу в присутствіє... Як гляне на мене г. председатель, так його й зжолобило, аж носом закрутив.

— Что это, милостивый государь мой, — крикнув, — вы уклоняетесь от службы и вторично осмеливаетесь явиться ко мне в усах!

— Се, — кажу, — ще не вуси, а усишки, а от, як виростуть, то будуть вусища! А сам держусь за той указ, як сліпий за поводача.

І!.. як закричить, та підскоче, та присне:

— Я вас, милостивый государь мой, в двадцать четыре часа...

— Не горячитесь, — кажу, — кров спортите, а ось подивіться! — Та тиць йому в руки указ. Дивись, думаю, хоч повилазять...

Прочитав, якоесь чудно лупа очима, губи дрижать...

— Фо... Фома Пе... Петрович! — каже запиняючись. — Что это такое?

Хома наставив око:

— Височайший, — каже.

— Без вас знаю, — каже председатель, — а распространяется ли право ношения усов?

— Розпротраняється, — каже.

Товариші дивляться на мене, перелякались, думають собі: буде мені халепа! А я дивлюсь на супротивників, так їх очима й їм та вуси кручу. Председатель глянув на секретаря, повертілись вдвох сюди-туди та й посідали тихенько; ні один і пари з рота не пустив. Що, думаю собі, піймали облизня!

Так отака-то чудасія була з моїми вусами. Якби не той указ, то, може б, довелось і пропасти! Згадуючи проше, не раз думав: правду люди кажуть, що за богом молитва, а за царем служба ніколи не пропадає. За п'ятнадцятилітню безпорочну вислужив-таки собі те, що теперечки ніяке превосходительство на світі не збриє мені вусів, от що!..

ГОЛКА

За давніх часів колись на Україні були такі люди, що не признавали над собою ніякої влади. Кожний з них мав старшого за ворога, рівного за брата, бо в рівні поважав самого себе, власну самоістність, а менших мав за бидло, прах, посміття. Усе, що господь щедрою рукою розсипав по світу, усе те побачили б у їх палацах, а кругом тих палаців — непокріті халупи, обідраний, голодний і холодний люд. Усе добре і чуле, чим надія господь чоловіка, даючи йому серце й душу, усе те в них заплило глеєм чванства, ганьби і ненатлі! І як то чудно усе в них зложилось і перекорилось: проповідували вольність, непідлегалість, а тим часом чухрали батогами свою ж таки шляхту! Палили слободи, вибивали народ тисячами і плакали над їх безголов'ям. Строїли монастирі, костьоли, а душі свої губили у тяжких гріхах. На втіху собі стріляли, палили і вішали людей, без вини карали, без заслуги нагрождали, для своєї користі переганяли на лембик чоловічі сльози, трудовий піт і кров, щоб з відра добути хоч одну краплю золота. Хоч би увесь світ з людьми вверх дном перевернувся, тільки б їм було добре, тільки б усе робилось по їх волі, як їм схотілось. Широко і далеко простягалась та воля; здається, якби вона встала, то й неба б дістала!.. А знаєте, люди добрі, як звали тих людей?.. Польськими магнатами!..

Розкажу вам дещо про одного із цього кола магната, про Потоцького, що колись жив у Тульчині. Може, ви чували, що він на своєму віку виробляв? Немилосердний він був до всього люду, а найгірше до жидів. Для своєї втіхи чого він з ними не виробляв!.. Було, наприклад, вуглем на стіні чортяку, себто «чарний кіт», та і приневолює жиди улучать того kota камінцями, розпаленими в комінку. Тільки жид доторкнеться до камінця і репетує: «Вай-вай!» — попік, сердешний, пальці! а той його канчуком: «Улучай, — каже, — іродів сину, а не то — до смерті зачухраю!» Нічого робить, хапа неборак камінець, шпурне; коли не влучить — б'є жиди за те, що промахнувся, а влучить, знов шмага: «За що, — каже, — б'єш чарного котя?» Та так і грається з ним, як кіт із мишею, поки не замордує бідолошного до полусмерті.

Раз вистрелив він жиди — не свого, а другого якогось

¹ Ненажерливості.

пана, такого ж магната, як і сам. Та ще як і вистрелив! Дав жидові дукат та й каже: «Лізь лишень на вербу та кукай». Жид зліз, тільки кукнув раз, вдруге, а Потоцький приложивсь, як торохне, так він, сердешний, — пук, об землю; тут його й чорти вхопили. «Глянь, — каже Потоцький, — кука на вербі, я думав, що зозуля, та й вистрелив». От пан того жиди і розсердивсь за се на Потоцького: «Як, — каже, — ти осміливсь вистрелить мого жиди? Хіба у тебе мало своїх?» Бачите, вступився за чоловіка!.. Так Потоцький звелів накласти цілісіньку хуру жидів, та ще зверху і рублем, як снопи, пригнітив та й одіслав до того пана, одписавши: «Не сердься, голубчику, от тобі за одного цілу копу посилаю!»

Бувало й таке, що деколи, вертаючись з полювання в осінню темну ніч, запалить слободу, щоб видко було йому дорогу доїхать до свого палацу.

Раз подобалась Потоцькому якась дуже гарна молодиця, та не піддадась: чого вже він їй не давав, як біля неї не заходжувавсь! От чортяка і вхопив за серце магната: призвав до себе якогось дотепного маляра-влоха і звелів йому списати з тієї козачки патрет. Як скінчив влох той патрет, от і приніс його до Потоцького; привели й молодицю. Глянув магнат на неї і на патрет — стоять перед ним, як дві сестри: обидві такі ж і гарні, і смутні, і тим же гордим поглядом на його дивляться. Довго Потоцький дивився на патрет, а там понуро глянув на козачку та й каже: «Бачиш, як я поважаю твою красоту! І унуки побачать, яка ти була гарна: а за те, що твоє серце не приклонилось до мого кохання, ти повинна вмерти: коли не мені, то не доставайся ж нікому!..»

Вихопив із-за пояса пістоль та й застрелив небогу! Так отакій-то був дзіндзівер-зух¹ Потоцький!.. Тепер вже, як почувте про мою голку, то вона не здасться вам за брехеньку. От слухайте.

Кілька миль од Тульчина, коло одного майонтку Потоцького, жив з жінкою, з дітьми небагатий шляхтич, пан Кондратович. Мав він кілька моргів земельки, фольварочок, добре працював і, хвалити господа, не прохав ні в кого хліба. Розсердився на його за щось економ того майонтку, пан Тридурський, а кожний з економів теж удавав із себе Потоцького, та й вигнав бідного шляхтича з жінкою, з дітьми із власної хати. Що робить бідолош-

¹ Шибеник, паливода.

ному шляхтичу? Не запозиваться ж йому з магнатом! От він осідлав коника та й поїхав собі в Тульчин до самого Потоцького, щоб здатися на ласку і правду його ясновельможності.

Не доїжджаючи милю до Тульчина, Кондратович здаєка побачив поїзд Потоцького. Сам він їхав попереду, а за ним цілий шкадрон жовнірів, козаків, доїжджачих, стремених і псарів з гончими й хортами. Дуже зрадив Кондратович, побачивши Потоцького: «Се, — дума, — сам господь посила його мені; може, він ласкаво мене вислухає і зведить вернути заграблену худобу». Зупинивши коня, зняв шапку і стоїть собі: не осмілився сам і під'їхати до гетьмана. Аж ось сам Потоцький шпигнув коня острогами і підскачив до Кондратовича.

— Хто естесь? — спитав Потоцький.

— Шляхтич, ясновельможний пане, — одповів Кондратович, нахилиючись аж до луки.

— А маєш голку? — знов спитав Потоцький.

Кондратович вип'яв баньки, дивиться йому у вічі, не зна, що й казати.

— Маш голке, гунцвот¹, лайдак? — гримнув Потоцький, і брови нахмурив, і почервонів: вже й розсердився. Так зараз його чортяка і вхопить за серце.

— Нема, ясновельможний пане, — одмовив Кондратович.

— Німа! — крикнув Потоцький, аж зубами заскрего-тав. — Патшай, — каже, показуючи застромлену в рукаві голку, обкручену ниткою, як буває у кравців, — патшай; я грабя Потоцький, коронний гетьман, над панами паньрветься, зашить, а ти — данець, безштанько, і в тебе нема?.. Ануте, хлопці, дайте йому в скуру!²

Не дали йому бісові котолупи і слова промовити, стягли раба божого з коня і почали чухрать канчуками; а Потоцький дивиться та приговорює:

— Отак дурнів вчать та на розум наводять! Отак і ти вчи і лупи їх власною моею рукою!

Може б, ще більше всипали небораку, так на його щастя схопився зайчик; от Потоцький покинув Кондратовича і чкурнув за куценьким. Не схаменуясь бідолаха Кондратович, відкіль йому і лихо склалось; думав знайти

¹ Собачий син (пол.).

² В шкуру (пол.).

защиту, правий суд, а знайшов, ні за що, ні про що, люту кару. «От тобі, — думає, — й панська правда! Запозивай тепер магната до божого суду!..» — Заплакав сердешний і поїхав у Тульчин до свого родича, що служив у Потоцького конюшим. Приїхавши, розказав йому все, як було, як його Тридурський ограбував, як Потоцький одчухран.

— Яка ж тепер у тебе думка? — пита родич.

— От яка, — каже Кондратович, — тепер мені вже не до земельки, нехай вона чортам достається, жінку з дітьми оддаю на волю божу, а сам... пропаду, а вже оддячу диявольському сину!

Нічого казати, завзятий-таки з біса був і Кондратович — не з того десятка, що гоють свою спину чужими дукатами. Та ще, нівроку йому, і здоровий був, на одну руку трьох би таких вклав, як Потоцький.

— Не журись, — каже родич, — оддячиш, коли вже тобі так того схотілось; я тобі і пораду дам. Чи ти знаєш ту капличку, що в кінці парку?

— Як не знать! — відповів Кондратович, а сам аж затрусився од радості.

— От у сю ж капличку, — каже родич, — Потоцький, перерядившись старцем, щосуботи ходить одмольовати у Почаївської богоматері гріхи, що за тиждень назбираються. Завтра субота; устанеш раненько, то там його і застукаєш, як сотника в горосі, і що душі твоєї схочеться, те з ним і зробиш.

Кондратович, почувши се, як на світ народився. Зараз і вигадав, що йому робити. Велика радість для чоловіка — допомогти тому ворогу, которого покарала злая година, а ще більша — оддячить мощному ворогу. Здається, караєш його не за одного себе, а за всіх, за все те лихо, що він робить людям.

Іще чорти не бились навулачки, як Кондратович, узявши добрий малахай, потяг у парк до каплички. Не доходячи до неї з півгонів, забрався в гущину та й стелереже Потоцького, як той кіт мишу. Тільки почало трошки розвиднюваться, аж чує Кондратович: щось залопотіло; дивиться: іде Потоцький, такий обірваний та обшарпаний, у семиряжці іще й з торбою через плече. Кондратович і дух притаїв, оком не змигне; дивиться: увійшов Потоцький у капличку і став молиться. То про-стятнеться крижем¹, то кулаками в груди себе стусує, то

¹ Хрестом.

руки догори підійма — живий на небо лізе. Устав Кондратович, аж труситься, так йому закортіло напитися тії помсти. Дав Потоцькому трошки помолиться, а там увійшов у капличку, ударив кілька поклонів і став голосно молитися:

— Найсвентша¹ матко, — каже, а сам своє дума, — пошли усякого щастя, здоров'я, талану і довголіття дідичу нашому, ясновельможному пану Потоцькому за те, що він нас, дурнів, вчить і до розуму доводить! Нехай він і діти його панують над нами до кінця світу!

Потоцький притулився в куточку і слуха, аж облизується: як маслом по душі його маже тією молитвою. Зараз пізнав, що це той шляхтич, котрому вчора він задав шваби². Скінчивши молитву, Кондратович обернувся до Потоцького та й пита:

— А що ти тут робиш, старцю?

— Молився, вельможний пане, — одповів Потоцький, низенько вклонившись і затуляючись торбою, щоб часом не пізнав його шляхтич.

— А маш голку?

«Бач, який розумний! — подумав Потоцький. — Мабуть, вже у нього голка є».

— Чи маш голку? Гунцвот, лайдак! — гримнув Кондратович, визвірившись на Потоцького.

— Німа, вельможний пане, — одповів Потоцький, а сам мерщій до дверей, думає: «От собі на лихо навчив чоловіка. Щоб не задав він мені такої прочуханки, як я йому вчора».

— Німа! — крикнув Кондратович, простягаючи руку. — Ось дивись, — каже, — я гоноровий шляхтич, мам кілька моргів землі, два коні, корову, чотири свині, у мене є голка, щоб не ходить обірванцем, а ти гольтіпака, ланець, безштанько, а в тебе нема?!

Та се кажучи, хап його за чуб: вихрив, вихрив, далі голову між коліна, ну його шмагать малахаєм; шмага, шмага, а сам приговорює: «Отак батько наш Потоцький звелів дурнів вчить та на розум наводить! Не я тебе б'ю, а б'є власна його рука!» Супонив, супонив, поки він не зомлів. Вдовольнивши серце й душу, Кондратович плюнуv на Потоцького та й пішов собі до родича.

— А що? — спитав родич, — побачивши Кондратовича.

¹ Пресвятіша (пол.).

² Образи.

— Знатного перегону задав, — каже Кондратович, усміхаючись, — буде згадувать ту голку по суботах!

— Тікай же швидше, а то щоб він на шибениці тебе ще не провітрив!

— За що?.. Хіба ж не сам він звелів мені дурнів вчить?! Адже ж я троцив не його, а старця, і ще власною його рукою. Та куди ж і тікають од Потоцького? Хіба на той світ, а на сім не сховаєшся!

— Та воно так, тільки гледи: ти сам знаєш, що у тих магнатів така правда, як у цигана сорочка: і коротка, і латана. І правда та у них, як кий в руці: яким кінцем схоче, тим і вдарить.

Отак поговоривши, та й прислухуються, яка буде чутка об Потоцькому. Аж ось зайшов до родича з двору служонца та й каже, що гетьман вчора на полюванні трошки застудився й занедужав.

На другий день, тільки вернулись з костьолу, аж прибіг козак.

— Чи тут, — пита, — гостює пан Кондратович?

— Тут, — каже родич, — а нащо вам?

— Гетьман кличе до себе: нехай швидше йде!

Сміло пішов Кондратович до Потоцького, думає собі: «Що буде, то й буде, а буде те, що бог дасть».

Тільки побачив його Потоцький, зараз і крикнув:

— А що, чи маєш тепер голку? — тільки вже спитав не так, як тоді, а ласкаво, усміхаючись.

— Маю, ясновельможний пане! — одвітив Кондратович, показуючи голку.

Глянув на неї Потоцький, неначе не бачив, а там вже не тільки очі, і спина бачила ту голку.

— А чи не трапилось тобі ще навчить якого-небудь дурня? — пита гетьман, а сам пильно дивиться на Кондратовича.

— Як не траплялось, ясновельможний пане! — сміливо одказав Кондратович. — Вчора у капличці спіткав якогось старця і добре одшмагав, довго буде згадувать ту голку.

Тут Потоцький став розпитувать Кондратовича, відкіля він і за чим приїхав. От він і розказав йому все що треба. Гетьман ласкаво його вислухав, узяв лист паперу, щось написав та й каже:

— Озьми сей розказ і оддай його глввному економу, то все зробиться, як тобі й не снилось!

Кондратович подякував гетьману, поцілував полу його

кунтуша і пішов у контору. Тільки прочитав той лист глумний економ, як витріщить, як крикне:

— Кілька літ служу його ясновельможності, а він мені десяти грошей не подарував, а тут чорт батька зна кому і за віщо дає і гроші, і землю!

— Се ж моя земля, — каже Кондратович, — ще батьківська. Не свою дає, а ту, що пан Тридурський заграбив!

— Розкажуй — не своєю!.. Потоцький звелів в придачу до твоєї землі дати утрое стільки, і ще двісті дукатів, от що!

— Так тобі жаль чужих грошей, а не жаль чужої спини? Позавчора Потоцький всипав мені двісті канчуків, а сьогодні одсипав двісті дукатів: так покуштуй перше канчуків, та тоді вже і завидуй ласці його ясновельможності.

Забравши гроші і розказ до пана Тридурського, Кондратович подякував родича за пораду і поїхав собі до дому, веселий і щасливий. Хоч спина ще не загоїлась, так думка ж і серце вже не щеміло.

Не пройшло і тижня після того, як поїхав Кондратович, прибіг пан Тридурський до Потоцького і — пуць йому в ноги.

— Змилуйся, яснеосвічений пане, — заголосив, — пся крив, гунцвот Кондратович віку мені збавив, до полу смерті зашмагав канчуками, трохи голови не відкривив із чубом.

— За віщо? — спитав Потоцький.

— Чорти його батька знають, за віщо! Стрів мене одного у лісі та й пита: «Маш голке?» — «Нема», — кажу. А він як крикне: «Ах, ти голодранець! Патшай, — каже, показуючи застромлену у рукаві голку, — я з ласки пана Потоцького обиватель, а ти наймит, приплентач, і в тебе нема?» За чуб мене, стяг з коня і давай трощить. Та ще й приговорює: «Отак батько наш Потоцький звелів дурнів вчить та на розум наводить! Не я тебе б'ю, а б'є його власна рука!»

Пан Тридурський думав, що Потоцький, почувши се, розлютиться і звелить повісити Кондратовича, а Потоцькому й байдуже: регочеться собі, аж за живіт береться. Тридурський, щоб його розжалобить, розказує, яка важка рука у Кондратовича. А Потоцький ще гірш сміється, аж ніжками дрига та регочеться. Де б то йому не знати, яка там рука у Кондратовича! Далі, як натішився вволю, і пита пана Тридурського:

— А в якій ти школі вчивсь?

— У Межиріцькій, у піярів, ясновельможний пане, — каже пан Тридурський.

— А як ти добре вчивсь і слухав своїх науцицелів¹, чи була тобі за се яка винагорода?

— Як же! Патери вішали мені на ланцюжку мідну бляшку, а мати годувала марципанами з нигдалями.

— Ну, як вернешся ж в майонток, то зараз одішли Кондратовичу сто дукатів за те, що він добрий учень.

Пан Тридурський, було, сперечаться, так куди! Потоцького не переспориш: що він раз сказав, то так і буде. Його воля — усім закон, він і сам їй кланяється, як той хлоп панові.

Довго втішались тією голкою. Далась вона не одному взнаки, не одного шпигнула. Було, як хто хоче оддячить своєму ворогові, то й присікається до його: «Чи маш голку?» Як нема, то й б'є, і товче його. А жалуваться до Потоцького хоч не ходи: посміється і ще й грошей дасть тому, хто бив. Було як од чорта хрестом, так од ледачого чоловіка, од якого-небудь прочвари, оборонялись тією голкою. Хто б куди не їхав, то хліба не візьме на дорогу, а вже голку застромить у рукав.

СУЖЕНА

Миколаю Івановичу Костомарову

Після багатого батька остався хлопець по дванадцятому року круглим сиротою, бо мати ще давним-давно умерла, а на селі не було у його ні роду, ні племені. От громада, поміркувавши, і рішила оддати того хлопця на руки старої дячихи-удови, що жила у якогось селянина у приймах. Бабуся була дуже добра, богобоязна і розумна; усе село її поважало. Глянувши на того сироту, дячиха згодилась, бо Івашко (так звали хлопця) навдивовижу був добра дитина: слухняна, покірна, чула, і таке гарне та хороше, як та панночка. Перебралась дячиха у хату до сироти, стала йому за матір, і господарює, і дбає; навчила його ласкою всьому доброму і письму, бо ще й письменна була.

Випестила бабуся собі на втіху Івашка; такий з нього вийшов бравий парубок, високий, сановитий і такий гар-

¹ Учителів (пол.)...

ний, що од його погляду дівчата тали, як весною од сонця сніг. Так не дуже ж то Івашко і заглядувався на дівчат; якось понуро, спідлоба дивився на них, неначе соромивсь; і на вечірниці ніколи не ходив. Вже бабуся збиралась одружити Івашка, та не привів бог: занедужала небога та і вмерла, а вмираючи і каже Івашку:

— Не журись, синку, що я не вспіла тебе одружити: я й на тім світі буду благи господаря милосердного і вимолю тобі вірну дружину.

Дуже журився Івашко за бабусяю, аж світом нудив: з хати не вийде, а коли й вийде, то хіба тільки на кладовище, поплаче на могилі покійниці та й вертається додому, повісивши голову. От і стали старі люди йому совітувати:

— Оженись, синку: молода жінка хоч яку тугу розважить.

Стали й свашки забігати, так що ж?.. На яку дівчину не гляне, усе йому не по душі. Ходив і в другі села, так і там не знайшов, хоч такі дівчата траплялись (де б то у нас, на Україні, такого зілля не знайти!), що, здавалось, і на світі кращих нема. Вже не одна дівчина од його чакла, не одна й до знахурки ходила, і зілля варили, і чарували, так нічого не вдіяли. І Івашко нудиться, місця собі, сердешний, не прибере. Далі подумав та сам собі й каже: «Як бачу, то тут нема мені суженої; піду по світу та пошукаю, то, може, бог дасть, знайду таку, якої бажа моя душа».

Осідлав коня, одягся у добру одіжку і хотів вже рушати, та подумав: «Ні, нехай не знають, що я багатий: полюбить в свитині, то в жупані ще більш кохатиме». Натяг на себе сімряжку, перекинув через плече торбу, і грошенят про всякий случай не забув, та, помолившись богу, і помандрував.

Блука наш Івашко із села в село, і хуторів не мина; приглядується, розпитує, шукає пари, як того скарбу. Обійшов усю околицю і вже степами потяг.

Раз іде собі по дорозі і мізкує: «Яку б то мені знайти дівчину!? От якби таку: сині очі, трошки прищурені, а коса чорна, як гайворон, устонька, як нерозквічана маківка, а сама біла та пишна: плече широке, груди високі, щоб крімка так і врізалась би у тонкий стан, щоб ходила, як по струнці, високо піднявши головоньку!.. Або таку: щоб була чорнявенька, як циганочка, а щоки, неначе жар, горіли, зуби білі, як молоко, а уста червоні, як ка-

лина, та повненькі, такі, що як цмокне тебе, щоб луна округи зацмокотіла! Або таку, — знов мізкує, — очі, як небо, сині, а коса, як кудель, щоб, як глянеш на неї, то здалась би вона тобі янголом, що господь посилає хранити і втішати чоловіка на землі».

Отак коверзує та йде собі. Далі якось ненароком — зирк, аж стоїть біля криниці дівчина, така гарна, що якби з тих трьох, що вигадував собі Івашко, зібрать одну, то не була б вона краща од сієї. Як глянув на неї Івашко, то неначе на небі опинивсь; стоїть і очам своїм віри не йме. А вона ж так його зглядом привітає, усміхається, буцім от-от обійме і притулиться до його серця. «Відкіль, — подумав Івашко, — узялася ся чудова дівчина?.. Чи не бабуся з того світу, з самого неба посилає мені сужену, бо не тільки не бачив такої на землі, і на думку така не спадала!»

— Здорова була, дівчино! — каже Івашко підходячи; зняв шапку та й вклонивсь. Підняв голову, а дівчини як не було, як в землю ввійшла. «Що за нечиста мати, — каже сам собі Івашко, озираючись на всі сторони. — Куди ж вона ділась!.. Чи не стрибнула в криницю?» Глянув — криничка неглибока, а вода чиста, як скло, і дно видно. Кругом степ і трава не дуже висока, нікуди гаразд і сховатись... «Чи не мана яка?» — думає Івашко, йдучи по дорозі.

Не пройшов він і трьох гін, аж біля тернів, під кущиком, сидить та ж сама дівчина і так же на його дивиться і всміхається. «Глянь, — каже Івашко, — аж ось де опинилась!.. От прудка... і не вгледів, як вона перебігла!.. Ну, тепер, — міркує собі, — сяду біля неї, трошки одпочину, а тим часом розпитаю, відкіля вона, куди йде... а там, що бог дасть!»

Підійшов і сів; оглянувшись до неї, щоб спитать, аж знов нема дівчини. Івашко метнувся сюди-туди, оббіг тернів, гукав до неї, шукав у самій гущині, аж одіжку порвав і руки подряпав: нема та й нема! «Що за притча!.. — подумав. — Та то, мабуть, мара!..» Аж сумно йому стало; коли б увечері, то, може б, ще гірш злякався, а то удень, так як чумацький полудень. Пройшов ще кілька гін, став спускаться у балку, дивиться: біля ставочка невеличка хатка, і на призьбі сидить та ж сама дівчина. «Що за біс! — аж скрикнув Івашко. — Та се навожденіє, мана!..» Протер очі, перехрестивсь, а дівчина все сидить і пильно на його дивиться, неначе що хоче сказати. «Тривай же, —

подумав Івашко, — тепер вже не втечеш, моя пташко: обійду поза хатою та з того боку і зайду, то вже тоді нікуди тобі дітись». Обійшов; тільки виткнувся із-за вугла, аж бачить — хуторянська сім'я сидить біля дверей, і полуднують собі: старий із старою, парубок, літ йому двадцять п'ять буде, і гарна молодиця, та ще й не порожня — на останнім вже місяці, на тій порі, як кажуть старі люди, що душа, котру господь посилає дитинці, вже недалечко од неї витає.

— Хліб-сінь, люди добрі! — каже Івашко, знявши шапку і низенько вклонившись.

— Спасибі, — одвітали старі, — сідай, — кажуть, — до гурту, чоловіче, і пополуднуй з нами.

Подякував Івашко та й сів, тільки вже йому не до їди; сидить похнюпившись і за ложку не береться.

— Чого ж ти не їси, чоловіче? — питають його. — Бери лишень ложку та й їж на здоров'я.

Узяв Івашко ложку, покуштував того полуднику чи ні та й пита старих:

— Чом ви не покличете вашої дочки полуднувать?

— Якої дочки? — каже стара. — У нас одна тільки й є, невістка моя! — стара кинула оком на молодицю.

— Ну, так родичку або наймичку?

— Нема в нас ні родички, ні наймички; от, як бачиш, ми тут усі.

— Яка ж там дівчина у вас за хатою на призьбі сидить?

— Не знаєм, не бачили!

Повставали старі, а за ними й молоді, обійшли кругом хату — нема нічого! Глянули вони на Івашка та й подумали, чи не божевільний він.

— Де ж ти, чоловіче, бачив дівчину? — спитав старий.

— Се вже вона мені утретє привиджується, — каже Івашко, — та так живо, та така гарна!..

— Чого ж вона тобі привиджується? — питають Івашка.

— Бог його зна чого; чи не того, що шукаю собі вірну дружину та усе тільки об ній і думаю.

— Ну, так іди ж собі, чоловіче, дальш, та там і шукай, нехай тобі бог помагає, а в нас нема дівчат.

Івашко вклонився, важко здихнувши, та й знов потяг шукать вітра у полі. Тільки вже не мізкує, яку шукать: глибоко запала у його серце та чудова дівчина, з голови не йде, тільки об їй і дума, і тада. Вже і на дівчат не ди-

виться, тільки блука собі по степах, щоб хоч трошки розважити свою тугу.

Провештавшись ще тижнів зо три, Івашко повернув додому. Іде біля тієї хатки, а стара побачила його та й каже:

— Бодай тебе, чоловіче! напророчив нам дочку! Ми молили собі у господа хлопчика, а молодиця розсипалась дівчинкою!

— На все воля божа, — одвітив Івашко, — може, з сієї дівчинки буде вам більш утіхи, як з того хлопчика, що прохали!

Івашко хотів вже дальш іти, а стара йому й каже:

— Постривай, чоловіче: сьогодні в нас хрестини, то вже коли зайшов, то треба чарку випити, щоб часом не виніс з собою щастя народженої.

— Добре, — каже Івашко, — чом не випить; нехай їй господь пошле щасливу долю.

Незабаром приїхав і піп із кумою, а кума ще нема. Підождали трошки, — не йде; от піп і каже:

— Не можна мені довго ждати; завтра празник, так треба поспішати ік всеночній.

— Як же ми, панотче, без кума обійдемося! — пита стара.

— От вам кум, — каже піп, глянувши на Івашка.

Вже піп почав молитву, як щось заторохтіло, — глянули у віконце, аж справжній кум приїхав і змінив Івашка. Дівчину охрестили Оленою, бо саме на Костянтина і Олени уродилась. Івашко, почувши се ймення, згадав свою покійницю бабусю, бо й вона Оленою звалась.

За обідом, по звичаю, баба стала частувати, — хто кине на тарілочку шаг, хто два, а Івашко хотів положити п'ятака, та якось помиливсь і брязнув таляра. Як се побачили, так усі і витріщились на його; у баби руки задріжали, трохи пляшки з горілкою не розбила, а піп аж розсердивсь. За хрестини досталось йому од кума злотівка, а бабі, чорт батька зна за віщо, цілісінький таляр! Так стало йому досадно, що, здається, удруге б охрестив, коли б Івашко був хрещеним батьком.

Пообідавши, стали круглять горілку, а Івашко, як непитущий, вийшов з хати, сів на призьбі, на тім самім місці, де бачив дівчину, та й задумавсь. Аж чує — стара з бабою підійшли до вугла та й стали собі розмовляти.

— Що се за чоловік, — каже стара. — Щось не, протесте!.. Відкіля вона взялось? Чи од бога він, чи, може,

нечистий його підіслав на яку-небудь капость?.. Напророчив дочку, якусь дівчину тричі бачив... Щоб не було, нехай бог боронить, три літа засухи! Такий обірваний та обшарпаний, зовсім гультіпака, а дав тобі таляра! Се б не розщедривсь так і багатий пан!..

— Що се ви вигадуєте, моя матіночко? — перебила баба. — Чи він таки схожий на гультіпаку? Такий з його бравий парубок; звісно, у дорозі трошки обносивсь, а може, він і багатого батька син. Та нічого вам і бога гнівити: невістка здорова, а дитина така гладка, як той цурупалок. Та ще й те: хіба ж ви не бачили, як він хрест цілував?.. Та й я хрестила таляр — так усе такий, як і був; ось подивіться.

— Так от послухай, що я тобі ще скажу. Невістка розказувала, що у перву ніч, як уродилась дитинка, приходила якась бабуся, і дула, і хрестила дитину. Невістка хотіла була крикнуть, так мови не стало; дуже злякалась!

— Може, їй таке приснилось!

— Божилась, що не спала і добре її розгледіла.

— Яка ж вона?

Тут стара почала розказувати, а Івашко слуха і добре бачить, що та бабуся не хто другий, як його наречена мати.

— Чого ж ви злякались, моя матінко? — каже баба, дослухавши. — Адже ж та бабуся хрестила дитину? Хіба нечистий прийде або пришле кого хрестити чужу дитину?

Отак побазікали собі та й пішли у хату, а Івашко ще гірш засмутився.

Сонечко вже сідало, як він, подякувавши хазяїнів за хліб-сінь, пустився у дорогу на всю ніч. А як дійшов до тієї криниці, де побачив дівчину, то вже й смерклося. Роса серпанком розіслалась по степу, кругом як море його оточило. Так йому легенько дихать; тепленький вітерець зо всього степу несе йому квітчані запахи; ясні зорі, як діточки, дивляться йому у вічі і його проводжають. Івашко сів біля криниці і думає собі: «Нащо вона мені привиджувалась? Лучче б було, якби я ніколи її не бачив; не засмутила б вона моєї душі, не накинула б на моє серце важкої могили!..» Далі устав, озирнувшись на всі сторони і голосно крикнув:

— Дівчино! найкраща зо всього світу, серце моє, горлице моя! Явивсь до мене, нехай хоч раз ще на тебе гляну та й умру з твоїм обличчям перед очима... Хоч обізвись до мене!.. Дівчино!.. кохання моє!..

Отак гукав сердешний Івашко на весь степ! І не

явилась же, і не озвалась до його та дівчина; тільки закигикала над ним чайка, далеко запідпадьомкала перепілочка, і раз у раз висвистував вівчарик. Не витала вже тут та душа, — мабуть, знайшла собі вже хатинку і на який час зачинилась.

Смутний і невеселий вернувся додому Івашко; важкий камінь навалився на його серце. Всю осінь і зиму нудивсь, а на весну, щоб хоч трохи розвіяти свого смутку, пішов чумакувати.

Чумакує Івашко рік, і два, і десять, і п'ятнадцять, а болячка на серці не загоїлась. У всьому щасливий — тільки не дає йому господь вірної дружини. Такий став багатий: п'ять хур послала на Дін за рибою, а сам з десятима ходить у Крим за сіллю. Прикупив чимало ґрунту, построїв хату, як той будинок, став паном на всю губу. Громада не раз вибирала його у голови, так не схотів та й не схотів. І який-то з його козарлюга став, якби ви побачили! Високий, сановитий, і глянути на його весело. Заглядувались на його тепер не одні дівчата: казились і молодиці; а яких там не було! — і чепурних, і моторних, і з біса хитрих та лукавих, що, здається, і самого святошу з пантелику збили б. Так чого вже не робили, як не заходжувались, як бісиків не пускали, так ні на одну й не глянув, не то що узяв од якої стьожку у комір. Частенько, було, уночі загуркотить у віконце.

— Хто там? — спита Іван Уласович (так вже тепер його звали).

— Я, дядьку, — защебече тоненьким голоском, — Параска; будьте ласкаві, одчиніть та дайте вогню!

Одчинить Іван Уласович, увійде молодиця, вигребе із печі жар і засвітить світло. Така розхристана, підтикана, звісно, як уночі. Гляне на себе та й засоромиться, сама б то не знає, що робить: запаскою груди закриває. А там якось сміліша стане і розпитує:

— Як вам, дядьку, не обридне одному спати? Чом ви не оженились?.. Єй же богу, правда.

Іван Уласович і не слуха, що вона йому верзе; тільки візьме її тихенько за плече та й скаже:

— Ідіть вже, йдіть, а то вогонь погасне.

Та і вдень не дуже соромилась: яка-небудь молодиця випроводить у поле свого чоловіка, гульк — і несе митель до Івана Уласовича та й заходжується мити йому голову, і рукава засукує до самих пліч, а руки такі повні, ніжні та білі, як пшеничне тісто.

— Не треба, не турбуйся, — каже Іван Уласович: — Я й сам собі голову змию.

— Ну, так я вам поськаю, — каже молодиця.

І зараз сідає і загортає плахту, щоб не намулив щоки об жорстку одежину. А тонкого полотна сорочка так і обхватує пилне стегно; на такій подушці не погребував би виспатись і сам султан турецький!

Наступила вісімнадцята весна після того, як Івану Уласовичу привиджувалась та чудова дівчина, — і досі не забув її, буцім вчора бачив, і досі не одірвав її од свого серця.

Після святої неділі, зібравши жури, Іван Уласович з наймитами рушив у Крим за сіллю. Тепереньки вже він не такий був, як колись швендяв по степу у сімряжці; тепер вже він, як багатий хазяїн, — у брилі, у блакитному жупані, шовковим поясом підперезаний, такий з його чолов'яга, що і пан не дуже б став перед ним кирпу гнути.

Ідуть вони вже тиждень. Звісно, чумаки завжди рушають до схід сонця, щоб захопити холодку. От раз піднялись вони ще удосвіта; тільки вирівнялись у стрічку, а тут як насуне туман, такий густий, що в двох ступенях не видко чоловіка. Зійшло сонечко і рознесло той туман; дивляться, аж загубили дорогу. Були вже хотіли вертатись назад, так Іван Уласович і каже:

— Ідьте вже, невеликий круг зробимо; тут, може, буде яка оселя — розпитаємо та й вихопимось на свій шлях.

Ідуть собі та ідуть, вже б пора і скотину попасти, так нема ж водопою. Іван Уласович іде собі стороною і думку гада, усе одно на умі, аж чує — хурщики гукають:

— Дядьку, а дядьку! ось криниця!

Глянув Іван Уласович, аж знакома криниця, а біля неї стоїть та ж дівчина, що й вісімнадцять літ назад стояла і так саме на його дивиться, так саме йому й усміхається, як тоді дивилась і усміхалась. Як він її побачив, то аж груди йому заложило, і степ кругом його покотився. Близиться він до неї, а сам оком не змигне, з очей не спуска, щоб не зникла.

— Аж ось відкіля узялись! — обізвалась дівчина. — Куди ж ви ділись, дядьку, як я підходила до вас?

— Де?.. коли?.. — питав Іван Уласович. Аж задрижав, почувши її голосок.

— Уранці, біля тернів; несла воду, а ви сидите під кущиком і так пильно на мене дивитесь; я й думала, чи

не хочете напитись, — подаю вам глечик з водою та й кажу: «На здоров'я!» Аж гульк — нема нікого!..

— Моя голубонько, — каже Іван Уласович, узявши дівчину за білі рученьки, — не мене ти бачила, не мені й воду підносила, а моєї душі! Вісімнадцять літ назад отак саме і на сім місці ти мені привиджувалась! Вісімнадцять літ тільки об тобі й думав, одну тебе виношував у моєму серці!.. Де ж ти живеш, — пита він, дивлячись у ясні очі своєї суженої, — де витаєш, моя горличко?

— Живу у батька, в матері, тут недалечко у балці біля ставочка.

— Як же тебе звати?

— Олесю, — одвітила дівчина.

— Еге, от воно що! — так я був у тебе й на хрестинах. Чи живі, чи здорові твої діди, батько, мати?

— Хвалить бога, усі живі й здорові!

— Ходім же, моя сужено, до них за благословенням!

Обнялись, як голуб'яточка, і пішли собі; а над ними так і в'ється чайка, як над гніздом, як над діточками, і квилить, і кигика; а як дійшли вони до хати, то чайка піднялась угору, усе вище, вище, поки не зникла. Так укупі, побравшись за руки, і ввійшли у хату.

— Здорові були, люди добрі! — гукнув Іван Уласович. — А пізнавайте, хто до вас прийшов?

Стара тільки глянула, зараз і пізнала.

— Се, — каже, — той парубок, що колись заходив до нас та привиджувалась йому якась дівчина.

— Ось яка привиджувалась, — каже Іван Уласович, глянувши на Олесю. — Якою її тоді бачив, такою й тепер знайшов!.. Так благословіть же, бо сам бог вже нас благословив.

Поблагословили їх старі як слід; помолились богу і посідали, щоб усе добре сідало. Олеся так і тулиться до Івана Уласовича, так і дивиться йому в вічі, неначе давно його кохає. Хто б на них не глянув, то зараз би пізнав, що господь дав їм на двох одно тільки серце.

Недовго сидів Іван Уласович: забрав усіх з худобою, бо вони жили підсусідками, та й повіз до себе. Поїхав за сіллю, а привіз хліб із сіллю.

От вам і кінець! Ні для чого казати, що вони були щасливими: недаром же старі люди кажуть:

• Кого бог з'єднав,
Тому і щастя дав.

ЧОРТОВА КОРЧМА

Антону Андрійовичу Глушановському

Раз, походом із Курської губернії в херсонські степи, переправившись через Дніпро, прийшов наш штаб на «днівку» в село Сведовок. Село розкинулось в долині, а кругом оточували його високі гори, вкриті одвічним лісом. Мені сказали, що в лісі багацько вальдшнепів, і я на другий день пішов полювати. Щоб не заблудитись в гущах, я узяв з собою хазяйського сина, парубка по двадцятим року; думаю собі: «Проведе, а часом як вистрело на плесі качку, то буде кому й витягти». В лісі вальдшнепів здіймалося до біса, так за гущиною не зручно було стріляти; от ми, пообідавши у лісничого, й вибрались з нетрів ік Дніпру, щоб полювати ще на качок та куликів.

Вже надвечір, як став стухать жар, повертались ми у село луговиною. Не доходячи верстви зо три до села, побачив я на горі велику руїну мурованої будови. Сонце сідало і огненним промінням освіщало темні мури, а за ними і наоколо чорнів ліс.

— Що се за руїна? — спитав я парубка.
— Се «Чортова корчма», — одказував парубок.
— Як, чортова?

— У сій корчмі колись, давно вже, шинкували чорти, та й досі щороку перед різдвом бенкетують тутечки з відьмами.

— Хто ж бачив, як вони бенкетують?
— Були такі, що бачили, та й розказували тим, що не бачили.

Я зійшов на гору, щоб огледіть руїну. Корчма була стародавньої будівлі: широкі стіни і покої під зводами. В першому покою, на кам'яному помості, було розкидане скло од битих пляшок, кістки; а біля розваленної груби лежала кабіця; багацько битих горшків і купа попелу з вугіллям. Видко було, що тутечки ще не так давно щось готували і добре гуляли.

— Так, так, — сказав я, — бенкетували, тільки не знаю хто: чи люди, чи чорти?

— Кому ж більш і товктись тутечки, — одказав парубок, — як не чортам! яка нечиста мати понесе сюди чоловіка!

— Розкажи ж мені, хто довідався, що в сій корчмі шинкували чорти? Як про се розказують?

— От як про се розказують старі люди, — почав парубок. — Ще за часів Січі, недалечко од сієї корчми доживав віку старий запорожець. Мав він хату на дві половини, — на одній у світлиці сам жив, а на другій жила бабуса, що його годувала і доглядала. Запорожця того всі поважали, бо дуже добра і чесна була людина; не гнула перед ним кирпи і старшина, ходили до його і прості люди; деколи заходили й татари (бо й по-татарськи знав), і жиди; та він і чортів не цуравсь; інколи й біси до його наvertsались, то він, було, розпитує їх і бавиться з ними.

Раз, перед різдвом, тільки що вернувся він з всеночної, чує — щось шкряба біля дверей. Запорожець думав, що кішка, — тільки відчинив, а в хату шасть чорт; хука в лапки і підскакує халяндри, бачите, — дуже приморозило, так чорта пройняв циганський піт.

— Та й змерз же! — каже чорт. — Такий мороз, що аж очі злипаються! Будьте ласкаві, добродію, пустіть погрітсья.

— Грійся, вражий сину, — каже запорожець, поскубши тихенько за вухо чорта.

— Спасибі вам, добродію, — каже чорт, — за вашу ласку. — Та й сів біля грубки.

— Відкіля се, — спитав запорожець, — нечиста мати тебе принесла?

— Здалека, — каже чорт, — аж з того краю світу!

— Що ж ти там робив? — спитав старий.

— Звісно що, — каже чорт, — іскушав людей. Що ж нам, чортам, більше й робить...

— І не обридне вам, — каже запорожець, — чорти батька зна чого блукать по світу! пора б вже вам і вгамуватьсья...

— Е, добродію, — каже чорт збіднившись, — не наша сила, не наша й воля: і в нас є старшина, сиріч начальство... треба, бачите, слухатсья; скажи, враже, як пан каже. А то який би його біс отак і по світу товксья! Подивітьсья лишень на мене: гасаючи, всі кігтики на лапках попритирав, і шерсть на боках повилазила!.. Та ще коли б ви знали, що вони вигадують тамечки у пеклі: понастроювали скрізь тих шинків, корчем, запроваджують бенкету, ігрища, гоцаки, тропакі, гопаки!..

— Невелика ще біда, — каже запорожець, — з тих шинків, корчем і ігрищів: прийде чоловік у шинок, вип'є собі на здоров'я чарку горілки, з'їсть оселедець, другий;

зберуться на празник або в неділю парубки та дівчата, погуляють собі, потанцюють, а деякі спаруються і одружаться...

— Коли б так! — каже чорт, — то б нічого було й казати; а то хоч би і в сій корчмі, що біля вас... Чи ви знаєте, добродію, хто там шинкує?..

— Казали — якийсь жид, — каже запорожець.

— Який вам жид! — одказав чорт зареготавшись. — Наш-таки чорт та ще й з Києва відьми налітають.

— Глянь! — каже запорожець. — Не знав я сього, а то б пішов подивиться!.. А ти ж, чорте, — пита, — що там робиш?

— Що я роблю?.. Танцюю, — каже чорт, — сьогодні важний задамо бенкет, і музика таки наша, пекельна, буде, а вже які відьми з Києва налітаються, навіки гарні! Приходьте, добродію, до нас, побачите, як я буду танцювати гопака і гоцака!

— Пішов би, — одказує запорожець, — так нікому ж мене провести, старий вже з біса став...

— Я ж вас проведу, — каже чорт, — разом і підемо.

— Добре! — каже запорожець. — Побачимо, як там у вас, у чортів, люди бенкетують.

Виголвсь запорожець, одяг червоний жупан з вильотами, що пообшивані брузументами, обувсь у чоботи-сап'янци, підперезався шалевим поясом, причепив шаблюку і вусів не забув наваксити, та, взявши чорта за хвіст, і пішов у корчму. Як зблизивсь ік корчмі, приглядується запорожець, аж перед ним не чорт вже, а парубок у чорному кобеняку, підперезаний червоним поясом, в смушевій шапці; і вже тримає його не за хвіст, а за кобеняк.

Увійшов запорожець у корчму, дивиться — народу повнісінько, як у церкві; по всіх ліхтарях позасвічувані свічки: дарма що шабашкові, а палають, неначе воскові в ставниках. Тільки вгледів орендар запорожця, зараз і підскочив до його з пляшкою.

— Мозе, пан добродзій, — каже, — позволі келішек гданської вудки?

— Всип, — каже запорожець, — побачимо, що там за гданська!

Випив запорожець — аж зацмокав — така кріпка та смачна.

— Мозе, сце, — каже орендар, — пан добродзій позволі келішек?

Випив запорожець і другу. Якось йому повеселішало,

неначе помолодшав. А тут як ушкварять музики джинжируху! — та й гарно ж грали, матері їх лихо: скрипиця так і виспіває, бубни гудуть, гуркотять, цимбали, мов дзвоники, дзвонять. Як почув старий, так аж жижки у його затрусилась, самі ноги затупотіли. Зараз і почали танцювати. Дівчата такі гарні, одна в одну. Пішов у танець і той чорт, що привів запорожця. Знатно танцює, гаспидів син! Не вдержався і старий, ну й собі по-запорозьки: і викрутасом, і вихиясом, цокотить підківками, вистрибує, ноги вище голови задира. Парубоцтво й дівчата кругом обступили, дивуються і на чорта вже не дивляться. Танцював старий, поки в його духу не захопило.

А тут де не взявсь орендар з пляшкою і знов до його: — Мозе, пан добродзій позволі келішек вудки?

А запорожцеві того тільки й треба: випив, трошки оддыхав і знов пішов із чортом козачка. Як натанцювались, повів чорт старого по других покоях. Увійшли в один, — все парубки та дівчата, сидять собі парками, розмовляють і чоломкаються. Увійшли у другий — аж грають у карти: на столі купи грошей, мідні й срібні, а кругом стола людей-людей; були між ними і з сивими чубами... Незчувся запорожець, як і сам став грать. Здали карти раз, вдруге — вже й таляра програв! «Що за біс! — думає собі, — у одного чоловіка усе хлюсти». Коли зирк, аж він виймає з кишені карти. Запорожець черк його по пиці, а той старого за груди.

— Е, ні, — гримнув запорожець, — постривай, роби що-небудь одно: коли шахруєш, так і шахруй, а я почав тебе бити, так і буду товкти! — Та і вдруге йому затопив. Той гвалту; відкіля не взявсь орендар, до запорожця як крикне:

— За що ви б'єте моїх гостей?.. Ми вас прозенемо з кумпанії!

— Мовчи, чорте, — гримнув запорожець, — зась тобі до людей, знай своє пекло!..

— Який я цорт, — одказує орендар, — я цесний еврей!

— Брешеш, — каже запорожець, — от як стягну з тебе жидівські галанці та й відотну тобі хвіст, щоб знав, як приймать шахраїв до гурту!..

А чорт, що привів запорожця, смик орендаря за шляфрок.

— Хто сахрує, хто? — загугнув орендар, неначе й не знав хто.

— Ось хто, — grimнув запорожець, та знов черк по пиці шахрая.

А орендар до нього:

— Як ти осміливсь ошукувати пана добродзія?

Далі каже другим:

— Забирайте, панове, його гросі і Zenit з корчми!.. Я приймаю тільки чесних людей!

Духом розхапали гроші, женуть шахрая в потилицю, а жид до запорожця з пляшкою.

— Мозе, пан добродзія позволи келішек вудки?

Частує запорожця, а тут прибігли дві дівчини, такі гарні, певно, відьми: білі, повні, щоки горять, очі, як зірочки, ясніють; втомилась танцюючи, так повні груди і підіймаються догори. Вхопили старого під руки та й повели.

— Потанцюйте ще, добродію, — просять, — люди кажуть, що, мабуть, у вас чорти сидять в чоботях!

— А може, й сидять, — каже запорожець, — бо чорт мене обував.

Знов пішов гайдука садить, так за відьом і держиться; насилу вже чорт вивів його з корчми. Сказано, запорозька натура, і байдуже йому: з ким би не гулять, аби гулять!.. Повів чорт запорожця додому; насилу дуба неборак: дуже-таки втомився, обома руками держиться за хвіст, аж стогне сердешний чорт. Як дійшов старий до своєї господи, попрощався з чортом та й став стукать у двері. Відчинила бабуся, світить, а запорожець до неї, ну її обнімає та до серця тулить, а баба від його трохи каганця не впустила.

— Бог з вами, добродію! — каже. — Що се ви робите, чи ви не здуріли?

Насилу його утихомирила і положила спати. На другий день прокинувся запорожець, дивиться — бабуся стоїть біля його ліжка.

— А що, — спитав запорожець, — чи вже благовістили до церкви?

— Де вам благовістили! — каже баба. — Добрі люди вже й пообідали; я вже думала, чи не заснули ви на віки вічні!

Як схопиться запорожець, як крикне:

— Ну, не бісового ж тобі сина й чорти! Чого гаспиди наробили: на різдво не довелось мені в церкві бути й богу помолитися. Ні, — каже, — сього не можна... Як таку волю їм дати, то вони всіх людей з пантелику зіб'ють; мабуть, не я один опізнився до церкви!..

Одягся і пішов до попа, розказав йому все, як було, зібрали мирян, порадилися та й рішили: спалить диявольську корчму. Так хоч і спалили, а все ж таки щороку, перед різдвом, товчуться і бенкетують тутечки чорти й відьми. Як бачите, ніхто й цегли не бере до груби, бояться. Так ся анахтемська руїна, мабуть, буде стоять аж до кінця світу!..

— Добре, — додав парубок, — що тоді були на світі такі люди, як оцей запорожець, що розказую: було й кому довідаться, що шинкують чорти, а теперечки кожному байдуже.

КІНДРАТ БУБНЕНКО-ШВИДКИЙ

Петру Петровичу Гулаку-Артемівському

Чи чули ви, панове, про Кіндрата Бубненка-Швидкого?... Довгенько він вештався по світу, більш, може, як століт. Давно вже в його на грудях лежить широкий кряж сиріої землі, а й досі по тульчинській околиці готить луна од його оповідань, і теперечки ще передають діди онукам його оповідання. І що то був за дід! Між дідами дід, а між молодими ж то молодий; бо серце ще грало у старого.

Розкажу вам, як ще у двадцятих годах спізнався я з тим дідуганом, як полк, у котрім я служив, стояв недалеко од Тульчина. Сім'я мого хазяїна, у котрого я квартирував, була не дуже велика: він з старою, син жонатий і дочка — гарна дитина по шістнадцятому року, на тій порі, що як скинеш на неї оком, то почервоніє і розглядує мережки на рукаві своєї сорочки. Хазяїна мого усе село поважало: розумний був чолов'яга та ще й дуже письменний. Було, деколи і апостода вчистить, а на криласі як потягне горою, то й дяків не чуть. З хазяїнами я жив дружно, не гнув перед ними кирпичи, бо не цурався простих людей, а прислухувався до їх мови і приглядувався до їх звичаїв. Любив я заглядувати у ту колиску, відкіль піднялось усе, що тільки не є значного між людьми, усе, що й славить, і радує, і гнітить чоловіка в занедбанім товаристві. Так ото ж, кажу, частенько бачився я з ними: то до їх було піду, то старий до мене прийде.

Раз у неділю, після одправи, почув я на хазяїській половині регіт і сміхи. Схотілось мені подивитися, чого вони там радуються, — от я до них і пішов.

Тільки переступив поріг, як побачив дідизного старця. Спершу, поки не розгледів, здався він мені якимсь-то обскубленим птахом: таке зморщене, миршавеньке, голомозе; нижня челюсть задралась догори, ніс похнюпивсь, неначе спорять, кому перше у рот лізти, руки — як курячі ніжки, спина стулилась з грудьми, і так увесь висох, як сплющений чорнобривчик між листами псалтиря. Сидів він за столом на покуті і щось розказував. Людей наїшло повна хата, і всі реготались. Дідуган гостро на мене глянув; його очі світились ще тим вогнем, що тліє у серці і не потух у грудях.

— Се наш постоялець, — сказав хазяїн діду, — той, що я вам казав, уміє по-нашому.

— Де б то йому не вміть, — одказав дідуган, пильно на мене дивлячись, — хіба не бачите, яка в його пика... настоящий козак-півник, біля боку віник!

Усі засміялись, і я за ними.

— Що се ви, діду? — озвалась хазяйка, смикнувши його за рукав. — А як пан розсердиться?..

— Не розсердиться, — одказав дідуган, усе дивлячись на мене, — не взяв його кат! Глянь, він і сам сміється! Сідай же, синку, та будеш гостем.

— Чого се ви так реготались? — спитав я, оглядуючи веселе товариство.

— Ось послушайте, — озвався хазяїн, — що тут вигадує Кіндрат Тарасович, як він кумедно кепкує з себе, то не то живий, і мертвий засміється!

— А що там таке? — спитав я.

— Та хочуть з мене чоловіка зробити, — крикнув дід, ударивши кулаком по столу, як кісткою, — щоб гроші злупить з громади! Слухай, синку. Як була послідня перепись ревізії, громада довго міркувала, чи записувать мене, чи ні. Одні казали, що велено усіх живих записувать, то й мене теж треба записать, а другі казали: не треба, бо з мене нема громаді ніякого вжитку; бачите, трошки перестарівсь, так не можна, як одинокого, у некрути віддать. Та ще й те казали, що сьогодні записуть, а завтра громаді на пакість дуба дам, та й плати чорт батька зна за що років з двадцять. А теперечки таке безголов'я, що й живі люди ледве зможуть за себе платити, а як стануть потурать мертвим та за них платити, то ніякий біс не схоче і живим зостаться. От і рішили — не записувать: «може, — кажуть, — він опам'ятується та вмре!» Здається, і розумненько рішили — та

ось же, матері його чорт, яка халепа накинлась. Наш орендар розсердився на громаду за те, що не п'ють у його в корчмі горілки, та й зробив донос, що я не *умію бути включеним у ревізьку сказку*: так теперечки і хочуть злупить з громади добру пеню за того чоловіка, що не варт і залізного шага. Сьогодні ждуть засідателя на слідство і громаду збирають, уже і голова прибіг. Так, бачите, теперечки треба одбріхуватись, та сількісь, не первина...

Дідуган хотів був іще щось розказать, як убіг у хату десятник.

— Ідїть швидше, діду, у волосне правленіє, — сказав він, ледве переводячи дух, — голова зовуть; вже й громада зібралась; от-от і засідатель, пан Цибульський, прибіжить.

— Іду, синку, йду, — забелькотав дід і швиденько виїшов з хати.

І ми, скільки нас не було, пішли подивитись, яке там буде слідство. Дідуган браво йшов попереду без шапки, розмахуючи руками.

— Дід шапку забув, — сказав я, — якби хто збігав за нею.

— Не турбуйтеся, пане, — обізвався хазяїн, — у його нема шапки, отак, як бачите, ходить і літо, і зиму; ні сонце його не допече, ні мороз не приморозить, ніщо не дошкулить його кісток, шкурою обтягнутих!.. Скільки в нас дідів перемерло, а як були ще хлоп'ятами, то знали його вже немолодим; а він живе собі та й живе, та ще як подивився, то йому жити не обридло; завжди веселий, не пролива й чарки, а на весіллі, то, буває, й потанцює. Кумедія, а не чоловік!..

— Скільки йому буде літ?

— Більш, як сто!

— Є в його діти, унуки?

— Нема нікого, один зостався, як палець...

Була колись у нього й жінка, й діти, і хата, і земляка, а теперечки, як бачите: *наг яко благ*.

— Відкіля він?

— З Уманя. Жив і в Тульчині, він був козаком у Поняка, а там помандрував у черкаські ліси до Залізком'ї по Волощині швендяв. Куди вже його нечиста мати не турляла, чого з ним не траплялось! Був він і шинкарем, і наймитом, і пасічником. Не один ківш лиха

підсунула йому злая доля: випив же їх, бідолашний, до самого дна і, як бачите, ні гадки собі!..

Вийшовши з закавулка на вулицю, здалека побачили ми біля волосного правління зібрану громаду; попереду стояв голова — високий чоловік з сідим вусом, у блакитному жупані.

— Слихом слихати, Кіндрата Тарасовича у вічі видати! — закричав голова, як ми підійшли ближче...

— Не ту пісню співаєш, синку, — озвався дідуган, — теперечки співай, що того Кіндрата Тарасовича ні слихом не слихати, ні у вічі не видати!..

— Не допоможеться, діду: що хоч співай!.. От яку куру підняв, Тарасовичу: для тебе і громаду зібрали, і слідство буде, та ще щоб і штрапу не вчистили...

— За що, синку?

— За те, що ти чужий вік заживаєш, кісток своїх не шануєш і ще так обносисся, що й на страшний суд ні в чім буде припхатися... Скажи мені на милість, Тарасовичу: чи ти вмреш коли, чи так до віку вічного будеш по світу байдки бити?

— Я б тобі сказав, синку, так не знаю ж: спитай когонебудь, хто старший від мене.

— Не до жартів теперечки, — почав знов голова, — кажіть, Тарасовичу, що нам робить, щоб і справді не довелося, — бодай вони не діждали! — платить той штрап.

— Не знаю, синку, що й казати, — одказав дідуган, повисивши голову. — Що-небудь би дати Цибульському, так він нічого не бере...

— Він не бере!.. Не бере!.. — загомонила громада, зареготавшись.

— Хіба діточкам на горіхи дасте, — сказав дід, піднявши голову, — він тільки і прийма, що дають діточкам. Що то за чуле серце у батька! Дарма що гоноровитий, а для своєї дитини і з півзлотувкою не розминеться.

— Добре серце у батька! — піддакує громада та регочеться.

Аж ось почули й дзвінок.

— Цибуля іде! — закричав дідуган. — Ну, тепер одбіхуйтесь, дітки, а я піду у правління; як нічого не вдієте, то виводьте мене, я вам пораду дам.

На той дзвінок вийшов із корчми і орендар у соболевій шапці і у газетовому шляфроку: блищить диявольський син, як панський чобіт. Перейшов дорогу і став оддалік

од громади, щоб і собі подивиться, яка там буде халепа за пропущену душу.

З-за вугла вихопилась найтичанка, запряжена у триконь строкатими. Засідатель, пан Цибульський, сидів обложеной бебехами, у одній руці держав пенькову люльку, здоровенну, як кварта, а у другій дубельтівку; у ногах вертівся пудель і гавкав на сільських собак. Пан Цибульський любив пополювать, було, і слідство вчинить, і качок настріля; коли нема диких, то з досади і свійських лущить, а коли дуже розсердиться, то й по індиках тарахне, та й забира, щоб заряди на вітер не пішли. Незагнуздані коні геть-геть промчали найтичанку, — та вже наткнулись на хату, так зупинились. Насилу виліз із бебехів пан Цибульський: таке плюгавеньке, товстеньке, кирпате, очі як осокою попрорізувані, а пика широка та червона, як новий п'ятак, аж блищить. Якби на казанку натикать сажею очі й ніс та зверху накинуть картуз з червоним околлом, то не треба й патрета: був би на його похожий, як рідний брат. Тільки пан Цибульський підійшов до громади, так усі зняли шапки і низенько йому вклонились, а він і оком не моргнув, — глянув на громаду, як на гурт: «бачите, засідатель!.. Велике діло — опеньки!»

— А що, сучі сини, нароби́ли? — крикнув пан Цибульський.

— Що ж ми таке нароби́ли? — спитав голова. — Здається, нічого!

— Як нічого! Чоловіка не записали у ревізію...

— Якого ж там чоловіка? Здається, усіх позаписували...

— Як усіх!.. а того... (пан Цибульський вихопив із кишені пак бомаг і став розглядувать)... а того, — каже, — Кіндрата Бубненка-Швидкого?

— Хіба ж то чоловік? — одвітив голова, засміявшись, — там нема і пів... та де! Й десятої часті чоловіка не

зосталося. Ось подивіться лишень, що там за руїна така!.. Гей, хлопці, — крикнув голова, — виведіть лишень сюди діда!

— Нащо тут дивиться, — каже засідатель, — адже ж він живий?.. Так і треба було записати!

— Бог його зна, чи він живий, чи мертвий, ніяк не розбереш. От самі подивіться.

Аж ось ведуть Кіндрата Тарасовича: іде, неборак, розкарячившись, роззявив рот і баньки якось чудно переко-

сив, лупа очима, як та сова. Як побачила його громада, так усі і приснули.

— Подивіться на милость, — каже голова, — яка се душа? Се не чоловік, а куряча сліпота...

— Се чоловік-сажка, — обізвався хтось у громаді, — на ньому сіра сімряжка, на голові шапочка, а на спині латочка.

— Де вже, — озвались другі, — нема у нього ні шапочки, ні латочки!

— Се дзіндзівер-зух! — гукають інші.

— Скільки тобі літ? — спитав засідатель.

Мовчить Кіндрат Тарасович, якось чудно дивиться на пана Цибульського, ще гірш баньки перекосив і голову нагнув, неначе заміряється його боднуть.

— Що він у вас глухий, чи що? — спитав засідатель.

— Ні, — одвітила громада, — він добре чує.

— Чого ж ти мовчиш, стара собако? — розсердившись крикнув пан Цибульський. — Кажі, скільки тобі літ?

Як затруситься Кіндрат Тарасович та до пана Цибульського! Як крикне не своїм голосом: «Кукуруку!», вдруге, втретє, аж у вухах залящало, а засідатель одмахується та белькотить: «Тю, дурний, тю, дурний!..»

А дідуган своє: як заскиглив собакою: «Гав-гав-гав», та пана Цибульського за штани, а той від його, якомога, у найтичанку, — як крикне з переляку:

— Тьфу на твого батька!.. Катержний хлоп, пся віра!.. Що він у вас дурний, чи що? — пита у громади.

— Ні, — кажуть, — він розумний...

— А щоб такі були розумні ваші діти!.. Рушай ік плесу, — гукнув засідатель на погонича та й заторохтів скільки видко.

А Кіндрат Тарасович за ним: «Гав-гав-гав»; тільки порівнявсь із жидом — хап його за пейси та як учепиться за поли, а жид: «Вай-вай!», та навіткача, — деррр! — поли у шляфрока як не було, і пантухлі розгубив утікаючи. Реготу такого наробив наш дідуган, що громада аж животи надірвала од сміху, — та ще каже:

— Щасливий пан Цибульський, що втік, а було б з його штанами те, що з жидівським шляфроком: сучий син, коли б не порвав їх на шматки.

Тільки од сієї кумедії трошки оддыхали, як почалась друга. Жид із жидівкою і жиденятами з гвалтом повискакували з корчми і довго носились з одірваною полою. Що вже тут виробляв Кіндрат Тарасович, як він лаявсь із жидами, що вигадував, — і розказати не можна. Жид хотів був доганять пана Цибульського, щоб пожаліться, та по-

чув стрільбу біля плеса і одумавсь. Він знав, що пан Цибульський, дуже був «запальоний» на полюванні: часом спугнув би йому качки, то він стародавнім шляхетським звичаєм — стрілять по жидах, ще б почастивав його по жидівських галанціях бекасинником. Та й з жалоби тієї нічого б не вийшло, бо, слава богу, село було казенне. От, якби панське, то сунув би економу дукат або два, то він би за той шляфрок всю громаду одчухрав канчуками, та ще звелів би пити і жидівську горілку, хоч би вона була самий чвир. Е, недолюблювала жидова тих казенних! І чортяка не вигадав їм нічого луччого, як панські хлопці. Узав майонток на оренду, одсипав пану «з-гури», та й забирай людей з худобою, з шкурою — роби з ними що хочеш, хоч живцем їж, хоч жили з них тягни. Знатне колись було життя жидам, — так урвалась же їм нитка.

Громада потрошки розійшлась, а декотрі, завзятіші, довго ще лаялись із жидами, поки не повибивали йому вікна; а там пішли у корчму, що на тульчинській дорозі, і дідугана з собою потягли, та й гуляли аж до вечора. Усе лихо од пропущеної душі окошилось тільки на свійських качках. Пан Цибульський, розсердившись на громаду, налуштив усякої птиці повнісіньку найтичанку, іще й поросся встрілив: думав, що заєць.

З тієї пори частенько я бачивсь з дідуганом. Прийде, було до мого хазяїна і до мене заверне: якось я йому до душі прийшовсь, бо не до всякого він учашав. Кого не злюбить, то вже нічим він його до себе не приверне, які б лясні не підпускав, чого б не сулив, бо, як той Кузьма безсеребреник, нічого не приймав, а особливо тих грошей. І вже нехай його той не зачіпа, бо вилає або ще гірш — кепкуватиме стане; а на речах такий був гострий, як та бритва. Не подобався йому наш шкадронний командир, хоч і земляк: дід ніколи до його не ходив. Раз гуляли ми по селу і стрілись з дідуганом; шкадронний і давай йому виговорювать:

— За що се, діду, — каже, — ти мене цураєшся? Хоч би у хату плюнуть зайшов!

— Не діждеш, синку, — одвітив дід, — щоб моя нога переступила твій поріг!

— Чому? — спитав шкадронний.

— Тому, що на муштрі ти дуже мордуєш і б'єш солдат!..

— Не сердься, діду, — каже шкадронний, — я вже не буду їх мордувать, — а сам усміхається.

— Не повірю тобі, синку! Горбатого і могила не

виправить! Вже я добре знаю твою натуру: як тільки ви-
йдеш на ту муштру, то так тебе чортяка і вхопить за сер-
це; не то що солдат, та коли б і рідний твій батько у тім
фронті не так задивав або мушкет не туди повернув, то й
йому б задав шваби і його б оддубасив хуктелями!

Шкадронний аж почервонів з досади, а стерпів: що
будеш робить з таким завзятим дідом? Хоч часом і до-
садно, бо правда очі коле, а нічого робить — смієшся, бу-
цім тобі й байдуже, що там старий бреше. Лучалось ін-
коли: прибіжить у село судейський панич, та хоч би й сам
комісар, то дід так і лізе йому у вічі, як оса, так і грима, ні-
кого не злякається. Було, вже люди запруть його, щоб ча-
сом не було йому халепи од якого-небудь гонорового дурня.

Доставалось од його й попам: нікому не спускав. Раз
прийшов до мого хазяїна у гості панотець Іван, того села
піп. Набалакавшись за дулівкою і медом, вже брався він
за шапку, аж де не взявсь Кіндрат Тарасович, мов з печі
ввірвався, — убіг у хату з криком, з реготом і зараз почав
щось розказувати; а попа і потягло за язик:

— Добрі люди, — каже, — помолившись богу, вже спа-
ти лягають, а тебе, Тарасовичу, нечиста мати носить; і
вночі од тебе спокою нема!

— Вас шукав, панотченьку, — одвітив дідуган так по-
кірненько, що вже, хто його знав, вгадав би, що дїста-
неться панотцеві на горіхи.

— Нащо я тобі? — спитав піп.

— Хочу оженитись, так шукав вас, щоб сторгуватись,
скільки візьмете за вінець.

— Цур дурня! — скрикнув піп, засміявшись.

І ми, скільки нас не було, теж зареготались. А дід усе
тим же голоском і каже:

— Бачите, щоб було посходніш, сторгуємось огулом:
положить вже разом і за хрестини, і за похорон. Будьте
ласкаві, не дорожіть: адже ж і горілка відрами де-
шевша, як квартами.

— Умри тільки, голубчику, то я тебе й даром заховаю!

— Так щоб того не було, що з Ничипором: як умирав,
то дав на поминки, а як умер, то й забули...

— Брешеш, сякий-такий! — крикнув піп, аж ногами
затупав з досади.

Слово за слово — і полаялись. Дід і пішов йому ви-
щитувати, викладувати і се, і те, а попу нічим корити
старого, так він його тільки на всі заставки лає. Ха-
зяйка смика діда за рукав, щоб він уважив панотцеві, а

хазяїн уговорює попа, щоб він не затинав старень-
кому.

— Покиньте його, — каже, — він вже з глузду зсунувся.

— З глузду зсунувся, — репетує піп, — а головою ж об
стіну не б'ється!..

— Та не одгадаєте, — каже дід, — чом я не б'юсь голо-
вою об стіну...

— Щоб не розбить голови! — одвітив піп.

— Не одгадали... Щоб не обить глини на чужій стіні!

Бо для мене і чужа стіна дорожча од моєї голови.

— Дешева голова, а дороге серце! — обізвався хазяїн.

— Еге, — підхопив дід, — а у вас, панотче, дорога го-
лова, а серце дешеве; а ми дорого за вашу голову не
дамо, а от серце, воно б нам згодилось, так дешево ж; як
кажуть: дешева рибка — погана юшка. Тим-то ви й не од-
гадали, чому я не б'юсь головою об стіну, бо ваша стіна
дорожча вам од чужої голови. От що!

— Та одчепись од мене, — каже піп, одсовуючись, бо
дідуган так йому й лізе у вічі, — пора б тобі вже й по-
каяться. Побачиш, що тобі буде на тім світі: витягнуть
тобі чорти язика гарячими обценьками, щоб не брехав!

— Де?

— У пеклі!

— У пеклі! Хіба ще мало нам того пекла на сім світі?
Вибачайте, панотче: з одного вола двох шкур не деруть!
Та наш брат за вами туди й не дотовпить!

І знов схопились так, що піп, не допивши дулівки і не
попрощавшись з хазяїнами, вийшов із хати і так грякнув
дверима, що аж глина посипалась з стелі.

Тільки піп вийшов, дідуган зараз за його чарку і допив
дулівку.

— Бач, що думав піп, — каже, — ще хотів, сердешний,
випити!.. Однак правду казав, що оцієї доби добрі люди,
помолившись богу, спати лягають... Прощайте!

— Куди ж се ти, Тарасовичу? — питає хазяїн. — Но-
чуй у нас.

— Не хочу! Піду у степ, на могилу, де мені чортяка
перину послав.

— Та ну, годі, діду, не ходи: ще звір з'їсть або який
бурлака налякає.

— От найшов дурних вовків! Стануть вони давить
моїми кістками; та й бурлаки на злякаюсь, хіба він ме-
ні... ще кланяться буде: подумає, що скарб виліз на
могилу.

— І тобі, діду, не страшно, — спитав я, — одному в степу, і ще у таку глупу ніч?

— Еге! Того мені й треба! — одвітив дід. — Коли б ти знав, синку, як мені весело, як мені легенько серед темної ночі в степу одному мізкувати на могилі... Так темно, що око не побачить рукава своєї сорочки, а тихо, що вухо не почує шелесту биліни: а серце бачить божі дива, душа чує його мову. Хоч тіло моє прикипа до землі, та думки летять у небо і граються там з зірочками, як діточки з камінцями. Сидиш, сидиш, і незчуєшся, як сон тебе вкриє, а розбуркає сонечко!.. Прокинешся: кругом тебе овечата щипають травичку, скроплену росою, а вівчар на сопілку затинає зуба. Набереш того пахучого холодку повнісінькі груди, неначе нап'єшся живої води, та на увесь день і ні гадки собі.

— Як ще тебе, діду, — спитав хазяїн, — ні разу не спіткав чортяка?

— Еге! Кажу ж тобі, — одвітив дідуган, — як живу на світі, ні разу не траплялось мені бачити чорта або якого-небудь дідька. Чи вони мене бояться, чи цураються, — нечистий їх зна. А, здається, як би мені їх і не побачить? Де вже я на своєму віку не вештався, у яких пущах, не трях не чвалав, так кажу ж, ні разу таки за сто літ не стрілась зо мною ні одна мара. Аж сором людям казати... Прощайте ж! Чи не прийде, на моє щастя, хоч сю ніч який-небудь бісяка.

— Щоб не порвали діда собаки! — сказав я, як він вийшов з хати.

— Не бійтесь, — одвітив хазяїн. — На його ніколи й собаки не гавкають; а крикне на невука, то, хоч який баский, затруситься та як вкопаний і стане.

Більш приглядувався я до діда, — більш дивувався їм. Яка-то міцна натура була у того чоловіка і як вона у нього чудно перекорилась... Хиле, нензне тіло, а вік довгий; кого б не спіткала злая доля, то вже він за того і болить серцем, і йде його втішати, а з свого безголов'я кепкує; спом'яне свою безталанну сім'ю, як вирізали його дітей і жінку і спалили хату, — і розреготється... Коли стане наводити кого на розум, то не поважним совітом, а жартами, сміхом направляє. Всіх людей любить так, як тільки можна любить одного чоловіка, а часом за одного чоловіка свариться на всіх людей. Ніяк і не вгадаєш, що у його на душі й на серці. Стане сміятися, а у тім сміху чуєш хлипання; почне розказувати

ніби од чулого серця, а луна одкликається реготом.

Дідуган дуже любив Галю, хазяйську дочку. Раз, як я з ним розговорював, підізвав він її до себе.

— А що, синку, гарна дівчина? — спитав дідуган, глянувши на мене.

— Гарна, — одвітив я. — А як виросте, то ще краща буде.

— Еге! Отака ж була і моя старша дочка, дуже на неї похожа. Брва була дівчина, вилита мати, а серце було моє, батьківське. Так не продлив їй господь віку, вісімнадцятий тільки рік пішов, як вона зарізалась!

— Зарізалась?

— Еге! От як се було: після уманської різни ляки вирізали жінок і дітей тих козаків, що поприставали до Гонти. Милували тільки тих, хто покинув батьківську віру і зробився католиком. Моя жінка, троє синів і дві дочки не схотіли жить недовірками і прийняли чесну смерть; а ся старшенька подобалась якомусь пану ротмістру, кажу ж тобі, що дуже гарна була, от він і зоставив її для себе. Не знаю вже, у яку віру хотів він її перевернуть: чи не в турецьку. От узяв та й одвів її до одної шляхтянки, та до якого часу і запер у хижку. Уже ввечері, напоївши своє шляхетне серце хлопською кров'ю і добре напившись венгжини¹, прийшов до шляхтянки у хижку і ну женихатися з моєю дочкою. Мабуть, не знав пан ротмістр, що наші козачки колються, як ті рожі. От і став її цілувати та обнімать, а вона, не будь дурною, вихопила із-за його пояса ніж та штрик йому в серце, а там і себе, та так вкупі й гепнулись на поміст... Убігла шляхтянка, а вони вже з'єднані смертю: лежать собі обнявшись, як жених із невістою. От вам і чортове весілля!

Старий зареготавсь на всю хату.

— Чому ж ти смієшся, діду, — сказала Галя похмурившись. — Лучче б згадав добру дитину слъзою, ніж реготом!..

— Дурна ти, Галю, — одвітив дід. — Добрій дитині лучче на тім світі, як на сім! Що б з неї було, якби вона так же довго жила на світі, як і я, бідолашний! Скільки б лиха перетерпіла і зробилась би старою, пакосною бабою, як той шкарбун, що гидко б на неї було й глянуть; а то пішла до господа такою гарною, що й між янголами

¹ Угорського вина.

її не розпізнаєш. Як умру, і мені весело буде на неї глянути. Знаєш, моє серце, нема нічого кращого на світі, як молода та гарна дівчина, і нічого гидшого, як стара баба!

Та й почав дідуган глузувати з старих баб; регочеться, а з ним і ми, і старі бабусі, які тут були в хаті. Така вже, бачите, українська натура! Не сміються з чужого лиха, а тільки з свого. Однак на сей раз, як він не ховав своєї горе у той сміх, а видко було, що, згадавши про своїх безталанних діточок, защеміло-таки у його серце.

Схотілось мені заглянути в душу старого, чи справді охолодили її так літа і виточили з серця усе, що ні трепеталося, ні клекотіло в ньому, чи воно справді вже заглухло, висохло і порепалося, як той степ в довгу засуху, що скільки оком кинеш, то не добудеш краплі води і не побачиш живої тварі.

Раз зайшов до мене дідуган і довгенько засидівсь. У той вечір він був дуже сумний і розказував тільки сумні оповідання. Щоб спробувати діда, я й нагадав йому молоді літа, жінку, дітей, хату, — і глибоко уразив його серце. Старий було за свою пісню, а я знов своє, так розвередив його болячку, що він, сердешний, і голову повисів.

— Що ж, — каже, — синку, нігде правди діти. Горе скребло й скребе мою душу, часом і дуже скребе, та я з ним ховаюсь од людей, як скупий з грішми. Чуже лихо, як кажуть, людям сміх, похлипаєш раз, люди пожалують, удруге — одвернуться, утрете — стануть сміятися. Так краще нехай сміються з моїх смішок, як з мого плачу... Правда, синку?..

— Правда, діду.

— Текли колись ті сльози і в мене, а козака сльоза важка: як викотиться, то неначе могилою тебе придавить; а глянеш на неї, то ні одна мова того тобі так не розкаже, як у неї побачиш. Слухай, синку: пішов я з старшим сином до Залізняка, у черкаські ліси, битись із ляхами, а вернувся додому сам-один. Жінка вийшла назустріч і спитала про сина; в одвіт викотилась сльоза... У тій сльозі побачила вона мертвого сина і вже заголосила, як мати... Як з Гонтою ми одбивали Умань, я пішов навідатися до своїх і побачив тільки купу голувешок, а кругом калюжі запеклої крові, неначе горілоу хату гасили кров'ю. Побачились ми з Гонтою і не розшитували один другого; у обох тремтіли сльози на очах... І він, як і я, усе стратив,

що було милого на світі!.. А чи ти знаєш, синку, що таке козака сльоза?

Дідуган схопивсь і підступив до мене; голос його дрижав, груди важко колихались, очі горіли. Се не той вже був дід, що смішив і втішав, ні; здавалось, се приплентач з того світу прийшов на землю оповідати те, чого ще люди не знають...

— Чи ти знаєш, що таке козака сльоза? — спитав дідуган удруге.

— Не знаю, діду.

— Так слухай же, синку, і заховай у серці, що од мене почувеш! Молять бога, щоб він оборонив люд од огня, меча, потопу, гладу, трусу і хороби: зложи до купи усе те лихо, і вийде з нього одна тільки козака сльоза. Глибоко вона криється у серці, важка вона, не латво її зворушить; а як же видавляють її з ока, то горе і людові, і краю, і годині!.. Викочувалась вона не раз на Україні за Наливайка, Острияці, Полуруса, Богдана і за моєї вже пам'яті при Залізняка. Може, чув, синку, що вона діяла!.. Після уманської тризни хто б пізнав наше горе, глянувши, як ми бенкетували не день, не тиждень. То гуляла скажена наша недоля: то вихопиться вона полум'ям і спалить кілька городів, сіл і містечок; то хлине кривавою хвилею і затопить тисячі людей; то розстелиться по краю пекельним чадом, і на десятки літ не опам'ятується народ од того диявольського курива... Відкіль же береться те полум'я, та кров, той пекельний чад?.. Із козачої сльози! Прийде час, і вона знов наробить великого лиха, коли розворушать її необачно: задасть вона знов такий бенкет, що аж небу буде душно, аж пекло засміється і гайвороння злякається того трупу, що йому на долю достанеться. Да будет же той проклят од бога і людей, хто розворушить ту сльозу і видавить її із ока!.. Так, синку?

— Так, діду!

Дідуган схилив голову на груди і важко дихав.

— Мені душно в хаті, — пробелькотів він. — Піду в степ.

— Біля дверей старий оглянувся і ледве промовив:

— Краще б було, синку, коли б мене понесли у могилу, чим мені ходити до могили!..

Так отакий-то був наш дідуган Кіндрат Бубненко-Швидкий...

Мені ніколи на віку не лучалось стрічати, хто б так гарно і до ладу розказував, як Тарасович. Декожи, було,

розкаже і те, що давно чув, так з такими ж додатками, прикладками і приказками, що й не пізнаєш того оповідання. Слухаєш, було, його і не наслухаєшся: так воно до живого, до світового подібно. А було що й розказать дідугану: велікі діла творилися за його пам'яті і на його очах. Жив він у саму ту нещасливу годину, як магнати польські загарбали Україну з людом, од Дніпра до Дністра, і рвали, і шарпали її на шматки. У перші віки християнства язичники так не лютували проти християн, як у ту годину шляхта знущалась, мордувала і карбувала своїх братів. Єзуїти цькували народ шляхтою і своїми бакалярами, як собаками, і шинкували козакою кров'ю, як жида горілкою. Чого вони не робили: грабували, мучили, забивали під нігті сірники і запалювали¹. Пан Гребницький мордував народ, прив'язуючи їх до кінських ніг, не милували ні старого, ні малого.

У містечках Смілі, Мошнах, Корсуні і Таганчі вибили усіх попів із дітьми. Під Ольшаною спалили Данила Кожевського, обмотавши прядивом і засмоливши. Пан Пулявський навербував полк шляхти і насунув у чигиринське староство силою приневолювать народ до унії. Літописець розказує, що і польки не умили своїх ручок од гріха. Польський круль тільки було оглянувся на козаке безголов'я, так зараз і заколошилась проти його Барська конфедерація.

Порались ляхи, порались, поки, як казав Тарасович, не зворушили козачої сльози і не видавили її з ока. Піднявся люд на Україні: і старе, і мале. Максим Залізняк, кровна дитина Січі, став у голові поспільства, єпископ переяславський, Гервасій, на велике лихо, благословив рушення; а чигиринський архімандрит Мелхиседек Значко-Яворський дав Залізняку грамоту², а козакам роздали свячені ножі.

Пішла розправа. Почали з Жаботина і зробили там поминки по сотнику Харку. Усач і Шило трое суток палили місто Смілу і різали жидів і ляхів. Из Смілого пішли у Богуслав і Звенигородку і там такого ж задали чосу. Неживий з своїм загоном розходжував по хуторах і різав панів, ксьондзів і жидів.

¹ «История Малороссии» Н. Маркевича, т. II.— С. 658—659 (приміт. авт.).

² Ся грамота була написана золотими словами, од того золотого й звалась (приміт. авт.).

Крулю було не до шляхти: возився він у ту добу з конфедерацією, і панам одно було спасеніє — ховаться по укріплених городах і замках. Найбільше позбігалось їх у Лисянці, у Білій Церкві і Умані. Залізняку того тільки й треба було. Трьома замахами покінчив він усе діло. Крий боже, що тоді діялось на Україні. Не буду вам і розказувать; коли хочете знати, читайте самі ту літописну скрижаль, залиту кров'ю. В одньому Умані єзюзики вирізали вісімнадцять тисяч жидів та ляхів¹. Сей день і до сього часу зветься уманською різнею (Rzez Humanska).

Вже руське військо перейшло Дніпр і спиноло козацький бенкет. Полковник Кречетников задержав Гонту і ще декотрих і оддав їх ляхам. Добре вже натішили вони шляхетні свої душі, мордуючи мучеників. Пан Стемпковський орудував казнями. У селі Сербові Гонту першого почали мучить. Катюга кілька днів здирав з нього шкуру і відрублював по одному пальцю, а там руки й ноги, а накінці вже облупили йому голову, натерли сіллю і знов, як шапку, наділи на голий череп².

Не легше було і товаришам Гонти: і їх четвертували по городах і містечках, а їх голови, руки і ноги розвішували на перехрестях. Попався у сцю веремію і наш дідуган Тарасович, та якось викрутивсь. Кому вже бог пошле довгий вік, то ніякий гаспид, ніяка притичина йому його не вкоротить. Так бачите, у яких бувальцях бував наш дідуган; було-таки що і згадувать.

Недовго ми й гостювали в тульчинській околиці: змінили нашому полку кватири, і прийшлося попрощаться з хазяїнами і Кіндратом Тарасовичем. Старий дуже жалкував, почувши, що ми виходимо з села; останні дні жив він у мого хазяїна і нікуди не ходив. Об чім було поведе річ, то й зведе на похід.

— На біса вас звідсіля женуть? — скаже, глянувши на мене. — Поставлять же других на ваше місце... А хоч і поставлять, — додасть журливо, — так вже тебе, синку, між ними не буде...

В той день, як нам виходить, уранці зібрався наш шкадрон біля церкви, щоб одслужить напутственный молебень. Зо всього села зійшлись люди — і старе і мале:

¹ «История Малороссии» Н. Маркевича, т. II.— С. 678 (приміт. авт.).

² «История Малороссии» Н. Маркевича, т. II.— С. 670 (приміт. авт.).

так увесь майдан і вкрили. Хто вийшов провести доброго постояльца, хто так подивиться; стояли тут декотрі дівчата й молодичі з заплаканими очима; були й такі нещасливі, що, забувши сором, голосили на все село. Хазяїни мої стояли біля мого зводу, бо тільки одного мене вийшли провозать.

— Куди се подівсь наш дід? — спитав я хазяїна.

— Не знаю, — одвітив хазяїн. — Зранку бачив його, носився з синьою бумагою, що цукор завертають, узяв у Галі голку й нитки, щось заходжувався шить... Вже не даром; побачите, коли не викине якої-небудь штукерії.

Тільки що скінчив хазяїн, як відкіля не взявся Тарасович, убраний, неначе опудало на городі: на голові стриміла шапка з синьої бумаги, себто, бачите, ківер; через плече висіла обідрана лядунка, і біля боку щось моталося. Підскаочив до шкадрона, — як крикне, та ще й гугняво, під голос шкадронного:

— Смирно, рівняй, не шевелись! Я вам, сякі-такі, по п'ятсот всиплю!..

Як побачили Кіндрата Тарасовича, то скільки було народу, хто й рюмав, усі так і зареготались. Шкадронний жене діда од фронту, а він собі командує.

— На калавур!.. К чортовій матері, навзаводи, марш!..

Так роздратував шкадронного: на що вже терпеливий, а почервонів з серця і став лаяться.

— Одведіть старого дурня, — гукнув на людей. — А то я його оджену по-своєму, хуктелями.

Вхопили діда під руки і повели геть; а він скільки горла репетує:

— Не помніть казенної муніції, а то шкадронний задасть вам хуктелів!

Довго реготались люди, споминаючи кумедію діда. Вже й молебень почали правити, а деякі ще прискали собі в рукав. Як скінчилось молебствіє, окропили нас св. водою, шкадронний скомандував, і ми рушили. Пісенники гукнули: «Ах, не белы снеги», огласився дужче жіночий плач, народ загомонів і лавою попер за шкадроном. Вийшовши з села за стовбовий шлях, я зупинив коня і став прощатися з хазяїнами, як вихопивсь з юрби Тарасович.

— Ось і я, — крикнув він, — з абахти! втік, насилу догнав!.. Прощай, синку, нехай тобі бог помага! — Старий простягнув до мене руку і кріпенько здавив, додавши:

¹ Гауптвахта.

«Прощай, не побачимся на сім світі, так побачимся на тім!.. Не поминай лихом!» — Пильно на мене глянув і щез у юрбі. Тільки його й бачив.

В тридцятім році, повертаючись з турецької війни, наш полк переходив через те село, де жив дідуган, і на моє щастя одвели мені й квартиру у того ж селянина, у котрого перше квартирував. Дуже зраділи мої хазяїни, побачивши мене: спасибі їм, що не забули. Не встигли вони вклонитися, слово до мене промовить, як я спитав їх про діда.

— Помер, помер! — одвітали вони в один голос, — царство йому небесне, вічна йому пам'ять!..

— Так, так, — додав хазяїн, — вічна пам'ять!.. Ніколи його не забудем, щодня його згадуєм.

Жаль мені, дуже жаль стало старенького. Хоч вже і не сподівався його побачити, бо пора-таки була кісткам на спокій, а все-таки почувши, що вже його нема між нами, гірко стало на душі.

— А давно вмер? — спитав я.

— О великодніх святках буде три роки, — одвітив хазяїн, важко зітхнувши. — Та ще як і вмер: до остатнього часу розмовляв, жартував, сміявся.

Ми ввійшли у хату; незабаром прийшла й Галя. Ледве пізнав її: так виросла, вирівнялась, така з неї стала гарна молодича, і вже з дитинкою на руках. Посідали та й стали згадувать діда і його довге життя.

— Од чого ж він умер? — спитав я.

— В вербну неділю застудив себе, — одвітив хазяїн. — Може б, і досі ще жив, якби шанував своє здоров'я.

Я просив хазяїна розказать мені про остатні години дідугана, і він так почав:

— Після утрени, як верталися з вербою, дуже потепліло, розстав сніг, і скрізь по вулиці стояли глибокі калюжі. От народ і йде краєм по сухому, а покійник так і бовтається по воді і знай ганяється за молодичами та дівчатами; вдарить яку-небудь лозиною, і таки добре вдарить, та й приговорює: «Не я б'ю, верба б'є, за тиждень — великдень!» Стали йому люди гукать, щоб він не пльондривсь по воді: «Застудиш, діду, ноги, — кажуть, — та й вмиреш не своєю смертю!» — «Еге! того мені й треба, — одвітує, — щоб який чорт вмер мовою смертю: тоді нехай до мене чужа не ходить, подавай мені мою! Так як мені, — каже, — застудить ноги, коли я і підшов не замочив». — «Де б, таки не замочив, — обізвався до діда Кирило Ску-

пиндя (так його прозвали: бо з біса скупий був), — коли й халяви в воді?» — «Еге, — каже покійник, — та підшов не замочив; чи не хочеш заложитися на відро горілки?» — «Добре, — каже Кирило, — а хто ж за тебе поставить, як виграю?» — «Дітки, — крикнув дід, — хто за мене поставить?» — Так всі і заякали. — «Чи чуєш, каже, — є кому!..» — От побрались за руки, їх і розбили. Вийшов дід на сухе, підняв одну ногу, другу, аж нема підшов! Одні тільки голови з халявами. Сміху такого було, що й розказать не можна. Не хотілось було Скупинді ставить горілки, довго спорив, сперечався, так громада присудила; нічого робить, повів у корчму і розперезався на те відро.

Того дня вже й не бачили діда; на другий тільки увечері прийшов до нас. Увійшов у хату такий смутний і сів собі мовчки. Дивимось на діда, буцім і не він: якось схилив голову на груди і важко диха. «Що це з вами сталось, діду?» — питаю. «Щось дуже голова болить і груди заложило», — одвітив та й взявся обома руками за голову. «Чи не од учорашнього?» — кажу. «Ні, — каже, — од завтрішнього!..» Щодня завтра та завтра, та так і дожив до того завтра, що завтра треба вмирать. Стали були втішати діда, так куди! Ще й розсердивсь. «Чорт батька зна що розказує, — каже, — хто не боїться смерті, кому він обрид і ні для кого жити, той вже давно вмер!.. Не бійсь, тоді як ляхи хотіли мене з Гонтою четвертувати, то як не пильнували, а втік-таки, бо ще жити хотілось; а літ з двадцять назад хоч би восьмерували; хоч би одчинили двері тієї куни, де ми сиділи, то й не зворухнувся б з місця». — «Як же ви відтіля втекли?» — питаю діда. Нехай, думаю собі, розказує, то, може, забуде про свою хворобу. От він і став розказувать. «Посадили нас, — каже, — вісім чоловіка у башту, понабивали на ноги залізні кайдани та ще й двері замурували; тільки й осталось у версі на самій башті одно віконце, в котре нам спускали щодня рлечик води і по скибці хліба; а біля того віконця стояв вартовий жовнір і дивився, що ми робимо. Здається, як тут у біса втекти? А втекли ж, бо хотілось ще оддячить ляхам за наше лихо!.. Замолоду я був дуже проворний, недаром січовики прозвали мене швидким, а такий цупкий, що чи на дерево, чи на який мур, скелю, то як кішка злізу. Здавалося ляхам, добре мене закували, та не догледіли того, що кайдани були просторі на моїх ногах, а як ще покрутив їх сюди-туди та розправив свої кістки, то вони й зліз-

ли к бісу. Як злізли, я й кажу моїм товаришам: «Ну, хлопці, теперечки втік не втік, а побігти можна!» — «Де ж ти будеш бігати, — питають, — тут у башті не розженешся, а у віконце не вилізеш, високо, та й жовнір там стоїть і пильнує». — «А буває, — кажу, — і лежить, і спить! Коли вже на те піде, що господь визволить нас звідсіля, то не то один лях, і сто чортів не вдержать і не встерезуть». До півночі чути було, як вартові перекликались і на версі походжав жовнір, а там потрошки й затихло. От я, помолившись богу, і подравсь вуглом до віконця. Де в стіні ямка, то там ногою упрусь; де виткнулась печина, то рукою хапаюсь, та так поманесеньку і дібравсь до віконця. Зирк, як вовк із-за кошари: аж мій жовнір простягся догори черевом і спить собі, як неживий. Видряпавсь я на башту, дивлюсь: біля жовніра лежить ратище і здоровенна сокира; от я, недовго думавши, ухопив її... як затоплю його по виску, раз, удруге, так тут його й чорти вхопили. Далі кинув товаришам сокиру, палаш, ратище і сам спустивсь у башту. Духом порозбивали кайдани, пробили цеглу в дверях та й дали дропака через річку в ліс». — Отак розказує дід, а йому поставили вечерю і пива принесли, покійник дуже був ласий до пива, так ні до чого ж і не доторкнувся, покуштував тільки пива та і не пив: «гірке» каже. Недовго й сидів: Галя послала йому на печі, от він зараз і ліг.

— На другий день неначе йому, полегшало; зрання трошки походив, а за обідом і за ложку не взявсь. Як стало смеркаться, попросив він, щоб йому на лавці поспали, і увесь вечір і ніч лежав, як в огні, щось розказував, а часом розмовляв з жінкою і з дітьми, неначе вони стояли перед його очима. В середу уранці теж йому полегшало, вп'ять устав. А тут, як почувли люди, що дід занедужав, зо всього села понаходили прощатися з ним. Кланяються йому до землі, цілують йому руки, ноги, а він од них одсовується та белькотить: «Цур дурня! Педуріли, дітки!.. Чого се ви мені кланяєтесь? Я ж увесь свій вік був з вами рівний! Кланяйтесь одному богові милосердному!..» З кожним розмовляв, кожному яке-небудь веселе слово сказав. Вже ми подумали, чи не одужав старий, так увечері знов його скрутило. В четвер вже не вставав, а в п'ятницю його запричастили, думали, що вмер: дуже було йому важко. Галя не відходила од його і до плащаниці не ходила. В суботу раненько наш дід

знов одужав: одкрив очі та й пита: «Який сьогодні день?» — «Субота», — кажем. — «Субота! — скрикнув: — Так ще раз на своєму віку почую, як заспівають «Христос воскрес»? Далі зняв з грудей мідний хрестик, підізвав до себе Галю та й каже: «Добра моя дитино! Оцим хрестом благословила мене мати на довголіття, а я тебе благословляю і на щасливу долю. Нехай вона так тебе шанує, як мати свою дитину, щоб ти хати своєї не покидала і діточок своїх не ховала. Є в мене ще й другий хрест, важкий, дуже важкий, — сього нікому не zostавлю, візьму його з собою і на той світ; сим хрестом, як ключем, одімкну я собі врата в царство небесне...» Слухаючи діда, гірко плакали, а особливо Галя, так і обливала його руки сльозами. Та подивіться, вона й тепер плаче!

Я глянув на Галю, вона усміхалась до своєї дитинки, а сама рукавом утирала сльози.

— Глянувши на наші хлипання, — знов почав хазяїн, — дід і каже: «Не плачте, дітки: коли б ви знали, як мені легенько на душі, то б од радості сміялись!» Тут повносили паски і пампушники, що напекли ік празнику, а дід, побачивши, й каже: «Не буду вже я завтра з вами розговляться, розговіється моя душа на тім світі!» І багато ще дечого розказував, так всього ж не згадаеш.

— Отак розговорював та й заснув, і проспав аж до вечора. Пізенько вже, як *Діянія* почали, прокинувся він та й пита: «Чи не благовістили до утрени?» — «Ні, — кажем, — ще рано». Знов розгорівся, та менше проти учорашнього, тільки якось важче став дихать. Лежить, лежить і схопиться та й забубонить: «Благовістять, благовістять!» Отак кілька раз схоплювався; усе здавалось, що дзвонять до утрени. Аж тут і справді почули благовіст. «Ну, — каже, — дітки, тепер несіть мене до церкви, бо сам не дійду!» От ми положили його на коц та й понесли. Хотіли були у церкву унести, так не схотів. «Посадіть мене, — каже, — біля дверей». Посадили, піддержують його — з одного боку моя жінка, а з другого Галя. А тут зібралось того народу, кругом діда обступили і в церкву не йдуть. Далі, як дочитались до Христа, пішла процесія кругом церкви. Звісно, обійшли три рази і стали біля дверей. От піп і возгласив: «Христос воскрес!», а дід в одвіт: «Воістину воскрес!», а ми за ним і собі «Воістину воскрес». Тільки заспівали дяки і попхались за попом у церкву, а дід до моєї жінки: «Кумо, — каже, — давай свічку, будемо вмирать!» Ухопив ту свічку, схилився на

груди Галі та й оддав богу душу... Таки почув, як заспівали «Христос воскрес»!..

— Понесли діда живого, а принесли мертвого. Усякому хотілось хоч трошки пронести його, аж бились, хапаються за коц. На четвертий день поховали діда; всі дні народ не одходив од хати, неначе яке гульбище було; не ходили і в корчму, ні на качелі, тут і гуляли, діда згадуючи. А похорони, якби ви побачили, які бучні були: і панів так не ховають. Зо всього села нанесли усякої провізії, трунків, грошей!.. Ховали діда як козака: за труною несли ратище, фузію¹, вели коня; а як опускали у яму, то стріляли з мушчирів² і рушниць...

Вечір був тихий, теплий, ми й пішли на кладовище поклонитись дідовій могилці. Здалека побачив я на горі кладовище, оточене високими вербами і тополями. Посередині, із-за вітей лип виглядувала убога церковця. Ми ввійшли у похилену браму під повіткою і, пройшовши кілька ступенів по дорозі, опинились біля високого хреста. Тут була могила Кіндрата Тарасовича, з боків обложена дерном, а посередині на грядочці розрослись чорнобривчики, конвалія, а кручені паничі оплутались кругом хреста і дрались аж до самого верху.

— Хто се насіяв квіток? — спитав я.

— Кому ж більш, як не Галі, — одвітив хазяїн.

— Сього року не я одна сіяла, — обізвалась Галя. — І Кіндратко помагав, — так звали її хлопчика, — їй же богу, правда! Бачить, що я загібаю, воно й собі теж рученятами загібає!.. — Галя притулила дитину до серця і стала її цілувати.

Ми посідали біля могилки діда та й стали згадувать, який-то він був веселий та втішний. Згадали не одно його оповідання, не одну його штукерію і дуже сміялись.

— Отак, як бачите, — каже хазяїн, — прийдемо сюди, на дідову могилу, і плачемо, і сміємось. Вічна йому пам'ять!.. Е, побачили б ви, що тут діється на великдень!.. Ми поминаємо діда у той день, у котрий він богу душу віддав, а опріч того, на самий великдень після служби усі миряни сходяться сюди на кладовище і христосуються з дідом. Деякі то тут біля могилки і розговляються, і гуляють; буває так, що у корчмі менше людей, як на

¹ Рушницю.
² Мортир.

кладовищі. Люди кажуть, що весело було живим жить з дідом, а як умер, то й мертвим весело з ним лежать.

Прощаючись з дідовою могилкою, у кожного тремтіли на очах сльози, а у Галі покотились вони, неначе порвалась нитка жемчужного намиста.

Слухаючи, що розказували хазяїни про поминки діда, і глянувши на сльози і жаль добрих людей, якось весело зробилось у мене на серці.

«Не сирота той, — подумав я, — кого бог наділив чулим серцем і теплою душею. Наплодять вони тому чоловікові добрих діл, як добрих діточок, буде кому доглядіть і втішить на старість, буде кому і після смерті справить по йому добрі поминки».

Оповідання Грицька Ключника

Так дід колись розказував, —
Нехай здоров буде!..
А я за ним. Не знав, старий,
Що письменні люди
Тії речі прочитають.

(Епілог з «Гайдамаків»
Т ШЕВЧЕНКО)

ПРОКІП ІВАНОВИЧ

Ганні Іванівні Стороженко

Нема вже теперечки таких панів, як колись були!.. От хоч би й наш покійний пан — пошли йому, господи, царство небесне! — на всю губу паном був, а між нами, простим людом, — рідним батьком!.. Які теперечки пани?.. кат зна, на що поперевадились!.. Ні він тебе не зрозуміє, ні ти його! За цілісінький рік і разу не лучиться його і побачить; прибіжить з Петенбурга, ухопить грошенят та знову у Петенбург. Та ще чортяка їх навчив у карти грать: програ, що в закромах, та й продає, що має ще вирости на той рік! Знай — пише до управителя: присилай грошей; а той і дере; і цупить, і канючить — не з кого, як з своїх же людей. Деколи, кажу, хоч і приїде на кілька там днів, то й не ходи до його: тільки на поріг — так зараз тебе лакиза й жене в контору...

А в конторі яку тобі пораду дадуть?.. Вилають та в три вирви й проженуть. А до старого пана хоч уночі, було, приходь — вислухає тебе ласкаво, і пораду дасть, і чого попросиш, наділить. Не цурався він і нашого товариства: було, прийде і на весілля, і на хрестини та, одкинувши набік своє панство, гуля з нами, було, і вип'є собі на здоров'я, так що молодіці і дівчата візьмуть його на руки і однесуть у будинок. А лучалось, як було за що, то виб'є; а трапиться яке ледащо, то й прожене.

— Іди собі, — скаже, — на всі чотири: не треба мені ледачого чоловіка; ти мені і на все село недобру славу нагоніш.

Зате ж, було, і чужі поважали наших селян, і судові не дуже перед ними кирпу гнули, а пана боялись гірш, як ми, прості люди. Комісар, було, приїде, то не зна, на яку й ступить, з якого слова й мову почать: тільки було що не так, то й вижене. Що ти з ним будеш робить? На його й суда ніякого не було: намісникові — родич, генерали — йому товариші, сказано — дука!.. А багатир який був: кілька хуторів мав у Полтавській, в Харківській губернії, а тутечки — того степу... щоб я пропав, коли й на доброму коню в тиждень об'їдеш: од річки Глибокої аж до річки Жучихи все наше було. По сусідству чужі гурти і отари скрізь паслись по наших степах. Інколи поїде пан полювать, то вони, угляdivши, і почнуть переганять на свою межу, то пан і гукне:

— Не займайте! Нехай пасуться; буде й мені, і вам! І в косовицю — хто схотів, той і косив; не так, як теперечки, що часом і своєму чоловікові не дадуть накосити трави. Е, тоді гарно тутечки жилося, свята була старовина!.. Я знаю цей край, як він тільки що заселився. Ми саме тоді з покійним Прокопом Івановичем прийшли з Січі, як тут тільки що почали будуватись.

Давно вже се діялось, аж у той рік, як зруйнували наш кіш, а здається, неначе вчора минуло: так воно живо перед очима. Ось як воно було.

Після того, як одчахнувся од султана кримський хан, слобожани почали селитись по степах; стали забирать і наші вольності, землі, не так прості люди, як ті підпанки. Запорожці не раз давали їм прочухана: отоді-то й Гарина на Орельці уколошкали, — та й не його одного, і других посікли на капусту. От і стали жалітися на нас, запорожців, що й самі не користуються землями, і людям боронять, неначе та собака, що лежить на сні, ані сама не їсть, ні волів не дає. А тут ще роздратували того Кутемку світлішого: бачите, пристав він до нашого товариства (тоді ще й Грицьком Нечосою його прозвали) — так, кажу, хоч і пристав простим козаком, а хотів по-своєму орудувать всім кошом, а Січ йому не покорилась. От він і подарував кошеві з чистого золота ківш, та ще й з кришкою. Старі козаки тільки глянули на ту кришку, так в один голоє і сказали: «Покрие ж і нас лиха година!» Так воно й сталося! Незабаром, саме на зелені свята, прийшов з московським військом генерал Текелій і огласив волю цариці: що кримський хан угамувався і що нам, запорожцям, нічого більш тутечки робити, так щоб

ми йшли ік Чорному морю биться з черкесом, а землі наші велено роздать під городи панам і слобожанам! Боже мій милий, що тоді діялось у нашому кошу! Спершу хотіли були борониться, а далі зібрали раду, розбилися на дві половини. Одні казали, що гріх проливать християнську кров, і згодились покоритись цариці, а другі не схотіли: посідали на чайки та й попливли до султана. Були й такі, тільки небагацько, що не пішли ні до Чорного моря, ні до султана, а повернулись на Україну.

Прокіп Іванович був тоді нашим курінним. І що то за козак з його був!.. Скільки на світі живу, а другого такого чоловіка не лучалось мені бачить на своєму віку. Розумний, чулий, правдива, щира козацька душа, без помсти й користі. Всі його в коші поважали, всі слухали, хоч такий палкий був, як той порох; тільки що не так, не по правді, то й очі заблищать і за шаблю хапається, на ніж полізе. А з себе який козарлюга був! Високий, сановитий, очі, як небо, сині, прихмурені чорними бровами, вус чорний, аж вилискується: глянеш на його, то неначе очі до його прилипають. Не було в його ні роду, ні племені: наш-таки січовик. Печина привіз його з якогось зимовника по сьомому році; в коші він і виріс, тут і загартувався. Отож, як стали розходиться січовики, я й питаю Прокопа Івановича:

— Куди ж ти помандруєш? Чи до Чорного моря, чи до султана?

А він і каже:

— Не лаявсь я з черкесом, то й битись з ним не хочу; не кланявся султанові і кланятись не буду, а піду собі на Україну, куди мене доля приведе. А ти, Грицьку, — пита, — куди підеш?

— Туди, — кажу, — куди й ти, коли ласка твоя, приймеш мене за товариша.

— Друже мій, — одказав Прокіп Іванович, положивши мені на плечі руки, — ми з тобою давні товариші, а теперечки в нашому сирітстві будемо рідними братами.

За два тижні після того, як прийшли москалі, наш кіш зовсім опустів. Деякі, кажу ж, помандрували ік Чорному морю, а другі посідали на чайки та й гайда до султана. І ми з Прокопом Івановичем хотіли вже рушати, а тутечки, мені на лихо, сплечивсь мій кінш, так Прокіп Іванович і каже:

Січ зруйновано 1775 року (приміт. авт.).

— Піший кінному не товариш; нема в тебе коня, не треба й мені; та теперечки вже не до коней, треба братись за волів.

У той день, як нам рушать, подарував він свого коня і роздав броню: кому шаблю, кому пістолі, кому гвинтівку. От як теперечки його бачу: побілів, як крейда, у грудях дух спирається, у серці кипить, а сам усміхається. І я теж оддав свою броню; тільки й залишили собі по чингалу, про всякий случай, од звірюки. Далі пішли на кладовище. Прокопові Івановичу схотілось попрощатись з покійником — нареченим батьком. Прийшов, вклонився його могилці та й каже:

— Прощай, батьку! Думалось і мені лягти поруч із тобою; та не привів господь. Не прийду вже сюди захистити твою вічну хатину; може, через кілька літ і хрест твій здіймуть на підвалину, скотина топтатиме твоє чесне усипалище, а може, поставлять тутечки шинок і шинкуватимуть жидівські пархи.

З кладовища ми переїхали у човні на другий берег Дніпра, зійшли на гору і глянули на кіш. Як на долоні перед нами! — зовсім спорожнівсь: де-не-де побачиш козака, і курені порозвалювались, другі зовсім розібрані; тільки стоїть одна церковця¹, неначе стара ненька, випровадивши діточок і попрощавшись з ними на віки вічні. Прокіп Іванович упав на коліна і став прощатись з Січчю. Що він казав, не пам'ятаю, та й не чув: так важко стало! Здавило серце неначе обценьками: не стямивсь, як і сам упав на коліна і, вже не знаю з чого, — став читати: «Нині одпускаєши раба твого, владико, по глаголу твоему, з миром!» Хоч, правду кажучи, і не було того миру, та вже, бачу, так уста промовили одхідну молитву нашому бездольному козацтву... Устали, обнялись, кріпко притулились один до одного і гірко заплакали...

— В перший раз, як живу на світі, — каже Прокіп Іванович, — оце заплакав!

— І я в перший, — кажу.

— Було для чого і приберегти сю сльозу, — каже Прокіп Іванович. — Теперечки ми, Грицьку, не січовики, не лицарі, та все-таки чесні люди; своє оддали, та чужого не загарбали!.. Ох, важко, — каже, — і не вимовиш: здається,

¹ На тім місці, де був кош, теперечки село Покровське (приміт. авт.)

якби все те лихо, що на серці, вихопилось словом, то й камінь, почувши, тріснув би і вилив з себе родник сліз.

— Так, — кажу, — так!.. — Та, прихилившись один до другого, плачемо.

Ще раз глянули на кіш, поклонились на всі чотири, перехрестились та й пішли. Ідемо мовчки; у кожного одно горе на думці... І незчулись, як пройшли верстов з десяти; от я й питаю у Прокопа Івановича:

— Куди ж ми се простуємо? Коли на Самарську паланку¹, то треба повертати у ліву руку...

— Ні, — каже Прокіп Іванович, — підемо за Береку, у слободи; тамечки, кажуть, не дуже ще розплодилось тих підпанків. По дорозі заїдемо у Призів зимовник², десь за річкою Самарою одпочинем та й підемо ік Донцю.

На треті сутки дійшли ми до річки Самари і заночували в зимовнику старого Кукси; колись і він був січовиком. Од його почули ми, що по тім боці Самари пани розмежовують землі, а туди дальш, ік Орельці, вже і селяться. Поспитавши дорогу до Приза, переплили Самару і пішли собі горою. Не пройшли й п'ятнадцяти верстов, як почались будівання і де-не-де стояли повкопувані стовпи, себто межі.

— Глянь, — каже Прокіп Іванович, — не іродові сини! Вже й будуються; а ми, дурні, бороңили сі землі не вік і не два, кров'ю нашою поливали і кістками обгороджували!

Аж почервонів з досади! Де прийдеться доріжка побіля будови, то й крюка дасть, а обійде. Надвечір прийшли ми до Приза. Не дуже зраділи, побачившись; мовчки привітали один одного, ні один з нас і не пугукнув, бо й Приз вже знав наше лихо. Так і в хату ввійшли; посідали, понурились; ніхто й пари з рота не пустив. Та вже прийшла жінка з городу і заторохтіла: «Відкіля й куди?» От і ми почали розмову.

— Який його враг і сподівавсь, — озвався Приз, — щоб таке лихо склалось, нехай йому абищо!.. У нас уже чутка була, що тебе, Прокопе Івановичу, обирають на старшину; а теперечки, глянувши на тебе, серце кров'ю обливається: нема вже й того коня, що носив тебе, як на кри-

¹ Самарська паланка була там, де теперечки г. Новомосковськ (приміт. авт.).

² Теперечки Призові хутори (приміт. авт.).

лах, і шаблі, що не одну татарську голову зчесала, і пістолів, з котрих птицю бив на льоту!

— На все воля божа, — одказав Прокіп Іванович. — Він нас возносить, він і смиряє!

Стали теревені гнуть, давнину згадують. Потрошки-потрошки і розбили свою тугу; тільки деколи, як нагадають про панів, то Прокіп Іванович і на виду зміниться, і насупиться. От, дивлячись на це, Приз і каже:

— Е, ні, Прокопе Івановичу! Не всі пани одним миром мазані: є між ними й добрі люди; отамечки, де була Дорошова пасіка, дарма що пан, а добрий чоловік...

— Брехня, тричі брехня! Зроби, — каже, — доброго чоловіка паном, то й буде з нього ледащо!

— Що ж, Прокопе Івановичу, — озвався й я, — адже ж і у панів є душа?

— Така душа... — гримнув.

Не стали з ним і спориться. А тим часом Призиха поставила нам знатну вечерю: тетерю¹ з загребами², галушки з постромою³, милай⁴, глечик варенухи, пляшку тернівки оковитої. Ото ми їмо, запиваємо; пішли й вигадки, і сміхи, та й заспівали нашу запорозьку:

Ой Січ — мати, ой Січ — мати,
А Великий Луг — батько...
Гей, що в Лузі добре заробити,
Те у Січі пропити...

Веселі люди були запорожці! Здається, і на світі не було їм рівних, і до кінця світу таких вже не буде!

Переднювавши, рушили дальш, як розказав нам Приз — на Дорошеву пасіку. Ще сонечко височенько стояло, як ми дійшли до цієї пасіки. Дуже подобалось нам це місце: у широку долину з обох боків зійшлися дві балки; річка розлилась плесами, як добрі озера, з лиманом, а серед того лиману острів, вкритий лісом; оце ж і вона, та Дорошева пасіка. Дивимось: з верству од лиману понад річкою починається будова, ціла вулиця вже застроєна, а скраю — панський будинок. Дійшли до села; недалечко від панського двору стоїть на одшибі

¹ Тетерю варили з борошна та пшона, а вчиняли розчиною, як тісто на хліб (приміт. авт.).

² Такі коржі, що печуть їх, загрибаючи у жар, від чого й загребами зветься (приміт. авт.).

³ Построма — сушена або в'ялена баранина (приміт. авт.).

⁴ Милай — тісто з пшенички (кукурудзи); у молдаван зветься мамалигою (приміт. авт.).

хатка, а на призьбі сидить старий дід. День був дуже жаркий; признаться, таки трошки й притомились, от я й кажу:

— Може б, ми у сій хатці заночували?

— Нехай вона крізь землю провалиться! — сердито одказав Прокіп Іванович. — От стану я в панській хаті ночувать...

— Ну, — кажу, — спочинемо трохи, нап'ємось свіжої води?

А дід чує нашу розмову та й каже:

— Та коли завгодно, то й переночуйте; на те пан і хатку поставив, щоб було де одпочить переходящим. Буде що й повечерять.

— Це, — каже Прокіп Іванович дідові, — твій пан принаду поставив, щоб приманювать людей, як, буває, годують хлібом рибу, щоб більш її піймать.

— Ні, — каже старий, — наш пан нікого не прийма, хіба вже добре кого знає; а ці, що, бачите, селяться, то це наші люди з Великих Будищ.

— Бачу, твоєму панові жалко, — каже Прокіп Іванович, — уділить сіромі шматок тієї землі.

— Ні, не жаль, — каже старий. — Наш пан — добрий чоловік, поздоров його боже, а боїться, щоб не нахопилось яке ледащо, злодій або розбишака... Та от і сам пан іде.

Озирались, дивимось: іде повагом високий сановитий чолов'яга; шапка на йому з кримських смушків, в синьому бешметі, блакитних штанях і жовтих чоботях. В одній руці палиця, а в другій — здоровенна пенькова люлька. Так йому буде літ під сорок; ніс закандзюбився, довгенькі вуси, а очі карі, великі, так і блищать. Підійшов до нас, доторкнувся до шапки й каже:

— Здорові були, пани молодці.

— Зрастуйте, добродію, — кажу.

А Прокіп Іванович тільки кивнув головою і похмуро на його дивиться.

— Відкіля, люди добрі? — спитав пан.

— З коша, — кажу.

— А що там чувать?

— Що чувать?... — кажу та й зітхнув.

А Прокіп Іванович і каже:

— Нічого не чувать, нікого й не видать, бо всіх розізнали, спасибі таким панам, як і ти!

— Брехня! — одказав пан. — Не панам дякуйте, а

вашим січовикам-зłodіям, розбишакам, що по шляхах чумаків обдирали та різали людей; дякуйте тим, що й теперечки ще по паланках на перехрестях кістки їхні крутяться на палях та мотаються на шибеницях¹. Теперечки, — каже, — ні з ким вам тут битись: то, коли хочете зостаться лицарями, ідіть ік Чорному морю і бороніть хрещений люд од черкеса, а не хочете, зоставайтеся тутечки чесними пахарями, а не чорт батька зна чим, розбишаками.

Почувши сю одповідь, Прокіп Іванович трошки збентеживсь, аж зашарівсь; глянув мені в вічі, ніби пита: що мені йому казати?

— Що ж, — кажу, — Прокопе Івановичу, се й ти не раз казав, бо правда, так воно й є!..

— Нехай буде й так, — каже Прокіп Іванович, — так де ж нам селиться, коли пани всю землю загарбали.

— І се брехня, — одказав пан. — І десятої часті не забрали; хоч би вас у сто разів було більш, то й тоді б знайшлось землі, де вас поселить...

— Хоч би в тисячу разів було більш землі, — крикнув Прокіп Іванович, — то й тоді б усе загарбали, бо у панів очі більші черева! На себе озирнись: ти один, а скільки землі захопив!

Тут вже й пан трохи припинивсь; сюди-туди, а далі й каже:

— Що ж, козаче, правда твоя, чимало-таки захопив, так не для себе ж одного: роздам дещо добрим людям: коли хочеш, і тобі дам, бери.

— Не треба мені панських подарунків, — сердито одказав Прокіп Іванович. — Буде з мене й того, що мені бог дасть.

Дуже розсердився Прокіп Іванович, вже й за чингал хапається: та й пан став хмуриться; думаю собі, щоб ще не полаялись: тоді вже й не здержиш Прокопа Івановича, бо, кажу ж вам, завзятий покійник був. Коли пан усмінувся та й каже:

— Ну, коли не хочеш од мене землі, то покуштуй мого хліба-солі; ходім до мене, повечеряєте і одпочинете.

¹ У запорожців була кара — сажать на палі; а палі от які: на стовбу, шість аршин заввишки, залізний спис, на той-то спис і сажали, так що кінець вихопиться в потилицю. І вже ні з списа, ні з шибениці трупа не зіймали, поки кістки не розсиплюються. Було, як вітер повіває, то кістки на списах крутяться і гуркотять, неначе мамнок (приміт. авт.).

— Не хочу я твого й хліба коштувати, — grimнув Прокіп Іванович, махнувши рукою, — подавись ти ним!

— Гріх, козаче, — озвався пан, — гребать хлібом божим та й тим чоловіком, що тобі його подає! Коли ти не подавись своїм словом, то я не подавлюсь тим хлібом, що од щирого серця хотів з тобою поділитись...

Розумне й чуле слово пана опам'ятувало Прокопа Івановича.

— А що, Грицьку, — каже схаменувшись, — здається, я вже дуже забрехавсь?

Далі протяг до пана руку та й каже:

— Не сердься, добродію! Якби ти знав, що в мене отутечки, — приложив руку до серця, — то простив би дурня!..

— Знаю, козаче, знаю, — каже пан, — та вже од жалю не поможеться; так воно буде, як бог дасть. Ходім же до гурту.

Узяв нас за руки та й повів. Тільки ввійшли на двір, а кінь у конюшні і заіржав.

— Бач, собачий син, — каже пан, — зараз почув козака, озивається! Се, — каже, — привели мені жеребця аж із самісінької Кабарди: важкий кінь! Ануте, хлопці, — гукнув на конюхів, — виведіть лишень Пашу.

Та й кінь же був, отой Паша! Теперечки й коней таких чортма. Ледве два чоловіки вдержать: так на двох ногах і ходить; шия — мов у лебедя, хвіст догори, ніздрі — хоч кулаки засовуй, з очей іскри сиплються! Мастю був він білий, неначе з срібла вилитий: як повернеться проти сонця, так од нього і сяє.

Як глянув на його Прокіп Іванович, то й про кіш забув.

— Попустіть поводи, — кричить до конюхів. — Дайте волю, нехай басує!

Далі не втерпів, до жеребця; ну його огладжувать — то біля вуха почуха, то по спині поляска, під животом погладить; от жеребець притих, став як укопаний.

— А давайте, хлопці, уздечку, — гукнув Прокіп Іванович.

— Чи не схотілось тобі, — пита пан, — на його сісти? Крий боже, — каже, — він невук; на йому ще й муха не сиділа!

— Хіба я дурний, — одвітує Прокіп Іванович, — щоб сісти на невука...

А сам держить коня за перенісся і уздечку накидає,

вже й гнужда; далі зібрав повода, за гриву, скік!.. як там був...

— Пускайте! — крикнув.

Пустили, — так жеребець догори й піднявся, неначе стовп; як стрибоне раз, удруге, плиг через канаву — і покотив скільки видно степом, мов на крилах. Всі повибігали за ворота, пан перелякався, б'є об поли руками та белькотить:

— Ох, мені лихо, щоб ще не скинув та не вбив!

— Не бійтесь; — кажу. — Прокопа Івановича і чортяка не скине!

Дивимось: збіг на гору та й почав круги завдавать то в ту, то в другу сторону та, умиливши добре коня, і поверта до нас вже рясю. Поїздив ще по двору там й зліз.

— Ну, Прокопе Івановичу, — каже пан, — налякав же ти мене здорово! Я думав, що він тебе і на той світ занесе!

— Е, на такому коню, — одказав Прокіп Іванович, — на той світ не поїду: чорти одіймуть, бо в їх такого нема.

Повеселішав, вже й жартувать став. Посідали на рундуці, сміємось, а тут почали чай розносить: пан і підбавив у наші чашки рому; а Прокіп Іванович покуштував та й каже:

— Не бісові пани, Грицьку, який смачний трунок ви гадали: такого і у нас у коші не було...

— Не було, — кажу.

Випили по другій і по п'ятій і стали вести розмову. Прокіп Іванович розкаже, як ми татарву лушили, а пан — як бились під Ларгами та Кагулом. А тут з села стали люди наvertаться: один просить лісу — не стало на хату, другий — хліба, той горілки — бог сина дав, тому грошей треба. Й що ж? Хто б чого не попросив, ні в чім нікому не було одказу. Як вже дуже смерклося, ввійшли в будинок; тоді в ньому було тільки чотири світлички: у двох жив сам пан, а дві пустували, про всякий случай, для гостей. Незабаром подали й вечеряти, понаставляли тих потрав. Чого там не було: вареники, мнишки, жарений дροхвич, смажені в сметані карасі, а трунків — не перелічиш: наливки, запіканки і біломорські вина.

Прокіп Іванович їсть і п'є, та й все, знай, лає панів.

— Не бісові пани, Грицьку, — каже, — як же вони смачно їдять! Тим-то вони такі й гладкі, од того їх і поважають, бо люди, як ті собаки, — хто їх добре годує, до того вони й лашатся!

А пан слуха та регочеться: так йому подобались ті щирі жарти. Після вечері повів нас пан на другу половину; дивимось, дві кроваті послано.

— Ну, одпочивайте ж, — каже. — На добраніч вам, а завтра ще погуляєм.

Прокіп Іванович хотів був подякувать пана за хліб, сіль, щоб рано за холодка рушити в дорогу, так куди!

— Не пушу, — каже, — не пушу, і не турбуйтеся, завтра неділя, одпочинете, а в понеділок з богом на всі чотири.

Як пан вийшов із світлиці, Прокіп Іванович і каже:

— У перший раз, Грицьку, довелось мені побачить пана. Коли вони усі такі, та хоч і половина, то нехай вони здорові будуть.

— Нехай, — кажу.

— Щира душа у сього пана, — каже. — Скільки не приходило людей, усім пораду дав!

— Усім, — кажу. Та й послули.

Та як і послули! Неначе мертві. Віконниці, бачите, позакривані: ні сонце у вічі не лізе, ні мухи не кусають, от ми й заспались: та вже пан сам прийшов і нас побудив.

— Вставайте, — каже, — вже нерано; нап'ємось чаю та підемо на обід риби піймать...

Та й риби тієї було — батечки! Тепер і приволочкою того не піймаєш, що тоді волоком!.. Та тоді усього було більш: і звіра, і птиці... Не протягли і трьох гоней, як повнісіньку повозку наклали; і риба неабияка — все вирізуб, коропа, карасі. Од плеса зайшли ми в лиман.

— Се, — каже пан, — у мене святе місце. Тутечки була Дорошева пасіка; се ж він своїми руками і дерева понасаджував. Старим вже сюди прийшов з Січі, і щось було непросте: після його позоставались деякі книжки і вірші.

— Чули про його і в Січі, — кажемо, — хоч він там був не за нашої пам'яті.

З лиману пішли ми по селу. Деякі хати вже збудовані, а другі ще будуються. Зайшли до Івана Могильного, до Пилипа Палянички; такі з них багатирі! Теперечки і людей нема таких заможних. Потім вийшли на вигін; дивимось, загнулась річка, неначе шия лебедина, а напроти простяглась балка з байраками.

— Отутечки б, — каже Прокіп Іванович, — хату поставить.

А пан глянув на Максима Базилевського, тоді він прикажчикував, та й каже:

— Збудувать на цім місці хату на дві половини з кімнатами та й другу поруч поставить.

Пройшли дальш, аж щось їде у бричці, а пан і каже:

— Се мій приятель і сусіда, Василь Васильович, добрий чоловік.

Поздоровкались, а Василь Васильович глянув на Прокопа Івановича та й пита.

— Що се в тебе за січовик?

— Се, — каже пан, — такий у мене чоловік, що усіх нас зашморгнув би на один мотузок та й повісив на шибениці!..

— Може б, деяких і зашморгнув, — озвався Прокіп Іванович, — тільки не тебе: за такого пана, як ти, і голову мою зложу, поздоров тебе боже!

А Прокіп Іванович такий був чоловік: як кого не злюбить, то вже йому про його й не нагадує, а до кого прихилиться, то з душею й тілом.

До обід випили чарок по шість гданської горілки та й за обідом хлюпались на тих наливках і біломорських винах, як жаби в болоті, і повставали дуже веселенькі. Після обід спочили трохи і знов почали круглять. А тутечки понаходило з села людей — старе і мале, дівчата, молодиці; на яку не глянеш, такі гарні, матері їх біс! Викотили людям бочонок горілки, меду, заграла музика, танцюють, співають, регочуться, так весело, кажу, що й розказать не можна. І ми таки повпивались, особливо пан з Прокопом Івановичем. Сидять собі вдвох, цілують-ся і плачуть. Далі пан і каже:

— Не покидай мене, Прокопе Івановичу, останься! Будемо жить, як рідні брати!.. Я, — каже, — круглий сирота: жінка моя вмерла, діточки манесенькі та ще й дівчаточка; ні з ким мені й душу одвести. Мені б треба отакого щирого чоловіка, як ти...

— Зостався б, — каже Прокіп Іванович, — так не можна ж покинуть товариша...

— Якого? — пита.

— А Грицька, — каже.

— Та й він зостанеться, — каже пан. — І йому буде добре! Грицьку, — гукнув до мене, — чи зостанешся з нами?

— Як завгодно, — кажу, — Прокопові Івановичу, де він, там і я.

Вдарили по руках та й обнялись!

— Ну, нехай же, — каже пан, — будуть ваші й хати ті, що сьогодні, в добрий час, звелів будувать; ти, Прокопе Івановичу, — каже, — будеш у мене прикажчикувать, а ти, Грицьку, отаманувать.

— Ні, — каже Прокіп Іванович, — нехай він буде ключником, бо він трохи письменний.

Отак-то з того часу Прокіп Іванович став прикажчиком, а я ключником. І як-то воно шпарко здійлось! Вчора ще Прокіп Іванович був немилосердний до панів, а сьогодні і сам панським став! Як кажуть: посміялась верша болоту, та й сама в болото попала!

Як почувли деякі з наших січовиків, що Прокіп Іванович запинився у пана, і вони поприходили. Просять, щоб пан і їх до себе прийняв.

— Що ж ви будете у мене робить? — пита пан.

— Один каже:

— Я буду за трьох їсти твій хліб.

Другий:

— А я співати!

Третій:

— А я танцювати!

— Добре, — каже пан, — добре! І жте на здоров'я, співайте і танцюйте.

Що за втішні та веселі люди були запорожці! А які з них робітники: один за трьох робив. То яка тоді і панщина була? Ігрище. Наступить косовиця, то неначе обозом стоїмо в степу; і пан з нами. Роблять день і до півночі не вгамуються: регіт, сміхи, співають, танцюють; і втоми не знали, бо тоді душі у них були нетомлені.

Після жнив пан налагодивсь їхати у Будища. Раз зайшов до мене в амбар та й каже:

— Як бачу, то тутечки нема суженої Прокопові Івановичу, якось він чортом дивиться на наших дівчат.

— Та він, — кажу, — і дівчат добре ще не бачив, соромиться; сказано, січовик!

— Ні, — каже пан, — нема-таки вам тутечки й пари. Поїдьмо в Будища, то хіба там вже вас оженю.

— Як зволите, — кажу.

Після сього швиденько зібрались та й поїхали в Будища. Прокіп Іванович сів із паном у колясці, а я з Сенькою-кухарем — у бричці. Знатний був з нього кухар — так не проливав же чарки козак: інколи, було, так нали-

гається, що й пан голодний сидить, за те ж було й парили його добре... так не каюся ж.

На третій день і в Будищах стали. Гарне містечко; чимало-таки козаків і панів до чорта: щодня, було, і обідають, і вечеряють у нашого пана. Яких тоді панів не довелось побачить!.. Були між ними й добрі люди, от хоч би Хведір Павлович Мищенко, царство йому небесне! Важний був чоловік: ходив він у кунтуші з карабелею і чуб собі підголював. Було, прийде до нас (а в нас був особливий покій) та й лає панів за те, що вони обижають своїх людей...

Щоб я пропав, коли брешу! Де ж ви теперечки таких панів побачите?

Опріч панів, щонеділі зо всього містечка збирались у панський двір козаки і прості люди. Викотять було їм по бочці горілки, меду, пива; музика грає — та яка ще музика: скрипиці, цимбали, пищалки, бубни, а басюка на ввесь двір, мов той бугай гуде у болоті; от вони й гуляють, і танцюють! А дівчата, якби ви побачили, які тоді були! Одна в одну! Теперечки бог його зна від чого воно, і дівчат таких нема. А найкращі між ними були Уляна Голубівна і моя Оришка, особливо ся Уляна: висока, огрядна, на виду біла, а коса, як гайворон, чорна, аж до колін; око каре, ясне; гляне на тебе, то неначе по коліна в землю вгонить; стоїш, як телепень, та тільки очима лупаєш. А одяга яка: стьожки за траву хапаються, грезетова або єдамашкова юпка, шовкова плахта, виступці золотом вигаптувані, а на шиї гранати, корали, дукачі, як жар, горять.

Ніде правди діти, не раз я зачіпав мою Оришку, — так куди! І не дивиться на мене вража дівчина — все на Прокопа Івановича поглядує; і Уляна теж до його бісики пуска; а Прокіп Іванович од них, як од сатани, і руками, і ногами! Ні до одної не підступав, не то щоб котру зачепить. Однак, як було хто нагадає про Голубівну, то й зашарить; а як прийде вона в двір, то із-за вугла пильно на неї дивиться; видко вже було, що вона таки торкнула його за серце. Так що вже пан не робив, щоб їх спарувать, нічого не вдіяв; хоч і не кажи Прокопові Івановичу: махне рукою та й слухать не стане. А бідна дівчина так вже закохалась, що аж змарніла; не тільки у неділю приходила, і по буднях, було, ходить: набере дівчат та побіля двору і розходжують собі, співаючи... Що тут на світі робить? От пан і намовив Уляну зробити таку

штукерію, щоб вона од себе прислала дівчат, неначеб старостів, сватать Прокопа Івановича. Спершу соромилась небога, одмовлялась, та вже до чого кохання не приневолить!.. Та й вражі дівчата не хотіли було йти в старости, так вже пан своїм звелів, обіщав червоні чоботи подарувать. Ото ж, кажу, як намовив, і приходять дві їх: такі гарні, добре убрані, а ми з паном саме п'ємо чай; от вони вклонились, положили на стіл хліб із сіллю та й кажуть:

— Бувайте здорові, пане, пошли вам, господи, усякого щастя й здоров'я!

А пан буцім нічого не зна — до них:

— Спасибі! Сідайте, щоб усе добре сідало. А що скажете?

— Ми йшли побіля вашого двору, — зацокотіли дівчата, — та й до вас зайшли.

— Спасибі! Чого ж вам треба? — пита пан.

— Ми, бачите, — знов почали дівчата, — шукаємо для нашої дівчини подружжя: так оце зайшли, щоб спитать, чи нема у вас такого парубка чи козака?

— Як нема, — каже пан, — кинувши оком на Прокопа Івановича. — Подивіться, який орел сидить!

— Такого, — кажуть, — і треба нашій дівчині!

— Яка ж це дівчина свата мою панну?

— Уляна Голубівна, — кажуть.

Почувши се, Прокіп Іванович як схопиться! Щось хотів сказать, захапавсь та й слова не промовив.

— Кат зна що вигадуете, — каже пан. — Хіба ж дівчата сватають козаків?

— Так коли ж, — заторохтіли дівчата, — ваш Прокіп Іванович, недурно ви його панною звете, жахається дівчат, як лякана дівка парубків; так оце, бачите, і свата вже його сама Уляна.

— Як так, — каже пан, — то я согласний: вона брва дівчина і чесного козачого роду; та не знаю, чи схоче моя панна. Покличте лишень вашу Уляну, нехай вона сама його спита.

Увійшла Уляна в горницю, очей не зведе, од порога не одійде; то почервоніє, як маківка, то побіліє, як стіна. А Прокіп Іванович крутиться, як муха в окропі, та бубонить:

— Продові дівчата, що вони вигадують, бодай їх! Далі узав пан Уляну за руку і підвів до Прокопа Івановича; він од неї, а я його в спину підштовхую.

— Та не бійся, — каже пан, пхаючи до нього Уляну, — вона тебе не вкусить; глянь, яка гарна! За таку б кралю і я не погребав; годі вам дрочиться, поцілуйтесь!

От вони й поцілувались; дивимось, а наша Уляна і слізеньки розпустила: чи вона засоромилась, чи од радості, бог її зна. Опісля питали, так казала, що «і сама не знаю, від чого». Отак, як поцілувались вони, пан і побіг у спальню, виносить рушники й хустку — те все було вже у його напоготові. Зараз поперецьязували дівчат рушниками; далі пан тиць в руку Прокопові Івановичу хустку та його рукою і застромив її за пояс Уляні: себто молода молодому хустку подарувала.

Нареготавшись вволю, ото посідали; пан напоїв дівчат чаєм та й каже:

— Нікому ж не розказуйте, що тутечки діялось; а завтра сам приїду до тебе, — каже Уляні, — з старостами й молодим, і вже будемо тебе сватати як слід по закону.

Того ж дня надвечір ходжу собі по двору, а Оришка шасть у хвіртку та до мене, як крейда біла, а очі горять.

— Сватайте мене, Грицьку, — каже, — я за вас піду!

— Матері твоїй лихо, — кажу, — ти ж за Прокопа Івановича лагодилась?

А вона:

— Сватайте, кажу, а як ні, то я за Харитона піду.

— Цур, дурна, — кажу, — чи ти здуріла?

— Ще не здуріла, — одказала зітхнувши, — так здурію!

А той Харитон на все містечко був дурень; було, як роздратують його, то він чим попаде, не розглядаючи й кого, так і трощить; і панові від його не раз доставалось. А вглядить, було, гарну дівчину, то зараз і залицяється: сказано, дурень!

Бачу я, що моїй Оришці непереливки, вже хто-небудь сказав їй, що Уляна йде за Прокопа Івановича; жаль мені її, от я їй і кажу:

— Ні, моя голубонько, не підеш ти за Харитона, я тебе буду сватати!

Вона вклонилась та швиденько і пішла собі.

На другий день збирається пан їхати з старостами і Прокопом Івановичем до Уляниного батька; побачив мене та й каже:

— Ну, Грицьку, теперечки і ти шукай собі пари.

— Нічого шукать, — кажу, — сама знайшлась!

— Як сама?

— Так, — кажу, — прийшла та й каже: «Сватайте».

— Хто ж вона така?

— Оришка Пушкарівна, — кажу.

— Глянь, — каже, — гарна дівчина! Помагай тобі, боже. Сідай же з нами, так ми разом дві перепелички піймаємо: од Голуба заїдемо до Пушкаря.

Та й сміху ж було з Прокопом Івановичем на тім залицянні: вона до його, а він од неї, як од чорта; всі вже дивувались, насилу приневолили його поцілуваться.

— Чого ти, Прокопе Івановичу, боїшся, — питаю, — вона ж така тиха та добра, як та горлиця?

— Лучче мені, — каже, — битись одному з цілою ордою, ніж возиться з цими дівчатами, нехай їм абищо!

Од Голуба поїхали до Пушкаря, тутечки нас не чекали; стара мотала повісма біля хати, а старий щось тесав. Глянувши на нас, зараз пізнали, що старости.

— Ох, мені лихо, — каже стара, — а моя Орися як на те занедужала!

Ввійшли в хату, а Орися вийшла з кімнати, щоки горять, а сама ледвє дух переводить.

— Ні, мамо, — озвалась, — я здорова!

Далі глянула на Прокопа Івановича, пополотніла, ледве на ногах, сердешна, встояла; а пан думав, що се вона так од мене, та й каже:

— Вража мати мені надала понавозить сюди оцих січовиків: вони мені всіх дівчат переполохають!

«Може, хто-небудь, — думаю собі, — тільки не я». Зробили як слід залицяння; Оришка узяла хустку, стромляє мені за пояс, а руки дрижать, сльози тремтять на очах; далі поцілувала мене, як мертвого, заплакала та й пішла в кімнату, хапаючись за стіну; і я за нею, — так мені її жаль!

— Орисю, дитино моя, — кажу, — молись богу, то господь тебе й помилує, а я тебе буду жалувати й шанувати!

— Спасибі вам, — каже, глянувши на мене, — за ваше хаскаве слово; я вам до смерті за його буду дякувать!

Отаке-то було моє залицяння!

Вернувшись до себе, зараз пан послав гінця в Полтаву купити нам одягу. Привезли кармазину, люстру, позументів; ото зараз пошили нам запорозькі жупани і що треба, з степу понаводили волів, коней і Пашу привели. Два тижні збирались, поки все налагодили, як панові захотілось; а тим часом пан втішався Прокопом Івановичем. Було щодня посилали за Уляною; прийде — от він і грима на неї:

— Чого се ти не навідаєшся до моєї панни? Ану лишень, одріж їй сорочки!

То вона й міря; тільки доторкнеться до Прокопа Івановича, то він і здригне, неначе його шилом уштрикнули. Або звелить змить йому голову; а ми, прийшовши з коша, не голили голів, от волосся й повідростало. Тільки заходиться Уляна з мителем, а Прокіп Іванович і тіка: що-то сміху було!.. Однак потрошки-потрошки та й спарувались. Не став вже він тікати від неї, сидять, було, вдвох, як ті голуб'яточка, і розмовляють. Прокіп Іванович і за білі рученьки візьме Уляну, і до серця її притулить. Такий щасливий — було, й каже мені:

— Бачиш, Грицьку, як милосердний бог навча нас, грішних! Не так, як дурні люди; за те, що я лаяв всіх панів, і послав мені такого пана, що й на землі зробив для мене рай!

— Що ж, — кажу, — карай боже цим!

Через два тижні після нашого залицяння нас повінчали; в один день вінчались, разом і весілля одбули. І яке то весілля було!.. Батечки!.. Теперечки і в панів такого не побачите. Крий боже, що діялось!.. Зо всієї околиці понаходило такого люду! Одної горілки випили тридцять сорочових бочок, а скільки пива й меду — не перелічиш.. Цілісінький тиждень гуляли!.. А вже як поїхали з перезвою, то розказати не можна, що діялось! В коляску запрягли дванадцяті коней, по парі в простяж, перевивши хомути і посторонки стьожками і червоним люстрином. Жінки наші з дружками і світилками посідали в коляску, а я — з Прокопом Івановичем, пан і бояри їхали поруч верхи. Прокіп Іванович на Паші, сідло і броня залита золотом і сріблом, — аж сяє. Що вже той кінь виробляв! Всіх людей і лякав, і втішав; то підійметься догори і, як чоловік, іде на двох ногах, то стриба, мов дика коза, — от-от, здається, ускочить у коляску.

Як вже одгуляли весілля і випроводжали нас у степи, пан подарував нам на перше хазяйство по плугу волів, по сто овець і по капшуку карбованців. Та й за жінками досталось-таки чимало. Вернулись у степи багатирями і там ще з тиждень добре гуляли! Е, веселе було колись життя! Не буде такого вже й до віку вічного — свята, кажу, була старовина!

Однак до мого життя довелось мені таки прикупити і лиха: моя сердешна Оришка щодень чахла, таяла, як весною сніг. Було, зайде до мене в хату Прокіп Іванович,

гляне на неї та й розпитує: від чого вона так марніє? А в неї щоки, як жар горять, очі неначе вогнем світяться, а сама мовчить, слова не промовить, мов повен рот води. Раз, як так розпитував, і каже мені:

— Ти б, Грицьку, оддав мені твою Оришку на кілька тижнів, то, може б, вона одужала; бачиш, яка гладка стала моя Уляна?

— Ні, — одказала моя Оришка, — ні до кого не піду, світ покину, а свого чоловіка не покину.

Так воно і скоїлось. І году не прожила небога — чахла і вмерла; тихо вмерла, неначе заснула. Ніколи й не жалілась, щоб що в неї боліло, усе, було, мовчить. Тільки перед смертю глянула на мене та й каже:

— Грицьку, помолись за мене богові; од такої щирої душі, як твоя, господь прийме молитву і помилує мене, грішну, на тім світі!

В слободі люди казали, що моя жінка занедужала з очей. Не збрехали; однак, окрім мене, ніхто, і сам Прокіп Іванович, не знали, з чиїх очей таке лихо небозі склалось. З тієї пори отак, як бачите, я зостався удовцем; хоч і знаходились такі дівчата, що пішли б за мене, так я вже не знайшов такої, як була покійна моя Оришка, царство їй небесне!..

Озирнувшись на довге моє життя, гріх бога гнівити, щоб недобре на світі жилось; спасибі і покійному панові: за тридцять п'ять літ не почув од його і одного недоброго слова. А з Прокопом Івановичем він жив, як з рідним братом. Іноді, було, за що-небудь заведуться і полаються, та зараз і помиряться. А, ніде правди діти, частенько-таки й лаялись, бо Прокіп Іванович ніколи панові не вважав і не слухав, якщо звелить не до ладу. Було, йому скажуть: «Так пан звелів», то він зараз і гримне!

— Слухайте пана, а робіть, що я вам кажу. Кажу ж вам, що дуже палкий був покійник: пан йому слово, а він йому два. Раз чорт батька зна за що полаялись: за жида! Поїхали ми в Новоселицю¹ на ярмарок. Прокіп Іванович, як звичайно, сів з паном в колясці, а я з Сенькою — в бричці. Ідемо скоренько — пан не любив абияк їздити; коли, не доїжджаючи верстов вісім до Новоселиці, нечистий пре жидівську халабуду. Стьопка-файтор тука йому: «Пади, пади, звертай!», а в жида незагнуздані коні — ніяк їх ні зверне, ні спинить, та так

¹ Так найперше звався город Новомосковський (приміт. авт.).

прожогом і занесла його нечиста мати прямисінько між фарейтарних. Порвав сучий син хомути, посторонки, забив одного коня; от пан розсердився та й крикнув:

— Ануте, хлопці, стягніть лишень іродового сина і одшмагайте його добре гарапниками!

Хлопці метнулись до жида, а Прокіп Іванович як крикне:

— За що його бить? У його коні незагнудані, чортяка їх зверне! А треба б Стьопці хлосту дати — чом він не звернув?

А пан не слухає Прокопа Івановича та кричить:

— Бийте гаманове вухо, бийте!

Як схопиться Прокіп Іванович та до халабуди, як гримне:

— Не руште! Я вам, сякі-такі, кишки вимотаю!..

А пан до його:

— Що, ти мене, — каже, — на жида проміняв?

— Ну його к бісу, того жида, — одказав Прокіп Іванович, — а правди на тебе не проміняю! За що, — каже, — його обижать? Буде з нього й того, що він жидюга!

Пан усміхнувся та й каже:

— Правда твоя, Прокопе Івановичу, буде з нього й сього... Цур йому! Сідайте, хлопці.

Сіли собі та й поїхали, неначе й розмови між ними не було. А раз так трохи не порізались; думали, що вони обидва сказалися! Щоб я пропав, коли брешу!

Як би вам так гарненько розказати, як воно і справді було? От бачите: Прокіп Іванович був собі дуже щедрий: чого не попроси — і позичить, і подарує; а над панською копійчиною дрижав і, як ока свого, доглядав панську худобу. Було, після оранки потомляться панські воли, а тутечки припаде посилати за лісом на Ігрень, то своїх пожене або у мене попросить, а панських вже не займе. Та й за людьми широко доглядав він, мов рідний батько за дітьми, — батьком його й звали. Було, у кого воли здохнуть, то він йому і панськими виоре; в кого нема на посів, то й своїм засіє. Дуже доглядав він, щоб люди одбували як слід панщину та щоб і собі робили, бо не любив лежнів. Деколи, як хто не вийде на панщину, а собі робить, то він байдуже — погрімає тільки; а як гуляє де-небудь у шинку, то й хлости дасть. Не терпів він ще злодіїв, боже мій, як не терпів: немилосердний до них був! Раз в нашому-таки селі два

парубки вкрали у проїжджого москаля мішок груш; так що вже з ними не робив Прокіп Іванович, як не уговорював, щоб признались, й так ні, та ні, й ні! От він їм і каже:

— Ну, хлопці, коли признаєтесь, то я за се вас не буду бить.

Вони й признались.

— Добре ж, — каже Прокіп Іванович, — за те, що признались, я вас не буду бить, за те, що вкрали, виб'ю! — І добре-таки вибив.

Наокруги по сусідству і чужі його поважали: було з других слобід приходили до його судиться, і вже, як він їх розсудить, з тим вони й підуть. Було, Гуць, юр'ївський управляючий, йому й каже:

— Що се, Прокопе Івановичу, мої юр'ївці ходять до тебе судиться? Хіба ти тільки один між нами й справедливий?

— Ні, — одкаже Прокіп Іванович засміявшись, — то я такий щасливий між вами!

Кохався ще він дуже у скотині — як кажуть, охотник був: було, підбирає і парує волів. А воли тоді були не теперішнім рівня — аж із Карпатських гір бугаїв приганяли. Так ото уродився-таки у нас на хуторі навдивовижу віл: здоровенна махина! Роги по аршину завдовжки, коли не більш, голова й груди чорні, як смола, а сам білий, як молоко. Чого вже не робив Прокіп Іванович, щоб знайти під його паристого: і по ярмарках шукав, і чумаків розпитував — нігде не знайшов; коли вже перед великодніми святками почув, що на Береці в одного пана саме такий віл є. На хоминій хотів було він поїхати за тим волем, як приїздить пан із Будищ. А зимує, було, пан в Будищах, а на весну до нас приїздить у степи. Було, як приїде, то зараз обіжить по сусідах, а тоді панів чимало-таки розплодилось, і зазива до себе в гості. Було, піде з Сенькою-кухарем у загоны, намітить самого ситого вола, та й звелить убити, щоб було їсти панам і слобожанам, бо всіх людей зазивав у двір обідать.

На другий день після того, як пан приїхав, сидимо ми собі з Прокопом Івановичем біля комори і розмовляємо, аж дивимось — пройшов пан із Сенькою у загоны; себто вибирає вола. Весна того року була пізня, не було ще доброї паші, так скотина стояла по загонах. Як побачив Прокіп Іванович, що пан пішов у загоны, то неначе його що торкнуло:

— Ох, Грицьку, — каже, — щоб не попавсь панові на очі наш чорноголовий, бо він, собі на лихо, дуже ситий!

— Хіба пан здурів, — кажу, — щоб такого вола різать!

— Та він на се, — каже, — дурний, йому аби ситий; у панів така мамона, що коли смачне, то вони й жабу з'їдять, і рідного батька! Адже ж Кутьомка їв жаб та й нас ізгамкав!

Отак розмовляємо, сміємось, а тим часом пан повертається з загонів, пройшов собі у садок, а Сенька іде в кухню. Прокіп Іванович і гукнув на його:

— А якого?

— Чорноголового, — озвався.

А Прокіп Іванович як схопиться, як крикне:

— А зась! Дуля вам під ніс! Не дам вам сього вола!

— Як же не дасте, Прокопе Івановичу, — каже Сенька, — коли пан звелів.

— Слухай пана, — гримнув Прокіп Іванович, — а роби, що я тобі кажу!.. Ходім, я вам другого дам.

Пішли; на якого не гляне Прокіп Іванович, усякого йому жаль; далі й вибрав старого й худого, того самого, що вже хотіли згонщиківі продать.

— Ріж, — каже, — цього.

— Як же мені, — каже Сенька, — різать сього худого і старого, коли пан звелів чорноголового?

— Слухай пана, а роби, що я тобі кажу! — гримнув Прокіп Іванович та й пішов собі.

— Що мені на світі робить? — пита мене Сенька. — Не годиться сей віл, буде нам од пана велика халепа.

— Що ж, — кажу, — ріж сього. Прокопа Івановича не переспориш.

Нічого робить, почухав Сенька потилицю та й зарізає сього вола.

На другий день у неділю, понаїздили пани, понаходили й людей повнісінький двір. Прийшла пора й обідать, панам накрили стіл у будинку, а ми з Прокопом Івановичем частуємо й поштуємо слобожан на дворі біля рундука. Коли дивимось — несе Сенька на блюді здоровенний кус м'яса, вже й насмоктався, як той чопок, диба мов не своїми ногами, сюди й туди його хилить. Думаю собі, щоб ще не впустив; до його, піддержую, та так і вносили в світлицю і поставили блюдо перед паном, бо пан має звичай сам різать жарене.

— Ну, пани товариші, — каже пан, узявши ніж, — я вас сьогодні нагодую такою гов'ядиною, що ви подякуєте мене!

Став різать, сюди-туди — не ріжеться: спершу здавалось йому, що ніж тупий, а далі зирк на Сеньку та й пита:

— Якого се вола зарізали?

Мовчить Сенька, тільки очима лупа.

— Не чорноголового? — пита.

— Ні, — насилу прогугнів Сенька.

— Чом?

— Прокіп Іванович не звелів, — каже.

— Так Прокопові Івановичу жаль для мене й вола? — гримнув пан; нахмурився, почервонів, очі викотились... — Тривай же, я йому на пакость всю скотину виріжу. Однеси йому, — каже, штовхнувши блюдо, — сю печину: нехай він ею подавиться!..

Винесли ми ту гов'ядину. Тільки що став я розказувать Прокопові Івановичу, що пан наміряється всю скотину вирізати, аж бачимо, і він сам вибіг на рундук білий, як крейда, і ніж у руці.

— За мною, хлопці, — репетує на весь двір, — ріжте всю скотину! А хто не послухає, то я його самого заріжу!

— Ріж мене! — я первий тебе не послухаю...

А пан і не глянув на його, швидше до загонів та скільки глотки репетує:

— За мною, хлопці, ріжте, ріжте!

А люди, бачите, обідали, так у кожного був ніж у руці. Як почули панський приказ та побачили, як він розлютавався, — нічого робить: так всі, скільки їх не було, побігли за паном та й почали різати. Першого зараз і вклали чорноголового, а там другого, третього і десятого. А Прокіп Іванович так на пана і напират та скільки глотки кричить:

— Дурний, божевільний! І той дурень, хто такого дурня на світ народив!

А пан аж запінивсь із серця, тупа ногами та знай кричить:

— Ріжте, усіх до одного ріжте!

Як же почула скотина кров, як заревуть, як двинуть лавою — батечки, розперли й загони к чортовій матері, декотрі, позадиравши хвости, чкурнули в степ, а другі так і поперли на людей. Боже милостивий, що тоді діялось! Крик, галас, люди тікають, пан тікає; один Прокіп Іванович з місця не зворухнувся, стоїть, неначе кам'яна скеля; не знаю, як його і господь помилював, що скотина не

підняла на роги і не затоптала. Далі, як порозбігались воли, Прокіп Іванович махнув рукою і потяг додому, іде та на всі корки лає пана. Яких ще волів на дворі застукали, то й тих порізали — пар із двадцять, коли не більш, уклали. Удовольнившись себе, пан сів на рундуці та й п'є холодну воду стакан за стаканом. А тут, дивимось, біжить у двір Уляна, та така розхристана, та розпатлана, до пана — як заголосить:

— Паночку, голубчику, рятуйте: Прокіп Іванович здурів!

— Як здурів? — скрикнув пан. — Що ти кажеш, дурна?

— Йй же богу, здурів, — голосить Уляна, аж волосся на собі рве. — Все, що не попаде, ріже: і волів порізав, і овець, і курей, я до його, уговорюю, хрещу, а він мені: «Не підступай, я й тебе заріжу!»

А далі озирнулась, дивиться — то там; то там лежать сердешні волики порізані.

— Ох, мені лихо, — каже, — що ж се таке? Чи не він і сі порізав?

— Не він, — одказав пан, — не він і здурів, а я, моя голубко! Як бачиш, порізав своїх волів, а йому жаль стало моєї худоби, от він з досади і свою порізав. Ей, Грицьку, — гукнув до мене, — сходи лишень до Прокопа Івановича та скажи йому, що годі вже сердиться, нехай іде до гурту.

Пішли ми з Уляною до Прокопа Івановича; дивимось — сидить він на призьбі, підперши руками голову. Тільки що почав йому казати, — як схопиться, як крикне:

— Плюнь йому у вічі! Не піду я до дурня, нехай і він до мене не йде!

Я його улещать, так куди? І на мене розсердився.

— Одкаснись, — каже, — од мене, а то я й тебе вилаю.

Вернувся до пана: так і так, кажу, не йде. А пан і каже:

— Коли він до мене не йде, то я до його піду, — устав та й пішов, а я — за ним.

Прийшли. Пан зараз до його:

— Годі тобі сердиться, Прокопе Івановичу, — каже, — не поможеться вже!

Прокіп Іванович грізно глянув на пана та й каже:

— Дурний, дурний, що ти наробив?

— А ти розумний, — каже, — хіба не те саме?

— Ти думав, — каже Прокіп Іванович, — що дуже мені завадиш, порізавши своїх волів, а я, тобі на втіху, узяв та й своїх порізав.

— Годі ж, — каже пан, — чорт батька зна з чого сердитися; більш копи лиха не буде. Поїдемо в Павлоград на ярмарок та накупимо удвоє скільки порізали.

— А хіба тебе бог, — grimнув Прокіп Іванович, — на те худобою наділив, щоб ти її нівечив? Коли тобі не треба, не псуй її дарма, а оддай бідному. Та бог і скотині дав віку не для того, щоб марно його коротать: блажен, хто і скот милує...

— Не буду вже, — каже пан, — ні різати, ні їсти тієї воловини, тільки не сердься.

— Та годі тобі, Прокопе Івановичу, — озвався й я, — пан давно вже одсердився, а ти й досі гримаєш!

От він простяг до пана руку, обнялись і поцілувались.

— Подивись, — каже пан, глянувши на сердешну Уляну, — до смерті жінку перелякав!

— Шкода, що під руку не попалась, — одказав Прокіп Іванович, — стара вже стала, я б собі молодшу взяв!

Вже й забув, що сердився: зараз і жартувати став.

Добра душа була у покійника! Вернулись у двір, а тутечки й гостей, що позабігали з переляку, поприводили, зібрались і слобожани, і, ударивши лихом об землю, знов почали бенкетувати, неначе й сварки тієї не було...

Як буває набіжить чорна хмарка з вітром, небо горить од блискавки, земля дрижить від грому; перейшла хмара, і знов вияснилось; тихо, буцім нічого й не було.

Та й тріскали ж опісля ту воловину; було й нашим, і чужим — дісталося на долю і собакам, і вовкам.

Отак-то жилося, поки милосердний бог держав нашого пана на світі. Через десять літ після сього, що розказував, приїхав до нас пан і занедужав.

Раз покликав мене і Прокопа Івановича до себе та й каже:

— Як бачу, схотілось моїй душі додому, так оце, щоб вам і без мене добре жилося, ось вам вольні (дає нам до рук бумажки) і кріпості: кожному дарую по сто десятин землі!

— Не треба мені ні вольної, — одказав Прокіп Іванович, — ні землі: був вольним і буду; а як ти вмреш, то на чорта мені твоя земля? Дітей у мене нема, буде з мене і одного сажня землі!

— Жінці достанеться, — каже пан.

— Буде з неї й того, що після мене зостанеться, спасиби тобі.

Та се кажучи, порвав на шматки ті бумажки, а я, глядячи на його, і собі.

— І в мене, — кажу, — нема ні дітей, ні жінки, не треба й мені!

— Як бачу, — каже пан, похмурившись, — хоч ви й старі вже, а дурні, не знаєте ви пакосного нашого світу... Тридцять п'ять літ, як з коша, а й досі січовики!

Через два тижні після сього важко зробилось панові: наступила смерть. Запричастили його, зібрались і люди зо всього села прощатся... Боже мій, як згадаю, який тоді сум напав на всіх слобожан — неначе яке куриво простяглося над нами. Одно — жаль нашого батька; друге — господь бере до себе доброго, розумного пана, а хто знає, якого дасть намість його? Умираючи, пан звелів, щоб його поховали не на цвинтарі біля церкви, а на кладовищі.

— Жив, — каже, — між людьми і мертвий з ними будуть лежать... а Прокопа Івановича, — додав, — як умре, положіть поруч мене.

Недовго жилося Прокопові Івановичу після пана, здається, і року не прожив — з журби і вмер. І як-то чудно убивався він за паном: ні сльозою, ні словом не виявив він жалю; ніхто не чув, щоб він хоч раз згадав пана... Сидить, було, собі мовчки, звісивши на груди голову, з хати і не вийде. Деколи швиденько схопиться за шапку та й піде; не дійде до воріт і назад вертається.

— Куди се ви збирались? — питає Уляна.

— Хотів був до пана йти, — одвітить усміхаючись, — дурний, і забув, що вже він вмер.

І знов повісить голову і замислиться. Отак день за день все йому гірш ставало, побілів, вичах, не їсть, не п'є, не спить. Станеш, було, що-небудь йому розказувати, а він мов тебе не чує. Що вже ми не робили, а особливо сердешна Уляна, щоб розбити його тугу, — нічого не вдіяли. За кілька днів до смерті сидимо ми з Уляною біля його, а він і каже:

— Як помру, поховайте мене не поруч пана, а в його ногах.

— Пан же звелів, — каже Уляна, — поруч поховать? А Прокіп Іванович:

— Слухайте пана, а робіть, що я вам кажу!

І пана вже нема, а він своє: «Слухайте пана...» Так його й поховали біля панських ніг... І тепереньки на кладовищі стоять хрести напроти, неначе один на одного дивляться...

ДОРОШ

Миколаю Кіндратовичу Бродському

Після шведської пожоги, тоді, як протурили запорожців з Чортомлика у Туреччину, аж в Алешки¹, був військовим осавулом оцей самий Дорош, що розказую. Багато дечого доводилось мені про його чути ще в Січі, і розказували, що він з біса був завятий, і дуже письменний, і знав по-турецькій і по-татарській, і був за толмача. Як же кошовий Мелашевич вивів запорожців із Туреччини² і знов осадив кіш на наших вольностях біля річки Підпольної, то Дорош розміряв окопи і розкати, бо знав і кріпості будувать. Скінчивши своє діло, недовго він заставався в коші, дуже вже старий був, і, подякувавши за хліб-сіль, помандрував собі у степи, щоб де-небудь сісти зимовиком і завести пасіку, бо дуже кохався у бджолі. Шукав старий собі місця, шукав та й сюди зайшов на Малу Тернівку; якось йому подобався наш лиман; та нащо й шукать луччого захистку: кругом — вода, а по середині — острів, не треба й обгороджуватися; от він тутечки й осадивсь. Тоді, як старий сюди прийшов, у лимані тільки й росли де-не-де осички, терни та лоза; а він вже понасаджував скрізь дерев'я, нащепив груш і яблунь, неначе ліс який розвів. Так тутечки у його велика пасіка була — може, колодок з двісті, коли не більш. За медом було приїздили купці з Харкова, з Білгорода. Дорош тими грошима, що за мед добував, ніколи не користувався, а віддавав їх бідним людям на будову, що приходили у степи селиться зимовиками, або однесе на церков до ігумена Самарсько-Миколаївського монастиря.

Ті козаки, що сиділи тутечки зимовиками і знали Дороша, от як розказували мені про його життя у лимані. Жив він на тім острові неначе який пустельник: з власних рук годував диких кіз, сайгаків, журавлі ходили за ним слідком, як собаки, під його хатою плодились бабаки. Ходив він, як чернець, у високій шапці, у чорній хламиді і підперізувався ремінним поясом. З себе був дуже високий, а борода, біла як молоко, доходила аж до

¹ Старий кіш зруйновано 1709 року, а осадились у Алешках 1712 р. (приміт. авт.).
² Осадили Новий кіш на річці Підпольній 1735 року (приміт. авт.).

колін. Такий, розказували, був з його дідуган, що хто б його не вздрів, то самі в'язи хиляться, щоб йому вклонитись. Тоді тільки й було зимовиків, що на річці Самарі, де теперечки Кочережки, та біля нас, де Василівка, у Бродчині і там ще — у Водяній. То було по великих празниках; народ приходив до Дороша, неначе до церкви, тоді тутечки не було церков; от він і читав їм євангелію, апостола і псалтир. Люди кажуть: «На самоті чоловік живе з богом»; то хоч і не в церкві слухаєш те слово бже, а все ж таки полата воно тобі душу, особливо почувши його з уст чесної пред господом людини. Старого Дороша всі дуже поважали: було, як заведуться про щонебудь або шкоду один одному яку вчинить, то йдуть судиться до старого.

У ті часи, як Дорош тутечки проживав, набігали ще на слободи татари: оце ж їх і шлях, що йде побіля лиману, бо тут скрізь од річки Самари аж до річки Орельці — водопої, а по горах — багацько родників і криниць. Було, як почують хуторяни, що йде татарва, то заганяють скотину і ховаються по байраках і котловинах; як же, бувало, слобожани турнуть звідтіля татар, то й вони, де не візьмуться, на коней, за мушкети, і собі проводжають непростених гостей. А Дорош — так ніколи не тікав: сидить собі на пасіці — і байдуже йому.

Раз, як так проходили татари, Дорош варив собі на вечерю куліш, а татарський ватажок побачив, що з комина іде дим, і послав кілька вершників подивитись, хто там живе.

— Коли молодий, — каже, — то візьміть його у ясир¹, а старий — чикин² йому башка.

Такий, бачите, у них був басурменський дряпіжний звичай. Поїхали татари у лиман та, як кажуть, «не спитавши броду, не лізь у воду», і загрузли в болоті. Стали гукать, так Дорош вийшов і розказав їм їхньою мовою, куди об'їхать; от вони і приїхали до його. Побалакав він з ними, показав свою пасіку, город, — так гарно у його в садочку: було це саме в спасівку, як вже і дині, і кавуни, і садовина поспіла. Вернулись вершники до свого ватажка, розказали йому, що бачили, от він і сам приїхав до Дороша в гості. Нагодував його старий медом, кавунами і чим бог послав. Ватажок цілісінський вечір з ним проба-

¹ Узять у неволю (приміт. авт.).

² Одрубати голову (приміт. авт.).

лакав, тут у його у хаті ночував, а на другий день, прощаючись, подарував Дорошеві турецький килим і обіщав, як буде повертаться, знов до його заїхать. Так не привів йому бог вернутись, бо там десь за Берекою гетьманці перехопили його загін і завдали такого чосу, що й сам ватажок там же й ніжки відкидав, а його орду у три вирви гнали аж до річки Самари.

Як тікали вони побіля лиману, у одного татарина зашкандибав кінь; бачить сердешний, що вже йому не втекти, бо за спиною козаки — нічого робить! — от він з коня та в очерет і приліз до Дороша.

— Рятуй! — каже. — Як вирятуєш, то я твій навіки!

— Не знаю, як мені тебе й врятувать, — одказує Дорош, — бо ніде гаразд сховать; певне, сьогодні ще понаходять наші козаки та й витягнуть тебе із-за печі; і в болоті теж не сховаєшся, бо і там вони обнишпорять усі кутки; дуже вже ви нам надозолили!

Однак подумав-погадав старий та й вигадав, як його сховать. Викопав у пасіці ямку, так, щоб тільки улізти чоловікові до пліч, і посадовив туди татарина, а зверху накрив його вулієм — був у старого зайвий вулій, дуже великий. Тільки що обгорнув його гарненько землею, буцімто й справді колодка з бджолою, аж бачить: ідуть до його козаки; інші з радощів, що втерли носа ворогам, вже й понапивались.

— Добри вечір, діду! — кажуть.

— Спасибі, — одказує Дорош.

— А нагодуйте нас, діду, медом, — просять. — Бачите, яка у вас гарна пасіка!

— Добре, дітки, — каже старий, — є за що і нагодувать, добре одчухрали татарву!.. Ідіть же у хату: на тім тижні підрізував, то тамечки у мене в чулані готовий мед.

Деякі хотіли вже йти у хату, а другі не згодились.

— Ні, діду, — не хочемо ми тижньового, давай нам з самого підкопу, свіжого!

— І той же з підкопу, — каже Дорош, — однаковий.

— Не хочемо ми того, — гомонять козаки, — давай нам свіжого, а не даси, так ми, не питаючись, і самі візьmemo!

А там вже деякі і на горище полізли, шукають, чи нема сала або горілки.

— Тю на вашого батька, — каже Дорош, — бачу, вам коли мед, то й ложку?.. Іжте який дають!

Так куди! Не слухають, ще й лаяться почали; сказано,

п'яні, а за п'яними і тверезі теж собі все заходжуються біля великого вулія, під котрим сидить татарин. Бачить старий, що непереливки; не дасть, то вони і самі перевернуть великий вулія, тоді вже поминай як звали татарина.

— Ну, тривайте ж, хлопці, — каже, — як бачу, треба вам дати свіжого, нічого з вами робить!..

Тільки що узявся за одну колодку, щоб зняти, а козаки і гукнули:

— Давай нам, діду, з сієї, з великої: отутечки багацько меду!

— Не можна з сії колодки, — одказує Дорош.

— Чом? — загомоніли козаки, — давай, кажемо, з сієї, а не даси, ми й самі візьмемо — нам рук не позичати!

Дорош завіря їх, що паройки накинув у сю колодку, так буцім не їм і кажуть; одно товчуть: «З сієї та й з сієї!» Кругом обступили, декотрі вже і за колодку беруться. Що тут на світі робить? От Дорош і каже:

— Слухайте, хлопці, не руште сієї колодки; бо як схочу, то дарма, що велика, а не добудете ви з неї і одної краплі меду, хіба тільки чортяку побачите!

Та й гукнув до татарина, що йому робить.

— Сількісь, — одказав один з козаків, — я ще на своєму віку не бачив чорта, — подивлюсь, яка у його парсуна!

За вулія, тільки підняв, а татарин як вискалиться, як зарже не своїм голосом, а козаки: «Свят, свят!» — врозтіч та якомога навтікача.

— Постривайте, хлопці, — гука Дорош, — я вам меду дам.

А вони тікають та лаються:

— Подавись ти своїм медом! Годуй того, що під вулієм сидить!

Через тиждень, як все втихомирилось, розказав Дорош хуторянам про сю кумедію, — од їх він вже не таївсь, — так вони дуже сміялись і прозвали того татарина чортом. Три годи жив він у Дороша, а там на теплого Миколу пішов у Самарський монастир та й перехрестився у нашу віру. Знатний вийшов з його чолов'яга, а вже який скусний був коновал: і скотину лічив, і свиней, і бочлячки на людях вигоював. Проживав він десь за річкою Орелькою, тамечки й оженився; се ж його і унуки — чортенки, що живуть у Водяних Хуторах.

А то ще розкажу вам, як гайдамаки приходили до Дороша за грішми. Тоді тутечки по степах до чорта їх

вешталось; тільки почують, було, що у якого-небудь хуторянина завелись гроші, то й набіжать — і мучать, і печуть його, поки не віддасть усього до копійки. Так ото, кажу, і до старого нечистий їх приніс. Раз уночі чує він — хтось турготить у віконце.

— Хто там? — пита.

— Відчини, — одказують, — та засвіти світло, то сам побачиш, хто, коли тобі не повилазило.

Засвітив старий каганець, відчинив двері — увійшло їх три чоловіка. Як глянули на Дороша, на його високий зріст, грізний погляд і бороду аж до колін, — уперше довельсь їм його побачить, — так і прикипіли до порога; ні один слова не промовить, дивляться тільки та очима лупають. І Дорош зараз побачив, що це за люди і чого їм треба.

— За грішми? — спитав.

— Еге, — пробедькотіли гайдамаки, низенько вклонившись.

— Розумні! — каже Дорош. — Знали, коли й прийти: продав мед, так чимало тих грошей назбиралось, буде з вас.

— Спасибі вам, діду, — кажуть гайдамаки, — за вашу ласку.

Одімкнув старий скриньку і вийняв капшук із грішми.

— Мені, — каже, — не треба грошей, я вже на ладан дишу, не собі і дбаю, а на бідних, на церков божу, от на кого!..

Та, це кажучи, і положив капшук перед іконою святого Миколая-чудотворця:

— Беріть, — каже, — се його гроші!

Сюди-туди, стоять гайдамаки, засмутились — бачите, страшно брать. Коли один з них, мабуть, завзятий був і каже:

— А що, хлопці, на його усі дбають, а на нас ніхто, так нам не гріх від його поживиться.

Та, не побоявшись бога, за капшук... як скрикне, так йому руку й скорчило.

— Змилуйся, діду! — голосить гайдамака, упавши перед Дорошем навколюшки.

— Не я тебе скарав, — одказує старий, — не мені тебе й милувати.

— Хоч навчи, — каже, — що мені на світі робить, як господа благати, щоб він мене помилував, грішного?!

— От що роби, — каже Дорош, — працію сією рукою,

що зосталась, і все, що не заробиш, віддавай бідним і на церков божу; як роздаси стільки, скільки загарбав у других, то тоді і господь помилує!

Гайдамаки вклонились низенько Дорошеві та й пішли собі, облизня піймавши.

Дорош жив на світі більш як сто літ; помер саме у той рік, як скінчили лінію, що копали за Берекою. За кілька днів до його смерті прийшов з Самарсько-Миколаївського монастиря ігумен, висповідав, запричастив старого і, як віддав він богові душу, поховав його. Так отой ігумен от що розказував:

— Сиджу я, — каже, — у своїй келії і читаю святе писання, коли так ненароком зирк — аж стоїть передо мною Дорош, як живісінський. Тільки що хотів я скрикнути: «Здоров був, Дороше!», а він каже: «Поспішай до мене, я вмираю!», та й щез. От я, — каже, — помолвившись богу, зараз-таки й рушив.

Після його смерті ніхто не знає, куди поділась його худоба, тільки й бачив я його псалтир, що доставсь старому панові. Частенько доводилось мені і в руках держати той псалтир. На першому листу було написано: «1652 р., марта 10 послав мені бог сина Дорохея». Себто його, Дороша, а записав, виходить, його батько. Відкіля прийшов старий, і в коші не знали; може, він і шляхетського роду, бо дуже письменний був і вірші komponував. На остатньому листу в тім же псалтирі, що розказую, були написані вірші, певне, не хто, як він сам їх і komponував; я їх напам'ять знаю; от як вони починаються:

Гуляють думи-діти
По зелених степах,
Гуляють, не вертаються,
Невідь, куди діваються!..
Німі думи, невидючі,
Ніхто вас не вгадає,
Ніхто й не побачить;
Які ж вони, тільки й знає
Відне мое серце.
Думи, кривні мої діти,
Що маю з вами чинити?
Чи по світу сиротами вас пустити,
Чи вкупі з собою в землю закопати,
Земля еси — і в землю закопають,
А думки з душею
У небі витають!
Нехай же летять туди, де не плачуть,
Де радощі одні.

Там їх пізнають і побачуть,
Бо од щирого серця вони.
Од щирого вони серця,
Од козацького серця,
Од кріпкої волі,
Од ледачої долі..
Ой у полі на могили
Навіки козак спочив;
Не кропили тії могили
Сльози милої, котру любив;
Не приходять й товариші —
Десь далеко розійшлися..
Тільки з неба спускаються
Щовечора думки
Й на могилиці іграються,
Як маленькі дітки.
До прохожих підлітають
І тихенько їх прохають:
«Люди добрі, згадайте козака!»

Покійник, старий пан, пошли йому господи царство небесне, читає, було, нам ці вірші та й каже:

— Велика була душа у сього чоловіка: разом хотіла жити на небі і на землі!

Розказують ще, що як Дорош умирав; то заляв ліс у лимані і заборонив, щоб ніхто не рубав там дерева.

— Хто, — додав, — не послухає, то я мертвий устану і його лозиною протурю!..

Спасибі-таки старому, що заборонив у лимані рубати ліс: весело й глянуть, як воно порозросталось! Деколи підеш погулять, то аж дух радується: кругом острова верболіз, неначе огорожа стоїть, а там починаються вже товсті та високі дерева, що оточують зелену поляну, де стояла Дорошева пасіка; тут недалечко і криничка, відкіля він воду брав. Так гарно: черногузи несуться по високих вербах, бугаї гудуть у болоті, пташечки щебечуть, особливо соловейки — там їх сила: кругом, бачите, вода, так не закрадеться туди кішка, і ловить не велено, так ніхто їх і не полохає.

Однак як старий не закликав не рубати у лимані дерева, а знайшовся такий сміливий дурень, що хотів був зрубать, та трохи і сам там не загинув. Ось як воно було. Жив у нас при київському заводі ляшок пан Бужинський. Такий з його і пан, як за денежку пістоль; та вже, бачите, у них все пани: і лакей пан, і кухар пан, пан пана, і батогоми чухрає. Об'їжджав він під верх коней і був такий сміливий, що нічогісінько на світі не боявся. Раз на зелені свята зійшлись наші парубки у шинок погулять; от

і він пристав до них у компанію. Балакали-балакали та і стали розказувати про відьом, про вовкулаків, як мертві устають уночі та лякають живих людей. Ляшок слухав-слухав та й каже:

— Брехня сьому; нема на світі ні тих відьом, ні вовкулаків і на мертвих нічого нарікати, бо й вони тихенько собі лежать у землі... Я, — каже, — нічого не боюся і нічому не вірю!..

А один з парубків і каже йому:

— Коли ти нічого не боїшся, так піди у лиман у глупу ніч і зрубай там дерево.

— А що ж, — каже ляшок, — піду та й зрубую; ніхто мені не заборонить.

Заспорили і об заклад на карбованця побились. Так саме, як вони спорились, увійшов у шинок гуменний Оверко. Почувши, що ляшок наміряється йти у лиман зрубати дерево, і пита його:

— А хіба ти не знаєш, що покійник Дорош заляв і заборонив рубати дерева у лимані?

— Знаю, — одказує ляшок, — та він мені не указ; я його і живого не злякався б, не то що мертвого!

— А як він тебе звідтіля, — каже Оверко, — протурить лозиною?

— Не бійсь, — каже, — я шляхтич; нехай він туря лозиною вас, дурних хлопів!

— Ну, гляди ж, пане Бужинський, щоб не досталось і твоїй шляхетській спині та щоб і не довелось тікати до ляску у болото! Якби можна було його рубати, — каже, — то досі б до кореня його вирубали.

Та, це кажучи, і пішов собі додому; а його хата була недалеко од лиману, тутечки біля току. Опівночі, так як закукурікали півні, пан Бужинський узяв сокиру і пішов собі у лиман. Ніч була дуже темна — ні зірочки; небо замалось хмарами, неначе налагодилось на дощ. Провели хлопці ляска аж за панський будинок, бо дорога у лиман тоді йшла поза кривим плесом, там і місток був. Провівши ляска, парубки вернулись у шинок і стали його дожидатися. Ждуть та ждуть, — не йде, а вже б пора й вернутися: стало і на світ займатися, а його, іродового сина, нема та й нема.

— Оце пеня! — кажуть хлопці. — Щоб чого не сталося з ляском? Тоді буде і нам халепа!

Вже їм не так страшно Дороша, як Прокопа Івановича.

— А що будемо робити? — питає один одного.
— Ходімо, — кажуть декотрі, — виручать гаспидського чванька. — Таке, бачите, прізвище ляшкові дали.

От і пішли, та побоялись йти у самий лиман, а з сього боку, з ближнього, од слободи, щоб через воду гукнуть до ляска: коли він у лимані, то обізветься. Підійшли до берега, прислухаються, приглядаються — нічого не чують: у лимані не тільки ніхто не рубає і не ходить, бо почули б, залопотіло. Стали гукати: «Пане Бужинський, а, пане Бужинський?..» Коли чують, щось забелькотіло у болоті: парубоцтво ближче, знов гукають, знов озивається, туди — аж то ляшок по самісінькі вуха загруз у болото і ніяк з багна і очеретяного коріння не виплутається. Пішли були хлопці, щоб його вирятувати, так не можна і близько підступити. Бачать, що так не витягти його, от вони принесли од гуменного вірьовку: кинули її ляшкові, а він обв'язав себе попід руками, от його і виволокли на суше. Увесь убрався у тванюку, мов чортяка. Стали розпитувати — щось гугнуть, ніяк його і не второпаєш, що він верзе. Узяли його хлопці на оберемок, понесли у плесо, виполоскали, обмили та й принесли у шинок. Мій боже милій! Страшно на його й глянуть: як стіна, білий, труситься, неначе трясця його трясє; вся пика, шия і руки посмуговані. Зняли сорочку — так батечки! Спина аж почорніла, неначе його, як москаля, крізь строй ганяно. Дали йому хлопці осьмушку горілки; випив, сердешний, і трохи опам'ятувався. Посадили ляска за стіл, стали розпитувати; от він їм і розказав, яка притча трапилась йому у лимані.

— Дійшов я, — каже, — до Кривого, нічого мені не страшно; тільки ж що перейшов через місток у лиман, а тут щось як замаха крилами над головою та пугукне, так у мене і затрусилась жижки, незчувсь, як і присів у траві: роздивився, аж то пугач схопився з верби. Іду дальш, — так сумно стало, неначе хто за комір хапа, і сам не знаю, від чого; ніколи сього зо мною не траплялось. Хотів був вже назад вернутися, так подумав собі: «Парубки сміятимуться, просвітку мені не дадуть». Перехрестився і пішов у той куток, де пасіка була у старого. Озирнувся — нема нікого, тихо; от я і почав рубати: цюк раз, цюк удруге, заміривсь утретє, а мене як шмагоне щось лозиною, — зирк — аж стоїть Дорош!... Високий-превисокий, з гуменного заввишки, а борода біла та довга, аж до колін. Як глянув я на його, то чуб так і поліз

догори, неначе з цебра окотили мене холодною водою; стою собі, з місця не зворухнусь, пальцем не смикну, а він мене шмага лозиною; шмагав-шмагав... Як же дошкуливав, відкіля в мене і сила узялась, — від його та навтікача; а Дорош за мною, так мене і лущить, я в болото — і він у болото, так і шкварить мене то з того, то з другого боку, а я все в болото та й забравсь аж по самісінькі вуха. Якби, — каже, — ви не прийшли через який там квадранс, то б довелось там і пропасти. Ні, вже теперечки, — каже, — не тільки сам не піду рубати Дорошеві дерева; а ще й десятому закажу не ходити.

Бач, який розумний став; не даром кажуть: «Мудрий лях по шкоді; як коней покрали, стайню став замикає!» Так ото, як скінчив ляшок своє оповідання, то вже і світ став, почали й люди у шинок збираться, бачите празник; як почули, що здійлось з ляшком, дивуються, аж руками об поли б'ють; далі, скільки їх не було, і парубки — всі пішли у лиман подивиться, де там Дорош дав хлости ляшкові. Ідуть побіля двору, а у тят годую. «Куди се?» — питаю. Розказали, от і я з ними пішов. Дійшли ми до того місця, де лиха мати надала ляшкові рубати дерево, дивимось: надрубаний клиночок і сокира біля його лежить, кругом того клиночка потолочена трава і багацько розкидано поламаної лози, певне, на шляхетській спині пана Бужинського; тут же лежить і повісма з два прядива (бог його зна, відкіля воно і взялось). Ще видко було слід якраз з того кутка, проти котрого Дорошева могила; тутечки і лоза рясна: мабуть, як ішов покійник, то тут її і наламав. Та вже ж і дивувались наші слобожани, не так тому, що покійник завдав панові Бужинському халазію, як тому, відкіля узялось те прядиво? Боялись до його і доторкнуться; та вже гуменний бачить, що ніхто не бере, і узяв.

— Згодиться, — каже, — на віршовку, може, доведеться ще якого-небудь дурня виволокти з болота.

Пам'ятавав ляшок ту прочуханку до нових вінників! Було, як наїдуть гості до старого пана, то він і звелить ляшкові розказувати, як його Дорош оддубасив. Хоч воно і давно минулось, а було, як почне сердешний розказувати, то й дрижить і озирється, неначе Дорош стоїть за плечима з лозиною; а пани слухають та сміються, аж заживіт хапаються. Недаром, бачу, кажуть: «Чужа біда — людям сміх».

МІРОШНИК

Михайлу Михайловичу Шидловському

У Вербівських хуторах був у мене кум Сидір Кравченко. Хуторяни мірошником його прозвали, бо збудував він собі вітрячок та так його гарно налагодив, що який би тихий вітерець не вів, усі вітряки стоять, а його вітрячок крутиться. Знатний був чолов'яга той Сидір — правдива душа, навіки чесна і богобоязна. Частенько мені доводилось бачиться з ним, бо тоді ходив я ще на охоту качок стрілять; деколи підеш понад плесами, то й незчуєшся, як і за Варварівкою опинишся, біля Сидорової хати; от, було, зайдеш до його та й переночуєш у вітрячку. Раз по весні налетіло до нас на Тернівку гагар; от я узяв рушницю та й пішов, чи не встрілю якої. Очереги ще не дуже піднялись, так ніяк не підкрадешся: птиця, бач, дуже сторожка; тільки зблизишся — зараз посутеніло, проминувши кумів хутір, підкрався і встрілював-таки одну. Підходжу до вітрячка, бачу — світиться у віконце, прорізане у дверях, — так собі, невеличке, голова тільки й пролізе, — та й думаю собі: усуну я у те віконце гагару, за що вона здасться кумові? Зійшов тиенько по східцях та й сунув у віконце; а кум побачив, як скрикнув: «Свят, свят!» — та ну хреститься. Дивлюсь у щілину, а він аж зблід, аж борошном його посипало; я тоді як засміюсь...

— Не лякайся, — кажу, — Сидоре, це я! Відчинив двері, увійшов, а він дрижить та все знайхрестить мене, думає: чи не чортяка це у моєму образі прийшов до його.

— Не бійся, — кажу, — я сам тебе перехрещу! — та й перехрестив.

— Се ти, Грицьку? — пита.

— Та я ж, — кажу.

— Ну та й здорово ж ти мене налякав, — каже, — як побачив я твою бісовську гагару, то вона мені здалась страшніш од самісінького чорта.

— Як-таки, — кажу, — злякалась птиці. Се, — кажу, — від того, що у тебе казна-що на думці; ми не святі, щоб до нас чорти ходили.

— Е, — каже, — коли ж, бач, я ляканий: мені вже два рази привиджувалась якась мара.

— Чи не така, — кажу, — як і ся?

— Коли б така, — каже, — а то превелике мені лихо напропорочила!

— Як же вона тобі привиджувалась? — питаю.

— От слухай, — каже, — та й міркуй собі, коли розчовпеш, що воно за мара така. Ти ж знав, — каже, — старшого мого сина, Івана?

— Як не знать, — кажу, — йому ще «Батьків син» прізвище приложили.

— А знаєш, з чого йому таке прізвище приложили? — пита.

— Не знаю, — кажу.

— Так слухай, — каже. — Як я одружився, на перший рік послав нам бог сина, оцього Івана. Уродився він дуже слабый; думали, що зараз і вмре: уночі й охрестили. І розказать не можна, яка нам морока була з тією дитиною: цілісінький день і цілісіньку ніч кричить, неначе з нього чорти лика деруть. Бідна моя жінка за ним і сама трохи ніг не відкинула, а воно, сердешне, висохло і викоренилось — одні тільки хрящі zostались. Через два роки послав нам бог другого сина. От матері вже не до хорого; та, по правді кажучи, і обридло воно таки нам: чимало прийняли ми гріха, благаючи господа, щоб він прийняв його до себе. Було, жінка возиться з меншеньким, а сього, слабого, положить на піл, то воно кричить, поки не посиніє і не простягнеться, як неживе. Було, вернусь я з вітряка і стану гримать на жінку, то вона обіллється сльозами та й одкаже:

— Що ж мені з ним робить? Воно і само вмре, і мене з дитиною за собою потягне!

Дуже мені стало жаль хлопчика. Було, візьму його на руки, от воно і замовкне; от я і ношуся з ним: піду молочь, то й його з собою беру. Пестую його, годую кашкою; стало воно потрошку та потрошку одужувать, піднялось на ноги і забелькотіло: «Тату, бозя». Через два роки виходилось, і такий з нього гарний хлопець став, що кому не скажеш, що це той плакса, що хирів, то й віри не йме. А до мене так привикло, що й матері не знало; було, жінка стане надівать йому сороченьку, то воно од неї і рученятами, і ноженятами.

— Іди собі геть! — заголосить. — Нехай мене тато одягає.

То, було, я його і обуваю, і одягаю. Деколи восени або зимою поїду у поле та його не візьму, то такий галас

підійме, за возом женеться та просить, щоб і його з собою узяв. Було, і змерзне, і виголодається, а мовчить, терпить, аби тільки з батьком бути. Як вже підріс трошки, то було, бог його зна, від чого, думку мою відгадував: інколу, як уночі мелеш, вигорить у каганці світло або нестане в гамані тютюну, то він прокинеться, принесе мені та й каже:

— Спочиньте, тату, а я за вас догляжу!

То я й засну, а він пореється біля млина — і засипа, і одсипа, неначе мірошник. Так від того, що він мені так догоджав і я кохався в йому, хуторяни і приложили йому прізвище: «Батьків син». Виріс мій Іван, такий став з нього бравий парубок, що кращого не було у всій околиці: головою вищий од мене, а вже що за добра та щира душа, то не знаю, чи наградив кого господь такою дитиною. Вже став я шукать йому подружжя, так на яку дівчину не гляну, усе здається мені — не до пари. Коли раз заїздить до мене, десятник та й каже:

— Голова казав, щоб ви навідались до його у Вербки, щось має вам казати.

На другий день раненько пішов я у Вербки. Уходжу у волосне правленіє, дивлюсь — повнісінька хата народу, голова з писарем сидять за столом і розглядають якісь бумаги. Підійшов я до столу і кажу:

— Здорові були! А чого вам треба?

— Некрутський набір, Сидоре, — одказав голова, — твій Іван на черзі. — Неначе гострим ножом мене в серце штрикнуло, неначе поміст підо мною ходором заходив: ледве встояв на ногах.

— Що, — каже голова, — жаль батьківського сина, аж з виду змінився?

— Ні, — кажу, — поспішав до вас, так трохи втомився. Сам не знаю, що й кажу; сів на лавці та й попросив напитись. Принесли кухлик, ледве проковтнув, — так мені горло здавило. Оддихав трохи та й пішов додому. Іду, нічого не бачу й не чую, неначе неживий; вийшов у степ, ударивсь об землю і облився сльозами, гіркими сльозами... Наплакавшись уволю, умивсь біля плеса, щоб не пізнали, що плакав, та й пішов додому. Не доходячи верстви зо дві до моєї хати, дивлюсь — іде Іван мені назустріч. Куди б я пішов, то вже як вертаюсь, він вийде до мене назустріч. Тільки його побачив, знов мене вхопило за серце: «Хто мене тепереньки, — думаю собі, — буде стрічати? Хто доглядить і втішить на старості?..» Глянув він на мене та й пита:

— Чого се, тату, ви так з виду змінились? Може, нездужаєте?..

— Некрутський набір, сину, — кажу, — завтра підемо у... — нестало й мови, так я тільки махнув рукою у ту сторону, де Вербки.

— Чого ж ви зажурились, тату, — каже, — хіба не знали, що я на черзі?

— Не знав, — кажу, — і в голову собі сього не клав! Став він мене втішати, заспокоювати:

— Не журіться, тату, — каже, — некрутства, як смерті, не минуть; послужу, — каже, — коли господь поможе, богу і государеві, прийду до вас у одпуск, оженюсь та й вас візьму до себе!

Заголосила й жінка, як довідалась про наше горе; та вже, як вона не вбивалась, а я добре бачив, що не так їй жаль сина, як мене. На другий день повів я Івана у Вербки; зміряли його, огледіли та, забивши у колодки, і погнали у Катеринослав. І я з ним пішов. На моїх очах у некрутському присутстві виголили йому лоб, одягли москалем, а там знов погнали, не знаю вже куди. Як стали прощатися, то якби нас не розняли, то, здається, так би обох і в домовину положили. Не знаю вже, як би я і до дому вернувся, коли б не наші хуторяни, вертаючись з Катеринослава, не довели мене і не догледіли у дорозі.

Як несамовитий став; сяду, то вже не встану, поки не зведуть; хоч три дні не їстиму, а вже не попрошу, поки не нагодують, як маленьку дитину. Було, жінка й діти, дивлячись на мене, плачуть, а я й не чую того хлипання і не бачу, як вони за мною убиваються. Возили мене до знахурок, і піп уговорював і молитви читав, — так нічого-сінько не вдіяли.

Коли на восьмий місяць привезла жінка з Павлограда од Івана письмо. Пішли до батюшки, от він нам і прочитав. Пише Іван, і пише власною рукою, бо вже й письменний став, що він, хвалити господа, живий і здоровий, що й начальство його любить, а служить він у кінній артилерії аж у Верходніпровському. Як прочитали мені те письмо, то неначе світ я побачив. Було, як гірко мені стало, не, то я піду до Майбороди або в Варварівку до писаря, то вони мені по-десять разів те письмо читають; вже і напам'ять його вивчив, неначе й сам письменний: на яке слово не гляну у тому письмі, то й знаю, що воно таке. Було, молюся уранці і ввечері, то з молитвами і письмом прохарамаркаю... Полегшало мені трохи, однак усе-таки

нуджуся світом, ніяк не заспокоюсь. От люди і стали мені совітувати:

— Ти б, Сидоре, навідався до сина, проходився б, то, може б, і одужав.

Як се почув, то неначе мені очі розв'язали: зараз-таки і зібравсь, взяв з собою грошенят та й помаїдрував у Верходніпровське. На сьомий день і там став. Розпитав, де москалі квартирують; от мене і привели на ротний двір. Дивлюсь — біля воріт стоїть москаль.

— Чи тутечки, — питаю, — Іван Кравченко?

— Батьків син? — одказує москаль.

— Глянь, — кажу, — і у вас він так прозивається?

— Так, — каже, — він себе записав у списках. А нащо вам його?

— Він, — кажу, — батьків син, а я синів батько, так от нащо!.. Будьте ласкаві, — кажу, — скажіть, де він?

— У нашій роті служить, — каже, — тільки теперечки його нема на ротному дворі — пішов на муштру.

— Де ж та муштра у вас? — питаю.

— На вигоні, — каже, — от як підеш сією вуличкою, то сам побачиш, де вони марширують.

Пішов я вуличкою, іду, неначе хто у спину мене штовхає, а серце токотить, як з грудей не вискочить. Тільки виткнувсь із-за вугла, аж бачу — дибають москалі рядками. Зблизивсь, дивлюсь — як не повилазять, так ніяк не пізнаю, де мій Іван: усі москалі, як один, і дибають, і стоять. Дойшов до командира, роздививсь — аж третій москаль скраю мій Іван. Як скрикнув: «Іване!», а він до мене «Батьку!» Оком не змигнуть, як ми вже один одного до серця тулили і чоломкались: здалось мені, неначе я на небі опинився!.. Коли чую — командир репетує:

— Смирно!.. як ти осміливсь, сякий-такий, з хронту виходить?.. Палок!

Іван одчахнувся од мене, стоїть наввипинки перед командиром і на батька не дивиться...

— Не во гнів вам, ваше благородіє, — кажу, — я його батько, щоб ви знали... Побачивши батька, — кажу, — вийдеш з самого раю, не то з вашого хронту!

— У хронті, — одказує командир, — нема ні батька ні матері. Він добрий син, а несправний салдат, а несправних б'ють...

— Не хваліть, — кажу, — і не бийте; а коли вже вам скотілось вибить, то вибийте мене: вам за се ще подякую, богу за вас помолюсь!

— Я, — каже, — не маю права тебе бити, не маю права і його простити!

Поки ми отак розмовляли, і паліччя нанесли; зняли з сердешного Івана мундир, вхопили два москалі за руки, розіп'яли і почали дубасити. Я плачу, кривавими сльозами вмиваюсь, до ніг кланяюсь командирові, землю їм та прошу, а сина б'ють... Однак, як не били, а голосу він не подав, щоб ще гірш не завдати батькові жалю. Як скінчилась муштра, командир підзвав до себе Івана і на мене кивнув. Підійшов Іван і я; а командир і пита мене:

— Чи довго, старий, прогостюєш у нас?

— Як так, — кажу, — будуть обиджати мого сина, то я не хочу не то у вас гостювати і по світу ходити!

— Не сердься, старий, — каже, — за битого двох небитих дають та й не беруть! Я, — каже, — твоїм сином доволен: справний він по службі і поведення хорошого.

— Ще ви, — кажу, — і в вічі його не бачили, як я вже знав, якого він поведення!

— Ну, — каже, — нехай же він погуляє з тобою: увольню його од усякої служби, нехай тільки ходить на вчєніє раз у день.

Подякували командира та й пішли.

— Ну, та й сваркий же твій командир, — кажу, — і батькові не вважив.

— Ні, тату, — він у нас добрий; бачите, вибав і пожалував!.. Я б, — каже, — ще готов стільки прийняти за те, що дозволив з вами побути.

Привів мене Іван до себе на квартиру. Повиймав з чамайданчика свої книжки, з писання мені прочитав; вже й малювати навчивсь: змалював на папері нашу хату, та так живо, тільки глянув, зараз і пізнав: так само і верби, і колодязь біля хати, і вітрячок. Цілий тиждень з ним бавився, знов мене втішав, як і до некрутства.

— Знайдіть мені, тату, — каже, — дівчину, я прийду до вас в однокласник, одружусь та й візьму вас до себе; а брати будуть доглядати матір, а я вас...

— А як, — кажу, — поженуть вас на війну?

— А що ж, — каже, — карай боже сим, тоді візьмете мою жінку і поїдете собі додому.

За тиждень, що з сином прожив, зовсім одужав, де та у біса хвороба поділась. Вернувся додому веселий, думаю собі: «Справді оженив Івана та й поїду до його жити; може, приведе мене господь і унука отак виносити, як

виносив собі сина». Щомісяця прислав мені Іван письма; та так гарно став писати, що раз, як показав голові, так він аж зацмокав.

— От якби такого, — каже, — нам писарчука добути!

Раз перед великодними святками прислав нам Іван письмо. Пише, що з турком війна, так і їх рота іде у Туреччину. Слухаючи ту звістку, не знав я, чи мені журиться, чи ні, бо Іван дуже зрадів, почувши про ту гаспидську війну... З Туреччини Іван прислав два тільки письма: перше з-під Шумни — дав звістку, що почепили йому кавалерію, а друге — з Волощини, що зроблено його унтером. Скоренько після сього письма почули і про замирення. «Ну, — думаю собі, — хвалити господа, теперечки і син не забариться; вже й гарну дівчину у Павлограді для його намітив: міщаночка і хорошого роду». Кілька днів після того, як почули про те замирення, увечері сиджу собі у вітрячку, мелю та згадую про сина, коли так ненароком зирк — аж на сволиці над ступами щось сидить: не звір і не птиця, неначе купа, чорна, як сажа, і голова у його, і очі, сидить і пильно дивиться на мене, а далі чую й каже:

— Сидоре, сьогодні твій син Іван помер!

Як се почув, то неначе у мене хто серце з грудей вирвав, задзвонило ув ушах, кругом мене усе покотилось; так я, як неживий, бебехнувся об поміст... Мабуть, довгенько і лежав, бо як опам'ятувався, то вже й каганець погас, і жито перемололося, що засипав. Засвітив світло, так мені сумно, гірко; помоливсь богові та й став згадувати, як воно мені привиділось. Чи не приснилось, думаю, так ні — не спав. От я узяв ніж та й зарубив на стінці: третє октября.

— Ось подивися лишень, Грицьку, — каже, показуючи на стінку, — і теперечки ще видко.

Глянув я, аж справді: три дірочки, а зверху десять пацічок, — цебто третє число і десятий місяць, октябрь; так, бачите, зарублюють неписьменні люди.

— Ну, розкажуй, Сидоре, — кажу, — розкажуй.

— Так ото, — каже, — як зайнялось на світ, пішов я у Юр'івку до батюшки, розкажую йому і плачу; а він як почне мене лаяти: «Як тобі, Сидоре, не гріх, — каже, — каана від чого вбивається та прогнівлять господа! се тобі приснилось або здалось!»

Так чого вже мені батюшка не казав, як і я себе не впокоював, а все мені здавалось, що мого Івана нема

вже на сім світі. На Івана пішов я до церкви, даю попові коповика, щоб одправив молебень, та й кажу:

— Будьте ласкаві, батюшко, одправте панахиду по Івану.

А піп:

— Хіба він помер?

Так я схаменувсь та й кажу:

— Не я се вам казав, се, мабуть, казала моя душа!

Минулась весна, наступило й літо, а од мого Івана нема ніякої звістки. Та вже заїхав до мене знакомий лемонтирщик і сказав, що та рота, де служить мій син, теперечки кватирує у Романковій. От я, не гаючись, і пішов у Романкову; думаю собі: «Треба довідаться, як нам молитися за здоров'є чи за упокой, і в який день поминать». Прийшов у Романкову, знайшов ротний двір; дивлюсь — багацько ходять москалів, а мого Івана нема. Стою біля воріт, боюся й питать; коли підійшов до мене один москаль та й пита:

— А чого тобі треба, чоловіче?

— А що, — кажу, — нема вже у вас Івана Кравченка, батькового сина?

— Нема, — каже, — помер.

— Коли ж він помер? — питаю, неначе і не жаль мені його.

— Піди, — каже, — у канцелярію, то там тобі скажуть.

Пішов я в канцелярію, дав писареві четвертака, от він пошукав у бумагах та й каже:

— Іван Кравченко, батьків син, помер 3 октября 1828 року.

Так оце раз. А вдруге так було. Годів з три після смерті Івана увосени іду я у вітрячок, а жінка заходжується хату мазать. Навернув я на вітер свій вітрячок, засипав жита, та, запаливши люльку, і сиджу собі. Коли зирк вгору — аж сидить таке саме, як і тоді, і на тім же місці, на сволоці над ступами, і дивиться на мене. Так мене холодом і окотило, дарма що вдень... Дивилось дивилось та й каже:

— Сидоре, твоя жінка вмерла!

Схопився я, як скрикну:

— Щезни, не ходи до мене: цур тобі!

А воно:

— Ще раз, — каже, — до тебе прийду! — та й щезло.

— Перехрестився я, стою як опарений, коли чую —

щось тупотить; виглянув у віконце, дивлюсь, — біжить менша дочка.

— Ідіть швидше, тату, — каже, ледве переводячи дух, — глинище матір задавило.

Прибіг я до глинища — вже одкопали; дивлюсь — лежить моя жінка нежива.

Так отакі-то мені на віку притчі лучались, кажу ж тобі, що я вже ляканий! І що воно таке, — каже, — не розчовпе і сам німецький батько, не то ми з тобою, Грицьку.

— А втретє ще не бачив? — спитав я Сидора.

— Ні, — каже, — ще не бачив.

Годів через два після сього, як оце розказував мені кум, приїздить до нас варваровський прикажчик, побачив мене та й каже:

— Грицьку, наш мірошник дуба дав.

— Чи справді? — кажу. — Я ж його бачив на тім тижні, здоровий був.

— Е, на тім тижні, — каже, — а позавчора вмер, як кажуть, скоропостижно. Сьогодні, — каже, — і суд прибіжить, будуть різать.

Почувши це, пішов я на кумів хутір; приходжу — вже й поховали. Став я розпитуваться, з чого й як він помер. От старший син Павло і розказав мені.

— Увечері, — каже, — тільки що світло засвітили, прийшов з вітрячка батько та й каже мені: «Запряжи кобилу та швидше їдь до батюшки, нехай приїде з святими дарами».

— Нащо, тату? — спитав.

— Щоб мене запричастить, бо я сьогодні вмру...

— Бог з вами, тату! — кажу. — Що се ви вигадуете?.. Ви ж, хвалити господа, здорові.

— Роби, — каже, — що тобі кажуть: як вмру без покаянія, то на твоїй душі буде гріх!

Привіз попа. Увійшли у хату, дивлюсь — батько сидить на покуті, вже й сестри, що заміжем, поприходили. Глянув на його батюшка та й пита:

— Що се з тобою, Сидоре?

— Сьогодні вмру, — каже, — висповідайте і запричастить...

— Бог з тобою, Сидоре! — каже піп. — Ти ж здоровий! Коли хочеш, щоб я тебе запричастив, говій; а так, — каже, — не можна, гріх!

— Як збрешу, батюшко, — одказує батько, — то буде мій гріх, а як я умру, то буде і мій, і ваш!

Звелів нам піп повиходить з хати, а як висповідав і запричастив, знов нас позвали. Сестри стали голосить, а я з братом дивимось на батька, якось не ймемо віри, цюб він вмер.

Одімкнув батько скриню, витяг капшук з грішми та й каже нам:

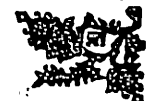
— Нехай хата достається меншому, тобі, — каже до мене, — двісті рублів на будову, а сестрам по п'ятдесят. — Живіть, — каже, — як і жили чесно, не забувайте батька й матері, то й ваші діти вас не забудуть!

Сів біля столу та й став згадувать про Івана.

— Сьогодні, — каже, — побачусь з ним! — Так розкажує, неначе здоровий. Коли разом як зітхне, та руку до серця притис і пильно на нас споглянув; далі зітхнув удруге та й схилився на стіл; до його — неживий! Не схотів піп поховать, так ото, — каже, — виїздив суд і пороли... Лікар казав, що у покійника була якась хвороба у серці.

Ну, як розказав мені Павло, так я зараз догадавсь, що се, мабуть, утрете до кума приходило. Дуже мені жаль кума: добра і чесна була людина; і теперечки, як ідеш побіля Вербівських хуторів та глянеш на вітряки, то жаль так і вхопить за серце: всі крутяться, а кумів стоїть собі похилившись, — нема вже мірошника, царство йому небесне!

Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа

Слава не поляже;
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі.
Чия правда, чия кривда
І чий ми діти.

(Т. ШЕВЧЕНКО.
До Основ'яненка)

I

1827 року по весні схотілось мені подивиться на Нена-ситинський поріг, а звідтіля водою по Дніпру спуститься до слобід Капулівки та Покровської і оглядіть ті міста, де колись були запорозькі коші. З Катеринослава поїхав я на село Михайлівку, щоб заpastись там бувалим чоловічком, котрий би тямив, де провести, а де часом і розка-затъ про те, що хоч і давно минулось, та не загинуло до-щенту, бо живуть ще старі діди і до якого часу заборони-ли од вікової пожоги ту святу старовину.

У Михайлівку приїхав я ще заздалегідь. Була неділя, а чимало людей гуляло біля шинку, музика гуділа, дів-чата і парубки вибивали тропака, а деякі постарше си-діли на призьбі і кругляли горілку. Тільки спитав я, де б мені заночувать, як всі загомоніли:

— Ідьте, — кажуть, — до Микити Леонтійовича, у його ночують всі проїжджі пани.

— А хто се Микита Леонтійович? — питаюсь.

— Се наш старенький дід, Корж, — забубоніло весело товариство, — той, що колись був січовиком.

— Ото ж і його садок, — озвались інші, показуючи на лісок понад річкою, — тамечки його й дворище.

¹ Багато дечого розказував мені старий Корж, але у сім опові-данні тільки те заявляю, що записано преосвященним Гаврилом (приміт. авт.).

Од'їхавши од шинку гонів зо два, з гори побачив я леваду Коржа. Просторий двір був застроений хатами, коморами і повітками, і вся та будова, облита ясным промінням сонця, виринала із-за темного лісу, оперезаного наоколо світлою, мов кришталь, річкою. Мій машталір, в'їхавши на двір, поминув мазанку і зупинив коней біля рубленої хати старосвітської будови, що вже літа гаразд-таки осадили її в землю. Тільки що я виліз з брички, як і Корж вийшов з хати мені назустріч. Біле, як молоко, волосся прикривало його високе чоло, з-під насуплених брів гостро поглядували карі очі, вуси були підстрижені. Вид старого з першого погляду здавався похмурим і неволив до поваги: не дуже ще й погнули його десять десятків літ. Одягнутий він був у китайчатий синій жупанок, пістрьових штанях і обутий в габелкових черевиках.

— Здоров був, Микито Леонтійовичу! — почав я, вклонившись дідові. — Не сердься, що непрошений заїхав: всі, кого не питаю, де б мені переночувать, знай до тебе направляють.

— Так, так, — одказав Корж усміхаючись, — всі пани, спасибі їм, їдучи через наше село, не минають мене. А куди, паничу, бог несе?

— До Ненаситця, а далі в Капулівку і Покровське, подивиться на те місце, де були колись запорозькі коші.

— Ненаситець теперечки гарно грає, води чимало, є на що глянуть; а от де були коші і не розбереш, де що й було: забудовалось, вали поосідали і зрівнялись із землею.

— А все ж таки, дідусю, хоч глянути на те місце, де не один вік чесне товариство, лицарі, боронили святу віру і хрещений народ од бусурмана і захистили сі степи, де, спасибі їм, і ми теперечки живемо.

— Так, так, правда твоя, паничу! Хоч і ні на що подивиться, так є що згадать; частенько і сам туди їжджу; як глянеш та згадаєш, то неначе помолодшаєш. Сідай же, паничу, отутечки на ослоні: теперечки лучче надворі, ніж у хаті. А ти, — додав дід, глянувши на мого машталіра, — їдь до стайні, відпрягай коней, там тобі дадуть сіна і вівса.

Сівши, став я розглядувать стародавню хату; такої будови не доводилось мені бачить в наших степах. Вся хата була зложена з липових квадратних брусів, гладковитесаних, а навіконники і наличники на дверях з вирізками і зарубками, — неначе мережкї на рушнику.

— А давно вже, — спитав я, — збудована ця хата?

— Та таки подавно, — одказав старий, — сто літ, коли ще й не більш. Будував її мій хрещений батько. Яків Омелянович Качалка, що був у Січі військовим старшиною-осавулом. Це ж його і зимовик; він мені достався в спадку після покійника, бо я був у його за рідного сина; він мене по сьомому році і в Січ до себе взяв, а йому і очі зактив.

— Звідкіля ж він тебе взяв?

— З Нових Кодаків; туди ще мій прадід Василь Жадан виселився з Гетьманщини, аж з Кобеляк. У його був син Тарас Жадан. Діда я добре пам'ятаю, бо як він на старості літ осліп, то я був у нього поводитарем. І батько мій, по прізвищу вже не Жадан, а Таран, так, бачите, прозвали його запорожці, дуже здоровий був, там же в Нових Кодаках жив і маявся на світі сто і п'ятнадцять літ.

— Чим же вони промишляли?

— Пахарством, скотиною, бджолою, рибальством і звіриними шкурами. Тоді, та ще й за моєї пам'яті, на обох сторонах Дніпра була страшенна гущина, нетрі, в котрих кишіло звіру.

— А скільки тобі літ?

— Народився я в 1730 році, мая 30, так оце через кілька днів без чотирьох буде сто літ. Довгенько-таки бог держить на світі! Вже буде літ трохи не сорок, як і жінка моя Параска вмерла, пошли їй господи царство небесне!

— Велика в тебе сем'я?

— Слава богу, чимала-таки. Було в мене сім синів і чотири дочки, деякі повмирили, а теперечки з онуками і правнуками — душ їх з двадцятаро буде. Теперечки вони в мене і хазяїнують, і клопочуться; я знаю тільки мою пасіку, та й того добре не догляну: старий, нездужаю вже, преклоняюся к землі, од нея же взят бих, і явє уже єсть, яко скоро в ню подобает мі возвратиться... От воно що!

— Так ти, діду, все знаєш, що тут діялось, як і край цей заселився?

— Як не знать! Все діялось на моїх очах: і кіш зруйнували, і Катеринослав будували, як і цариця шестувала по нашій Україні, як і Михайлівка населилась; бо я був тутечка осадчим і повіреним од громади за землі.

— Будь ласкав, діду, розкажи що-небудь, адже ж як

твої уста склепляться навіки, то твоє слово ще житиме на світі: на старості і я буду розказувати, що од тебе чув, згадаємо старовину та й тебе з нею.

— Добре, паничу, розкажу, — сказав Корж встаючи, — а теперечки вечір теплий, проходимось трохи, я тобі покажу мій садок і пасіку.

II

Сад Коржів розрісся по луговині, неначе ліс. Не було в йому розчищених доріжок, тільки вповодж до самої річки проміж високих лип, і ясенів, і густого чагарнику протоптана була стежка. Де на яких деревах неслись чорногузи. Пройшовши з гоци, побачив я в стороні невеличке кладовище: на двох могилках стояли високі хрести, а на других — трохи менші.

— Хто тут спочиває? — спитав я.

— Моя мати, жінка, діти і онуки, — одказав Корж, схилившись до могилок.

Од кладовища повернули в праву руку і, продравшись крізь гущину, несподівано опинились біля високої огорожі.

— Це моя пасіка, — обізвався Корж, — одчиняючи хвірточку, — з одного рійка розроїлось їх більш, як сто колодок.

Пасіка була захищена і споряджена, як стародавні запорозькі: по плоту загорожа закутана була очеретом, посередині стояла капличка з образами святих Зосима і Саватія, а навкруги її витикались на тичках з трави рядками вулики, і де-не-де на світло-зеленій прогалині росли яблуні, груші і черешні, вкриті пахучим цвітом. Вечір був теплий, тихий: роботяща бджола ще гуділа між віттями в цвіту; соловейко висвистував, і здалека долітали веснянки слобожанських дівчат. Гарне було місце, дуже мені подобався цей затишок, і тепер, згадуючи його під хмурым північним небом, прояснились мої думи і заграло українське серце.

— Се моя пустиня, — сказав Корж, — тутечки я собі сиджу та згадую; що минуло та не вернеться; од того, чи воно лихо, чи добро, а здається однаковим.

— Чи давно уже, діду, — спитав я, — ти став хазяйнувати на сій леваді?

— Спитай у оцих дерев, вони тобі скажуть, бач, які товсті та високі; се ж я їх садив власними моїми рука-

ми; бо як достався мені цей зимовик, то, опріч тернів, нічогосінько тутечки не росло.

— А Михайлівка коли населилась?

— Після смерті вже Качалки; деякі переселились з Гетьманщини та й з наших-таки слобід чимало. Тоді звало ці новоселиці великими вольними хуторами, поки не послідував указ, щоб поруйнувати всі хутори, а хуторян повиводить на великі шляхи і там їх осадить, і щоб, крий боже, вольними хуторами не звать, а слободами і селами. Як почули хуторяни про сю чутку, от і прийшли до мене за порадою. «Що нам, — кажуть, — робити? Адже ж ми тутечки, — кажуть, — і обгніздилися, і колодязі покотали, і обсіялись; як стануть нас на шляхи переганять, то пропали й ми, загине й худобина наша!»

— А що ж, — кажу їм, — через наші ж хутори іде неабиякий шлях, та й землі ще чимало — є де селиться, так подамо прошеніє, щоб наші хутори перейменувалися в село або в слободу. — От і дали мені довіреність од общества трьох сіл: Нових Кодаків, Дійовки і Сухачівки, бо найбільш виселилось з сих сіл. Так ото і подавав я в катеринославську казенну палату прошеніє, а палата і прислала до нас асесора Мартина Коваленка огледіть наші хутори; і як він зробив доношеніє, що місце сподобно для селенія, то палата утвердила і предписала указом Дійовському волосному правлінню «о безпрепятственном населеніі слобожан понад річкою Сухого Сурою». Після цього, як намножилось у нас переселенців, я знов подавав прошеніє і «о наіменованіі наших хуторів селом чи слободою». Так казенна палата вдруге прислала того ж Мартина Коваленка. Приїхав він до мене і зібрав громаду. «А що, хлопці, — пита, — як будемо звать ваші хутори?» Одні кажуть: «Нехай буде Качалівка, по прізвищу осадного Качалки». А другі: «Нехай Коржівка, по прізвищу нашого повіреного: він, кажуть, нас первий і до себе поприймав». Так я вже не схотів, кажу: «Не хочу себе марної світової слави ні собі, ні моєму хрещеному батькові, вигадуйте яке-небудь інак прізвище». От Мартин Коваленко бачить, що між нами така незгода, і каже: «Слухайте, панове громадо, нехай ваші хутори йменуються слободою Михайлівкою во ім'я народившогося великого князя Михайла Павловича!» Громада на це згодилась, а палата паки предписала указом: «Опубликовать всім волостям о названіі наших вольних хуторів слободою Михайлівкою».

Скінчивши, старий спитав мене, чи не хочу я вернутись до хати.

— Ні, — одказав я, — тут так гарно, так легенько дихать, посидьмо ще трохи.

— Ну, сількісь, — пробубонів дід, — я тобі ще розкажу, яке нас лихо спіткало з сими панями, бодай їх!..

От ми й посідали на ослоні біля каплички, і старий так почав:

— Хвалити господа, все було так гарно, спокійно, як от... нечиста мати понаносила до нас тих панів, та й стали вони захоплювати наші землі. Петро Петрович Панчинський, секретар Кременчуцького губернського правління, самоправно одмежував собі три тисячі десятин нашої землі і населив собі аж дві слободи; а Олексій Іванович Верминка — тисячу п'ятсот. Один захопив Сухую Суру, а другий — Мокру, та так приперли нас, михайлівців, кодачан і дійовців, що не було у нас ні водопою, ні паші для скотини; а мене — так і з хати вигнали: в моєму дворі вісім семей панських хрестян поселили. Не повіриш, паничу, яке лихо припало! Тоді ще вмерла у мене жінка, так мені довелось з сиротами блукать по чужих кутках. Що тут на світі було робить? От ми і зібрали з трьох сіл одну громаду, поміркувались та й надумали — вибрать повіреного і доходить вже правди по судах. Бодай вже не довелось судиться ні одному доброму чоловікові. На сій раді в один голос, як вже я не одмовлявся, вибрали мене повіреним, не тільки за землі, а й за всі діла, які б там не трапились. Отож, як дали мені ту довіреність, я й почав клопотатись, од нижчих судів аж до вищих. Чого вже я не робив, як не побивався, скільки й кошту стратив, а все-таки нічого не вдіяв. Ну, вже й суди тоді були! Не знаю, чи вони і теперечки такі, нехай їм абищо!.. Та вже, на наше щастя, государ Павло і прислав в Катеринослав ревізорів Кушелева і Олексієва, — так я до них: от вони, спасибі їм, зараз і предписали губернському правленню дати нам пораду на основанні законів. Отаким-то побитом ми й оборонились од Панчинського: зараз-таки і зігнали дві його слободи з наших земель; а з Верминкою нічого не вдіяли, бо він на те рішення губернського правління «апелював в сенат». Так от за сю Верминчину землю і за Кодацьку, що під город забрали, та й по питейному одкупу посилав я до царя два прошення. Два роки ждали указу, та й не діждались! Нічого робить, треба було самому їхати у Москву та Петербург. Важко

шукать ту правду по цих великих городах і вам — панам. Натерпишся і наплачешся, поки її знайдеш, коли-то ще й знайдеш, — а то ж мені, простому чоловікові, не дуже ще й письменному, гірко доводилось! Та вже милосердний бог не покинув нас і там...

Приїхавши у Москву, зараз подав я прошеніє в I департамент сенату. Заглянули у моє прошеніє і звеліли мені, щоб я через тиждень навідався. Прийшов я через тиждень, от знов велено прийти через тиждень, — та так і почали тижнівками годувать; воно б, мовляв, і добре, бо прохарчивсь — нічого вже й їсти, так цими ж московськими тижнями і мухи не нагодуєш. Та вже що помогло, ніяк, паничу, і не вгадаєш: сміх, та й тільки!..

З нудьги було вештався я по місту: до Кремля піду, розглядую ті ворота, що неначе церкви побудовано, дивлюсь на ті дива, на цар-колокол, що як улізеш у його, то неначе в клуні опинишся, на царицю, чи пак на царя-пушку, що витріщилась на тебе, мов те жлукто. Правдиві дива! Скільки на них кошту стратили, а дзвін не дзвонить і пушка не стріляє!.. Однак думаю собі: як вернусь додому та стану своїм розказувать про сі дива, то щоб ще не завдали мені брехні, візьму, думаю, мотузок та й вимірюю і дзвін, і гармату. Тільки розгріб сніг біля гармати та став мірять, аж дивлюсь — біжать до мене з абахти два москалі. «А що ти робиш?» — питають. «Хіба не бачите, — кажу, — гармату вимірюю»: — «Как ти смів, сякий-такий, — гукнули на мене по-московськи, — казенну пушку вимірювать!» — «Вона ж, — кажу, — од цього не поменшає!» — «Брешеш, — закричали, — ти што-то хател з царською пушкою сделать, ступай на абахту!» Вхопили мене під руки та й повели. «Не турбуйтеся, — кажу, — люди добрі, мене вести: невеликий я пан — і сам піду!» Привели до вартового офіцера, а він і пита: «Що ти з пушкою делал?» — «Міряв», — кажу. — «На что?» — пита. Розказав йому нащо; не йме віри. «Врешь, — каже, — ти што-небудь недоброе замышлял, признавайся!» — «Нічого, — кажу, — ні признаваться, ні вигадувать, з такою махиною нічого не вдієш, хіба тільки зміряєш». Так що вже йому не казав, все своє товче: «Врешь» та й «врешь». Обридло мені з ним балакать, от я йому й кажу: «Коли ви такі розумні, що вас ніяк не обдуриш, то нічого робить, треба вже признаться: «Хотів, — кажу, — вкрасти вашу пушку, так вимірював, чи влізе вона мені в кишеню». Де-

які москалі, слухаючи, стиха усміхнулись, а офіцер розсердився, аж зашарівся з досади — облизня, ба-чиш, піймав. Далі насупився та й каже: «Ну, галубчик, не прогневайсь, я тебе не одпущу з абаhti, поки не при-йде діжурний». — «Спасибі вам, — кажу, — за вашу ласку; тутечки тепло і весело: багацько людей, а я січовик, звик з людьми жити».

Увечері прийшов діжурний, ще молодий, а вже пре-м'ер-майор, щось таке — чи грап чи князь; зараз став мене розпитувать. Бачу, що цей розумніший од вартового. Зараз спитав: відкіля, за чим, чи є в мене бумажки? По-казав йому мої бумажки — «довіреність, свідетельство» — та й розказав, як важко мені шукать тутечка тієї правди і яке моє гірке життя в Москві. От він вийняв з кишені записну книжку, записав моє прізвище, по якому ділу приїхав та й каже: «Мій дядінька сенатором, так я його попрошу об твоєму ділі». — «Будьте ласкаві, — бог вас за це не оставить!» Звелів мене випустить. Подякував я його, та, правду казати, і в голові собі не клав, щоб з цих обіцянок вийшло що путяще.

На четвертий день після сього навідався я в сенат; тільки що вгляділи мене писарчуки, так і загомоніли: «Прийшов той запорожець, що намірявсь цар-пушку вкрати і в кишеню сховати!» Вхопили мене за руки та й ввели в просторий покій, де пишуть; далі один постарше і гука: «Ведіть його в присутствіє!» Бачу, такий вже при-каз їм був. Ввійшов я в те присутствіє, дивлюсь — самі генерали, в кавалеріях, в хрестах, в звіздах... Як поба-чили мене, так всі і зареготали. «Маладець козак, — ка-жуть, — хател цар-пушку вкрати; в карман спрятать!» — «Так не дали ж москалі, — кажу, — кріпко пильнують, бодай їх!» Багато дечого вигадував їм; шуткували, смія-лись; далі один підступив до мене та й каже: «Племенник мій говорив мені про твоє діло, так я розсма тривав оноє, воно справедливе і не сьгодні так завтра буде рішено в твою пользу». — «Пошли вам, господи, за те щастя і здо-ров'я, — кажу, — та спасибі і цар-пушці, нехай вона цар-ствує; без неї тутечки в Москві, може б, мене і лунь вхо-пив». Отсією ж то цар-пушкою встрелили і Верминку; сенат звелів одібрати і од його загарбану од нас землю.

Після сього поїхав я в Петербург клопотаться за Ко-дацьку землю і за винний одкуп. Приїхавши, пішов я до царського докладчика Муравйова; от він, спасибі йому, звелів познаходити мої прошенія, що я ще позаторік по-

силав на височайше ім'я, доложив государеві, а государ звелів сенатові рішити наше діло не в очередь. От сенат і присудив кодачанам жити на городській землі з тими привілеями, які має земство; об чім предписано военно-копію, щоб з нею явився я до катеринославського губер-натора Герта. І винний одкуп не вдержався б, так опізни-лись — поробили вже контракти з одкупщиками.

Отак-то при допоміж божій повершив я громадську справу і повернувся додому со славою велією. І досі дя-кують мені слобожани, а може, і після моєї смерті, коли то ще не забудуть, згадають мене добрим словом.

III

Зовсім смерклося, як ми вернулись з саду. Біля две-рей Коржевої хати вийшла до нас назустріч дівчина-під-літок з каганцем; щоб посвітить і провести через темні-сіни.

— Се ти, Зінько? — спитав старий.

— Я, діду, — одказала дівчинка.

— Се моя правнука, — сказав Корж, повертаючись до мене, — гарна вона у мене дитина, так, на лихо собі, за-кохалась у рудого москаля!

Зінька надула губки і пробелькотіла:

— От вже і почали!..

— Чорти принесли москаля з коробкою, — не спиняю-чись казав Корж, — а в тій пузатій коробці чого не було: і стьожки, і сержки, і хрестики...

— Та й ідіть вже, — пробубоніла Зінька, почервонів-ши і нахмурившись, — не обридне вам усе одно вигаду-вать?

А старий своє:

— Так отой москаль, кажу, й подарував моїй Зіньці перстеньок, а вона і взяла. Ну, скажи, паничу, чи взяла б така вона той перстеньок, коли б не закохалась в того москаля!..

— Я вже і перстеньок той закинула, — одказала Зінь-ка крізь сльози, — а вони все згадують про того москаля, чур йому, пек йому!

— А не брешеш?

— Єй же богу, закинула!

— Ну світи ж, світи, коли закинула, — бубонів старий, переступаючи поріг.

Здавалось, ніби й жартував Корж, однак видно було, що тим сміхом корив він Зіньку за те, що вона прийняла подарунок од чужого чоловіка. Такий, бачите, звичай на Україні; насміхаючись, направляють на все добре чоловіка, щоб вийшло по приказці: «З посміхів люди бувають».

Весело стало на душі, як, ввійшовши в хату, глянув я на старосвітський захисток; так в ньому було хороше; чисто, і гарно, і до ладу прибрано. Стіни вимиті, вишарувані, неначе сього року збудовані, а стеля вибілена крейдою з чорними мережками по краях. Од кахляної грубки до другої стіни йшла з вирізками і горорізьбою перегородка і одгороджувала хату од кімнати. В кутньому вуглі стояв кіот з образами в срібних позолочених шатах; перед кіотом висіли лампадки, писанки і з крашеної бумаги пороблені голубці; а із-за кіоту виглядували чорнобривчики, васильки і канупер. Опріч образів висіли ще на стінах деякі куншти: два козаки тягаються за зуби, а внизу підписано: «Два дурні б'ються, а третій дивиться». Запорожець, підгорнувши ноги, виграє на бандурі, а біля його стоїть, насторочивши вуха, прив'язаний до дуба кінь, ніби слуха ту музику; під кунштиком виписана знайома пісня:

Коли не сплю, то воші б'ю,
А все не гуляю.

Лави і над ними стіни були вкриті коцом, стіл застланий тонкою скатертю, а в другім кутку стояла постель — наготові для проїжджих панів. З хати повів мене старий в кімнату, де була у його опочивальня. Тут понад ліжком на стіні висіли шаблі, ятагани, кинджали, рушниці, гвинтівки і набористе сідло, оковане сріблом, з вицвяхованою бляшками уздечкою.

— Тутечки найбільш зброя мого хрещеного батька, — сказав Корж, — це його й сідло, а моєї небагацько. Покійник був дуже великий охотник до броні.

Повернувшись в хату і оглядуючи, що в неї було, я примітив: біля кіоту висіла в рамці якась грамота. Підійшовши, я прочитав: це був патент на чин прем'єр-майорові Качалову.

— Хто це такий Качалов? — спитав я.

— Це ж мій хрещений батько Качалка, — одказав Корж, засміявшись. — Так, бачиш, перехрестили його москалі. Старий, було шуткуючи, звав сам себе: «Примір

маляр Відієрв»¹. Це вже в його третє прізвище, не знаю, яке було перше, а в коші прозвали його Качалкою.

— За що ж прозвали його Качалкою?

— Бачиш, пом'ялись у хрещеного батька жупани, так він, щоб розгляджувать їх, і зробив качалку, а козаку вгледіли та й самого прозвали Качалкою. Наші запорожці були народ веселий, сказано — вольний: любили і жарти, і сміхи; ледве, було, підстерезуть що-небудь особливе в чоловіку або що-небудь таке зробить не до шпєти, то зараз йому і прізвище приложать. Спалить курінь, от він вже і палій; не проворний — черепаха; малого на сміх прозвуть — махина, а здорового — малюта. І мене прозвали Коржем от з чого: раз повертався з товаришами з Нових Кодаків у кіш; проїжджаючи біля могили Чортомлик, недалечко од коша, де теперечки Покрівська слобода, схотілось нам з неї глянуть на кіш. От ми й зійшли по протоптаній стежці на самий верх, а могила була дуже висока і крута. Наглядівшись, стали сходить по стежці, а я змолоду був дуже швидкий — і метнувся навпростець; як посковзнувся, — трава, бач, присхла, так слизька, — та так як прослався, зверху аж до самого низу скотився боком, мов той корж: от мене товариші і прозвали Коржем. Приїхавши, розказали козакам і хрещеному батькові, так він і каже: «Та нехай буде і Корж; що ти будеш, сину, робить, коли тут така поведєнція; терпи, хлопче — будеш козаком, а з козака зробишся і отаманом: з посміху люди бувають!»

— Де віку доживав твій хрещений батько, як зруйнували кіш?

— У сім же зимовику, тут він і вмер. Вже старим сюди приїхав, більш як шістдесят літ був січовиком; літ вже йому вісімдесят було, коли не більш, а сяде, було, на коня, то земля під ним горить. Жив він сто і один рік, і після смерті ніхто не згадав його недобрим словом; добрий був чоловік, нехай над ним пером земля лежить! Він мене і на розум наводив, і оженив, і худобою на-ділив...

— Де його поховали?

¹ Українці мають звичай москалів звати відієрв, од того що прізвища (фамилії) у них найбільш кінчаються на «в» (приміт. авт.).

— В Нових Кодаках на цвинтарі.

— Звідкіля він був родом?

— Бог його зна; ніколи нікому не казав, та й не любив, щоб про те розпитували. Так, було, чуємо, деколи розказував про Почаїв, Камінець, Київ; мабуть, і сам був з того краю. А прийшов він в кіш після шведської невзгоди, був в Алешках і вештався по Туреччині, бо тоді протурили запорожців ік кам'яному базару¹.

Отак розмовляли, поки не прийшла Зінька, а з нею і її мати, і не принесли нам вечерять. Старий тільки вгледів Зіньку, зараз і почав її корить тим москалем, так що бідна дівчинка од тих смішок аж заплакала.

— Годі вже, діду, — озвався я, — не займай її, вона ж закинула той перстеньок!

— Так сердиться ж, матері її ковінка! — одказав Корж. — У нас в Січі такий був звичай: дратують чоловіка, поки сам з себе не стане кепкувать, от тоді вже і розумний. Це вже така у нас, запорожців, натура, не кепкувать з чоловіка, а тільки дратувать його. Було, як іде січовик через слободу, то вже здалека його чутно. Штурха палицею попід тином, а собаки на його, як на вовка, і брешуть, і скиглять; углядів — хлоп'я що-небудь їсть, от він у його і одійме, то воно і заголосить; стринеться з чоловіком, коли добре убраний, у новому, то шпурля в його або тванюкою, або сміттям, та й заведуться. Не займе тільки молодиці або дівчини. Доставалось і мені, грішному, і мене доволі дратували, поки не вимуштрували, був і на послушанії в коші і при курені, і в сьому курені, і в сьому зимовику.

— Яке ж це послушаніє було?

— Таке: що скажуть, те й роби, в огонь, у воду лізь, коли звелять; дадуть тобі шматок хліба та заборонять їсти, то з голоду опухни, а хліба того й не покуштуй. І таке ще було, се і мій хрещений батько робив зо мною, як я ще був пахолком. Було, порозсипає дукати, таляри, буцімто погубив, а я стану підмітати куринь, позбираю та й оддам йому, то він і перелічить, бачить, що всі, не хапнув ні одного, от він і погладить мене по голові та й скаже: «Микитасю, буде з тебе чесна людина!..» Як вже я виріс, то хрещений батько всю свою худобу на мої руки здав, було, й каже: «Бери собі, Микитасю, скільки хочеш

¹ Так прозивалась Кам'янка, бо в сім поселку запорожці торгували з татарами і ногайцями (приміт. авт.).

грошей, на біса вони мені!» А я і копійкою не покори-стуюсь: і одягнутий, обутий, не голодний — на біса і мені ті гроші!

Після вечері я спитав старого, де б мені знайти такого чоловіка, щоб провів мене до Ненаситця і в Капулівку. Корж поміркував трохи та й каже:

— Не треба шукать, паничу, я з тобою поїду. Тутечки в Михайлівці нема такого чоловіка, щоб так тебе провів і все б тобі до ладу розказав, як я. Та воно і для мене добре. Трошки провітрюсь та й до Нікопольського попа заїду, є в мене до його діло.

Я подякував старого за його ласку і, пожегнавши один одного на добраніч, полягали спати.

IV

Старий розбудив мене до схід сонця.

— Вставай, паничу, — гукав він з кімнати, стукаючи по перегородці, — треба нам зарання вибраться, щоб ще загоді доплить до Капулівки і оглядіть стародавній кіш. Я мерщій одягся, напоїв Коржа своїм чаєм, а тим часом запрягли коней, сіли та й заторохтіли скільки видко. Од Михайлівки до Ненаситця буде верстов з п'ятнадцять. Дорогою ми розговорились про населення сієї України, і старий став розказувать, як будували Катеринослав.

— За давніх часів Запорозької Січі, — почав він, — Катеринослав має вже четверте назвисько. Перше було Половиця¹, друге — Катеринослав, третє — Новоросійськ, а четверте — знов Катеринослав. Як зайшли ще у сьому Україну мої діди, то в тій Подовиці були вже зимовики, а за моєї пам'яті стояло шість хат; жили там: козак Крошка, запорожець Антін Токар і Лазар Глоба. Крошка мав хату, де теперечки гімназія, Токар — де дом-штаб лікаря Роде², а Глоба жив на тім місці, де руїни палацу Потьомкіна світлішого³ і казенний сад, тільки хата його

¹ Від чого узялось се прізвище, багацько дечого розказують катеринославські письменні. Найбільша їх половина думає, що Половицею прозвали од якого-небудь осадчого Половика, як і другі слободи Катеринославської губернії од своїх осадчих прізвища добули: Гупалівка — од Гупала, Котівка — од Кота і другі ще й деякі (приміт. авт.).

² Дом Роде проти бурси (приміт. авт.).

³ Тепер тут дом дворянського собранія (приміт. авт.).

була внизу над Дніпром, під скелею. Тамечки у його й млини були¹; один саджений на каміннях, а другий — байдачний, задля валушей. З Глобою жив ще другий козак жонатий, Іван Каплун. Отут же була і власна моя хата, опріч сієї Михайлівської, і ми, три сім'ї, проживали вкупі під одною стріхою кілька літ, бо хата була простора і на дві половини. На тих самих печищах, де ми жили, теперечки збудована каравульня задля сторожів, що приглядають за казенним садом. Цей Глоба, що розказую, був нежонатий і виселився сюди з Нових Кодаків з п'ятнадцятьма душами кравців, бо промишляв кравецтвом. Любив він і садки розводить; ми з ним удвох всю гору, де теперечки казенний сад, позасажували деревами. Опріч сього місця, Глоба одмежував і розвів надивовижу сад. Там його, як вмер, і поховали: а жив він більш, як сто літ. І досі у тім саду (теперечки і сей казенний) стоїть кам'яний стовп на могилці небіжчика³. Як же звали ще трьох козаків, що жили зимовиками по сусідству біля нас, сього вже не згадаю — забув.

— З чого ж прозвали, — спитав я, — ваші зимовники Половицею?

— От з чого: ще за моєї пам'яті од Нових Кодаків аж до Старих⁴ вся гора понад Дніпром вкрита була високим лісом і густими чагарниками, а проміж тії зарослі на полянах і пролісках росла висока трава і ніколи не косилась, бо людей тоді було небагацько, та й зими були

¹ Млинів на сім місці теперечки нема, бо літом сей рукав пересиха, так що по дну прірви їздять возами і забирають на будову каміння. А поки не розчищали Ненаситицького порога, то тутечки млини мололи ціле літо. Через сей-то рукав світліший Потьомкін хотів зробити перекидний міст на Монастирський острів, де замишляв збудувати університет. Ще й будувати його не починали, а вже професорів назначили (дуже, бачите, хапались) і наділяли їх жалуванням. Між ними був професор сільського хазяйства М. Леванов, той, що написав «Наставление к умозрительному и делопроизводному земледелию» (изд. в Петербурге 1788 года), Сартій (титулований директором Екатеринославской музыкальной академии) і другі (приміт. авт.).

² Ся фабрика ще за панування імператриці Катерини була переведена з Білорусії, м. Дубровного, і вже за імператора Миколая скасована (приміт. авт.).

³ Ще недавно бачив я той стовп в Казеннім саду. Сей сад казна теперечки продала (приміт. авт.).

⁴ Од Нових Кодаків до Старих десять верстов (приміт. авт.).

сирітські: за всю зиму, було, і місяця не годуєш скотини сіном. Так з того: на сих пролісках росло дуже багато полуниць; було, як поспіють та проїдем повозкою через ті поляни, то обіддя на колесах зробляться мокрі і так почервоніють, неначе обшиті червоним сап'яном. Од сих-то полуниць за давніх ще часів в Січі це місце й прозвали Половицею. Так звалось воно й після того, як зруйнували кіш, та вже як з Кременчука перевели губерню в Половицю і перейменували в Новоросійську, то ця Половиця взяла верх над городом Новоросійськом, що був збудований на другім боці Дніпра при усті річки Самари, де теперечки Горинь¹. Новоросійськ на тім місці недовго зостався, бо одного року, не пам'ятаю якого, як піднялась весною на Дніпрі і Самарі вода, так залило і затопило увесь город. З того-то випадку вищі присутственні міста «возвратились вспять» в Кременчук, а нижчі суди — уїзний, земський і поліція — «не боясь водного естества, аки на крилах», перелетіли по Самарі в Новоселицю, ту, що колись за Січі звали Самарою, а по учрежденні губернії перейменували в Новомосковське. Так, кажу, Половиця наша звалась Половицею аж до самого пришествія цариці в нашу Україну 1786 року² і до заложення города Катеринослава.

— Що ж тоді сталось з вашими зимовиками?

— Всіх нас протурили до чортів; покидали ми і свої хати, і садки, що порозводили. Як стали будувати дворець світлішого, се вже було після проїзду цариці, то почали його спершу, де теперечки шпиталь, а далі велено поставити, де й теперечки стоїть; так, кажу, як стали розмірять фундамент, то на тім місці був у мене посіяний ячмінь, так не дали мені й зібрати і того ячменю — увесь витолочили. Губернатор призвав усіх нас, половчан, і заявив нам, що ми маємо право селитися де схочемо. От найбільша часть виселилась в Сухачівку, а другі — в Мандриківку; тамечки тоді сидів зимовиком козак Мандрика од того і слободу прозвали Мандриківкою.

— Хто тоді був в Катеринославі губернатором?

¹ Корж помилився: Новоросійська при усті Самари ніколи не було, а був Катеринослав, губернський город Азовської губернії. Оцей-то Катеринослав упразднили і стали його будувати, де Половиця, де він і до сього часу стоїть. За імператора Павла його перейменували в Новоросійськ, а за імператора Александра — знов в Катеринослав (приміт. авт.).

² Імператриця Катерина II посітила тутешню Україну в 1787 року; в сім же року і город Катеринослав заложила (приміт. авт.).

— Синельников, а після його — Селецький.
— Де ж вони жили?
— В тім домі, де теперечки архіерей живе, бо той дом був казенний і стояв ще до пришествія цариці.
— Чи був світліший в Катеринославі після того, як збудували йому дворець?
— Ні, не був, та казна-навіщо його і збудували, а скільки ж то стратили кошту! Цеглу возили на байдаках аж з Києва; а як цариця прислала для новостворюючого собору панікадила і занавіси, то, бачив я, висіли вони в дворці світлішого. Думали, що приїде. Тоді, як на те ж, ще і німців понаїздило досточортів, тих інженерів, що порались біля Ненаситця, та й не довели діла до ладу.

— А що, тоді більш було в Дніпрі води, як теперечки?
— Е, тоді весело було й глянуть на наш Дніпро! Як же стали рвать пороги порохом — хотіли, бач, прочистити прірву в Ненаситці задля байдаків — та як прорвали вікову божу греблю, так наш сердешний Дніпро обмілів, ні на що звівся. Од цього і Кодацький поріг виявивсь, а то не було його й видко. Тоді ще й наші кам'яньські лоцмани казали тим німцям, що так воно буде, так не дали віри, скажені, простим людям.

Не доїжджаючи кілька верстов до Синельникової слободи, чутно вже було, як шумів і гуркотів Ненаситець.

— Чи чуєш, паничу, — спитав Корж, глянувши на мене і усміхаючись, — озивається?

— Як не чути! — одвітив я, а серце так і затукотіло, як з грудей не вискочить.

Перехопившись через гору, здалека побачили ми Ненаситець. Через гребінь скель, неначе біла грива, перекидалась хвиля і котилась з гори по каменюках, а до неба підіймалась хмара пари, як куриво од великого пожарища.

V

Приїхавши в Синельникову слободу, ми одіслали бривку на постійний двір, а самі пішли ік Дніпру, щоб глянуть на Ненаситець з тієї скелі, з котрої дивилась на його цариця. Виткнувшись із-за гори, разом кинувся мені в вічі увесь Ненаситець. Мій боже милий!.. Де взять слів і красок, щоб списать твої чудеса?.. Од гори до гори на півтори верстви вповдовж загатив господь Дніпро гру-

дами кам'яних скель. Повитикались ті скелі з водної глибини і стирчать, неначе вартова сторожа, а через них з височенного перекату скатертю переливається широкий пласт кристалевої лави, рине, пада, розбивається і люто, скажено біжить через десятки кам'яних перекатів, гуде, гримить, хряпа, клекотить і виє на сто голівів. Хвиля обганя хвилю, випручуються, стрибають через кам'яні гори, б'ються, киплять, розсипаються шмарагдом і яхонтом і висвічуються веселкою.

Того дня пропускали через пороги шість барок і чотири плоті. Дивлячись, як вони проходять, холоне на душі; в грудях спирається дух. На середині Ненаситця, проміж двох високих скель, проходять судна. От виявиться барка, здалека здається вона неначе човник і падає сторч в глибиню, — щезне, біжить десь там під водою, вихопиться і знов пірне, тріщить і стогне. Оком не змигнеш, як вже вона й промчалась по дванадцятьох перекатах і, як стріла з лука, вилітає на тиху воду. Люди на барці падають навколішки і, простягаючи до неба руки, дякують бога за спасеніє, а далі, чуєм, вже й озиваються веселою піснею, і байдуже їм, що другі за ними борються ще з смертю і гадки не мають, чи помилує-то їх господь. Правда чоловіча натура: аби нам було добре!

Suave, mari magno, turbantibus æquora ventis
E terra magnum alterius spectare laborem¹.

Лукрецій

Барки щасливо пройшли через Ненаситець, а один із плотів, збившись з бистрини (фарватеру), трапив між каміння, і тисячі колодок в лікоть завтовшки потрощило і розметало на дрібні тріски.

Як пройшли барки і плоті, старий показав мені на дві стопи, висічені на тій скелі, з котрої ми дивились.

— Отутечки, — сказав він, — на сім самім місці, стояла цариця і дивилась, як її флотилія проходила через Ненаситець.

— Хіба і ти був тоді тутечки? — спитав я.

— Як же; я був в Нових Кодаках, де вона з тиждень жила, і при заложенії собору.

Ми посідали на скелі, щоб подивитись ще на боже чудо, і я попрохав Коржа розказать мені про путешествіє

¹ Приємно, коли у відкритому морі вітри збурюють морську гладь, з твердої землі спостерігати велику біду іншого (латин.).

цариці по нашій Україні. Старий згодився і так почав своє оповідання:

«Боже мій милостивий, як згадаєш, що тоді діялось, як почули о шествії цариці в Гетьманщину і нашу Україну! Де тільки назначені були перепочинки, побудували двірці; по всіх трахтах, де вона проїжджала, порозкопували гори, гатили гаті, греблі; де ліси і гущі — прорублювали просіки. По обидві сторони шляху поробили земляні насипи, в Гетьманщині звали їх брильками, і на них понасаджували дерева. Було, як глянеш на ту сторону, то неначе куншт який — так гарно! І теперечки ще деякі дерева позоставались і поросли, товсті і високі. В тутешній же Україні, в Катеринославській і Херсонській губернії, по достатку каменю поставили високі милі¹ одна одної на десять верстов; і теперечки по трахту на Херсон деякі ще стоять і зовуть їх Потьомкінські пам'ятки, бо по його приказу збудовані. Цариця виїхала з Петербурга 1785 року² і по білоруському тракту приїхала в богоспаємий град Київ. Тут вона поклонялась святині і святим угодникам, оглядувала всі стародавності і околиці городської і в Києві ж соїзволила перезимувать. В нашій Україні теж було все наготові прийнять царицю. По указу Кременчуцького губернського правління, даному на ім'я новокодацького городничого Василя Ілліча Шостака, збудували в Нових Кодаках дворець, та як стали приставники його окурювать та й спалили. По доношенію о сем цариця повеліла розібрать той дворець, що ставили біля Орелі, в м. Царичанці, і перевести його в Нові Кодаки, бо цариця передумала вже їхать на Царичанку, а схотілось їй спуститися до нас водою по Дніпру. Однак од великих бур і непогоди не доплила вона до Нових Кодаків, а вийшла на берег повище Романкової, проти слободи Сошина, і в Нові Кодаки приїхала вже в кареті з римським імператором і Потьомкіним. Римському ж імператорові одвели квартиру у попа, отця Кіндрата, і досі сей дім стоїть, а Потьомкін остався в дворці в особливих покоях. Цариця прожила в Нових Кодаках більш тижня, дожидаючись своєї свити і флотилії, тим часом їздила в Половицю і оглядувала околиці. По повеленію ж цариці, в Нових Кодаках була збудована висока, як дзвіниця, башта для причалу суден і розмальована

¹ Одна така миля і досі стоїть в Катеринославі біля собора (приміт. авт.).

² Цариця виїхала з Петербурга 1786 року (приміт. авт.).

квітами; а щоб було по чому пройти до самого берега, зроблен був місток сажнів три завдовжки. Як прийшла флотилія та покидала якорі, то так і вкрили Дніпро. З гори гарно було на них дивиться, на всіх суднах порозпускали флаги, корогви і знамена. Як донесли цариці, що флотилія зібралась, от зараз вона й повеліла Потьомкінові розпитать старокодацьких і кам'янських лоцманів, чи можна провести флотилію через пороги. Оглядали лоцмани флотилію і донесли Потьомкінові, що ні одно судно через пороги не пройде, бо з довгими дуже деменами¹, бач, дуже глибоко в воді сидять, і прохали, щоб замість їх поприроблювать стерни або опачини². Як поперероблювали, то цариця сама схотіла подивиться на ті стерни і звеліла світлішому, щоб її фрегат підвели до башти. Як підвели, вона й приїхала в кареті з римським імператором і, огледівши башту, пройшла у ворота по мостику до самого фрегата. Цариця не няла віри, щоб такою невеличкою лопаткою можна було управить, і звеліла рушить фрегатом в дорогу. Зараз одчалили і стали ворочать сюди й туди і знов до башти підплили. Цариця дуже дивувалась, як вони знатно правлять, і приказала Потьомкінові записать, хто між лоцманами найстарший. А тоді у лоцманів отаманом був Мойсей Іванович Півторацький з Кам'янки, а товаришем у нього — Непокрищенко з Старих Кодаків. Так у той день, як закладавали на горі соборну церкву, цариця і повеліла флотилії рушить ік порогам.

А заложеніє собору «сице совершилось»: цариця з свитою з Нових Кодаків шестувала в каретах до похідної церкви. Преосвященний Амвросій совершав службу, і мене сподобив бог там бути, стояв посередині біля півних. Цариця приїхала з імператором римським і французьким послом Сегюром. Потьомкін висадив її з карети і звів по ступеньках в церкву, бо палатка була на аршин вкопана в землю і вислана дорогими килимами. Цариця ввійшла в церкву з фрейлінами, душ їх, мабуть, з двадцять, а римський імператор тільки заглянув і пішов з світлішим і генералами на місто заложенія собору. Проча ж свита і велике множество народу всякого чину і звання стояли навколо палатки; не тільки з нашої око-

¹ Демено — руль (приміт. авт.).

² Стерни і опачини — теж рулі, тільки коротші і на кінці — як лопатки; ними спідручніш правити при проході суден через пороги (приміт. авт.).

лиці позбирались, та ще й за сто верстов понаїздило і панів, і мирян ради сугубої причини: подивиться на заложеніє собору і «зрити» велику царицю. Як скінчилась служба божа, преосвященний підніс цариці хрест; от вона, приложившись, вклонилась на обидві сторони і пішла з процесією на те місце, де закладався собор, в супроводженні світлішого, бо під кінець служби прийшов і він в церкву. Хундаменту тоді ще не викопали, а наскоро порозчищали тільки доріжки, канави вже покопали після проїзду цариці, тільки там, де долженствував бути престол, викопали велику яму наподобіє склепу в сажень глибиною і в два — завширшки, з східцями, висланими килимами. В самім склепу була зроблена пічурка, ніби шухлядка, для положенія царської грамоти, вирізаної на золотій дске. Процесія спершу рушила од полудня, а там повернула на восход сонця і, вийшовши на середину розчищеного місця, так і пішла аж до самого склепу. Преосвященний, ідучи з хрестом, окропив по обидві сторони свяченою водою і, дошедши до уготованого місця, спустивсь в склеп, а за ним — цариця, римський імператор і світліший. Преосвященний, совершивши церковное славословіє по чиноположенію, прочитав молитву і освятив грамоту окропленієм. Далі цариця перекрестилась на восток сонця, узяла грамоту і сховала її в «уготованную» пічурку та ще й приложила золотих і срібних грошей, незвісно скільки, а бачив, туди ж їх положила, куди і грамоту. Поки се діялось, півчі співали многолетіє цариці, а потім грала полкова музика і палили з гармат, а тим часом камінщики духом замурували склеп і зверху поставили кам'яний хрест. Цариця не одійшла, поки не скінчили всього як треба. Отак-то освятили і заложили собор о дванадцятьох престолах во ім'я св. преображенія господня. В той же день і час Половиця од уст самої цариці найменувалась Катеринославом в честь і во славу великої Катерини, і повелено було іменним указом того же року Кременчуцькую губерню¹ перевести в Половицю і найменувать Катеринославською губернею.

Теперечки треба ще тобі, паничу, розказать от що. Був тоді в Кременчуці купець Фалієв, може, чув про його, багатир на все царство. Розжився він, поставляючи на вармію прав'янт і винними одкупамі, бо держав одкуп

¹ Кременчуцької губернії не було, а була Новоросійська, а тільки губернське правленіє було в Кременчуці (приміт. авт.).

в Москві, Малоросії і Новоросії. Опріч сього були у його і фабрики, і заводи: чавунні, селітряні і порохові. Так оцей-то, кажу, Фалієв, по совіту світлішого, ще до приїзду цариці в Нові Кодаки настроїв по всій горі, до архієрейського дому аж за богадільню, похідних палаток, неначе домики, і дуже гарно порозмальовував і убрав їх. Потьомкін думав, що цариця після заложенія собору буде в тих домиках кушать і спочивать; однак цариця тільки на них глянула, а не згодилась в них гостить, бо звеліла флотилії рушать к Ненаситцю, так квапилась туди, щоб подивиться, як судна будуть проходити через пороги. К Ненаситцю приїхала вона ще задалегідь, і, поки флотилія підпливала, цариця обідала і трохи спочила. Як же зблизилась ік порогам, цариця приїхала до сього берега і з сієї скелі саме на тім місці, де повирубуні стопа, стояла і дивилась, а біля неї стояли римський імператор і Потьомкін. Спершу спустили через поріг царин фрегат, котрим правив сам Півторацький. Як шубовснувся той фрегат в глибиню, як затріщав, дуже-таки величенький був, так і покрила його вода, неначе на той світ провалився, а цариці здалось, буцім він з людьми зовсім потонув, от вона й крикнула і очі закрила руками. Коли дивимось: разом вирнув, і понесло його, як по східцях, а світліший як гукне: «Спасьон; спасьон!» От цариця глянула і дуже зраділа, не так за свій фрегат, як за людей, що не потонули. За ними вже й другі, менші судна проїшли, і як Потьомкін доніс цариці, що вся флотилія невредимо пройшла через пороги і стоїть біля пристані, то цариця звеліла представити їй того лоцмана, що правив її фрегатом. Як привели, вона його пита: «Чи ти, Півторацький, отаман над лоцманами?» А Півторацький упав перед нею на коліна та й каже: «Я!» А цариця: «Жалую ж, — каже, — тебе за твою вірну службу поручником!» А далі й пита: «Є в тебе діти?» — «Є, — одказав Півторацький, — син по тринадцятому році». — «Так і си-на твого, — каже цариця, — жалую прапорщиком!» Обіщала і грамоти прислати на чини, і дворянство їм і їхньому потомству. Наградила щедрою десницею і других: рульовим дала по три дубельтові червінці, а простим лоцманам по одному.

— До котрого ж місця, — спитав я, — пліла цариця по Дніпру і де висадилась?

— До Херсона, а звітлія поїхала вже в Крим сухою путтю.

Після цього оповідання вернулись ми на постійний двір, одправили бричку з кіньми в Нікополь, а самі, пообідавши, найняли дуб о чотирьох веслах з рулевим та й поплили в Купалівку, де колись був Батарьов кіш.

VI

Вибравшись на бистриню, наш дуб помчало за водою, як на крилу вітринню. Правий бік Дніпра, окутий скелями і вкритий одвічним лісом, неначе біг до нас назустріч, а лівий, рівний і пологий, як рута зеленів, одмічаючись од блакитної річки піщаною половою, мов жовтою стьожкою. Глянувши на предивенну Дніпрову уроду, весело стало на серці і вияснилось на душі, як ясно було тоді на небі і округи нас. Але старий дививсь якось похмуро: його чоло обізначалось якимсь смутком.

— Діду, — озвався я, — чого се так ти задумавсь? Глянь, як округи нас гарно!

Корж підняв голову, озирнувся і тихо промовив:

— Гарно, паничу, гарно, та не первина мені бачить; повештався я тутечки чимало на своєму віку; колись обидва береги були наші, запорозькі! — додав він смутно і схилив на груди свою голову.

— Що у вас розказують про стародавніх запорожців? Відкіля вони взяли і коли тутечки осадились?

— Коли і як у сих краях Січ осадилась, не скажу, а давно, дуже давно, бо як мої предки прийшли у цю Україну, то вже вона, та Січ, була. Чув же я од мого діда і батька та і од других старих людей, що січовики ще за старожитних часів прозивались козарами; а од того, що осадились понад Дніпром нижче порогів, гетьман Хмельницький прозвав їх запорожцями. І хоч вони й жили під державою руською за часів Петра Великого, а в своїх розпорядках урядкувались од гетьманів. Хмельницький же, поставлений од царя замість Мазепи¹, знаходився тоді в Гетьманщині і орудував усім краєм і козаками. Землями ж наділив запорожців ще польський король, а землі тієї у нас таки немало було, хоч би з яке царство.

— А ти пам'ятаєш, які тоді землі належали до Січі?

— Як же, усюди доводилось бувать: не раз вештався

¹ Корж помиляється: після Мазепи був гетьманом Скоропадський (приміт. авт.).

по них, розвозячи по паланках прикази та ордери. А було де і розгулятися: землі наші на полудень простягались од Буга аж по Случ, а вниз по Дніпру до великого лиману, де теперечки Херсон і Миколаїв. На полуніч вверх по Дніпру до ріки Орелі, що впада в Дніпр біля м. Кий-тай-города (за Ореллю вже починалась Гетьманщина). На схід сонця — од ріки Конки — знов було наше аж до донських козаків і кримських ногайців.

— Чи до зруйнування коша багацько було у вас слобід і зимовиків?

— Ні, небагацько, ось які тільки й були. Почнем вгору по Дніпру:

1. Старі Кодаки — саме найстародавніше селеніє; воно стояло, як ще запорожців звали козарами. От що розказують про його старі люди: Старий Кодак був колись городом і належав до польської Корони, в ньому була і побережна кріпость, обведена глибокими канавами і валами з підземними воротами. І теперечки ще, хоч посідали, а видко ті вали і канали¹. В тій кріпості проживав тоді лядський князьок, ніби гершт який, і орудував цим краєм, населеним ляхами ж, почавши од польської границі по Дніпру до турецької — понад великим лиманом. Козари ж, як розказують, з великою силою народу вийшли із-за Києва, з своїм ватажком, кошовим Германом, і, осадившись по тім боці Дніпра, на полунощ восточную, близенько присусідились ік тому польському князькові. Кошовий Герман, побачивши, що для його люду тутечки мало простору, та ще маючи деякі і другі заміри, розділив своє військо на три часті: першу зоставив на цім же місці по сусідству з князьком, другу опоселив за Доном, а третю, — п'ятнадцять тисяч, — одібравши найзавятіших, пішов з ними в Сибір, і всю ту дику пустиню при допомозі божієї завоював і підбив під державу руську. Так од цих-то козар, що зоставив Герман біля дніпровських порогів, народились і всі приснославні запорожці². Як же розмножились вони так, що стало їм тісно на тих вольностях, що Герман наділив, от запорожці і стали прохать польського короля, з котрим жили у великій приязні і братстві, щоб він подарував їм землі

¹ І теперечки видко ту кріпость в Старих Кодаках, і показують камінь на котрому сидів Петро Великий (приміт. авт.)

² Се тежне оповідання Коржа спада на завоювання Ермаком Сибири і занятіє Дніпрових островів Єфстафієм Дашкевичем і Прєдславом Ланскоронським, а далі на Богдана Хмельницького і Бараша (приміт. авт.)

кодацького князька. Польський король приклонився на їхне прохання і дав указ, щоб ляхи перейшли на другі землі, а запорожцям по їх малоземелю одступили свою шляхетну діличню. Так лядський старшина, що жив в Кодаци з князьком, одібравши той указ, і притаївся з ним: бач, не хотілось віддавати кривної дідовщини; запорожці сугубою докукою та й приневолили короля таке слово ляпнуть, що багацько воно лиха наробило і ляхам, і січовикам по приказці: «Не займай чужого — свого не страшиш». Так, кажу, і ляпнув от яке слово: «Попужніть їх, — каже, — хорошенько, коли не хочуть ласкою віддати вам свої землі!» От і почали запорожці ляхів по-своєму частувати, та й пужнули так, що вже й сам король не рад був тому слову; наробило воно те, що з братів стали ми ляхам лютими ворогами, бо запорожці сім літ шкварили ляхів, поки не забрали всіх земель і не протурили їх за Случ. З того часу — до зруйнування коша, Кодаци зоставались у владінні запорожців, і досі слава об них не вмовкла по всій околиці, бо там ще тільки заховались стародавні запорозькі звичаї.

2. Село Лоцманська Кам'янка — так прозвана, бо там сидів зимовиком лоцман Камінь. Промишляв риболовством і проводив через пороги судна і плоті.

3. Селеніє Половиця; про неї вже тобі розказував.

4. Селеніє Дієвка — так прозвалась од козака Дія, що найперше сидів там зимовиком, а виселився він з Нових Кодаків.

5. Місто Нові Кодаци — стояло ще за ляхів, а там як забрали його запорожці, то воно вигоріло дощенту з невеличкою церковкою, вкритою соломою і очеретом. Після цієї пожоги знов построїли церков і містечко та ще й кріпостію, по запорозькому кшталту, на диво осадили. Обвели кругом глибокою канавою, валом і рогатками в дві лави на сажень од канави. Опріч цього, збудували три башти; одну внизу над Дніпром, другу — нагорі од Дніпра, а третю — на полудень. На чотирьох вуглах були пороблені розкати і густо заставлені гарматами і мушкетрами, а скрізь поверх валу поставили кошелі (тури), сплетені з лози і натоптані землею до самого верху, не наче маківки. Ці кошелі були внизу в аршин завтовшки, а на версі — в косову сажень, і так їх сплочали, щоб верхні краї сходились до купи, а спідні вкопували в землю на валу. Це задля того робили, що як стануть стрілять вороги по місту, то щоб кулі засідали в кошелях і не

шкодили жителям, і війську, та й вартовим, щоб на валу без опаски можна було стрілять по ворогах в щілини, як в Бендерах — із-за стін. Дуже хитро та мудро, кажу, була осаджена та кріпость, в ті часи ніде, ні в якій землі, такої не було!.. Саме тоді, як вершили цими кошелями вали, приїхав я з коша в Нові Кодаци по своєму ділу. Побачивши, що люди роблять, я й собі зробив на пам'ять дві кошелі і привіз паровицею на місто та, поставивши де треба, і насипав їх землею. Здається, не так давно це діялось, а теперечки, глянувши, де був той гмах, ледве й слід тієї будови побачиш.

6. Селеніє Сухачівка — теж прозвана од козака Сухача, що сидів там зимовиком.

7. Селеніє Тарамське — стоїть воно над самим Дніпром на кам'яному і скелистому ґрунті. Дорога побіля його та по селі дуже труська і трудна: як ідеш, то й підкидає тебе, і тарамтить; од цього й прозвали її Тарамське.

8. Селеніє Карнаухівка.

9. Селеніє Тритузнєє.

10. Селеніє Кам'янськеє.

11. Селеніє Романкове. Всі ці села добули свої призвища од своїх осадчих, що сиділи там зимовиками і промишляли пахарством і рибальством.

Теперечки перелічу ще слободи по тім боці Дніпра. 12. Селеніє Самара — так прозвано, бо стоїть на ріці Самарі. Як стали ж селиться в ньому з Гетьманщини, то і прозвали Новоселицей, а теперечки, як розказував, городом Новомосковськ. Біля того селенія збудували запорожці общежительний монастир¹, той самий, що й досі стоїть. За Січі було в ньому ченців чоловіка з двадцятко, а постригались вони в Києво-Печерській лаврі і жили собі хоч подаянієм, а в достатку. Церква була дерев'яна, во ім'я святиителя Миколая, од того і монастир прозивався Самарсько-Миколаївський, і дуже був багатий ризницею і церковною утвар'ю. Замість архимандритів поставляли в ньому то строїтелів, то ігуменів. Запорожці були дуже

¹ Коли був збудований Самарсько-Миколаївський монастир, нема ніякої звістки, бо в 1750 року настоятель Прокл помер од морової язви, і його келю зо всіми записками і шпаргалами спалено. Але по надписам на стінах прежньої церкви видно, що настоятелями там були Іоанникій ще у 1732 року, а Терентій — у 1733. Монастир сей прозивався ще військовим, бо осадився на Запорозьких землях і урядкувався од Січі (Дивись записки архієпископа Гавриїла: Самарський монастир, часть II, страница 110) (приміт авт.)

богомільні, поважали монашествуючих і кріпко держались євого закону. По великих празниках зіходились вони на поклоненіє у цей монастир, і ченці приймали їх страннолюбиво, ради чого і витальниці¹ були побудовані. Запорожці були щедрі і на подаяніє монашествуючим, і на украшеніє церков божих.

13. Селеніє Старожилая Кам'янка; вверх по Дніпру — навпроти Нових Кодаків.

14. Селеніє Петриківка.

15. Селеніє Могилів, прозване так од осадчого, козака Могили, що сидів там зимовиком.

Теперечки ще по ріці Орелі:

16. Селеніє Гупалівка, прозвана теж од осадчого, козака Гупала.

17. Селеніє Перещепине на стовбовім шляху в Константиноград; теперечки пограничне село з Полтавською губернею, а тоді, за Січі, — з Гетьманщиною. Так, бач, як ще урочище перещіплювало наші землі, то й того козака, що тутечки сидів зимовиком, Перещепною прозвали.

От тобі і всі старожитні селенія запорозькі, котрі ще були до зруйнування коша. А де на яких урочищах були ще зимовики, хутори, пасіки і козацькі курені, як у кочових ногайців, бо всі скотарі, табунщики, чабани і отарщики плентались по степах і жили собі по куренях; звали їх кошами, а про осідле життя і святі церкви і в думці собі не мали, бо тоді у всіх оцих сімнадцятьох селеніях, що я вилічив, було тільки шість церков; перша — в Нових Кодаках, друга — в Старих, третя — в Самарі, четверта — в Карнаухівці, п'ята — в Романковій і шоста — в Могилеві. А всіх на всіх — з монастирями і січовою — було дев'ять. Дивлячись теперечки на сей край, дивуешся, як то він швидко заселився. Здається, і піввіку не минуло, як була пустиня, а теперечки, куди не глянь, — городи, містечка, слободи неначе з землі повиростали.

Дуб наш несло бистриною і колихало, неначе колиску. Корж, натомившись зранку, став кунять. Побачивши, що старому схотілось спочити, я помостив йому посередині дуба, і він, не одмовляючись, насунув на очі свою смушеву шапку, протягся і заснув.

¹ Од слова витаю — проживаю; по-руськи — «гостиницы» (приміт авт.).

Дніпро, перехопившись через пороги, широко розливається, а, зближуючись к Кичкасу, знов почина звукуватися; з обох боків спирають його високі скелі, і біля Кичкасового перевозу тече він узенько, тақ що вже пером ходить на канаті. Зате ж прорив собі тут Дніпро глибоку ложбину і бистро, сердито рине проміж високих скель, похилих над водою.

Поки Корж спочивав, я пересів на ближню лавку до лоцманів, щоб побалакати з ними про тутейший край. Гребці були молоді парні, а рулем правив чоловік, літ йому шістдесят буде. Браво сидів він на рулі, закинувши набакир високу смушеву шапку, і смоктав тютюнківі корінці з коротенької люльки. Дуже насідав він на гребців і знай гукав на них:

— Гребіть, хлопці, гребіть, ближче буде!

Хлопці хмурились, однак од кожного покрику старого налягали на весла і дужче гребли, один тільки з них, самий молодший, осмілився озватись:

— Добре тобі, дядьку, повертать деменом, а ти б пер веслом!

— А довго ти живеш на світі? — спитав його старий.

Хлопець мовчав: небагацько тих літ прожив на світі — нічого було й лічить.

— Бач який! — гримав рулевий. — Я двічі стільки гріб веслом на своєму віку, скільки ти на світі живеш, так погребеш з мене, та тоді вже й за демено берись!

Гребці усміхнулись, а той, що собі на лихо озвався, хоч і хмурился, однак мовчав, а старий сварився:

— Які теперечки чудні стали ці блазні, — гукав він, — з веслом не справиться, а вже хапається за демено, а об тім і байдуже, що коли не справиться, то й сам, дурень, з людьми піде на дно раків ловить!

Вже парень, щоб його умилостивить, гріб скільки сили, так і сим сварливого діда не удовольнив.

— Не дуже гребеш, — знов гукав він, — увередишся, дурню, гребеш, як люди гребуть.

Щоб як-небудь оборонить хлопця од сварок старого, я почав з ним розмову.

— А відкіля ви? — спитав я.

— З Капулівки, — одказав старий, — з тієї слободі, де колись був старий кіш запорозький.

— Знаю, що ж там у вас розказують про той кіш? Відкіля він узявсь і коли осадивсь?

— Багато дечого розказують.

— Та вже розкажи хоч що-небудь.

— Добре. От що мені доводилось чуть про той кіш і про стародавніх запорожців. Колись давно, дуже давно, ще й дідів наших тутечки не було, понаходили у ці краї, звідки, ніхто не знає, здоровенні люди, в косову сажень, лицарі, чи що. От, як понаходили, та й стали шукати собі місця, де б їм оселиться. З ними прийшов і писар, по прізвищу Попович, дуже розумний і письменний, та ще й великий з нього був характерник. Знав він, що було на світі, що й буде, бо мав при собі таку книжку, що кого не спіткало б на світі, яка б кому доля не трапилась, то все воно було в тій книжці записано. От сі лицарі чи козаки зібрали громаду і на раді, обравши собі кошового отамана, запитали писаря Поповича: «На яким місці їм селиться і чи надовго?» А писар глянув в книжку та й каже: «Селиться кошем на Чортотлику, — де теперечки наша Капулівка, — на всі двісті літ». Як сказав писар, так воно і сталось. Сиділи вони біля Чортотлика, поки не пішли з тим Мазепою під шведа. Писар Попович і тоді був ще живий, бо, кажу ж вам, був характерник. Було щодесьять літ невідь-куди пропадав, а там через місяць і прийде, такий гладкий і помолодшає; стануть його козаки розпитувать, куди ходив, де був, то він їм і каже: «Ходив напитись живою водою». Отож, кажу, як пішли під шведа, то без них і зруйнували кіш на Чортотлику; от запорожці знов питають писаря, де їм ставити кіш? «Ставте, — каже писар, — у крейдяній балці біля Каменки, тільки не дуже коштовно будуйте, бо недовго тамечки насидитеся». Так воно й сталось; пішли запорожці до турчина і провештались у його літ з двадцять, як написано було у писаря в книжці. Та вже, як стали копати лінію на запорозьких вольностях, землях, писар Попович і заявив, що вони знов підуть вверх по Дніпру і стануть кошем біля ріки Підпольної і тамечки будуть сидіть сорок літ, а далі зруйнують кіш, і вже не буде ні війська, ні козацтва; так каже: «Коли не буде ні війська, ні козацтва, то й я не хочу по світу блукать, буде кому і без мене писарювать, бо наплодиться тих писарчуків досточортів!» Взяв та й вмер. Все сталось, як писар Попович казав: зруйнували кіш, нема ні війська, ні козацтва, нема й таких уже людей, які колись були! Гляньте на Микиту

Леонтійовича, — додав старий, кинувши оком на Коржа, — ось які люди були, сто літ йому, а коли б довелось гребти, то й гріб би, не так, як теперечки сі блазні, що бісма у них ні сили, ні хисту, ні покори!

Старий знов наверх річ на хлопця і довго ще його гриз.

Минувши Хортицький острів проти окопів Олександрівської кріпості, Дніпро почина ширшать, лівий берег стає пологим, а там виявляється й Великий Луг-батько з густою зарослю чагарнику, верболозу і вільшини. Як прокинувся Корж, ми були навпроти того луку. Побачивши рідне урочище, старий дуже зрадів і, простягаючи до лісу руки, закричав:

— Здоров був, батьку, Великий Луге! Давненько вже тебе я не бачив!

Очі Коржеві блищали, уста усміхались, заграло у старого козацьке серце, і він голосно заспівав стародавню запорозьку пісню:

Ой Січ — мати, ой Січ — мати,
А Великий Луг — батько...
Гей, що в Лузі заробити,
Те у Січі пропити.

За Коржем і я підтягнув, бо знав цю пісню; підхопивши й гребці; луна покотилась, і Луг-батько, прокинувшись, озвався до нас рідною піснею, котрою, може, вже не одкликався з того часу, як навіки попрощався з своїми дітками-запорожцями. Обігнувши Великий Луг і поминавши устя ріки Кінки, здалека манячить і мріє той острів, на котрім колись був Баторіїв кіш. Вечоріло; жар стухав, з Великого Лугу віяло холодком і пахло конвалією, сонце то ховалось, то знов випливало із-за високих скель, а вони, величаві, темними погонами мережили світлий і гладкий, як скло, Дніпро. Так було гарно, а чим ближче підпливали до Старої Січі, тим важче налягали на душу смутні думки; здавалось, неначе близився до покійника, колись милого тобі чоловіка. Жалем ние серце, а душу обдає сумом, страхом; між ним і тобою махає косою смерть!..

Дуб наш причалив до острова, і ми ступили на ту землю, де кілька сот літ чесне товариство, лицарі, проливали свою кров за святу віру, козацькі вольності і боронили люд божий од дряпінних татар. Важко було дивитись на цю вікову руїну, і на смутну мою душу спали жалібні вірші:

Закряче ворон, степом летючи;
Заплаче возуля, лугом скачучи,
Закруають кречети сизі;
Загадаються орлики хижі:
Та все, усе по своїх братах,
По буйних товаришах-козаках!

Острів сей, куди ми висадились, зовуть городищем, бо тутечка була перша будова січовиків. Одділяється він од правого берега, де друга часть коша, устям Чортомлика і Підпольної, а од лівого — рукавом Павлюк. Острів сей невеличкий, сімсот двадцять ступнів вподовж і чотириста завширшки. Вали і окопи, хоч і дуже поосідали, а ще й досі замітні, тільки на полудень осипався берег і дуже його поподмивало бистриною ріки Підпольної. Де-не-де ростуть дерев'я, а посередині — глибока яма, де, розказують, була церква. Дуже сумне місце, ні на що й глянуть, зате ж, як казав Корж, є про що згадати!..

Слава козацькая ніколи не загине!

З острова ми переплили через Чортомлик і пристали к окопам другої половини коша, що прозивається Галаганівським, бо в 1706 році був зруйнований полковником Галаганом і Яковлевим. І тут видко ще окопи і розкати, декотрі прибережні, підмиті Чортомликом, пообсипались, а другі позастроювались слобожанами. Все, що колись було, теперечки затерто урем'ям і затоптано людьми.

В самій слободі Капулівці видко стародавнє січове кладовище; — слобожани тут своїх покійників не ховають, на котрому стоять ще сім кам'яних хрестів, та ще деякі — поламані і пооббивані. Я посписував вирізани на них епітафії, от вони:

1. «Здѣ опочиваетъ рабъ Божій Данило Говсѣенко куреня Сергієвського. Року 1729, мѣсяца марта, 3 дня».

2. «Преставилсѣ рабъ Божій Лукіянь, товаришъ куреня Ведмедовського. Року 1729, мѣсяца сентября, дня 17».

3. «Здѣ опочиваетъ рабъ Божій Волошинъ, отаманъ куреня Тимошівського. Року 1728, генваря, 20 дня».

4. «Помяни Господи раба своего Ефрема Насѣвку, куреня Васюринського. Року 1729, мѣсяца сентября, дня 17».

¹ Дума «Похід на ляхів» (приміт. авт.)

5. «Помяни Господи душу усопшаго, здѣ опочиваетъ рабъ Божій Симеонъ, товаришъ куреня Васюринського. Преставилсѣ року 1718».

6. «Здѣ почиваетъ рабъ Божій Данило Копеловскій, товариш. Року 17»... (постирались).

Біля цього хреста лежить з білого каменю труна (саркофаг), і тільки zostався надпис: «Отъ Р. Х. 1720, місяця ноября, 5 дня».

Списуючи ці епітафії, я дивувався, яким побитом поховали тутечки цих козаків, бо тогдішнього часу кіш був в Алешках. Я запитав Коржа, і він так мені одказав:

— Мій хрещений батько розказував мені, що як кіш був в Алешках, то деякі козаки, вмираючи, просили, щоб їх поховали у Старому коші; от їх сюди і перевозили на чайках.

— Чом же тут не видко хрестів тих козаків, що ще повмирали за часів Старої Січі?

— Е, чом! — одказав Корж, накупившись. — Подивись лишень, скільки тих намогильних каменів побито на підвалини під амбари і комори в панському дворі. Дивуюсь, як вони і сих не загарбали!

На вигоні вверх по Чортомлику стоять ще два хрести, поставлені вже за часів Нової Січі з такими епітафіями:

1. «Здѣ преставилсѣ рабъ Божій Феодоръ Товстонос², куреня Щербиновського козакъ, Погребень Року 1770, ноября, 4 дня».

2. Здѣ почиваетъ рабъ Божій Семень Таран, козак куреня Шкуринського. Року 1742, м. декабра, 3 дня».

Найдорожчого для серця українця, що довелось мені тут побачити, був надмогильний камінь великого довідчика війська запорозького, кошового отамана Сірка³,

¹ Після зруйнування коша цариця подарувала генерал-прокурору князю Вяземському селені Капулівку, Покровське, Рогач, Кримську Кам'янку, Білозірку і 100 000 десятин степів, плавнів і лісів. Так ото як понасилали рядчиків та стали будуватись, то поздіймали з кладовища і надгробки на підвалини і фундаменти. Теперечки сі села з землями належать баронам Штиглицам (приміт. авт.).

² Товстонос був отаманом Щербиновського куреня в 1766 і 1767 роках і прославив себе на війні в 1769 і 1770 роках. Вернувся з походу важко ранений і через кілька місяців умер (приміт. авт.).

³ Іван Дмитрович Сірко був кошовим отаманом в 1659, 1660, 1663, 1668, 1673, 1674, 1675, 1676, 1677, 1678, 1679 і 1680 року, в котрому і преставилсѣ. От що про його лише Георгій Кониський: «Сірко храбрый и предприимчивый, удачно воевал, предводительствуя малым войском, почитал сражение игрошкой, гнушался корыстолюбием, предоставлял добычу запорожцам и частью делился даже с врагами».

сього страху і трепету турчина і татарви. Ходив він на Очаків і проти ногайців, підсмалив крила і грізному Ізмаїлові, і Акерманові. Надмогильний камінь стоїть пірамідою в косовий сажень заввишки, у верхній часті видовбаний хрест, а під ним такий напис:

«Р. Б. (року Божого) А. Х. П. (1680) маія Д (4) представилсѣ рабъ Божій Іоанъ Сірко Дмитровичъ, отаманъ кошовий войска Запорожського, его царского пресвѣтлого величества Федора Алексѣевича памятник... всего поспольства...» (Останніх слів не видно, постирались).

Надмогильний цей пам'ятник необгороджений, стоїть за хатою селянина Немини, недалеко од вітряка. Невідомо, яким дивом зберігся він і устояв руїни полковників Галагана і Яковлева; бачу, не піднялася і у них рука на сю святиню, як не піднялась вона у татар на середній вівтар Софійського собору в Києві, од чого і досі зоветься той вівтар нерухома стіна. Замислившись, дивився я на сей теж нерухомий пам'ятник, а мої смутні думки носились в давнині Запорозької Січі.

— Годі вже дивиться, — озвався Корж, смикнувши мене за полу, — все бачили, пора в Нікополь, смерклось.

Розплатившись з гребцями, ми рушили в Нікополь пішки, бо було не дуже далеко. Село Капулівка одділяється од містечка Нікополя урочищем «Никитин ріг», де перевіз. Тутечки в 1648 році Богдан Хмельницький збирав раду; тут його запорожці прикрили й шапками на святе діло — оборонять Україну од лукавих ксьондзів і хижих польських магнатів.

В містечку ми розійшлись з Коржем біля воріт попівської господи.

— Прощай, паничу, — сказав він, — завтра раненько розбуркаю тебе та й поїдемо в Покровське.

Попрощавшись з Коржем, я пішов на постійний двір, де застав вже мого машталіра з кіньми.

своими. Гетман Самойлович однажды упрекал его (Сірка), что он позволяет татарам кочевать с стадами на землях Запорожских. Сірко отвѣчал, что он это делает из милосердия к ногайцам, терпевшим от недороду трав, и что они и запорожцам тоже дозволяют делать». «Коли б і чорт, — сказав он, — пане гетьмане, помагав людям в крайній їх нужді, то брізговати тож не годиться, бо кажуть людям: нужда закон змінє» (приміт. авт.).

Прикрити шапками козака на раді означало єдинодушне обрання в кошові отамани або в гетьмани (приміт. авт.).

На другий день, тільки сонечко ще вставало із-за Великого Лугу, як ми вже під'їздили к Покровську. Село розкинулось на вигоні нового коша, між річками Підпільною і Базавлуком, що перещеплює Катеринославську губерню од Херсонської, а за Січі одділяла Кодацьку Паланку од Інгульської. Ми під'їхали к кошу од півночної сторони, де були передові розкати (ретраншмент). Окопи не дуже ще тут поосідали, і не позаносило їх піском, як у інших місцях; далі од сих розкатів ішов дугою вал і упирався обома кінцями в берег ріки Підпільної, котра через рукав Сисина — інші зовуть Лисина — впадає в Дніпро. По сьому-то рукаву припливали з Чорного моря грецькі і турецькі судна з крамом і бакалією і причалювались в пристані, котра була в самому краю валу і по березі — сліди куренів. В самій середині коша од пристані і до річки простягались окопи і одділяли паланку, де була церква, канцелярія, де хоронився скарб, гармата і жила військова старшина.

— От, як бач, паничу, — сказав Корж, окинувши оком руїну, — от тільки всього й зосталось од нашого коша!.. А колись, — додав він зітхнувши, — гарно було застроєно і кишіло народом. От на сих місцях, де видно ямки і горбики, стояли наші курені, в кожному був отаман і до тисячі козаків, а в деяких — і більш. Окриме сих курінних козаків, були ще й жонаті, що сиділи зимовиками, дехто уподобав собі місце на запорозьких землях, а все-таки числились при своїх куренях, бо в коші жонатим, крий боже, заборонено було проживать. Кожний курінь мав своє прізвище; отутечки стояв, — Корж став показувать пальцем, — Канівський, а тутечки — Левушківський, Плахтійовський, Ведмедовський, Стебіовський, Ірклієвський, Щербиновський, Пластунівський, Переяславський, Глушнівський, Дядьківський, Уманський, Дерев'янківський, Корсунський, Гадяцький, Вербицький, Шапкунівський, Мишастівський, Пашківський, Полтавський, Шкуринський, а цих вже і не пам'ятаю — забув.

— З чого і як були побудовані ваші курені? — епитав я.

— Е, наші курені не такі були, як ті, що скотарі робили собі по степах. Наші були збудовані з квадратних брусів, наш батько — Великий Луг — наділяв нас лісом

вдоволь. Курінь був, неначе той будинок, шістсот козаків і більш містилось в ньому, а строївся він, неначе трапеза яка, без перегоронок і кімнат, а кругом побіля стін стояли столи і лавки, щоб було на чому за обідом сидіти. Образи були у нас дуже багаті, в срібних, в золотих шатах, а посередині куреня висіли панікадила, лампадки і у великіх празники засвічувались. Вікна були великі, і часто грубки кахляні, галанські, як у мене в хаті; а печі, де пекли хліб, були особливо, в другій будові, там же і кухарі варили різні потрави: тетерю, борщ, галушки, хляки, рибу на стябло,

Свинячу голову до хрину
І локшину на переміну, —

додав старий з «Енеїди» Котляревського, — і другі потрави, які водились по запорозькому звичаю. Як було зготують обід, то кухарі і ставлять на сирно по всіх столах дерев'яні ваганки з потравою, а між ними у великих кінвах, теж дерев'яних, трунки: горілку, мед, пиво і брагу, а кругом на кінвах вішали корячки, по-запорозьки — михайлики, бо в Січі тих чарок і шклянок не знали. Як же вже козаки прийдуть з отаманом обідати, то, помолившись богу, отаман сіда на покуті, а там з ним і козаки, та й починають трапезувати; а як кухарі розносять рибу на стябло, то по звичаю голови складають перед отаманом. Пообідавши, моляться богові, кланяються один одному і отаманові і дякують кухаря. «Спасибі, братчику, — кажуть, — що добре козаків нагодував!» Виходячи, отаман і всі козаки клали в карнавку по копійці, а деякі і більш, і розходились куди кому треба, а карнавочні гроші збирав кухар і купував на базарі на завтрашній обід з'їсне. Варили по куренях три рази в день, не в горшках, а в мідних або чавунних казанах, і не в печах, а на кабиці.

— Що ж робили запорожці, як не було війни? Не сиділи ж вони, згорнувши дома ручки?

— Що робили? Промишляли рибальством, звіриною ловлею. У Великім Лузі були страшні гуці, озера, лимани, оточені очеретом, ситнягом; так по тих нетрях і драговині кишіло звіру: оленів, сайгаків, кіз, вепрів, лисиць, кабарганів (видр), а по степах було багацько вовків, зайців, бабаків. За шкурами було на ярмарок в Січ приїзять купці з Гетьманщини, з Польщі і Білогороду. Та й риби тії було досита в Дніпрі, по озерах і лиманах, а особливо в Тилігулі на Кинбурзькій косі, біля великого

лиману, і в Тендрі. Було, Гетьманщина і Польща та й всі околиці жилилися од нас рибою.

Поки Корж розказував, найшло чимало народу, і старий послав хлопця за паламарем, щоб одімкнути церкву. Препжньої січової церкви, збудованої 1740 року, вже не було¹, на тім тільки місці, де був престол, стояв невеличкий пам'ятник, і недалечко од нього збудована нова мурована церква простого майстерства, оточена оградом з каменю, що позоставався од старої будови. Незабаром прийшов паламар і одімкнув церкву. В храмі божім все було нове і нічого не збереглося стародавнього — січового. Препжній канастас дуже скусної роботи, похожий на той, що в Софійськiм соборі в Києві, лежав покритий пилом на хорах; там же складені були хоругви, панікадила, лампади і ще дещо з церковної утварі. Один дід, котрий ввійшов з нами в церкву, розказував нам, що він сам бачив, як по зруйнуванню коша донці, калмики і москалі без відома начальства обдирали церкву: сокирою вирубали царські врата, вилиті з чистого срібла, і рвали з образів шати і привіски.

— Хоч дещо, — додав він, — і поодбирали од них, так багацько ж і пропало.

Корж показав мені біля правого криласа чотири місця, зроблені з дубового дерева, де стояла, як було служення, військова старшина, кошовий суддя, писар і осавул.

— Військову старшину, — сказав він, — і в церкві поважали; після поминання цариці поминали по іменню кошового отамана, а старшин — миром; а як читали евангеліє, то всі козаки виймали до половини з піхви шаблі, себто щоб знали, що запорожці завсіди напоготові боронити святу церкву і боже слово².

— Хто був кошовим, як зруйнували кіш?

— Кошовим тоді був Калниш, суддею — Касан, а писарем — Глоба. Ці три були січовою старшиною і орудували усім Запорозжям.

Паламар показав нам дві стародавні кніжки; перша — ірмолой, рукописний збірник священних ірмосів з нотами, розмальований дуже гарно кунштиками, карлючками,

¹ Запорозжці хотіли було збудувати велику муровану церкву і наготовили вже й дорогого матеріалу: мarmору з старих мечетей і тесового каменя, — так не привів господь привести діло до skutku! (Приміт. авт.)

² Такий звичай був і у ляхів; чи не од них переняли... запорожці? (Приміт. авт.)

візерунками людей і звірів на кшталт середньовікових рукописів; а друга — евангеліє, що читають в страсну седмицю, на котрому була така напись:

«Лаври Києвопечерскія архимандритъ Романъ Копя високопочтенному его милости пану Іоанну Малашевичу, войска Запорожського Низового кошовому, сію страданій Христа Евангельскую книгу в дар приносить».

Тільки й пам'яті про сього достославного отамана, вивішеного Запорозьке військо з Алешковської туги на рідні вольності¹, і строїтеля Покровської церкви². Ніхто не зна, де поховані його й кістки і куди запроторили хрест з його могилки.

Виходячи з церкви, Корж, важко зітхнувши, сказав:

Е, не така була січова церква, як ся, що бачив еси, паничу! Наша була в сріблі, в золоті, в жемчuzі і дорогих каміннях, бо козаки були народ дуже богобоязний і любили благоліпіє храму господня, а особливо старі, котрі щодня ходили на служеніє. Запорожці найбільш були нежонаті, а деякі між ними й дуже багаті і грошовиті, а по зимовиках мали десятком скотини і всякої худоби. От після їхньої смерті все й одписувалось на січову церкву і монастир, що тут же біля коша над самою річкою Підпольною стояв. В сім монастирі був один настоятель і дванадцять монашествующих. Між ними були еромонахи і еродиякони і щодня творили седмичне служеніє. Монашествующих же постригали в Січі по волі кошового отамана, а настоятелей присилали з Києво-Печерської лаври. Найбільш настоятелі були з наших же запорозьких козаків, та й попи по паланках посвящались з своїх же січовиків, бо у нас всякого було народу, не тільки поповичів, тих риторів і хвилозофів, та й панів високовчених. Прошководиться в чім-небудь, сором між людьми або кари злякається, от і дасть драпака в Січ. Були у нас і дуже письменні, і дотепні, особливо в святому письмі, і з такими голосами, що в Лаврі і століцях таких, мабуть, не було. Так, кажу, монастир цей звали городком чи кріпостю, бо в ньому було багацько всякої будови, тутечки

¹ Новий кош осадився на р Підпольній 1733 року (приміт. авт.)

² Об Алешковській Січі запорожці гірко згадували. От як вони про неї співали:

Гей, братці, як би воно не було,
А лучче християнській цариці служити,
Ніж в Алешках нам жити
І бусурманам в ярмі робити!
(Приміт. авт.)

деколи і кошовий жив; так, на случай татарського набігу, осаджен був окопами з гарматами і з трьох сторін оточений річкою Підпольною, а од сухопутної була брама під великою баштою, на котрій стояли вартові козаки. Обидві церкви, монастирська і січова, були дерев'яні, без огорожі, тільки біля січової стояла висока дзвіниця з чотирма вікнами, де стояли гармати, з котрих палили на великдень, водохрещу і в храмовий празник¹.

— По великим празникам були у вас які-небудь військові паради, як теперечки бувають?

— Аякже, на богоявлення всі січові козаки, де б хто не був, зо всіх куренів, зимовиків, заводів збирались за Іордан і йшли в церкву, по-вашому кажучи, «при всей муниції», артилерія, конниця, піхота, із кожного куреня везли знамена на конях, лепсько убраних. Було як глянеш на те військо, то неначе мак цвіте, так і вкриє січовий майдан, а стояли рівно рядками, поздіймавши шапки. Після служби духовенство виходило на водосвященіє; настоятель ішов попереду, а прочі служащі за ним парами з хрестами, евангелієм, в сутім золотом сіяющім обла-

¹ К оповіданням Коржа в сочиненіях преосвященного Гавриїла приложен список вещам, належавшим до Січової Покровської церкви. Ось він:

«Евангелій великих і малих, сріблом окованих, з камінням на деяких — 11.

Хрестів срібних і дерев'яних в срібній оправі, між ними одна срібна дошка з вирізаним в ній дерев'яним хрестом і срібна табличка, на котрій вирізані Покров Божої Матері і Воскресеніє Христо-во — 37.

Лампад висячих срібних, позолочених і без позолоти — 29.

Панікадил великих срібних — 4.

Потирів срібних, дискосів, звідниць, лжиць, чаш, чарок, сіяльників, куманів, кадилниць, ковшів і прочого — 139.

Лихтарів (поставців) — 40.

Вінців і корон — 69.

Шат на іконах срібних позолочених — 16.

Царські врата, вилиті з срібла і позолочені в касовий сажень заввишки — 1.

Медалей золотих, великих і малих, жалованих запорожцям за заслуги і при особливих випадках, дукачей, до ікон попривішуваних, всього — 157.

Жемчугу мілкого і крупного на іконах, ниток — 37.

Вирізаний з оріхового дерева налож, черепачами і перламутром присланий, од Іерусалимського патріарха в Запорозькую Січ в дар — 1.

Риз, стихарів найкоштовніших парчевих і оксамитних з ораярми, підризниками, поясами, поручнями більш як 300.

А всіх вещей — 841 (приміт. авт.).

чені, а за ними вже і все січове військо з знаменами і гарматами і тим же розпорядком становились, як і біля церкви. Як же, було, погрузять в воду хрест, то зо всіх гармат і мілкого оружжя гуркнуть козаки в один вистріл (залпом), аж земля задрижить і всіх покриє димом, мов тьмою, так що один одного не бачить, а там за пере-годом, після трикратного погруження хреста, починають вже гримотіть і жарить скільки кому завгодно, поки не порозходяться.

З церкви ми вийшли на майдан, де за Січі зби-рались козаки на раду. Тутечки стояли колись кап-лички і хрести, поставлені на пам'ять кошовим ота-манам, а теперечки тільки й видко де-не-де купи каміння і цегли! Селяни розказують, що як Текелій руйнував кіш, то звелів комендантові, по прізвищу Норові (подполков-никові Норову), все поламать, знівечить і знести, щоб і духом не пахло запорозьким. От цей-то Нор чи Норов, так порався, що не тільки зруйнував ті хати і будинки, де жила військова старшина, але й каплички і хрести на могилах порозкидав. Богобоязні селяни дещо зберегли, урятували і порозвозили по краю. Дві-три хати, де жила військова старшина і козаки, купили на знос, і досі вони стоять нерухомо, об них розкажу опісля; а также зберіг-ся і надмогильний пам'ятник кошового отамана Стефана Гладкого. Розказували ще, що як понаїздили рядчики од князя Вяземського та стали будувать гамазеї, загони і панський будинок, то на хундаменти здіймали з кладо-вища надгробки і каплички.

Ми вийшли з окопів коша через зруйновану браму, де колись за Січі стояла висока башта з круглими вікнами, з котрих виглядали гармати. Було, як верталось з походу або з війни Запорозьке військо, то його стрічали з честю і палили з цієї башти. Вийшовши за браму, побачив я глибокі ями землі, попелу і цегли. Це місце і досі слобо-жани зовуть шам-баш, за Січі тут був крамний базар, шам-башу (од татарського прізвища Гассан-баша). Далі за крамним базаром на вигоні на високій могилі стоїть хрест з білого каменю, поставлений на пам'ять кошовому Гладкому. По всьому хресту така напись:

И.Н.Ц.И.

Здѣ постав-
лен крестъ
благородію

его панства Степана ата-
мана бувшого кошового, а ку-

рени Минского. Но онъ поло-
жень есть
подъ церк-
вою пресвя-
той Богоро-
дицы. Пре-
ставился
року 17...

Останніх слів не видко — постирались¹.

На січовім кладбищі тільки й видко, де-не-де лежать між могилками поламані хрести, ледве один зберігсь; на ньому такий напис:

«Здѣ опочивает рабъ Божий Онисько, куреня Сергієв-ського отаманъ, преставился року 1770, мѣсяца февраля.»

А на другому, поламаному, зосталось тільки три сло-ва: «Іоан... куреня... року...»

З кладовища ми пішли подивитись на ті будинки, в котрих жили кошові і військова старшина. З них тільки три уціліли: один в Нікополі, того я не бачив, а другий належить селянинові Обдуленкові. Збудований він, як проста козацька хата в Гетьманщині, з дубового quadro-вого лісу; всередині — хата з кімнатою, без помосту, а на кленовім сволоці, гладко виструганому, фігурно виріза-ний хрест і по обох сторонах такий напис:

«Божиймъ соизволеніемъ и помощью, а стараніем Якима Игнатовича, товариша куреня Вишестеблевского, созданъ дом сей 1746 г. іюня 6 д.»

— Бачиш, паничу, — сказав Корж, — у яких будинках жили наші кошові: не так, як теперечки, казна-що таке: підпанок, а вже у його і дім, а в тому домі кілька покоїв, та ще йому тісно! Сю хату строїв завзятий отаман Ігнато-вич, його чотири рази обирали на кошового².

— Чом же вирізано, — сказав я, показуючи на сво-лок, — товариш, а не кошовий?

— Е, чом? Такий, бач, у запорожців був звичай, як кажуть, козацька регула: на раді і на війні він — отаман, а в хаті — рівний, товариш. Так нічого і кирпу гнуть.

Третій такий самий будинок належить Маркові Рука-вишному. На сволоці такий напис:

«Благословеніемъ Отца, изволеніемъ Сына и содѣйст-

¹ Стефан Гладкий був кошовим в 1741 року, син його Данило теж був кошовим отаманом (приміт. авт.)

² Яким Ігнатович був кошовим в 1744, 1749, 1751 і 1752 роках (приміт. авт.)

виєм Св. Духа, аминь; а коштом пана Василя Григоровича созданъ дом сей 1747 года, мѣсяца августа, 13».

— Сю хату, — сказав Корж, — будував Василь Григорович, по прізвищу Сич; його не раз обирали кошовим отаманом, іздив він і в Никитин рік рядиться з татарами за границі¹.

Сі два будинки, дарма що стоять вже близько сто літ, а ще кріпкі, мов недавно збудовані. Глядячи на них, така спала думка на мою душу: чому якому-небудь багатому панові у нас на Україні не купить їх на знос та й поставить у своїм парку? Зберіг би він ці будинки на довгі віки, звеселили б вони і щире українське серце, і скрасили б сад лучче тих мармурових венер, чорт батька зна по-яківській зроблених швейцарських халабудок, галанських курників і ще деяких панських витребеньок.

IX

З Покровської слободи ми вже повертались в Михайлівку сухим трактом. Дорогою розпитував я Коржа, як запорожці боронились од несподіваних набігів ногайців і кримських татар; бо хоч кіш і був оточений з трьох сторін рукавами ріки Підпольної і Дніпра, однак кругом були ліси, чагарники, а Дніпро, як кажуть, татаринів не запина: не важко було і підкрастись. На мої запитання старий от що мені розказав:

— Ногайці, як ті хижі шульпіки, що підіймаються високо вгору; щоб лучче вгледіть добичу і наситить свою ненаситну утробу: то так, кажу, і ті бусурменські ногайці, щоб загарбать що або пхануть кого в неволю, мали звичай виїжджать верхи по п'ять чоловіка і більш разом на високі могили і з них оглядують степи, чи нема їм якої поживи. Як побачать, було, що пасеться скотина або люди на роботі, то, як кіт на миш, наскочать та й забирають людей в неволю і заганяють скотину. Отакі злодійські набіги, чоловіка їх по десять і по двадцять, самих найзавзятіших, частенько лучались, то й наші, запорожці, виїздили на могили на сторожу; тільки такий був приказ, щоб не юрбою, як ногайці, а по одному, для одміни, щоб

¹ Василь Григорович Сич був кошовим в 1745, 1746 і 1750 роках; а в Пограничній комісії, депутатом од Січі, в 1749 року (приміт. авт.).

знали запорожці, котрі по степах на роботі, що то наші. У ті часи ходили вони на нас великими загонами, проривались через границю і часом багацько робили шкоди, палили слободи, паланки, убивали людей і забирали в неволю, так що вже з Гетьманщини давали нам підмогу. Скільки разів доводилось і мені їх бачить і битися з ними. Отож, кажу, щоб устерегтись од сих набігів, запорожці посилали в степи в розвідку козаків, чоловіка по п'ятнадцять і по двадцять: опріч сього, од самої гетьманської границі, на північ східню, од ріки Орелі аж по ріку Кіш² ку були побудовані радуги: де гори — верстов на десять один од одного, де рівно — на двадцять і тридцять. В кожному радугі був курінь на п'ятдесят козаків, без чуланів і перегородок, з сіними, а через сіни — комора, де складувалась козацька бутра. Ці курені були побудовані з доброго лісу і вкриті очеретом, дряницею, а деякі землею, і наоколо обгороджені ділованням з станю для коней. У сих радугах стояло по п'ятдесят вартових козаків, де в яких наші, а других — з Гетьманщини, і щороку змінювались. Сі козаки висилали од себе в степи пікети і розвідки, і сим побитом пильнували край од татар і ногайців.

Біля кожного радуга стояли фігури, цебто маяки, дуже хитромудро збудовані, на случай несподіваного набігу, щоб разом оповістити увесь край.

Кожну фігуру будували з двадцятьох смоляних бочок ось як: в основу ставили по шість бочок сторч і кріпко сплочали, обв'язуючи смоляним канатом, щоб всередині було порожнє місце, ніби винний казан. Далі ставили на них п'ять бочок, а там — чотири, а останні дві, одна на одну.

Сама верхня була найменша і без дна, тільки всередині вроблений залізний прут з коромислом, до котрого прив'язували довгий мотузок; один кінець його висів аж до самої землі, а біля другого, коротшого, прив'язували ік дротяному кругу здоровенний пук лик, виварених в салітрі.

Сі фігури стояли од радуга на два і три гони, на случай од пожара, і при кожній пильнували вартіві козаки. Удень і вночі од радуга до радуга сновали козаки, чоловіка по п'ять і більш, особливо там, де були сінокоси і царина, і доїжджали до самої границі. Як же, було, вгледять татарву, то зараз і чкурнуть до радуга, а осавул у гетьманців у кожному радугі був осавул — і звелить

запалюють фігуру, а по других радутах побачать — і собі запалюють, і в одну годину увесь край оповіститься, щоб люди по степах і в плавнях на роботі заганяли скотину і втікали в слободи.

А тим часом по паланках і в коші збиралось військо і зо всіх сторін ішло на ворогів; та й зададуть, було, їм такого чосу, що й не потраплять і восвояси. Важне було військо в Гетьманщині, народ, знаєш, усе здоровий, на добрих конях, яких і у нас не було, і при всім воєнним риштунку; у кожного — мушкет, ратище, шабля і чотири пістолі, а шапки якісь чудні, о чотирьох вуглах, з різками, неначе у ляхів конфедератки.

— Яка ж одежа була у запорожців? — спитав я.

— Одежа у всіх запорожців була по ранжиру однакова і одного кольору: жупан, зверху черкеска з вильотами¹, штани саєтові², чоботи-сап'янці, пояс шалевий і шапка-кабардинка кругла, наоколо і зверху навхрест обложена золотим позументом; а од дощу в походах носили з вовни косматі бурки. Як же виїжджали на великі празники, по-вашому кажучи, в парад або в гості, то вже тоді кожний одягався по достатку в дорогі жупани, червоні, амарантові, блакитні, пообшивані позументами з золотими шнурами і китицями, бо наші січовики, ніде правди діти, любили-таки повеличатися і кирпу піднять вгору. Теперечки треба тобі, паничу, розказать, од чого наші запорожці прозвали шапки кабардинками: од ногайського слова кабарга, по-нашому б то дикий звірок, що плодився повз річок, по великих лісах, бо жив на суші і на воді, живився раками і рибою і мостив собі кубла по норах і під корчами лісового коріння.

Сих звірків дуже було багацько в Великому Лузі за часів Січі та й теперечки ще єсть туди геть понад річкою Конкою. Кабарга здалась на кішку, тільки трохи товстіша, довша, а ніжки коротші і лапки з полотенцями, як у гусей і качок. Хвіст у неї довгий і пушистий, як і вся шкура; а мастю, поки молодий, то сіренький, а як виспіє, то чорний, неначе тхір. Запорожці прозивали сього звіра

¹ Вильотами прозивались розрізні рукава в черкесці, а черкеска надівалась зверху жупана замість чуйки або кереї і була коротша од жупана. Черкеска по краях і рукава обшивались позументами; вильоти закидувались на спину і запинались гапличками або золотими шнурами і китицями (приміт. авт.).

² Саєта — саме дороге аглицьке сукно ярких кольорів (приміт. авт.).

виднихою чи видрою, і хутро з нього було у великій повазі, особливо задля шапок, і дорогенько-таки платили не тільки наші, а й ляхи, і жиди. Так од того, що шапки оточувались цим хутром, і прозвали їх кабардинками, хоч би вони були з самого простого сукна або шкурятні, то все-таки їх звали кабардинками.

— Як же запорожці одягались в походах і на війні?

— Е, в походах і на війні запорожці одягались як припало, бо не мали з собою ні возів, ні ридванів, а все, цї треба, в'ючили на коней, од того ніщо їх не запиняло, і як до чого прийдеться, то й сто верстов в сутки махнуть. Запорожці дуже ще кохались в дорогій броні і добрих конях, та ще і щоб і сідло було в сріблі і золоті з вигаптуваними золотом чепраками і збруєю. Спереду сідла висіли дві кобури з пістолями, а з тилу в тороках ув'язувалась бурка і інше до тебе козакові. Муніцію і все для воєнної справи кожний мав при собі, як-то: ратище, шаблю і чотири пістолі, а на грудях замість ладунки широкий черес, набитий в два і три ряди патронами. Рушниць у кінних козаків і гармат при кінниці не було, а брали їх тоді, як ходили проти татар і турків на чайках. Було, як зроблять висадку під якою-небудь кріпостю, то тут вже і кінниця спішиться і дає підмогу кіньми і чим припало.

— На які паланки найчастіше нападали ногайці і татари?

— Найбільш нападали по тім боці Дніпра на Самарську паланку, бо тамечки аж до самої Береки скрізь річки, криниці і родники. Було козаки, що там сиділи зимовиками, куди б не їхали, на роботу, чи й так, то й мушкети, і пістолі з собою брали і тільки вглядять ногайців, то зараз збирались докупити, робили з возів табір і боронились.

У ногайців не було ружжя — тільки луки; було, викидає свої стріли та й втіка. А на цьому боці Дніпра, де теперечки їдемо, скрізь аж до Кодаків було спокійно. Тутечки сиділи зимовиками найбагатші козаки, сюди, бувало, ми їздимо до них з коша в гості і добре гуляємо по-нашому, по-запорозьки!..

— Які були звичаї у запорожців в домовому життю і між товариством?

— Звичаї, паничу, запорожців були дуже чудні і заміристі, бо народ був з біса і спритний, а хоч деякі з них і удавали з себе дурнів, так виходило ж по приказці: «Зверху дурень, а насподі розумний!» Були вони загар-

товані у всякій нужді і біді, так ніяке лихо їх не лякало. Гострі були і на вигадки, любили і жарти, і сміхи, любили добре й погулять, весело жили на світі, сміючись і вмирали!..

Всі запорожці голили собі голови і зоставляли тільки повище лоба одну чуприну. За сей-то звичай москалі прозвали нас хохлами, а ми москалів — кацапами, бо вони ходять з бородами. Як відростала чуприна, так що вже лізла в вічі, то закручували її за вухо; запорожці звали цю чуприну оселедець, бо як вона довга, то теліпається, неначе оселедець. Бороди запорожці голили, а вуси зоставляли і ніколи їх не підстригали, а, закрутивши, закладували за вуха, а деякі то й ваксою ще ялозили, щоб вони стирчали догори, неначе у того кота. Як збирались докупити запорожці, то дуже кумедно один одного привітаються і поїдуть до якого-небудь козака в гості або за ділом, лучалось і проїздом завернуть, щоб переночувати, то так здоровкались: уїдуть у двір і, не злізаючи з коней, хто-небудь з товариства за одним духом три рази пугикне:

— Пугу, пугу, пугу!

А хазяїн у віконце до них обізветься два рази:

— Пугу, пугу?

— Козак з лугу! — гукне гість.

— Прив'яжуть коней, де й наші, — одкаже хазяїн, — і просимо до хати!

Тоді хазяїнські наймити беруть коней, ведуть до стайні і пильнують їх, поки козаки гуляють, а січовики, ввійшовши в хату, перехрестяться до образів, вклоняться хазяїнові та й кажуть:

— Отаман, товариство, ваші голови!

— Ваші голови, ваші голови! — одкаже хазяїн, кланяючись. — Просим, пани-молодці, сідати.

Після цього привітання починали вже теревені гнуть, круглять горілку, мед, біломорські вина; а чаю, кохве і пуншів на Запорожжі не водилось, окрім варенухи¹, і то у багатих тільки і сановитих козаків. Як же вже добре підгуляють, от хазяїн і гукне на кухаря:

— Ану, братику, вари лишень нам обід або вечерю!

¹ Варенуху варили в глечичку: горілку з медом, перцем, корицею, сушеними грушами, обмазували зверху тістом, ставили в піч і запікали, щоб добре упріла (приміт. авт.).

— Що ж, батьку, варить? — спита кухар.

— Вари, братику, тетерю до молока, до масла, — коли пісний день, до води, на скору руку, — малай, галушки з пастроною, печи загреби...

— Як же готовили ці потрави? — спитав я.

— Тетерю варили з борошна пополам з пшоном і вчиняли розчиною, як і тісто на хліб. Милай варили з просяного борошна на воді без солі, бо їли його з солоним сиром або з бринзою. Пастрама — це сушена баранина, і загреби — пшеничні коржі, і прозивались загребами від того, що пекли їх на кабиці, загрибаючи в жар і попіл... Ну, як нагуляються, кажу, гості, так що вже пора їм і додому, от вони й дякують хазяїнові:

— Спасибі, батьку, за хліб, за сіль! Пора вже нам покурнях до домівки. Просимо й тебе, батьку, до нас, коли ласка твоя; оставайся здоров!

— Прощайте, пани-молодці! — одкаже хазяїн. — Вибачайте, чим багаті, тим і раді; не згадуйте лихом!

Як вийдуть гості з хати, то хлопці зараз і підводять їм коней, напоєних, нагодованих і осідланих. Цей звичай був не тільки між товариством і знайомими, а і між чужими, бо у запорожців хліб-сіль була у великій увазі. У простих козаків, табунщиків і чабанів теж був звичай мати при собі усе, що йому треба. Підперізувались вони шкурним поясом і прив'язували до його гаман, вицвяхований і гудзиками, і мідними бляшками з кресалом і губкою, швайку — часом налагодить зброю, і ложечник з ложкою. У якого козака не було цієї справи, того ніхто не поважав, і мали його за йолопа, за харпака. Коли лучалось, що який-небудь чабан прийде до скотарів за ділом чи там і застане їх за обідом або за вечерею, то й каже:

— Хліб та сіль, пани-молодці!

— А вони йому і одказують:

— Імо та свій, а ти у порога постій!

— Е, ні, пани-молодці, — скаже чабан, виймаючи ложку, — посуньтесь лишень, дайте і мені місце!

— Та й сіда до гурту.

— Догадливий і справний козак, — загомонять хлопці, — вечеряй, братчику, вечеряй!

Давать йому місце і привітають по-товариській. Бувало і так, що прийде, як вже пообідають, то зараз часів нагодують, та й питають, чого йому треба. Тоді, за часів Запорожжя, не було таких лютих зим, як теперечки, і скотина цілісіньку зиму паслась по степах, а скотарі

мали собі од вітру і хуртуни халабуди, окутані повстями; вони кошами прозивались; їх ставили на колеса, щоб легше було перевозити на друге місце. В середині коша була і кабиця задля вогню, часом, щоб було погрітись, і посушитись, і зварить їсти собі і собакам. Опріч коша, мали вони ще при отарах і котигу, здоровенну арбу, в котрій возили харчі, воду і дрова, і як на одному тирлі потравляють скотиною пашу, то переходять на друге місце, отакечки кочували собі літо і зиму, як ті ногайці і татари.

На половині дороги між селом Покровським і Михайлівкою годували ми коней в селі Чумаках у Коржевого племінника, заможного хазяїна і вже немолодого: так йому буде, мабуть, літ під шістдесят. Пообідавши, Корж ліг спочити, а я з хазяїном пішов оглядіть село. На вигоні понад балкою побачив я невеличку заросль — росло кілька груш і берестів: видко було, що колись була тут оселя.

— Чий се садок? — спитав я, — хто його садив?

— Тутечки колись, — одказав хазяїн, — сидів зимовиком Онисько-запорожець. От що про його розказують старі люди. Раз, проїжджаючи через Миргород, побачив він молоденьку і гарну дівчину, таку гарну, що й розказати не можна, та й закохався собі на лихо. У Ониська до біса було грошей: не взяв його кат, і розумний був, а вже такий завзятий, що всі січовики його поважали, так з себе ж такий шкарбан, що й ні на що було й глянуть! Недовго думавши, прийшов він до матері тії дівчини, що йому вподобалась, і став її сватати. Мати, бідна удова, дуже зраділа, що знайшовся такий багатий жених, не дала дочці і опам'ятуватись і приневолила її одружитись з Ониськом. Привіз Онисько молоду жінку у свій зимовик, тутечки у його була рублена хата на дві половини, усякої худоби не перелічити, і наймитів, і наймишок. Одяг Онисько свою жінку, неначе кралю яку, усього вдоволь, а молодиця смуткує, журиться, ніщо її не радує і не веселить. Не сиділось і Ониськові з молодою жінкою, кажу ж, що дуже завзятий був; тільки почує, було, що збираються в коші на татар або на ногайців, то й не втерпить — кине жінку і поїде собі в кіш. Отож як поїде, то молодиця сама, одна-однісінька, ще гірш сумує. Було, наварить і напече усяких потрав, одягнеться, як на великдень, сяде на покуті та сама з собою і розмовляє:

Іж, душа, пий, душа, — скаже, — та люби Ониська!
— Не хочу я ні їсти, ні пити, — сама собі одказує, — як мені любити Ониська!

— Чом? — пита сама себе.

— Він гидкий, він бридкий! — одкаже.

— Кого ж ти любиш?

— Я люблю Омелька-поповича, він такий гарний, хороший, уродливий, без його мені і світ немилий!

Та схилиться на білі рученьки, гірко заплаче.

Раз, як вона так юродствувала, повернувся з коша Онисько; бачить, віконце в хаті відчинено, він і підійшов, щоб пугнуть, аж чує — щось жінка розказує, він і дослухав до кінця та як гукне:

— Жінко! Так ти така?!

Затріпотіла небога, нічого казати:

— Така, — каже, — чоловіче!..

— Ходи ж сюди до мене, коли така!

Вийшла молодиця з хати, а Онисько вийняв з кишені справу, викресав вогню, у віхоть, розмахав та під стріху — хата й запалала. Повибігали наймити з відрами заливати, а Онисько:

— Не руште, не гасіть! — каже. — Візьміть собі мою худобу, поділіться і не згадуйте мене лихом; а ти, жінко, — додав, кинувши на неї оком, — іди собі до свого Омелька-поповича, не треба мені такої жінки, як ти!..

Сів на коня та й поїхав у кіш з тії пори чутки про його не було!

Що-то було на душі, подумав я, у того нещасливого Ониська, як він повертався у кіш, стративши в одну частину усе, що тільки не є найдорожчого у чоловіка на землі!

Х

Од села Чумаків аж до Михайлівки розказував мені Корж, як у запорожців судились, позивались, як і карали за кражу, грабунки і смертоубийства.

— На всіх вольностях запорозьких, — почав старий, — по значних селенях і містечках були паланки; ніби повіти або земські суди, і в кожній паланці постановлено по вибору трое старшин: полковник, осавул і писар. До поможі додавалось їм ще з Січі три підпанки, з козаків же. Ця старшина обиралась тільки на три роки і судила всіх козаків, що жили по селах і зимовиках. Було, як побіють між собою козаки, або один другому по сусід-

ству яку кривду зробить, спаш чи хліб витолочить, та самі не помиряться, то обидва, купивши на базарі по буханцю, і йдуть у паланку позиваться. Прийдуть, було, до старшини, вклоняться, положать на сирно буханці та й кажуть:

— Кланяємся, панове, хлібом і сіллю!

— А яке ваше діло, пани-молодці? — питають судді.

— От яке наше діло, — почина обижений. — Оцей мене скривдив, от наскільки мені шкоди причинив, — розкаже, яка там шкода і чого вона варта, — і не хоче мене удовольнить, так, будьте ласкаві, розсудіть нас.

— Ну, братчику, — питають судді у обидчика, — чи справді воно так, як каже твій сусід?

— Що ж, панове, — одказує обидчик, — хоч воно і правда, так нема ж на стільки шкоди, скільки він з мене править.

Тоді старшина послала підпанків з другими козаками, себто понятими, огледіть ту шкоду, і як вони освідительствують і зроблять доношеніє, на скільки тієї шкоди, то судді і скажуть обидчикові своє рішення:

— Ну, братчику, от скільки повинен ти заплатити судові: согласен чи ні?

— Заплатив би, панове, — одказує обидчик, — так коли ж лишне з мене править; у вашої волі — не заплачу.

Тоді судді уговорюють, улещають його помириться і не докучать вищій старшині. Коли він згодиться, то діло кінчиться у паланці, коли ж ні, то паланка посила їх у кіш; — вони радяться, у чий курінь попереду їм іти, коли вони різних куренів; як згодяться, от і прийдуть до отамана, вклоняться йому та й кажуть:

— Здоров був, батьку!

— Здорові були, пани-молодці! — одказує отаман. — Просимо сідати.

— Та ні, батьку, — кажуть, — ніколи сідати; ми прийшли до тебе за порадою.

— Кажіть, — пита, — якої вам од мене поради треба?

Тоді обижений і розкаже, яку шкоду йому зробив сусід і як розсудила їх у паланці старшина. Отаман розпитає обидчика, чийого він куреня, і посила хлопця запросить до себе отамана того куреня. Прийде курінний, спита:

— Чого се, пане-брате, ти мене звав?

— От чого, — та й покаже на обидчика. — Чи це вашого куреня козак?

А курінний, глянувши на його, і спита:

— Ти, братчику, нашого куреня?

— Вашого, батьку! — одказує обидчик, вклонившись. Далі розкаже отаман тяжбу козаків та й пита курінного:

— Що маємо, пане-товаришу, з ними чинить?

А той і каже:

— Так вас, братчики, вже й паланка судила?

— Судила, батьку! — одказують.

— Чого ж вам ще треба? — озвуться отамани. — Помиріться, братчики, і подовольствуйте один одного!

— Так що ж, батьки, — одкаже обидчик, — коли він лишне з мене править!

Тут вже отамани бачать, що в його усе стрижено, і запитують в останній раз.

— Так ти, братчику, не хочеш ласкою удовольствовати за шкоду?

— Ні, батьки, — одкаже обидчик, — у волі вашої, я не согласен!

— Як не согласен, — кажуть отамани, — так ходімо ж до військового судді, побачимо, що він ще скаже.

— Добре, — кажуть козаки. — Постривайте ж, батьки, збігаєм на базар за буханцями.

Як куплять, усі і йдуть до військового судді: отамани попереду. Ввійшовши, вклоняться і кажуть:

— Здорові були, пане добродію! — назвуть по іменню.

— Здорові, пани отамани, — одказує суддя. — Просимо сідати.

Козаки тим часом кладуть на сирно буханці і кажуть:

— Кланяємся вам, добродію, хлібом і сіллю!

— Спасибі за хліб, за сіль, — одвітує суддя і пита отаманів:

— Що це за козаки і яке діло мають?

Курінні отамани і розкажуть про їхне діло і як їх розсудили у паланці. От суддя і спита у обидчика:

— Чом же ти, братчику, не вдовольниш сусіда за шкоду, коли вже вас паланка судила, отаман і я присуждаю?

А той своє товче:

— Що ж, добродію, коли він лишне з мене править, — у волі вашої, не согласен!

— Коли не согласен, — каже суддя, — так ведіть їх пани отамани, до кошового, там вже буде їм конечний суд і рішення, нехай вони і буханці свої забирають!

— Та ми, добродію, — кажуть козаки, — купимо собі інших.

— Забирайте, забирайте! — гримне на них суддя. — І не задержуйте отаманів — у їх не одно ваше діло. Од судді ідуть вони вже до кошового; привітають його і кладуть на сирно буханці, а кошовий і пита:

— Що це у вас, пани отамани, за козаки?

Отамани знов розкажуть про їхнє діло, а кошовий, вислухавши, і спита обидчика:

— Ну, як же ти думаєш, братчику? Вас розсудила паланка, рішили отамани і військовий суддя, і я признаю, що старшина порішила ваше діло по правді, а того ради і утверждаю те рішення; так теперечки що ти мені скажеш, чи согласен сусіда твого подовольствовувать, чи ні?

— Ні, вельможний пане, за волі вашої не согласен, — одріже обидчик, — лишне з мене править!

— Так ти й теперечки не согласен! — гримне на його кошовий розсердившись. — Тривай же!

Та й гукне на сторожів:

— Давай лишень, хлопці, київ!

Як принесуть київ, от кошовий і каже:

— Ну, лягай, братчику, ось ми тебе навчим, як правду соблюдати і старшину поважати!

— Помилуй, вельможний пане! — заголосить обидчик не своїм голосом.

— Ні, братчику, — одкаже кошовий, — не помилую, коли ти такий упрямий; ануте, хлопці, на руки і ноги йому сідайте і каптани його на плечі накидайте! Добре бийте сучого сина, щоб знав, по чім ківш лиха.

Як всиплять йому з п'ятдесят і більш київ, кошовий і крикне: «Годі!» От хлопці, піднявши киї на плечі, і стоять, неначе солдати з рушницями; а ті, що на руках і ногах, усе-таки сидять, дожидаються приказу.

— Ну, братчику, — спита кошовий, — чи согласен удовольнить сусіда, як паланка рішила?

— Согласен, вельможний пане! — репетує обидчик. — Согласен, усе зроблю, що прикажеш!

— Зноси ж здоров, що тебе вибили! Не будеш вдруге дуже мудрувать. Ну, хлопці, — гукне кошовий на козаків, — вставайте!

Коли у обидчика є гроші, то він зараз і вдовольняє, скільки там присуджено; як же нема, то кошовий призиває отамана того куреня, до якого належить обидчик, і зве-

лить йому удовольнить обиженого, а з того опісля цупить.

Отакечки кінчались у нас у Січі усякі діла, без того мерзкого писання і хабарів. Хоч би на тисячу і на десять тисяч рублів була тяжба, то за кілька днів рішать; як кажуть, під червоне сукно не сховають. Цим же розпорядком і тяжкі преступления рішались, як-то: кража, грабунк і смертоубийство. Треба тобі, паничу, розказать, що найбільша половина козаків в Січі були нежонаті, от того і сіромами їх прозивали; то як не було війни, то вони промишляли рибальством, звіриною ловлею, а ті, що сиділи по зимовиках, орали, сіяли і промишляли скотиною і бджолою. Сі ж козаки, що сиділи зимовиками, в свою чергу одбували повинності кошеві і своєму куреневі, як-то: калавурі, кардони, а до чого припаде, то йшли й на війну. Так з цих, кажу, жонатих, що сиділи по зимовниках мало було преступників, а найбільш з нежонатих, з сіроми, бо що в лямі по рибальнях чи на звіриній ловлі заторгують, то все проп'ють і прогайнують; а далі бачать, що нічим похмелиться і нівідкіль поживиться: заробітків нема, а грошки пропили, чортма, от вони, нічого робить, і схиляються на усяке самовольне розпутство. А та воля і одвага по приказці: «Або мед п'є, або кайдани тре!»

— У ті часи татарва трошки вгамувалась, ні з ким було і воювать, а тут ще з України понаходило у Січ чимало ледачих людей, так, крий боже, що виробляли! Грабували чумаків, обдирали і до смерті забивали купців по великих шляхах, немилосердно драли і палили ляхів і жидів, так що ляхи, покидавши свої майонтки, утікали до лісу, аж за Варшаву, а жидова і духу запорозького боялась. Кожний з сих гайдамацьких загонів мав свого ватажка чи отамана, прозивались вони ще й характерниками, бо замовляли од кулі, а як, було, деруть ляхів по великих і багатих палацах, то яка б там сила у ляхів не була і як би не пильнували, то ватажок таку ману на них напустить, що ніхто не почує і не побачить, як вони їх накриють та й забирають, що схочуть, а вернувшись у Січ, дуваняться вже тим добром: одну третину — на ватажка, другу — козакам, а третю — на курінні. Так, бачиш, паничу, що й курінні отамани вадилі їм, бо ватажок, зібравши ватагу, ішов за добичею не тайно, а найбільш за відому куреня, і як, було, йде, то й просить у отамана до помочі козаків; а той йому і каже:

— Гляди ж мені, братчику, коли ти якого козака страшиш, то тоді вже й до куреня не вертайсь!

Сиріч: крадь та кінці ховай.

А ватажок, здавшись на своє характерство, і одказує:

Не бійсь, батьку, всі будуть цілі, більше копи лиха не буде!

Так ото ж, кажу, наші сіроми, опріч розбоїв і грабунків, такі ще пакості чинили, що нехай йому абищо, страшно і згадувать! Про їхнє поспульство доходили жалоби не тільки до нашої старшини — і до столиці; через той гармидер і кіш наш зруйновано. Та вже ж, ловить вовк, так і вовка піймають!.. Було, як деякий харцизяка попаде в руки, то суд йому короткий був. За кражу платив той курінь, до якого належав злодій, а за грабунок і смертоубийство карали смертю. Казней було чотири: перша — шибениця; стояли ті шибениці у кожній паланці, на перехрестках і по великих шляхах. Осудженого, було, підвезуть верхи під шибеницю, накинуть йому на шию сільце та й шмагонуть коня нагайкою, то він вискочить, а осуджений і повисне! Вішали і догори ногами і за ребро крюком, то він так і мотається на шибениці, поки кістки його не порозсіпаються в примір і на страх другим; і вже ніхто трупа його зняти не посміє, бо за це теж повинен смертної карі.

— Друга казнь — гостра паля, дерев'яний стовп заввишки дві сажени, а наверх того стовпа залізний спис два аршини завдовжки, то осудженого на той спис настромлять так, що він віткнеться йому аж у потилицю, на піваршина вище голови; і сидить той труп на списі поти, поки викорениться, як та в'ялена риба, так що як повіє вітер, то кістки крутяться і торохтять, неначе той млинок, поки не попадають на землю.

— Третя казнь — киї запорозькі, паліччя не дуже довгі, неначе бичі у ціпів, з дубини або з другого твер-

¹ Од присудженої карі осудженому можна було збавитися одним тільки побитом, коли яка-небудь дівчина заявить, що вона хоче з ним одружитися. З сього-то звичаю раз в Самарській паланці скоїлась така штукарня. Вели осудженого на лобне місце; пуць назустріч дівчина, прикрита густим серпанком, і заявила, що вона йде за осудженого заміж. Народ припинився, примовк, а осуджений каже: «Здійми лишень серпанок, нехай я подивлюсь, яке подружжя мені посила доля». Зняла дівчина серпанок. Глянув козак на неї та й каже: «Як на такій одружитись, то лучше пропасти, ведіть мене, люде добрі, на шибеницю!» (Приміт авт.)

дого дерева. Осудженого прикують до стовпа на майдані, наставлять біля його в кінвах усяких потрав, труків: горілки, меду, пива, браги, і принесуть кілька обремків київ і положать біля стовпа. Нагодують і почастують осудженого, а там дадуть покоштувать і київ; хто не йде, вип'є корячок горілки або пива, вчистить осудженого києм та й приговорює: «От тобі, сучому синові, щоб знав, як красти і розбивать, бо ми всі куренем за тебе, злодія, платим!» Отак він і лежить, прикутий до стовпа, поки його до смерті не заб'ють.

— Четверта кара — зсылка в Сибір, як і теперечки в Московщині і у нас. От цими ж то карами за кошового Кальниша трохи-таки угамували харцизів, так не помоглось, не вдержався-таки наш кіш: зруйнували!.. А як зруйнували, я тобі, паничу, завтра про це розкажу.

Доїжджаючи до села Привольного, зовсім смеркло, небо замазалось хмарами і так посутеніло, хоч в око стрель. До Михайлівки зосталось верстов з три скверної дороги, і ще треба було переїздити у брод Мокрую і Сухую Суру. Машталір мій загубив дорогу і попукав віжки; не знаю вже, куди б ми заїхали, коли б Корж не виліз з брички і не знайшов дороги. Я дивувався, як старий добре бачив поночі. Нагнеться, гляне округи себе і гукне машталірові: «Повертай сюди, або туди!» І так бережно провів проміж рівчаків і бескидів, що й удень лучче б не проїхали.

— Ти, бачиш, діду, поночі, — озвався я, — неначе та кішка?

— Е, паничу, — одказав Корж, — се в мене зосталась ще січова кісточка! У нас на Запорозжі той було і не козак, хто не втрапить поночі. Дуже поважали тих козаків, котрі добре знали степи і шляхи, тих тільки і на старшину обирали, котрі вміли провести і вивести військо.

Кілька гонів од Коржевого дворища ушкварив дрібний дощ з блискавкою і громом.

— От за се хвалити господа, — озвався Корж, знявши шапку, — іди, голубчику, поливай, теперечки нам байдуже: приїхали... О, да який же дрібний, — озвався старий, глядячи себе по мокрій голові, — сей, як бачу, добре чує, а бувають і глухі дощі — такі, що не дочувають...

— Як не дочувають? — спитав я.

— А так, — одказав дід засміявшись, — бог йому каже! «Іди, де чорно», а він і піде, де вчора; бог йому:

«Іди, де просять», а він і потяг, де косять; бог йому: «Та йди у Михайлівку», а він махнув у Минайлівку!

Приїхавши додому, Корж довго ще балакав і шуткував, якось і втома його не приборкала.

— Велике діло, паничу, власна хата, — казав він, походяючи по світлиці. — Як би не втомився, а тільки вернешся додому, то так тобі полегшає, неначе вже й одпочив!

XI

На другий день ми прокинулись не дуже рано: пізно лягли і, натомившись, трохи заспались. Напившись чаю, Корж заходився з своєю бджолою, і ми не гаявшись пішли у пасіку. Гарно було у садку після дощу: пташечки щебетали, дерево порозправляло свої віти, краплі роси, як розсипані перли, скрізь по траві і на листах блищали і висвічувались; так було легенько дихать тим пахучим холодком! У пасіці усе було благополучно; і старий, огледівши деякі вулії, сів і мене попросив сісти біля тії каплички, де ми з ним позавчора розмовляли.

— Бач, паничу, — сказав він, огледуючи дерева, — які високі та товсті повиростали; садив я їх саме у той рік, як зруйнували наш кіш, більш буде, як п'ятдесят літ².

Я нагадав старому, що він мені обіцяв розказати про ту невзгоду, і Корж так почав:

— Саме на зелені святки прийшов до нас великим військом генерал-поручник Текелій і, ставши обозом верстов з дві од окопів, всі свої гармати, які там в його не були, витріщив проти нашого коша. Однак не починав стрілять, а теж січовики нічого не робили, а чекали, що дальш буде. Через суток двоє примчали гінці звістку, нам і Текелієві, що московське військо позахоплювало вже всі наші паланки і слободи по всіх вольностях запорозьких, а на третій день Текелій прислав до нас посланця і запрошував військову старшину до себе в гості. Кошовий Калниш, одібравши таку звістку, зараз зібрав всіх козаків на раду і спитав:

— А що, теперечки, панове старшина і отамани, будемо робить? Москаль в гості нас до себе закликає; чи підемо, чи не підемо?

Як се почули отамани, деякі ватажки і характерники, так і завурушилися, і загомоніли. Деякі покорствували б, так другі ж, здавшись на свою силу і характерство, на весь кіш гомін підняли.

— Нехай Текелій, — гримнули, — хоч ще стільки війська московського приведе, скільки теперечки його привів, то ми усіх, як мух, передавим! Чи ж то можна, щоб Січ і славне Запорозьке військо за спасибі москалеві віддять?.. Поки світ-сонця, сього ніколи вони не діждуться!

Се все казала сірома і бурлацтво, нежонаті голодранці, у котрих не було ні оселі, ні худоби; а друга половина — отамани і заможні козаки, що сиділи зимовиками і мали достаток, таку одповідь дали:

— Хоч ми, — кажуть, — московське військо і до ноги вилушим, так те ж військо, що захопило наші паланки і слободи, спалить всі наші оселі і замордує наших жінок і дітей, так ми на таку раду сіроми і бурлацтва не здаємся!

А тут ще й архимандрит, що жив у Січі, почувши такі заміри сіроми і бурлацтва, вийшов з церкви в облаченні, з хрестом, і почав уговорювати завзятих:

— Убойтеся, — каже, — бога!.. Що ви замишляете, дітки? Ви — християни і піднімаєте руку на християн, і наміряєтесь пролити кров єдиноутробною? Покорійтесь же волі господа, така вже, бачите, нещаслива наша доля, і з покірністю мусимо прийняти од бога достойна по нашим ділам! От вам хрест і розп'ятий на нім; коли ви його не послухаете, то всі загинете необачно!

Здається, хто б не почув панотця, як він нас уговорював, хоч би у його було кам'яне серце, то і в того б видавив сльозу з ока. Всі, скільки нас не було, сіроми і старшина, всі захлипали і тут же так одказали:

— Ну, спасибі тобі, панотченьку, нехай буде по-твому: знав, що нам казати, і ми теперечки готові не тільки тебе послухати, а й голови наші за тебе зложити!

Січовики дуже поважали свого архимандрита, бо що неділі і по празниках після одправи поучав він народ поважним словом, не з книжки, а напам'ять, і ще нашою мовою, так що й мала дитина зрозуміла б те святе казання. Після сього панотцевого совіту військо ще трохи поміркувало, порадилося та й заявило кошовому:

¹ Корж любив розказувати сю приказочку; хто його хоч трохи знав, то вже певно про неї од його чув (приміт авт.)

² Кош зруйновано у 1775 році (приміт авт.)

— Ну, батьку, вельможний пане, теперечки як завгодно, так і роби з сими гостями, а ми всі готові тебе слухать, чи йти, то йти?

— Треба йти, пани-товариші, — одказав кошовий, — бо се дурниця; самі бачите, що москаль нас кругом обступив і гармати горлом у вічі поставив. Се вже такі гості, що, пішовши до їх, не вгадаєш, чи й вернешся назад. Та вже коли бути тому, то нічого довго й думать, господи поможи! Дай, боже, час добрий! Ходімо, старшино і пани отамани! Що буде, те й буде, а більш буде так як бог дасть!

Та, узявши хліб-сіль, пішли до Текелія. Текелій ласкаво їх прийняв і став розпитувать, хто в них кошовий, і старшина, і як вони прозиваються. От кошовий заявив себе, суддю Касана і писаря Глобу. «А се, — каже, показуючи на курінних отаманів, — теж військова старшина». От Текелій і попросив всіх сідати, а далі, розпитавши, що було йому треба, і пішов з ними у кіш; однак не один, а узяв з собою кілька офіцерів і охоранного війська. Як побачив Текелій, що запорожці здаються йому ласкою, то зараз звелів одсторонить гармати. Прийшовши у кіш, спитав він кошового, до кого йому йти у гості; кошовий вклонився і запросив його і всіх офіцерів у свій курінь, та й угощав, чим бог послав, по нашому звичаю: у дерев'яних тарілках і дерев'яними ложками. Наївшись, Текелій подякував кошовому за обід і дуже дивувався, що такі смачні потрави ідять з дерев'яної посудини. Далі й спитав:

— Хто це у вас так смачно готує?

— Є у нас, — одвітив кошовий, — такі скусні кухарі.

От Текелій став прохать кошового, щоб він прислав йому одного кухаря, і обіщав кошовому подарувать два кам'яні блюда, а старшині і отаманові — по одному. «Щоб, — каже, — такі смачні потрави не їли з корит, а з блюд».

Почувши се, один з курінних отаманів, по прізвищу Строць,¹ обізвався до Текелія:

— Хоч з корита, добродію, та досита, а хоч з блюда, так дохуда.

— По-яківському се він розмовляє? — спитав Текелій. — Нічогісінько я не розчовпу, що він розказує. Так Строць і розтолкував цю приказку.

¹ Роман Строць був отаманом Канівського куріня (приміт. авт.).

— Ви, добродію, — каже, — їсте з блюда та худі¹, а ми їмо з корита досита — подивіться, які ми гладкі.

Після обід Текелій довго ще вештався по кошу, оглядував курені, пушкарню, козацькі пожитки, а там попрощався і пішов до себе і стояв ще біля коша обозом біля тижня. Поки стояли, кажу, обозом, офіцери і москалі частенько приходили до нас у кіш, а ми ходили до них, братались і гуляли по-козацькій. Тим часом Текелій призвав до себе кошового, суддю, писаря і прочитав їм ім'яний височайший указ; щоб вони їхали у Петербург. Так ото поїхали тільки кошовий і писар, а суддя Касан занедужав і вмер, тут його у Січі посліднього і поховали. Випровадивши старшину у Петербург, Текелій вже став сам орудувать Січчю: привів козаків до присяги і трошки заспокоївсь, але довгенько ще стояв обозом, перейшовши на друге місце. Зоставшись січовики без старшини, почали потроху ворухитись, бо московські звичаї були їм не по нутру; от стали козаки думать та гадать, як би москаля в шори убрать², а самим десь дальш помандрувать. Зібрали чоловіка з п'ятдесят козаків і послали їх до Текелія з хлібом, з сіллю.

— А що ви мені скажете, запорожчики? — спитав Текелій.

— От що, добродію, — кажуть січовики, — ми чули, що нам без письменного виду і білетів не можна з Січі нікуди йти?

— Так, запорожчики, так, — одказує Текелій, — нікуди не відлучайтесь без мого відома.

— Так оце ж, для сього відома, — загомоніли козаки, — і прийшли ми, добродію: напишіть нам, будьте ласкаві, хоч один білет на всіх, бо ми будемо держаться купи і врозтіч не розпливемось.

— Добре, запорожчики, добре, — каже Текелій. — Та який же перше був у вас звичай?

— Та у нас, добродію, — загомоніли козаки, — про сі білети ні за наших батьків ні за дідів і чутки не було: хто куди схотів, той туди і мандрував.

— Куди ж оце ви, — спитав Текелій, — наміряєтесь йти з сими білетами і за чим?

¹ Текелій був родом сербин і, як усі серби, високий і худорлявий (приміт. авт.).

² У шори убрать, себто обдурить, обманить (приміт. авт.).

— До Тилигула¹, добродію, — кажуть січовики, — до лями на заробітки, бо у нас нема ні сорочки, ні штанів, як бачиш, гола сірома; а ще ж, може, треба буде і подушне платить та й панам трохи уділити?

— Добре, запорожчики, добре, — одказує Текелій, зареготавшись. — Ідїть з богом, заробляйте та і в казну збирайте.

— Чуємо, добродію, чуємо, — загомніли козаки, вклонившись, та й пішли в канцелярію.

Призвав Текелій свого ад'ютанта і звелів йому написати один білет на п'ятдесят чоловіка і видати їм до рук. Як добули січовики той білет, і стали лагодиться в дорогу; зібрали увесь свій військовий ристунок, харчові клунки, знарядили кілька чайок та, сівши собі уночі, не тільки ті, що з білетами, а скільки їх улізло, може, чоловіка з тисячу, і гайда собі униз до Тилигула. Через кілька днів прийшло до Текелія з хлібом, з сіллю ще чоловіка з п'ятдесят за тими ж білетами та, добувши і собі, п'ятами закивали з товариством. Далі, як побачили січовики, що їм не боронять тих білетів, прийшли й треті, і четверті та, добувши сим побитом собі білети на всі сорок куренів, і помандрували під турка. Як побачило офіцерство, що в коші zostались тільки старі, сліпі та каліки, і зробили доношення Текелієві. Схаменувся Текелій, та у свиний голос — нічого вже, бач, робить, як кажуть, не продереш очей, продереш калитку!

— Куди ж вони позаходили, — питавсь Текелій. — Адже ж вони, сякі-такі, просили у мене білета до Тилигула на заробітки?

Дуже розсердився і зажурився Текелій, довго сумував, кілька днів і носа, сердешний, не виткнув з своєї палатки — так його роздратувало те ошуканство простої сіроми. А тут як на те ще лізуть і останні січовики, які позоставались, з хлібом-сіллю; а та вже хліб-сіля в душі у Текелія сидить.

— Повели і нам, вельможний пане, — просять, — написати білети на заробітки.

— Та куди ж вам, — крикнув Текелій, — злющі запорожці, оці білети?

¹ Тилигул-річка вливається великим озером у Чорне море. Сей лиман прозивався по-турецькій Дели-Гиль, по-нашому — Скажене плесо. Сюди-то ходили запорожці на заробітки до лями (тягнуть неводи) (приміт авт.).

— На Тилигул, добродію, — одказують. — На Тилигул, до лями, на заробітки.

— Все в Тилигул та в Тилигул, — гримнув Текелій, затупотівши ногами, — сякі-такі і розтакі!.. А город зоставили пустим? Не дам вам білетів, ідїть собі к бісу!.. — та й потурих їх від себе.

Так не помоглося ж, бо сірома, подякувавши Текелія за хліб і сіля, і без білетів по протоптаній дорожці дала дропака. Побачив Текелій, що якось приходиться не до чмиги: що тут на світі робить? От він і призвав до себе всіх курінних отаманів. Так і отаманів небагато прийшло — десятка не налічив би.

— Чом же ви не всі прийшли? — спитав Текелій.

— Як нам, добродію, усім прийти, — одказали отамани, — коли нікогисінько, опріч нас, не зосталось по куренях.

— Куди ж вони позаходили, що їх нема? — знов спитав Текелій.

— Курінні отамани роз'їхались по своїх зимовиках, одказують, — а сірома невідь-куди поділась, так ми і самі думаємо до домівки; що нам тутейка робить, коли нікогисінько не зосталось; старшину запроторили у столицю чи там куди¹, а війська козацького нема — порозходилося!..

— Куди ж вони порозходились? — гримнув Текелій, — де ваші січовики?

— Як, де? — обізвались отамани, — Адже ж ви, добродію, не спитавши нас, подавали їм білети на заробітки, до Тилигула, чи що?

Побачив тоді Текелій, що сірома гаразд-таки убрала його в шори; дуже розсердився і вигнав з палатки отаманів. Після сього недовго він зостався в Січі і того ж літа поїхав у столицю, а московське військо сім літ ще стояло на запорозьких землях, поки не запровадили московських звичаїв.

— Так отаким-то побитом, паничу, преславету коза-

¹ Що сталось з військовою старшиною, невідомо, бо ні в яких історичних рукописах об їх нема поминку. Була тільки чутка, що кошового Калниша заслали на Дон, бо в одній пісні така наміка:

Ой полети та полети, чорная галко,

та на Дон рибу їсти!

Ой принеси та принеси, чорная галко,

од кошового вісти

(приміт. авт.)

цьку Січ зруйнували і хвацьке Запорозьке військо викоренили. Ті ж запорожці, що повтікали, піддалися під турка; прийняв їх султан ласкаво під свою державу і звелів опоселить їх біля устя Дунаю, в Бабадазі, понад Чорним морем, на землях, здатних до пахарства і багатих риболовством і звіриною ловлею, де вони і теперечка живуть¹, хліб жують і постолом добро возять!

От тобі, паничу, і кінець!

XII

Се було останнє оповідання Коржеве. Після сії розмови частенько доводилось мені вештаться по Задніпров'ю, а в турецьку війну — в Бабадазі, де осадились запорожці; не раз доводилось і розмовлять з старими дідами, бувалими козаками про Січ, і те саме, без одміни, розказували і вони, що оповідав мені старий Корж.

В 1832 році на іванівський ярмарок в Кременчуці, на майдані, збилось чимало народу біля кобзаря. Я підійшов і став прислухуватись. Сліпенький співав про зруйнування коша, і так подібно до оповідання, що я, давши кобзареві карбованця, зазвав його до себе на квартиру і списав ті вірші. От вони.

Гей, із-за зеленого гаю
Червоне сонечко зійшло.
Гей, з московського краю
Велике військо прийшло.
Червоне сонечко
Високо вже стоїть,
Дивиться батько в оконечко
Та й каже: «Дітки, що будемо робить?
Ось перед нами
Царицине військо стоїть,
Чи не за нами,
Щоб йшли татар к чортам гонить?»
— «Ой батьку, щось воно не те!
Чого сі гармати горлом в вічі стоять?
Треба, батьку, спитати,
Чого вони од нас хотять?»
Ой провідали запорожці,
Що Нечоса Текелю послав,
Щоб нас з старшиною
І всю славу Січ зруйнував.

¹ 1830 року після турецької війни найбільша половина козаків передалась Росії і вийшла з Бабадага з кошовим Осипом Михайловичем Гладким знов у Росію. Теперечки сі запорожці осадились побіля Азовського моря і прозиваються азовськими козаками (приміт. авт.).

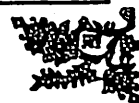
Був же той день
Великі зелені свята,
О, бодай же твоя, Нечосо,
З того часу душа проклята!
«Гей, діти, запорожці,
Що будемо чинити?
Москаль кланче в гості,
Будемо чи ні йому голову хилити?
Як будемо його зустрічати:
Чи з хлібом-солею,
Чи війну обявляти,
Чи йти до його доброю волею?»
Одні кажуть: «Мир лучче всього».
А сі: «Нехай нам випалять очі,
То й пропадемо аж до одного».
— «Ніколи сього не буде,
Щоб ми оддали Січ-мати,
Поки що світ-сонця
Будем Січ нашу рятувати!»
«Бога бійтеся, діти! —
Каже панотець архимандрит, —
Що ви хочете робити?
Прокляті будете із роду в рід.
Ви, діти — християни,
І підіймаєте руки на братів?
Не робіть в своєму серцю рани.
Щоб милосердний бог вас простив,
От вам хрест божий.
На його ви положіться,
І совіт мій вам гожий,
Ні в чім, діти, не журіться».
«Ну, панотче, по-твоему нехай, —
Послухають тебе запорожці;
Бери, Петре, хліб та сіль
Та й ходім до Текеля в гості,
Ну, батьку, господи поможи,
Пошли нам добрий час!
Хліб, батьку, положи,
Та й говори за нас.
Бо війною, батьку, нічого не вчиним,
Треба доброю волею робити;
Ходім вже, поклон вхилим
Та й почнем про діло говорити».
Хліб-сіль Текеля прийняв
І почав нас угощати.
А як добре підгуляв,
То став і нас до себе прохати.
А в нас Петро кошовий
Має звичай свій:
Пішов генерала зазивати
До себе обіда козацького вживати.
Ів Текеля обід бурлацький
Та все смакував,
А опісля по-козацьки
Вином та медом запивав.

Ой пішов Текеля в свою палатку
 Та й став міркувать,
 Що йому робить спочатку
 І як нашу Січ зруйнувать.
 Уже всі наші паланки
 В Текелійових руках,
 Уже всі його палатки
 По наших січових кутках.
 Ой прочитав Текеля папір
 Кошовому, писареві од цариці,
 Треба нам їхати у двір
 Аж у дві столиці.
 Ой зібрав наш Калниш
 Храбрую дружину,
 Сердешний брався аж за ніж
 Та проклинав лиху годину.
 Сірома Калниш захлипав гірко.
 З кожним козаком обіймався,
 Сказав: «Прощай, славне, храбре військо!»
 Та вже більш і не вертався!
 «Гей, батьки-отамани,
 Кажіть, де поділи старшину?»
 Бере нас жаль за серце,
 Як згадаєм славу старовину!
 Ой почали січовики думать, гадать,
 Як би москаля в шори убрать.
 А далі до Текелія пристади,
 Щоб дав білети — роботи нам шукать.
 Ой рушили запорожці
 До лям на заробітки.
 Закивали п'ятами, сіроми,
 Тільки товаришам дали звістки.
 Текелій хоч після й оглядівся,
 А запорожців — поминай як звали!
 Ой бідний зажурився,
 Що в шори його убрали.
 Ох життя наше минулось,
 Життя бурлацьке!
 Коли б воно вернулось,
 Славне життя козацьке!
 Гей, братці, озміть у руку
 Пісочку та й посійте
 Ой тоді воно вернеться,
 Як той пісочок зійде!¹

Корж помер в октябрі 1835 року на 104 році довгого
 свого життя. Змалку і до смерті жив він і працював за-
 для людей і, може б, ще промаявся на світі, коли б, збира-
 ючи подаяннє на погорілу в Михайлівці церкву, не засто-
 див себе, переїжджаючи восени через Мокрую Суру. Цар-
 ство тобі небесне, добрий чоловіче, вічна тобі пам'ять.

¹ Ся сама пісня, з деякими одмінами, надрукована і в «Истории
 Новой Сечи» Скальковського (приміт. авт.).

Гаркуша

ДРАМАТИЧНІ КАРТИНИ У ТРЬОХ ДІЯХ

80

ЛИЦЕДІІ:

Прохор Семенович Бутуз, сотник, старий чоловік.
 Пані Маруся, жінка його, по 18-му г.
 Галля, молошна її сестра.
 Катерина, ключниця, стара баба.
 Федір, джура сотників.
 Хорунжий, обиватель і сусіда сотників.
 Куць } обивателі, трохи молодші за сотника.
 Бебех }
 Гаркуша, отаман розбійників.
 Обух, його джура.
 Улас } старшини у розбійників
 Помело }
 Вакула }
 1-й } розбійники.
 2-й }

Дворові люди сотника, козаки, народ, розбійники,
 дівчата і козачки.

ДІЯ ПЕРША

Обстановка: спальня сотничихи; в кутку ліжка з пологом, кругом дивани й дзиглики, прикриті пістряними чохлами.

На стінах висить броня і бандура.

Посередині — двері у дівочу, а далі видно двері в сіни.

На правій стороні спальні — вікно, а на лівій двері в покої сотника.

В дівочій дівчата мотають нитки й прядуть.

Сотничиха, смутная, сидить біля стола, схиливши голову на руку. Галля стоїть біля неї.

Вихід 1-й

Сотничиха і Галля.

Галля. Та годі тобі, моє серденько, сумувати і вбиватися! Як-таки: четвертий місяць як одружилася, а й досі усе плачеш, — очі не висихають! Пора б уже тобі й привикнути.

Сотничиха. Привикнуть до своєї неволі, до бридкого сотника, до його осоружного кохання?! Чи ти знаєш, що мій нелюб теперечки мені ще гидший став, як до шлюбу?..

Галля. Не ти ж перва одружилася з старим, — та й живуть же щасливо, неначе з молодими. А коли вже він такий тобі гидкий, нащо йшла за його?

Сотничиха. Хіба ж ти не знаєш, що мене матуся приневолила.

Галля. Знаю; ти ж довго сперечалася, а там так швиденько згодилася. Я вже подумала, чи не причарував тебе чим, справді, пан сотник...

Сотничиха. Лихо мене тяжке згодило! Ось слухай: спершу матуся мене вмовляла, улещала, навколішках передо мною стояла — просила, я й слухати не хотіла; далі матуся сварилася, лаяла мене, біла, а я все-таки не згодилася; та вже як матуся сказала, що вона бідна, й стала мене корити, що відіймаю в неї останній шматок хліба, тоді я, зав'язавши очі, покорилася лютій моїй долі!.. Лучче лежати у сирій землі, аніж жити з нелюбом! *(Плаче)*.

Галля. Рідна ненька згубила свою дитину!.. Вона думала, що для дівочого серця тільки й треба, що срібля золота та убрання.

Сотничиха. Я од тебе, Галю, ніколи не таїлася. Слухай, я тобі розкажу, що найгірш точить моє серце й не дає мені спокою ні вдень ні вночі.

Галля. Розкажи, моє серденько, розваж своє горе: ти знаєш, що ніхто тебе так не любить, як я.

Сотничиха. За кілька днів до мого шлюбу раз пішла я у ліс посумувати та поплакати. Було ще рано — сонечко тільки що викотилось з-за гори, і я, замислившись, схиливши голову, ішла собі. Коли разом щось залопотіло. Озираючись, дивлюсь — стоять передо мною два козаки верхи, неначе з землі вирости. Той, що їхав попереду, сидів на білім коню, в червоному жупані. Такого гарного, моторного козака мені не доводилось ніколи й бачити. Жупан на ньому був весь у золоті, броня блищала самоцвітним камінням, а я тільки й бачила його чорні очі, що сяяли, неначе зорі серед темної ночі. Серце моє затокотіло, в грудях сперся дух, а я стояла — і все на його дивилася, мов причарована. І козак, зупинивши коня, теж дивився на мене, далі усміхнувся та й каже: «Здорова була, моя горличко! Сьогодні, як бачу, зійшло два сонця разом... Не знаю, яке й краще!..» До смерті не забуду його погляду, його усмішки: з-під чорного вуса, як жемчужне намисто, заблищали зуби, з очей посипались іскри і всю мене запалили; його голос і тепереньки чую. Мені стало страшно, і я, мов несамовита, побігла в гущину та й сховалася. З того часу козак не виходить у мене з голови; тільки його одного й бачу, тільки про його одного й думаю, і гадаю!

Галля. Давно б призналась!.. Так от воно що: тебе причарували чорні очі!.. Я зараз приведу Зінку-шептуху, то вона скропить тебе водицею й розіб'є ті чари. *(Хоче йти)*.

Сотничиха *(удержує)*. Постривай, сі чари, сі муки милі моему серцю; вони тільки мене й держать, і втішають на світі!

Вихід 2-й..

Ті ж і Катерина.

Катерина *(приглядаючись до сотничихи)*. Все плаче та вбивається!.. Чого ж тобі ще бракує, моя пані кохана?.. Пан сотник тебе любить, душі в тобі не чує; ти — в багатстві, в розкоші, як рибонька в плесі; глянь на себе — вся в перлах, в яхонтах, в шмарагдах, грезеті, в оксамиті!.. Увесь світ ісходи, то щасливішої пані не побачиш. Усі тобі заздують, а ти...

Сотничиха *(перехоплює)*. А я заздую найбідні-

шій хуторянці. З милим і в простій хатинці була б щасливіша!

Катерина. Розказні, моя пані кохана! Се тобі так здається; як бачу, не коштувала ще ти гіркої; без достатку й з милим нудно жити на світі. Покорися ж своїй долі, полюби пана сотника. Якого ще тобі чоловіка?.. Пан на всю губу, всі його поважають, всі його бояться...

Сотничиха (з досадою). А я його, гидкого-бридкого, зневажаю! Він, неначе гробак, точить мое серце!

Катерина. Ох, моя пані кохана! попалась би ти другому чоловікові — не стала б так кирпу гнуть!..

Галья (перехоплює). Годі тобі, стара воркотухо! Твої влещання ще гірш засмутили панію.

За лаштунками чуто голос сотника:
«Хведоре! нехай коней сідають та щоб гончих і хортів на швори позбирали!»

Катерина. Сотник, сотник!.. Годі плакати, моя пані кохана! Пан сотник дуже свариться, як углядить твої сльози, і на нас, підвласних, зганя своє серце.

Сотник за лаштунками: «Добре нагодувати народ і козаків, що зібрались на полювання. Та щоб було чим нагодувати людей Бебеха, Куця й хорунжого, бо вони теж прийдуть».

Вихід 3-й

Ті ж і сотник.

Сотник. Добридень, моя кралечко, моя лялечко! (Приглядується). Усе така ж заплакана! і погляд той же похмурий. Чого ж тобі треба? Чого бажаєш? Скажи тільки, слово промов — і все, як з неба, посиплеться!

Сотничиха (чує). Я бажаю смерті, однієї смерті!
Сотник (сміється). Ну, скажи-таки на милість, як його на світі вгадаєш, чого часом бажають гарні молодичці? Чи тобі ж таки, моя кралечко, бажать тієї смерті? Тобі тільки жити та богу дякувати, що послав тобі такого чоловіка, як я!.. Не дуже я молодий, правда, зате ж десь молодих за пояс заткну!.. Якого тобі ще треба? (Береться в боки). Чим не вояк?..

Сотничиха. Чом же ти не пішов на війну?

Сотник. Чом?.. І без мене багацько дурнів знайшлось! Та що там і робить на тій війні? От якби були лицарі, то б я сів на свого шпака та й поїхав на турнір...

Сотничиха (перехоплює). Недалеко б заїхав: раз би п'яного привезли додому.

Сотник. Брехня! Я б наполонив чоловіка з двадцять лицарів, привів би їх до тебе та й сказав: «Кланяйтесь, бісова німото, моїй жінці, пані Марусі, — от так!» (Хапає за комір Катерину й нагинає її до ніг сотничихи).

Катерина (жалібно). Змилуйся, пане сотнику, схаменись! Який я лицар! Я — стара баба! (Про себе). Глянь, який бравий — і старої баби не злякавсь.

За лаштунками чуто ловецькі рога.

Сотник. От і пани-товариші збираються! (Катерині). Наготуй нам снідання, то щоб більш було настоянок, запіканок, наливок — і полинкової, і м'ятної, і курдимової, і калганівки...

Катерина. Чую, пане сотнику. (Виходить з Галею).

Вихід 4-й

Ті ж, Куць, Бебех і хорунжий (в броні з фузіями, пістолями й кинджалами).

Куць, Бебех і хорунжий (разом). Великоіменитому пану сотнику й найпрекраснішій пані Марусі доброго здоров'я й усякого благоденствія бажаємо й низенько кланяємось.

Сотник (сандівно протягує до них руку). Здорові були, пани-товариші, просимо сідати, — щоб усе добре сідало. (Містяться й сідають). Сьогодні запросив я вас до себе на полювання — таке, що як світ-сонця, то ще такого у нашому краю не бувало. Зо всієї околиці зібрав на облаву козаків і народ — просто посполите рушення: всю мою броню роздав охотникам; одних тенет вистачить на дві милі.

Куць, Бебех і хорунжий. Ого-го-го!..

Сотник (перехоплює). Та це ще не все, — а от що: сьогодні з нами буде полювати й найпрекрасніша моя жінка, пані Маруся!..

Куць, Бебех і хорунжий (весело). Пані Маруся! Ай, пане сотнику! Отак вигайдай!

Сотник. Всіх ведмедів і вепрів вилущимо, всіх вовків, лисиць витравимо.

Бебех. Глянь! а чи давно ж ти, пане сотнику, перестав бояться ведмедів і вепрів?

Сотник. Та й чорта не злякаюсь, як до чого припаде!

Готують закуску; Катерина й дівчата застилають стіл і ставлять блюда, тарілки, пляшки й чарки.

Бебех. Ну, гляди ж, пане сотнику! я вже тобі сьогодні догоджу: всіх ведмедів і вепрів прямисінько на тебе випру! Роби з ними, що сам знаєш!..

Сотник (скоро). Чи ти не здурів?! Адже ж я стоятиму біля пані Марусі... Ти ще її до смерті перелякаєш!

Куць. Не бійсь, пане сотнику: я сам буду біля пані Марусі, всіх ведмедів і вепрів перестріляю! (*Показує на рушницю*). Всіх-таки до одного! (*Цілує руку пані Марусі*). Не бійсь, моя крулево!

Хорунжий. Та годі вам, пани-товариші, з пустого в порожнє переливати! Ведмеді й вепри нам не страшні; а от послухайте, яке лихо нас чекає: є від чого замислитись і потилицю почухати, особливо тому, у кого, як у жида, грошей і така гарна жінка, як пані Маруся!

Сотник (швидко). Яке там лихо? Печина тобі в рот і сіль у вічі!..

Бебех. Чи не сарана?

Куць. Падіж, хвороба?

Хорунжий. Гірш! Сьогодні мій свояк з Стародуба дав мені звістку, що до нас мандрує у гості Гаркуша, — от що!

Усі. Гаркуша!.. Гаркуша!..

Сотник. Несподіване лихо, кара божа! Що теперечки будемо робити, пани-товариші?

Куць. Далеко куцому до зайця, так і Гаркуші до пані Марусі: я сам її обороню...

Бебех і хорунжий. Голови наші положимо за пані Марусю!

Сотник. Спасибі вам, пани-товариші... Нехай нас милує й хранить господь од такого-ворога! Хіба ви не чули, який се паливода Гаркуша?..

Бебех. Де ще той Гаркуша, а ти вже, пане сотнику, і ніс похнюпив. Не бійсь: Гаркуша не який-небудь дурень — голову під колесо не підсуне. Мало у тебе того люду — козаків?.. Та й ми не сидітимемо згорнувши ручки: сидячого, кажуть, татари беруть!

Хорунжий. Нехай тільки сунеться, то ми його на першій осіці провітримо!

Куць. Се йому не з литвинами дзекать!.. Я його один!..

Бебех. Удар лихом об землю, пане сотнику! Бач, скільки у тебе заступників! Де ще той у біса й Гаркуша, а ти вже й злякався!..

Сотник. І не думав лякатися! Як до чого припаде, то я його на шматки пошарпаю, — як мишу в ступі задавлю!.. Вже я його не помилюю!.. Вип'ємо ж, пани-товариші, і поснідаємо; пора вже й на полювання.

Хорунжий. Розумне слово й слухати гарно!

Куць. Давно б так!

Сотник. Почастуй же нас, кралечко моя, ручковою, щоб запіканка посолодшала.

Сотничиха частує і кланяється.

Куць (випива й пильно дивиться на сотничиху). О, та яка ж смачна! Отак би й до смерті усе пив та на тебе дивився б, моя крулево!

Хорунжий. Веселе б життя було...

Випивши по чарці, сідають за стіл.

Сотник. Ну, пани-товариші, вип'ємо по другій: по першій не снідають!

Ще п'ють і їдять. Сотничиха теж з ними сидить, схилившись на руку. Дівчата прислугують.

Куць. Що се за мара така, Гаркуша? Розкажіть, будьте ласкаві. Признаться, я про його небагато дечого й чув...

Бебех. Тим-то такий і смілий!

Хорунжий. Е, не взяв його кат, — Гаркуша — з біса завзятий козак! Він з Січі; розказують, що раз у бенкеті, кругляючи горілку, полаявся він з курінним атаманом та як затопив його по виску михайликом, так він і дуба дав. От Гаркуша, щоб не мотаться на шибениці або не крутиться на палі, і дав з Січі дропака, та й не один, а підмовив з собою ще кілька січовиків, таких же харцизів, як і сам, та й стали різати та грабувати народ хрещений, — не так простих, як нашого брата, та ще й багатого. Спочатку розбивав він біля Дніпра, а теперечки й по Десні, та й до нас, непрошений, повертає. Як послухаєш, що про його вигадують, так волосся догори підіймається: його й куля не бере, бо він характерник, і такий здоровий, що карбованця згина на долоні, шестерню в млині здержує;

на все здатний: з пістоля кулею летючу птицю б'є, досконально грає на бандурі, співа, вірші komponує; іще молодий, а такий з його козарлюга, що на яку дівчину або молодицю не кине оком, то так її й причарує до себе...

Сотник. Брехня, тричі брехня! Гидкий-бридкий, більш здався на чорта, як на чоловіка; а гляне на кого, то неначе полум'ям опалить!

Бєбєх. Таких-то жіночки наші й люблять; щоб одним поглядом її спалив!

Хорунжий. А який смілий, матері його ковінька! Чи чули, яку він штукерію викинув в Острі?.. Розсердився за щось на військового писаря та удень витяг його з-за печі, і вже на третій день знайшли його в лісі: висить на сучку, обідраний, як заяча тушка. А в Мглині — так ще лучче: просто приїхав у двір до сотника й одшмагав його канчуками: «Суди, — каже, — по правді й хабарів не бери!»

Куць. Йому до всього діло є!.. Як його досі самого не почепили на шибениці?

Хорунжий. Йому сам біс помага! од його не втечеш і не сховаєшся!..

Сотник (скоро). Брехня, тричі брехня! То все вигадки старих бабів!

Бєбєх. Жаль козака! Пішов би на війну, покався, то й бог би його помилував, і цариця пожалувала; а то пропаде ні за спасибі, бо як нахопиться на його Куць або сотник, то пропаде, як собака в ярмарку!.. (Сміється).

Сотник. Тільки б мені його знайти, — а там вже залив би я йому за шкуру не одну квартиру гарячого сала. Ловить вовк, та вже як і вовка піймають!..

Куць (налива шклянки). Пани-товариші, об казначим забалакались і досі не випили здоров'я пані Марусі. (Устає). Здоров'ячко нашої крулевої, пані Марусі!

Всі. На здоров'я!.. Голови наші положимо за нашу крулеву, пані Марусю! (П'ють).

Вихід 5-й

Ті ж і Федір

Федір (захапавшись, подає лист сотнику). Якийсь козак, неначе січовик, у строкатому жупані, на червоному коню... тес... на строкатому, — убіг у двір, тиць мені у руки сю цидулку: «Віддай, — каже, — сотникові», та й шез!

Сотник (розглядає письмо). Воском запечатане і

якось чудно написано: До вась-пана Прохора. (Розвіртувє й читає; далі з ляхом випускає письмо з рук). Пропав я, нещасливий, навік пропав, з худобою, з жінкою!.. (Закриває лице руками й хниче).

Всі (перелякавшись). Бог з тобою, пане сотнику!.. Що се за письмо?.. Відкіля воно?

Хорунжий (підіймає письмо). От побачимо. (Голосно читає). «Вась-пане Прохоре! Довідались ми, що у вась-пана до чорта всякого добра, перегінних горілок, смачних наливок, запіканок і дубова скринька, та ще й не порожня. І ще довідались, що у вась-пана, старої собаки, молода й дуже гарна жінка, — сидить у світлиці, як пташечка у клітці. Проїжджаючи через тутешню околицю, заверну й до тебе в гості з товариством, і щоб ти, старе опудало, подобався пані сотничисі, наряжу тебе в червону шапочку й чобітки, яких ти зроду не бачив, які й не снились тобі. Прихильний до тебе Тарас Гаркуша».

Бєбєх. Собака!

Куць. Погано, Тетяно!

Сотничиха. Про яку се шапочку й чобітки пише Гаркуша?

Хорунжий. Здере шкуру з голови й з ніг: от яка шапочка й чобітки.

Бєбєх. А ти вже злякалась, моя пані кохана, думала, що справді подобається тобі пан сотник! (Сміється).

Сотник (підче). Пропав я, нещасливий, пропав. Рятуйте, пани-товариші, не дайте загинуть сироті!

Бєбєх. Чи не сором тобі, пане сотнику, хлипать, мов стара баба? Тільки що храбрився, а теперечки й слиниш. Чого ти злякався? Подивись, скільки у нас наробу, та якого ще! Кожний сам піде на ведмедя; та ще й, як нарешно, зібрались докупити. Підемо йому навперейми — і не сьогодні, так завтра приведемо Гаркушу до пані Марусі, як цуцика на ланцюжку.

Куць і хорунжий. Так, так!.. Приведемо ірода!.. Знатно вигадав: зараз видко бувало козака!..

Сотник (сміліше). Як так, то й так! Тільки, пани-товариші, як би нам Гаркушу перепинить, щоб не дуже до його зблизитись?..

Хорунжий (наливає в чарки). Вип'ємо ж, пани-товариші, щоб наші дома не журились!

Всі (п'ють). На погибель харцизу, прочварі!

Сотник. Куди ж нам, пани-товариші, простувати?

Б е б е х. На Густинський гай; побіля його йде Мглинський шлях, а по дорозі наберемо ще козаків і таке війсьсько вистачимо, що й кримського хана звоювали б!

Сотник (*наливає в чарки*). Вип'ємо ж, пани-товариші, та, помолившись богіві, — і в дорогу!.. Тільки, будьте ласкаві, обороняйте мене; а як піймаємо, то я задам вам такий бенкет, що й небу буде жарко!

Всі. Голови наші положим за тебе, пане сотнику!.. (*П'ють*).

Сотник (*трошки п'яний, хоче обнять сотничиху*). Прощай, моя кралечко, прощай, серденько мое!

Сотничиха одпихує сотника й виходить із-за столу; всі встають.

Куць (*цілує руку у сотничиху*). Найпрекрасніша крулево!..

Б е б е х (*одводить Куця*). Годі тобі умизгаться, пора в дорогу!

Сотник (*випивши чарку наливки*). В дорогу, в дорогу, пани-товариші! Та й задам же я диявольському сину чосу! Буде він згадувати сотника Бутуза! Шаблю, пістолі, мушкет! (*П'яний хилиться*). Мені тільки... до чого припаде... (*Федір, Куць і Бебех одягають сотника; засовують йому за пояс пістолі, вішають мушкет; помилившись, причеплюють шаблю до правого боку. Хорунжий частує сотника*). Великий на світі чоловік сотник Бутуз!.. (*Обійма Катерину, цілує і кріпко тупить до серця; думає, що вона сотничиха*). Прощай, моя кралечко, прощай, моє серденько! Тьфу! (*Плює й одпихує*). Відьма київська, відкіля вона взялася?! Гляди мені, доглядай пані, як ока свого! А коли тее... крий боже!.. то я тебе, чортову кочергу, живцем в землю закопаю!.. Чуєш?

Катерина (*низенько кланяючись*). Чую, пане сотнику! (*Про себе*). Хоч би тебе мертвого скоріш в землю закопали!

Всі (*виходячи*). Прощайте! прощайте! (*Виходять; дівчата прибирають з столу*).

Вихід 6-й

Сотничиха і Галля.

Сотничиха (*боязко*). Поїхали!.. Другим часом вїзд мого нелюбав звеселив би мене, а тепереньки сама не знаю, від чого мені так сумно!.. Бідне моє серце токо-

тить, як не вискочить з грудей... Що то воно мені віщує?.. Певно, не радість: на мою долю досталось тільки горе та сльози. (*Плаче*).

Галля. Чого ж ти боїшся, моє серденько? Хіба ж не бачила, скільки народу зібралось? Як-таки не оборониться від того Гаркуші?

Сотничиха (*боязко*). І сама не знаю від чого, — здається, неначе яке лихо мене спіткає сьогодні!

Галля (*весело*). Не смуткуй, моя ластівко; щоб розважить тебе, я тобі заспіваю. (*Співає*).

Котилися вози з гори, та в долині стали;
Кохалися, любилися, та вже перестали (*bis*).

Кохалися, любилися, що мати не знала.

А тепера розійшлися, як та чорна хмара (*bis*).

Ой у полі росте вишня — чому не черешня?

Кохалися, любилися — чому не беремся! (*bis*).

Котилися вози з гори, поламались спиці;

А вже мені не ходити на ті вечорниці (*bis*).

Ой у полі нивка, на їй материнка;

Там дівчина жито жала — сама чорнобривка (*bis*).

Ішов козак дорогою: «Помагай біг, женче!»

Вона ж йому одказала: «Здоров бувай, серце» (*bis*).

А вже ж та слава по всім світі стала,

Що дівчина козаченька серденьком назвала (*bis*).

Вихід 7-й

Ті ж Катерина, вбігає злякана.

Катерина (*захапавшись*). Ох, мені лихо!.. Тільки що пан сотник сховався з військом за гору, дивлюсь — аж з-за саду ідуть два козаки січовики, чи що? Той, що в червоному жупані, на білому коню, так і простує сюди у будинок; йому кажуть: нема панів дома, а він, неначе йому позакладало, іде собі та й іде... Пропала моя головонька!.. Що зо мною буде, як пан сотник довідається, що без його приїздив молодий козак?.. Пан сотник мене, нещасливу, з світа зжене!..

За лаштунками чуто: «Сотника нема дома,
— не велено нікого пускати!».

Катерина. Мій боже милий!.. Іде, іде!.. Що мені на світі робить?.. (*До сотничиху*). Сховайся, моя пані-кохана, сховайся! (*Веде сотничиху до ліжка і ховає під пологи*).

Сотничиха (*злякавшись*). Не пускайте, не пускайте! (*Закривається пологом*).

Катерина і Галя біжать в дівочу. Гаркуша переступає поріг.

Катерина, Галя і дівчата. Нема сотника дома, — не велено нікого пускати!

Вихід 8-й

Ті ж і Гаркуша.

Гаркуша (*увійшовши і озирнувшись*). Коли не велено, то й не пускайте.

Сотничиха (*виглянувши з-за полога*). Він! той самий!

Гаркуша (*вглядівши сотничиху, підходить до неї*). Не прогнівайся, моя пані кохана, що я, непрошений, увійшов у твою світличку. Мені сказали, що нікого нема дома; коли б знав, що ти одна, то не осмілюся б тебе сполохати. (*Цілує руку у сотничихи*). Не покладай на мене твого гніву, пані кохана! (*Про себе*). Та й ласий же кус!

Сотничиха (*випрочує руку*). Чого тобі треба, козаче? Сотника немає дома.

Гаркуша. І без його обійдемося. У мене є невеличке діло; хотів був цидулочку до сотника написати, так теперечки вже не треба: я тобі розкажу, моя пані кохана, а ти його за мене попросиш, то воно ще й краще зробиться. Тільки вже не сердься на мене, моя горличко! (*Цілує її руку*).

Сотничиха (*смілиш*). Я не серджусь, козаче... Яке ж там у тебе діло до сотника? (*До Катерини і Галі*). Ідіть собі.

Вихід 9-й

Гаркуша і сотничиха.

Гаркуша (*підводить сотничиху до столу і сідають разом*). Ось яке. Отак, як бачиш, з самісінького малку я — круглий сирота на світі. Я був тоді по сьомому року, як одного разу приїхав до мого опікуна запорожець; якось я йому подобався, от він мене і взяв із собою у Січ. Опікун мій згодився, — бачиш, легше було загарбати сирітську худобу!..

Сотничиха (*чуло*). І бога не побоявся!

Гаркуша. Одначе бог заступився за сироту: січовик став мені за рідного батька, Запорозька Січ — за матір, а товариші були мені рідними братами. Я виріс на коні, в походах, загартувався на війні з татарами, турками, ногайцями і не нарікаю на свою долю. Провештавшись двадцять два роки в Січі, схотілось мені навідатися у рідний край — глянуть на свій хутірець і поклонитися батьківській і матчиній могилці. Приїжджаю — і що ж? Сутяжники загарбали всю мою худобу і не залишили мені ні кришки, ні покришки.

Сотничиха. Де ж ти теперечки живеш, козаче?

Гаркуша (*смутно*). Де трапиться: в лісі, в полі, підтинню...

Сотничиха (*жалібно*). Лишко тяжке!

Гаркуша. Поки на Україні лицарствували, то хоч деколи од ляхів та татар приходилося нам не до чмиги, так ще великого лиха не було: заберуть, що знайдуть, та й тільки! А теперечки, як покинули шаблю й мушкет та взялися за ті пір'я — так що й гармати! Заберуть все до нитки — і хату, і гай, і поле — та й пустять по світу обідраного сироту.

Сотничиха. Як земля носить таких дряпінних людей! Не журись, козаче: я попрошу сотника — він за тебе заступиться!..

Гаркуша (*цілує руку в сотничихи*). Спасибі тобі, моя горличко!

Сотничиха. Чи не хочеш пополуднувати?

Гаркуша (*палко*). Цілісінький день не їв, і їсти хотілось, та як тебе, моя крале, побачив, то й про хліб святий забув. Чимало-таки повештався я по світу на своєму віку: був за Кавказом, в Туреччині, в Польщі, а таких гарних молодичь не доводилось бачити, як ти, моя горличко, — та, певно, хоч увесь світ виходи, то не побачиш!..

Сотничиха (*соромливо*). Не смійся, козаче; щоб ти знав — і я сирота, як і ти, і моя доля така ж нещаслива!..

Гаркуша (*живо*). Нещаслива! Хто ж загубив твою долю?

Сотничиха (*жалібно*). Рідна матуся приневолила мене одружитися з старим осоружним сотником, бо він дуже багатий!..

Гаркуша. Зляж ж твоя доля, моя горличко! Не вор-

куватимеш ти з сизим голубом, не обійме тебе рука милого; на білій твоїй шийці повиснуть, як холодна гадюка, золоті ланцюги. Ти в самоцвітах, в жемчужі, в грезеті, в оксамиті, а душа твоя пошарпана, і в бідному твоєму серці, як в пустці, облуплені стіни і купа цегли, закуреної димом.

Сотничиха (плаче). Правда твоя, козаче. Ти кажеш, неначе бачив пошарпану мою душу і бідне моє серце.

Гаркуша (оглядується і, побачивши бандуру). Однак, моя горличко, ви таки не дуже сумуєте з сотником — у вас і бандура є. (Здійма бандуру). Щоб хоч трошки розважить твою тугу, заспіваю тобі пісню. (Настроює бандуру, виграва і далі співає):

Чи я в тебе, мати, не твоя дитина,
Коли моя мука тобі тепер мила?
Ох, мати, мати, ти жалю не маєш:
Хто прийшов по серденьку, забудь заставляєш.
— Спитай же ти, доню: котру тепер любить?
Що він тебе, молодую, за любов осудить!
А в городі частоколи, два кущики пижма;
А хто любить, та покине, той не діжде тижня.
А в городі частоколи, два кущики рути;
А хто любить, та покине, не діжде минути.
А в городі частоколи, два кущики м'яти;
А хто любить, та покине, не перейде хати.
А в городі частоколи, два кущики дроку;
А хто любить, та покине, той не діжде року.
Ой не ходи коло води, не тужи за мною;
Ти не будеш мені мужем, я тобі — жоною.
Ой не ходи коло води, буде хвиля бити,
Щоб з тобою не стояти і не говорити.
— Як я любив по-справжньому, не буду цуратись,
Не попушу тебе, мила, іншому достаться.

Розжалоблена сотничиха плаче. Катерина і Галя виглядають з дівочої, журавливо слухають.

Сотничиха (зітхнувши). Ох, козаче! Як же ти гарно і жалібно співаєш: душа рветься, серце кров'ю обливається, а все б слухала тебе, до смерті б слухала...

Гаркуша. Ти плачеш, моя горличко? Оглянулася на свою неволю, на своє лихо?.. Не журися ж, не сип з ясних очей жемчугу: ти починаєш тільки жити і не вгадаєш, що й завтра буде! (Цілує сотничиху, а вона його легенько одпихує).

Сотничиха (жалібно). На мою долю достались одні муки; я бажаю смерті, смерті!..

Гаркуша (палко дивиться на сотничиху). А як знайдеться таке серце, що тільки для тебе буде битися в грудях, такі очі, в котрих побачиш своє щастя?..

Сотничиха (перехоплює). Перестань, козаче: мені і весело, і страшно тебе слухать... Не дивись на мене так пильно, — твої очі мене сплять. (Захирає лиць руками).

Гаркуша. Як бачу, то я ще гірш розвередив твою болячку, моя горличко! Заспіваю ще швидкої, чи не розвеселю тебе цією! (Устає співає).

Ой, надворі метелиця,
Чому старий не жениться?..

Гаркуша виправляється, брязка підківками і танцює. Сотничиха дивиться, усміхається, встає, стука корками і теж пускається у танець спершу тихенько, а там сміліш.

Вихід 10-й

Ті ж, Катерина, Галя, дівчата і дворові хлопці.

В дівочій дівчата і хлопці танцюють і регочуться.

Галя (глядаючи на Гаркушу і сотничиху). От пара, так пара! Не сотникові рівня!

Дівчата (сміються). Спарувать би сотника з тіткою Катериною; нехай би собі удвох танцювали!

Хлопці. Та й важно ж садить тропака! Мабуть, у його в чоботях чорти сидять.

Гаркуша з сотничихою обіймаються, крутяться.

Катерина (хоче здержать сотничиху). Годі, годі, кажу вам!.. Зовсім сказились! Пропаде тепереньки моя головонька! Сотник з світу мене зжене! (Ловить сотничиху, сотничиха увіртується, Гаркуша загороджує сотничиху, пхає Катерину, вона падає, схоплюється і знов хоче розвести). Рятуйте, хто в бога вірує, рятуйте!..

Утомившись, сотничиха падає на дзиглик і закриває лице руками, Гаркуша сідає біля неї; хлопці і дівчата регочуться.

Катерина (сердито). От теперечки пропали, так пропали! Всі загинемо! І сам пан сотник, як почув, що тут без його діялось, то лусне з досади! Глянь, як її розносило! На чоловіка і глянуть не хоче, а до запорожця горнеться — мокрим рядом прилипла... (Підходить до дівчат і хлопців). А ви що тут робите, яропуджі діти? Чи так ви слухаєте пана сотника?.. Чим би витурить вам

геть ік чортам диявольську мацапуру; — а вони ще похваляють, регочуться, танцюють... От я вас! *(Підходить ближче, хлопці і дівчата тікають)*. Глянь, який гармидер підняли! Усе поперекидали... Се, мабуть, не запорожець, а сам чорт з рогами! *(Виходить, Галя за нею)*.

Вихід 11-й

Сотничиха і Гаркуша.

Сотничиха *(сміється)*. Що се зо мною сталося? Як несамовита!.. Так мені весело стало, так легенько, наче на крилах мене носило!

Гаркуша *(обнімає сотничиху)*. От бачиш, моя горличко! А ти вже налагодилась вмирать!.. Куди ж поїхав твій сотник?

Сотничиха. Гаркушу ловить.

Гаркуша. Помагай йому бог!.. Добре б зробив, якби піймав диявольського харциза. Чуприна догори підймається, як послухаєш, що про його люди розказують, кажуть, що він з живих людей шкуру здирає, маненьких діток на сковороді жарить, наче той шашлик...

Сотничиха *(затикає уши)*. Ох, не розказуй, козаче: страшно й слухать.

Гаркуша. А тобі доводилось, моя горличко, бачить Гаркушу?

Сотничиха. Бог милував. Мені здається, якби я його побачила, то од страху вмерла б.

Гаркуша. Боронь тебе боже! А вже тобі не минуць його рук.

Сотничиха *(злякавшись)*. Що це ти, козаче, вигадуєш?

Гаркуша. Гаркуша — хитрий з біса, прудкий, як куля, а до гарних молодичь ласий, як ведмідь до меду. Багацько у його срібла, і золота, і драгоцінного каміння, а такої жемчужини, як ти, моя горличко, певно, немає!

Сотничиха *(пугливо)*. Не лякай мене, козаче, мені й так страшно!

Гаркуша. Чого тобі боятись, моя горличко? Твій сотник такий завзятий козарюга, та й військо в його таке велике, що, певно, вже теперечки й піймали Гаркушу. *(Встає й береється за шапку)*. Прощай же, моя пані кохана! Спасибі тобі за твою ласку, не поминай лихом...

Сотничиха *(скоро)*. Куди ж се ти, козаче? Глянь: ніч надворі!

Гаркуша. Для мене все одно — що день, що ніч.

Сотничиха. А Гаркуша?

Гаркуша *(сміється)*. Мені не страшний Гаркуша. Я не сотник: у мене нема ні скарбів, ні гарної жінки.

Сотничиха *(жалібно)*. Хто ж мене оборонить од Гаркуші? Хіба тобі, козаче, мене не жаль?.. Останься... я тебе не пущу. *(Бере Гаркушу за руку)*.

Гаркуша. Як так, то мушу остаться, бо по нашому лицарському закону ми повинні слабого боронить! *(Кладає шапку)*. Теперечки треба про всякий случай бути наготові: сидячого, кажуть, татари беруть. *(Виглядує в вікно)*. Обух!

Вихід 12-й

Тіж і Обух.

Обух. Пане отамане!..

Гаркуша. Гляди, коней не розсідлувать. Опівночі треба сподіватись Гаркуші.

Обух *(усміхається)*. Кому ж про се й знать, як не тобі, пане отамане.

Гаркуша. На случай набіжить, випалиш з пістоля і поспішай з кіньми ік сьому вікну. *(Показує на вікно)*.

Обух. Буде, як звелів, пане отамане. *(Виходить)*.

Вихід 13-й

Сотничиха і Гаркуша.

Сотничиха *(ласкаво)*. Теперечки повечеряємо: ти за ціліснійкий день нічого не їв. *(Підходить до дверей)*. Давайте вечерять!

Гаркуша. Я б і од хліба одцурався, тільки б мені отак жити з тобою укупі, моя горличко! *(Ставляють на стіл вечерю; Гаркуша і сотничиха сідають)*.

Сотничиха *(частує Гаркушу)*. Випий же на здоров'ячко, мій лицарю, моя обороно!

Гаркуша *(п'є)*. Бувай здорова! *(Частує сотничиху, вона доторкається устами і ставить чарку на стіл)*. Тепер нічого не бійся, моя горличко, я тебе і од саміснього чорта обороню.

Сотничиха. З тобою я нічого на світі не боюсь... Сьогодні я така щаслива!

Гаркуша. І я теж, моя горличко... Якби так щодня, до смерті!..

Сотничиха (важко зітхнувши). Не моя се доля!.. Гаркуша (наливає дві чарки). Бажаю тобі, моя горличко, од широкого серця, щоб твій вік такий же був щасливий, як твоя гарна врода, і щоб все те сталось, чого ти бажаєш!.. Вип'ємо ж по повній, то, може, воно так і буде?

Сотничиха (весело). І надія — вже щастя!

Гаркуша цілує сотничиху, і п'ють обое.

Гаркуша (встає). На добраніч, моя горличко! Спо-чивай, а завтра уранці розкажеш, що тобі снилось! (Цілує сотничиху в лоб).

Сотничиха (схиливши голову до грудей Гаркуші). Прощай, козаче! Спасибі тобі!..

Гаркуша іде на половину сотника, сотничиха проводить його очима; Галя виходить із дівочої.

Вихід 14-й

Сотничиха і Галя.

Сотничиха (жалібно). От і ніч... Як на крилах пролетіли ті часи, неначе все те щастя мені тільки снилось!.. Бідне моє серце, що воно мені віщує? Я бажала смерті, а теперечки схотілось ще жить, хоч те життя лякає мене гірш смерті. Мертвим — вічний спокій, а живим — нетерпуча мука: розлука з милим.

Галя. Що се ти розказуєш, моє серденько? Така була весела, а теперечки знов зажурилась?

Сотничиха (схаменувшись). Ти тут, Галю? Здається, я нічого не розказувала... (Прикладає руку до серця). Серце розказувало!..

Галя (пильно дивлячись на сотничиху). Що се з тобою діється, моє серденько? Ти неначе у вогні горить?

Сотничиха (ламає руки). Галю, рибко моя! (Обіймає Галю). Рятуй мене! рятуй! утечемо відсіля!

Галя (пугливо). Куди ж нам тікати, моє серденько?

Сотничиха. І сама не знаю!.. Якби можна, то я сама б од себе бігла. Та вже ж хоч би на край світа

зайшла, а все від його не втечу, бо він — отут. (Прикладає руку до серця).

Галя. Теперечки вже й сама бачу, моє серденько, що се од очей! (Тим часом, розмовляючи, Галя здіймає з сотничихи убрання і дає їй білу кофту).

Сотничиха лягає на ліжко.

Галя (запинаючи полог). На добраніч, моє серденько! (Запалює лампадку, виходить і зачиняє за собою двері).

Музики грають тиху. Гаркуша з переголом уходить в спальню, прислухається, замикає на защіпку двері в дівочу і підходить до вікна, махає хусткою і йде на половину сотника.

Через минутку чутно вистріл з пістоля.

Сотничиха прокинулась і розвела полог; чутно другий вистріл — сотничиха зіскакує з ліжка.

Чутно за лаштунками: «Гаркуша, Гаркуша!»

В дівочій теж голосять: «Гаркуша, Гаркуша!»

Рятуйте, хто в бога вірує!»

Вихід 15-й

Сотничиха і Гаркуша.

Гаркуша (вбігає в спальню). Гаркуша, Гаркуша!.. Сотничиха (як несамовита, бігає; далі тулиться до Гаркуші). Рятуй мене, козаче, рятуй!

Гаркуша (бере на оберемок сотничиху і несе до вікна). Обух!

Обух за лаштунками: «Пане отамане!»
Гаркуша висаджує у вікно безпам'ятну сотничиху і сам щеза.
Двері з дівочої тріщать, розламуються і розчиняються;
убіга Галя, за нею дівчата.

Вихід 16-й

Галя і дівчата.

Галя (підбігає до вікна). Поїхали, помчались, як стріла із лука! (Ламас собі руки).

ЗАВІСА СПАДАЄ

ДІЯ ДРУГА

Обстановка: ліс, крізь дерев'я просвічується місяць.
Напереді з краю біля дерева лежить колода;
обросла вона мохом і оплелась повоєм. Край дерева
палає купа хворосту, а кругом сидить кілька розбійників
з ватаги Гаркуші. В глибині стоїть невеличка хатка,
оточена кущами бузку і шипшини.

Вихід 1-й

1-й і 2-й розбійники і Улас
(сидить під деревом на колоді).

Улас (*приглядаючись*). Чого се так забарився наш отаман? Казав, що буде опівночі, а вже й місяць сіда, а його немає?.. Певно, полює за куріпками, і вже побачите, коли яка-небудь не заплутається в його сільця! (*Сміється*). Недаром же наказав обрать сю хатку (*показує на хатку*), а мене настановив лісничим.

1-й розбійник. На все здався моторним наш отаман: розумний, сміливий, і чорта не злякається, душа, як чугунна куля; недаром прозвали його в Січі паливодою, а бісові дівчата і жіночки, матері їх ковінька, збивають його з пантелику!

2-й розбійник. Не раз траплялось нам добре поживиться; а тільки вглядів гарну дівчину або молодицю, то не то що нічого не візьме — і нам не дасть, а ще й своє віддає!.. Недаром на його наш Помело так сердиться.

Улас. Не за се на його Помело сердиться, а за те, що боронить силою дівчат захоплювати, а наш Помеласий до них, як муха до патоки. (*Сміється*). І що то воно, подумаєш, на світі отсі жіночки? Ніяк од них і не встережешся: гляне на тебе, усміхнеться, — так тобі весело і стане на душі, — здається, отак би узяв (*замахується келепом*) та й розчовпив диявольську личину!.. Так ні! Не підійметься рука — жаль чортову куклу!.. (*Прислухається і приглядується*). Щось лопотить... чи не отаман?.. Він, він, та ще й не один! — на передній луці сидить дівчина, а може, й молодиця. Та як же притулилась до його і обгорнула рученьками! (*Сміється*). Зупинились, з'язять! (*Іде до них назустріч*).

Вихід 2-й

Улас, Гаркуша і сотничиха.

Сотничиха (*іде боязко і тулиться до Гаркуші*).
Що се за люди?

Гаркуша. Не лякайся, се мої. Я звелів їм мене тутечки подождать. Не бійся, моя горличко; ми в такому захистку, що Гаркуша і з собачим носом не знайде нас!

Сотничиха. Спасибі тобі, козаче, що вирятував мене. З тобою я нікого й нічого не боюсь!

Гаркуша (*побачивши Уласа*). Здоров був, Уласе! (*До сотничихи*). Се тутешній лісничий...

Улас (*вклонившись*). Доброго здоров'я пану отаману!

Гаркуша. Вибачай, Уласе: на сю ніч твоя хата буде нашою... Треба сховати пані сотничиху од Гаркуші!

Улас (*усміхається*). Моя хата і я сам, пане отамане, тобі на послугу!

Гаркуша. Ходім же, моя горличко, спочинь, засни. (*До Уласа стиха*). Зібрать всю нашу ватагу і дождитись мого приказу.

Улас. Буде, як кажеш, пане отамане...

Гаркуша веде сотничиху у хатку, а Улас іде до розбійників.

Вихід 3-й

Улас, 1-й і 2-й розбійники.

Улас. Знатну куріпочку накинув, та ще й пані сотничиху! Здається мені, такої ще й не траплялось... Уродилась же така гарна... а все на наше безголов'я!.. (*До розбійників*). Отаман звелів зібрать до купи всю ватагу... Се, мабуть, недаром?

1-й розбійник. Щоб чоґо не було!

2-й розбійник. У його собачий ніс!

Улас. Що буде — те буде... він про те зна!

Подає вістку по свистом, по третьому разу за лаштунками одкликаються свистками.

Вихід 4-й

1-й і 2-й розбійники, Улас і Помело,
з ним кілька чоловік розбійників.

Помело (*швидко*). Отаман вернувся?
Улас (*сміючись*). Та ще й не один! Таку привіз кра-
лю, що якби ти глянув на неї, то в тебе б і очі рогом
полізли. Як намальована, матері її ковінка!..

Помело (*сердито*). Щастя чоловіку. Мабуть, не
брешуть, що сам чорт йому помагає... Яку не накіне
оком, — так її до себе і причарує.

Улас (*сміючись*). А тобі й досадно! Ти б хотів, щоб
вони всі повісилися тобі одному на шию?

Помело. А тобі не досадно! Бач, що схоче, те й
робить, — неначе який баша турецький; а нашому бра-
ту — дзуськи!..

Улас (*перебиває*). Як дзуськи!.. брехня! Отаман не
боронить — хоч всіх на світі до себе причаруй, тільки не
силою, а по волі, щоб закохалась в тебе... (*сміється*).

Помело (*сердито*). Не козацьке діло — добиватися
того кохання по волі. Коли мені подобалась, то й годі.
На біса мені її питать, чи я їй до любові?.. Не бійсь, — як
він тікав з Січі од шибениці, то обіщав нам веселе життя,
а теперечки забрав нас до рук, неначе наймитів, орудує
нами, — що звелить, те й роби та ще й мовчи!..

Улас. Обізвись тільки, так він тебе на два локті
і повищає або з голови зробить свистуна!

Помело. А ми дурні самі у ярмо шиї протягуємо
і покірствуємо, неначе кошовому! Невелика пиха, що
отаман. Сьогодні він, а завтра я!

Улас. Так що? Сьогодні й слухай його, а завтра тебе
слухатимуть.

Помело. Та який з його отаман? Удає з себе лица-
ря: боронить грабувать, і тільки того дозволяє різать,
котрий тебе ріже... Не треба нам такого отамана!

Улас. На всякого не догодиш. Що б то й було, якби
ми усякого різали та грабували?.. Давно б розвішали нас
по шибеницях, давно б крутились наші кістки на палях...
А наш отаман розумно порядкує, одбере ув дно багато
того, а десять бідних наділить, та й на нашу долю пере-
падає; зате ж скільки маємо людей до себе прихильних!..
І що там собі не базикай, а й жіночки нам помагають,
не раз стали нам у великій пригоді, не раз з великої біди
визволяли!

Помело. Чорти батька зна що верзеш!.. Не тобі б
казать і не мені слухать!.. (*До розбійників*). А підложіть
лишень, хлопці, дровець; запалимо люльки та заспіваємо
пісень — повеселішає.

Розбійники сідають купами; запалюють люльки.
За лаштунками чутно свистки; до них одкликаються.

Улас і Помело. Ще наші!

Вихід 5-й

Ті ж і Вакула (за ним ватага розбійників:
декотрі ведуть дівчат. Дівчата пручаються;
їх сильно підганяють).

Помело (*вгледівши дівчат, біжить до них назу-
стріч*). Перепілочки мої любі! Без вас нам і світ не ми-
лий!.. Відкіля се узялись? (*Обійма декотрих*).

Вакула (*штовхаючи дівчат*). Дурні! чого ви зляка-
лись? Не бійтеся, живісінькі будете!

Улас. Відкіля набрали сього зілля?

Вакула. У лісі полуниці збирали, так ми їх і захо-
пили: веселіше з ними буде. Вони нам заспівають і по-
танцюють. (*До дівчат*). Не бійтеся! кажу вам, не бій-
теся! (*Виводить на середину*).

Улас. Ну, гляди, Вакуло, щоб нам не розсердить ота-
мана. Хіба не знаєш, що він заборонив чіпать сю погань
і дуже сердиться, як його не слухають!

Помело (*Уласу*). Наплювать мені на твого отама-
на... Я перший його не слухаю!

Вакула. Справді! боронить нам і потанцювать із
дівчатами, тугу розбить! Ми не в Січі, а він нам не ко-
шовий!..

Розбійники. Він нам не кошовий!.. Не пустимо,
не пустимо дівчат!..

З баклаг націджують горілку, п'ють самі і частують дівчат.
Дівчата одмовляються, а далі п'ють.

Помело (*весело*). Пийте на здоров'ячко, мої пере-
пілочки. Танцюйте, співайте і нас звеселяйте! Гей, му-
зики, грайте! Ануте, хлопці, починайте!

Розбійники виймають з-під керей скрипиці, бандури,
сопілки, бубни, деякі старші сідають і дивляться,
а другі грають у карти.

Помело і Вакула. Ануте лишень заспівайте нам
«Ой за гаєм, гаєм, гаєм зелененьким...»

Всі. Ой за гаєм, гаєм!.. (Стають рядками і гуртом співають).

Ой за гаєм, гаєм, гаєм зелененьким,
Там орала дівчинонька воликом чорненьким (bis)
Орала, орала, не вмiла гукати
Та й найняла козаченька на скрипочку. грати (bis)
Грає козак, грає, бровами моргає:
Вража його мати знає, на що він моргає (bis)
Чи на мої воли, гей, чи на корови,
Чи на моє біле личко, чи на чорні брови (bis)
Воли та корови усі поздихають, —
Біле личко, чорні брови повік на злиняють (bis)

Улас, Помело, Вакула і деякі розбій-
ники. Та й гарна ж пісня!.. От спасибі вам!

Помело (до дівчат). А котра з вас співа «Гриця»?
Дівчата (показують на одну). От ся гарно співа,
от ся!..

Помело. Заспівай, моя перепілочко, потіш козацьке
серце!..

Дівчина соромиться, одмовляється, а далі співа.

«Ой не ходи, Грицю, на вечорниці,
Бо на вечорницях дівки чарівниці.
Котра дівчина чорнобривая,
Та чарівниченька справедлива (bis).
У неділю рано зілля копала,
А в понеділок переполоскала;
Прийшов вівторок — зілля зварила,
У середу рано Гриця отруїла (bis).
Прийшов четвер, Гриценко помер,
Прийшла п'ятниця, поховали Гриця,
У суботу рано мати дочку біла:
«Нащо ти, суко, Гриця отруїла?» (bis)
«Ой мати, мати, жаль вваги не має!
Нехай же Гриценко двох не кохає!
Нехай не буде ні тій, ні мені, —
Нехай достанеться сирій землі (bis)
Оце тобі, Грицю, я так і зробила,
Що через тебе мене мати біла;
Оце тобі, Грицю, така заплата:
З чотирьох дощок темная хата!» (bis)

Улас. Заспівайте ж мені, мої куріпочки: «Ой ізійди,
зійди ти, зіронько та вечірняя!..» Знатна пісня! — неначе
обценьками за серце хапа!

Одна з дівчат виходить і співа:

«Ой ізійди, зійди ти, зіронько та вечірняя,
Ой вижди, вижди, дівчинонько моя вірняя!» (bis)

Не подоба зірці ізвечора та зіходити,
Не подоба дівці до козака та виходити (bis).
Ой зіронька зійшла, усе поле та й освітила,
А дівчина вийшла, козаченька звеселила (bis).
Ой дівчино моя, та недоленька твоя,
Що не сподобала тебе родинонька моя! (bis).
Ой, не так родина, як меншая сестра:
«Та не бери, брате, без щастя дівчина зросла, (bis).
Що без щастя зросла, а без долі уродилася;
Вона тобі, брате, дружиною не судилася! (bis).
Лучче ж тобі, брате, з сиротини насміятися,
Аніж тобі, брате, з сиротиною повінчатися (bis).
Лучче ж тобі, брате, важкий камінь підняти,
Аніж тобі, брате, з сиротою проживати» (bis).
«Лучче ж мені, сестро, та гіркий полин їсти,
Аніж мені, сестро, сиротину з ума звести» (bis).

Улас і деякі розбійники. Спасибі! Гарна
пісня, дуже гарна!

Знов розносять горілку, частують, регочуться;
музики грають швидкої, починають танцювати, співають,
п'ють горілку, зачіпають дівчат; бенкетують по-козацьки.
Гаркуша виходить з хатки і близиться до товариства.

Деякі розбійники (вгледівши). Отаман, ота-
ман!

Вихід 6-й

Ті ж і Гаркуша, похмурій.

Музики замовкають, перестають танцювати; перед Гаркушею
ватага розступається. Гаркуша виходить на середину.

Гаркуша (похмуро оглядує ватагу; далі, привітно
до дівчат). По волі чи по неволі до нас поприходили?
Дівчата (жалібно). Не по волі: нас захопили в лісі
і силою сюди привели.

Гаркуша (грізно озирнувшись на ватагу). Хто по-
смів не послухати мене? (Усі мовчать, Гаркуша дужче)..
Хто посмів, питаю, не послухатся мене? Хто їх сюди
привів?

Помело (виступаючи). Ми їх сюди привели!.. Не
дуже гримай, пане отамане, сотничиху розбуркаєш!

Гаркуша (до ватаги). Ви заприсягались слухатся
мене і мені покiрствувать; коли мої розпорядки кому з
вас не по нутру, нехай той іде собі на всі чотири!

Помело. Та й ти, пане отамане, заприсягався ору-
дувать нами по правді і обіцяв веселе життя!

Гаркуша. А хіба ж я збрехав? Нехай хто скаже, що я скривдив його або судив не по правді?.. (До дівчат). Ідіть собі додому; Гаркуша не обижає дівчат і другим не дає обижать.

Дівчата низько кланяються і хочуть іти.

Помело (розтопивши руки, не пускає дівчат). Не пушу, не пушу! (До товариства). Пани-товариші! Чи довго Гаркуша буде нами орудувать, як наймитами?

Ватага загомонила; декотрі з розбійників здержують дівчат.

Гаркуша (грізно до Помела). Одно слово — і я тебе як собаку! (Хапається за пістоль).

Помело (теж хапається за пістоль). І в мене не порожні руки!

Гаркуша хутко вихоплює пістоль із-за пояса і, не цілившись, стріляє, Помело падає мертвий, дівчата з ляком тікають врозтіч; розбійники здіймають шапки.

Гаркуша (засуває за пояс пістоль). Собаці — собака й смерть! (Грізно поглядаючи на розбійників). Закопайте!

Улас і кілька розбійників підходять до убитого.

Улас (дивлячись на убитого). Та й хватсько ж втрапив — у самісіньке серце! І не стрепенувсь, сердешний! (Виносять тіло).

Гаркуша (всміхаючись). Пани-товариші! Сотник Бутуз наміряється сьогодні всіх нас заповонити, щоб провітрити на шибеницях! (Розбійники сміються). За се треба собачому сину завдати пам'яткового, щоб він і до нових віників не забув!

Всі. Пам'яткового, пам'яткового, щоб знав почім ківш лиха!

Гаркуша. Слушайте, панове старшина! Сотник Бутуз теперечки повинен бути з своїм військом на Мглинському шляху, біля густинського гаю. (До Вакули). Ти, Вакуло, з своїм загоном іди на той шлях; як стрінешся з сотником, то мани його к Мглину, щоб його одвести од нашого тирла. (До Уласа). А ти, Уласе, переряди своїх козаків у свитки, щоб здавались за сотникових хуторян, та й стань засадою у вершині цього гаю; як почувеш, що сотникова облава, ув'язавшись за Вакулою, близиться

до тебе, то й ти з ними змішаєшся, та й до самого сотника добирайтесь. А як оточите його — і турчіть йому в ухо, що ви знаєте, де заховався Гаркуша; та й провадьте його сюди. (Вакулі). Тим часом, як Улас захопить сотника, ти з своїм загоном к чортам пужни сотниківське харпацтво і прикрий Уласа... Зрозуміли, пани-товариші? Улас і Вакула. Зрозуміли, пане отамане; буде так, як ти кажеш.

Гаркуша. Ідіть же, не забаріться з сотником!

Розбійники розходяться.

Вихід 7-й

Гаркуша (один замислившись). Важко, нестерпучо бути харцизом! З кожним днем мені гидшає і каменюкою налягає на душу!.. Ім аби тільки грабувать, різать та пекти людей; деколи помилуєш, оборониш кого, то так і зашиплять, як гадюки!.. Мене кожен час чека або зрадлива куля, або шибениця. Мене слухають, бо ще бояться мене, й кохають, поки не довідаються, хто я!.. Важко, — та нічого не вдієш: не pomoже бабі кадило, коли бабу сказило... (Сотничиха виходить з хатки; Гаркуша, побачивши її). Небого! ти щиро мене покохала; теперечки ти б оддала мені й душу твою чистую, як роса, що з неба падає і свіжить світ божий, а через годину ти сама злякаєшся свого кохання і проклянеш мене!.. Згадавши про своє щастя, будеш ще нещасливіша, як була, не бачивши мене! Чого ж се так мені тебе жаль?.. До тебе першої одкликнулося моє серце!

Вихід 8-й

Гаркуша і сотничиха.

Сотничиха. Ти тут, мій голубе?.. Прокинулась, дивлюсь — тебе нема; так мені стало страшно, смутно. Що буде зо мною, як ти мене покинеш?

Гаркуша. Не думай о розлуці, поки ми вкупі!

Сотничиха (озираючись). Мій боже милий, як тут гарно! Неначе в раю! Мені ніколи і на думку не спадало, щоб було таке щастя на світі!.. (Пильно дивиться на Гаркушу). Чого ж ти, мій голубе, такий смутний?.. Чого так замислився?.. Може, не любиш мене?..

Гаркуша. Я тебе кохаю, моя горличко, як ще нікого на віку не кохав! *(Притуляє сотничиху до серця)*. Ось послухай лишень, яку я задля тебе скомпонував пісню. *(Достає бандуру, наструює й співає)*.

«Веселився козаченько
Та й не схаменувся,
Як уразила серденько
Гарная Маруся.
Ой серденько дуже б'ється
Як її побачу,
Як же з нею розійдуся,
Трохи що не плачу.
Авжеж, коли став кохати,
Зроду не уймуся,
Та й кохати перестати
Не можна Марусі.
Така гарна, така повна,
Що не надивлюся.
Чепурная і моторна
Милая Маруся!
Чи танцює до скрипиці,
То — хоч забожуся —
Нема дівки, молодиці,
Кращої од Марусі.
Я б хвалив тебе багацько!
Та того боюся,
Що не любить козацької
Похвальби Маруся!
А як станеш похваляти,
Я вже не візьмуся,
Бо де слів таких узяти,
Щоб хвалить Марусю!
Коли ж будеш ти зо мною,
Як я полюблюся:
Мое щастя похвальбою
Буде для Марусі...»

Сотничиха. А моє щастя — твоє кохання, мій голубе!.. Я твоя навіки!

Гаркуша. Навіки?.. Що б тобі не трапилось? Що б ти про мене не почувала?

Сотничиха *(скоро)*. Що б про тебе не почувала!

Гаркуша. Побачимо!.. А поки що обіщай мені, що ти усе зробиш, без плачу і не розпитуючи, об чім я тебе не попрошу!

Сотничиха. Обіщай! обіщай!

Гаркуша. Сьогодні ти мусиш вернуться до сотника.

Сотничиха *(перехоплює)*. До сотника? Ні, ні. Поки світ-сонця, цього не буде. Лучче мені вмерти, ніж вернутися до мого нелюба!

Гаркуша. А що ти мені обіщала?

Сотничиха. Змилуйся, хоч скажи, нащо мені вертатися до сотника?..

Гаркуша. Сьогодні усе будеш знати, а теперечки слухай, що я тобі казатиму. *(Здіймає з своєї руки перстень)*. Нехай оцей перстень закріпить наше кохання. *(Сотничиха хоче узяти перстень, Гаркуша не дає перстня)*. Постривай, не тепер!.. *(Виймає з кишені коробочку, кладе туди перстень і замикає ключиком)*.

Сотничиха. Коли ж?

Гаркуша. Скоро, а теперечки візьми тільки оцей ключик, і як пришлю тобі сю коробочку, то одімкнеш, і тоді усе тобі виявиться, чого й не сподівалась!

Сотничиха *(бере ключик)*. Нехай буде, мій голубе, як ти кажеш.

Вихід 9-й

Гаркуша, сотничиха і Обух *(швидко входить з цидулкою в руці)*.

Обух *(віддаючи цидулку Гаркуші)*. Од Уласа, пане отамане.

Гаркуша *(прочитавши, виходить наперед)*. Сотник в моїх руках... От-от і сюди приведуть. *(Озираючись на сотничиху)*. Треба її швидше звідси випровадить...

Сотничиха *(підходячи до Гаркуші)*. Яка се звістка? відкіля?

Гаркуша. Гуси додому, вовк за горою! Ось що...

Сотничиха *(скоро)*. Чи не Гаркуша?

Гаркуша. Одгадала. Дали мені звістку, що він довідався, що ти ховаєшся у сім гаю, — треба тобі тікати звідси!

Сотничиха *(з ляком)*. Тікаймо, тікаймо! *(Хопав за руку Гаркушу)*. Куди ж ми підемо? Де сховаємось, мій голубе?

Гаркуша. Заспокойсь, моя горличко. Обух одведе тебе в таке місце, що ніхто не знайде; а я тим часом розвідаю, як би нам лучче втекти і сховатися од Гаркуші...

Сотничиха *(обіймаючи Гаркушу)*. Не пущу тебе самого. І я піду з тобою...

За лаштунками чуто гомін.

Обух. Поспішай, пане отамане! Наші недалеко!
Гаркуша *(Обуху)*. Де коні?

Обух. В вершині балки...
Гаркуша (передає сотничиху Обуху). Тікай, не гайся!
Сотничиха (обійма Гаркушу). Прощай, мій голубе!.. Не барися! (Виходить).

Вихід 10-й

Гаркуша, потім Улас, а за ним розбійники з гомоном, з сміхом несуть сотника, покритого світкою.

Улас (сміючись). Пане отамане! Ось подивися лишень, якого лицаря піймали... Гляди, не злякайся! (Ставлять його перед Гаркушею і здійснюють з голови світку. Сотник як несамовитий дивиться на Гаркушу).

Гаркуша. О, та який же з його лицар! Правдивий Ганджа Андибер!

Розбійники сміються.

Улас (штовхаючи сотника в потилицю). Кланяйся, іродів сину, пану отаману Гаркуші!

Гаркуша. А нащо ти мене шукав? Чого тобі треба? (Сотник з переляку слова не вимовить). Що ж ти мовчиш, телепень? Кажи!

Сотник (стає навколішки). Пане отамане, пане Гаркушо! Змилуйся! (Кланяється до ніг).

Гаркуша. Старий дурень! Сидів би собі дома, а то в робочу пору одриваєш народ од діла і чорт батька значого гасаєш по лісах та шукаєш вітра в полі. І до смерті б мене не знайшов, коли б я сам не дав тобі помочі! Се

Сотник (жалібно). Змилуйся, пане отамане! Мене направили Бебех, Куць та хорунжий!.. Якби на мене, то сидів би собі тихенько дома, покоровився б тобі... Іх карай; коли хочеш, я тобі живцем їх віддам, хоч шкуру з них дери; а мене, неповинного, одпусти додому... У мене молода жінка, душі в собі не чує, — так мене любить; як ти мене з світу зженеш, то й вона вмере. Зжалься, пане отамане, хоч над нею, нещасливою!..

Розбійники сміються.

Гаркуша. Так у тебе, у старого дурня, і жінка молодая?.. Та ще й так тебе кохає, що душі в собі не чує? Ні, нічого робить, треба тебе помилувать, щоб справді

з жалю не вмерла. (Виймає з кишені коробочку, де перстень захований, і дає її сотнику). Візьми сю коробочку і віддай твоїй жінці; скажи їй, що се подарунок од Гаркуші. Чи чуєш?

Сотник. Чую, пане Гаркушо, чую!

Гаркуша. Тільки гледи: цур не дивиться, що там заховано; а то я подивлюсь, чи багато у тебе клоччя в голові.

Сотник. Щоб мені повилазило, коли подивлюсь! Гаркуша. А щоб тобі було незavidно, я й тобі дам пам'яткового. (До розбійників). Прив'яжіть його, панитовариші, до дерева і добре нагодуйте березовою кашею.

Розбійники хапають сотника.

Сотник (з плачем). Змилуйся, пане Гаркушо!.. Бочонок золота викупу за себе дам! Коли хочеш, і жінку віддам!

Розбійники регочуться.

Занавіс пада

ДІЯ ТРЕТЯ

(У двох картинах)

КАРТИНА ПЕРША

Обстановка: спальня сотничихи; двері в дівочу зачинені.

Вихід 1-й

Сотничиха і Гаркуша (улізають у вікно).

Сотничиха (журливо оглядаючи світлицю). Знов ті ж осоружні стіни, та ж пекельна тюрма! О, теперечки вона мені ще нестерпучій, як перше була...

Гаркуша (перебиває). В твоїй волі зостаться або покинуть пекельну тюрму і вилетить з неї, як пташка з клітки.

Сотничиха (з досадою). Не зрозумію твоїх таємних речей і не добро вони віщують, гнітять мою душу і

рвуть моє серце; як бачу, тобі мене не жаль, ти мене не любиш, покинеш!.. (Плаче).

Гаркуша. Не покину, моя горlichко, не покину, аби ти тільки не одцуралась од мене; і поки світ-сонця, тебе тільки одну буду кохати. Повір же моєму серцю, що тільки б'ється задля тебе одної!.. (Обнімає сотничиху).

Сотничиха (тулиться до Гаркуші). Вірю тобі, мій голубе, і боюся тебе — сама не знаю чого!..

Гаркуша. Через годину ти одбереш од мене свій перстень, і коли згодишся, то вийдеш в той гай, що за городами; тоді вже вкупці поїдемо далеко-далеко — на край світу; ніхто про нас і не почує, ніхто й не заборонить нашому щастю.

Сотничиха (швидко). Чому ж не зараз?

Гаркуша. Сама побачиш — чому. Прощай! нічого гаятись. (Хоче йти).

Сотничиха (здержує). Візьми й мене з собою... я без тебе умру... зжалься!

Гаркуша (вилізаючи у вікно). Прощай! я тебе дождатиму!

Сотничиха удержує Гаркушу, хапається за його жупан; він виривається і зачинає вікно. Сотничиха, зомлівши, падає на дзиглик.

Вихід 2-й

Сотничиха і Галя.

Галя (виходить із дівочої і, вглядівши сотничиху, підбігає до неї). Вернулась!.. і як несподівано! Живенька-здоровенька, моя пташечко?.. Що ж се з нею?.. (Приглядується). Як нежива, і оченьки заплющила!.. Пані Марусю!.. ріднесенька моя!.. (Тре їй виски).

Сотничиха (одкриваючи очі). Галю!

Галя. Де ж ти була, моя пташечко?.. Чи помилував тебе господь?.. Мій боже милий! Як же я убивалась за тобою! Хотіла була вже у ліс бігти, щоб тебе вирятувати!

Сотничиха (весело). Я була, Галю, у раю; бачила там щасливу мою долю; глянувши на неї, і розум мій помутивсь!.. Бачиш, я й теперечки як несамовита... помутивсь!..

Галя (дивуючись). Справді повеселішала, неначе ту щасливу долю з собою принесла!

Сотничиха. А знаєш, Галю, хто був той козак, що вчора оборонив мене од Гаркуші?

Галя. Ні, не знаю.

Сотничиха. Той самий, з котрим стрілась я в лісі... Пам'ятаєш, що я тобі розказувала?

Галя (швидко). Той самий?

Сотничиха. Забалакалась та й забула спитати, як ви оборонились од Гаркуші!

Галя. Гаркуші не було; невіть з чого переполохались; ми вже думали, чи не сам Гаркуша тебе умчав?

Сотничиха (з досадою). Вигадки! Як-то можна, щоб Гаркуша був такий чесний козак! Я у його провела нічку, як у рідної матері під крилом; я йому оддалась з душею і тілом, а він... (од серця), слухай, Галю: я його люблю, а він мені запрягавсь до смерті одну мене кохати...

Галя. Що се ти вигадуєш, моя пташечко? Ти ж перед богом запрягалась кохати одного сотника?

Сотничиха (перебиває). Ні, я запрягалась його зневажати! Однак я ще тебе не спитала, чи вернувся мій нелюб.

Галя. Ні, нема й чутки.

Сотничиха. Дай мені одягтись, щоб сотник не довідався, що мене не було дома.

Галя. Як таки можна, щоб сотник не допитавсь, що ти не ночувала дома?

Сотничиха. Нехай допитається, та не тепер...

Галя. Коли ж?

Сотничиха. Як мене тут не буде...

Галя (з ляком). Що се ти задумала, моя пташечко?.. чи не хочеш нас покинути?

Сотничиха. Скоро покину осоружну сю тюрму і полечу з моїм голубом далеко-далеко — аж на край світу!..

Галя (швидко). Ти хочеш покинути рідний край?..

Сотничиха (перебиває). Там у мене рідний край, де мій милий, на його грудях, біля його серця?

Галя (жалібно). І мене тобі не жаль покинуть? мене, що так щиро тебе кохала?

Сотничиха (з жалем). Тебе одну мені жаль; так що ж мені робить, Галю, коли я йому оддала вже моє серце?..

Галя (швидко). Так утечемо разом; я піду за тобою на край світу!

Сотничиха (обнімає Галю). Серденько моє! Спасибі тобі!..

За лаштунками чути голос Катерини і хорунжого.

Галя (*прислухаючись*). Катерина, хорунжий!.. Чи не вернувся пан сотник? Може, й Гаркушу піймали?

Вихід 3-й

Ті ж, Катерина, з перегодом хорунжий.

Катерина (*з великою радістю*). Помилував мене господь! Черти ухопили сотника! А я вже думала топиться — на одно б вийшло. Якби вернувся та довідався, що немає пані Марусі, то він би мене живцем у землю закопав!.. (*Побачивши сотничиху*). Глянь. Відкіля се узялась? Неначе з неба впала!..

Хорунжий (*убігаючи*). Усі пропали до одного, і пан сотник пропав, як собака в ярмарку!.. Один я!..

Сотничиха (*перебиває*). Чи не стрівся з Гаркушею козак в червоному жупані?.. Щоб ще й він не попавсь йому в руки!..

Хорунжий. Кажу ж тобі, що всі пропали, всі до одного! Гаркуша не злякається червоного жупана, коли самого сотника... Дайте хоч чарку запіканки, зовсім у горлі пересохло...

Сотничиха (*перебиває*). Ні, ні, сьому не бувати! Він такий бравий, смілий!.. Однак од сієї вісті похолонуло у мене на душі... Боже милосердний, заступи його!..

Галя. Заспокойся, моя пташечко, може, се все набрехано...

Катерина. Чого ж я тутечки, дурна, дожидаюсь?.. Адже ж ключі в моїх руках. Піду та й пригорну хоч один бочонок з карбованцями — згодиться на старості... (*Виходить у дівочу*).

Хорунжий (*слідком за Катериною*). Хоч піннику, — аби тільки швидше!

Катерина (*до себе*). Вибачай! Теперечки мені не до тебе... (*Відчиня двері з дівочої надвір і з жахом одступає назад*). Ой, мені лишечко! наші... Бебех, Куць, Федір... (*ударившись об поли*) і пан сотник... Щоб я пропала, коли не пан сотник!..

Хорунжий, сотничиха і Галя біжать до дверей.

Хорунжий (*дивуючись*). Вони, вони! І пан сотник! Отсе диво! Бачу, Гаркуша їх помилував!

Галя (*сотничисі*). Не казала я тобі, моя пташечко, що брехня?

Катерина. Ох, лишечко! Наш сотник, як неживий!

Вихід 4-й

Ті ж, Бебех, Федір і сотник. Охотники ведуть сотника під руки; він стогне.

Катерина (*біжить до сотника назустріч з хлипанням*). Батьку мій рідний! Посік же тебе булат вражий!..

Бебех (*перебива*). Брехня! який там булат? Одчухрала різками... Присохне, як на собаці!

Сотник сіда і зскакує.

Куць (*цілує руку сотничихи*). Здорова була, моя крулево! Добре ще, хоч тебе не захопили; я тільки за тебе одну й боявсь!

Сотник (*жалібно*). Чорти надали мені ловить того Гаркушу, бодай йому!..

Бебех. На себе жалкуй, пане сотнику! Яка нечиста мати штовхала тебе в потилицю? Іхав би біля мене, а то поперло тебе у ліву руку... От і погуляв, як цуцик на вірвовочці!..

Куць. Не було мене там! А вже висить би Гаркуші на осіці; я б його, собачого сина!..

Сотник (*зітхнувши*). І як то воно чудно сталося, так і не збагну; вже був зовсім Гаркушу піймав... та й самого піймали, ще й одчухрала!

Хорунжий. Ще диво, як не повісили! З Гаркушиних рук на сей світ не вертаються!

Бебех і Куць. Нічого бога гнівить, пане сотнику, щасливий ти, дуже щасливий!

Сотник (*сердито*). А, щоб і вам такого щастя всипали! Постривайте, він і вам дасть себе узнаки!

Федір здійсмає з сотника керею; коробочка, що дав Гаркуша, пада на поміст.

Сотничиха (*швидко підіймає коробочку і, підступаючи до сотника*). Де ти узяв сю коробочку?

Сотник. Гаркуша прислав тобі гостинця.

Сотничиха (*злякавшись, випуска з рук коробочку*). Гаркуша?

Усі (*з жахом*). Гаркуша? Гаркуша прислав пані сотничисі гостинця?!

Куць (*сердито*). Не Іродового сина син! Осміливсь зневажати мою крулеву! Так я його на шматки пошарпаю!.. (*Наміряється підняти коробочку*).

Сотничиха (*швидко*). Не руш! (*До Галі*). Підійми! (*На сторону*). Теперечки я усе зрозуміла... Розв'язав очі...

Куць (*хоче узяти коробочку*). Треба подивитися, що там таке, що він туди заховав!

Бебех і хорунжий. Треба подивитися, треба подивитися!

Сотник. Не руште! Гаркуша сказав, що хто осмілиться подивитися, то він подивиться, чи багацько у того ключця в голові...

Куць і хорунжий (*з ляком одступають*). Нехай їй біс, тій коробці!

Бебех (*хоче узяти коробочку*). Я не злякаюсь Гаркуші!

Сотничиха (*загороджує дорогу Бебеху*). Не дивись, я її спляю!

Сотник, Куць і хорунжий. Так, так, — спалить бісову коробочку!

Бебех. Нехай буде й по-вашому; а нам вже пора чого-небудь і закусить: живіт підвело...

Хорунжий. Насилу почули розумне слово!

Сотник. Ходім же у мою світлицю; мене ледве ноги держать. (*Катерині*). Подайте закуски на мою половину.

Бебех, Куць і хорунжий. Ходім, пане сотнику, ходім!

Куць (*цілує руку сотничихи*). До побачення, моя крулево!

Сотника ведуть на його половину; туди ж ідуть Бебех, Куць і хорунжий, а Катерина з охотником виходить через дівочу.

Вихід 5-й

Сотничиха і Галя.

Сотничиха (*жалібно*). Теперечки я зрозуміла його потаєнні речі. (*Живо*). Лучче я згину в цій тюрмі, ніж віддам себе розбійнику, харцизу... О злая моя доле! За що ти мене так люто караєш?

Галя. Чого ж ти убиваєшся, моя пташечко?... Невелике ще лихо, що Гаркуша прислав тобі гостинця; коли не подобається — покинеш; а може, тут гарне намисто! (*Хоче відчинити коробочку*). Не відчиняється, замкнута...

Сотничиха (*оддає ключик*). Візьми ключик — тільки не одмикай, не одмикай!

Галя. Чому?

Сотничиха (*з жахом*). Там сичать гадюки, з неї вихопиться річка людської крові і потопить мене; вилетять тисячі замучених душ і ввіп'ються в моє серце!

Галя. Неподобне вигадуєш, моя пташечко. За що ж тебе топить в людській крові? Кого ти обидила на своєму віку, кого скривдила?

Сотничиха. За те, що я дивилась в ясні його очі, чула, як б'ється його серце; за те, що кохала його і до смерті кохати запрягалась!

Галя. Хіба ж ти Гаркушу любила? Схаменись, що ти говориш, моя пташечко!

Сотничиха (*схилившись до Галі*). Галю, я любила розбійника! Гаркуша — той самий козак, що я бачила його до шлюбу в лісі, а вчора була з ним у раю!

Галя (*дивуючись*). Ох, лишечко!.. Так, бачу, не брехали люди!

Сотничиха. Не думала й не гадала я, щоб він був розбійником... Такий добрий!.. Ну, сама ж таки подумай: я була в його руках; що б схотів, те і зробив би зо мною, а він чесно, по-лицарськи, поважав мене... Ні! Гаркуша не розбійник: нещаслива доля звернула його з праведного путі!..

Галя (*скоро*). Ні, ні, він не розбійник, та й не похорий на розбійника! Одімкнімо ж, моя пташечко, коробочку!..

Сотничиха (*подумавши*). Одімкни.

Галя (*одмикає коробочку*). Мій боже милий, який гарний перстень, яке намисто!.. так і сяє! Подивись лишень, моя пташечко! (*Показує*).

Сотничиха (*бере перстень і розглядує*). Як же я тебе дожидалась! Душі в собі не чула... Я думала, що ти, як той янголь, принесеш з собою щасливу долю, проведеш мене у рай, а ти... (*З плачем обійма Галю*). Галю, серденько моє! Чи ти бачила кого на світі нещасливішого від мене?..

Галя (*надіва на сотничиху намисто*). Мій боже милий, яка ж ти гарна у сім намисті!

Сотничиха (*здригнувшись*). Холодне, як гадюка! Неначе каменюкою мене придавило. Здійми, швидше здійми, воно мене задушить!.. Ні, не руш, не руш!.. Розум замовк, серце мене не слуха. Рятуй же мене, Галю, ря-

туй! Я гину, гину з душею!.. Я люблю, люблю розбійника!.. (Плаче). Бездольний! од тебе одреклось і небо, і земля; ти проклятий на сім і на тім світі, у тебе нема ні роду, ні вірної дружини!.. Та яке б лихо мене не спіткало — я тебе не покину; пропаду або вирятую тебе! Ти мене дожидаєш... Іду, іду!

Г а л я (удержує сотничиху). Куди се, моя пташечко?..

Сотничиха. До його, до Гаркуші!

Г а л я (дивуючись). Чи ти здуріла?

Сотничиха. Мені треба його бачить, сказати йому одно слово! Кажу ж тобі: або пропаду, або вирятую його! Прощай, Галю!

Г а л я. Я тебе не покину, моя пташечко! Коли загинуть, то пропадаймо вкупі.

Сотничиха (обніма Галю). Спасибі тобі, моє серденько, спасибі! (Падає на коліна й молиться). Господи, милостивий! Ти знаєш, ти бачиш, чого бажає моя душа; да буде ж над нами святая твоя воля! (Устає і бере за руку Галю). Ходім, Галю. (Швидко виходять).

КАРТИНА ДРУГА

Ліс; вглибині видно кілька розбійників.

Вихід 6-й

Гаркуша і Улас.

Г а р к у ш а (похмуро). І досі немає... пора б!.. Може, й не прийде...

У л а с (усміхаючись). Заспокойся, пане отамане: прийде! Яка ж до тебе не приходила, як того тобі бажалося?..

Г а р к у ш а. Ся не похожа на тих.

У л а с. Ніде правди діти: ся краща, та все ж таки баба; і всі вони одним миром мазані: на виду тільки інші, а серце однакове.

Г а р к у ш а. Не кажи сього, Уласе, і серце у неї не однакове: ще ні одна не вразила так моєї душі, як ся... Вона збудила в моєму серці те, чого вже я не сподівався, вона збудила і совість мою... Чуєш, Уласе, — совість!.. Як гляну на неї, то нівідь-куди дівається і моя одвага: я млію перед дитиною!..

У л а с. Може, вона квітська відьма? Утопить прокляту, щоб не наганяла чар на козаків.

Г а р к у ш а. Вона чарує козаче серце чистою своєю душею!.. (Прислухається). Щось лопотить — чи не вона? (Приглядується). Вона!.. Іди собі, Уласе, і одведи ватагу туди далі, у ліс. (Улас підходить до ватаги і щезають за лаштунками).

Вихід 7-й

Гаркуша, сотничиха і Галя. Сотничиха, понурившись, підходить. Галя остається оддала.

Г а р к у ш а (іде назустріч сотничисі). Горличко моя! Очі проглядив, тебе дожидаючись; я вже подумав, що ти злякалась свого кохання... Теперечки ніхто не одіме у нас нашого щастя, ніхто не розлучить нас!..

Сотничиха (сміло). Козаче, не за тим я до тебе прийшла... Слухай, що я тобі казатиму: я заприсягалась кохати козака чесного, лицаря, а не розбишаку, харциза!.. Цураюсь твого кохання, козаче, я тебе зневажаю... (Зриває з шиї намісто і кидає на долівку).

Г а р к у ш а (сердито). Постривай!.. Згадай, що ти оддавалась мені з душею, а я не згодивсь, і здавсь на твою волю, — поки не довідаєшся, хто я. Ти була власна не приходи: чого ж теперечки прийшла до розбишаки, харциза?.. Щоб його корить, дратувать, як собаку?.. Жалкуй же сама на себе; теперечки я буду задля тебе розбійником, харцизом!..

Сотничиха (сміло). Козаче, ти мене не злякаєш; світ мені огид; одна смерть — моя надія і втіха. Я прийшла сюди — або спасти твою душу, або пропасти; ніщо мене не злякає, і ніхто мене не одверне од моїх замірів!

Г а р к у ш а. Що в тебе на думці?

Сотничиха. Покинь твоє харцизтво, покайся в твоїх тяжких гріхах перед богом і людьми і будь чесним козаком, лицарем, яким ти мені здавався і яким тебе господь створив: тоді я твоя на віки вічні!..

Г а р к у ш а (всміхаючись). Дурна дитино! Ти й сама не знаєш, що верзеш!.. Давно вже стратив я надію на милосердя боже. Ніяке каяття не викупить моїх тяжких гріхів... Не допоможе бабі кадило, коли бабу сказило! Совість моя потоплена в крові моїх братів, я пропавший, проклятий; я розбійник і розбійником зостанусь, поки плаха не знесе моєї буйної голови.

Сотничиха (чуло). Бог милує не того, у кого не

тяжкі гріхи, а того, хто щиро кається. На кого ж і надія, як не на його, святого, милосердного? Не од людей же тобі дождатися того помилування!.. Молю ж тебе, мій голубе, зробися, як був, чесним козаком-січовиком; теперечки війна: іди битися з невірними, — рятуй своїх братів; а не губи!.. Бог тебе помилує, і цариця простить!..

Гаркуша (*перебиває*). Годі, перестань! Сього ніколи не буде!.. Неподобне вигадуєш!

Сотничиха (*вдохновенно*). Коли б твій батько й твоя мати устали з могили, а янголь-хранитель злетів до тебе з неба, — і вони б тобі сказали те саме, що й я кажу!

Гаркуша (*чуло*). Годі, кажу, перестань, перестань. (*В сторону*). Збудила мою совість — і вона те ж саме заговорила!..

Сотничиха. Молю тебе, мій голубе, мій друже! (*Падає перед Гаркушею на коліна*). Одступись од свого харцизтва і покайся... Господь тебе помилує!

Гаркуша (*підіймає сотничиху*). Устань, устань! Од твоїх речей моя душа топиться, як олово на вогні, твої бажання стають моїми!.. Не знаю, що мені й робить: я запрягався моїм товаришам, що без їх ради ні на що не згоджусь!

Сотничиха. Я, ти сам кажеш, дурна дитина, а преклонила тебе: як же, щоб ти, з душею міцною, з твердою волею, та не здолав умовить своїх товаришів?..

Гаркуша (*чуло*). Ти стала мені за янголя-хранителя, ти збудила в моїй душі силу, котру я давно вже стратив... Нехай же буде, як ти кажеш... Іду, іду, куди зове мене чесний запорозький звичай!..

Сотничиха (*простягає руки догори*). Мій боже милый! Спаси його, спаси і помилуй! Ти бачиш, він кається!..

Гаркуша посвистом ззиває ватагу; розбійники підходять до його.

Вихід 8-й

Ті ж, Улас, Вакула і розбійники.

Гаркуша (*до розбійників*). Я зібрав вас, пани-товариші, щоб де об чім порадиться!..

Розбійники. Кажі, пане отамане, будемо слухать.

Гаркуша. Скажіть мені, пани-товариші, якою хотіли б ви умерти смертю: чи такою, як повинно чесним козакам, чи такою, як нам належить, — мотаючись на шибеницях і крутячись на палях?

Деякі з розбійників. Не придбали ми собі чесно́ї смерті, так про се нічого й питать!..

Гаркуша. Ну, так я вас ще питаю: де б ви хотіли лучче бути: чи в пеклі, чи в раю?

Деякі з розбійників. Не до нас річ, пане отамане!

Другі розбійники. Не задля нас писано про той рай!

Гаркуша. Ну, так, пани-товариші, хоч на се дайте відповідь: кого у вас більше охоти різать — чи своїх, чи бусурменів?

Всі. Бусурменів, бусурменів!..

Гаркуша. Та ходім же, пани-товариші, різать бусурменів, покаємось в наших гріхах, проллємо кров за віру православну, то бог милосердний нас помилує, а цариця пожалує!

Розбійники мовчать і озираються.

Гаркуша. Чого ж ви мовчите? Схотілось повиснуть на шибеницях або пекла жаль?.. А може, злякались бусурменів?..

Улас. Не злякались! Не первина нам з ними битися, а не сподівались ми од тебе, пане отамане, таких речей; ти нас наскочив якось налопом!..

Гаркуша. Чому ж не сподівались? Ви не які-небудь бурлаки, гультіпаки, а січовики; показалися трохи, погуляли — і буде з нас; знов зробимось такими ж чесними козаками, як і були!

Вакула. Як так, так і так, коли ти будеш з нами — в добрий час!

Улас. Справді, пане отамане: які ми розбійники? Ми — січовики, лицарі!.. Нагрішили та й покаємось!..

Гаркуша (*до розбійників*). Нагрішили й покаємось; так, пани-товариші, і будемо чесними січовиками!.. Тепер — в Туреччину, в Туреччину!

Всі. В Туреччину, пане отамане, в Туреччину веди нас! Согласні, согласні!

Сотничиха (*обіймає Гаркушу*). І я піду... з тобою, мій голубе, піду на край світу!.. Тепер ти не розбійник, а чесний козак; одягнусь козаком і поруч з тобою буду битися з бусурменами!

Гаркуша. Постривай, моя горличко: на дорозі покаяння росте тернина... Ніжки поколеш! Теперечки у нас затірована січова регула: піст і молитва... Зоставайся

дома, і як дійде до тебе чутка, що я загинув як чесний козак, то помолись за грішну мою душу і поплач: сльози милої — козацькі поминки!

Сотничиха (плачучи). Буду молити господа, щоб він тебе помилував, сохранив і щоб нам на віку довелось іще побачитись!

Гаркуша (удав спокійного). Спасибі тобі, моя горlichко, спасибі! Прощай!

Сотничиха. Прощай! (Один одного тулить до серця).

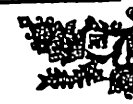
Улас (всміхаючись). А що теперечки скажете, пані-молодці? Лаяли жіночок, а от чого наробила ся молодичка (показує на сотничиху). Усіх разом навела на спасенну дорогу.

Гаркуша (цілує зомлілу сотничиху і передає її на руки Галі). Ех, ласий шматок! Та вже теперечки не до неї!.. За мною, пані-товариші! (Всі виходять).

Галья (піддержує сотничиху). Які чудні сі козаки! Жартує, а у самого тремтять сльози на очах.

ЗАВІСА СПУСКАЄТЬСЯ

Марко Проклятий

Товчється, як Марко по пеклу.
Українська приказка

I

Було в петрівку. Зелена по пояс трава вкривала степи, вихрилась, слалась і, як море, грала; набіжить вітерець, покотиться хвилею, нахилить, розіб'є її, і вона зажовтіє, заголубіє й зачервоніє квітами. На синьому небі ні хмарки; сонце зверху накрива теплом і широким промінням, як золотим дощем, кропить кожен листочок, кожную билинку, а з трави обдає, свіжить пахучим холодком. Дишеш не надишешся, як буває в спасівській жароті, після довгої путі, не наситиш жадоби, допавшись до холодної криниці. Здається, тільки й видко небо й землю, а скільки ще наокруги. Здається, тільки й тварі божої! Куди не глянь, під кожним кущиком, листочком кишать коники, комахня, як розмальовані метелики мигтять з квітки на квітку; а високо, під ясним небом, в'ються орли, хмарою літають дрови, журавлі, хохітва; кібчики, неначе гвоздиком прибиті, на однім місці махають крильцями, виглядаючи добичу. Деколи залопотить, розляжеться трава, і сайгак, злякавшись свого ж шелесту, летить, як на крилах, схиливши на спину свої роги. Кругом тебе усе живе, усе дише, дзиркотить, висвистує, а оддалі, невідь-відкіля виявляються озера, буцім чарами наливаються, мріють, котять хвилю за хвилею і, як море, вкривають землю. Тільки де-не-де синіють, неначе острови, оточені могили; і знов, як не було, маня розвіялось, рознеслось, і знов зелена трава скрізь стелеться по степу. Весело глянуть на ці степи запорозької України; усе очі до тебе пригортають, а серце мліє, смутні думки летять у невідомий край, а за ними рветься й душа, бо нема для неї припину на землі, як нема чоловікові захисту на широкому степу. Жар починав стухать, сонце близилось до землі, оточившись довгими паростями проміння, неначе підняло

сто рук, щоб обняти степи на добраніч. Вітер, як з лісу, повівав холодком і розносив квітчані пахощі. У свою чергу озвались вечірні пташки: підпадьомкали перепели, деркотіли держачі, висвистували овчарики, кигикали і квилили літаючи чайки. Аж ось у траві неначе іскра блиснула, і виявивсь, як із землі виріс, на вороному коні січовик, у червоному жупані, в кабардинці¹ набакир. Ремінний пояс врізався в його тонкий стан, за поясом і в кубурах стриміли пістолі, біля боку висіла шабля в срібній піхві, а за плечима мотався булдимок². Січовик був ще молодий, тільки вус вирівнявся; ясно гляділи його карі очі, а уста ніби усміхались; усякий би пізнав по його юнацтву й безсумному погляду, що не ввірився ще йому світ, не почало й лихо. Іхав він тихою ходою, озираючись по сторонах, ніби гуляв собі; то закурлика пісню, то нахилиться з коня, зірве квітку, втішається нею і, побачивши крашу, кине й зрива другу.

Уже завечоріло. Широкі тіні простяглися і мережили степ; захід сонця зайнявся полум'ям і наспроти обдав ярким світлом гребінь гори з могилами. Січовик скинув очима удаль, шукаючи, на якій би йому могилі заночувати. Дивиться, на самій вищій могилі щось мріє, чорніє; спершу здалось йому за шупліку, а як зблизився, побільшало — неначе орел; ще проїхав кілька гонів, роздивився, аж то чоловік, і сидів він нерухомо, неначе кам'яна баба на могилі.

— От і добре, — пробубонів про себе січовик, — послав мені господь на ніч товариша.

Спустившись у балку, він зупинився біля криниці, набрав у боклагу води, напоїв коня і повів його в поводу. Зійшов на гору, вже й до могили зблизився, а чоловік сидить собі, не ворухнеться, неначе закляк, не оглянеться на січовика і не чує шелесту од його важкого поступу. З виду й з одежі не гевал, не бурлака, а щось не просте: татарська кучма насунулась йому на очі, ніс заканджобився, як у кібця, а довгенні сиві вуса аж до грудей доставали. На плечах у його був накинтий чорний подольнянський кобеняк і в верзунах³, як обуваються в Карпатських горах гуцули. Не видко було при йому ніякої

¹ Так прозивались запорозькі шапки, бо були обложені хутром з кабарди.

² Коротка гвинтівка (приміт. авт.).

³ Постолі з шкуратка (приміт. авт.).

броні, тільки в руці держав він ціпок і біля боку лежала торба.

Зблизившись до могили, січовик одпустив коневі подпруги, приарканив, дивиться, а чоловік усе сидить, не оглянеться й не поворухнеться.

— Бач, як замислився, — прошепотів січовик, заходячи збоку, — а мене й не бачить; постривай же, я тебе сполохну, — та скільки духу й крикнув: «Пугу!» — аж луна по степу покотилась.

Однак од сього покрику чоловік не сполохнувся; не притьма озирнувся він і хижо спідлоб'я глянув на січовика. Страшно горіли вирлоокі його очі, неначе іскри з них посипались. Січовик хотів був ще вдруге пугукнуть, та й припинивсь, бо, як списом, шпигнуло його тим поглядом, неначе холодна жеретія¹ обвилась і здавила йому серце. І не схаменувся він, як, знявши кабардинку, низенько вклонився, буцім самому кошовому, і з повагою промовив:

— Добрий вечір, чоловіче! — Чоловік зміряв січовика очима і, не промовивши слова, одвернувся. Нахмурился й січовик: заграла молода кров, заіскрились очі: розсердила його та зневага.

— Слухай, чоловіче, — озвався січовик, — за пожегання² мусиш оддякувати, а не одвертати пику і чорти батька зна куди стромлять свої воліві очі, як кішка в каганець!

Чоловік мовчав, усе дивлячись пильно у ту ж саму сторону, як спершу дививсь.

— Чи чуєш, що я тобі кажу? — знову гримнув січовик, підступаючи.

— Не позакладало, чую... — пробубонів чоловік, не ворухнувшись.

— Чого ж мовчиш?

— Нічого казать; коли я тобі не подобавсь, іди собі далі, степи просторі.

— Не я до тебе прийшов, а ти забрався в чужу солому, та ще й шелестиш! Степи наші, запорозькі! От що!

— Хто се тобі казав?

— Я тобі кажу!

— Коли ваші, чом же ви їх не орете, не засіваєте, не користуєтесь ними?

¹ Невеличка гадюка, що лазить по деревах і обмотується кругом вітей. (приміт. авт.).

² Поздоровлення (пол.).

— Січ не пшеницею степи засіва, а кріпостями, паланками, от що!

— Погані ж будуть ваші жнива; не собі дбаєте; правда твоя, мине вік-другий — і сі степи ригнуть золотом, сріблом, та не буде вам з того ніякої користі. Не подякують тих, хто кров'ю своєю їх поливав і своїми кістками огороджував!.. Так не кажи мені, козаче, що степи ваші: божі вони і того, кому він дасть ними користуватися!

— Поки хвалько нахвалиться, будько добудеться! Уставай же та йди собі ік уражій матері за те, що ти цураєшся мого товариства; не хочу з тобою на єдиній могилі ночувати, от що!

— Як не хочеш на одній, так шукай собі іншу...

— Вибачай, чоловіче, — гримнув січовик, — у мене такий звичай, що куди б я не прийшов, то вже відти не піду, поки сам не схочу.

— Такий саме звичай і в мене...

— Вставай же, кажу тобі, — скрикнув січовик, — не то я тебе по-запорозьки підведу!

— Чи не схотілось тобі, козаче, тичка подуть? ¹ — спитав чоловік, зареготавшись на весь степ, неначе само пекло зареготало.

— Я тебе так подму, — гукнув січовик, ще гірш розсердившись, — що аж на тій могилі опинишся.

— Гляди, козаче, не то мене не зведеш, ти торби моєї не підіймеш.

— Брешеш, підійму, і потилицю ще тобі нею натовчу! Січовик справді хотів був затопити по гамалику ², ухопивсь за торбу, та сюди-туди і з місця її не зворухнув; попробував обома руками взяти, аж заморився від натуги, а все-таки не зворухнув.

— Що там таке в торбі? — бубонів січовик, поглядаючи то на чоловіка, то на торбу. — Який там біс сидить?.. Я ж таки неабиякий, підкови розгинаю, коня підіймаю, а гемонської торби й з місця не зворухнув... Скажи мені, чоловіче, — спитав він, — що ти таке на світі: чи який характерник, чи, може, сам чорт?

— Не характерник і не чорт, — одказав чоловік, схиливши на груди голову, — тільки чортова у мене доля...

— Яка ж у чорта доля?

¹ Спробувати сили.

² Місце нижче потилиці.

— Не така, як у людей!

— Се, й не питаючи, знав... А ти мені скажи, який там біс сидить у твоїй торбі, що вона така важка?

— Подивись...

Січовик розв'язав мотузок, засунув руку в торбу й витяг голову старої бабусі. Аж звомпив він, глянувши на неї, і трохи з рук не впустив. Як учора одрубана: біле волосся було скуйовджене й облите запеклою кров'ю, брови нахмурились, незакриті очі грізно дивились, рот розкрився, страшно було глянути на вид старої: здавалось, буцім вона в останній час кого проклинала.

— Чия се голова? — спитав січовик, прозоро поглядаючи на чоловіка.

— Матчина...

— Хто ж її одчесав?

— Я!..

— Ти?.. Рідну неньку?! Мій боже милий, чом же ти не затримав такої грішної руки?! — скрикнув січовик, опускаючи голову в торбу. — Що ж там ще в тебе? — спитав він, дивлячись на чоловіка.

— Подивись...

Січовик знов поліз у торбу й витяг другу голову молоді, дуже гарної дівчини. Джегерелі ¹ й дрібушки ще не порозплітались, тільки довга коса, чорна, як гайворон, позлипалась запеклою кров'ю. Очі були трошки прищурені, а устонька, як терен синій, одкриті, і зубки, неначе перли нанизані, білили й блищали.

— Мій боже милий, яка ж гарна! — скрикнув січовик, — і на таку піднялась рука?!

— Піднялась, коли одрубана...

— Чия ж се голова?

— Сестрина.

— Чи не ти і сю одчесав?

— Одгадав!

— Знаєш, чоловіче, — зітхнувши, промовив січовик, — на усьому світі нема нещасливішої тварі, як ти, от що! Чоловік швидко повернув голову й пильно глянув на січовика, ніби хотів роздивитися, од кого почув сю річ.

— Козаче, — сказав він журливо, — не тобі першому показував я сі голови, не тобі одному й признався: всі ж од розумної голови казали, що нема на світі й звіра лютішого від мене, і не брехали вони; однак ти од

¹ Коса на голові, складена вінком.

щирого серця сказав святу правду; на усьому світі нема нещасливішої тварі, як я!.. Од мене все одцуралось: і небо, і земля, і саме пекло!.. Мене прокляла мати, прокляв і батько з того світу — я Каїн!.. А тобі мене жаль як побіденного, нещасливого... Спасибі тобі, козаче, дай руку, побратаємось! — чоловік простягнув руку, як лопату, обвинув товстими жилами, немов вірвочками.

— Вибачай, чоловіче, — одрізав січовик, — хоч мені тебе й жаль, а прочварі, Каїнові, руки не подам і побратимом не буду.

Чоловік аж з місця скочив, так його уразила ся одповідь. Хоть нижчий він од січовика, а як роздрочився, так страшно й глянуть на його постать: плечі й груди, як башта, кулаки, як дві довбешки; пополотнів, очі кров'ю поналивались. Не звомпив же й січовик, на п'ядь не одступив і сміло дивиться чоловікові в очі...

— Як, — гримнув чоловік, заскреготівши зубами, — ти гребаєш моєю рукою, моїм товариством?.. Чи ти знаєш, блазень, що колись і я був січовиком, колись за велику увагу ставили моє товариство?

— Може, колись, — перехопив січовик, — та не теперечки...

— Так виймай же шаблю й боронись: за сю уразуку я визиваю тебе на чесний поєдинок!..

— Не чесний буде поєдинок битися з шаблею проти голих рук, а давай чим здужаєм! — січовик згорнув кулаки й став напogотові.

— Не бійсь і з шаблею не порівняєшся?

— Боюся тільки нечесної смерті: бог нас порівня, а розсудить совість... — одказав січовик, наступаючи.

Як од води стухає полум'я, так остання одповідь січовика припинила ярість чоловіка; не здержав він і його смілого погляду, понурився і назад одступив...

— Совість... совість... — глухо прогомонів він, — ні, ні, не мені, проклятому, брататися з тобою; не тобі простягати і руку суцїзі! — чоловік приник до землі й важко застогнав, здавалось, і могила з ним стогне...

— Не сердься, чоловіче, за мою шпарку одповідь, — з жалем промовив січовик: як будеш гинуть, я од тебе не одцураюсь і обидві руки тобі простягну.

Чоловік підняв голову й глянув на січовика.

— Ти з Січі? — спитав він стиха.

— Еге, — одвітив січовик, сідаючи поруч з чоловіком.

— По волі чи недоля туди тебе запроторила.

— Не знаю, як тобі й казати. От слухай, небагацько розказувать. — Закохався я в дівчину в нашому-таки селі і хотів одружитись, так батько моєї суженої не згодивсь. «Дівча, — каже, — ще молоде та й ти молодий, іди собі у кіш, повештаєшся тамечки років зо три, покуштуй гіркої, і коли господь приведе вернутись, то ми тоді вас і одружим». Моя ненька — батька у мене нема, вмер — дуже вбивалась, однак не одмовлювала: «Іди, каже, синку, коли так треба, нехай тобі бог помагає, бо й батько твій там був: придбаєш і собі козацької слави». Так ото теперечки і повертаюсь додому, придбав, як кажуть, і тієї слави; так запорожці — матері їх ковінька, нехай здорові будуть! — таке прїзвище приложили, не знаю, як і неньці казати: Кобзою прозвали, от що!.. Вже були почали Підковою звать, бач, підкови розгинаю, а тут мені на лихо нечиста мати кобзаря принесла; співав, собачий син, співав, та й поклав кобзу, а я не доглядівся, де вона, сів на неї та й потрощив диявольську личину; от мене й прозвали Кобзою. Отаке, бач, прилучилось.

— Не журися, козаче, не прїзвище прославляє чоловіка, а чоловік прїзвище; не за горами і той час, як розкинетесь широкий простір задля козацького герцю.

— Була така чутка і в нас у коші перед моїм виїздом; прибіг із Чигирина військовий писар Хмельницький, лагодились збирати раду... Хотілось і мені зостатись, так дівчина ж, козацьке слово...

— А дуже ти кохаєшся в своїй дівчині?

— Якби не дуже, який би його біс і покинув Січ!

— А хто тобі поручиться, що вона й досі тобі вірна і досі тебе кохає?.. Вернешся, а вона ще краща стала, вирівнялась, як біла тополя, тільки вже не твоя, а другому досталась... Що ти тоді робитимеш?.. Кажі!..

— Тоді ж то й буду казати.

— А буває, що сама ж ненька нараїть сужену свого сина одружитись із другим... Що б ти тоді зробив, якби з тобою скоїлось таке лихо?.. га?..

— Неподобне вигадуєш; де ж ти чув, щоб рідна ненька втопила долю своєї дитини! Та й дівчина, котра кохає свого суженого, скоріше вмере, як з ким іншим одружиться. Коли ж із такою розвела, як ти кажеш, то й добре зробила; шукай собі іншу, вірну дружину...

— Знайшлась та інша, рідна сестра, — сама ж кинула заспокоїть побіденного. Се ж її й голова в торбі!..

— Рідна сестра! — обізвався Кобза, важко зітхнувши, — та й гарна ж, навіки гарна!

— А коли б ти, козаче, побачив сю голову на повних плечах, на стройному стані, коли б вона ілянула на тебе живими очима, почув би її голосок, устонька, як маківка, червоні, стулились із твоїми устами?..

— Ну годі, казна-що вигадує, та ще й проти ночі!..

— Облила вона пошарпане серце, — розказував чоловік, не слухаючи Кобзи, — дрібною сльозою живущої й цілющої води і на який час загоїла його, та загоїла на превелике лихо: загорілось воно знов коханням, люто, скажено загорілось, і усього мене запалило... І в той час, як гориш тим пекельним вогнем і жадоба палить твоє нутро, з неба, з самого раю, бризнула роса; чи вдержався б не напиться тієї води?..

— Та ну тебе к бісу, — скрикнув Кобза, затикаючи вуха, — страшно тебе й слухать! Що ти мене на покусу підводиш, чи що? Лучче ти мені скажи, який там бісяка сидить у твоїй гемонській торбі, що вона така дуже важка? Здається, дві голови не багацько заважать?

— Що в мене в торбі? — озвався чоловік, піднявши голову. — Нечистая моя совість!..

— Совість?.. Отаке ще вигадай!

— Совість тяжкая, важкая, невсипущая, що не дає мені спокою, гризе мене і день і ніч, вже більш як піввіку ношуся з нею і до кінця світу, до страшного суду буду носитись, поки не зробиться вона легенька, що й мала дитина її підійме...

— Коли ж вона полегшає?

— Тоді, як добрими ділами покрию превеликі й тяжкі мої гріхи, а без сього не прийме мене ні земля, ні саме пекло...

— Шкода, бачу, — пробубонів Кобза. Потім, з перегором, спитав: — Здавалось, казав, що й ти був січовиком?

— Був.

— Як же тебе там звали, чи не чув про тебе й я?

— Так звали, як піп охрестив, другого прізвища мені не прибрали.

— Яким же іменням тебе піп охрестив?

— Марком.

— Те-те-те, чув, багато дечого чув! — казав Кобза, витріщившись на чоловіка, — чи не той ти Марко, що товкся по пеклі?

— Той самий...

Піднялась роса і, як серпанком, укрила степ; небо потемніло, зорі вияснились; ніч тепла та пахуча простягла чорні крила і всю землю пригортала і тулила, неначе маленька свою дитинку до грудей. Все живе затихло, примовкло, тільки сови та пугачі літали над головами Кобзи і Марка, скиглили, пугикали та й ще більш додавали суму. На темному небі чорним обрисом виявлявся збоку Марків вид, і видно було, як підіймались його груди, і чути, як важко він дихав. Боязко глядів на його Кобза, в його душі змінювались то жаль, то погордження; здавався він йому і харпаком і побіденним. Задивившись на його, забув він і голод, і свою втому.

— Може б, ти, чоловіче, черв'яка заморив? — спитав Кобза, — у мене є важні чабаки!

— Мого черв'яка нічим не замориш, — озвався Марко.

— Чи не хочеш глутнуть горілки? І горілка у мене є.

— Напоїла вже мене лиха доля, буде з мене!..

— Чого ж так важко дихаєш, занедужав, чи що?.. Засни, спочинь, воно й полегшає!

— Засни, спочинь... — обізвався Марко, ніби усміхаючись. — Нема для мене на сім світі ні сну, ні спочинку; я вже забув, коли й спав...

— Хіба ж так давно?

— І батька твого ще не було тоді на світі...

— Як же ти на світі божому оце живеш, не сплочи?

— Намість сну я щосуботи вмираю й оживаю, щоб знову умирати!

— Сьогодні, здається, субота, — усміхаючись, сказав Кобза, — побачимо, як же ти вмиратимеш!

— Бодай не довелось тобі бачить...

— Де ж твоя душа витає, як ти вмреш, коли, як і сам кажеш, і пекло її не прийма?..

— Моя душа тим часом літає по світі та збирає мої тяжкі гріхи і зносить у сю торбу, — і Марко озирнувся на свою торбу.

— Невідь-що й вигадує, — бубонів собі під ніс Кобза, а самого як морозом окотило, неначе за комір хто хапав. Здавалось йому, буцім і одрубані голови ворушились у торбі і шепотіли між собою... Однак, щоб не виявить свого суму, він ще по запорозькому звичаю і жартувати став.

— От бач, — каже, розв'язуючи свою сумку, — щоб твоя торба полегшала, тобі треба каятись та спасатись, а мені так добре їсти та запивати.

Та се кажучи, і почав чабака трощить; уклав і другого, і третього, а далі глитував з пляшки на потуху горілки та, викресавши вогню, запалив люльку. Марко не промовив до Кобзи і слова й не озирнувся. Чим далі заходила ніч, тим важче він дихав, тим гірше гризла його нудьга; бідолашний не знаходив собі місця: гедзався, буцім підпалювали його вогнем, і тріпотів, неначе трясця його трясла. Кобза налагодився був на цілісіньку ніч не спати, щоб про всяк случай бути наготові; та не вспів добре смикнути люльки, як вона випала з рота, голова схилилась на сумку, і втома, неначе лещатами, стулила його тіло...

— Ненько... Зінько!.. — пробубонів він, потягаючись, і захріп, та ненадовго.

Опівночі заколихалась і затурготіла під ним земля, гук і галас розбуркали його. Схопившись, він озирнувся навкруги і од жаху скам'янів. Перед Марком стояла старенька бабуся і дуже гарна молодиця з дитинкою на руках. Стара грізно дивилася на Марка: її очі як вогнем палали, скуйовджене і розпатлане волосся, біле, як молоко, розвівалось вітерцем, підіймалось, ворушилось, неначе купа гадюк; а дівчина висока, сановита, схиливши голову на груди, тулила до себе дитинку. Кобза тільки скинув на їх оком, зараз пізнав Маркову матір і сестру. Невеличка скибка місяця похмуро освітлювала вихідців з того світу. Марко ледве державсь на ногах; волосся піднялось догори, піна біла з рота, у грудях і ревіло, і стогнало...

— Зникніть, одкасніться від мене! — хрипів він, одмахуючись руками. — Доки ви будете карать мене?

— Поті, — заголосили мати й сестра, — поки не спашеш своєї душі й наших душ, загублених тобою.

— Що ж мені робить на світі?.. Хіба не бачите моєї праці, хіба вам ще мало моїх лютих мук? Рідна ненько, сестро, змилуйтесь, дайте мені, бідолашному, спочинку, хоч на одну тільки часинку!

— Нема нам спочинку, не буде й тобі! Рятуй себе, рятуй і нас!

— Тату, тату! — запищала дитинка, простягаючи до Марка рученята. — Рятуй, рятуй!..

— Рятуй себе і нас! — загомоніло по степу, і із землі

піднялись купи мерців, простягаючи до Марка кістляві руки, і всі зблизились до його...

— Зникніть! Одкасніться!! — заревів Марко, як віл на ревищі, і, вихопивши з-під кобеняка черкеський кинджал, замахав перед собою.

— Рятуй себе й нас! — заверещала й застогнала ватага мерців і прожогом кинулась на Марка...

Блиснув кинджал раз, удруге, і обезголовлені мати й сестра гепнулись об землю. Заколихалась і затурготіла могила, розступилась земля, і з глибокої ями, як з води, вирнув дідизний старець. Біле волосся розкинулось по плечах, борода доходила до пояса, і сам білий, як крейда, тільки очі тліли синюватим вогнем, як горить сірка. В руках держав він одсічені голови.

— Батьку, змилуйся! — скрикнув Марко, ударивши себе в груди.

— Проклинаю тебе, сину, — застогнав дід, — проклинаю на сім і на дім світі.

— Проклятий! Проклятий! — почувся кругом Марка, і купи мерців висунулись із землі і замахали руками. Од сього покрику покотилась луна, і кожна могила одкликнулася: «Проклятий!.. Проклятий!..»

Дід кинув Маркові одсічені голови, і од змаху його рук повіяло холодним чадом. Марко заскреготів зубами, скрикнув, скорчило його судорогами, і він бебехнувся об землю...

У Кобзи, дивлячись на все отсе, здавило серце, у грудях сперся дух, вся кров захолола, і він теж, як неживий, простягся на могилі...

Вже світало, як опам'ятався Кобза. Важко зітхнув він, odkриваючи очі, на грудях неначе каменя гнітила. Згадуючи, що довелося йому побачити уночі, він добре не тямив і не здужав убагнуть: чи то йому снилось, чи справді наяву усе те діялось. Підвівшись, Кобза озирнувся, дивиться — рання зоря вже височенько, і схід сонця, як жар, червоніє. Марко лежав навзніч, страшно було на його і глянуть: зрачки позакочувались йому під лоба, і блищали одні білки, судорогою скривило йому набік рот, зуби виширились, а волосся стриміло догори, як буйволина грива. Сестрина голова притулилась до його серця, а матчина запинилась оддалі. Торба лежала порожня. Кобза боязко огледів Марка, руки його зовсім охолоділи і весь одубенів; де не взялась та комашня і, чуючи труп, лазила до його виду. Доторкуючись до його, і у Кобзи похололо на душі...

— Мертвий, мертвий, — бубонів Кобза, одступаючи од Марка, — бачу, не збрехав, кажучи, що вмре!.. Що ж мені теперечки на світі робить: чи покинуть його, чи подождать, поки оживе! — Кобза замислився... — Зостанусь, — прошепотів він, — що буде, то буде! Коли оживе, буду йому товаришем, а ні — поховаю; усе ж таки хоч яку-небудь молитву прохарамаркаю над грішним, і не покину його трупа на поталу гракам та звірові.

Так мізкував собі Кобза, а тим часом прокинувся божий мир: застрекотіли коники, заспівали пташечки, дрови, журавлі, хохітва підіймались табунами і летіли за своїм насущним... Сонце із-за гори викинуло золоте проміння і от-от лагодилось глянуть на землю. Кобза упав на коліна й став молитися. Не устами молитва його творилась, а теплою душею: полинула вона до милосердного і, напиваючись його благодаті, забула землю, забула й саму себе. Кобза не скінчив ще молитви, як почув позад себе, що щось затріщало і застогнало. Дивиться: встає Марко, важко диха і хижо водить мутними очима, а вид його такий же блідий, як у мертвого, і так же стримить і волосся догори. Страшно було дивиться на його мертвого, а ще страшніш було бачить, як він оживав... Підвівшись, Марко важко зітхнув і боязко озирнувся; найперше впала йому у вічі сестрина голова...

— Сестро моя милая, сестро моя любая, — чуло промовив він, дивлячись на неї, — збавив я тобі віку, занапастив долю і загубив твою душу! — Далі, з жахом скинувши оком на матчину голову, скрикнув: — Мати моя рідна, нащо ти мене на світ породила, чого мене маленьким у колиці не задавила?

З останнім словом Марко дуже застогнав і почав рвать на собі волосся і стусувать себе у груди. Дрібні краплі крові і поту текли по його виду, а з очей не пробивалась ні одна сльозинка.

— Годі тобі стусувать себе, — озвався Кобза, — од сього не поможеться, лучче почни ранок молитвою. От що тобі треба!

— Не вимолиш, — одказав Марко, схиливши на груди голову, — коли тієї молитви нема отут! — і Марко приложив руки до серця. — Поперечитував я на своєму віку усі акафісти, тропарі, псалми, напам'ять їх вивчив, ціліснічкими днями й ночами харамаркав, а торба моя од сього не полегшала. Доводилось мені і скарби знаходити: багацько набудував я церков, монастирів; багацько розда-

вав старцям, бідним, неймушим, а ще більш задля того, щоб одмолювали тяжкії мої гріхи, а торба моя усе-таки не полегшала. Чужим словом і чужими грішми не убагаєш господа; ті молитви і скарби в нас самих; шукай їх у твоїм серці, у твоїй душі; коли ж там нема, то вже ні в кого їх не позичиш...

— Неписьменний я, так не знаю, яку тобі на се одповідь дати; мені здається, що на те поле, хоч воно й твоє, не ходи жати, котрого ти не орав і не засівав. Коли у тебе бракує того насіння, позич його у другого. Хоч той другий і не одмолить твоїх тяжких гріхів, так, може, навчить, як убагати милосердного господа, на путь спасення наведе, от що!..

Марко мовчки зирнув на Кобзу й питливо на його поглядів; видко було, що ся одповідь гаразд-таки його торкнула.

— У яку сторону ти йдеш? — спитав він підводячись. — Ік Лохвиці, — одказав Кобза замислившись, — там моя ненька, там моя й сужена...

— Та не там твоя доля! — додав понуро Марко. — Що було, те бачили, а що буде, те побачимо, — одказав Кобза, махнувши рукою.

— Однак пора рушати: поки не розійдемось, будеш мені товаришем, дорогою побалакаємо.

— Куди ж ти мандруєш? — У Лубни, туди пішов мій шлях. — Що ж маєш там чинити?

— Що доведеться. Як ти вчора приїхав, той шлях мені привиджувався: бачив кілька слобід і Лубни. — Звідси? — спитав Кобза дивуючись. — Яка ж мара показувала тобі ті слободи і Лубни?

— Невсипуща злая моя доля!.. Годі теревені гнуть, час рушати, ходім, ходім!..

Марко почав ховати у торбу одрубані голови, а Кобза пішов до свого коня.

Через яку часинку Марко, закинувши на плечі свою торбу, рушив, а поруч його йшов Кобза, ведучи у повіді свого коня. Широко ступав Марко, здавалось, і ваги ніякої не було у його на плечах, тільки видко було, як жили напружались на шиї і руках, а ноги грузли в землю аж по самісінькі кісточки.

— Розкажи ж мені, Марку, що ти за чоловік на світі, — спитав Кобза, — що тяжкими своїми гріхами так опаскудив свою душу, що тебе, як сам кажеш, не приймає ні земля, ні саме пекло?

— Добре, — одказав Марко, трохи замислившись, — розкажу; ти мені якось подобався; може, згодиться тобі те, що од мене почувеш, й ти мені згодишся або я тобі, так от слухай.

Батько мій був із самих найпервіших січовиків, що осадились кошем на Чортотлику. Запровадив їх туди польський круль, Степан Батор, надавши їм лицарську регулу, щоб вони боронили святу віру і хрещений люд од дряпїжних татар і ногайців. Не дуже подобались татарві і ногайцям такі сусіди, як наші запорожці; побачили вони, що самі не справляться, от і підняли проти Січі оту бісову Кабарду. Так чого вже вони не робили, а нічогісенько не вдіяли: вибивали запорожців сотнями, а в Січ надходило тисячами. Однак дуже-таки надозолила Кабарда січовикам; от вони, завдавши чосу татарві, одпровадили чималий загін і проти черкесів, щоб і їм утерти носа. В тім загоні ватажком був мій батько.

Перебравшись через річки Дон і Кубань, наші сіроми спалили не один авул, не одну тисячу і народу викоренили. Раз, як так порядкували запорожці в одному авулі, батько мій захопив дівчинку по десятому році, і як повертались у Січ, то й узяв з собою. Вернувшись на Запорожжя, оддав він ту дівчинку на руки одній бабусі, що жила в Старих Кодаках; у те урем'я була вже там чимала оселя. Так із сієї ж то дівчинки виросла дуже гарна дівчина, такої подобі і не бачили у нас на Україні. Така, кажу, що як побачив її мій батько через кілька років, то аж ахнув і так закохався, що й лицарство своє покинув і одружився з нею; се ж моя й мати. Ото, бач, оженившись, батько мій пішов ік Чигирину, бо звідти був родом. Там у його була батьківська хата з левадою і деяке хазяйствечко, і він з лицаря зробився пахарем. Тільки не надовго: і року не прожили вони там собі любенько, як татарва і ногайці; з'єднавшись із черкесом, знов набігли на Січ і вибили з коша запорожців. Таке було...

Прочувши про се, круль Батор одним своїм словом підняв усю Україну: і старе, і мале попхалось на війну, пішов і мій батько. Моя мати дуже його кохала, душі в

собі не чула; що вже батько не робив, як її не улещав, а не схотіла зостаться одна, і разом з ним поїхала биться з татарами. Он яка була...

По військовій регулі, як і досі, заборонено жінкам проживать у коші і під час війни вештаться за військом; так мати і перерядилась козаком, бо з себе вона була чималого зросту, браво їздила верхи, не первина й биться, бо не раз ще в Старих Кодаках із селянами одбивалась од татарви. Так ото, кажу, глянувши на її хист і герць, ніхто б і не думав, що вона молодиця. Особливо, як уже попужнули дряпїжників, вона поруч з батьком, на диво, билась із ворогами. Довгенько-таки й повозились із ними, аж поки не протурили татарську орду за Перекіп. Помилував господь на війні мого батька й матір, тільки одним покарав: війна ще не скінчилась, як моя мати стала вагітна.

Що тут на світі було робить батькові? Між товариством шила в торбі не сховаєш, а як старшина довідається, що з ним була жінка, то, по військовій регулі, за се повинен він смертної кари. Подумав, погадав ото мій батько та й перевіз уночі матір на довгий острів на Дніпрі, вкритий одвічним лісом. Зоставив він їй клунок з харчами, рушницю, пістолі, щоб було чим оборониться од звіряки, та, покинувши її на волю божу, знов повернувся до товариства. Поки ще возились із татарвою побіля того острова, батько частенько навідувався до матері, а як уже попужнули дряпїжників ік Перекопу, то довго не вертався. Без його вже мати і на світ мене породила. От де і як я на світ народився!..

Через місяць після родин, без хліба і з нудьги, мати занедужала і в неї нестало покорму. З острова вийти не можна було, ще вештались та крутились по степах татар і ногайці, що поховались од запорожців по плавнях і в драговині; та, крім сього, кругом сама пустиня, нема людей, тільки хижий звір. Що тут було чинити бідолашній матері? Голодна дитина кричить і б'ється біля грудей; давалось їй, і душу свою б оддала, коли б тією душею нагодувала сина. Минув день, другий, і я так отошав, що едва дихаю (се мені сама ненька розказувала). От мати і згадала, що як була ще в Кабарді, то чула, що таке ж саме лихо прилучилось з одною матір'ю, як ховалась вона по лісах з маленькою дитинкою; так вона драла по гніздах пуцьвірників, проколювала груди й давала дитинці сосати кров.

На тім же товстім дереві, під котрим сиділа моя мати, неслись гайворони; от вона лазила на се дерево, драла гайворонят, розрізувала їх і годувала мене кров'ю од живої тварі; я ссав з великою хіттю й заспокоївсь.

Незабаром після сього вернувся з війни мій батько, мати з радощів одужала, однак покорму знов не виявилось, і мене мусили годувати кров'ю, аж поки не вигодували...

Так ото бачиш, козаче, яка моя доля; почала мене мати на війні, де кров чоловіча річками текла, породила на світ, як звіряку, в пустині, і вигодувала, як вовчєня, кров'ю од живої тварі... Так не дивуйся, що я не вдався у других людей і що доля моя чортова, а не чоловіча...

З четвертого року я став себе пам'ятувати, я був дуже ласий і жадний до крові; оце, було, як побачу, що ріжуть на потраву птицю або й порося, то аж дрижу, так мені кортіло напитись тієї крові. А як пішов мені шостий рік, то багацько сліз виточив я з очей бідної моєї неньки; я був непокірна, злюща дитина. Тільки, було, настане весна, то зараз і чкурну в ліс, там і живу, мов хижий звір; дере по гніздах пуцьвірників і п'ю з них кров; а як виведеться вже птиця, то я, неначе той вовк, таскав ягнят і живцем їх їв. На зиму тільки, як уже приморозить, вертався я в батьківську хату. Було, побачить мене мати і обіллється гіркими сльозами; батько погрима, деколи скубне за чуба, стусоне, а мені й байдуже. За цілісінку зиму слова од мене, було, не почують, в очі нікому не гляну і ховаюсь од людей, неначе вовчєня яке.

Мені минув ото вже чотирнадцятий рік, як мати народила дочку, отсю саму сестру, що голову її ношу в торбі...

Чим даліш підростав, тим гірш ставав я хижим, непокірним. Раз завівся я з батьком і убив би його до смерті, коли б чужі люди не оборонили його; бо вже і тоді таку силу мав, що й трое дужих чоловіків не справились би зо мною. Після сього батько прогнав мене від себе; так літо і осінь блукав я по лісах, а зимою жив по людях, у наймитах. Не було у мене ні товариша, ні побратима, і ні до кого не лежало у мене серце, ніхто й мене не любив; всі од мене жахались, як од чорта.

Мені минув двадцять і перший рік, як закохався в одну гарну дівчину, в нашім-таки селі, люто, скажено закохався, і вона мене дуже покохала... Закохавшись, я став смирний і покірний, як те ягнятко; що б було вона мені

не звеліла, я все робив: заборонила їсти сире м'ясо — я перестав; казала ходити до церкви — я ходив і од щирого серця молився. Йй, бач, як добрій душі, хотілось, щоб я жив у рідній хаті і був слухняним, покірним сином — я пішов до батька, покаюся перед ним, і батько прийняв мене як рідного сина, а мати плакала, не нарадуючись...

Так ото пройшов рік-другий, і я тоді був щасливий: кохав, і мене кохали... Потім я став сватати мою дівчину, однак ні її батько, ні мій не згодились і одказали мені, як і тобі, козаче, а раjali, щоб я поїхав на три роки у Січ. Нічого було робити, треба було їхати, бо того бажала і моя голубка сужена, щоб придбав собі козацької слави. «Як тобі, — казала вона, — і не придбать тієї слави, ти один розженеш усю орду!» Я мав нечоловічу силу; кулаком, як довбнею, вбивав вола, здержував у млині шестірно; а раз стрівся в лісі з ведмедем і задавив його власними руками. Люто я бився з ордою; давно то минуло, а й досі ще згадують Марка, і поки світ-сонця, не забудуть!.. Через три роки я повернувся з Січі додому, та не на радість, а на превелике лихо. Моя сужена, як я вже тобі нагадував, полаялась з моєю матір'ю і одружилась із другим. Що тоді зо мною робилось, не буду тобі і розказувать... Мене палило пекельним вогнем, мені здавалось, що я не наситив би своєї помсти, коли б висмоктав з самого серця кров моєї суженої і її чоловіка!.. Однак я удавав, буцімто мені й байдуже, а в глупу ніч, як у селі поснули, пішов до моєї суженої, задавив зрадницю і її чоловіка, а хату запалив...

У ту добу була страшенна буря, так од тієї хати згоріла більша половина села. Ніхто в селі не знав, що я вернувся з Січі, так і не подумали на мене.

Наситивши свою помсту, я знов поїхав у Січ і, може б, там до смерті зостався, коли б через кілька років не приїхав у кіш з нашого села козак і не дав мені звістку, що батько мій умер, а ненька з сестрою без підмоги і живуть в нужді. Я вернувся додому, щоб заспокоїть неньку з сестрою; та не з моїм, бач, хистом було зробити те, чого бажав... Мати з горя дуже постаріла, а сестра вирівнялась, як біла тополя; нічого мені про неї і розказувать, сам бачив, яка вона була!.. Ще до мого приїзду засватали її за одного вдівця, немолодого вже чоловіка. Не хотілось було сестрі з ним одружитись, так мати приневолила подавати рушники, бо він був собі заможний хазяїн.

Через місяць, як вернувся з Січі, я так закохався в сестру, що душі в собі не чув, і вона, бідна, не дивилась на мене як на брата, тільки, було, доторкнулась до її руки або скину на неї оком, то вона, як жар, почервоніє і затріпотить.

Вже збирались до вінця, як я підстеріг уночі суженого моєї сестри, задавив його і, почепивши йому на шию каменюку, кинув його труп у Дніпро... Невсипуща думка і тривога в серці, що всякий має право одняти од мене сестру-коханку, зробила мене лютим звіром; ревності, неначе гарячим залізом, палили моє нутро. Тільки, було, хто стане залицятися, а їх до біса було, або сестра на кого ласкаво спогляне, то вже тому не ходити по світу; дійшло й до того, що всі люди в селі стали нас цуратись і обходили нашу хату.

Минув рік, ми сказано кохались; здавалось, те щире кохання заглушало нашу совість, затримало і руку божу, щоб покарати грішників... Я знов став добрим сином, працював один за трьох і оборонив від нужди матір з сестрою... Минуло ще кілька місяців, і моя сестра стала вагітна... Бідна наша ненька і в голову собі не клала, щоб між нами стався такий великий гріх. До якого часу ми ховались від неї, а там, як зблизились родини, ми одпросились у матері у Київ, богу, бач, помолиться... Ми блукали по лісах, по нетрях, понад Дніпром і Тясьмином місяців зо два. Сестра в гушині тернівка породила з великими муками, і поки була не при пам'яті, я задавив дитину і сказав сестрі, що воно породилось неживе...

— Задавив дитину?! — скрикнув Кобза. — Не побоявся і гріха, не було й жалю?..

— Не було... — похмуро одказав Марко. — У той час я ще їй завидував: коли б, думаю собі, отак і мене маленьким були задавили!.. Ну, а як сестра трохи одужала, то хотіла було йти у Київ одмолювати свої і мої гріхи, так я не згодивсь, і ми повернулись додому. Однак як ми не таїлись од матері, а вона таки провідалась про наш гріх; мене не було дома, як вона допросила сестру, і та призналась і повинилась їй. Мати билась, обливалась сльозами, не знала вже, що й робить і як бути, і повела сестру до попа. Усе йому розказала, а панотець, глянувши на її щире покаяння, звелів матері одвести її у монастир на покуту, а мене протурить у Січ.

Вернувся я додому надвечір, як уже світло засвітили — було се якраз у суботу — дивлюсь: сидить мати, обнявши

сестру, і обидві гірко плачуть. «Чого се рюмаєте?» — питаю. Почувши моє запитання, мати хутко схопилась, а сестра ще гірш стала плакати. «Хіба, — скрикнула мати, — совість тобі нічого не каже, від чого ми так вбиваємось?.. Теперечки я знаю, хто збавив віку Оришці (так звали мою сужену) та її чоловіку, хто і село спалив, хто вбивав і тих, котрі залицались до твоєї сестри! Може, ти, оглашений, і дитину її задавив?.. Тікай же, — каже, — з моїх очей, поки я тебе ще на віки вічні не прокляла; а сестри, що навіки загубив, запропастив, більш не побачиш, я її одведу у монастир і пострижу в черниці, щоб одмолювала свої тяжкі гріхи».

Мати ото думала мене усовістити, налякати, та тільки гірше ще мене роздратовала. «Не буде по-твоему, — ні ти, ні сам чортяка не одійме од мене сестри; вона моя з душею і з тілом!» — «Цураюсь тебе, — озвалась сестра, плачучи, — оддаю себе богові і до кінця віку буду одмолювати тяжкі наші гріхи!..» Сестрина відповідь ще більш і ще гірше мене розлютовала; я зараз побачив, що навіки стратив її кохання. Глузд мій помутився, усе, на що я не глядів, здавалось мені облитим кров'ю. Мені спало на думку ухопити сестру на оберемок і утекти з нею в ліс. Тільки що я зблизився до сестри, мати загородила мені дорогу. «По трупу моему, — заголосила вона, хапаючи мене за груди, — тільки дійдеш до твоєї сестри...» — «Пусти! — гримнув я, як віл на ревищі, — пусти, вона моя або чортова; не піде ласкою, так я її заріжу». — «Ріж мене, четвертуй! — закричала сестра. — А з тобою не піду, одрікаюся од тебе на вік вічний!»

Я був неначе скажений; не пам'ятаю і теперечки, як я вихопив кинджал, як піднялась рука і як сестрина голова з трупом покотилась на долівку... «Проклинаю тебе, — заголосила мати не своїм голосом, — на сім і на тім світі, проклинаю! Проклинаю і той час, в який я на світ тебе, гаспида, породила!..» Блиснув кинджал удруге, і мати простяглась біля сестриноного трупу... Я хотів й сам зарізатись, однак не допустила кара господня, закрутилась у мене голова, у грудях сперся дух, і я, як неживий, бебехнувся на долівку, між трупами матернім і сестриним...

Страшно, дуже було глянуть, як я опам'ятався... На долівці лежали без голів трупи матері й сестри, підплиті кров'ю. Повиносивши скоріш із хати на город трупи без голів, я викопав під бузиною в гущі яму і закопав

пекійників. Однак, як уже я не шукав одсічених голів, а не знайшов: невідь-куди вони із хати поділись... Нічого мені тобі і розказувати, що тоді діялось у мене на душі і серці... Скільки разів хапався я за кинджал, щоб зарізатися, та неначе яка невидима сила тримала мене за руку...

Опівночі була велика страхота: кругом хати загув страшений вітер; на горищі ревіло і тріщало, неначе дах зривало з хати; кругом стін скребло, у комині гуло, вікна дзирчали, у хаті-усе ходором заходило, і з долівки, неначе з води, вирнув, вийшов мій батько. В руках держав він одсічені голови неньки й сестри. Страшно було глянуть на грізний вид старого батька: чуприна моя піднялась догори, у вухах загуділо, як із цебра окотило мене холодною водою, і я почув батьківську мову: «Проклинаю і я тебе, сину, з того світу; не прийме тебе ні земля, ні пекло: будеш ти оглашений, як той Каїн, блукати по світу до страшного суду, аж поки добрими ділами та щирим поканням не спасеш своєї душі і загублених тобою душ!.. Носися ж по світу з тяжкою твоєю совістю і сими головами; щосуботи божої будемо до тебе приходити!...» З останнім словом кинув він мені одсічені голови й зник...

IV

Після сього розказу Марко, схиливши на груди свою бідолашну голову, важко дихав... Видко було, що, згадавши проше і свою гірку долю, дуже засмутилась його душа і защеміло-таки серце...

— З того часу, — знов почав він жалібно, — отак, як бачиш, козаче, блукаю по світу і нічого собі не вдію... Радився я з ченцями, з попами, і тільки пустельник у Карпатських горах от що мені сказав: «Одпущення гріхів і награду од господа той тільки добуде, хто сполня його святий закон і волю не з користі і благ будущої життя, а на втіху і велику радість своїй душі й серцю; хто, як сказав спаситель, возлюбить ближнього, як себе самого». Почувши отакі пустельникові речі, став я згадувати усе те добро, що доводилось робити людям, і вийшло, що робив я не од щирої душі, а тільки щоб збавитись од важкої торби і осоружного світу... Що ж мені робить, коли — як живу на світі — в мою залізну душу і

кам'яне серце не западало ще жалю до мого ближнього і на макове зернятко!..

— А полегшала твоя торба, — спитав Кобза, — з того часу, як ти з нею носишся?

— Часом і полегшає, а часом ще важча стане.

— Розкажи ж мені ще, Марку, як ти там по пеклу товкся і порозганяв звідти усіх чортів?

— Ось як воно здійлось, слухай. Було се у ті часи, як ляхи з козаками жили чесно, по-братерськи. Хоч не однієї матері були ми, значить, діти, так закон уже отої Посполитої Речі для кожного був рідним батьком. Не було тоді і чутки про ту гемонську унію, на Вкраїні не лаялись ще католиком. Єзуїти і патери не шинкували чоловічою кров'ю, магнати не топтали закону і не знущались над козацькими привілеями. Добре тоді жилось на Вкраїні, тільки не мені: я блукав по світу, як і тепер блукаю, і не бачив кінця моїй лютій муці. Скільки разів намірявся наложити на себе руки, а нічого не вдівав: повішусь — гілляка зламається; бурхнусь у воду, щоб утопитись, — плаваю, як цурупалок; звалюсь з високої скелі в глибокий бескид або у кручу — і скочусь, неначе те покотило, не забившись. Тільки ще гірше, видно, прогнівляв господа, бо кожен раз після таких замірів торба моя ще важча ставала... Дуже-таки обридло мені вештатись по осоружному світі з нудьгою та з отсією торбою; піду, думаю собі, ще в пекло, хоч буде гірше, та інше, як там кажуть люди.

От і став я шукать знахарів та усяких характерників і розпитувать дорогу у пекло. І довго я розпитував про ту дорогу: одні казали — держи в праву руку, на схід сонця, де проклали зірочки дорогу у Русалим, а другі раjali: іди та й іди назустріч, як іде Волосожар; а деякі ще інше направляли: от як птиці летять на зиму у вирій¹, то туди держи шлях, тільки лівіше. Отак я ходив, ходив і таки напав на таких, котрі сказали мені, що недалечко од Почаєва у галицькій землі є висока-превисока гора, а у тій горі є дупло, відкіля на наш світ вилазять з пекла чорти.

Довгенько-таки блукав я по галицькій землі, поки знайшов тамечки таку бабу-ягу і превелику чарівницю, що добре знала дорогу у пекло, бо й самій доводилось не раз там бувати. Не хотіла була вража баба мені казати, та

¹ Легендарна країна сонця в народних переказах; південь.

як висипав я їй на стіл жменю дукатів, то от вона зараз і згодилась. «Так, чоловіче, — каже, — не дійдеш ти до пекла, не здержиш того пекельного вогню, а от як я тобі дам напитись чортового зілля, то сама земля під тобою розступиться, і ти зараз опинишся у пеклі, а там уже роби що сам знаєш».

Зварила ото баба-яга в горщечку якесь зілля, пошептала, пошакрувала над ним, накрила покришкою і повела мене в глибокий яр та, ідучи, усе приказує: «Не оглядайся назад, не оглядайся!» Дійшли ми до величнного каменя, а кругом його ріс густий чагарник; от вона мені й каже: «Сідай же, козаче, біля сього каменя, звідси прямий і найближчий шлях у пекло. Як вип'єш оте зілля не оддыхаючи, то сама земля під тобою розступиться, і ти разом опинишся в самісінькім пеклі».

Сів я біля того каменя і разом випив те зілля, дуже вонюче і гірке. І двох гонів не одійшла від мене баба-яга, як загуркотіла і заворушилась під мною земля, заколихався камінь, щось загуло, і мене разом потягнуло в глибину... Глянув я вгору, так те дупло здалось мені неначе маленьке віконце. Отак осідала під мною земля, осідала, аж поки не стукнувся я об пекельні ворота. Були вони кам'яні, дуже товсті і широкі, і од великого жару потріскались. Глянувши у щілину, так мені і блиснуло у вічі усе пекло. Якраз під мною стояв залізний стіл, так розпалений, що аж побілів, неначе сонце сяє. Кругом того стола сиділа чортяча старшина, а самий найстарший сатана розлігся на високому дзиглику. Побіля старшини товпились чорти і чортенята; деякі з чортенят чіплялись за павутину, а інші визирали з тріщин. Чорти об чімсь радились і гвалтовно гомоніли, часто згадуючи ляхів і козаків.

Став я прислухатись, аж, чую, найстарший сатана і каже: «Зібрав вас, панове чорти і чортенята, щоб порадитись з вами, що нам на світі робить з тими анахтемськими ляхами і козаками?... Знущаються вони над нами, та й тільки; не бояться і не поважають нас, з того світу женуть, іроди!.. Невгомонна шляхта розпоїла венгжунном¹ половину моїх посланців-чортів, а другу половину звербували собі в товариство ті шмаровози, розбишаки-козаки-запорожці. Та не тільки козаки на тім світі обижують нас, а в самісінькім пеклі небезпечно від них: з

¹ Угорське вино (пол.)

чистилища швендяють собі у пекло люльки палить, неначе в корчму або в шинок який!.. Чи чули ви? — каже сатана, показуючи вгору. — Щось гуркнуло біля воріт; духом чую, що се, мабуть, який-небудь псяюха-запорожець з того світу лізе в пекло на наше безголов'я!..» — «Духом чуєш, — кажу собі, — постривай лишень, ще й оком своїм диявольським побачиш!..» — «На тім світі, — знов почав найстарший сатана, — таку силу забрали іродові котолупи-запорожці, що і татар, і туркоту луцять, а вже що роблять з жидовою, так і ми, дарма що чорти, того не вигадаеть у пеклі. Біда з ними, та й тільки, — каже, — почухавши потилицю, — чого вже я не роблю, чого не вигадую, нічого не вдію з диявольськими синами. Вигадав ото їм тих аріян, запровадив школи і друкарню в Рахові і Білгораї, думав — от заведуться за ту віру, так ні, бачу, їх не одуриш: не тільки крові не пролилося, а і мономахії¹ між ними не було! А на сеймі так розумно, псяюхи, порадились, хоч би так і нам, чортам. «Яке нам діло, — одказали, — до їхньої віри, себто у аріян, аби вони були вірними синами і оборонцями Речі Посполитої!» Не сучі сини як вигадали, аж шолуди тоді на мене напали, трохи з серця не сказивсь!.. «Теперечки тільки мені й надії, що на те католицтво і патерів; так я отсе здався на мого Фарнагія, чи не налагодить він того діла, щоб яким-небудь побитом розбить те гемонське братерство ляхів з козаками; так минуло вже кілька років, як не маю від його ніякої звістки... Гей, Фарнагію! — гримнув найстарший сатана, стукнувши кулаком об стіл, так що аж іскри всіх чортів обсипали і чортенята, мов груші восени, посипались із стелі на долівку. — Фарнагію! Появись!..»

По другому покрику сатани швидко вискочив із землі, неначе оврашок, патер з проголеним тім'ям, у чорній капотці, себто в сутані, низенько вклонився та й спитав: «А чого вам треба, пане сатано?» — «Тю на твого батька! — скрикнув сатана, зареґотавшись на все пекло. — По-яківському се ти убраний?» — «Се на мені езуїтська одежа, — одказав Фарнагій всміхаючись, — дуже шпарко заволали, так не вспів у свої тілеса перекинутись». — «Що ж ти там робив?» — спитав сатана, витріщившись на його. «Те робив, — каже Фарнагій, — що з ласки вашої звеліли, щоб розігнать те райське братерство ляхів з козаками: так отсе теперечки з'єднався я з патерами-езуї-

¹ Рукопашний бій без зброї, навулачки (приміт. авт.)

тами і став між ними найстаршим, як вони там кажуть: од мажором, а де й глоріум¹, енералом у переях. Та й моторні ж в біса, сучі сини, ті езуїти! — додав Фарнагій, мотнувши в'язами, — нічого корить, з ними обійдусь і без чортів. Отсе недавно тільки перебрались у крулевство, будемо запроваджувати школи, колегіяти, будувать кляштори², костьоли, а там згодом і унію підсунемо. Отоді вже заведуться ляхи з козаками і почнуть один одного товкти та шпарить; а щоб ще гірш їх роздратувать, то ми деяких живцем замуруем по кляшторах, деяких спалим, у інших жили витягнем, не одному гарячого сала за шкуру заллемо; на тім світі зробим їм пекло, і до віку вічного нас згадуватимуть». — «Гляди, — перехопив сатана, — щоб того не сталося, що з аріянами: хирява шляхта на сеймі знов усе догори ногами переверне!» — «Не бійтесь, вельможний пане сатано, — усміхаючись, одказав Фарнагій, — я їм вигадав таку трійчатку, чи пак дисциплінту, що як почувтим нею невгомонну шляхту років з двадцять, то де той і глузд, і гонор у їх подінеться: з панів переведуться на шолудивих кошенят!» — «Те-те-те! — скрикнув сатана, вищирившись, — спасибі тобі, Фарнагію, за твою вигадку! Дуже дякую... Теперечки і сам бачу, що буде: розумному досить. На віки вічні розійдуться ляхи з козаками. Ляхи з лукавства та з гонорства зведуться на невідь-що і так одуріють, що жінки між ними стануть розумніші од чоловіків. Вони будуть у жінок прихвосні, а нам воно й на руку ковінка... Накину я на їх німецького батька, московським морозом очочу та ще жидівського пива їм наварю, та й нехай п'ють, поки не луснуть. А у тих шмаровозів-козаків спалю усі слободи, хутори і не оставлю ні одної церкви, усі віддам жидам на оренду; зроблю з козачої матері ма-чуху і запроваджу між ними панство!»

Та й роздратував же мене такою річчю, диявольський син! Як крикну я: «Брешеш, сатано, ніколи сього не буде!» І як стусону у ворота раз, удруге, та так їх з петлями з прогоничем і випер, та вкупі з ними і сам хряпнувся якраз на самого сатану і всю чортову старшину. Чорти перелякались, та врозтіч, а я як ухоплю чорта-пателя за ноги і давай ним, неначе келепом³, трощить бісів. Вони тікають від мене, а я, мов помелом, їх мету та все

¹ Ad majorem dec gloriam (приміт. авт.).

² Монастирі (пол.).

³ Старовинна зброя, щось на зразок булави.

далі у пекло пру та пру; дуже-таки розлютувався і сам себе не тямив. А тут дивлюсь — неначе вулиця яка, усе казани, казани з гарячою смолою і сіркою, а в тих казанах киплять грішники; так я як ударю патером по казану, то він і перевернеться, гаряча смола та сірка, неначе вогненна річка, розливаються, а душі грішників пищать, як курчата, та ховаються по кутках.

Отак добіг я до одного великого казана і тільки заміривсь, щоб ударить, коли дивлюсь, аж з того казана виглядують: моя мати, сестра і душі всіх тих, що я загубив; як заголосять: «Тікай, Марку, звідси, на сім світі ти нас не вирятуєш, а тільки на тім!» Як побачив я їх, то і патера з рук випустив; стою собі, як той телепень, та очима тільки лупаю. А тут де не взявся здоровенний чортяка, духом підхопив мене ззаду, а чортенята налітали і миттю приробили йому довгени крила, та й помчав він мене у те саме дупло, у яке спустився я в пекло. Може б, я випручавсь од чорта, що мене ніс, так бісів син став крутитися та й крутиться, мов та дзига. Голова у мене закрутилась, не опам'ятувався, як він мене і на сей світ виніс...

Прокинувся, дивлюсь: сиджу я там, де мене яга посадила, біля каменя, і вже сонце встає із-за гори; ото цілїньку ніч товкся по пеклу!.. З того часу отак, як бачиш, знов блукаю по світу і того дїждався, що усе те здійлось, що намірялись у пеклі чорти зробити: брати-стали лютьими ворогами, ляхи звелись на невідь-що, запроваджують гемонську унію, а церкви божі у жидів в оренді... Як скінчив Марко своє оповідання, вони дійшли до високої могили, од котрої простяглись дві дороги, одна просто, а друга пішла у праву руку. Був полудень, і сонце дуже припікало. Марко й Кобза зійшли на могилу і посідали, щоб трохи одпочить.

— Скажи ж мені, Марку, — спитав Кобза, — як бачу, ти усе знаєш: що ж теперечки буде з нашою Україною? — Що буде, то один тільки господь знає, — одказав Марко, понурившись, — а те, що було, усі знаємо: гетьмана Косинського в Бресті живого замурували езуїти в Августинським кляшторі; у Варшаві Наливайка спалили у мідному бику; з Остриниці жили витягли; з Полуруса живого зідрали шкуру і тисячі ще других замордували лютьими муками... Теперечки знов потече річка крові; побачимо, що-то зробить Хмельницький, чи поможе йому господь милосердний одчакнуть руський люд од дряпїж-

них ляхів і прихилить його до одновірного з нами народу, до однієї матері нашої православної церкви!.. Тоді вже ніхто на світі не розіб'є нашого братерства, хоч увесь світ стане за ляхів!.. Прощай же, козаче, — додав Марко, вставаючи і скинувши очима на дорогу, що пішла у праву руку, — прощай, се твоя стежка. Мені здається, що ми з тобою не раз ще стрінемось на тім полі, що орють шаблею, сіють смертю і поливають чоловічою кров'ю, думаючи, чи не виросте на йому щасливіша доля задля людей!..

Кобза і Марко обнялись, пильно глянули один одному в вічі і розійшлись кожен по своїй дорозі.

V

Довго стояв Кобза на могилі, проводжаючи очима Марка; вже і гора його покрила, а йому здавалось, що Марко ще дивиться на його своїми вирлоокими очима і ніби чує поважну його мову. Жалем нило серце у Кобзи по Марку; однак як уже він не коверзував, щоб вирятувати його і навести на стежку спасіння, а нічого не здужав вигадати.

Надвечір приїхав Кобза у велику слободу. На майдані збилось багацько народу; якимось похмуро озирались вони і об чімсь радились. Глухо розносився по майдану їхній гомін, ніби приток води далеко десь рвав греблі, і хвилі буркотіли, розливаючись по долині.

Побачивши січовика, громадяни оточили Кобзу і стали його розпитувати...

— Чи заступляться ж то за хрещений люд наші заporожчики? Чи вони допоможуть нам оборонити святу віру і наші козацькі вольності?..

— Як-таки не заступиться, люди добрі, — одказував Кобза, зупиняючи коня, — на те ж вони й січовики, щоб боронити святу віру і хрещений люд; та вже й Хмельницький у коші щось радиться і порядкує...

— Чули, чули, — загомонила громада, — прислав він і до нас гінця, привозили і грамоту з Києва од владики, і він благословляє нас на рушення!.. Оддячим диявольським синам, — гукали громадяни, — оддячим!..

Усюди, де проїздив Кобза, народ ворухився: усюди вже запобігли гінці Хмельницького з грамотою од владики і нараїли люд на святе діло. У сі слободи пограничної

з Московщиною України не заходили ще жовніри й ксьондзи, не шинкувала й жидова, так ніхто не боронив рушенню слобожан.

На четвертий день путі з високої гори Кобза побачив село Липарі. Дуже затокотило в його грудях серце, глянувши на рідне село. Усе, що тільки було у його милого на світі — сужена, мати, сестра, усе неначе живе стало перед його очима. «Чи живі ж вони, чи здорові?» — подумав Кобза, замислившись. Змінився він на виду, і брови насупились, як спало йому на думку запитання Марка: «А хто тобі поручиться, що сужена твоя і досі тобі вірна, і досі тебе кохає?» — «Ні, ні! — заспокоював сам себе Кобза. — Зінька мене кохає; душі в собі не чує, вона чесного роду і не накинє на себе недоброї слави!..»

Було вже за полудень. Слобода геть-геть простяглась понад річкою, і хати, оточені вишневими садочками, привітно виявлялись із-за липових і кленових заростей. Кобза став приглядатись, щоб побачити свою рідну хату, як з вулички по дорозі напроти його вийшло весілля.

Попереду, біля червоної корогви, казились п'яненькі молодичі і стара баба: танцювали, вибивали тропака і крутились з парубками; далі йшли молоді, а за ними музики, бояри, дружки, дівчата і народ і співали весільної: «Не бійся, матінко, не бійся, в червоні чобітки обуйся... ау!..»

Кобза, як не випинав баньки, щоб розгледіть молодих, однак не розгледів: одно далеченько, а друге в юрбі за народом не видко. Тільки побачили молодичі Кобзу, зараз підбігли до його і зупинили коня.

— Січовик, січовик! — заторохтіли вони, хапаючи його за чоботи. — Злізай з коня, злізай, вип'ємо по чарці, потанцюй з нами!

— Тривайте! — гукав Кобза. — Глядіть, щоб кінь не забив котру.

— Не злякаємось ми ні тебе, ні твого коня, — верещали п'яненькі молодичі, — злізай, кажуть тобі; а не злізеш, то ми й самі зволочем тебе!

— Отак налігайся, — озвався Кобза, злізаючи з коня, — що й мене не пізнали?

— Павле! Павле! (так звали Кобзу), — скрикнули деякі молодичі, — чи се ж ти?

— А то ж хто?

— Чи ти ж живий? — питали вони, прозора на його дивлячись. — Була ж така чутка, що ти вже вмер.

— Брехали їхнього батька сини та й вони з ними, — одказав Кобза, зареготавшись, — а ви мені скажіть, чи живі та здорові моя Зінька, ненька, сестра?

— Зінька! — озвались молодиці, ударивши руками об поли, — отаке спитай!

— Ох, лихо! — загомоніли деякі, одступаючи. — Що ж теперечки буде?

Поки отак перекинулись словом, підійшов старший дружок з пляшкою, щоб почастувати січовика.

— Павле! — скрикнув він, витріщившись на Кобзу, і випустив з рук пляшку з чаркою. — Не в добрий же час тебе сюди принесло!..

Всі журливо дивились на Кобзу, куди поділись жарти й сміхи, а тим часом надійшли й молоді.

Побачивши Кобзу, молода з жахом одступила назад, а Кобза, глянувши на неї, змінився на виду і побілів, як крейда. Перед ним стояла його сужена Зінька, висока, сановита молодиця, в грезетовому очіпку, повитому тонким серпанком. Коралі й дукачі, як жар, горіли на її повних грудях. Музики й співи замовкли, усе неначе вмерло, і народ, обступивши Павла й Зіньку, дививсь на їх, при- таївши дух...

— Зінько! — стиха промовив Кобза, укорливо дивлячись на неї. — Так-то ти додержала свого слова?

— Козаче, — одказала Зінька, схиливши на груди свою голову, — мене завірили люди, що тебе нема вже на сім світі!.. Матуся мене приневолила...

— Матуся приневолила, завірили люди, а ти швидко повірила, згодилась і навіть занастала мою долю!..

— І свою, козаче! — Зінька затулила хусткою очі і гірко заплакала...

Один із старостів, з сивим вусом, підійшов до Кобзи.

— Слухай, козаче, — сказав він, узявши його за руку, — доля одчахнула од тебе твою сужену, а бог з'єднав її з другим!.. Іди ж собі до твоєї неньки і заспокой стареньку, бо й вона дуже за тобою вбивається!

— Ідть, ідть, чого стали? — гукали деякі старости і дружки. — Не допоможеться, нічого розмовляти!

— Не піду, — скрикнула Зінька не своїм голосом, озирнувшись на молодого, — нехай з ним ті йдуть, що мене завіряли, нехай живе з тією, котра мене приневолила!..

Зінька зірвала з себе квітки, очіпок, рвонула намісто — і коралі, і дукачі посипались на землю.

— Павле, — заголосила вона, кріпко обхватуючи руками його шию, — прости мене нещасливу, я од тебе одреклась, одрікаюсь і од світу божого!

Ледве розвели руки Зіньчині і одірвали небогу од Кобзи. Весілля стало неначе похорони: ті молодиці, що співали й казились, захлипали, веселе товариство і приданки повісили голови, а молодий стояв, як опарений, понурившись, і не посмів і очей звести на Зіньку.

— Рятуй мене, Павле, — голосила Зінька, пручаючись, як несамовита, — рятуй мене нещасливу! — й зомліла на руках старостів і дружок.

Перезва повернула назад у село. Попереду несли Зіньку, розпатлану і розхристану, неначе мертву; за нею народ, а позад усіх ішов молодий, похнюпивши ніс. Зостався тільки Кобза на тім місці, де побачив Зіньку, і деякі з приданків збирали розкидане намисто й дукачі. Довго стояв бідолаха, замислившись, а там, знявши кабардинку, глянув на небо і, важко зітхнувши, промовив:

— Мій боже милий! Дякую тобі, що звів мене з Марком, не піду я по його дорозі, покоряюся тобі, нехай буде надо мною свята твоя воля!..

З останнім словом Кобза перехрестився і пішов до матері. Стара сиділа з дочкою на призьбі і здалека вгледіла сина. Незчулась вона, як кинулась йому назустріч, повисла на шию і тулила його до свого серця. Вона думала, що навіть втратила сина, аж несподівано неначе сам господь повернув його до матері. Однак не радісно, а смутно гляділа стара на свого сина: таке вже бог дав серце матері, що коли її дитина жива і здорова, то щоб була і щаслива, тоді тільки його й задовольниш.

— Сину мій милий, сину мій любий, — журливо промовила мати, — нерадісною вісткою тебе стрічатиму...

— Знаю, мамо, знаю, — перехопив Кобза, — стрівся з нею... Нехай її господь помилує...

Кобза, привітавши сестру, оддав їй свого коня розсілать, а сам із матір'ю увійшов у хату і, помолившись перед іконами, стиха промовив:

— Не журися, матінко, ми всі ходимо під богом, нехай же і воля його буде над нами!

— Нехай, сину! — одказала стара перехрестившись. — Не покине він нас, милосердний!

Увійшла в хату й сестра, і з матір'ю посідали поруч Кобзи; і раді б то, побачивши його живого і здорового, і

сму́тні, дивлячи́сь, як він, бідолаха, звисивши́ на груди голу, понуро гляді́в на долівку.

Стали вони йому ото розказувать, як Зінька убивалась, почувши, що його десь на війні убили; як мати й родичі удещали її і приневолювали одружитись із Петром, і як вона довго одмовлялась, та вкінці і згодилась: ото у суботу дівич-вечір одбули, а в неділю повінчали.

«У саму ту часинку, — думав собі Кобза, — як я побачився з Марком, її заручили, а як слухав його оповідання, її повінчали!.. Мабуть, і того карає лиха доля, хто з ним і стрінеться!»

Того ж вечора зайшов до їх у хату Остап, син сусіди, молодий ще парубок. Уляна, — так звали сестру Кобзи, — глянувши на його, почервоніла, як калина, і Остап якось понуро озирався на неї. Кобза зараз побачив, що вони один одного покохали. Не помилився він, однак Остап ще не залицявся; не до весілля було, коли, як кажуть люди, село горить, а тут треба рятувать рідний край.

Як повечеряли, щось притьма убігло в сніи і дуже хряпнуло дверима. Уляна тільки що одчинила двері, щоб глянуть, кому б се бути, як ускочила в хату Зінька. Неначе несамовита, страшно було і глянуть на небогу: в одній сорочці, розхристана, розпатлана, щоки горять, з очей іскри сиплються. Така страшна!..

— Де мій Павло? — скрикнула вона, хижо озиралась. — Де його поділи, де!.. Він живий... він живий... я його бачила!

Усі боязко дивились на Зіньку, Кобза первий кинувся до неї і, притуливши до грудей, чуло промовив:

— Зінько! Заспокойся, я од щирого серця тебе прощаю, нехай тебе так і господь помилує!

— Де мій Павло? — голосила Зінька, хапаючи за груди Кобзу. — Віддайте мені його, він мій...

— Зінько, та я ж перед тобою, хіба не бачиш? — одказував Кобза, чуло дивлячись їй в очі.

— Його голос! — белькотіла Зінька, прислухаючись. — Павле! — питала вона. — Де ти? Не цурайся мене, оборони од злих людей... мене отруїла рідна ненька... рятуй!..

Зінька притулилась до грудей Кобзи і зомліла на його руках...

За Зінькою слідком прибігли її мати, чоловік і ще кілька бабусь; з плачем вони вхопили небогу і, як неживу, понесли додому. Кобзина мати, сестра й Остап пішли

провести нещасливу; а Кобза на самоті, схилившись на стіл, облився гіркими, потім устав і од щирого серця помолувався богу... Теплая молитва звалила з його душі важку гирю, і він трохи заспокоївсь...

Минуло кілька днів. Зіньці усе ставало гірш та гірш; горіла вона, неначе вогнем її палило, нікого не пізнавала, і мусили її дуже пильнувать, бо уночі схопиться і сама не зна куди біжить, як навіжена.

Щодня навідувався Кобза до Зіньки; на його руках вона і душу богові віддала... Йому ж довелось її і поховать, бо од жалю мати занедужала, а чоловік не знав куди і подівсь. Покійницю, опріч Кобзи, його матері, сестри й Остапа, ніхто і на кладовище не провів. Бо у те урем'я наступили тяжкіі часи на Україні. Кожний одчуврався од усього, що тільки єсть милшого на світі чоловікові: роду, худоби і кохання. У кожного одна була думка, одні заміри: оддячить лю́тим ворогам і оборонить святу віру і рідний край од своєвільних ляхів і дряпіжних ксьондзів...

Тільки що настав великий піст, так зараз скрізь по селах і хуторах стали пекти сухарі, різать кабанів на сало, і усі ті запаси розвозили по лісах, по пушах, і закопували в землю. З Рильська, Путивля і Білогорода повернулись бувалії козаки, що після побиванок під Кумейками, на Говтві і Стариці позаходили до якого часу в Московщину з Гунею і ще деякими ватажками. Понавозили вони з собою рушниць, пістолів, ратищ, шабель і великі запаси пороху і олива. А з Запорожжя понаходило-таки чимало братчиків-січовиків. Давали вони військову пораду, збивали народ до купи і наставляли сотників і тисяцьких...

Після великодніх свят гінці з Запорожжя дали звістку, що Богдан Хмельницький повертається вже од кримського хана і веде з собою орду, і щоб народ розходивсь по лісах і рушав ік Лубнам і Переяславу. Тільки й позоставались на страх божий при своїх дворищах старі і немоцні, а останні розійшлись: деякі з дітьми помандрували у Московщину, а другі молодіці і дівчата попелели собі за козаками.

Кобза з Остапом, помолувавшись богу, попрощались із своїми кривними і потягли з сіромами у гай. Простували вони до Лубен невеличкими купами, кожний по своїй стежці, бо були між їми такі люди, що наставляли їх темними лісами, щоб не виявить сили перед ляхами,

особливо стереглись вони, проходячи побіля замку князя Єремії Корибута-Вишневецького, того, що православний народ за його лютість прозвав кровопийцею.

VI

Недалечко од Лубен, над річкою Сулою, на високій горі із-за одвічного лісу виринали башти стародавнього замку князів Корибутів-Вишневецьких. По високому почорнілому даху, темних мурах, вкритих мохом і пліснею, по обвалених підпорах, що урем'я, неначе шашель, поточило, видко було, що не один вік минув, як стоїть ся будівля.

Рід Корибутів-Вишневецьких іде од Корибута, сина великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича, народженого от тверської княгівни Уляни Олександрівни. Князі Вишневецькі владали на Україні великими маєтностями: од границі царя московського до Києва і од річки Десни аж до Говтви понад Дніпром увесь край належав Вишневецьким і прозивавсь Вишневецьчиною.

Князі Вишневецькі держали православну віру і були заступниками руського народу. Скрізь по городах і селах набудували вони монастирів і церков; за те ж і народ поважав їхній рід і під час якої незгоди йшов за своїм князем на оборону рідного краю і віри православної. Князь Дмитро Іванович Вишневецький у шістнадцятому віці служив московському цареві Іванові Четвертому і воював по його царському указу з татарами і черкесом. Князь Михайло Михайлович Вишневецький був жонатий з дочкою волоського господаря Раїною Могилою, двоюрідною сестрою київського митрополита Петра Могили. Од сього-то подружжя народився Єремія. Єремія після смерті батька zostався хлоп'ятком, і мати, щоб заборонити сина од латинства, оддала його на руки свому духовникові, архімандритові Густинського монастиря Ісаїя Копинському¹. Так господь же не протяг їй віку, і молодого князя оддали на руки його дядькові, католикові, Костянтинові Вишневецькому. Однак княгиня Раїна, вмираючи, зарікала сина не піддаваться католицтву. «Сину мій, — казала вона, благословляючи Єремію, — коли ти не по-

¹ Ісаїя Копинський був згодом митрополитом Київським (приміт. авт.).

кинеш нашої віри, то й господь милосердний тебе не покине, і благословіння моє по весь твій вік буде над твоєю головою; будеш ти і твій рід у багатстві і великій повазі у людей; як же не послухаєш матері, то я тебе прокляну з того світу, а бог і люди од тебе одступляться, і рід твій викорениться». Не послухався-таки Єремія матері, і так воно сталося, як вона йому пророчила: Єремія втратив своє багатство, а з смертю сина його Михайла, що був обраний на Польське Крулевство, урвався і рід Вишневецьких-Корибутів...

Єремія, хижий од роження і вихований ще в єзуїтських школах у запеклій вражді ік православію, прийнявши латинство, став найлютішим гонителем православного люду. Князі Вишневецькі ніколи на Україні не проживали, а деколи тільки навідувались, бо владали ще великими маєтностями на Волині, Поділлі, Галиції й Литві. Єремія, як оженився з Гризельдою Замойською, переїхав у сей замок на життя з своїм посемейством. Не по своїй волі він тут осадивсь, були то заміри єзуїтів, щоб, орудуючи руками і силою князя, приневолювать православний люду до унії і запроваджувать латинство.

Тяжко докоряли у ті часи бідолахам дряпіжники ксьондзи; волосся догори підіймається, читаючи про ту незгоду літописну скрижалою, написану сльозами і кров'ю замордованих мучеників. З живих здирали шкуру, пробуравлювали очі, кишки вимотували, жили тягли. Церкви божі віддавали жидам на оренду, діти заставалялись нехрещені, парувались невінчані, вмирали без покаяння, ховали покійників без християнського погребення. Княжеські челядинці, яропужі ляхи, вештались по містечках, селах і хуторах і, що схотіли, те й робили: забирали у селян останню худобу, на очах батька й матері насилували дочок, у церквах бенкетували і знущались над божою святинею... Нема на світі нічого лютішого і між хижим звіром, як ляхи, прибравши до рук силу, і чорт того не робив з горшками, що вони діяли з людьми...

Після побиванок 1637 року під Кумейками і 1638 року на Говтві і Стариці стали ляхи запроваджувать унію і тож по лівому березі Дніпра. По приказу Єремії багацько вже захопили православних церков і монастирів і поперероблювали їх на костьоли і кляштори... Переїхавши на Україну, Єремія на диво обновив предківський замок. З обох боків старої будівлі прибудував

ще по крилу покоїв і з'єднав їх кружганками¹, а посередині ік саду над самою кручею неначе повис просторий ганок. Дуже закрашував будівлю той ганок, убраний наоколо і по східцях мармуровими обличчями і деревами з заграничних сторін, пересаджених у величезних діжках, окутих залізними обручами. Яких там між ними не було дерев, кущів: на іншим попростягались такі листи, що під одні три чоловіка сховаються од дощу, а на других такі дрібненькі, як пшеничні зернятка. Одно стовпом подралось догори або гадюкою скрутилось, друге кущем розпустило свої віти, і листва, неначе шовкові китиці, повисла аж до землі, а вся та зарость, вкрита цвітом і квітками і до шмиги розставлена купами, здавалась зачарованим садом — раєм земним. Дикі пуші, що оточували наоколо замок, тисячами рук перероблені на паркову садовину: сотні дубів, лип і кленини в кілька обхватів зрубано, і скрізь попростягались доріжки, порозкинулись грядочки і усяка квітчина. Здалека провели і зібрали родники, течії, і ціла річка води текла у сад, гула, як на лотоках, місцями переливалась по перекатах і гуркотіла, вливаючись у Сулу, а місцями великі бризки кришталевим стовпом стрибали догори і наливали сажалки, обложені плитовим камінням. Аж з Переяслава понавозили величезних каменюк і понакладували гори скель, ніби так сам господь їх поробив... По всьому саду назбудували гульбищ, печер, халабудок і усяких панських витребецьок.

Перед замком до Лубенського шляху, за останні чотири роки неначе який город збудувавсь. На просторому майдані, біля мурованого костюлу, стояли курені на три тисячі кварцяного війська та офіщини², чи що, задля дворової челяді і приїжджої шляхти. Од майдану йшла ціла вулиця шинків, корчем, яток з жидівським крамом. Одала од сієї будівлі, біля ставка, стояв ніби замок який, оточений лісом; то була княжеська псарня з стайнями і якимись офіщинами задля псарів, доїжджачих та ще якихось лакуз.

З того часу, як Єремія осадивсь на життя в Вишневечині, гості ні на часинку не переводились; щодня одні виїздили, другі приїздили; щодня були й проводи і стрічі. Князі, магнати, значні пани і шляхетство, з жінками, з

¹ Галереями.

² Флігелі.

дітьми, приїздили з Литви, Крулевства, Волині, Поділля, Угорщини, Волощини і бавились цілими місяцями. Зо всього світу навозили у замок найдорогших напиків і з'їсного. Аж з Райну й Угорщини бочками провадили райнське і усякі напикки; з Ковеля меди, з Києва бакалію, од Дніпра і Дону всяку рибу, кав'яр, балики.

Гуляли ляхи, бенкетували, а народ бідував, знищився. У рубочу пору тисячами вигонювали розкопувать дороги, гатить греблі, насипать розкати, розчищать садові парки. А щоб шляхта і челядинці князя не сиділи голодні, з кожної хати брали одсипного і десятину. Невелика ще біда сілобори, коли б не осоружна шляхта збирала їх; вештались вони по селах, неначе дряпїжна татарва, і часом заберуть усе до нитки, а деколи, як не сховається гарна дівчина або молодиця, то й їх приймають.

Отак гуляли ляхи, порались ксьондзи, дуріли, казились, точили сльози і кров народу; їм і байдуже, що бідолахи допивають уже нестерпучу. Удача під Кумейками, на Говтві і Стариці зав'язала їм очі; не бачили вони, що наокоури їх діється, і в голову собі не клали, яке лихо стереже. От і теперечки понаїздили до князя гості: з Литви приїхав Олберт Радзівілл з панями і своїми челядинцями, усе шляхта; з Корця — родич Єремії, князь Корецький, з дочкою; з Немирова — князь Четвертинський, з Клевани — князь Чорторійський і багацько ще других значних панів з жінками та з дітьми і своїми маршалками.

VII

Найдорожчим гостем Єремії був князь Четвертинський. Ось яка тому причина. Князь ісповідував православну віру і кріпко тримався свого закону. Як біля його не заходжувались єзуїти, яких бісиків йому не підпускали, а нічого не вдіяли; та уже чого вони не зроблять, як до чого припаде, здається, і сам сатана не вигідає, іскушаючи праведників, що виковерзують ті єзуїти. У князя Корецького була одна дочка, така гарна, уродлива, що кращої, здавалось, в цілім Крулевстві не було. Не один з магнатів і князів умизгався за княгівною, не один і залицявся, і кожному довелось у свою чергу покоштувать гарбуза. Вже думали, чи не налагодилась княгівна до кляштору, бо дуже була набожна, усе

тільки й бавилась з мнішками та патерами. Гостюючи ото раз у Заславлі у Сангушок, уперше довелось їй побачити оцього князя Четвертинського. Княгівна хутко до його прихилилась, тільки з ним одним танцювала, розмовляла і гаразд-таки причарувала і його до себе. З сього часу Четвертинський частенько навідувався до князя Корецького, і по всій Волині пошла чутка, що неприступна панна сама запобігла Четвертинського. Увесь край дивувався, що які лицарі, які магнати залицялись за княгівну, а вона ні на кого не глянула, а сього нензного¹ миршавого і вже немолодого притьма покохала.

Ось як виявлялась ся загадка: княгівну змалку вихували в кляшторі якихсь-то візиток під дозором єзуїтів не в страху божім, а, як кажуть, в страху сатанівським... Як обтинають крильця пташечкам, щоб вони не позалітали, так і її, небогу, приборкали, однявши од неї власну волю, хіть і самоісність. По шістнадцятому року княгівна мусила з кляштору повернутись до батька: матері у неї не було — вмерла. У той день, як їй виїздить, послали її мнішки в каплицю помолитись чудотворній іконі матері божої, щоб вона, милосердна, не покидала її і за мурами кляштору. Проживши змалку в кляшторі, княгівна лякалась своєї волі; здавалось їй, що тільки й світу, тільки й частя в тих мурах, що покидала. В каплиці не було нікого. Княгівна увійшла одна смутна, з гнітючим серцем, і, облившись сльозами, упала перед іконою, і стала молитись. Коли чує, нібито од самої ікони, поважний голос: «Моя любая дитино, заявляю тобі мою волю: мусиш визволити з схизми немировського Четвертинського і одружитись із ним. Не журись, коли на сім світі не будеш щасливою, то на тім уготую тобі вічне панство!» Почувши волю божої матері, княгівна затріпотіла і, протягшись на помості крижем, довго лежала, як нежива; потім хутко встала і, зложивши нахрест рученята, од щирого серця промовила: «Да буде воля твоя святая надо мною, нестойною!» Княгівна вийшла з каплиці з веселим серцем, так їй легенько стало на душі після того чуда, що матір божа сама виявляла їй свою волю. Не знала вона, бідна, що та воля була не милосердної цариці, а ошуканство дряпіжних єзуїтів.

З сього часу у княгівни була одна тільки думка: як би заповонить Четвертинського і визволить його з багна

¹ Слабовитого, хирлявого (пол.).

схизми. Минуло три роки, і княгівна, на диво, пишно, величаво розцвіла. Ціла ватага лицарів, магнатів умизгались біля її ніжок, і ні разочку ж то не спало їй на думку — змінити волі найсвентшої матки; а князь Четвертинський так уже в неї закохався, що й себе здуру не тямив. Як побачили єзуїти, що заміри їх визріли, і звеліли ксьондзові Заленському, що неодлучно жив при Єремії, довести діло до кінця. Так ото Єремія і запросив до себе в гості князя Корецького, а княгівна попросила Четвертинського провести її до Вишневещини.

Усе зробилось, як бажали єзуїти. Збитий з пантелику князь Четвертинський не здужав більш боротись з своїм коханням і на все згодивсь. Наступив давно жаданий день, у котрий Четвертинський мусив одректись од віри своїх предків і одружитись із княгівною Корецькою.

Єзуїти дуже радувались і втішались своєю вдачею; вони знали, що за князем не одна тисяча православного народу прихилиться до унії, і його помістя вкриються костьолами і кляшторами...

В замку Єремії готовили бенкет, якого ще на Вишневещині нікому не доводилось бачить. З княжеських льохів викочували бочки з райнським і барила з усякими напінками. Тисячі бутельок виставляли рядочками. У кухні неначе пекло яке палало; на майдані перед замком вкопували риштовання задля огневих штук. Військова шляхта об'їжджала коней, пробувала броню і готовилась наввипередки ік турнії. З слобід і хуторів нагнали народу тисячами; рівняли дороги, підгачували греблі, у парку прочищали підземні труби задля фонтанів і каскадів і розчищали доріжки.

З ранку сього щасливого задля католиків дня якісь полупанки в срібних тилягах¹ на баских і убраних конях роз'їжджали геть по околиці з сурмачами і оповіщали народові, що сьгодні перед обідом князь Четвертинський приймає святу католицьку віру, а надвечір повинчається з княгівною Амалією Корецькою і що день закінчиться великим бенкетом.

Заявляли отакечки не з тим, щоб запрошувати народ на весілля, ні, то був тільки звичай великих панів, магнатів. Бо й замкова брама не одчинилась сіромам і голоті. Парк теж оточувала вартова сторожа, так ніхто з селян і не побачив, як князь Четвертинський одрікся од бать-

¹ В срібних латах.

ківської віри і як його повінчали з ляхівкою. Почули тільки гук з замкової гармати — раз перед полуднем, а вдруге надвечір.

VIII

Ярко освітілись зали, кружганки і кімнати княжеського замку. Тисячі воскових свічок палали в сторучних ліхтарях і панікадилах, що, неначе стьожки, зіткані з кришталевих ниток, спускались із стелі і висвічувались, як блискавки в горобину ніч. Стеля і стовпи блищали золотом; зложений з найдорожчого дерева поміст вилискував, як замерзле плесо. Над вікнами висіли з оксамиту та ще з чогось завіси з вигаптованими на їх птицями, звірами, квітами і візерунками, а двері і мармурові коминки вершилились великокняжими гербами: на червоному полі погонь. По кружганках і бокових покоях стояли столи, заставлені туровими рогами, келихами і чарками з чистого золота. Яких потрав, закусок, лигомин¹ і напиків не було на тих столах!.. Що тільки милосердний господь сотворив задля цілого світу, то усе там склалось докупі задля одних тільки панів... Бенкет ще не починався: ждали, поки одягнуть і спорядять молоду княгиню. Тим часом магнати і великі пани, пані і панянки зібрались у кімнатах княгині Гризельди; а ротмістри, хорунжі й шляхетство розходжували собі по залі, гомоніли, крутили вуса і бряжчали бронєю й острогами. На приганку під стелею містилось, може, чоловіка з сімдесят княжеської музики і півчих; у вікна заглядало сотні голів простої челяді. По тимчасовому звичаю магнати і великі пани не боронили своїм служанцям дивитись на їхні бенкети й ігрища, тільки у сю добу небагацько назбиралось того люду, бо опасувались, щоб не понаходило бурлацтва і пугайдамаків, що цілими ватагами вештались по лісах, а пугастили тільки замкову чернь. Однак як не пильнували вартові жовніри, а деякі з чужих прокрались-таки у парк, бо в одно вікно заглядував Кобза, а біля його стояв Остап. Як одягли молоду княгиню, увійшов у залу Єремія, ласкаво привітав панів і оддав музиці приказ бути готові. Єремія був з себе високого зросту і сухорлявий. З-під широких нахмурених брів хижо вовчим поглядом

¹ Ласощів.

визирали його сірі, як полуда очі; уста завжди усміхались — ніби судорогою так звело їх навіки, а довга руда борода закривала груди. Обличчю князя найгірш додавало лютості високе чоло з глибокою морщиною між очима і чуб жорсткого волосся, що, неначе щетина, стримів догори. Єремія одягнутий був у багатому кунтуші з срібними китицями і поворозками, шалевим поясом підперезаний і в жовтих сап'янцях; біля боку моталась карабеля¹, обсаджена самоцвітами. Виглядував він сановито, піднявши голову і трохи перегнувшись назад, що виявляло в йому і панську пиху, і лицарську відвагу. Князь вийшов із зали, а слідком за ним і шляхетство, — запрошувать панянок на той танець, що по двоє ходором ходять та розмовляють.

Тільки що виявилась на дверях перша пара, разом заторохтіли барабани, і заграла музика. Єремія попереду вів молоду княгиню, у другій парі йшов молодий з княгинею Гризельдою, а за ними магнати й шляхетство. Молода княгиня усіх засліпила своєю красотою; здавалось, тільки її одну і видко було. Йшла вона, неначе та лебедочка плала, в білім, як сніг, убранні. З-під віночка білих квіточок хвилиною спадала аж до землі пелена, зіткана бущим з павутини; на віночку, грудях і по всій сукні блищали, як зірки, дорогі каміння. Кобза затріпотів, уздрівши княгиню, і, затаївши дух, пильно на неї дивився. Тим поглядом пронизав він княгиню аж до самого серця так, що як вона проходила побіля того вікна, де стояв Кобза, то, ніби зачарована, повернулась і скинула на його очима. Затокотіло кріпко у Кобзи гаряче серце, заіскрились очі, здалось йому, неначе з самого неба глянув на його янголь, повитий білою хмарою і оточений зорями...

Народ, що стояв біля вікон, дивувався, дивлячись на панський бенкет; іншому і не снилось того, що теперечки довелось побачить. Деякі, вип'явши баньки, аж цмокали і бубоніли:

— Глянь, глянь, як блищить золото, як сяють самотвіти, дороге намисто, які убрання, батечки!..

— Яка гарна, сановита молода! — похваляли деякі.

— А молодий який миршавий! — озивались інші.

— Сьогодні одрікся він од батьківської віри, — додав дід, — побачимо, чи довго ж він бавитиметься з своєю ляхівкою!..

¹ Шабля.

Кобза усе чув, що старий розказував, і хотів глянуть на його, бо знайомий голос був, так ніяк не зміг одвести очей од молодої, і, вже як пішли польського танцю по других покоях, тоді тільки він озирнувся.

— Здоров був, Барило! — скрикнув Кобза, протягуючи до старого руку. — Яка нечиста мати тебе сюди занесла?

— А тебе яка? — спитав дід, усміхаючись.

— Я тутечка не один, — прошепотів Кобза.

— І я не один!

— Хто ж ще з наших січовиків?

— Побачиш...

— Та й гарна ж молода! — стиха промовив Кобза, зітхнувши.

— Отакої ще! Ти ж жонатий?

— Ні... — одказав Кобза, понурившись.

— Як ні?

— Не питай...

— Тим-то, бачу, у тебе і очі рогом лізуть на чужих жінок?..

— Я думав, що кращої од моєї Зінки на світі не було, аж бачу...

Кобза не договорив, бо пари танцюрів увійшли у залу, і він знову витріщився на молоду. Як проходила княгиня побіля того вікна, де стояв Кобза, то знов на його поглянула і так ласкаво, привітно, що здалось йому, ніби ще й усміхнулась...

Після того танцювали краков'яка і другі танці, а ото, як натомилась, то шляхетство розійшлося по кружганках потягнуть люльок та посмакувать трунків, а пани і паньнянки, побравшись за руки, розходжували по залі. Молода княгиня поруч з якоюсь панею підійшла до того вікна, де стояв Кобза, і хоч розмовляла по-польськи, однак він усе зрозумів.

— Подивись, — сказала молода, показуючи на Кобзу, — який гарний козак.

— Гарні в нього очі, неначе гранати блищать, — одказала пані, пильно дивлячись на Кобзу, — тільки груба хлопська тваж¹.

— Така врода мені миліша, чим жіноча краса та найкращої шляхетної молоді.

¹ Лице.

— Глянь, глянь, як він на тебе дивиться! Ти його причарувала, він закохався в тебе!..

— Що ти вигадуєш, — одказала княгиня, почервонівши, — як-таки можна хлопві закохаться в княгиню, сього йому і на думку не спаде.

— Не знаєш ти, бачу, сих схизматиків, вони такі смілі і необачні, що не то закохаються у княгиню, а ще думають, що вони такі ж люди, як і ми!..

— Однак усе ж такі люди... Знаєш, що я тобі скажу? — і княгиня понурилась. — Я превелика грішниця, мені жаль їх, жаль схизматиків. Патери кажуть, що менш гріха диявола пожаліть, як схизматика.

— Молись до найсвентшої матки, щоб вона, милосердна, одвернула тебе од сього великого гріха.

— Молюся, од щирого серця молюся, а як гляну на їхні муки, на їхню прихильність до своєї віри, то так мені зробиться важко на серці, що часом і сльозами вмийюсь...

— Бач, яка чула!..

Як шляхта трохи оддихала, знов почали вибрязковувать мазура. Люди, що поодходили, давили один одного, проштовхуючись до вікон.

Молодої вже не було в залі, оддихала вона на ганку, де зібрались магнати і значні пани і панни. Ніч була тихая, теплая, пахло бузком, конвалією, а навкруги ганку горіли каганці і розмальовані ліхтарі, скрізь порозвішувані на деревах.

Кобза з Остапом одійшли од вікна, спустились з гори і, обігнувши кружганки, притаїлись біля ганку.

Магнати вели розмову про політику: дуже сварились на запеклих схизматиків, за запорожців і нарікали на московського царя.

— Чого вже не роблю, — казав Єремія, — з тими гасидовими схизматиками, а нічого не вдію: сотнями віючаю, четвертую, саджаю на палі, а вони ще гірш підіймаються, лютують. Щодня то там, то там убивають моїх жовнірів, захоплюють обози, підпалюють магазини з хлібом і припасами.

— Так саме і у нас, у Литві, — додав Олбрехт Радзівилл, — особливо ті диявольські пінчуки багацько лиха нам наробили. В Могильні замордували єзуїта Андрія Боболя; в Пінську і Янові вирізали усіх ксьондзів; в Несвіжі забили шість єзуїтів і багацько шляхти і жінок, у Новогрудках спалили єзуїтський кляштор разом з патерами.

— Пінчуки то все одна пся крив козацька, — сердито гримнув Єремія. — Якби на мене, то я всіх би на шибеницю, до останнього викоренив би.

— А хто буде тоді отбувать панщину? — загомоніли деякі пани...

— Латво казать, усіх на шибеницю, — озивались дру-гі. — Схизматиків до сто дзяблів, і прядива на вірвовки не настачишся!..

Молода княгиня скрикнула і з ляком зскочила з свого місця. За ганком щось гепнулось і затріщало, продираючись між кущами, а далі чутно було, як побігло з гори. Усі пани, скільки їх не було на ганку, хутко підійшли до молодой з запитанням, що їй прилучилось? Княгиня з переляку тріпотіла і зблідла як стіна.

— Хтось, — одказала вона, боязко озираючись, — із-за ганку зірвав з мого плеча шлюбіву квітку!..

— Неслихане зухвальство, Єзус-Марія! — скрикнув Єремій, ударивши кулаком себе в груди. Потім узяв за руку княгиню і стиха промовив:

— Заспокойся, моя крулево, заспокойся; на дні морським знайду винуватого і покараю, як ще нікого не карав!..

Єремія хутко зібрав усе шляхетство, військових, розказав їм, що діялось, і, хижо озираючись, додав:

— Панове! Рятуйте мій гонор, об однім тільки вас благаю, приведіть мені його живого!..

Музики стихли, бо вся шляхта і військові розбіглись по парку шукати злодія. Крик і гомін огласився наокоу замку; бряжчали бронєю, тупотіли, бігаючи по доріжках, і гукали, перекликаючись між собою. Переполохані панянки тулились по кутках, як овечата розігнаної вовком отари. Єремія то розходжував по покоях і всіх заспокоював, то виходив у парк, і кожного, кого б не стрів, нетерпляче питав:

— Піймали харциза, піймали?

На ганку пані обступили молоду княгиню і дивувались, кому б зірвать ту квітку.

— Коли він злодій, — міркували вони, — то латвій було б йому хапнуть за дороге намисто, як за квітку...

Молода трохи заспокоїлась, з блідої почервоніла вона, як маківка; однак як почувлось з парку: «Ловіть, держіть, спиняйте!», княгиня з жахом зскочила з дзиглика, знов зблідла, аж дух сперся у грудях, і прислухалась, ніби боялась, щоб не піймали того, хто її скривдив; а як огла-

силось: «Піймали, піймали!», то вона знов упала на дзиглик і, закривши рученятами очі, схилилась на бильце, наче зомліла. Пани, почувши звістку, що піймали злодія, дуже зраділи і по-ляському віншували Єремію з долоннею. Знов огласився гомін по парку: «Ведуть, ведуть!», і східці ганку, як лавою, вкрились шляхетством, жовнірами, а попереду з зв'язаними назад руками йшли Кобза й Остап. Вів їх на ланцюгах стремений князь пан Щука, найлютіший катюга з челядинців Єремії. І з виду він більш походив на звіряку, як на чоловіка: вирлоокі перекошені очі дивились хижо, ніс з роздутими ніздрями задрався догори, широка челюсть, не перестаючи, ходором ходила, неначе переминала жвачку, пика, як решето, була поковиряна віспою. Замордував він з приказу Єремії не одну тисячу православного народу найлютішими муками, які вигадували тоді безбожні єзуїти, що щоб їх катувать...

Зійшовши на ганок, Кобза сміло озирнув на панів, і його погляд зупинився на молодій. Стояв він у червоному жупані, бо як піймали, то стягли з його свитину, що була зверху.

— Січовик, січовик! — загомоніли пани.

— Була при йому броня? — спитав Єремія Щуку, люто скинувши очима на Кобзу.

— Не було, яснеосвіщоний князю, — одказав Щука, вклонившись.

— Е, якби була! — пробубонів Кобза.

— А такий гладкий і завзятий, — знов почав Щука, — що насили десять чоловіка його подужали; деяким таки добре надсадив бебехи...

— На палу схизматика, харциза! — перехопив Єремія.

Почувши такий приказ, молода княгиня швидко схопилася з дзиглика і підійшла до князя.

— Не він зірвав квітку, — скрикнула вона, — я тільки що його бачила біля вікна в залі!

— Кому ж більш, як не йому! — озвався Щука. — Хто стояв біля вікна, той і теперечки стоїть, їх оточили вартові, а сей і втікав, і оборонявся.

— Не він, кажу тобі, — сердито одказала молода, похмуро глянувши на Щуку, потім, повернувшись до Єремії, виразно промовила: — Гоноровим словом ручаюсь тобі, князю, що не він!

— Ну, так сього на палю! — гримнув Єремія, показуючи на Остапа.

— Як так, — озвався Кобза, — то карайте мене, я зірвав квітку, а неповинного пустить на волю!

— Бач, який зацеклий, — шепотіли пани.

— Лже, лже, не він, не він, — заверещала молода.

— Щоб нам не помилиться, — перехопив Єремія, — так обох на палю!

— І сам цар Соломон, — озвався ксьондз Заленський, — не вигадав би розумніше.

— Князю, — поважно промовила молода, — мене скривдили, і я одна маю право карать і милувать, за що ж ти хочеш накинуть на мою совість дві смерті?.. Найсвентша матко, змилуйся! — і княгиня простягла до неба руки, — сьогодні, по твоїй волі, я загубила навіки мою долю...

— Заспокойся, моя дитино! — перехопив Заленський, узявши молоду за руку і скинувши оком на Єремію. — Князь жартує, жартує!..

— Моя крулево, — додав Єремія, — ти в моєму замку господиня: твоя воля, твоя й сила, і я твій слуга; прикажуй, усе так буде, як ти бажаєш!

— Обох милую! — княгиня зняла з грудей шпильку, осипану самоцвітами, і оддала Щуці. — Обох на волю! Лучче грішить милуючи, як караючи.

Щука взяв подарунок, доторкнувся устами до сукні молодої і щось прогарчав собі під ніс. Княгиня гордим поглядом глянула на Кобзу і величаво пішла у покої. За нею розійшлися і пани; деякі хотіли були зостаться ще на ганку, так Єремія попросив їх до покоїв.

— Після такого ласкавого суду, — додав він, — я не поручусь, щоб кому-небудь з вас не зірвали голови з плечей. Як усі вже пройшли у покої, Єремія прошепотів до Щуки:

— Обох у куну! Обох на палю! — і, ввійшовши в залу, зачинив за собою двері.

Поки ото возилися з Кобзою, настав час і вечері. Заграли музики польську проходку, і Єремія повів молоду княгиню до столу, а за ним парами і всі пани. За вечерю молоді сиділи рядочком і обоє якомсь смутно виглядали. Княгині нічого вже було до Четвертинського бісики пускати, бо волю найсвентшої матки довела до skutku, а князя, може, скребла совість, що одрікся од батьківської віри, од руського посемейства, і прихилився до ляхів...

Однак веселому товариству і байдуже до їх було. Туринні роги і келихи, чарки зо всякими напитками і стародавніми медами переходили од пана до пана, а як стали ото пить за здоров'я молодої, то вже пили вони з її черевичка. Крик, галас, стрільба з гармат, муцирів і гаківниць огласився по всій околиці. Сполохнуте уночі гайвороння літало по парку між деревами, крякало і билось крилами об віти. Не було спокою і горобцям. Бенкет закінчився огневими штуками, яких ще не бачили на Вишневащині: те крутилось і тріщало, а те пукало і гуло; здавалось, неначе небо загорілось. Молодих з музиками, гуком і гомоном повели спати в особливі, задля їх убрані покої. За ними розійшлися магнати і значні пани; зоставсь тільки шляхетство й військові, і довго ще хлюпались у тих напитках, як жаби в болоті.

Єремія повів патера Заленського на свою половину, бо там зібрались гінці і посланці, прислані до князя з Крулевства, Литви, Києва і Запорозжя.

IX

Недобрі вісті чекали Єремію. Розпитавши декотрих посланців, що діється, звідки вони приїхали, він забрав листи і звелів одвести їх до маршалка двору, щоб нагодували і розмістили по офіцинах.

Перший лист Єремія почав читать з Кодаків. Страшно було глянуть на його вид: брови насунулись, очі викотились, судоргою повело уста, неначе тряця його трясла, і той папір, що держав він у руці, дрижав, як на осиці лист. Патер Заленський, притаївши дух, не спускав очей з князя, і по його похмурому виду, здавалось, бачив, що там написано на папері. Дочитавши, Єремія зобгав у жмені лист і кинув його на долівку. Кожний лист, що читав він, дратував його; то зарегочеться, неначе саме пекло засміялось, то розірве на шматки і, запінившись, топче їх ногами.

— Які се вісті, — несміло спитав Заленський, — що так тебе, князю, засмутили?

— Такі, що превелике лихо віщують нашій Речі Посполитій, — одказав Єремія, похмуро дивлячись. — Запорожці утроїли своє військо: Хмельницький повертається од хана і веде з собою орду, і од Дону до Карпат, і од границі царя московського до Чорного моря підіймаються

козаки, цехові і чернь. Народ кида слободи, оселі і, не-
наче хижий звір, ховається по лісах, пушах і драговині...
— Що ж роблять у Білій Церкві наші гетьмани По-
тоцький і Калиновський?

— Одібрав і од їх листи; один на другого доказує,
видко, що нема між ними доброї згоди.

— Як до чого припаде, то помиряться!..

— А може; й Хмельницькому доведеться їх поми-
рити!..

— Заховай нас од сього лиха, найсвентша матка! —
скрикнув Заленський, перехрестившись. — Що ж роб-
лять у Варшаві? — спитав він з перегодом.

— У Варшаві бенкетують собі та бавляться ігрищами.
Один одного запобіга, обманює, кожний задля себе; їм і
байдуже, що діється наоколо і в тутешнім краї.

— Як на мене, князю, то нічого й хлипать; нехай пі-
діймаються, нехай бунтують, нам же прибуде з того
більш користі. Знов задамо їм такого ж чосу, як десять
років назад завдали під Кумейками, на Говтві і на Стари-
ці, і по праву побідителів позабираєм у схизматиків
останні, які позоставались, монастирі, церкви, маєтності
і приневолим народ до унії. Адже ж Кумейська битва
зробила нас панями на Україні!.. Так чого ж нам лякати-
ся? Нехай собі на безголов'я підіймаються в останній
раз!

— За кумейську удачу ми дорого заплатимо — вона
ще більш зробила нас самонадіяними, а козаків навчила,
що підійматься треба не поодинці, а посполитим рушен-
ням. Кажу тобі, коли Україна підійметься уся, то Корона
польська з нею не справиться; ми самі потонемо у тій
крові, що з їх виточим...

— Не бійтесь, князю, наш святійший отець папа, а за
ним уся Європа стануть за нас!..

— Брехня! Німці ще порадуються нашому безголов'ю,
а Україні будуть помагати: цар московський, султан ту-
рецький і хан кримський. Побачим тоді, чий чорт буде
старший?

— Річ Посполита і сама моцна; підіймемось і ми по-
сполитим рушенням; надія наша на найсвентшу матку,
вона pomoже нам проти схизматиків.

— Нащо ж нам і підійматься посполитим рушенням,
коли найсвентша матка буде нам помагати? Хіба задля
того, щоб їй помогти?.. — Єремія засміявся.

— Князю, — поважно промовив Заленський, — усе од

бога, усе: кожному по його ділах, і кара і милость, він
рятує і погубляє, він возвиша смиренних і смиря стропо-
тивних!.. — Патер похмуро глянув на Єремію, ніби хотів
виявити, що останнім словом його корив.

— А хто ж смиренні, чи не ми з тобою? спитав Єре-
мія, грізно на його дивлячись...

— Совість моя заспокоєна, я сповняю мій довг, як
велить мені свята віра католицька, і спасаю од гієни вог-
ненної душі схизматиків. Господь бачить моє смиреніє.

— Тим-то й погано, що бачить: його не обманиш.

— І на думку мою не спадало такого гріха, щоб об-
манувать мого господа! Творю його волю і покоряюся
його святій волі, що б зо мною не сталось. Не перестану
й дякувати за його милості, політі на нас, недостойних.
Хіба тобі, князю, ще мало доводів його благості: куди
не глянь, усюди ми берем верх над схизматиками, з кож-
ним днем схизма меншає, і мільйони люду прихиляються
до нашого святійшого отця папи. Озирнись, як розкину-
лась католицька віра по всій Речі Посполитій — Литва,
княжества: Слуцьке, Туровське, Чорноруське, Копиль-
ське, Чернігівське, Київське, Подоль, Волинь, Галицька
земля вкрились костьолами, кляшторами, а тим часом
церкви схизматиків валяться, попи голодні, холодні, не
обуті, порозпивались, і народ не поважає їх, знущається
над ними!..

— Усе, що ти кажеш, пригодно одному тільки Римові,
а не Короні польській. Який же то люд, що ви цілими
мільйонами прихилили до святійшого нашого отця па-
пи?.. Чия кров і досі точиться?.. То ж усе діти Корони
польської, наші брати!.. Хто ж нам верне сотні тисяч по-
битих і тих, що, кинувши рідний край, позабігали у Мос-
ковщину?.. Озирнись і ти, що сталось з нашою Річчю
Посполитою: законів не поважають, скарб без грошей,
швед орудує нами, неначе своїм крулевством, бренден-
буржець так і норовить, як би йому од нас одчахнуться,
москалі на нас ножі гострять!..

— Не боюсь я того, князю, що ти кажеш; мене гірш
лякає те, що такі стовпи Корони польської, сила і слава
Речі Посполитої, як ти, князю, злякався нензних хлопів і
зневажаєш благостю божою. Коли такі лицарі одступ-
ляються од нашої ойчизни, як ти, то справа наша певно за-
гине!

— Не злякаюсь я і самого чорта, не то твоїх нензних
хлопів, не одступлюсь і од ойчизни, поки здужаю тримати

в руці шаблю, поки не виточать з мене останню краплю крові. Вірую я і в благодать божу і на його єдиного покладаю мої надії!.. Слухай, патеру, ти ксьондз, служитель овтаря божого, а я воїн, слуга і оборонець Корони польської; ти потужніший від мене в теології, а я далі тебе бачу в справі політичній, в стану народовому. Так вір мені, що все, що ти від мене чув, не дихтерійки¹, а свята правда. Рим покористується, а Корона польська навіки стратить Україну, а може... — Єремія не домовив і, понурившись, крутив свої довгі вуси.

— Не думай, князю, щоб і ми, служителі овтаря божого, не знали справи політичної і стану народового. От слухай: як татари пошарпали руську землю, Річ Посполита завдала кільканаста мільйонами руського люду. Теперечки Московщина, оборонившись од татар, збирає до купи всі єдинокровні і єдиновірні племена, що одчачулись під час татарської пожоги. Мине вік-другий, і Москва забере силу і землі Речі Посполитої, заселені руським людом, знов до себе пригорне. Щоб заборонити наші провінції од москалів, навіки треба запровадити скрізь польщизну і нашу католицьку віру. Тоді тільки вони будуть нашими і поки світ-сонця не прихляється вже до Москви. Так не кори нас, князю, що ми тільки рятуємо задля одного Риму; ні, наша користь однакова: ми усі голови наші положимо за ойчизну, а святійший наш отець папа дасть нам згоду на сім і на тім світі. Од щирого серця кажу тобі, князю, поки Річ Посполита і святий костьол матимуть таких синів і оборонців, як ти, поти слава і сила наша не поляже, а свята віра католицька розкинеться по всьому слов'янському світі, і буде тоді єдин пастир і єдине стадо!..

Заленський устав і, обнявши князя, цілував його і кріпко тулив до серця, приговорюючи:

— Да храни тебе господь, а з тобою і нашу ойчизну... Прощай, сину, прощай, недобрі вісті тебе засмутили; помолись же богу, то він, милосердний, укріпить твій розум і розвіє мрякувате маня, що тебе оточило, тоді ти й сам побачиш, що нам нічого гнівить бога!

Щире привітання і ласкаві речі патера задовольнили Єремію. Князь обняв Заленського і покірно промовив:

— Прости мене, батьку, коли я скривдив тебе палким

¹ Не жарти.

словом. Молись богу, щоб не діялось так, як мені здається!

Ще обнялись, і патер вийшов, а Єремія позбирав розкидані шматки листів і знов став їх перечитувать.

Недобрі звістки чекали й Заленського. У своїх покоях знайшов він свого секретаря, ксьондза Марецького, з біса лукавого і єхидного. Заленський дуже його любив за те, що він був заклятий гонитель православія, а особливо попів. Тільки що повернувся він з Прилуччини, куди посилавав його Заленський по шпаркому ділу, і стояв збіднівшись і щуривсь на патера маленькими очима, неначе осокою попорізуваними.

— Ну, що, Марецький, — спитав патер, смутно на його глянувши, — чого се так збентеживсь? Нічим, мабуть, порадувать?

— Одгадав, святий отче, — одказав ксьондз, важко зіткнувши.

— Розкажуй! Сьогодні, бачу, після великої радості треба покуштувать й гіркбі.

— З Густинського і Мгарського монастирів, — почав Марецький, — усі ченці повтікали у Путивль, позабиравши з собою свої скарби. Зостались тільки голі стіни та схизматичні ікони...

— Велька страта, велька! — прошепотів патер. — Багацько було усякого добра у анахтемських схизматиків. Ну, а Бубнівського протопopa захопили?

— Утік, пся крив, і худобу з собою забрав. Зосталась тільки одна бабуся з слабою дитинкою, так п'яні жовніри, розлютувавшись, дитину насадили на спис, а старій поодрубували ноги й руки...

— Дурні, і без нас вони б загинули!.. А плеха¹ треба було злапать, а то наробить він нам багацько лиха...

— Та се нічого, не сьогодні-завтра, а вже він не минув би наших рук, а от превелике, несправиме лихо! — зіткнувши промовив Марецький. — Нашому фратерові Стрибайлові вічна пам'ять!

— Найсвентша матко! — скрикнув Заленський, схопившись із кріселка і підіймаючи руки. — Що ти кажеш, нещасливий?..

— Замордували проклятуші схизматики...

— Єзус-Марія, дух свят!.. Де ж його замордували?..

¹ Так лаяли католики православних попів (приміт. авт.). (Плеха — від клеха).

— Поїхав він в Ічню на хлопах, бо його завжди во- зили хлопи в таратайці, так, кажу, поїхав і узяв із собою десять жовнірів і десять реєстрових козаків. Не знаю вже, як воно там здіялось, тільки в лісі між Ржавцем і Ічнею знайшли його, повішеного за ноги і зашмагано- го канчуками, а кругом порізани жовніри. Реєстрові ко- заки незвісно куди поділись, мабуть, зрадили і пристали до гайдамаків, бо й самі такі ж запеклі схизматики, як і увесь тутешній люд. Не вім, за що їм так довіря князь, нароблять вони колись нам досточортів лиха!..

— Найсвентша матко! — стогнав Заленський, чуха- ючи потилицю. — Що ж ми теперечки будем робить без Стрибайла?.. Мов косою підкосили всі наші заміри в Прилуці і в Лохвиці!..

Ся звістка гаразд-таки засмутила Заленського. Стри- байло був найлютіший з єзуїтів, що наїхали у Вишневеч- чину приневолувать народ до унії. Кілька літ жив він у Римі з Андрієм Боболієм при їхній інквізиції і добре навчивсь мордувать людей. Од села до села возили його в чортопхайці¹ селяни, котрих поганяв він малахаєм, не- наче скотину. Викоренив він не в одній парафії попів, не одну і церкву божу віддав жидам на оренду. Стрибайло був, як і Боболій, запеклим католицьким фанатиком, ніщо його не спиняло, ніщо і не лякало; Заленський не- дарма звав його своєю десною.

— Що ж там ще у вас у Прилуччині? — спитав За- ленський переогодом.

— Та нічого путящого; щодня тільки й чутки, що там схизматики забили жовнірів, там повісили ксьондза. На тім тижні на лубенському шляху напали гайдамаки на княжеські хури із провіантом, дев'ять жовнірів забили, а останніх розігнали. Нема чутки і про фратера Скоруп- ського, що поїхав у Лохвицю, мабуть, і того замордували. Як отак буде далі, то, певно, і всі загинемо...

— Найсвентша матко, змилуйся над нами! — проше- потів Заленський і, згадавши свою розмову з князем, за- мислився. Думки, як чорні хмари, носились над його головою: «А що, як і справді, — думав він, — усе то здіється, що казав князь?..» Може б, довго ще коверзу- вав Заленський, коли б Марецький не спитав його: який йому буде приказ?

¹ Однокінному візку (глузлива назва).

— Сьогодні нікому нічого не кажи, — одказав патер, — кепські вісті засмутили і роздратували князя.

— Того нам і треба, — озався Марецький, — підлле- мо сала в жар, так він ще гірш роздратується і накіне лютішу кару на схизматиків...

— Так, сину, так, твоя правда. Іди ж зараз до пана Шуки і все йому розкажи.

Марецький поцілував патера у плече і вийшов.

У замку усе стихло. Дехто з шляхетства, що бенкету- вали, порозходились, а другі, перебравши через край, по- снули під лавками. Тільки і чутно було, як вартові жов- ніри на баштах і мурах стиха перекликались, та світилось ще в покоях князя Єремії.

Князь одписував листи. В його присінешній чекали гінці, що мав він розсилать, а в кутку коняв Шука, дожи- даючись приказу. Одправивши гінців, Єремія позвав Шуку.

— Чи нема у тебе ще чого? — похмуро спитав його князь.

— Є, яснесвіціоний князю, — одказав Шука, хижо во- дячи очима, — анахтемські схизматики наміряються тебе і рід твій викоренить і замок твій спалить!.. Патерів Стрибайла і Скорупського схизматики замордували!.. — Шука розказав князеві, що чув од Марецького, та ще й свого додав...

Єремія аж затрусився, дослухавши Шуку.

— Дамся ж я їм узнаки, дамся! — скрикнув він, за- скреготівши зубами. — Завтра одпровадить у Прилуччи- ну двісті жовнірів, щоб вони спалили Ржавець і Ічню, щоб навколо вирізали всіх людей, не милуючи ні старо- го, ні малого, і щоб їхні голови, ноги й руки розтикали по шляхах і перехрестках!.. Чуєш?..

— Чую, яснесвіціоний князю, тільки небезпечно у Прилуччину посилать жовнірів, особливо, щоб палить слободи і різать людей. Там теперечки скрізь розхо- джують чималі загони гайдамаків, а на реєстрових коза- ків здаться не можна, бо й вони такі ж схизматики; щодня десятками утікають і пристають до своїх. Теперечки при замку нема й тисячі кварцянних, усіх порозсилали; як по- меншає, то реєстрові і за чуби ще нас візьмуть, бодай вони не діждали!

— Зачекай, посилать у Прилуччину, — перехопив Єре- мія, — поки не приведуть мені з Волині три тисячі шлях- ти, що послав наwerbувать. Реєстрових же козаків усіх

одіслать у Переяслав до Барабаша, теперечки вони йому згодяться, бо він на байдаках попливе до Кодаків, щоб дать помочі Стефанові Потоцькому.

— Єзус-Марія, Єзус-Марія, — бубонів Єремія, понуро розходжуючи по покої, — що діється... що... до якого зухвальства дійшло паскудне хлопство!.. У власному моєму замку на бенкеті зривають з княгині шлюбіву квітку, вірних моїх слуг і служителів св. овтаря забивають! Постривайте ж, прокляті лайдаки, дамся я вам ознаки!

— Здається, і вони налагодились дасться нам ознаки, — осмілившись озвався Щука, — так же як станемо потурать їм і милувать...

— Куди ти подів тих двох харцизів, що Четвертинська заступалась? — хутко спитав князь.

— Сидять у куні, забиті в кайдани, та не вони одні, я ще захопив трьох, здається, запорожчики, намовляли проти тебе, князю, народ і замкових челядинців. Кажуть, було їх більш, так повтікали ж, іроди.

— Завтра уранці усіх на шибеницю, а щоб не довідалась княгиня Четвертинська, перевішать їх у лісі, на жидівському дубі.

— Слухаю, яснесвіщоний князю, — радісно промовив Щука, — та ще треба б було й припекти диявольських синів, щоб довідаться, відкіля вони і які у них заміри: може, бог дасть, чого-небудь і допитаємось.

— Припечи їх так, — Єремія заскреготів зубами, — щоб вони прокляли і той день, що на світ народились, щоб вони чули, що вмирають!..

— Припечу, яснесвіщоний князю, та вже не знаю, що з того буде. Запеклий з біса народ, його шквариш, а йому й байдуже, неначе не його печуть!..

Щука вийшов з покоїв князя, а Єремія довго ще не заспокоївсь... і світло світилось у вікнах його покоїв, аж поки не розсвіло.

X

З півмилі од замку, серед густої зарості, на долині ріс на самоті віковичний дуб. Які були в околиці старі діди, то розказували, що й змалку знали його таким, яким він стояв і теперечки, — товстим та розгіллячистим. Колись давно на сім дубі повісили жида, а може, й сам повісився, так з сієї причини і прозвали його жидівським дубом.

Ходила ще і така чутка між людей, що побіля сього дуба і досі вештається жидівська душа, бо деякі, проходячи уночі через долину, чули, як вона стогне і хрипить.

З того часу, як переїхав Єремія у Вишневецьчину, не одну тисячу православного люду перевішали на сім дубі і замордували найлютішими муками...

Тільки що стало на світ займатись, заскрипіли залізні ворота під баштою, і з куні вивели Кобзу, Остапа, Барила і ще двох січовиків. Знявши з їх кайдани, поскручували їм ремнями назад руки і повели у ліс по тій стежці, по котрій бідолахи вже не вертались. Попереду йшов Щука з своїм помічником, паном Підпальським, і патером Марецьким, а за ними жовнір ніс жаровню і торбу з вугіллям, щоб було чим пришкварить і припекти. І у патера висіла через плече сумка з обценьками, кліщами, ножами, штрикалками; були там і пляшки з купоросом, гострою водкою і різними отрутами. Знав і він добре людей мордувать: яку й жилку витягти, де й шкуру зідрать, чим полить і посипать живе м'ясо. У Римі навчився він сій науці, в інквізиції, на котолупні святійшого папи. Кілька кроків од їх три жовніри вели на арканах бідолах.

Ніхто б і не пізнав, глянувши на сю юрбу, кого ведуть на муку, бо наші небораки йшли собі браво, шуткували між собою, сміялись, а ляхи, після учорашнього бенкету, не опохмелившись, з одутлуватими пиками і непротертими очима дибали понурившись.

— От казали, пани-молодці, — озивавсь Барило, — що померзли в куні, гляньте: добрі люди несуть жаровню і вугілля, певно погріють нас!

— А що там таке в торбинці у патера, — питали деякі, — мабуть, не дарма і він з нами йде?

— Тамечки у його католицька справа, — озивавсь Барило, — бачу, доведеться йому одправить мшу¹ на нашій шкурі!

— Одправить, диявольський син, — гомоніли січовики, — одправить і свого гемонського папу пом'яне во царствії жидівським.

Патер похмуро озирнувся.

— Постривайте, анахтемські схизматики, — ехидно усміхаючись, промовив він, — побачимо, кого ви пом'янете...

¹ Церковну одправу, обідню (пол.).

— Почуєш, католику, почувеш! — гукали козаки. — Батька твого, сатану, пом'янемо!

Один Остап ішов журливо, звівивши голову. Молодий парубок тільки що починав жити і не доводилось йому ще бувати у бувальцях.

— А що скажуть наші, — чуло промовив він до Кобзи, важко зітхнувши, — як довідаються, що сталося з нами?..

— Скажуть, — перехопив Барило, — те, що сказав циган: «Пішли наші вгору, дядька повісили!..»

Козаки зареготались, аж луна по лісі залящала.

Хижо озирався Щука на той регіт і буркотів собі під ніс, лаючи козаків та розмовляючи із своїми, як гуска з свинею...

Отак розмовляючи, дійшли вони до жидівського дуба. Якось похмуро виглядав той дуб: був він дуже товстий, дуплуватий, а верхи повсихали, і кора на їх пооблуплювалась, тільки посередині широко розкинулись віти, і крізь суху неопалу листву пробивались молоді порослі. Знизу сажені дві заввишки, неначе ведмежа лапа, вихопилась суха скорчена гілляка. На оцій-то гілляці, розказували, повісився жид, а теперечки на ній вішали і мордували козаків. Узесь дуб закуривсь і почорнів од диму, кругом цівки розкидались головешки, і де-не-де темними плямами червоніла на траві запеклая кров. Навколо дуба уся долина вкрилась могилками замордованих мучеників. Скраю три чоловіки копали яму, певно, задля наших сіром. Не доходячи кілька ступнів до дуба, Щука зупинивсь.

— А з якого почнемо? — спитав він патера, скинувши очима на козаків.

— Давайте оцього гладкого, — одказав Марецький, глянувши на Кобзу, — того, що квітки зрива з княгинь, а сі нехай подивляться, що їм буде...

— Авжеж, — загомоніли козаки, — у свою чергу доведеться і вам побачити, що ї з вами буде; зійде сонце і перед нашими ворітьми!..

Козаки посідали, жовніри попростягались біля їх на траві, а Кобзу підвели ік дубу і поставили під гіллякою.

— Ну, бісів схизматику, — запитав його Щука, — кажи мені теперечки, які у вас заміри були проти нашого пана Єремія? Та кажи правду, признавайся, відкіля ви, куди і чи багацько вас?.. Не скажеш ласкою, то ми й допитаємось інше!..

— Як же я тобі казатиму, — одрізав Кобза, — коли

руки зв'язані, от якби ні, то почув би ти у мене джмеля. — Щука од сієї одповіді аж зблід з серця, піна викотилась на устах, очі, неначе п'явки в склянці, заворушились, далі, глянувши на жаровню і патерову торбинку, трохи заспокоївся.

— Постривай, схизматику, — пробубонів він, заскреготівши зубами, — сам ти в мене загудеш джмелем!.. А що будемо з суцігою робить? — спитав Щука патера.

— Спечемо йому ноги, — озвався Марецький, виймаючи з сунки пляшку і прискалку, — і попечене сприснемо купоросною ацидою.

— А може б, йому залить гарячого сала за шкуру?

— Не вхоплять же його зараз чорти, заллемо йому гарячого сала, коли тобі сього схотілось.

Кобзу посадили і стали роззувать, і з одного чобота випала шлюбowa квітка княгині Четвертинської.

— Бач, диявольський хлоп, куди сховав, — скрикнув Щука, підіймаючи квітку. — Одно тільки шляхетство має право носити її!.. — Щука сховав квітку в кишеню.

— Бери, католику, — пробубонів Кобза, — у мене є друга квітка, кохання, сієї не одіймеш ні ти, ні кровопийця Єремія, з нею і на небо долину!..

Роззувши Кобзу, протягли йому попід руками вірьовку: пан Підпальський, зібравши кінці у ліву руку, подрався на дуба і, вибравшись на середину сухої гілляки, примостився якраз над Кобзою і гукнув.

— А підіймайте харциза!

— Та й важкий же, диявольський син, — крехтіли патер і жовнір, підіймаючи Кобзу.

Пан Підпальський натягнув вірьовку і став зав'язувати. Не вспів він удруге завузлити, як з листви просунулась здоровенна рука і вхопила його за чуб; блиснув кинджал — і оком не змигнуть, як разом з обезголовленим трупом звалився з дуба чоловік у чорному кобеняку і татарській кучмі¹. Не доторкуючись ще до землі, він одною рукою затопив патера по тім'ї, а другою жовніра у висок так, що обидва попадали мертві. Щука, побачивши се, вхопив шаблю, та не вспів замахнутись, як той чоловік пірнув йому кинджал у груди, у саме серце. Жовніри схопились були за палаші, та бачать, що вже Кобза з розв'язаними руками хапається за шаблю Щучину, повернули назад та й чкурнули навтікача. Тут тільки Кобза глянув на свого збавителя...

¹ В шапці.

— Марку! — скрикнув він і, обнявши його, кріпко тулив до серця. — Відкіля, яким побитом ти тутечки опинивсь?

— І я ж був учора з вами в парку Єремії, — одказав Марко, обтираючи кров з кинджала об одягу патера, — ви мене не бачили, а я бачив, як вас, дурнів, піймали, чув, як і приказ дали, щоб вас на сім дубі замордували... Та теперечки не до розмови, треба втікати, коли ще й втечемо, бо незабаром буде й погоня.

Кобза і Марко духом поперетинали ремені, котрими поскручувані були руки у козаків. Барило захопив броню убитого жовніра, а Кобза завладав бронєю Щучиною і поліз у його кишеню за квіткою. Опріч квітки витяг він ще щось, завернуто у бумажці, розгорнув, аж то була та шпилька, що вчора княгиня Четвертинська подарувала Щуці. Кобза сховав... Марко тим часом витяг з дула свою торбу.

— Ну, пани-товариші, — гукнув він до козаків, перекидаючи через плече торбу, — дві милі нашої дороги, коли ляхи нас не доженуть, то вже хіба тоді побачать, як ми самі до їх прийдемо... Не отставайте!

З останнім словом Марко метнувся у саму гущину лісу, а слідом за ним і козаки потягли. Широко ступав він, неначе ведмідь-бортняк продирався між заростю, ламав віти, виривав кущі з корінням і прокладав за собою стежку товариству.

Пройшовши кілька гонів, перебрались вони через глибоку балку і з милю простували рідким лісом, так що якби погоня настигла, то б латво було їх тутечки захопити. Однак поки жовніри добігли до замка і дали звістку, яка халепа спіткала патера і Щуку, поки піднялось кварцяне військо, наші сіроми перебігли рідколісся і вже кралися пущами і глибокими бескидами. Дуже-таки й потомились, бідолахи; деякі вже й приставать стали. Один Барило браво йшов, і втома його не брала; неначе кішка, здиравсь він на дерева і оглядав, чи не наспіває погоня. Як вели його на шибеницю, то йому й байдуже було, а теперечки, як став на волі, усе його лякало: схопить ся з дерева птиця, залопотить звір у кущах, зараз приглядається і причува — сказано, запорозька сторожка на тура. Вибравшись на невеличку прогалину, козаки посідали, щоб трохи одпочить.

— А що, Марку, — спитав Кобза, — чи полегшала твоя гаспидська торба хоч трохи?

— Здається, трохи полегшала, — одказав Марко, — бачу, мені вас жаль стало; вона у мене така, що тільки до кого хоч трохи озветься серце жалем, то вона зараз і полегшає.

— Нехай вона тобі зовсім полегшає за те, що нас врятував. Теперечки хоч і доженуть, так не зв'язані руки, поки знов скрутять, так я десять укладу. — Кобза витяг з піхви шаблю Щучину і став її розглядати: — Бач, яка гостра та уважиста, ще краща за мою...

— Куди ж ти запроторив свою броню?

— Там десь біля замка позакопували з Остапом, як нечиста мати понесла нас на весілля. Бач, з бронєю не пустили б.

— Та й наша броня там зосталась, — озвались деякі козаки.

— Годі вам теревені гнуть, — гукнув Барило, прислухаючись. — Чи чуєте, здається, у роги трублять?

Всі замовкли і стали прислухатися, аж справді десь далеко гугнів охотничий ріг. Сіроми посхоплювались і знов потягли за Марком. Ліс усе ставав густіший і густіший, кущі глоду, терну і шипшини позростались собі і стояли, неначе добра огорожа. Не пройшли вони й п'ять гонів, як ближче зачулись роги, а згодом, натрапивши на їх слід, загавкали і заскавучали гончі собаки.

— Не отставайте, пани-товариші, — озвався Марко, — недалечко вже зосталось!

— Каторжні собаки, — бубонів Барило, озирюючись, — од їх не втечеш, бодай вони виздыхали!

Незабаром знов ще ближче загуділи роги і заскавучала собачня. Деякі з жовнірів, доїхавши до гущини, позлізали з коней і продирались слідом за гончими. Чутко вже було, як вони гукали на собак і перекликались проміж себе, коли разом зупинився Марко біля дулуватого дуба, що ріс над горою, поліз попід кущем глоду і одчинив невеличке віконце, таке що тільки хіба гадюкою пролізти чоловікові.

— Ануте, хлопці, лізьте в мою хату! — скрикнув він, придержуючи віконницю.

Духом, як миші, поховались козаки у ту нору; останній уліз Марко і зачинивсь. Віконниця була обложена згори дерниною і прикривалась густим кущем глоду, так що як не приглядайся, а не побачиш, де вона одчиняється. Земляночку викопав Марко під самим дубом, і його коріння розходилося, неначе крокви і лати, і підпирало

землю; з дупла проходила оддушина і освіщала підземну хижку.

Тільки що вони поховались, як зашамкотіли кругом землянки гончі, гавкали, скавучали і, не находячи далі сліду, деякі порозбігались, а другі метнулись слідом назад. Жовніри, що йшли слідком, завернули собак, і вони знов закрутились побіля дуплуватого дуба, а одна, добігши до самого віконця, заскиглила і стала дряпать лапами і скребти землю. Горою, з краю балки, з жовнірами їхав верхи пан хорунжий.

— Чого вони так гвалтують? — спитав він сих жовнірів, що пробирались у балці.

— Кат їх батька зна чого, — обізвався передовий жовнір, — усе крутяться на однім місці, а чортма нікого, мабуть, натрапили на барсучий слід.

— Трубіть у роги, скликайте собак, — озивались з балки жовніри, — тутечки тільки даремно потратимо час.

Загуділи роги, поскликали собачню, а там затріщав хмиз під копитами, і через яку часинку все наокоури замовкло...

Потомлені козаки попростягались на долівці, а Марко витяг з пічурки глек з водою і клунок з сухарями.

— Снідайте, хлопці, що бог послав! — сказав він, ставлячи біля їх глек і кинувши клунок. — Другої потрави у мене нема, вибачайте.

Голодне товариство миттю випило воду і розхапало сухарі, аж торбинку пошарпали на шматки.

— А чи довго ж ми тутечки сидітимемо? — запитали козаки Марка, заморивши черв'яка.

— Поки утихомиряться ляхи, — одказав Марко.

— Куди ж ми рушимо? — питали деякі.

— От слухайте. Чотири милі звідси в пущах є острів, наоколо оточений заливом із Сули, болотом і драговиною. На тім острові в горі повикопувані глибокі і великі печери, у котрих, розказують люди, колись, ще за Влади-мира святого, ховався змії; з того часу і острів той прозивається Зміїним. Не один вік минув, а нікому ж то не доводилось бувати у тім урочищі: одно, не латво було його й знайти, а друге, коли кому й лучалось ненароком зблизитись до того острова, то з ляхом тікали від його. Дак на сім острові, кажу, теперечки осадився з своїм загоном переяславський козак Кривоніс, той самий, може, чули, що хуторяни за його лютість прозвали Вовгурем, а його ватагу вовгурянями. Він приймає до свого гурту,

тільки не всякого, а з проби, щоб кожний мав таку силу, як і в його: хто обнесе тричі біля його куреня дві каміньки, кожна в десять пудів, той йому товариш, хто шість, той йому побратим. Так бачите, хіба тільки одного Кобзу прийме до свого загону; може б, і побратим йому знайшовся, так той ні до кого не пристає і до себе нікого не приймає. Та байдуже, знайдуться і окрім Кривоноса ватажки, та ще й не один.

— Хто ж нас на той острів проведе? — спитав Барило.

— Я вас проведу, мені не раз доводилось уже на йому бувати. Там теперечки і народу чимало зібралось. Порадимось, прийшла пора підійматись: мабуть, уже й Хмельницький з ордою з коша рушив.

— А може, вже й з ляхами б'ються, — додав Барило.

— На тім тижні я був у Переяславі, — казав Марко, — і дещо чув. З Варшави Барабашеві прийшов приказ, щоб він, посадивши реєстрових козаків на байдаки, поспішав ік Кодакам, на підмогу Стефанові Потоцькому.

— Як же воно буде, — загомоніли козаки, — наші кривні, православні, та й будуть битись проти нас, своїх братів?

— Тоді скажемо, як воно здіється, — одказав Марко.

— А багацько війська у ляхів по тім боці Дніпра? — спитали козаки.

— У двох гетьманів Потоцького і Калиновського буде тисяч з тридцять, та й у Хмельницького чимало того війська: одних братчиків п'ятнадцять тисяч та реєстрових козаків Полтавського, Миргородського й Гадяцького тисячі чотири буде.

— А скільки ще того народу з України понаходило, — додав Барило, — як комашня пруть на Запорожжя; та ще як і татари дадуть нам підмогу, то завдамо такого чосу ляхам, що й до нових віників не забудуть...

Марко витяг з кутка кілька шабель, пістолів, рушниць і сунки з порохом та кулями.

— Ануте, пани-молодці, — казав він, розкладаючи бродню на долівці, — розбирайте, у кого нема, може, доведеться нам на дорозі спіткати ляхів, так щоб було чим оборонитись.

Кобза взяв два пістолі і гвинтівку, а другі побрали й шаблі.

— Ну, теперечки на добраніч вам, спочивайте, хлопці, — сказав Марко, узявши свою торбу і глек, — а мені треба ще трохи декуди побрести...

— Що воно таке за чоловік? — спитав Барило Кобзу, як Марко виліз із землянки.

— Не вгадаєш, козаче, — одказав Кобза.

— Давно вже ти з ним спізнався?

— Торік.

— Що у його в торбі? Носиться з нею, як кіт із салом.

— Бодай тобі не довелось побачить!

— Диво, не чоловік; мабуть, він не то ляхів, а й самісінького чорта не злякається!

— Його чорти лякаються!..

Кобза не дуже був охочий до розмови. Кохання неначе яким чадом його підкурило, тільки й думки було, що про княгиню Четвертинську. Потомлені сіроми недовго ще балакали і поснули, як мертві!..

XI

Як уже смерклося, повернувся Марко і побудив козаків. Повилазили сіроми з земляночки, неначе ті бабаки, і довго протирали очі, поки не прочумались; дуже-таки позасипались. Марко приніс їм хліба, сала, пляшку горілки і глек води. Заморивши черв'яка, козацтво запалило люльки і повело розмову.

— Знаєте, пани-молодці, що, — почав Барило, — коли Кривоніс не прийме нас до свого загону, дак ми оберем собі ватажком Марка та й будемо приймать до гурту...

— А кого ж і обрять, як не Марка! — загомоніли козаки.

— Постривайте, пани-товариші, — озвався Марко, встаючи, — не мені бути вашим ватажком, вибирайте собі іншого, а поки я з вами, то буду вашим поводитарем.

— Чом не хочеш бути нашим ватажком? — питали козаки, оточивши Марка. — Не треба нам іншого, не треба!

— Не вам мене питать, не мені вам і казать!.. — Марко похмуро скинув очима на товариство, і його погляд зупинився на Кобзі. — Як до чого припаде, дак от вам ватажок! — додав він, показуючи на Кобзу.

— А поки припаде, — озвався Барило, — нехай він впрудить із свого серця княгиню Четвертинську, а не впрудить, то ми з його викурим те кохання порохом!..

— Та й не рівня нам ті князі та пани! — загомоніли деякі.

— Чом не рівня, — перехопив Кобза, — хіба ж ми не такі люди, як і вони?

— Нехай, бач, і такі, — одказав Барило, — так не такі ж теперечки часи, щоб возиться з тим коханням!

— Як не такі, то й підождем, — одказав Кобза, по-нурившись.

Отак розмовляли, поки не зійшов місяць, і наші небораки рушили. Довгенько йшли вони за Марком, продираючись гущиною, а там, вибравшись на високу гору, вийшли на битий шлях, що пролягав проміж густого лісу.

— Ну, теперечки, пани-молодці, — одказав Марко, зупиняючи їх, — ляцький день, а ніч наша: коли спіткаємо на дорозі дряпіжників, то не будемо утікать, а будемо битись. Огледіть лишень вашу броню і позаряджайте гвинтівки і пістолі...

Згодом, пройшовши кілька гонів, почули вони позад себе гомін і тупотню. Козаки зійшли з шляху і засіли в кущах. Незабаром побачили вони чималу юрбу: деякі їхали верхи, а другі йшли піші, в свитках і високих смушевих шапках. По гомону і одежі зараз пізнали вони, що се не чужі, а свої і, мабуть, простують туди ж, куди й вони. Барило пугукнув, і юрба зупинилась, деякі вхопились за мушкети, а другі за шаблі і стали напоготові, а козак, що їхав попереду на доброму коні, на той оклик теж пугукнув. Зараз видко було, що бувалий козак і знав звичай запорозький.

— Не лякайтесь, хлопці, — озвався Барило, підходячи до юрби, — і ми такі ж, як і ви... Куди йдете?

— На Гадючий, чи то б на Зміїний острів, — озвалось бурлацтво, — до Кривоноса.

— Та й ми туди ж; а багацько вас?

— Двадцяттеро і один, та ще стільки у другій ватазі, що пішла попереду.

Сіроми наші зблизились і привітали один одного.

— Здоров був, Барило, — озвався передовий вершень, — протягуючи до його руку.

— Гнида! — скрикнув Барило. — Чи се ж ти, мій голубе? Була ж така чутка у нас у коші, що тебе забили ляхи на Стариці?

— Ні, як бачиш, помилував господь. Ми з Гунею після побиванок на Стариці помандрували у Московщину і до якого часу там вештались, а теперечки знов до вас прийшли, знов почастиєм ляхів!

Наші козаки змішались з бурлацтвом і пішли по дорозі.

— Відкіля ж ви теперечки? — спитав Барило Гниду з Прилуччини, — одказав старий.

Що ж тамечки у вас діється?

— Хвалити господа, усе благополучно!.. Учора Бубнівський протопоп Світ привів чимале військо, і старий Гуня з ним, дак які не повтікали ляхи, то усіх забили на макуху, а мнихів домініканів, що осадились у Густинським монастирі, до одного вилушили. Теперечки іду, щоб порадитися з Кривоносом.

— Не зустрівалися з вами ляхи?

— Увечері вже, як вийшли з гаю, де спочивали, стріли п'ятох жовнірів, трьох же вклали, а двоє втекло.

Сьогодні буде чим порадувати Єремію! Запінити він з серця свою руду бороду, бо й ми йому багацько наробили...

— Не то ще буде. Заллемо ми й йому самому гарячого сала за шкуру!

Як отак розмовляли, почули десь далеко стрільбу.

— Чи не наші бурлаки б'ються? — озвався Гнида, прислухаючись.

Стрільба ставала частіша, почувся і гомін, і усе зближалось до їх, а там разом замовкло і затихло. Барило метнувся по дорозі, щоб довідатися, що там діялось, а тим часом ватага потроху подвигалась. Згодом повернувся Барило.

— Постривайте, хлопці, — прошепотів він, — жовнірів іде чимала купа!.. Не розгледів добре, а здається, кілька чоловіка наших ведуть на арканах!

Марко зупинив юрбу.

— Ховайтесь у кущі. по обох боках шляху, — казав він, розділяючи ватагу, — а кінні їдьте собі назад, щоб вас не вздріли ляхи; а як крикну, разом виходьте — піші з лісу, а кінні поспішайте назустріч ляхам і лупіть дряпників!

Духом піші поховались у кущах, а кінні, од'їхавши з півгонів, на повороті шляху зупинились, а тим часом і ляхи стали зближатися. Попереду їхав пан хорунжий, а за ним жовніри вели на арканах чоловіка з вісім бурлаків; потомлені і голодні собаки бігли за кінями, висолопивши язика. Тільки зрівнялись вони з засадою, як вихопився з кущів Марко і гукнув молодецьким покриком. Прожогом вискочили козаки і поперли на ляхів; хто

рубав, хто стріляв, а хто й просто давав добрих стусанів у печінки... Перелякані жовніри несподіваним нападком хапались за палаші, за пістолі, деякі дали драпака, а тут їм назустріч і кінні наскочили... Незчулись ляхи, як їх чоловіка з двадцять на місці уклали; небагацько з них прудко пробилась і втекли. Се були ті самі жовніри, що шукали і гнались за нашими небораками та й знайшли-таки їх собі на лихо... Зараз порозтинали вірвовки, що були пов'язані бурлаки, так як роздивились, і пізнали своїх...

— Бач, так я й думав, — сказав Гнида, — що вас, дурнів, спіткали ляхи!

— Та нас же, — одказували вони, чухаючи потилицю, — застукали тамечки біля березового хреста, де казали подождать вас...

— Хіба ж нікуди було гаразд сховатися?

— Та ми гаразд-таки й сховались, — озвався один із ватаги, — так послули ж, а тут де не взялась бісова собачня, донюхалась і загавкотіла, а яропужа шляхта набігла, деяких повбивали, а нас оце, як бачите, на арканах повели. Хотіли були й нас порізати, так хорунжий і каже: «Оведемо сих до князя Єремії і скажемо, що се ті самі харцизи, що пана Щуку і патера позабивали».

— А бодай вас, дурнів!.. Чого ж стоїте як телепні, — примнув Гнида, — забирайте броню у забитих ляхів, та й рушаймо, бо як опізнимось, то не знайдем і човнів, ні на чім буде і на той бік острова переплуть.

Бурлаки метнулись до забитих ляхів і вибирали собі броню, а Барило дорізував тих, що ще хрипіли, приговоруючи: «В своїй хаті і скипка б'є!»

Дійшовши до березового хреста, побачили вони: де не-де попростягались на шляху шість трупів бурлак...

— Бачу, не всіх дурнів порізали, — сказав Гнида, скинувши оком на забитих, — теперечки, мабуть, де-небудь з переляку так поховались, що й з собаками їх не знайдеш.

Од хреста продирались уже сіроми густим лісом. Марко йшов попереду, приглядаючись ік деревам: то простує до дуба, на котрім понаносили гнізда гайворонка, то поверне, дійшовши до трухлявого пня; а тим часом козаки гукали, скликаючи товаришів, що позабігали од ляхів. З переогодом, як пройшли вони з півмилі, на той гомін стали б'дкликатися втікачі, як жаби з болота, аж поки не зійшлися до купи.

На світ займалось, як вони, спутившись з кручі, опинились біля Сульського залива, що оточує Зміїний острів. Посередині того залива було плесо, а з берега позаростало очеретом, рогозом і оситнягом. По той бік залива підіймалась висока гора, вкрита одвічним лісом, і, скільки оком кинуть, мріла темною полозою між густою заростю чагарника. По сім боці залива понад самим берегом простяглась доріжка, котрою стрічкою сунулись козаки піші і кінні, а за ними, за кожною ватагою, везли на підводах мішки з борошном, сухарями, різаних кабанів і другу харч і гнали скотину на те ж. Тихенько по двигались ватаги доріжкою, не чутко було ні гомону, не бряжчала й броня; неначе чорні хмари перед бурею, сунулись вони й збивались до купи...

Отак дійшли вони до перевозу, де завширшки залива було широке плесо. Кінні козаки переходили уплав, а піших і запаси перевозили лоцмани на човнах і каюках. По той бік перевозу, на острові, виднілись розкати і редути, насипані під горою по обох боках дороги. Марко, зупинившись біля перевозу, обернувся до товариства.

— Прощайте, пани-молодці, — стиха промовив він, — помагай вам біг; теперечки і без мене втрапите до Кривоноса.

— Куди ж се ти, Марку? — запитали козаки. — Не покидай нас, зостанься з нами!..

— Не можна, товариші, треба ще й другим деякої помочі дати, треба й до князя Єремії навідатись... Прощайте!..

З останнім словом Марко повернув у гущину і щез за кущами...

Довгенько-таки простояли наші сіроми біля перевозу, вже сонечко зійшло, вже і поснідали, чим знайшлося, поки дійшла до їх черга переправляться. Перепливши на той бік, аж здивувались вони; побачивши таку силу народу. Скрізь, де вони не проходили, під кожним деревом, кущем кишіло людом. На гіллях висіли обідрані волів і баранячі туші, різали м'ясо і клали в казани; попід горою повикопувані були печі: де замішували тісто, а де печений хліб шматували на сухарі і розкладавали на ряднах сушити. Інші збились біля кузень, лагодили броню, гострили шаблі, насаджували на списи ратища і виливали кулі. Були там молодіці і дівчата: деякі порались біля печей і кабиць, а другі шили козакам сорочки і одержу та зшивали лантухи на сухарі. Де-не-де співали кобзарі про

Вінцеслава, що нагнав жидів у Польщу, та малого Гирея... Місцями вивішували на списках свитки і запрошували прибулих козаків поснідати. На прогалинах вигравали скрипиці і сопілки, торохтів бубон, і козацтво, ударивши лихом об землю, садило гайдука і вибивало тропак: Вешталась тут попи й дяки, що покидали свої парафії, втікаючи од дряпіжних ксьондзів; були й крамарі, цехові, чумаки і запорожчики в червоних жупанах і кабардинках; не було тільки панів, бо тоді ще на Україні не було й чутки про них.

Пройшовши кілька гонів, Кобза став розпитувати, де Кривоносів курінь?

— Аж там, на самім кінці острова, — одказували люди, усміхаючись, — де печері, тамечки осадився він із своїми вовгурянцями та й глита ляхів, неначе той змії, що колись тутечки ховався та людей їв.

— Та кумедно ж і грається він з ляхами, — додавали другі, — неначе кіт з мишею.

— Хто ж тут у вас порядкує! — спитав Кобза.

— Нема ще нікого, — загомоніли козаки. — Кривоніс прийма до свого загону тільки богатирів, дак отсе теперечки збираємось обрать собі свого ватажка, так нема ж у нас на приміті такого, як би нам треба.

— Дурний, бачу, ваш Кривоніс, — озвався Барило, — навіщо теперечки богатирів? — куля й вола повалить!

— Та вже ж його не навчиш, — бубоніли люди, — зазятий-таки він з біса чолов'яга.

Розпитавши дорогу, наші козаки, а за ними і другі, рушили до Кривоноса протоптаною стежкою...

XII

В найдальшій куті острова висока гора шпилем подралась до неба, а з того шпиля видко було Лубни і Київський шлях, що по той бік Сули простягся ік замку князя Вишневецького. У сій-то горі з-під кручі, неначе скаля, витріщились кілька печер, де колись, як розказують старі люди, ховався страшений змії. Од сих печер полозо розляглась чимала поляна, оточена лісом і густою заростю чагарника, а там знов круто спускалась гора і обривистим берегом оточувала широке плесо і байрак. На сій-то поляні розташувався Кривоніс із своїм загonom. Отаманів курінь стояв посередині, а наоколо

містились, де припало, вовгурянці: хто збудував собі з лободи та з нехворощі халабудку, хто нап'яв на ратище кирею або свитину, а деякі, неначе звир'я, визирали з печер. Недалечко од куреня стриміли понаставлювані палі з залізними списками і шибениці. Більш, може, як двадцять чоловіка ляхів сиділо на тих списках, а деякі, зачеплені крюком за ребро, мотались на шибеницях. Всі вони були ще живі і в нестерпучих муках стогнали й кричали, благаючи, щоб їх дорізали, добили і збавили од лютих мук. Страшно розносився той галас по гаю і одкликався наоколо луною. На деревах теж висіло кілька трупів, неначе волові туші, обідраних ляхів; де з яких з живих здирали ще шкуру, і тими шкурами вовгурянці вкривали отаманів курінь і свої халабудки, щоб заборонитися від дощу.

Кривоніс сидів біля свого куреня, підкорючивши ноги, смоктав люльку і втішався, дивлячись на муки ляхів... Був з нього козарлюга забісований. Глибоко позападали у лоб його очі і хижо, нечоловічим поглядом визирали з ямок. Довгий, кістлявий ніс його якось погнуло набік, в бороду, і широку челюсть виперло наперед. Непідголене і розпатлане волосся, жорстке, як кнуряча щетина, стриміло догори і закривало лоб і товсту шию. Широкі плечі, високі груди виявляли в йому велику силу; з себе був високий, кістлявий, мов виплавлений з самого чавуну. Одягнутий він був як і прості козаки, тільки в жовтих чоботях на срібних підковах, мабуть, стягнутих з замордованого ляха.

Кожний з загону Кривоноса, що порались біля ляхів і швендяли по поляні, був з себе теж високий, гладкий, мордатий, вусатий і хижо виглядував спідлоб'я; видно було, що кожного прийняли до гурту з проби і недарма прозивались вони вовгурянцями...

Було ще рано, а народу вже чимало-таки зібралось біля Кривоносового куреня; не забарились і наші сіроми. Аж на виду змінились вони, глянувши на муки ляхів і почувши їхній галас. Хоч скривдили ляхи український люд і напоїли їх нестерпучою, однак не втішались вони муками своїх ворогів, бо ще не загубили свого серця і не втратили жалю до ближнього, як дряпіжні ляхи і патери, що мордували неповинних собі на втіху і на зміну віри...

— Здоров був, пане отамане! — поважно промовив Барило, підходячи до Кривоноса, а за ним і вся ватага обізвалась і, знявши шапки, вклонилась отаманові.

— Спасибі, пани-молодці, — прогугнів Кривоніс, глянувши спідлоб'я на козаків, — а чого вам треба?

— Та того ж, чого й тобі, — одказав Барило, — позбавиться од яропужих ляхів, і заборонить святу віру, і наше життя, і наші козацькі вольності.

— Добре, пани-молодці, добре; спробуйте ж, чи є у вас сила заборонить те, що кажете... Обнесіть оці каменюки, — Кривоніс показав на два каменя, обв'язані вірвками, щоб латвій було їх захопити, — так коли хто з вас обнесе їх тричі кругом куреня...

— Чули вже ми про сі каменюки, — перехопив Барило, — нічого розказувать, нічого вже і увереджуваться. Так вибирають не людей, а волів, бач, який більш потягне, той і дорожчий.

— Батька свого навчи... — прошепотів Кривоніс, наспившись.

— З того часу, як вигадали рушницю і пістоль, — казав Барило, — той став моцніший, хто не схибить, стріляючи, а коли він ще розумний, то сховає тебе у кишеню, дарма що ти уродився такий запеклий і здоровий козарлюга. Ось подивись лишень, як у нас січовики стріляють!

Барило вихопив із-за пояса пістоль, навів на ляха, що од мук корчився на палі, випалив — і лях схилився набік, а з-поміж очей задзюрчала кров...

— Що ти зробив, необачний?! — скрикнув Кривоніс, скопившись. — Чи ти знаєш, що він у мене сидів уже з тиждень на палі, я б йому ще на кілька день протяг мук...

Як тиждень сидів, — перехопив Барило, — то пора йому вже і вмерти!.. Буде з ляха і того, коли він відкидає ноги!..

— Чого б ще й бажать! — зареготавшись, озвались деякі.

— Так, бачу, вам, іродам, жаль ляхів?! — гримнув Кривоніс, підступаючи до Барила...

— Нехай вони до твого кривого носа поприлипають! — одказав Барило, узявшись за пістоль. — Та не дуже, отамане, й гримай; не за тим мене з Січі сюди прислали, щоб корить ляхами, а щоб помогти вам, дурням, їх лущить...

Кривоніс, побачивши, що січовик не дуже його злякався, та й завзятий-таки, бо вже й за пістоль хапається, одійшов од його. Далі з перегодом озирнувся на козаків і вже без св'ярки промовив:

— Ось що приходитьсь, пани-молодці: мені треба не

розумних, а дужих!.. Мабуть, між вами нема й одного такого, щоб не то що обніс каменюки круг куреня, а й з місця їх не зворухне?

— Чом, нема, — озвався Кобза, — може, й такий знайдеться, що й обнесе, і занесе твої каменюки.

— Чи не ти той, що занесеш? — спитав Кривоніс, глянувши на Кобзу.

— Може, й той!

— Спробуй, побачимо!

Тим часом на той гомін повилазили з своїх нор і халабудок вовгурянці, і чимала їх купа зблизилась до куреня, деякі посідали, а другі попростягались черевом на траві, мов ті кабани, і палили люльки. Кобза підійшов до каменюк, огледів, позамотував руки у вірвовки і твердим поступом поніс каміння. Обніс круг куреня раз, вдруге і втретє...

— Глянь, глянь, — загомоніли вовгурянці, — не взяв його кат, добре пре!.. Послав нам господь товариша, — гукали деякі і з радощів аж посхоплювались.

Не зупинявся Кобза од сього покрику, і ще тричі обніс каміння круг куреня.

— І мені господь послав побратима, — загугнув Кривоніс, підходячи до Кобзи, — коли ти такий удався, дак побратаємось. Кажі, як ти прозиваєшся?

— Павлом та ще й Кобзою, — додав Кобза, трохи зупинившись...

— Хто ж се тобі таке прізвище приложив?

— Запорожці...

— Яка ж з тебе кобза! Та й не Павлом тебе звать, ти будеш у нас Павлюгою прозиваться... Правда, пани-товарищі? — Кривоніс скинув оком на своїх вовгурянців.

— Правда, пане отамане, так, так, — загукали вовгурянці, — нехай буде Павлюга, Павлюга!..

— Потривай, пане отамане, — одказав Кобза, пильно глянувши на Кривоніса, — тоді ми з тобою побратаємось і я пристану до тебе, як ти усіх нас приймеш до свого загону.

— Вибачай, козаче, не то для тебе, і задля рідного батька не зміню своєї регули.

— Як не зміниш, так і не треба, — одрізав Барило, — він і у нас буде Павлюгою. А що, хлопці, так обираєте його на ватажка? — скрикнув він, озирнувшись до свого товариства...

— Так, так, — гукнули козаки, — нехай буде нашим отаманом! Нехай буде Павлюгою!..

— От і добре, нехай буде по-вашому, — загугнув Кривоніс, — теперечки вже не обридатимуть мені, щоб приймав до свого загону; буде до кого приставать, буде кому і люді той збить до купи, що вештається по острову, неначе отара без вівчаря... Однак, козаче, — Кривоніс зблився до Павлюги (так будемо теперечки його звать), — усе ж таки ми зостанемося побратимами і заприсягнемся перед господом не вложити в піхву наших шабель і не покинуть списів, поки не викореним на Україні усіх ляхів і ксьондзів!

— Та вже ж, бач, — одказав Павлюга, — не з тим і узялись за шаблі, щоб, тее, укладувать, і коли господь поможе, то й викореним.

Аж ось, як так вони розмовляли, огласився галас по поляні:

— Ляхів ведуть! Ляхів ведуть!

І вовгурянці купами поперли назустріч козакам, що вели на арканах, з скрученими назад руками, кілька чоловіка ляхів.

Була се невеличка ватага козаків, що шасталась і пильнувала побіля Київського шляху і захоплювала по дорозі тих нещасливих, що їхали до князя Вишневецького.

На таку звістку Кривоніс витріщився на ляхів; баньки його забігали і зблищали, як у гадюки, рот судорогою розвело, і зуби, рідкі і гострі, як у щуки, вищирились і заскреготіли...

Попереду вели високого і товстого ляха, мабуть, значного пана, бо був добре убраний, у блакитному кунтуші, підперезаний шалевим поясом, а за ним ще чотирьох.

Позад ішло кілька чоловіка незв'язаних і за ними шляхтянка у шушоні з дитинкою на руках. Бідолахи, озирнувшись на мучеників, що сиділи на палях і мотались на шибеницях, звели очі на небо і звисили свої голови на груди; побачили, яка доля їх чекала...

— Здорові були, панове, як ся маєте? — зареготавшись, скрикнув до їх Кривоніс, як вони зблизились до куреня.

Ні один з ляхів не підняв голови, щоб глянуть на Кривоніса, і мовчки стояли перед отаманом.

— Чого ж се так замислились, чого зажурились?.. Подивіться лишень на своїх родаків, — казав Кривоніс, показуючи на мучеників, — бачите, який ми їм бенкет

завдали?.. Нехай би отак глянули на їх і ваші круленята та патери, побачили б вони, іроди, що наробили... Не хотіли, гемони, мати нас за братів, нехай же теперечки мають нас за ворогів. Може, ви думаєте, що тільки ваш кровопийця князь Єрема вміє мордувати людей? Я його самого навчу ще краще катувати: у його наші сіроми сидять на палях тільки по три дні, а у мене і більш тижня! Та постривайте, ми й до його доберемось, не мине він моїх рук, по краплі виточу з його диявольську кров, живого з'їдять черви...

— Ажеш, хлоп, схизматик, — сміло одказав лях у блакитному кунтуші, — не народився ще той чоловік, щоб наложив руку на князя Єремію... Постривайте, не мине і трьох день, як він сам перевішає вас, неначе псів, і розтикає ваші голови по перехрестках!.. Не сьогодні-завтра прийде до князя з Волині три тисячі кварцяного війська... О, тоді...

Кривоніс не стерпів такої відповіді. Мов вовк на ягницю, кинувся він на ляха і чим здужав ударив його по щоці. Лях, мов неживий, бебехнувся об землю, з рота і носа потекла кров...

— Отамане, — гримнув Павлюга, — нечесно бити зв'язаного чоловіка!

— Нечесно і заступатися за яропужих ляхів! — загугнів Кривоніс, хижо озираючись.

— Не за ляхів заступаюсь, а за лицарську регулу!

— Бачу, про його вона не писана! — додав Барило.

— Нахаркати на ту регулу, котру запровадили у нас ті анахтемські католики, що віддають божі церкви жидам на оренду, зневажають присягою, що клялися на хресті і святому євангелії!.. Наша регула теперечки — око за око, зуб за зуб, кров за кров, мука за муку!.. Еге!..

Кривоніс одвернувся до своїх вовгурянців і грізно додав: — Як опам'ятається, зідрать з його шкуру: гладкий, буде чим курінь укрить... Сих трьох на палі, а сього сучорлявого на крюк, він довше висітиме.

Потім, глянувши на тих, що були не зв'язані, спитав:

— А се що за люди?

— Се наші небораки, лакизи, що з панями їхали, —

одказали вовгурянці...

— Так приставайте ж, хлопці, до сього отамана, —

Кривоніс показав на Павлюгу, — і лущить ляхів; напийтесь на здоров'я тією помстою, як у спасівку насищають

жадобу з холодного родника...

— Спасибі тобі, отамане, за твою ласку, — одказали лакизи, вклонившись Кривоносові.

— А се що за вельможна пані з чортеням на руках? — запитав Кривоніс, глянувши на шляхтянку.

— Теж нечиста мати несла до Вишневецького, — загомоніли деякі з вовгурянців, — тамечки її чоловік жовнірує у князя Єремії.

— І, мабуть, мордує наших братів і висмоктує з їх останню кров! — Кривоніс хижо скинув очима на дитинку. — Бач, яке маленьке, у пелюшках ще, а вже воно найстарше, бо ляцького роду, круленя собі, матері його сто чортів у живіт, а як виросте, бісеня, то й буде нас нівечить і питу нашу кров... бодай воно не дїждало! — З останнім словом Кривоніс вихопив з рук матері дитину і вдарив її головою об камінь. Череп розлетівся на дрібні шматочки і забризкав кров'ю і мізком матер і тих козаків, що стояли наоколо... Шляхтянка скрикнула, підняла руки до неба і, як нежива, вдарилась об землю. Усі з жахом одступили назад і хутко стряхували з себе шматки одягу і черепа, неначе огневі іскри, щоб вони не спалили одягу.

— Прив'яжіть лишень сучку до стовпа, — прогугнів Кривоніс до своїх вовгурянців. — Чим вигодовувать п'явку, щоб висмоктувала з нас кров, нехай годує комарів, поки сама з голоду не одубіє...

— Ти і потягли небогу...

— Що ти робиш, пане отамане, — загомоніли Барило, Павлюга і деякі з козаків, — побійся бога!..

— Ляхам своїм коханим розкажуть, а не мені! — гримнув Кривоніс, визвірившись. — Се ж вони самі наварили собі кулешу, нехай же теперечки і тріскають, поки не луснуть!..

— Ходім звідси, хлопці, — озвався в юрбі Барило, — як бачите, нічого нам тутечки робить!.. Мабуть, і той змій, що колись у сих печерах жив, не лютував так, як сей котолуп лютує.

— Ходімо, ходімо, — гомоніли козаки, рушаючи, — на одну б його гілляку з Єремою!

Гнида зупинив ватагу.

— Постривайте, люди добрі, — сказав він, — поки я пораджуся з Кривоносом об мойому ділі, може, і вам доведеться вкинути розумне слово і дати пораду.

— Радься, радься, — загомоніли козаки, — тільки швидше, бо вже нам обридло дивитися на сього ірода.

Гнида підійшов до Кривоноса і так почав:

— Старий Гуня доброго тобі здоров'я зичить, а Бубнівський протопоп Світ посила своє благословеніє і наказує тобі, щоб ти був лицарем, а не катюгою...

— Нехай він батькові своєму лисому наказує, — перехопив Кривоніс, насупившись, — або своїм бурсакам, а не мені. Кажі, чого їм од мене треба?

— Старий Гуня і Світ зібрали в Прилуччині чимале військо і наміряються поперти на князя Єрему: дак отсе, бач, прислали мене до тебе порадитись, як би нам разом застукать іродового сина.

— Спасибі тобі за сю звістку... Давно вже пора угамувать гаспида!

— Так кажи: як, коли і де нам зібратись? Чи нам до тебе прийти, чи ти до нас пристанеш, чи, може, з обох боків його обійти.

Кривоніс на таке запитання не знав, що й казати, і стояв, як телепень, чухаючи потилицю; далі, надумавшись, прогунів:

— Як Павлюга зіб'є до купи увесь той люд, що зібрався на острові, тоді вчинимо раду і дамо тобі відповідь... Чи чуєш, побратиме, що я кажу? — додав Кривоніс, озирнувшись до Павлюги.

— Чую, — одказав Павлюга.

— Так роби ж, що треба, наwerbуй собі загін, нехай тобі господь помагає, а як наwerbуєш, дай мені звістку...

Сіроми наші попрощавшись із Кривоносом, метнулись від його, якомога, щоб не бачить, як мордуватимуть тих ляхів, що привели, бо поки Гнида радився, лях у блакитному жупані опам'ятався, і вже потягли його на дуба, а других повели насаджувать на палі... Голосно огласився гай галасом нових мучеників: особливо кричав товстий лях, з котрого здирали шкуру: проклинав він і козаків, і патерів, проклинав і той день, що народився, проклинав і самого папіжа...

Байки

КУРИ ТА СОБАКА

У якогось вельможного пана Кури збунтувались, Розкудкудахтались, розлютувались, Дарма що Кури, а такий гармидер підняли, Що трохи курника упень не рознесли.

На ту добу де не взялась Собака, Дворовая, не то що гультіпака, Сміленько підбігла до дверей І так загавкала на Курей:

— Тю, дурні!.. Чи ви казались?

Чого це так ви розбісились?..

Невдячні!.. Чи ще мало пан печеться

Об любеньких своїх Курах?

Він, як риба об лід, б'ється,

Щоб ви тихенько куняли по кутках.

Чого вам треба, оглашеним,

Чого бракує навіженним?

Вам курник збудували і сідала зробили,

Щоб вас тхори не їли, не губили,

По мірці в день проса висипають,

Повнісіньке корито води наливають,

А тільки завокала курочка яка,

То зараз і ячка підкладають:

Бо у пана, бач, думонька така,

Щоб курячий ваш рід плодився,

Благоденствував і веселився!.. —

Рябко хотів був ще брехати,

Курам тим дещо доказати,

Як Кури усею громадою загомніли,

Заверещали і заголосили:

— А щоб вам благоденствіє таке

До віку вічного було,

Тоді б побачили, яке

Нас горе опдело!..

Щодня десятками в поварню забирають,
Панам на обід, на вечерю приправляють.

І ріжуть, і скубують.

І варять, і печуть.

Та нехай би тільки панам,

А то і всім чортам!..

А дворня хіба не ласа

До курячого м'яса?

А ви, рябки,

Не гризете наші кістки?..

Так коли нас бережуть,

Годують і стережуть.

Та для тієї тільки справи,

Щоб ми смачніш були в потраві!

Та нехай би вже хоч мовчали

І байками нас не уещали,

А то ще туману у вічі напускають

І тим благоденством докоряють!..

На відповідь таку Рябко не став уже брехати,

Та, правду кажучи, нічого було й казати,

І тільки прогарчав:

— Які тепереньки чудні Кури стали

— Бач, чого схотілось, щоб їсти їх
перестали!

ЧОЛОВІК ТА ЖИТО

Чоловік в годину щасливу

Засіяв Житом ниву.

Незабаром зима приспіла

І білою пеленою те Жито вкрила.

Весною сонечко пригріло,

Тепленькими дощами змочило...

І Жито піднялось,

Заколосилось, розрослося.

Зжав Чоловік своє Жито і в копи

зложив,

Швиденько обмолотив,

Провіяв та й на віз

І на торг повіз.

— Скажи мені, — спитав Чоловік, — чого се
ти ридаєш?

Хіба не знаєш? —
Жито йому в одвіт:

— Того, що не дають мені і на світі пожить:

Не вспіло я в колосі засушитися,

В скирти зложиться,

Як вже мене ціпами облупили,

В мішки вложили

І на базар везуть...

А там змелють, спечуть

Та й згамкають... — І сльози

Посипались по дорозі,

Як просо з дірявої торбинки.

— Не продавай, — каже Жито, — мене, сиротинки.

Весною в великій пригоді тобі стану,

Нагодую тебе і грошенят достану. —

Чоловік, хоч і не із тих, щоб Жито потурать,

Він знав, на те воно й Жито, щоб його продавать;

Та на віку сам добре з лихом знався,

Так і від других бідолах не цурався.

— Не плач, — каже, — а слухай, що я тобі скажу:

Волів продам, свитину заложу,

Втричі дорожче дам,

За що продам,

А ік великоднім святкам

Назад тебе візьму до себе,

Щоб тільки ти не плакало на мене.

Щоб байку сю розібрати,

Треба дещо розказати.

Восени, як люди хлібець позбирають,

То подать зараз з них і виправляють.

Що є, те збірщики й гребуть,

І луплять, і деруть...

От сердеги не що, як Жито, на продаж і везуть...

За що продав, аби продати,

Подушне, земщину віддати

І збути лютюю напасть.

«Може, — думає, — біг дасть,

Сим Житом, що припасаю,

Прохарчуюся до нового урожаю».

Чоловік, як одно лихо з пліч збуває,

— Про друге й не згадає.

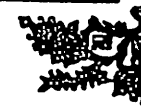
А буває,

Як з печі-ввірветься, сього і не гадали:

Москалів на постій пригнали,

В гамазеї усхло чимало,
Дві мірки дав, так мало:
Ще давай «общественне», кажуть
(По губах, бачите, нас мажуть).
Не тоне, не горить ні від якої напасті,
Тільки хіба й можна що вкрасти...
А там відсипного пану,
Чим бог послав — отаману,
Дещо кури поклювали,
Розсипали, попсували,
Мишам на долю теж досталось...
Зирк! і в закромі нічого не зосталось.
Не минула ще й зима,
А хліба вже нема!
А тут на лихо ще й Жито дорожче стало,
Нема хліба, і в капшучі дуже мало...
От чоловік свитину заставляє, волів продає,
А втричі за те Жито дає,
Що продав восени.
Люди добрі! Глядіть —
Копійчину про запас бережіть,
Бо на світі так буває,
Заплаче худоба, то й хазяїн ридає.

Україна

УРИВОК З ВІРША-ПОСВЯТИ

Була гарна наша Мати,
Значна, сановита,
Синім небом завітчалась,
З степу сукню мала,
Лісами вбиралась
І стьожкою блакитною
В коси Дніпр влітала.
Була гарна наша Мати,
Пишна, величава,
В Случі оченьки вмивала,
В Чорнім морі ніжки,
І від Дону до Карпата
Слала собі ліжко...

.....

Рассказы из крестьянского быта малороссиян

ИЗВОРОТАЛИВЫЙ МАЛОРОСС

Дурний як ворона,
а хитрий як чорт
(Пословица)

В 18... году случилось мне проезжать недалеко от деревни старого моего сослуживца А...о, с которым я, из-за школьной скамьи, почти в одно время определился в Н... полк. Он был в отставке, недавно женился, и, как говорили, на прехорошенькой, так что я никак не мог отказать себе в удовольствии увидеть старого моего товарища и друга и полюбоваться его житьем-бытьем.

Подъезжая к его деревне, я был восхищен прелестью местоположения. По широкой ярко-зеленой долине, усыпанной купами деревьев и кустарником верболоза, живописно вилась река Ворскла, образуя множество островков и заливов. На высокой горе красовался англо-готической архитектуры дом, с флигелями и другими хозяйственными постройками. Все эти здания обрисовывались на темном фоне вековых деревьев обширного сада, который раскидывался на далекое пространство. В стороне сквозь плакучие ивы мелькали беленькие хаты поселян, с левыми, живописными своєю неподдельною простотою, а у самой подошвы горы отражалось в прозрачной реке огромное здание, построенное во вкусе замков феодальных времен.

— Что это за строение? — спросил я у ямщика.

— Такая винокурня, — отвечал он, — в которой сахар делают.

А...о очень мне обрадовался и представил своей жене, обворожительной брюнетке большого роста, роскошной, в полном цвете молодости и красоты.

За обедом разговор наш очень оживился. Мы от души

смеялись, вспоминая минувшие радости и даже горе, А...о очень развеселился. После обеда мы перешли на балкон.

— Как я вам признательна за ваше посещение, — сказала мне Надежда Сергеевна (так звали жену А...о): — Вы развеселили моего Вольдемара. Не поверите, в каком он постоянно дурном расположении духа.

— Странно... Какая же тому причина? — спросил я, взглянув на моего товарища.

— Хозяйство, — продолжала Надежда Сергеевна. — Всякая мелочь его тревожит, выводит из терпения, в особенности — сахарный завод... Ох, уж этот мне сахар! — проговорила она, надув губки. — Надоед, как горькая редька.

— Непростительно! — сказал я тоном строгого судьи, обращаясь к А...о. — Ты не понимаешь своего счастья. Что тебе недостает?... Молод, здоров, богат, а подружка! — Я с восторгом взглянул на хозяйку.

— Ты не знаешь жалкого нашего хозяйства и беспутных наших крестьян, — с желчью отвечал он. — Они ангелы выведут из терпения! — На лице А...о выразилась страшная досада.

Чтобы рассеять неприятное впечатление, произведенное началом нашего разговора, я завел речь о сахароварении. А...о, севший, как говорится, на своего конька, говорил с одушевлением и обещал мне, когда спадет жар, показать свой завод.

В седьмом часу мы отправились. Дорогою А...о рассказывал мне историю о своем сахарном заводе, о неудачах, выкатках, и в будущем возлагал все свои надежды на перешнего сахаровара, по его словам, человека деятельного, знающего и очень усердного.

— За то же, — заключил он, — и не жалуют его мои крестьяне, и на каждом шагу стараются ему вредить. В это время исправляли завод и делали разные переделки — по указанию нового сахаровара. При нашем приближении он выбежал к нам навстречу и, отвесив глубокий поклон, вытянулся в струнку.

Недружелюбность сахаровара была не очень благообразна: из-за его словатому, изрытому оспою лицу его придавали еще более неприятное выражение черные плутоватые глаза, прикрытые густыми, сросшимися бровями. Прическа с длинными висками, завитыми в букли, и изысканный его костюм обличали в нем деревенского льва,

опаснейшего из всех, какие только водятся в захолустьях непорочной Малороссии. На нем был казинетовый франтовской сюртук, с талиєю чуть не на затылке; шея туго стягивалась красным платком с голубыми мушками, полисоны манишки досягали до ушей, а нанковые, непомерной ширины, шаровары лимонного цвета ниспадали до земли, совершенно закрывая обувь и походя более на юбку, чем на штаны.

— Ну что, Федот Гордеевич, каково идут работы? — спросил А...о.

— Помилуйте-с, Владимир Иванович, — отвечал сахаровар, поднимая кверху глаза и тяжело вздыхая, — как работам идти с нашим народом! Все делается — как мокрое горит!

— Да что же смотрит управитель! — с досадою вскричал А...о. — Ведь я ему тысячу раз говорил, чтоб он взял их наконец в руки.

— Помилуйте-с, Владимир Иванович, Фоме Петровичу все трын-трава. Станешь ему говорить, а он махнет рукою да еще рассердится: «Полноте, — говорит, — вам вздор молоть; вы, — говорит, — только барина тревожите вашими сплетнями да доносами». А какие мои сплетни и доносы? Конечно, я не могу смолчать о беспорядках, потому что должен дать за них ответ перед богом и моим благодетелем.

— Нечего делать, — с гневом проговорил А...о, — а, кажется, придется нам расстаться с Фомою Петровичем.

— Вот хоть бы и теперь, — продолжал сахаровар с видом подобострастия, — возможно ли умолчать? Максим и Трофим закурили трубки; ну, долго ли, сохрани господи, до несчастья! А Филипп такие поделал бочки, что насквозь светят: этак, пожалуй, подмокнет сахар, и вместо барыша — одни убытки... Да еще не говори!.. Просто такие обиды от них претерпеваю за мое усердие; что, ей-богу, хоть бежать!

— Кажется, и мне самому придется бежать от этих мерзавцев. Видишь ли? — прибавил он, обращаясь ко мне, — вот наше хозяйство! Есть ли какая-нибудь возможность сохранить хорошее расположение духа?!

— Не принимай так близко к сердцу: везде люди как люди.

— Хорошо еще, что бог послал мне Федота Гордеевича. Рекомендую: золотой человек; без него, право, не знал бы, что и делать!

— Где обучался сахароварению? — спросил я Федота Гордеевича.

— На заводе князя Сангушки, — отвечал он, — два года-с был старшим помощником.

— А родом откуда?

— С Воыни.

— Католик?

— Сохрани господи! — вскричал сахаровар, как будто его шилом укололи. — Православный-с!

— Из духовного звания?!

— Дух... духовного, — отвечал, запинаясь, сахаровар.

— Напроказил? Вытурили из бурсы?

— Оклеветан-с, — со вздохом проговорил он. — Да-с, оклеветан-с, и сделался жертвою своей невинности.

Мы всходили на второй этаж, а Федот Гордеевич, идя за нами, продолжал оправдываться.

— Я маленький человек, — говорил он унылым голосом, — меня не трудно обидеть; но ежечасно благодарю моего создателя, что он не оставляет меня и подает мне силы соделаться достойным великодушия моих благодетелей.

Услужливость его и предупредительность были приятно несносны. Едва мы приближались к дверям, он кидался вперед и отворял их. Где встречалось затруднение вал леса, и, когда А...о опускал руку в карман, чтобы вынуть сигарочницу, он с необыкновенным проворством выхватывал из кармана серную спичку и подавал ее зажатую.

А...о очень был недоволен работами: сердился, бранил мастеровых и возвратился домой в дурном расположении. Надежда Сергеевна встретила нас на крыльце.

— Не трудно угадать, — сказала она, хмурясь, — что вы посещали сахарный завод. Ну, скажи, пожалуйста, на кого ты похож? Не можете ли вы, — продолжала она, обращаясь ко мне, — открыть причину нашего бедствия?

— Надежда Сергеевна потрепала мужа по щеке пухленькой своей ручкой.

— Не беспокойтесь, — отвечал я, — время все обнаружит.

Причина была очевидна. Но легковёрный А...о так был ослеплен своим сахароваром, что открывать ему

¹ На Воыни дворянство и однодворцы католического исповедания (прим. det.).

глаза — значило подливать масло в огонь и вконец испортить дело.

На третий день после моего приезда, как теперь помню, в воскресенье, хозяева мои, по деревенскому обычаю, отправились на покой прежде полуночи. Летняя ночь была обворожительна: полная луна обливала природу серебристым светом; мне не хотелось еще спать, и я пошел прогуляться по саду. Проходя по аллее, ближайшей к надворному строению, я вдруг услышал бречание гитары, и в то же время кто-то запел гнусливой фистулой: «Мазуречка панна». «А! серенада!» — подумал я и, пробравшись незаметно к решетке сада, прикрытой густыми кустами сирени, явственно видел, как сахаровар, вытягивая шею и страстно прижимая гитару к груди, распевал под окном, из которого выглядывало несколько головок кружевниц и коверщиц. Окончив пение, он подошел ближе, но робкие девушки попятились назад.

— Не бойтесь, мои чечёточки, — страстно проговорил он, — я не какой-нибудь мугирь и очень хорошо понимаю деликатное обхождение, а если я с такими поступками к вам обращаюсь, то не для какой-либо другой причины, как ради только того, чтобы осчастливить.

Вслед за монологом он быстро вскочил на завалинку и начал карабкаться в окно. Девушки толкали его в грудь и без церемонии били по роже.

— Гитара, гитара! — шептал он. — Гитару разобьете, сумасшедшие! — И все усиливался влезть в окно.

— Что вы беснуетесь? — раздался хриплый голос из комнаты.

Девушки мгновенно исчезли, и грозное лицо старухи выглянуло из окна.

Сахаровар остолбенел, как громом пораженный.

— Что это вы, Федот Гордеевич! — заорала старуха. — Зальете себе глаза да и басуете, как на аркане жеребец!

— Доброго вечера, Матрена Тарасьевна! — проговорил сконфуженный волокита, низко кланяясь.

— А вам спокойной ночи, Федот Гордеевич. Извольте отправляться!

— Не подумайте, Матрена Тарасьевна, что я не понимаю деликатного обхождения, — начал было сахаровар, но старуха сердито захлопнула окно, ворча:

— Наплевать мне на ваше деликатное обхождение!

— Обождите! скоро я вас всех к рукам приберу, —

бормотал с досадою сахаровар. — Экая невидаль! И без вас, плюгавки, обойдусь: пойду к своей Наталке! — Он надел набекрень картуз и нетвердым шагом отправился, брэнча на гитаре и напевая: «Мазуречка панна».

Прошла после этого неделя. Я каждый почти день собирался отправиться в путь, но, по убеждениям гостей-примных хозяев, оставался. Между тем Федот Гордеевич еще более овладел доверием А...о. Ему страшно хотелось занять место управителя, старика честного, дельного и прямотушного, с которым он вел открытую войну: доносам и наговорам не было конца. А...о, добрый, кроткий, с каждым днем более и более озлоблялся на управителя и на всех, так что поступками своими вполне оправдывал пословицу: «слабый хуже злого». Он постоянно был в раздраженном состоянии; прислуга не могла ни в чем ему угодить: наказания были часты и даже жестоки. Иногда и у Надежды Сергеевны глаза были красны от слез. Но больше всех обид и оскорблений приходилось на долю управителя. Вначале моего приезда с ним обращались довольно еще приветливо, и когда, бычало, он возвращался с работ, А...о сажал его и предлагал чашку чая, а теперь, едва он явится, как засыплет его выговорами, упреками. Старик выслушивает все терпеливо, стоя у порога, вздохнет и без оправданий выйдет из комнаты.

— Не огорчайтесь, Фома Петрович, — бывало, скажу ему, — перемелется мука будет!

— Бог с ним! — отвечал Фома Петрович, утирая слезы. — Если я Владимиру Ивановичу не угоден, я найду себе место: меня все знают. Но Владимир Иванович не найдет такого верного слуги, как я: Федотка-мошеник меня не заменит.

Я попробовал было образумить А...о, но он с досадою отвечал:

— Не верь этим мерзавцам: все они готовы Федота Гордеевича в ложке воды утопить; он у них — как бельмо на глазу!

Накануне моего отъезда, прогуливаясь с А...о, мы, по обыкновению, завернули на сахарный завод. На этот раз сахаровар нас не встретил, и А...о с недоумением проговорил:

— А где ж Федот Гордеевич? — Но он успокоился, когда, всходя на лестницу, услышал резкий его голос. Сахаровар, с пеною у рта, со сверкающими от злости

глазами, неистово метался со сжатыми кулаками и ругательствами на одного мужика и так увлекся гневом, что не заметил даже нашего прихода.

— Что это значит?! — вскричал встревоженный А...о.

— Помилуйте, Владимир Иванович! — завопил сахаровар, подавив мгновенно свой гнев и прикинувшись разобуженным. — За что я должен испивать такую горестную чашу?.. Разве за то, что усердие мое не имеет пределов в стремлении возблагодарить моего благодетеля! Заступитесь за меня, Владимир Иванович! Я — маленький человек, меня обидеть недолго!.. — Сахаровар заморгал и тер глаза кулаками, как будто утирал слезы.

— Кто осмелился обидеть вас? — вскричал А...о, грозно взглянув на толпу рабочих, стоявших недалеко.

— Владимир Иванович, он просто меня позорит всемирно и имеет даже покушение на мою честь. Мне теперь остается одно упование на моего благодетеля и пресвятую деву, заступницу страждущих и угнетенных.

У сахаровара действительно полились слезы, и он горько зарыдал.

Мягкосердечный А...о также готов был заплакать. Мы вошли в контору.

— Говорите же, Федот Гордеевич, — вскричал А...о с нетерпением и гневом, — кто вас оскорбил? Примерно взыщут!

— Не меня одного, Владимир Иванович, и на господу хулу гласит, и даже на моего благодетеля, — говорил сахаровар, всхлипывая и склонив на сторону голову. — Нечестивый Квач всенародно рассказывает, что он богу не верит, что вас, моего благодетеля, то есть барина своего, не боится и что, будто бы, его кобыла третьяка разумнее меня. — Сахаровар опять начал тереть глаза кулаками.

— Мерзавец, негодяй! — вскричал А...о в бешенстве. — Позовите эту каналью, вот я его! Ну, что теперь скажешь? — продолжал он, обратившись ко мне. — Божеское наказание, да и только!

— Разбери с терпением, — сказал я, — тут кроются плутни. Непонятно, отчего шутка Квача могла так сильно задеть твоего Федота Гордеевича.

Сахаровар с Квачем вошли в комнату. Жалок мне показался мужичок, тем более что сильный гнев барина не предвещал для него снисхождения; но меня изумило совершенное его спокойствие. На умном его лице

мелькнула даже улыбка удовольствия, как будто все сделалось по его желанию.

— Богохулец! бунтовщик! — закричал А...о, с ожесточением кидаясь к мужику. — Я тебя запорю! В Сибирь сошлю, мерзавца!

— Отчего ж и не сослать, если того стою! — отвечал Квач с невозмутимым хладнокровием.

— Как ты смел говорить, что богу не веришь?!

— Не богу, пане, а от чому: торік, на Паликопу, пішов я до мого кума, Кирика, у новому кожуху. Бачите, по нашому, мовляв: до святого духа держись кожуха, а по святім дусі — знов у кожусі.

— Не финти, рассказывай!

— От і пішов. Небо такє яснє. Як же набіжить хмарка, так собі й невеличка, як ушкварить дощ — зробив з мого кожуха шкурку. От уже з тії пори хоч який ясний день, то й не йму віри і коли одягаю новий кожух, то зверху натягаю свитку.

— Разумно, — отозвался я, — осторожность — дар мудрости.

— Хорошо, пусть будет так, — сказал А...о, умеря не сколько свой гнев. — Но ты говорил, что меня не боишься?

— А чого ж мені тебе боятися? — с удивлением отвечал Квач. — Панщину одробив, казенну подать оддав, а ти у нас не пан, а рідний батько. Пошли тобі господи всякого благополучія.

— Ну, ну, не об этом речь, — перебил А...о, видя, что тут от Квача взятки гладки, — а как ты осмелился рассказывать, что твоя кобыла разумнее Федота Гордеевича?

— Е, вже, пане, за це і ви не поспорите, — розумніша! Извольте видеть, Владимир Иванович, — завопил сахаровар, бледнея, — в вашем присутствии осмелился вообразить себе невозможно.

— Меня не проведешь, — отрывисто отвечал А...о. — Говори! — повелительно сказал он Квачу.

— Купив я у цигана кобилу третьяку, іще невук; задріг у перший раз і поїхав у Талалаевку, до свата. У водиній балці, переїжджаючи через перетичок, якось вона зуринилась та й загрузла. От я її добре шмагонував батогом, — вона так разом і винесла на той бік. Вертаюсь назад, оп'ять доїжджаю до перетичка... тільки що взявся

за батіг, а вона як стрибне, так і перескочила; така, бачите, розумна! А от сього ірода, — Квач указал на сахаровара, — тричі заставав з жінкою і бив, вражого сина, так усе грузне.

— Клевета! клевета! — завопил сахаровар, всплеснув руками. — Господи! Ты видишь мою невинность!..

Озадаченный А...о растерялся, не зная, кому верить, и вопросительно поглядывал на меня; а Квач, между тем, грозно наступал на своего противника и продолжал, повышая голос:

— Ты думаєш, що коли сахар вариш, то вже тобі є діло до усього солодкого... Зуськи! і у пана є панія, і він знає, що не до чмиги, коли хто тее... та зачне підслащувать!

— Твою жену зовут Наталкой? — спросил я Квача.

— Наталкою. А вы од кого знаете?

— Видел, как Федот Гордеевич ночью собирался к ней.

— Когда же это было?! — жалобно простонал сахаровар. — Не грешно ли и вам нападать на меня, маленького человека?

— В воскресенье... — забыл? — когда ты распевал «Мазуречку панну» и пьяный ломился в окно к кружевницам, да Матрена Тарасьевна тебе помешала?

— Именно! Последний раз в воскресенье его дубасил, — заметил Квач.

А...о наконец вышел из оцепенения и вступил в свои права.

— Так вот ты каков! — закричал он на Федота Гордеевича, топнув ногою. — Клевещешь, поносишь других, а сам первый коновод, запевало?

— Виноват, Владимир Иванович, — завопил сахаровар, кидаясь на колени. — Согрешил, окаянный, в первый и последний раз!

— Вон, мерзавец! Вон из деревни! Чтоб через час духу твоего здесь не было! — ревел А...о, вышедший совершенно из себя, как все слабохарактерные люди. Он пришел в такое ожесточение, что схватил Федота Гордеевича за ворот и вытолкал из конторы.

— А ты отчего ж не жаловался? — спросил он Квача, еще не совсем успокоясь.

— Если вы, пане, не верили такой честной душе, как наш Фома Петрович, то где ж уже поверить нам! Вот я придумал, чтобы сам Федот лучше на меня пожаловался, его скорее послушаете, — так по-моему и вышло.

Возвращаясь с сахарного завода, мы хохотали, припоминая рассказ Квача, и отдавали полную справедливость его дипломатике.

— Не постигаю! — сказал А...о, — чем этот мерзавец Федотка ослепил, обморочил меня. Поверишь ли, через него я даже с Наденькой ссорился, а перед бедным стариком Фомой Петровичем и без меры виноват.

— Легок на помине! — заметил я, указывая на управителя, возвращающегося с поля верхом.

— Фома Петрович! — закричал А...о.

Старик вздрогнул, снял шапку и подъехал к нам рысью. Он ожидал, по обыкновению, выговоров, нагоняя, но очень изумился, когда А...о протянул к нему руку и со слезами на глазах проговорил:

— Виноват перед вами, Фома Петрович! Много виноват, простите меня. Теперь более не поссоримся; причина зла уничтожена: я прогнал мошенника Федотку!

— Слава богу! — сказал старик, утирая рукавом набившие слезы. — Как обрадуется Надежда Сергеевна!

КОЛБАСА

Сова хоч спать —
та курей бачить.
(Пословица)

В Ромнах, на ярмарке, один бандурист, слепой от рождения, обратил на себя общее внимание необыкновенно памятью и музыкальным ухом. Он знал наизусть весь псалтырь, евангелие и пел сразу все, что услышит. Я ему напевал некоторые мотивы из «Нормы» и «Фенеллы» и он тотчас же подбирал аккорды на бандуре и пел довольно верно. Бог умудряет слепцы!

В продолжении моего пребывания в Ромнах я часто навещал слепого барда и каждый раз давал ему мелкую серебряную монету. За это он меня очень жаловал, и единственное бывало, мой голос достигал его слуха, обращался ко мне с приветливою улыбкою и, наклоня седую свою голову до земли, радостно восклицал:

— А, щедрый пане, щедрый пане! Как вас бог милует? Не ускользнул от моего внимания и вожатый слепого — мальчик лет десяти, необыкновенно крепкого

сложения, с крупными чертами лица. Из-под нависших взъерошенных волос лукаво и беспокойно глядели его серые кошачьи глаза.

Из Ромен отправился я в местечко Смелое, где, по обязанностям службы, пробыл несколько дней. Перед отъездом из местечка я неожиданно встретил знакомого моего, бандуриста, но в таком жалком положении, что едва узнал его. Голова слепого обвязана была тряпкой, обгаренной запекшейся кровью; он шел, против обыкновения, понурившись, едва передвигая ноги, и тяжело опирался на посох и плечо мальчика, но уже не того, которого я видел на ярмарке.

— Здравствуй, Кирило! (так назывался слепой), — сказал я, подходя к нему.

Старик приподнял голову и нескоро, как бы желая удостовериться, чей был голос, глухо проговорил:

— Здоров був, щедрый пане, коли не ошибаюсь?

— Что с тобой случилось, старик?

— Такая, пане, чудасия, что лучше и не говорить, — отвечал слепой, махнув рукою и опуская на грудь свою голову.

Старик молчал. Ему неприятно было и вспомнить, не только рассказывать о приключившейся с ним чудасии.

— А куда девался тот мальчик, — продолжал я, — который прежде тебя водил?

— А чтоб он пропал! — с гневом вскричал слепой хмурясь. — Он то все и наделал, бесов сын!

— Что же он наделал? Расскажи.

— А от що, — старик призадумался и потом продолжал. — Ви знаете, пане, що я не прошу милостини, як ті старці-волоцюги, що швендяють попід вікнами та собак дратують. Мое діло кобзарське: сиди собі та співай, а миряни слухають та що схочуть, те й дадуть. Гроші ж я ховаю в кишеню, а з'їсне хлопець склада у торбу; часом, як захочеться їсти, полізеш у торбу, намацаєш що по-смачніше та й замориш черв'яка. От на послідах вже довго перебирав у торбі: усе хліб та хліб; хоч би тобі бухалець, паляничка, не тільки шматок сала або ковбаса. «Оце! — думаю. — Як заскупилась, ніколи цього не траплялось мені у Ромнах». Тим часом слухаю, мое хлоп'я жує собі, і щось дуже смачне, бо так плямка, як те поросся. «Що ти їси, синку?» — питаю хлопця. «Хліб, дядюшка», — одвітує.

Слухаю далі — щось оддира, так здається, ніби кишку

біля ковбаси; от я налопом — хап його за руку: аж у руці ковбаса, та вже, гаспидів син, усю з'їв, тільки zostався мотузок та манесенький шматочок, що нічого й покуштувати. Досадно мені стало, от я його, бісового пуцьвірінка, добре вискуб за патли і ляпаса ще по пиці на придачу дав. Порюмало трохи та й замовкло. На другий день вийшли ми з Ромнів, довго ішли по дорозі, а далі, примічаю, повернули у праву руку і пішли по траві. «Куди ти ведеш, — питаю хлопця, — йдемо не по дорозі». — «Навпростець, дядюшка, — каже, — тутечка дорога пішла колесом».

Я й байдуже. Йдемо. Спустились з крутенької гори і стали. «Гривайте, дядюшка, — каже, — тутечка перетичок, та неширокий — і дитина перестрибне». Дійшов я до самого краю, дістав палицею того боку. А він, покойного чорта племінник, і каже: «Плигайте, дядюшка, не бійтеся!» Я одступив ступнів зо два назад, на розгон, — думаю, лучче передать, чим недодать, — та й стрибнув, тільки сили хватило. Як же вдарюсь об щось головою, так у мене іскри посипались з очей, в голові мов дзвони зазвонили, а в ушах чмелі загули. Одскочив назад та так і бляснув шкереберть у болото. А воно, бісеня, одбігло у сторону та й зареготалось. «Бач, — каже, — ковбасу уздрів, а верби й не побачив!» Та й помандрувало собі од мене. Слава богу, що на ту пору трапились добрі люди, витягли мене з багна, а в селі знайшли цього хлопчика-сироту у вожаті, а то б, може, не довелось більш і по світу ходити.

Слепой, взволнований воспоминанием о прискорбном с ним происшествии, долго еще бранил мальчика, часто повторяя: «Не бісового сина син! Поставив проти самої верби та й «плигайте, дядюшка, не бійтеся!» Изливши на негодного мальчишку весь свой гнев, он немного успокоился и уже довольно кротко сказал: —

— А жаль! Розумне було, чортеня, і на усе здатне: чи дорогу розпитать, чи випанькать що, чи збрехати! Як виросте, та візьмуть його у некрути, важний з нього москаль буде.

ЛЕСНОЙ ДИДЬКО И НЕПЕВНЫЙ

Не быть бы счастью,
да несчастье помогло.
(Русская поговорка)

В молодости я страстно любил охотиться с ружьем. Наш полк квартировал в Зиньковском повете, где река Ворскла, протекая сквозь дремучие дебри, разливается обширными озерами, образуя множество болотистых заливов, в которых, так сказать, кишела всякого рода дичь.

Свободное время от службы я обыкновенно посвящал охоте: едва, бывало, рассветет, я отправлялся в лес и возвращался только к вечеру с препорядочной добычей. И теперь еще с восторгом вспоминаю те волшебные пуши вековых деревьев, соединенных как бы в одно целое; их таинственный полумрак, их ароматический воздух, дышащий сладострастием, негой; их чарующий шелест листьев, прерываемый только по временам воркованием горлиц и кукованием кукушки. Все так свежо, девственно, что кажется — нога человеческая не прикасалась еще к ярко-зеленой траве, на которой жемчугом рассыпаны пахучие ландыши. Проходишь иногда целый день — и не встретишь живой души. Но, бывало, изредка мелькнет в кустах белая сорочка украинки, собирающей грибы или ягоды, и исчезнет, как привидение, как мечта, а иногда, заглядевшись, набредет она на охотника и, только в трех шагах приметив его, испуганная вскрикнет: «Ох мени лихо»!, прижмет к дереву и закроет глазки, как птичка, завидевшая полет ястреба.

В этом-то лесу случилось со мною такое неразгаданное происшествие, что навсегда останется для меня памятным. После троицына дня отправился я на охоту. День был необыкновенно жаркий, душный. Я обошел несколько болот, но дичь не поднималась; спорхнул один дупель, и то потому, что я чуть-чуть на него не наступил. Зато в лесу охотился очень удачно. Зайцы, как шальные, шныряли между кустами, чего прежде никогда не случалось, и, несмотря на неудобство стрелять в густой чаще, я убил трех.

Еще было довольно рано, но я чувствовал необъяснимое утомление, тяжесть, стеснение в груди, а убитые зайцы, притороченные к патронташу, гнули меня, как пудовые гири. Я решил возвратиться домой. Несмотря на

обширность и густоту леса, местность мне была совершенно известна; знакомцы мои, объемистые дупловатые дубы, полуистлевшие пни, служили маяками-указателями, и мне никогда не случалось заблудиться. Не прошел я полуверсты, как в стороне приметил зайца. Он с такою быстротою мелькал между кустами, что я не успевал даже прицелиться, а между тем он как будто манил меня все далее и далее и завлек в такую трущобу, что я, не замечая поворотов, деланных во время преследования, и за гущею не видя солнца, совершенно потерял нить моего выхода из лесу.

Кроме чрезвычайной усталости, меня томили еще голод и жажда. Я подкрепил свои силы скромным завтраком, который был со мною в ягдташе, хлебнул из фляжки несколько глотков мадеры и, закутив трубку, с невыразимым наслаждением разлегся на пушистой травке, чтобы немного отдохнуть.

Не прошло пяти минут, как меня начало сильно клонить ко сну. В лесу было много ядовитых змей, и я, чтобы не заснуть, хотел было встать; мне даже показалось, будто бы я встал и продолжаю мой путь; но это были уже грезы: сон совершенно оковал меня, охватил упоительными своими объятиями.

Сильный удар грома вывел меня из усыпления. Я приподнялся и не мог отдать себе отчета, что со мной происходило; мне казалось, что во время сна кто-то схватил меня и поволок. Когда же я открыл глаза, то увидел, что на моей груди сидело какое-то чудовище и крепко сжимало костлявыми лапами мои руки выше локтей. Как теперь, вижу его страшную безобразную рожу коричневого цвета, потрескавшуюся, как древесная кора; глаза его, устремленные на меня, светились зеленоватым огнем, а на голове, от самых глаз, торчали вихрами щетиныстые волосы, с корней бледно-желтоватые, а на концах порывавшие, как засохшая трава. Я вскрикнул и сделал усилие высвободиться, но чудовище, разинув синеватую пасть, разразилось адским, оглушительным смехом и, наступив коленом на мою грудь, так притиснуло, что я мгновенно лишился чувств.

Сначала я принял это видение за кошмар, но, оглядевшись, увидел, что сидел уже шагах в десяти от того места, где заснул и где по-прежнему лежали ружье и охотничья сумка с зайцами. Кроме того, тянулся след сильно помятой травы, и заметны были странные ступни, глубоко

втопанные в землю. Не подлежало сомнению, что если не леший, то уже кто-нибудь, но непременно перетащил меня сонного на другое место. Предполагать, что на меня набрел какой-нибудь мошенник, бродяга, нельзя было, потому что часы и кошелек были при мне. Только у сюртука оторвана была одна пуговица с сукном и подкладкою.

Второй удар грома прервал мои размышления. Небо заволокло густыми тучами, ветер сильно заколыхал деревья; потемневший лес глядел мрачно, угрюмо. Положение мое с каждою минутою становилось опаснее; гроза приближалась, дело шло к ночи, а дорога была потеряна. Мною овладел сильный страх, и я, подобрав свои трофеи, пустился наудачу, куда глаза глядят. Не прошел и ста шагов, как услышал позади себя отдаленный шум и треск. Он быстро приближался и предвещал недоброе. Буря, какую только можно видеть на юге, разразилась мгновенно, во всей разрушительной своей силе. Ураган вырвал деревья с корнями, земля колебалась, небо превратилось в пламя. Частые удары грома слились в оглушительный гул, и град сыпнул с куриное яйцо. Настало сущее светопреставление. Я ожидал каждую минуту быть раздавленным падавшими деревьями, обломки ветвей сыпались со всех сторон; невдалеке от меня молния расщепила столетний дуб; несколько градин с такою силою ударили меня по голове, что я, оглушенный, повалился на землю и, прикрыв голову охотничьей сумой, предал себя на волю божию.

Буря продолжалась не более двадцати минут, но мне показалась бесконечною. Я был засыпан градом, промок до костей и едва не ооченел от холода. Ливень еще продолжался с полчаса, потом стихло и немного посветлело. С трудом пробираясь я по обломкам ветвей, кучами наваленных, а ноги мои вязли в градинах, покрывавших землю по крайней мере на три вершка. В лощинах и оврагах стремительно неслись целые реки потоков, которые я переходил с опасностью, иногда по пояс в холодной, как лед, воде. Настала ночь, а с нею такая темень, что в двух шагах ничего нельзя было разглядеть; но страх придавал мне неестественную силу, и я продолжал мой путь, беспрестанно натываясь то на ветви кустов, то на сучья деревьев. Наконец утомление превозмогло страх, и я решил несколько минут отдохнуть; но едва присел я на опрокинутое дерево, как в кустах сильно затрепало, затопало; я взвел курок; в то же мгновение что-то огром-

ное, темнее еще мрака, кинулось прямо на меня. Порох на полке взмок (пистоны в то время не были еще в употреблении), и ружье осеклось; но пугало как будто само испугалось и кинулось в сторону, разразившись диким хохотом, похожим на конское ржанье. Я обернул ружье прикладом и, замахнувшись, долго стоял в воинственной позе, ожидая нападения.

Я шел безостановочно, робко озираясь. Мое расстроенное воображение окружило меня страшными привидениями, и только движение придавало мне еще несколько бодрости. Я начинал уже совершенно терять силы, шатался, ноги мои подгибались; вдруг сквозь чащу мелькнул огонек, и предо мною показалась, как будто из земли выросшая, небольшая избушка. Из двух ее крошечных окошек ярко прорезывался свет, и виднелась огорожа с воротами под навесом.

Меня так изумило это неожиданное благополучие, что я не верил глазам своим и простоял несколько минут, не трогаясь с места. Куда девались страхи! откуда взялся аппетит! Мне живо представилась семья лесничего за вкусным кулешом и натопленная печь, на которой обогреться и обсушусь.

Двери не были затворены на щеколду, и я свободно вошел в сени, потом в хату: но каково было мое изумление и ужас, когда я увидел на столе мертвую старуху, сморщенную и пожелтевшую, как яичный желток. В первый момент испуга мне даже почудилось, что старуха зашевелилась и встает. В то же время что-то ударило меня по ноге и шлепнулось на пол. Мороз подрал меня по коже, в глазах зарябило, волосы поднялись дыбом, и я опрометью кинулся из хаты. На пороге сенечных дверей, со стороны дворика, встретился со мною мужик.

— Что вам нужно, господа служба? — спросил он.

— Не мертвых, а живых, — отвечал я, приходя немного в себя.

— Живых?! — повторил мужик, недоверчиво на меня поглядывая.

— Провались ты сквозь землю с твоими мертвыми! Так пожалуйста за мною, — сказал он, уверившись, что нечего бояться, — сюда, в комору.

После ночного странствования по лесам комора показалась мне краше чертогов. Она освещалась каганцом, стоявшим на бочке. В углу, на примостках, была постель, возле которой висела колыска со спящим младенцем, а

посредине, на войлоке, сидели две молодницы и мужик с седым чубом и длинными усами. Когда я вошел, все встали и почтительно поклонились.

— Вот это моя жинка Палажка, — сказал хозяин, указывая на высокую, стройную женщину лет двадцати, очень, очень миловидную.

Но меня более всего поразила ее белизна, свойственная только лесным жителям. Нежная кожа на роскошных ее плечах, освещаемая каганцом, лоснилась, а полные груди при каждом движении трепетали, как будто оттал кивая грубую, закоптелую сорочку, недостойную их прикрывать. Хозяин указал мне на другую молодницу, сестру его, пришедшую на похороны матери, назвал старика табунищиком, а я все глядел на хозяйку, так что она, смущенная нескромным взглядом, потупила глаза и покраснела.

— Здравствуйте, люди добрые! — сказал я, наконец, снимая суму и ставя в угол ружье. — Во время бури сбился с дороги и едва не погиб.

— Как вас еще бог миловал! — заговорили все. — Этакой бури не запомним: мы думали, что нас с хатой перевернет!

— В каком же месте вы заблудились? — спросил меня хозяин.

— Верст шесть от Млинов.

— Боже милостивый! Двадцать верст отсюда! Как у вас хватило сил до нас добраться, и счастливо еще, что в такую пору не споткал вас наш лесной дидько.

— А чтоб он пропал, проклятый! — проговорил я с досадой. — Задал он мне порядочную встрепку!

— Ей-богу?! — вскрикнули все, а хозяйка даже поглядела на меня сострадательно.

Я совершенно околел от холода, дрожал и щелкал зубами, как в лихорадке.

— Нет ли у вас горилки? — спросил я.

Есть, — отвечала радушно хозяйка и хотела было снять с полки бутылку, но сестра хозяина заметила, что водки неостанет даже попотчевать мирян и помянуть покойницу. У Палажки опустились руки.

Далеко отсюда шинок?

— Версты две.

— Вот вам гроши, — я высыпал из кошелька мелочи рубля на два серебром и подал хозяйке, — рассветет, купите боченок.

На что же столько! — вскричали хозяева. — Довольно гривенничка.

— Все ваши, все: на горилку, на поминки и молитвы за упокой души покойницы.

Нельзя было отказываться; хозяин принял деньги, поцеловал полу моего мокрого сюртука, а хозяйка сняла с полки бутылку с водкою.

Мы выпили по доброй чарке; хозяйка же, дотронувшись только губами до рюмки, остатки вылила в фляжку.

— Чьи вы? — спросил я у хозяев.

— Федора Павловича С...

— Знаю вашего пана, мы с ним даже родичи. Видите ли, как распытались, так и свои.

— Садитесь же, пане, та будьте гостем, — сказал хозяин, — и расскажите нам, как это вас обидел наш дидько?

Я рассказал случившееся со мною происшествие до бури, и хозяин удивился только тому, что у меня пропала пуговица.

— Так, так, — говорил он, — это наш дидько, это его штуки, только прежде никогда того за ним не водилось: напугает, помнет человека, а уж ничего не возьмет. Впрочем, теперь он очень лют, то, может быть, с сердцов.

— Отчего же теперь он лют?

— Русалки йому дуже докучають, балуються, а він цього не дуже бажа. Зимою, бачите, вони сидять у болоті та в очеретах, а на весну в ліс вилазять; от він і терпить їх тільки до трійці, а там і жене втришия у царину, а вони не йдуть: бачите, хліба ще невеличкі, нікуди гаразд сховаються.

Лесничий говорил с такою подробностью о лешем, как о близком своем знакомце, характер и привычки которого знал с полной достоверностью.

— Ну, уж будь я на месте дидька, — отозвался табунщик, — знатно отчухрал бы деркачами этих пакостных русалок. Они, проклятые, только и норовят, как бы заоскотать человека до смерти.

— А дидько что? — начал снова лесничий. — Он только поиграет с человеком, а между тем спасибо ему, стежет лес.

— Славный у тебя помощник!

Защекотать.

— Конечно, вот хоть бы в теперешнюю пору — как его устеречь? А дидька все боятся; знают, что он их так турнет, что и до дому дороги не найдут.

— А тебе случалось с ним встречаться!

— Як же, і я був у його у бувальцях, і мені досталось од його на горіхи: покійний мій батько робив з березової кори табакерки і послав було мене драть березину. Звісно, що кора на тій березі лучча, яку сонце не пече, от я і драв по таких пущах, що ледве пролізеш. Один раз надрав чималий оберемок, зв'язав його мотузком і ніж — як тепер бачу, хоч заприсягти — усередину застромив і, положивши під голови, заснув. Не знаю, чи довго спав, чи ні, тільки чую — хтось за чуб тягне, дуже тягне; я й прокинувся, як зарепетую: цур мені, а він як бебехне мене об землю, так я аж зомлів і тільки опам'ятовався увечері. Дивлюсь, аж лежу од моєї кори ступнів з десять; так що б ви думали: водив мене, водив цілісіньку ніч, та куди завів? — аж на М'якушкину пасіку. Опівдня тільки вернувся додому, дивлюсь — нема ножа; як зачне на мене батько гримать: «Куди ти ніж запроторив?» Я йому тее розказую; не йме віри: «Брешеш, каже, загубив». І що б ви думали? Став роззуватися — аж ніж за халавою... А оп'ять з дядиною таку кумедію зробив, що сором і розказувать... Приїхала вона раз до нас у гості і пішла у ліс по ягоди; наївшись, лягла трошки спочить та й заснула, тоді вона ще була молода і товстенька, от як моя жінка...
— Разве я толста? — вскричала Палажка, схватив себя за талию и выправляясь, чтобы казаться тоньше.

— Не там, а вот тут, — отвечал лесничий, взявши себя за бедра...

— От він, собачий син, підкравшись, задубив спідницю на голову (дядина жила у дворі і в запасці не ходила), закрутив і мотузком ще зав'язав, ляснув добре по тій та й — божилась — зареготавсь, як чоловік. Не так він їй дошкулив, як злякав. Схопилась небога та й ну гасать: то вдариться об дуба, то об березу, усякого дерева перепробувала головою, трохи не задихнулась, та якось розв'язалась.

Лесничий долго еще рассуждал, отдавая полную справедливость честности и нравственности лешего.

— Другой, — говорил он, — сделал бы какую-нибудь пакость с красивою молодичею, а он только ляснул.

Ночь была чрезвычайно холодная, и меня опять пробрала дрожь. Я попросил у Палажки еще рюмку водки.

— Не поможет вам горилка, — сказала она, — на вас одежда мокрая, а если б вы не побрезгали да надели мою сорочку и кожух, то я бы просушила в хате ваше платье.

— Брезгать твоею сорочкою?! — вскричал я. — Да если бы на меня мертвого надели ее, то я, кажется, ожил бы!

Все рассмеялись, а Палажка покраснела и, вынимая из скрини чистую рубашку, бормотала:

— Что они выгадывают!.. Ей-богу, такое неподобное...

Она перекинула через жердку, висевшую над постелью, рядом, и я, как за ширмой, не нарушая приличия, освободился от промокшего платья. Хорошая Палажка даже вытерла мне горилкою ноги и грудь; прикосновение ее мягких, теплых рук зажгло во мне всю кровь: я горел, как в огне. Нарядив меня в свой кожух и сапоги своего мужа, она понесла в хату мое платье. Не успел я попотчевать хозяина и табунщика остатками водки, как вбежала в комнату Палажка, бледная, как полотно.

— Боже мой, как я испугалась! — вскричала она. — Только что хотела войти в хату, а около порога лежит что-то белое, такое страшное!

— Что же там лежит? — робко спросил хозяин. — Верно, тебе почудилось.

Я вспомнил, что входя в хату, что-то шлепнулось около меня.

— Не тревожьтесь, — отозвался я, — это, верно, заяц сорвался со снурка, когда я выходил из хаты.

Лесничий отправился с женою, и через несколько минут принесли зайца.

— Подарите его нам, пане, — сказал хозяин, — будем чем накормить мирян. У нас ничего нет: курей передавали тхоры, а мясина, которую получаем со двора, едва для нас достает.

— Была и теличка, да волки съели, — печально говорила Палажка.

— Возьмите всех трех.

— Со шкурками? — спросила Палажка.

— Конечно.

— Спасибо, пане! Пошью моему Оверку шубу.

— А что бы вы подумали, — заметил очень важно табунщик, — если б, примером сказать, пан, обронивши зайца, пошел бы себе дальше? Что бы вы тогда ска-

зали?.. А?.. Уж, верно, подумали бы что-нибудь нехорошее о покойнице?

— Да, тово... — потирая лоб, бормотал лесничий. — Бог знает, что пришло бы на думку...

— Нужно было двери запереть, — заметила сестра лесничего.

— На что же их запирають? Кому прийде охота обижать мертвих? Покойников грешно трогать. Они за себя не заступятся.

— Не заступятся?! — вскричал табунщик. — Не бойтесь, заступятся, да еще как!

Лицо его одушевилось, глаза засверкали, грудь тяжело поднималась. Заметно было, что воспоминание какого-то происшествия сильно его взволновало.

— Как же они заступятся? — спросил я недоверчиво, желая выведати причини его смущения.

— Как? гм... — табунщик вдруг остановился, повесил голову и, горько усмехаясь, бормотал: — Не заступятся, не заступятся.

— Ну так расскажи, щоб и мы знали, как покойники за себя заступаються. — Он как будто не слышал меня и молчал, понурившись. — Расскажи же: пан такой добрый, — с упреком сказала Палажка, — попотчевал горилкою, а ты не хочешь уважить.

— Страшно вспомнить, — проговорил, тяжело вздыхая, табунщик, — не только...

— Рассказывай, кум, — перебил его хозяин, — надо же что-нибудь делать, чтобы не заснуть.

— Пожалуй, если вам так захотелось — слушайте.

Мы по-прежнему уселись на войлоке, и старик начал: — Давно, дуже давно, як я ще був молодий і дурний, пасли ми табун на римаревському степу, аж біля Псла. Літо було дуже мокре, так що річка розлилась, як весною; скрізь порвало гаточки, мостки позносило, і нас зо всіх сторони залило. Воно б то й нічого, так та біда, що уся провізія вийшла: нема ні пшона, ні хліба, ні солі. Сидимо не ївши день, сидимо два — не присилають; а до нашого хутора буде верстов п'ятнадцять; от хлопці й кажуть: «Не опухнуть же нам з голоду; ану лишень, Гаврику, ти парень моторний і смілий, мандруй лишень у ліс — чи не випросиш у лісничих хоч хліба». Недовго думавши, узяв мішок та й потяг. Пройшовши луками чимало, бачу — простяглась стежка у ліс, я по ній й пішов. Іду та й іду, таки довгенько; стало смеркаться, а там так стемніло, що стежку загубив і простую вже манівцем. Далі зайшов у таку пущу, що морське (украинский ка-

ламбур, т. е. ветки морскають, стегають, хлещут) дерево стало дошкулять, того і гляди, що око виколє; а тут ще вовки завили, думаю собі — хай вам біс, лучче злізу на дуба та заночую; аж зирк — щось блиснуло; ще трошки пройшов, дивлюсь — хатка, і у вікнах світиться. Ввійшов у хату, точнісінько так, як і пан, нема нікого, тільки лежить на столі покійник, чоловік вже старий. Інший злякався б, я нічого, дуже був смілий, сказано — дурний; раз метнувся на полиці, дивлюсь — усього удоволь: паляниць, книшів, сметани, три пляшки з горілкою, не так, як у вас, одна тільки; заглянув у піч — аж там, батечки! і вареники, і гуска жарена з кислицями, локшина, і чого не було! Я й давай уписувать; лопав-лопав, а далі ну себе частувать, та й упився. Як упився, так мене нечистий і вимазавав: стривай, думаю, налякаю людей; узяв та й вареник покійнику сметаною пику, встромив йому у рот конце; нібито поїв вареники та зібрався втікати, а далі, зібравши, чого не доїв, та й пішов собі до своїх.

Дорогою трошки провітривсь, вихмеливсь, жаль мені стало старого: гріх, думаю, знущаться над покійником. Вернувся до своїх уже світом і мовчу, нічого їм не розкажучу. На другий день приїжджа до нас Цюрин стадник. «А що, — каже, — чи не чули ви, яка чудасія здійлась прошу ніч у нашому лісі?» — «Ні, не чули», — одвітують йому хлопці. «Так слухайте ж, — каже, і зачав розказувати: — Кілька днів назад помер лісничий. Жінка, убравши як слід покійника, усього наварила і напекла на пошинки та, оставивши унучку, дівчину ще невеличку, пішла собі за попом і мирянами. Вертаються вже світом, підходять до хати аж бачать, що покійник виглядує з віконця, уся пика у сметані, іще й вареник стримить у роті. Миряни перелякались, стоять собі, витріщивши очі, та вже піп прочитав молитву од диявола, й ввійшли у хату. Дивляться, аж таке растояніє наробив, що боже мій милостивий; усе поїв, понівечив, горшки поперевертав і горілку випив. Зараз догадались, що він був непевний і що уносі уст, наївся добре і хотів уже втікати, та півень закукурікав, так він, не доївши вареника, так і заляк на віки. Я слухаю та усміхаюсь, а хлопці й питають: «Що ж з ним зробили?» — «Що ж, — каже, — з ним робить? — укинули у яму, прибили осиновим кілком, щоб не вставав та людей добрих не лякав, та й закопали, як скажену собаку. Піп плюнув на його могилу та й пішов додому, і

миряни розійшлись: ніхто після непевного не схотів нічого й покусити». Як я почув се, так мене як ножом у серце штрикнуло; думаю собі, лишив чоловіка християнського погребенія. А тут надвечір прибіг за мною старший брат: «Мати, каже, умира, хоче з тобою попрощатися». Прийшли й не застали вже живої; зараз бог і покарав: лишив матиного благословенія. Що тоді було у мене на душі, того і розказати вам не можна. Хотів було покаятися попу, так не смію, язик не повертається; а тут як стали мати ховати, та ще гірше стало; усе одно на думці: лишив чоловіка християнського погребенія; отак би його, думаю, ховали, а то закопали у землю, як ту собаку. Після похорон, як прийшла пора спати, я послав собі проти покуття і ліг; лежав-лежав, не спиться, — усе одно на думці. У хаті було не дуже темно, місяць у віконце заглядав, і усе видно: Тільки бачу — щось з стола устає і іде потихеньку до мене, буцім крадеться; питаю — хто? — мовчить; роздививсь — аж мій покійник, — щоб до завтрього не дожив, коли брешу, — вимазаний у сметані, і вареник у роті стирчить. Як крикну, як схоплюсь та з хати; усіх перебудив, перелякав; батько і брати питають, чого злякався? і що б то признаться, так ні, нечистий не пуска, збрехав: кажу — щось страшне приснилось. З тієї пори покійник почав ходити до мене кожнісіньку ніч. Закрию очі, щоб не бачить, та чую, як він до мене одзивається: «Поти буду до тебе ходити, — каже, — поки не сотворять надо мною християнського погребенія». Вибіжу, було, з хати і цілісіньку ніч трясуся, як Каїн; ходжу-ходжу, поки не віб'юсь з сили, упаду на землю та так, як собака, і засну. Отак два місяця скребло мене за душу, зовсім зчух і зробився як спичка; хотів було вже наложити на себе руки, так і умирати страшно: загубив свою душу і чужую. Батько думав, що се я за матір'ю вбиваюсь, водили мене до шептух і до лікаря возили. Знахарки брехали, що мене урekli, а дохтур бог зна що вигадував, а я мовчав, не признавався. Один раз, промучившись усю ніч, перед світом заснув; аж сниться мені матуся, — що то за серце у матері, що і після смерті ще дише для своїх діток! «Піди, синку, — каже, — до попа та покайся, то бог тебе милосердний помилує». Прокинувшись, перехрестивсь та й пішов до попа; пуць йому у ноги: «Помилуйте, — кажу, — батюшка», так і так; усе розказав і обливався гіркими сльозами. «Що хочете, — кажу, — робіть: везіть у суд, хоч у саму Сибірю, тільки не дайте

загинуть християнській душі». — «Великий, — каже батюшка, — гріх сотворив, но коли каєшся од щирого серця, то бог тебе помилує». Повів мене до пана, розказав, зараз зібрали громаду і пішли у ліс. Одслужили по покійнику панахиду, сотворили над ним християнське погребеніє і запечатали; потім розтягли мене, добре одчухрали різками і оддали попу на покуту на цілісінький рік. З тієї пори, як рукою зняло, заспокоївся мій покійничок і вже не приходив до мене.

— Какая же была покута? — спросил лесничий.

— Полол батюшке огород, воду носил, за кучера с ним ездил; все делал, что приказывал.

Начинало рассветать. Палажка, заметив, что меня сильно клонил сон, предложила свою постель. Затем всякий занялся своим делом. Табунщик улегся вздремнуть, козыин принялся обдирать зайцев, а хозяйка с сестрой мужа отправились готовить для мирян обед.

Трогательное пение «Со святыми упокой» разбудило меня. Платье мое, просушенное, лежало около меня, и я, поспешно одевшись, вышел. Покойницу отпевали и готовились к выносу. Мирян было немного: один хромой старик и несколько дряхлых старух, так что когда нужно было выносить покойницу, то я по необходимости принял участие и с прочими нес гроб. Отдавши последний долг, мы возвратились в хату, где ожидал нас вкусный обед, в котором мои зайцы играли главную роль.

Хозяева проводили меня на дорогу. Лесничий отвесил на прощанье пренизкий поклон, а Палажка поцеловала мне руку, облив ее слезами. Она хотела что-то сказать, но была сильно взволнована и, утирая слезы рукавом сорочки, только прошептала:

— Пускай вам, паночку, бог за нас отблагодарит! Происшествие минувшей ночи так меня напугало, что я не решился даже днем идти напрямик через лес, а пошел окольной дорогой по опушке. Через час ходьбы показалось хлопанье арапника, несколько лошадей выбежало из глубины леса, а за ними скакал знакомый нам табунщик.

— Что ты тут делаешь? — крикнул я.

— Коней загоняю, — отвечал он. — Вчера, когда приехал град, проклятые, все шморгнули в лес, чтоб они подохли!..

Нетрудно было догадаться, что в прошлую ночь в лесу надеялась на меня лошадь, которую я принял за лешего;

но о происшествии до бури я еще более задумался, когда по возвращении на квартиру, вынимая из грудного кармана запасные патроны и хлопя, вынул оторванную от сюртука пуговицу з обрывками сукна и подкладки.

* *
*

Мне казалось, что рассказ мой кончен, но одно обстоятельство, случившееся впоследствии, так близко к описанному здесь происшествию, что я счел необходимым сделать добавление. Вот оно.

Наш эскадрон квартировал недалеко от местечка К... в котором на Петра и Павла собиралась ярмарка. Совершенно свободные от службы во время травяного prodobльствия, мы пользовались всяким случаем к развлечению, и я с одним из моих товарищей отправился на ярмарку. Отслушав обедню, мы вышли на довольно обширную площадь, кипевшую народом. Из толпы высовывались, как крепостные туры, огромные возы с горшками, и сильно воняло дегтем. Около небольшого балагана, покрытого холстом и рогожами, толпилось множество разряженных молодежи и девиц. Лавочка эта принадлежала зиньковскому купцу-красноярцу, который не брезгал сельскими ярмарками и наделал нарядами прекрасный пол почти во всем уезде.

Мы пробирались между народом, приглядываясь к хорошему. Вдруг мой товарищ потянул меня за полу.

— Посмотри, какая красивая хохлушка, — сказал он. — Экая баба ражая!

— Палажка?! — вскрикнул я. Это была она.

— Здравствуйте, паночку! — воскликнула Палажка, вся вспыхнув от радости. — Спасибо вам за корову.

— За какую?

— Не отказывайтесь, паночку. Кто же, кроме вас, прислал бы!

— Это верно, вам дидько прислал за то, что вы за него дуже тянете.

— Выгадывайте! Какой дидько! Человек пригнал и говорит: «Загоните вашу корову, чтобы не ушла». Мы ему говорим: «Не наша», а он все-таки свое: «Ваша», — говорит, да тюп-тюп — и поехал себе. Опомнились, хотели расспросить, а он как сквозь землю провалился. А корова такая славная, с теленком еще. Спасибо вам, паночку, каждый день за вас молимся.

— Дидька благодарите.
— Пускай он скажется; я на него сердита.

— За что?
— Мацапура этакая, свиное ухо, никому не уважает, и вас обидел.

— Не сердись на него, моя голубка, ведь если б не он, то я не познакомился бы с тобой.

Палажка, улыбаясь, пристально на меня посмотрела.

— Что ты купила?

— Китайки на шубку Оверку. — Она из-под руки вынула небольшой сверточек.

— Только-то! А себе?

— Грошей нет.

— Я у тебя в долгу. Сносил твою сорочку и кожух, так мне следует тебя отблагодарить.

— Что это вы, паночку, рассказываете, и грошей дали, и зайцев, и корову...

— Надоела с твоей коровой. Пойдем.

Мы стояли насупротив самой лавочки, которая, как чудовище, раскрыла свою пасть и поглощала народ.

Пронзительный голос Ванюшки-торговца, зазывавшего покупателей, прорезывался сквозь ярмарочный шум и гоним:

он величал мужиков честными господами, молодец — сударынями, девиц — барышнями; расхваливая свои товары, клялся, что копейки меньше не возьмет, и в то же время значительно понижал для первого зна-

комства. Палажка робко за мной следовала.

— Не извольте ли приказать-с чего-либо протче-во-с? — спросил Ванюшка, ухмыляясь и встряхивая головою.

— Имеем-с товар ахтительный-с!
— Покажи самые лучшие очипки.

— Есть самые лучшие-с! — Ванюшка проворно со-врал крышку с лубочной коробки и вынул столбик парче-вых очипков, вложенных один в другой.

Я отобрал лучший золотой и подал его Палажке.

— Как жар горит! — вскрикнула она, судорожно вадокнув, как будто на нее плеснули холодной водой.

Она сняла свой поношенный ситцевый очипок и при-мерила новый. Предупредительный Ванюшка с выкрута-сом подал ей зеркало, заметив:

— Великательный-с очипок-с!

Палажка была очаровательна. Она сама восхитилась собою и от души захохотала, выказав ряд зубов, ровных и белых, как слоновая кость. Товарищ мой, как испуг-

ленный, ринулся на меня и наступил мне на мозоль.
— Эх, братец! — вскрикнул я, морщась, — что это ты прохаживаешься по ногам.

Но товарищ мой не слышал меня. Он пожирал взорами Палажку, ноздри его раздувались, глаза светились, как гнилушки, и он бормотал:

— Экая баба ражая!

— За мной, — сказал я, откладывая в сторону очки, — покажи кофты.

Ванюшка раскинул светло-зеленую баевую кофту с красными языками.

— Подай тонкого полотна.

— Тонее этого на свете не бывает, — проговорил Ванюшка, положив на доски сверток. — Настоящее Ивановское! Сколько прикажете отрезать?

— Три штуки. А плахты есть?

— Имеются настоящие полушелковые.

— Отложите. А чулки?

— Какие прикажите: шерстяные или бумажные?

— Бумажные.

— Одну пару?

— Дюжину. И красные чоботы с медными подковками.

— Слушаю-с!

— Сведи счет!

Я вынул бумажник, чтобы расплатиться, но Палажка схватила меня за руку.

— Что вы делаете, паночку! — вскричала она. — Возможно ли? Не возьму, ей-богу, не возьму.

— Что с тобой, Палажка?.. Рехнулась, что ли!

— Не возьму, ни за что не возьму! Что люди скажут, а пан может подумать, что мой муж продает панский лес, чтобы наряжать меня.

Она была бледна, уныло смотрела, понурившись, и на глазах сверкали слезы.

— А что вы тут делаете? — слышался позади меня знакомый голос.

Я обернулся. Предо мной стоял Палажкин барин.

— Здравствуйте, Федор Павлович! — радостно вскричал я. — Не можете представить, как вы пожаловали кстати.

— Не финтите! Не отделаетесь шуточками; я вас поймал с поличным. Что это значит?! — Он указал на целую гору нарядов, купленных для Палажки.

— Помните, я вам рассказывал, какое со мною случилось страшное происшествие в вашем лесу и какую услугу оказала мне жена вашего лесничего? Теперь хочу ее отблагодарить, а она не принимает, и еще послушайте что говорит.

— Отчего ты не берешь? — спросил Федор Павлович.

— Что люди скажут... — начала Палажка и остановилась.

— Продолжай, продолжай!

Палажка смолчала, я досказал:

— Збрехала небога, — сказал Федор Павлович. — Карпо у меня человек честный и верный, и я никогда не подумаю, чтобы он шахровал моим лесом, а вот в первом что-то на правду похоже, и когда я увижу Карпа, то посоветую ему быть осторожным.

— Советуйте, — не поверит, ей-богу, не поверит, — застыдившись, проговорила Палажка.

— Бери же, моя голубка, — сказал я, — видишь, и пан тебе позволяет.

Палажка поцеловала руку своего барина и подошла ко мне с тем же намерением; но я предупредил ее, обнял, и мы чмокнулись.

— Смотри, какая бессовестная! — воскликнул Федор Павлович. — На ярмарке, при всем народе, целуется с офицерами.

— Так когда же... — сконфуженная Палажка закрылась рукавом своей сорочки.

— Ну, забирай же свою худобу и отправляйся с богом, — сказал я, спрятав в сверток холста красненькую, — а то тебя здесь обижают, бедненькую.

— Нет, постой, — отозвался Федор Павлович, — и моя копейка не щербата, надо же и Карпу купить ярмаркового.

Добрый Федор Павлович действительно расщедрился и купил своему лесничему шапку из серых смушек, полутонкого синего сукна на казакин, пояс и московские сапоги.

Палажка, как помешанная, радовалась, укладывая подарки в лубочную коробку.

— Боже мой! — воскликнула она, усмехаясь. — Что это за пресмешные паны! Когда захотят быть добрыми, то уж такие, ей-богу, добрые, что в целом свете подобных не отыщешь.

Окончивши, она поспешно взяла коробку и, к общему

изумлению, залившись слезами, скрылась в толпе народа.

— Сильное горе и сильная радость, — заметил Федор Павлович, — выражаются одинаково — слезами.

— Эка баба ражая! — бормотал мой товарищ, провозжая глазами Палажку.

— Походивши еще с час, мы отправились домой. Отъехав от местечка верст пять, мы обогнали Палажку. Я приказал остановиться, слез с брички и пошел немного в сторону.

— Слава богу, сказала она, подходя ко мне, — что я еще увиделась с вами. Сама не знаю, что со мною сделалось: ушла не поблагодаривши и не попрощавшись с вами; совсем одурела.

— Ничего, голубушка, — отвечал я, — не поминай меня только лихом.

— Как можно, лихом!..

Палажка нежно на меня взглянула и, понизив голос, продолжала:

— Еще до вас есть просьба...

— Говори.

— Тхоры, паночку, очень обижают: всех курей пересаживали; будьте ласковы, приходите к нам да перестреляйте проклятых.

— Непременно приду!

— Да вот еще что, — прибавила она, потупляясь и краснея, — тхоры днем сидят по норам, а выходят только ночью...

— Так что же! На ночь сделаем засаду!

Я сдержал слово, и охота на тхорей так мне понравилась, что для нее я бросил все другие.

ГОЛОВА СЕБЕ НА УМЕ

Проездом из Киева в Полтаву завернул я к моим родным и, прогостив у них несколько дней, пробыл в селке на почтовый тракт между Пирятином и Хоролом. Выехавши на большую дорогу, в пятнадцати верстах от села В... где была почтовая станция, я увидел мужицкий воз, нагруженный чемоданами. Невдалеке паслась пара волов; под возом спал почтальон, вооруженный пистолетами, а погонец, растянувшись ниц на траве, покуривал тютюн из коротенькой трубки.

— Что это везут? — спросил я, приказав сдержать лошадей.

— Пошта біжить, — отвечал мужик, не перемня своего положения.

— На волах?

— Не приказано коней давать, губернія бігтима!

«Плохо, подумал я, в проезд губернатора обыкновенно забирают у обывателей всех лошадей, и мне долго придется просидеть на станции или, подобно почте, бежать на волах».

Подъезжая к станции, я увидел насупротив нее, около волостного правления, огромное сборище народа. Что-то происходило серьезное; все стояли с непокрытыми головами, и только один картуз с красным околышем выглядывал из толпы. Множество баб, молодич, девчат и детей разного возраста и пола также группировались в стороне, и внимание всех было устремлено на картуз с околышем.

— Лошадей! — закричал я, когда бричка остановилась подле станции.

Станционный писарь, тоже увлеченный общим стремлением, стоял с женою и чадами в нескольких шагах от станционного дома и внимательно вслушивался в речь, которую держал к толпе картуз с красным околышем.

— Лошадей! — закричал я еще громче. — Оглохли, что ли?

— Нет лошадей, — отвечал писарь, оборачиваясь ко мне, — то есть, — прибавил он, — есть, только не приказано давать.

— Кто не приказал? — грозно спросил я, выходя из брички. — Я еду по самонужнейшей казенной надобности.

Я полагал, что слово самонужнейшая, которое произнес я чрезвычайно торжественно, поразит всех, но, к удивлению, писарь не удостоил меня даже ответом и опять обратился к предмету своего наблюдения.

— Что же ты молчишь? — заревел я, прикидываясь сильно рассерженным. — Разве не слышишь, что по самонужнейшей казенной надобности?

— Слышу, да когда капитан исправник не приказал давать; вот он и сам. — Писарь указал на картуз с околышем.

Это лаконическое выражение означает, что губернатор ревизует губернию и будет проезжать с чиновниками.

— Что это за сходка? — спросил я у старика, который натряхивал себе из рожка на большой палец нюхательный табак.

— Капитан исправник, — отвечал он, — толкует громаде поучение.

— Какое поучение?

— А бог его знает, все издалека закидывает, да чешет по-московски, ничего не розчовпешь.

Я начал вслушиваться в речь исправника, и до моего слуха достигали некоторые фразы, извлеченные из детских прописей: «труд обогащает земледельца», «ленивость есть мать пороков» и тому подобные истины, обратившиеся от частого применения в пошлость. Под конец поучения, когда исправник начал горячиться, огромное стадо коров, баранов и свиней, с криком и хрюканьем возвращаясь с поля, обдало всех густою пылью; исправник закашлялся, умолк, а толпа раздалась и загомонила.

Со слабою надеждою на успех отправился я к исправнику попросить лошадей.

Исправник, еще молодой, красивой наружности, в военном пехотном сюртуке, встретил меня приветливо и предупредительно спросил:

— Что вам угодно?

— Лошадей, господин исправник, — отвечал я, раскланиваясь, — еду по самонужнейшей казенной надобности.

— Богом клянусь, господин офицер, ни одной свободной тройки. Его превосходительство, может быть, ночью изволит проехать в Пирятин. Есть одна тройка, но я сию минуту сам должен скакать в Хорол.

— И я еду в Хорол! — радостно вскричал я. — Не хотите ли, запрежем вашу тройку в мою бричку и вместе покатаем.

— Очень хорошо-с, только позвольте мне распорядиться, нужно еще кой о чем посовето... то есть переговорить с моим письмоводителем. Не поверите, сколько дел и возни с этими безмозглыми хохлами: то ли дело наша военная служба!

— Да после нашей службы ваша должность покажется тарабарскою грамотою, пока не набьете руки.

— Обе набил-с, — отвечал исправник простодушно, — ей-богу, набил, и ничего не доказал! Помилуйте! тут и дубьем ничего не сделаешь.

Исправник, уходя, дал приказание запрягать лошадей

в мою бричку. Едва он скрылся в дверях волостного правления, громада громко заговорила и взволновалась. На всех лицах заметно было недоумение; все суетились, рассуждали и спорили. Один голова, в светло-синем казакине, огромного роста и тучного сложения, с предлинными рыжими усами, казалось, не принимал никакого участия в общей суматохе и стоял погруженный в размышления, опираясь левым локтем на длинную палку. По временам он потирал себе лоб, чесал затылок, отчего высокая смушковая шапка его то надвигалась на нос, то закидывалась на толстую красную шею.

— Чего он так гримал, чего так ярился? — спрашивали казаки друг друга, почесывая затылки.

— Надобно спросить у головы, — отозвались некоторые, — не знает ли хоть он, что за причина.

Народ потянул к голове, и около него составился кружок.

— Кузьма Никитович, — говорили казаки умоляющим голосом, — скажите нам, будьте ласковы, чего это он так гримал, чего ему от нас хотелось?

Голова мрачно устремил свой взгляд в землю и, казалось, не видал и не слышал ничего происходившего вокруг него.

— Да отзовитесь же, Кузьма Никитович, — продолжали казаки, подступая ближе; один даже осмелился дернуть его за полу.

— Чего вам?! — проговорил голова, как будто очнувшись, грозно на всех посматривая.

— Да все же того, — еще громче заговорили казаки, — чего это так гримал капитан исправник?

— Не знаете, чего гримал! — сердито сказал голова. — Не знаете? стану я с вами напрасно слова терять.

— Не знаем, Кузьма Никитович, — завопили казаки, — ей-богу, не знаем. Если б знали, не спрашивали бы; бог нас побей, если б спрашивали.

— Того гримал, — приосанившись, сказал голова, — вы до сих пор не перевезли из лесу моих колодок.

— Так бы и сказал, — заговорила обрадованная громада исправника, — а то грима, грима, да еще бог знает по-каковски. Диво большое — перевезти, завтра же и перевезем.

— Ну уж нечего сказать, — заметил один старичок, не совсем трезвый, — что у нас за разумный голова: по-ка-

ковски хочешь ему рассказывать, а он все-таки поймет — На то он и голова, — отозвался другой, — чтобы понимать и растолковать громаде, чего начальство требует.

— Конечно, так! — подтвердили все и разошлись, улыбаясь, сколько кому посылать в лес подвод за колодами головы.

Через полчаса моя бричка, запряженная тремя небольшими, но крепкими лошаденками, стояла у подъезда волостного правления. Исправник не замедлил выйти и, севши в бричку, отдавал еще приказания голове, который, слушая его, переглядывался с письмоводителем, как бы спрашивая у него, так ли это или нет.

Дорогою исправник рассказал мне бесцветную историю своей жизни: как в малолетстве учился он в каком-то пансионе в Москве, а доучивался в дворянском полку, и очень жаловался на злую свою судьбу.

— Все как-то делается на вантараты, — проговорил он со вздохом, — хотелось послужить, вышел в отставку; исполняя волю батюшки, женился против моего желания на дочери нашего соседа, а теперь, также против желания, выбрали меня в исправники, и пришлось возиться с олухами, как, например, этот болван голова, которого вы видали.

ЯРЧУК

Не мара, не мана,
роздивились — сатана

У кого не билось сердце, когда, после нескольких месяцев пребывания в пансионе, он возвращался на праздники домой? И теперь еще, по переходе за половину века, у меня, при одном воспоминании об этом, душа рвется в невозвратность прошедшего, а тогда... все приводило меня в восторг неописанный, необъяснимый: и засохшая безобразная верба, от которой с большой дороги сворачивала проселочная дорожка в деревушку моего отца; и ток со старою клунею, осевшею грибом, и заглухшее до и дом под соломенную крышею. Все это, скромное до убожества, представлялось мне краше Армидиных садов, великолепнее роскошных дворцов. Бывало, едва бричка

подъедет к крыльцу, дворня высыпает из людских, и радостные крики: «Панычи приехали, панычи» раздаются со всех сторон; старушки нянюшки хныкают от радостного умиления; собаки прыгают, ласкаются. Приводя на память эти светлые картины минувшего, постигаешь всю силу слов Гоголя: «О моя юность! о моя младость!»

В вознаграждение за успехи и претерпенные, по мнению нежных родителей, страдания в пансионе, нам давали полную свободу располагать временем и занятиями по нашему произволу. Я не любил вставать рано и, в этом случае вполне пользуясь предоставленным нам правом, спал сколько душе моей хотелось.

Федор, дядька наш, угрюмый и сварливый старик, исполнявший волю барина в отношении к нам с педантичною точностью, пользовался также особенными привилегиями. Его служба состояла только в том, чтобы одеть нас утром и раздеть вечером; остальное время принадлежало ему, и он проводил его в своей семье, жившей в деревне. Тут-то в интересах наших встречалась разлапачница: я утром засыпался, а Федор спешил отделаться, чтобы поскорее отправиться в свою хату.

Жалок и смешон был старый дядька, не изобретательный и не бойкий на хитрости. Когда приходилось ему будить меня, он упрасивал, сердился, угрожал:

— Ей-богу, — говорил он, — уйду и платье еще спрячу; вот тогда целый день и будете валяться, пока вечером не приду вас раздеть.

— А который час? — спрашивал я нарочно, чтобы проматывать время.

— Да уж более часу, как прокукало девять часов; скоро будет десять.

Все это я слышал сквозь сон и с особенным наслаждением чувствовал, что сплю.

Истощивши убеждения, он прибегал к хитростям. — Что это? — бывало, закричит, подходя к окну. — Сильный волка затравил, ого-го! какой же большой!

При таких восклицаниях я обыкновенно вскакивал с постели и кидался к окну, а Федор хохотал, радуясь, что наконец удалось ему вывести меня из усыпления. Разумеется, после двух-трех подобных выходов ему более не удавалось меня обмануть, но он не унывал и всегда прибегал к одним и тем же средствам.

Однажды, истощивши все, что у него было в запасе, наконец смолк, и я снова погрузился в глубокий сон.

— Фома! Фома! — вскричал Федор непритворно торопливым голосом. — Эй-богу, Фома, и ярчука с собою привел!

— Федор! — закричал я, вскакивая с постели. — Давай одеваться!

В Малороссии есть народное поверье о существовании собак, одаренных сверхъестественною силою, пред которою не устоит никакое дьявольское навождение, и кто бы такой собаке в зубы ни попался, ведьма ли или хоть сам чорт, задавит без пощады. Собак этих называют ярчуками и отличают от прочих по особенным приметам. Почти всякий знает в Малороссии сотни интересных историй о ярчуках, а редкий по совести может сказать, что случилось ему видеть их на своем веку. Вот и мне также рассказывали, что у нас есть на хуторе ярчук, совершивший какой-то необыкновенный подвиг; но как отец мой строго запрещал рассказывать нам о мертвецах и разных страхах, пугающих детское воображение, то происшествие это, потревожившее отца моего и сильно взволновавшее всю деревню, оставалось для меня тайною.

Вот почему при магическом слове ярчук я с такою поспешностью воспрянул от одра и сна.

— Федор, голубчик, — бормотал я, проворно одеваясь, — поскорее, ради бога поскорее!

— Успеете еще, — отвечал Федор с обыкновенною своею флегмой, не торопясь. — Ведь Фома до вечера останется, он и ночью в хутор пойдет... Чего ему бояться?.. С такою собакою не страшно ни зверя, ни самого сатаны.

В несколько минут я был готов и опрометью выбежал на двор. Федор последовал за мною. Около Фомы собралась почти вся дворня, так что я тогда только увидел его и ярчука, когда она расступилась при моем приближении. Подле низенького мужичка с седым чубом стояла огромная черная собака из породы овчарок; длинные ее космы закрывали ей глаза; около задних ног и на хвосте висели кудлы, сбившиеся войлоком, а на спине от чешения образовалась плешина, так что сквозь редкую шерсть просвечивала красноватая кожа. Собака, от сильного зноя и утомления, вывалила язык и тяжело дышала.

Все с каким-то уважением смотрели на ярчука, а Фома стоял гордо, с достоинством, одною рукою опираясь на гирлигу, пастырский свой посох, а другою глядя верного своего товарища.

Перед собакою поставили миску с водой и принесли несколько кусков хлеба. Я взял один ломоть и подал собаке, но она не стала есть и смотрела на Фому.

— Ешь, Кудла, когда дают, — сказал Фома, потрепав ее по спине.

Кудла схватила хлеб и с жадностью съела.

— Какая разумная! — отозвалось в толпе. — Без спроса не берет.

— Она у меня и поет, — ухмыляясь, проговорил Фома, вытягивая из-за пазухи сопилку.

Он заиграл, а Кудла, подняв вверх голову и вытянув шею, жалобно завывала. Дворовые собаки страшно взбеленлись, наежились и лаяли, но только в отдалении: ни одна не смела приблизиться.

— А! почуяли! — презрительно усмехаясь, сказал Фома. — Гавкайте себе сколько хотите: Кудлы моей не испугаете!

— Кто же ее испугает, — заметил Фадей, старый куцер, мнение которого очень уважалось всею дворнею, — когда самого чорта задавила!

— Как! — вскричал я. — Чорта задавила?

— Да, задавила, — отвечал Фадей, робко взглянув на Федора. — Спросите Фому.

— Расскажи, Фома, голубчик! — завопил я умоляющим голосом.

Фома вопросительно посмотрел на Федора.

— Рассказывай! — решительно сказал дядька. — Нашего паныча не испугаешь.

— Рассказывай, рассказывай! — заговорила нетерпеливо дворня и плотно сдвинулась около Фомы, который в тысячу первый раз начал повествование следующим образом:

— Сім рік назад, був у нас коровник Омелько. Знатний був чолов'яга, тихий, смирний, тільки вже і лінивий в біса. Було, в неділю деколи зберемся у церков, дійдемо до Гострої Могили, от він і ляже. «Не піду, — каже, — да не панькай, я і тутечки помолюсь». І вже що йому не кажи, як він рот води, та тільки сопе.

Вже не знаю, чи од того, що в церков не ходив, чи од другого чого, тільки трапилась йому така халепа, од якої нехай бог боронить і ворога, — що якось чортяка йому в плотку ускочив...

— Чорт вскочил в глотку? — воскликнув я с изумлением, окинув быстрым взглядом слушателей; но ни на чьем лице не приметил малейшего сомнения, так рассказ Фомы казался вероятным, естественным. — Нет! — продолжал я утвердительно, — это вздор! это невозможно!..

— Невозможно, чтобы чорт в глотку вскочил? — возразил Фадей, насмешливо взглянув на меня. — Да это для него тьфу...

— Конечно, тьфу! — повторили многие, а некоторые громко захохотали, до такой степени неверие мое казалось им странным и смешным.

— Да как же он вскочит? — спросил я, смутясь, видя, что и Федор на стороне общего мнения.

— Очень просто, — отвечал Фадей с уверенностью. — Если у человека недоброе на уме, вот уж чорт от него и близко, а тут, ему на лихо, случится зевнуть, не перекрестится, а чертяка и нырнет ему в глотку, вот так. — Фадей для ясности икнул, как будто что проглотил.

— Пошел доказывать! — с досадою прервал дядька. — Досказывай! — прибавил он повелительно, обращаясь к Фоме.

— Ну, як ускочив у глотку, — продолжал Фома, — так зараз і почав мордувать Омелька. Було, ні з того, ні з сього вдарить його об землю та й почне ламати так, що аж запиниться, сердешний, і посатаніє; спершу не розчовпали добре, що воно таке, та й почали лічити; возили його в Юдину, до шептухи, і до лікаря у город; не помагалось ще гірш стало; було, в місяць один раз тільки нівечить його, а то так розлютувався, що став по два і по три рази мордувать, та ще так, що сердега лежить цілісінький день, мов неживий. От старі люди і стали казати, щоб повезти його у Котки до знахарки; тільки що вони до неї привезли, так зараз вона і пізнала, в чому сила; дуже розумна і знающа бабуся. «Ні, — каже, — тут чоловік нічого не вдіє: нечистий йому в утробу забравсь; треба бога благати». Зачали одчитувать, харамаркали, служили молебні, акафісти, — не помагає ж, гірш стає. От старі люди знов стали совітовать повезти його у Київ, і вже було зовсім зібрались, як тут побачив нечистий, що якось йому припадає не до чмиги: сюди, туди, круть, верть, добре зна, гаспидів син, що в Києві буде йому халепа; нічого робить, узяв та одразу й задавив Омелька.

Днів з п'ять після Петра, уранці, під'їхав до нашої ота-

ри прикажчик Прокіп; гукнув на мене та й каже: «Чи знаєш, Хомо! Омелько наш дуба дав». — «Як дав, — одвітую, — то нехай його бог на тім світі помилує». — «Так от зачим я до тебе забіг, — знов каже Прокіп, — сьогодні череду перегнали на колодяжну, і в хаті, де лежить Омелько, zostалась одна тільки Кулина; так щоб їй не так страшно було одній, підеш у хутір на підмогу — постерегти нічю покійника, а завтра пришлю домовину і усе, що треба на поминовеніє». Іще сонечко височенько стояло, як я, попрощавшись з хлопцями, потяг собі в хутір і Кудла ув'язалась за мною. Тоді ще не знали ми, що вона була ярчук, тільки видно вже було, що не проста, бо як загарчить на яку-небудь собаку, то вона так і гепнеться об землю та й дух притаїть, а, було, завиють вовки, то тільки гавкне — зараз і замовкнуть! а на низькому місті ніколи не лягала, усе або на могилі, або на бабаковині; а зуби такі гострі та великі, як у звіряки.

Сонечко сідало, як я прийшов у хутір. Кулина стояла недалеко од хати і дуже зраділа, як мене побачила. «Слава ж богу, — каже, — що прийшов, а мені так сумно стало, що хотіла було вже тікати». — «Дурна, — кажу, — чого ж ти злякалась?» — «Як чого? — каже. — Хіба не знаєш, що нечистий в нім сидить; того й гледи, що вночі ще устало не скоро підіймеш, як ляже, а вона схотіла, щоб мертвий устав». — «Коли ж, — каже, — не своєю силою, а нечистий його підійме. Ген, подивись лишень, який лежить, страшно і глянуть».

Ввійшов у хату, дивлюсь: справді? Омелько такий страшний: уся пика посиніла, голову йому якось до потилиці притягло і рот скривило, аж зуби вискалив. І мені щось сумно стало. Як зовсім смеркалось, достали з покути страсну свічку, устромили у пляшку та й засвітили. Кулина моя дрижить, мов трясця її трясе. Упося собі на призьбі, а я ліг біля порога. Побалакали трошки та й замовкли, і я став куняць; тільки чую — щось стукнуло у хаті, як будто хто кулаком по столу вдарив. Кудла підняла голову і загарчала. Мене як морозом окотило, а чуприна догори полізла. Схопивсь, дивлюсь: нема Кулини; покликав — не рдзивається: кудись бісова дівчина помандрувала — ще страшніш стало. Однак, поміркував собі, яка ж там мара стукнула; чи не кішка, думаю; перехрестивсь та й увійшов у хату. Дивлюсь: Омелько ле-

жить, як лежав, тільки права рука звалилась з грудей на стіл. Так мені сумно стало, що розказать не можна; як будто хто за комір хвата, а чуприна так догори і піднялась; ледве вибіг з хати. Помолився богу; трошки полегшало; от я знов ліг на порозі і Кудду коло себе положив. Довгенько полежав, нічого не чуть; тільки що зачав кунять, а тут разом як гепне щось у хаті, як застука, захрускотить, аж земля застогнала. Я схопивсь та з переляку і стою, як стовп, в землю вкопаний, а Кудла моя гавка — аж скавучить; глянув — аж тут, батечки мої, кругом мене літають кажани, гадюки, мітли, горшки і всяка нечисть, з козлиними і свинячими рилами. Перехрестився б, то, може, воно і поховалось, так не підійму ж руки: стою як неживий, а тутечка, бачу, вибіг з хати Омелько і так на мене і кинувсь, а Кудла — хап його за литки; як зареве Омелько чи чортяка, так мене і прибгав до себе. Не знаю вже, як мені бог поміг, що якось випручкавсь та й чкурнув у степ. Біг-біг, поки в бур'ян не заплутався і не бебехнівсь об землю. Груди мені підперло, що не оддишу, і так трясуся, як мокре щеня на морозі. Прислухаюсь, щось шамкотить у бур'яні; далі: плиг, плиг, дивлюсь — моя Кудла усе оглядується, причува та обертується. Підбігла до мене, стала лашитись, погладив її, бачу — морда і груди мокрі, у чімсь липкім, як смола. Незабаром стало світати, закукурікали півні, полегшало мені, як на світ народився, устав, помолився богу, а тут розвиднюється; гляжу — аж у мене руки, а у Кудли морда і груди у крові. Думаю, чи не поранив чортяка собаку, так ні, розібрав шерсть, нігде нема рани; що за причина, думаю, з ким же се вона кусалась? Зачервоніло небо, сонечко от-от вигляне із-за гори; уже мені зовсім не страшно. От я й пішов до хати; Кудла, піднявши хвіст, біжить попереду і до мене оглядається, як би щось хотіла казати. Став підходити ближче, роздивився — аж то Омелько. А тут і Кули-на іде; дивимся — і очам віри не ймемо: лежить Омелько, витріщивши очі, весь у крові, а глотка як ножем перетята, і ціла річка крові, чорна, як дьоготь, так-таки геть-геть далеченько одтекла.

— Значит, Омелько был жив? — вскричал я. — У мертвого крови не бывает.

Все захохотали.

— Не Омелько был жив, а чертяка, который в нем сидел, — возразил Фома. — Оттого и кровь такая черная, чортова, а не чело́вечья. — Тут только мы дознались, —

прибавил Фома, погладив собаку, — что Кудла была ярчук.

— Эх, жаль! — вскричал Терешко Воловик, весьма простой мальй. — Очень жаль, что не знали прежде, что у нас есть такая собака, а то бы вывели покойного Омелька в степь, да каким-нибудь побытом выперли с него чёрта, да и затравили бы, как кривенького.

Несмотря на нелепость этого предложения, почти всем оно понравилось; один Фадей возразил:

— Да как же его выпереть? — говорил он. — Это тебе не зайца выгнать из лимана... А нечего сказать, славная бы штука вышла, — продолжал он, усмехаясь, так что легко можно было угадать по выражению его лица, что он живо представлял себе травлю чёрта, — если б тово... выперти... да тово... улю-лю!

— Да, знатная бы штука была, — подхватила дворня, расходясь; и каждый унес в своем воображении дивную и еще невиданную картину травли чёрта.

Федор отправился в свою хату, и я проводил его до ворот.

— Правду ли говорил Фома? — спросил я Федора.

— Чистую правду, — отвечал он, — тогда и суд выезжал: потрошили Омелька.

— И что же? Нашли, небось, чёрта?

— Как же; лекарь его намотал на палочку и спрятал в банку со спиртом.

— Да ты видел?

— Как же, все видели.

— Какой же он?

— Как гадина, только длинный-предлинный, и все коленцы да коленцы. Видно, Кудла-то его пошарпала.

МАТУСИНО БЛАГОСЛОВЕНИЕ

Отцевська-матчина молитва
зо дна моря достигає,
Од гріхів душу одкупляє,
До царства провожає.
(Українська дума
про вдову и сына)

Мне часто приходилось во время ремонта развезать по Малороссии, обильной прекрасными конскими заводами. Встречая затруднения в обывательских лошадях по проселочным дорогам, я, во избежание ненесных остановок, всегда ездил на своих.

На пути из Ромен в Прилуки я обыкновенно останавливался ночевать в селении К... на постоялом дворе знакомого мне казака, Тараса Самсоновича Коротая, старика умного, сильно грамотного и очень зажиточного. Выведа, так сказать, в люди своих детей, он разделил между ними свое имущество, довольно значительное, оставив в своем распоряжении только постоянный двор, и тихо доживал век с женой своей, доброй, трудолюбивой старухой.

Тарас Самсонович имел около семидесяти лет, но был еще бодр, крепок, с живым выразительным взглядом, а волосы, совершенно побелевшие, достигали почти до плеч и еще более придавали свежести его румяному, открытому лицу. Марианна Онуфриевна, жена его, полная старуха, веселая, приветливая, ходила, как горожанка, в капоте и повязывала головную черную тафтяную платком, почти над самыми глазами. Между супругами существовало полное согласие: придерживаясь старосветского обычая, они в разговорах называли друг друга по имени и отчеству и не иначе, как «вы».

Старший его сын вышел в губернские секретари; младший записался в роменские купцы, а дочь была замужем за мелкопоместным дворянином. Тарас Самсонович с гордостью называл старшего «его благородием», младшего — «господа купец», а дочь — «немкеней», оттого что она одевалась по моде.

Старик был большой остряк, хороший рассказчик, любил посмеяться, иногда подтрунить и все говорил поучительными притчами, забавными присказками. У него, так сказать, на всякий случай был готов куплетец. Он пользовался общим уважением и доверенностью. Поселяне в

ссорах и распрях, минуя суды и земское начальство, обращались всегда к нему, и его решение исполнялось без возражений и апелляций. Судейские паньчи также побаивались его; не раз обрывал он их перед громадою и выводил на чистую воду. Он более двадцати лет служил головою, твердо знал законы и порядок делопроизводства.

Дом Тараса Самсоновича разделялся сквозными сенями на две половины. На одной были устроены номера для проезжающих, а на другой жил он сам. У меня душа радовалась, когда я входил в это скромное, но до чрезвычайности опрятное, уютное жилище. Чисто выбеленные стены украшались картинами иностранной литографии; пол вымыт, выструган, как новый; скамьи заменялись стульями и диваном в тиковых клетчатых чехлах. В углу под образами, на столе, кроме церковных книг, лежали еще Письмовник Курганова, «Проповеди Леванды», «Лестница на небо» и другие в том же роде книжицы, а под счетами топорщилась порядочная кипа «Губернских ведомостей». С боков кивота выглядывали вазильки, канупер, английская мята, наполнявшие комнату благоуханием.

К постоялому двору прилежала обширная левада с прудом, садом, огородом, бакшей, а в конце левады устроен был фольварк, где помещалось хозяйство Марианны Онуфриевны: пасека, скотный двор и птичник.

Однажды в конце августа, часу в одиннадцатом утра, бричка моя остановилась около описанного постоялого двора. Тарас Самсонович сидел на скамейке возле дверей и очень обрадовался, увидевши меня.

— Занято, не принимаю! — закричал он. — Ищите другого постоялого двора!.. На что это похоже? Приехали кормить, а не ночевать.

— Дело спешное, Тарас Самсонович, — отвечал я, выходя из брички, — нужда закон изменяет!

— Ну, бог с вами! На этот раз прощаю, а в другой, ей-ей, не пущу.

Я обнял старика, и мы дружески поцеловались.

— Как же тебя бог милует? — спросил я.

— Слава богу! хорошо. Не так давно навестили нас наши. Господа купец привозил знакомить молодую свою жену, а к тому времени и его благородие, с семейством, и немкенья с мужем подъехали; спасибо им, с неделю прогостили. Как было весело! Зато теперь, не поверите,

какая скука! После ярмарки нет и торгу; сижу себе, как видите, один.

— А Марианна Онуфриевна?

— Совсем сдурела! Взяла к себе на утешение внука; видите, не мала баба хлопот, да купила поросю, и возится с ним, как кот с оселедцем. Гуляет, играет в лошадки; сказано — старе, як мале! А он, собачий сын, без милосердия гоняет старуху, у которой без того уж запал и шпат; еще, пожалуй, и загонит. Вот, вот, посмотрите: ну, не одурела ли на старости?

Тарас Самсонович указал на Марианну Онуфриевну, выбежавшую из-за угла. Несмотря на утомление и одышку, она, свернув голову набок, взвивалась, как пристяжная, подпрыгивала и выбрыкивала, а здоровый мальчик, лет шести, тянул ее за пояски, пристегнутые к спинке капота, и со всей силой стегал хворостиной, покрикивая:

— Ну, бисова шкапа! щоб ти здохла!

— Боже милостивый, — продолжал Тарас Самсонович, покачивая головой. — Какое глупое сердце у этих бабушек: они для своих внучат готовы перекинуться не только в шкапу, но даже в свинью и забраться в грязь по самые уши... Да перестаньте мордоваться! — закричал старик. — Посмотрите, какого гостя бог нам послал.

Старуха остановилась: повязка на голове ее сбилась на сторону; капот расстегнулся; от сильного утомления она едва переводила дыхание и бессознательно потирала правое бедро, вероятно, порядком настеганное внуком.

— Здравствуйте, Марианна Онуфриевна! — сказал я, подходя к ней.

Увидев меня, старуха смешалась и, закрыв лицо руками, опрометью кинулась в дверь. При бегстве через порожек один башмак слетел с ее ноги и шлепнулся на крыльце.

— Деду, — сказал мальчик, указывая на башмак; — кобыла расковалась!

Мы захохотали.

— Вот до чего доездили, собачий сын, — говорил старик, лаская внука, очень милovidного мальчика, — возьми же подкову да подкуй бабку.

— Немкенин? — спросил я, погладив по голове мальчика.

— Нет, его благородия; тоже, как видите, и оно себе благородие, хоть такое, как за денежку пистолет, но все-таки не наш брат, мужик... Милости же просим в хату.

Переходя через сени, мы слышали звонкий голос Марианны Онуфриевны, которая распоряжалась на кухне и отдавала наймичкам приказания:

— Режь каплуна, — кричала она, — заваривай тесто, беги за раками, за сливочным маслом!

Тарас Самсонович принимал меня за гостя и никогда не брал с меня денег за обед и корм лошадей, а чтобы не оставаться в долгу, я всегда привозил ему какой-нибудь гостинец: книгу, картину или сигар, до которых он был большой охотник и называл их головешками. В этот раз я ему привез раскрашенную литографированную картину, представлявшую Варшавский штурм, и ящик дешевых сигар. Старик любовался картиной, но охал и морщился, вспоминая, что я не останусь у него ночевать.

— Не любы мне ваши подарки, — говорил он с досадой. — Не видались год, а приехали на час; а мне нужно бы о многом с вами поговорить да кое-что и рассказать, теперь ничего не услышите.

Между тем старик не умолкал, и время нечувствительно приблизилось к обеду. Хозяйка вошла к нам с раскрасневшимся от огня лицом и торопила нас в сад, где обыкновенно они летом обедали.

Обед был приготовлен под развесистым дубом, по крайней мере в три обхвата. Его окружала грядочка с конвалией и бобами: поросли их, заплетаясь около воткнутых прутьев, вились роскошно цветущей зеленью до самой почти верхушки дерева и тем еще более усиливали его густоту.

День был жаркий; палящие лучи солнца сожигали природу, а под дубом было прохладно, привольно, отрадно. Между двумя дерновыми скамьями помещался накрытый стол, установленный мисками, горшками и макитрами.

— Вот это наше гульбище! — сказал старик. — Здесь мы летом проводим целые дни, а в хату ходим только спать.

Старик прочел вслух «Отче наш», и мы принялись за вкусный обед, при воспоминании о котором у меня и теперь, извините за выражение, текут слюнки. И есть от чего: борщ, затертый пшеном и салом, с уткой и свежей капустой, пухлые пироги, присмаженные в макитре и похлебки в сливочном масле, огромная миска раков на голубцы с баклажанами и зажаренный на вертеле каплун. В заключение натрусили с росших вблизи

дерев цареградских яблок, глив, дуль, бергамот, слив и нанесли с бакши дынь и арбузов. Чтобы выбрать один повкуснее, разрезали десять, а остальные отнесли на скотный двор.

В продолжение всего обеда я любовался дубом и не мог надивиться, как он, достигнув такой громадности, был еще совершенно свеж: ни одного дупла, язвинки, ни одного засохшего сука.

— Я вижу, — сказал, усмехаясь хозяин, — вам нравится наш дуб... Во всей окoliце подобного не отыщете.

— Удивительный!.. А сколько ему лет?

— Около двухсот! Он у нас называется матусино благословение. Мы за ним ухаживаем, как за маленькою дитинкою.

— Отчего же вы его называете матусино благословение?

— Оставайтесь ночевать — так расскажу, а по-вашему говоря, история его прекрасная, и не сказка или выгадка, а чистая правда!

— В другой раз услышу.

— Если не забуду. Вот я собирался было рассказать Гоголиному паньчу Николеньке, да и не привелось до сих пор.

— А ты его знаешь?

— Как же?! С самого малку, когда еще возили его в Нежинскую школу. Всегда, бывало, у меня останавливались. Разумный был хлопец. Я слышал, что он теперь про нас что-то пишет и даже печатает! — значительно прибавил Тарас Самсонович. — Может быть, услышав об нашем дубе, что-нибудь и написал бы.

Старик сильно подстрекнул мое любопытство, но необходимость принуждала меня ехать. Человек мой, Федор, подходил уже к гульбищу, подпоясанный; на его языке это значило: «лошади готовы».

Попрощавшись с хозяевами и поблагодарив их за хлеб, за соль, я хотел было накинуть шинель, как Федор с обыкновенною своею флегмою объявил:

— Нельзя ехать.

— Почему? — спросил я с удивлением.

— Кулак в бричке сломался.

— Отчего ж его не сварили, пока кормили лошадей?

— Тогда не видали; догляделись, как лошадей запрягали.

Еще был только второй час в начале, и я, не отлагая

намерения уехать, послал своего человека отыскать кузнеца и заплатить ему хоть вдвое, лишь бы скорее исправил бричку.

Марианна Онуфриевна отправилась по хозяйству, а догадливая наймичка принесла нам подушки. Мы раскинулись на дерновых скамьях. Легкий ветерок, пробиваясь сквозь зелень, навевал на нас аромат резеды, гвоздики, и мы, после сытного обеда, нечувствительно погрузились в сладкий сон. Недолго однако же я наслаждался им. Федор меня разбудил. Он стоял в известном костюме: «лошади готовы», но его бесстрастное лицо выражало досаду.

— Готово? — спросил я, поспешно вставая.

— Сегодня не соглашается сварить, — отвечал Федор, — гуляет в шинке... Карбованец ему давал; говорит — десяти не возьму.

— Зачем же ты разбудил меня?

— Затем, чтобы сказать, что придется здесь заночевать... Давал и два...

— Что ж?

— Двадцати, говорит, не возьму, а завтра за полтинник сварю.

— Слава тебе, господи! — отозвался Тарас Самсонович, потягиваясь. — Хочу, не хочу, а останетесь ночевать; наш кузнец когда упрется, то что хотите давайте, хоть тысячу рублей, так он вам в ответ: десяти не возьму. Уж он такой!

Покоряясь необходимости, я почти был доволен, что остаюсь ночевать. Беседа с Тарасом Самсоновичем доставляла мне всегда особенное удовольствие. Кроме того, манил меня рассказ о матусином благословении, вероятно, интересный, как большая часть изустных преданий в Малороссии. Действительно, надежда меня не обманула, а в придачу пришлось еще увидеть происшествие, очень меня позабавившее.

— Ну, теперь, — сказал усмехаясь старик, — вволю наговорюсь, а уже какою вечерю угошу: все будут любить наши потравы: борщ с вьюнами, в сметане жаренные рыби, гречаные вареники, а покамест пойдем ловить рыбу.

Тарас Самсонович пошел распорядиться, и чрез полчаса мы отправились к пруду, за полверсты от дома. Рыбная ловля шла недолго: не протянули сетей на сто шагов, как вытащили рыбы столько, что, отобрав обильный

запас для себя и для людей, остальную выпустили обратно в пруд.

Мы возвратились к гульбищу, где ожидал нас сытый полдник. На столе, кроме разных фруктов, стояли соты меду, белые как снег, варенец, молодой картофель, облитый сливочным маслом, и огромная сковорода белых грибов, зажаренных в сметане.

После чая мы остались одни, и я напомнил Тарасу Самсоновичу его обещание рассказать мне историю матусиново благословения.

— Извольте, — отвечал старик, закуривая сигару. — Слушайте и верьте, потому что я вам так буду рассказывать, как слышал от своего деда, а он — от прадеда, а моего пращура. Это случилось в то время, когда Богдан Хмельницкий ратовал за отчизну и святую веру православную и когда на всей Украине поднялись поголовно шляхта, казаки, цеховые и чернь. Не диво, что между таким множеством народа, в таком святом деле, выявилось столько славных полковников, старшин, богатырей и делались такие дела, о которых не слышали прежде и каких никогда более не увидят.

После Корсунской баталии, когда разбитые ляхи разбежались по своим норам и замкам, гетман, чтобы не дать им опомниться, наслал на них бесчисленное множество волонтырей, которые били и грабили беспощадно шляхту и ксендзов. В это время между казаками и даже черным народом явились ватажки, набирали себе товарищей и отправлялись хозяйничать на Вольтину и Подол. Тогда-то показался около Лубен известный по всей Украине богатырь, которого за лютость и силу прозвали Вовгурем¹. Он был так силен, что если рассказывать теперь, когда волки перевелись на ягнят, это покажется сказкою, а между тем нельзя не верить; дела Вовгурия переданы нам от таких людей и в такое время, когда не могли себе вообразить, чтобы, кроме собаки, могла хать и человек. Он удерживал в мельнице шестерню, перебрасывал чрез Сулу двухпудовую гирю и десять раз обносил вокруг своей хаты два жернова, каждый в десять пудов. Он не иначе принимал до гурта охотников, как с пробы. Кто вокруг хаты обносил три раза жернова, тот был ему товарищ, а кто шесть — тот брат. Вот, в числе немногих, приходивших к Вовгuriю, пришел и мой пра-

¹ Волком.

щур, Самсон Коротай, настоящий Самсон. Высокий, широкоплечий и сильный, несмотря на то, что ему было не более двадцати четырех лет. Он обнес вокруг хаты жернова шесть раз, хотел было в седьмой, но Вовгурь удержал его из опасения, чтобы хлопец не надорвался.

Набравши себе сотню таких богатырей, стоившую тысячи, Вовгурь отправился со своим загоном на Вольтину. Ему очень хотелось захватить князя Ерему¹, который один еще держался; но с ним нелегко было справиться. Ерема сам был богатырь, а войско у него отборное. Везде, где он ни проходил со своими жолнерами, все предавал огню и мечу, не щадя ни старого ни малого.

Раз, после стычки с князем, загон Вовгурия остановился на ночлег под лесом, и моего пращура послали осмотреть, нет ли там ляхов. Уже под вечер подъезжает он к кринице и видит — черпает из нее воду высокая, стройная дивчина, и такая красивая, что, как говорится, ни в сказке сказать, ни во сне увидеть, но бледная, как мертвец, а очи красные, заплаканные. «Что ты тут делаешь, небого?» — спросил мой пращур. «Воду, — говорит, — беру для матуси». — «Где же твоя матуся?» — «Тут в лесу, больная, умирающая, — отвечала дивчина. — Жолнеры, — говорит, — спалили наше село, убили моего батька, брата, матусе прокололи ратищем бок, и нам бы не мигнуть смерти, но мы скрылись здесь в лесу, и вот четвертый день крохи во рту не было».

Пращур мой, хотя и вовгуриец, но был человек чуждый, богобоязливый; вынул из торбы кусок хлеба, отдал дивчине и говорит: «Веди меня до твоей матуси; может быть, я могу в чем-нибудь подсобить ей». Пройдя с полверсты, они остановились около дуба, под которым лежала умирающая, в крови, с обгорелыми ногами. Увидев моего пращура, она как будто ожила, глаза ее заблестели радостью. «Козаче, — сказала она ослабевшим голосом, но довольно внятно, — не по своей воле ты сюда пришел, сам бог тебя привел спасти сироту беспомощную». Она кинула оком на дочку. «Выслушай меня: мы не простого рода и прежде были богаты, но ксендзы отняли у нас все имущество, и мы сохранили у себя единственное наше сокровище, драгоценнейшее золота и серебра — святую веру православную. Она укрепила нас, и мы безропотно

¹ Так называли на Украине князя Еремию Вишневецкого-Ковчука.

покорились воле божьей... Горька была чаша моей жизни; за несколько дней перед сим я допила ее до дна: на моих глазах убили моего мужа, замучили сына...» Страдалица припала к земле и зарыдала. Собравшись с силами, она продолжала: «Чувствуя близкую смерть, я об одном молилась господу, и он, милосердный, услышал мою молитву: ты не покинешь сироты, сильная десница божия укрепит тебя и вознаградит!» — «Паниматочко, — сказал мой пращур, — я буду твоей дочке родным братом!» — «Будь для нее мужем, — отвечала она, — тогда будешь ей отцом, матерью и братом!» — «Да будет над нами воля божия!» — сказал мой пращур, и с Марусей (так называлась дивчина) повалились в ноги матусе. Она хотела было благословить их грудным крестом, но его не было: вероятно, во время побега потеряла. «Чем же, — говорит, — я вас благословлю? что оставляю вам на память?...» Потом схватила жёлудь и говорит: «Да будет над вами, деточки мои, благословение божие!.. Возьмите этот жёлудь, посадите, вырастет дуб, высокий, величавый, и до тех пор, пока он будет стоять на земле и пока его корни не истлеют под землею, вы и род ваш будете счастливы, честны, долговечны!» Старая говорила с таким вдохновением, как будто сам бог осенил ее своею благодатью. Она подняла очи к небу: «Вот, — говорит, едва переводя дух, — и ангелы... Прощайте...» — и, склонясь на руку Маруси, отдала богу душу.

Маруся обмыла слезами тело матуси, а пращур мой кинжалом выкопал могилу. Потом помолились над мученицей и погребли ее, насыяв на могиле жёлудей. В том же лесу был небольшой хуторок, известный моему пращуру. Он отвел туда Марусю и отдал на руки одной старухе. Через несколько дней пращур мой пришел с попом, чтоб сотворить христианское погребение над покойницей. Маруся встретила его с большой радостью. Когда она взглянула на него своими ясными очами, протянула ему свои белые ручки и заговорила ангельским голоском, у моего пращура как будто душа загорелась и сердце впервые забилось вечным коханьем. Потом отправились они на могилу матуси и очень удивились, увидев на ветке того дуба, под которым она скончалась, образ Почаевской божией матери, так себе, небольшой, но на довольно толстой кипарисной дощечке. Я вам его после покажу. Отпевши покойницу и отслужив явленной иконе молебн, Маруся сняла его с дуба и надела на моего пра-

щура. «Это, — говорит, — матуся наша посылает тебе заступницу; да сохранит же тебя пречистая от всякой напасти!..» Прощаясь с Марусей надолго, пращур мой отдал ей черес, туго набитый дукатами, награбленными им у ляхов.

Война продолжалась еще четыре года, и во все это время господь, видимо, хранил моего пращура. Почаевская божия мать два раза спасла его от смерти: в первый раз жолнер проколол бы его насквозь, но ратище вонзилось в икону, а в другой — пуля, которая пробила бы сердце моего пращура, засела в иконе. Конечно, в наш век многие сочтут это за случайность, потому что никому не верят, даже и тому, что они большие дурни; но, кроме того, с ним еще случилось такое происшествие, которое надобно почесть за чудо. Однажды Вовгурь отправил в разведку человек десять из своего загона; в числе их был и мой пращур. Отъехав верст двадцать и не встретив нигде ляхов, они очень оплошно расположились в лесу на ночлег и, выпив добре на сон грядущий, крепко заснули. В полночь как будто кто разбудил моего пращура. Он открыл глаза и видит, что перед ним стоит высокая женщина, вся в белом, как привидение. В испуге он хотел было вскрикнуть, но она сделала ему знак рукой, чтобы пращур мой следовал за нею, и он, сам не понимая почему, повиновался. Не провела она его с полверсты, как послышался позади их конский топот, выстрелы и крики сражавшихся. В то же время женщина исчезла, точно в землю вошла. Оторопелый пращур мой остолбенел и не знал, на что решиться. Вдруг слышит — что-то в кустах затопало, затрещало. Перед ним стал, как вкопанный, гнедко, его конь — верный товарищ. Тут только пращур мой догадался, что спасительницей его была матуся. Не долго думая, он вскочил на гнедка и, закричав на разные голоса, как будто он не один, позвал вырваться своих. Жолнеры подумали, что это подмога казакам, и кинулись навтикача. Таким побытом пращур мой спас от неминуемой гибели пятерых своих товарищей, а четверо сложили свои головы.

Четырехлетняя разлука моего пращура не охладила в нем любви к Марусе, и, когда все утихомирилось, он, не мешкая, к ней отправился. Приезжает в тот хуторок, где ее оставил, но и следу его не нашел: все сгорело дотла, и спросить не у кого. Зажурился мой пращур и поехал на могилу матуси подяковать ее за свое спасение.

На могиле стоял высокий крест, и жёлуди рясыным кустом разрослись, а вокруг заметны были следы заглушенных грядок, на которых кое-где росли еще цветочки. Видно было, что это место покинуто и остается без присмотра уже года два. Помолвившись, пращур мой отправился отыскивать Марусю. Куда ни приедет, везде пожарища: ни одно село, ни хутор не уцелели от огня. После нескольких дней странствования встретился он с каким-то сотником и от него узнал, что всех жителей этой страны гетман переселил за Днепр, на Украйну, к границе царя московского.

Мой пращур целый год разъезжал по новоселкам, заходил в каждую хату и расспрашивал. Один раз по приезде в хутор переселенцев, видит, на отлете стоит такая славная хатка, а вокруг нее отмежёвано под леваду просторное место. Вошел в сени — никого нет; он в другую дверь вышел на огород, там какая-то дивчина полет гряды. «А чья это хата?» — спрашивает он. «Хозяйкина», — ответила дивчина. «Где же твоя хозяйка?» — «Пошла в Киев на богомолье». Пращур мой хотел уже уйти, как увидел в стороне молодой дубок, огороженный лозою, а кругом его разбиты цветники. Моего пращура как будто что торкнуло. «Отчего, — спросил он, — этот дубок в такой чести у вас?» — «Не знаю, — говорит наймичка, — хозяйка называет его матусиным благословением». Тут он догадался и начал расспрашивать: какая собою ее хозяйка, дивчина она или молодича. «Дивчина, — говорит наймичка, — и такая красавица, что во всей околице подобной не отыщется; многие, говорят, за нее сватались и не простые, а есаулы, сотники, да она смотреть на них не хотела, все кого-то ожидает». Услышав это, пращур мой обомлел от радости. «Ну, — говорит, — принимай же меня за хозяйина: я тот самый, которого она ждет». Вошел в хату: чисто, опрятно, аж дух радуется. Смотрит: в комнате наточке постлано на двоих, на жердке висит казацкая одежда, сорочки тонкого полотна с высокостроенными комирями; около припечка червонные чоботы, на колку шапка, на окне люлька, так что скорее можно подумать, что тут живет казак, а не дивчина. Пращур мой понурил голову. — «Для кого же, — подумал он, — приготовила она эту одежду? верно, у нее есть уже суженый! Так-то ты исполняешь последнюю волю матуси! Так помнишь данную мне клятву на неостывшем еще трупке твоей матуси! Не бывать же этому, — говорит, — не моя — так

и ничья! Вырву с корнем матусино благословение, которого ты не достойна; переверну хату и задавлю тебя, как гадюку!..» Выбежал всердцах да к дубу; уже и руки протянул, чтобы вырвать, но вдруг остановился. «Пять лет, — подумал он, — мы были в разлуке; может быть, она считает меня погибшим, а если узнает, что я жив, то откажется от своего жениха. Впрочем, если она его более любит, так бог с ней, я останусь для нее братом». Потом воткнул свое ратище около дуба да и говорит наймичке: «Когда твоя хозяйка вернется и увидит это ратище, то сама узнает, кто его поставил. Скажи ей только, что если она еще не забыла и любит, то чтоб привязала к ратищу красную корогу, а если нет — то белую». Затем поехал в лес и оттуда поглядывал на Марусину леваду. Сидит день, сидит другой, не ест, не пьет, не спит, а все молится; на третий день, изнемогшись, он заснул. Во сне явилась к нему матуся и повела его из-под высокого дуба по зеленому лугу в церковь; едва он на порог — навстречу к нему Маруся, разряженная, как под венец, обняла и поцеловала его. Тут пращур мой проснулся, смотрит — на ратище красная корога играет с ветром. Сердце у него забилось, чуть не выскочит, сел на коня и полетел к Марусе. Она встретила его на пороге с хлебом, с солью, поклонилась до земли и говорит: «Орле мой, из-под темной хмары от бога посланный, матусею назначенный, сердцем моим признанный; зачем же ты усумнился во мне? Все для тебе любви?.. Все, что ты видел у меня в светлице; думала, и печерских угодников молила, чтобы они возвратили тебя ко мне. Войди же в свою хату, хозяине мой любимый, и будь для меня, сироты, татом, матусею и братом, роденьким».

Не успел мой пращур опомниться от радости, а тут какой-то старичок просится на ночлег. Смотрит — тот самый священник, который хоронил матусю. На другой же день он их обвенчал и уже дальше не пошел. Пращур мой, в память матуси, во имя святой Парасковии, построил церковь; вот эту самую, что насупротив нашего двора. Господь благословил их одним сыном, счастливою жизнью и долголетием. Пращур мой умер на сто первом году, а пращуриха на девяносто третьем. Оба скончались на одной неделе. После того все мои предки жили более девяноста лет; только мой отец — восемьдесят пять, и то потому, что в молодости много претерпел горя: Его при-

чаровала к себе одна вдова, которая, как рассказывали в селе, была ведьма и отравила своего мужа. За справедливость этих слухов не ручаюсь; верно только то, что она была очень красивая, жвавая и лукавая молодлица. Дед мой и бабка не соглашались на этот брак, но отец мой женился без их благословения. И в наше время такое непослушание почитается тяжким грехом, а тогда, подумайте сами, что происходило. Самовидцы рассказывали, что чудеса деялись; вспомнишь, так мороз подирает по коже: в продолжение свадьбы, хотя ее играли в другом селе, по ночам в нашей леваде ходила, понурившись, высокая женщина, сидела под этим дубом и слышались стоны, выходившие как бы из могилы. В тот же год напали на наш дуб черви, объели все листья, так что сердечный аж приболел; думали даже, что усохнет.

Дед мой не хотел видеть непокорного сына, и отец жил в убожестве; много вытерпел он от своенравной и ехидной своей жены, но все любил ее и не хотел покинуть. На девятый год приключилась с нею болезнь, от которой отнялись у ней руки и ноги. Дед мой сжалился над моим отцом и принял его с больною женою в свой дом. В тот же год умерла она, и умерла без покаяния. Так уже, верно, угодно было богу. Когда она кончалась, отец мой пошел за священником, но не застал его дома: он уехал версты за три в хутор к умирающему, а когда возвратился, то не застал ее в живых. Рассказывают, что кончина ее была очень тяжкая: поднимали даже потолок¹ и открывали окна, и что в это время влетел в хату огромный грач и так страшно закаркал, что все обмерли от страха.

У нас было и есть обыкновение сажать на могилах жёлудки от нашего дуба. Вот когда похоронили несчастную на нашем же кладбище, то отец мой посадил жёлудки и на ее могиле. В первый год пустил он поросль, а на другой заглох. Несколько раз отец мой сажал жёлудки; что ни делал, и землю с грядки подсыпал, но все напрасно: прорастет, а потом и засохнет. Отец мой долго оплакивал покойницу и через десять лет опять только женился на бедной девчине-сироте, но шляхетского рода. От

¹ На Украине существовало поверье, что для облегчения страданий умирающего поднимают доски на потолке и открывают окна, чтобы дать более простора и возможности душе освободиться из тела грешника.

этого брака родился я и мой брат Иван. Через несколько дней после свадьбы мать моя, копая грядочки около дуба, выкопала кулик с дукатами. Все тогда говорили, что это матуся наша наделила ее приданым.

В продолжение стольких годов, молитвами нашей матуся, бог нас не оставляет: мы счастливы, долголетни, и не было в нашем роду ни одного несчастного человека; даже во время холеры, когда она повсеместно, без милосердия давила людей, до нас и не прикоснулась. Мы очень уважаем наш дуб, и каждый из нашего семейства, отъезжая в дальний путь, помолившись богу, приходит поклониться матусиному благословию и в охранение себя от напасти берет с собою на дорогу жёлудек.

— У твоего брата есть дети?

— Один только сын, но стоит троих. Весь удался в пращур, и также Самсоном зовут. Росту в нем сажень с вершком, да такой разумный, что все село удивляется не столько росту, сколько уму: седьмой уже год годовую.

Солнце садилось, вечер был прекрасный, теплый, освещаемый прохладным ветерком.

— Не хотите ли прогуляться? — сказал старик, вставая. — Я вам покажу наше кладбище.

Недалеке от пруда, на холме, находилось предковское кладбище моего хозяина. Два огромные дуба на могилах Самсона и Маруси почти срослись стволами, сплелись сучьями, ветвями и составляли как будто одно целое. Возле них росли другие и своей величиной определяли время существования могил, которые осеняли. Одна между ними оставалась обнаженной; вблизи ее места ни хотя пробивались небольшие дубки-сеянки, но ни один не вырос на отчужденной могиле. Она возбудила во мне горестные чувства. Казалось, земля не приняла невестной, и сама природа от нее отказалась. Тяжелый вздох вырвался из моей груди.

— И я часто вздыхаю, — сказал старик, — но меня сокрушает еще то, что мы не молимся о грешной: она для нас чужая, не знаем даже, как ее звали.

Возвратясь с прогулки, мы вкусно поужинали и, пробагурившись до полуночи, разошлись на покой.

На другой день, довольно рано, разбудил меня хохот.

— Радуйтесь, — сказал он, — бричку вашу повезли в кузницу, а ночью шел порядочный дождик и пыль прибил.

По этому случаю мы принуждены были пить чай в комнате, но едва расположились, как подъехала к постоялому двору телега, запряженная тройкою обывательских лошадей, и низенький, толстенький человечек, в чемерке, с озабоченным лицом проворно вбежал в комнату.

— Здравствуйте, Иван Иванович! — вскричал мой хозяин. — Из Ромен?

— Где нам!.. — отвечал торопливо Иван Иванович. — Из Гурбинец... следствие производил; вдруг сообщили, что вице-губернатор едет из Полтавы в Прилуки. Поспешил навстречу, а тут, на беду, мундира нет со мной...

— Бог знает о чем беспокоитесь. Вы бы лучше подумали, как вице-губернатор переедет через Грузилихину Балку: там вся гать осунулась и мостик провалился.

— Что же мне делать, Тарас Самсонович?.. Я неоднократно писал к окружному, так все равно, что батогом по воде. Одно твердит: у нас свое начальство есть.

— А вы им тоже в ответ: у нас свое начальство есть!.. Только переписывается, да мимо идет чаша сия, и еще как важно сбоку напечатано: Заседатель Нижнего Земского Суда. Велике діло опеньки! А если б бросили это богомерзкое писание да жили дружно, то было бы лучше и вам, и нам.

Хозяин мой говорил с жаром, прохаживаясь по комнате, а заседатель стоял, склонив голову, и, казалось, не слышал упреков и поучений, придумывая, как бы только достать мундир.

— Чего же вы стоите как опаренный? — продолжал старик, повышая голос. — Дождаетесь, чтобы проехал вице-губернатор да вас на абахту посадил.

— Что же мне делать, Тарас Самсонович? — жалобно проговорил заседатель.

— Поезжайте к Григорью Григорьевичу и попросите у него мундира: он не за горами, еще успеете.

— Что это вы рассказываете? — возразил с изумлением заседатель. — Разве на меня придется мундир Григорья Григорьевича: он ростом с гадяскую версту и тонок, как веретено.

— Еще не примеряли, а уже — не придется. За покрой не взыщут, это не перед панночками. Поезжайте, поезжайте!..

Заседатель почесал затылок и медленно вышел, как бы еще не решаясь.

— Да, смотрите, — продолжал старик, — не забудьте штрыкалки.

— Какой штрыкалки? — спросил заседатель.

— А той, чем жаб колют... как ее... шпаги! да и вареника также.

Выпроводив Ивана Ивановича, старик засмеялся.

— Они вице-губернатора больше боятся, — сказал он, — чем губернатора.

— Отчего?

— Мабуть, грамотнейший, — отвечал старик, постучав себя указательным пальцем в лоб, — порядком их допекает...

Чрез полчаса возвратился заседатель, держа в одной руке узелок, а в другой шпагу.

— Ох, не знаю, что будет, — сказал он, — придет-ся ли?..

— Снимайте чемерку, посмотрим, — говорил Тарас Самсонович, развязывая узелок и подавая мундир.

Заседатель снял чемерку, с содроганием взглянул на запахнутый пред ним мундир и, повернувшись спиною, засунул руки в рукава. Мундир сильно затрещал.

— Трещит! — вскрикнул заседатель.

— Раздается, смелее!

Заседатель сделал еще усилие — и мундир плотно пристал к спине; но тесные рукава так охватили его руки, что он не мог их согнуть.

— Вот и налез! — сказал Тарас Самсонович, оглядывая заседателя.

— Налез, а как застегнем?

Заседатель по возможности сблизил руку к бортам мундира и указал на отделявшее их расстояние.

— Нечего делать, — продолжал старик, не теряя куража, — будем натягивать; только уж вы вберите в себя, хотя на это время, ваше пузо.

По просьбе моего хозяина я принял также участие в застегивании мундира и очень усердно сжимал бока заседателю, а Тарас Самсонович стягивал борты. После немощных усилий нам удалось наконец застегнуть мундир. Несчастный заседатель пыхтел, охал, лицо его побагровело, глаза налились кровью. Трудно передать, до какой степени он был смешон и жалок: мундир не держался на середине живота, а немилосердно топорщился сверху, поглощая голову заседателя; длинные фалды расходились и болтались около самых пят.

— Боже мой, — восклицал он, задыхаясь, — да как же он лезет кверху, так его и прет!

— Что ж с ним делать; ведь у него свое начальство есть, — терпите.

Тарас Самсонович препоясал его мечом и сунул в руки плюснутую треугольную шляпу.

— Идите же, — сказал он, — да смотрите не деритесь — рукав лопнет, и не очень гримайте — петли порвутся.

Волостное правление было рядом с постоянным двором, и мы видели из окон суету и приготовления к приему вице-губернатора. Привезли несколько возов песку, — необходимейший предмет для встречи начальника, — нагнали лошадей. Десятские метались, разгоняя столпившийся народ. Заседатель важно отдавал приказания, но при всяком смелом движении воротник его поднимался и надвигал шляпу на нос. Я любовался головою Самсоном, которому самый рослый мужик едва дотягал до плеча. При его огромности он был очень строен, осанист, а правильные черты его смуглого лица выражали ум. Он стоял в стороне, хмурясь, не принимая никакого участия в распоряжениях заседателя.

— Едет, едет! — слышалось.

Голова прошелся между народом и очистил место для экипажа. Я вышел, но за столпившимся впереди народом ничего не мог видеть. К волостному правлению приставлена была лестница, и я, взобравшись на нее, уселся очень удобно на всходах.

Через несколько минут небольшая колясочка, сильно поезженная, на четверне плохих лошадей, остановилась в нескольких шагах от крылечка. Верх был закинут, фартук застегнут: вице-губернатор спал. Кинулись отпрягать лошадей, толпа заговорила.

— Что оно такое виц, — толковали одни, — кажется, и не велика штучка, а как приткнули ее к губернатору, так и вышло: не губернатор!

— Да, тово, — отзывались другие, — это виц все равно, что заковычка какая.

— Не гомонить! — ворчал голова, погрозив указательным пальцем, величиною с порядочную палку.

Заседатель стоял, как на смерть осужденный. Голова его тонула в воротнике, так что не было никакой возможности надеть шляпу; в мундире лопнула спинка, и от талии почти до затылка проглядывала белая подкладка.

Экипаж заколыхался, фартук отстегнулся, и из коляски выглянул, щурясь, в измятом картузе молодой человек.

— Не он, не вице-губернатор! — загомонила толпа. Молодой человек на первого меня обратил свое внимание.

— Кто там взобрался на лестницу? — сварливо спросил он.

— Лемонтирщик! — закричало несколько голосов. Молодой человек взялся под козырек, и мы раскланялись. Он, вероятно, был послан вперед для приготовления лошадей и, засев в коляску вице-губернатора, страшно важничал перед громадою и старался показать, что он — также не последняя спица в колеснице.

— Откинуть верх! — повелительно сказал он. Один из десятских, рослый широкоплечий мужик, проворно вскочил на запятки и со всех сил потянул к себе верх. Раздался треск.

— Стой, стой! — закричал молодой человек, пригибаясь и закрывая руками голову.

Но было поздно: верх лежал на кузове скомканный, а шарниры торчали, как усы насекомого, с клочками обрванной кожи и сукна.

— Варвар, людоед! — восклицал молодой человек. — Гоните вон мерзавца, по шеем! Боже мой, сломали вице-губернаторскую коляску!

Молодой человек продолжал браниться, грозно поглядывая на толпу.

— Что это за верховой? — спросил он, указывая на голову.

— Он такой себе цибатый? — закричали казаки.

— Дубина! этакой болван! Пожалуй, крышу с дома сорвет... дуралей!..

— Это здешний голова, — заметил заседатель, — человек очень неглупый.

— Неправда, — неистово вопил канцелярский, — я вижу по его роже, что он дурак, дурачище!

— На это есть присказка, — отозвался Самсон. — Мать дурный? — «Отгадай», — отвечал сын. «Не отгадаю: как дурна, то мне кажется, что и ты дурный...»

— Ах ты мерзавец! — закричал канцелярский, сильно разгневанный. — Осмеливаешься рассуждать пред начальством?! Да я тебя в бараний рог согну, в солдаты...

в острог посажу! А вы, — продолжал он, обращаясь к заседателю, — не внушаете этим болванам должной атенции! Через пень колоду валите, а на дорогах у вас вместо мостов — капканы, мышеловки! Я обо всем доведу до сведения вице-губернатора!

В продолжение этих угроз заседатель постепенно погружался в мундир и, наконец, скрылся в нем, как улитка в своей раковине. Он походил на вывеску портных, представляющую фигуру без головы. К счастью, лошадей запрягли довольно скоро, и канцелярский отправился. На каждом толчке верх коляски подпрыгивал, приподнимался, падал; шарниры раскидывались, складывались, описывая в воздухе молниеобразные зигзаги, и все это совершалось с треском, скрипом и визгом.

— Эх, Самсоне, Самсоне, — с упреком проговорил заседатель, когда коляска скрылась за первым углом, — очень нужно было рассказывать про тех дурников...

— А вам нужно было, — прервал с негодованием голова, — говорить, что я разумный; был бы я один дурень, а теперь, по вашей милости, вышло — аж три.

— А про четвертого и забыли, — отозвался хозяин мой, указывая на десятского, сломавшего коляску, — и не знали, что у нас в селе есть каретник: это Яким Петенбургской, который нашему предводителю коляску делал.

— Каретник! каретник! — с громким смехом повторили казаки, указывая на десятника пальцами.

— Чем же я виноват! — говорил в свое оправдание десятский. — Только что до нее дотронулся, а она так и затрещала, будто ее черти ухватили.

Посмеявшись вдоволь, мы ушли с хозяином. Вслед за нами явились и заседатель, и голова, оба с мрачными, недовольными лицами. В то же время Федор вошел в комнату в костюме «лошади готовы» и с красноречивым молчанием остановился у порога. На прощанье я обменялся с Самсоном несколькими словами.

— Кто же из троих дурниший? — спросил я его.

— Конечно, я, — отвечал он, — за дурня стало досадно, и не сдержался.

— Розум усе здержить, посуне і піднесе.

— Не печалься: один разумный человек сказал, что мы все дурни, с тою только разницею, что один больше, а другой меньше.

— А мой дядько, Тарас Самсонович, так говорит, что мы все разумны, пока молчим.

— Прощайте же!.. — сказал я, обнимая старика. — До самых Прилук придется мне быть разумным.

Когда я проехал несколько верст, мысли мои улеглись; все забавное, смешное, так недавно виденное мною, меркло, и в моем воображении оживился только рассказ старика. Я невольно оглянулся: село исчезло за хмарами, но на горизонте величаво рисовался еще громадный дуб — матусино благословение, как выражаются простолюдины, навеки нерушимое.

ПОДКИДЫШ

Не было печали,
да черти накачали

В первых числах мая остановился я в Никольской слободке, лежащей на левом берегу Днепра, против самого Киева. Утро было теплое, небо ясное, деревья совершенно оделись листьями. Днепр был еще в полном разливе и от слободки до Печерской лавры составлял сплошную массу, около семи верст в ширину.

Площадка вправо от шоссе кипела народом; тысячи пешеходов, богомольцев слонялись между возами, телегами и экипажами проезжих. Здесь происходило нечто вроде ярмарки. Около единственного постоялого двора пестрел целый ряд торговых, толпился народ и, в ожидании очереди грузиться на паромы, нагружался дешевою горилкою; другие играли в орлянку, боролись, а некоторые умаявшись, спали под своими возами. Около причалов прощались, здоровались, бранились, таскали за чубы; возы сталкивались, сцеплялись, опрокидывались. Вопли, треск, хлопанье, ржанье, мычанье оглашали берег, так что распоряжения чиновника, приставленного для надзора за порядком, терялись в хаосе общего гамма, и он в полной мере походил на вопиющего в пустыне. Его окружал целый рой просителей; со всех сторон слышались на разных наречиях жалобы:

- Четвертый день стоим; скотина без корму!..
- Седьмой день ожидаем; лошади околевают!
- Прохарчились, пухнем от голода!
- Отвяжитесь, проклятые!.. — ревел чиновник, затыкая уши и отбиваясь ногами. — Провалитесь сквозь землю!.. На чем же я вас перевезу?.. На своей спине?.. Что я — кит-рыба какая, что ли?!

Проезжавших по казенной надобности перевозили на

лубках, но у меня была довольно большая коляска, и я решил перегнаться на пароме, который в это время нагружался и был почти готов к отплытию.

По случаю базарного дня, чтобы цены на жизненные продукты не возвышались в городе, преимущественно грузили на паром возы с провизией. Мою коляску поставили последнею, и мы отчалили.

Впереди моего экипажа разместились отдельной группой несколько возов с мешками, вероятно, принадлежавшие какому-нибудь помещику. Погонцами распоряжался небольшой сварливый мужичок, с седыми усами, в высокой смушевой шапке, в голубом казакине и с палкой в руке. Погонцы относились к нему с особым уважением и величали его Филиппом Семеновичем.

Восхитительная красота местоположения привлекла все мое внимание, так что я не видел и не слышал ничего, что возле меня происходило. Лучи утреннего солнца ярко горели на позолоченных куполах лаврских церквей и колоколен, возвышавшихся на утесистой горе, покрытой садами и рощами. Влево глубокий овраг отделял Выдубецкий монастырь, а далее из Голосеевских дебрей проглядывала Китаевская пустынь, и вся эта картина отражалась в струях светлого, спокойного Днепра, по которому неслись барки, байдаки, дубы и плоты.

Паром наш потянули вверх, чтобы потом на веслах, по течению, достигнуть противоположного берега, и панорама еще более оживилась: за Лаврою постепенно открывались военный собор, Аскольдова могила, Николаевский монастырь, Николаевские казармы мавританского стиля, Царский сад, живописно раскинутый на холмах, с беседками на утесах, а далее, в перспективе, показались Крещатик, златоверхий Михайловский монастырь, Десятинная церковь, легкая, как будто в воздухе висящая, церковь Андрея Первозванного и Олегово кладбище. Достигнув крайней точки подъема, мы поплыли по течению навстречу Лавре. В этот раз паром приблизился к высокой горе, и нам представилась новая картина дикой природы. Над самыми обрывами как будто висели рощи вековых деревьев с обнаженными корнями, родники с верхних слоев горы лились каскадами; местами, в расселинах, сквозь темную зелень проглядывали беленькие хаты рыбаков. Паром наш пронесся мимо дальних пещер и очень удачно остановился у самого при-
чала.

На этом берегу также волновалась многочисленная масса проезжих, но соблюдался строгий порядок. Возы и телеги размещались рядами. Несмотря на тесноту места, проезды были свободны. На главных пунктах расхаживали десятские с длинными палками, а на возвышении стоял чиновник, хотя невзрачный, но с красным воротником и в треугольной шляпе, наводившей на всех невольный ужас. Все делалось по мановению его руки стройно, без неизбежной суеты.

Когда очередь выгружаться дошла до подвод, о которых я упомянул, Филипп Семенович сильно взволновался, кричал, бранился и даже некоторых из своих погонцев, не понявших его бестолковых приказаний, порядочно огрел палкою.

Почтовых лошадей, выставляемых обыкновенно в это время на берегу, всех разобрали, и я принужден был послать за ними моего человека на станцию. В ожидании я закурил сигару и любовался, как Филипп Семенович, выстроив свою команду в ряд, с педантической точностью считал мешки.

— Это что такое? — сказал он, указывая палкою на сверток, лежавший на одном возу. — Чье это полотно?

— Куды же она запропастилась?.. — спрашивал сам себя хозяин воза. — Положила да и не идет!

— Кто положил? — грозно спросил приказчик.

— Молодица.

— Какая молодница?

— А бог ее знает, какая; я ее впервой вижу. Подошла к возу, еще на том боку реки, и говорит: «Пускай поедит, пока вернусь...» Да вот до сих пор не идет.

— Так что же она думает — мы ее здесь целый день будем дожидаться, что ли?

— Конечно, нет, Филипп Семенович; за ее полотном не утерять же нам базару.

— Да что там у нее завернуто?.. Надобно посмотреть, чтобы после еще не сказали, что не все отдали.

Погонцы окружили воз, и Филипп Семенович раскрыл сверток.

— Дитина!.. — вскрикнул он диким голосом, встряхнув руками, как будто ожегся.

— Дитина, дитина! — глухо повторили погонцы и с ужасом отступили от воза.

— Напасть!.. Божеская кара!.. — неистово вопил приказчик, размахивая руками. — Чтоб оно сквозь землю

провалилось, проклятое!.. Пропали, совсем пропали!.. Что мы будем теперь делать?..

Он побагровел от бешенства; глаза его сверкали невыразимо злобою; погонцы стояли уныло, повесив голову. Я подошел к ребенку. Ротик его прикрыт был ватой, напоенной водкой, а на груди, под оловянным крестиком, лежала бумажка. Я взял ее и громко прочел: «В святом крещении Ирина».

— Хоть бы еще хлопчик, — с отчаянием проговорил приказчик, — а то дивчина, тьфу!.. Вырастет — и людям на пакость будет так же подкидывать своих байстрюков, как и ее мать... Чтобы она сказала... чтобы ее черти живую источили!.. Сто болячек ей в глотку!.. Триста чертей в живот!.. Не спрячешься ты от меня, гаспидова тварюка! — ревел он с ожесточением, обращаясь к Никольской слободке. — Отыщу я тебя под землею, шельму пакостную! Чтобы тебя супротивник ухватил!..

Злоба до такой степени помрачила рассудок Филиппа Семеновича, что он, несмотря на семь верст расстояния, глядел на слободку, как будто она находилась в нескольких шагах от него, замахивался на молодницу палкою, показывал ей кукиши и плевался.

— Да не гримайте так, Филипп Семенович! — заметил один погонец, старичок, сильно дергая его за полу. — Посмотрите, как на вас глядит судейский, у которого на голове вареник.

— Что же будем делать, Филипп Семенович? — уныло спрашивали погонцы.

— Что делать?.. Божеская кара! — воскликнул приказчик и снова принялся проклинать молодницу.

— Стали советовать и придумывать средства избавиться от напасти.

— Бросим дитину здесь, Филипп Семенович, — сказал один погонец, — уж кто-нибудь да подберет же ее.

— Безбожник этакой! — возразил приказчик. — Как можно бросить — ведь оно крещеное!

— Ну, так в городе подкинем кому-нибудь, — отозвался другой.

— А после, чтобы нас подкинули под пары!

— Самое лучшее, — заметил старичок, — отведем в полицейскую и все расскажем, как случилось... Больше копы не будет.

— Сумасшедший, сумасшедший! С полицией вздумал дело иметь!.. Чего тебе хочется — в кандалы попасть и

сидеть до тех пор, пока волю от голода околеют!

— Выдумал, выдумал, паны-молодцы! — вскричал молодой парень красивой наружности, с большими выразительными глазами. — Выдумал! ей-богу, выдумал!

— Ну-ну, говори, Грицьку! — восклицали обрадованные погонцы, подводя его к приказчику.

— Положим дитину на последний воз, — с одушевлением начал Грицько, — а сами пойдем впереди, и как только выедем на Печерск, то москали зараз и украдут!

— Тю на твоего батька... На что оно им? — вскричал приказчик и, несмотря на сильную горечь и досаду, от души захохотал.

Раздался общий смех.

Самолюбие Грицька оскорбилось; на его лице выразилось сильное негодование.

— Вы, Филипп Семеныч, со всего смеетесь и все опираетесь, — сказал он, возвышая голос, — так выдумывайте сами и приказывайте, чтобы недаром называли вас приказчиком.

— Дурень, дурень! Кто же тут выдумает? Хоть собери сто мудрых и придай к ним еще двести чертей, так и те ничего не придумают. Вот такую пакость сделала нам эта каторжная, анафемская молодича!.. Чтобы она подавилась!..

— Ну так сидите здесь и целуйтесь с прекрасною Ириною.

— Тьфу!.. чтобы она не дождала!..

Приказчик, морщась, обтерся, как будто в самом деле после неприятных поцелуев.

— Чего же нам тут ждать? — громко заговорили погонцы. — Что мы тут высидим? Послушаемся, Филипп Семеныч, Грицька; может быть, что-нибудь из этого и выйдет: ему, ведь, не первина одуривать москалей!

— Делайте что хотите, — с отчаянием проговорил приказчик, махнув рукою, — я ни во что не мешаюсь.

Он сел на бревно и, подперши голову руками, понурился.

— Соглашается, соглашается! — радостно закричали погонцы. — Грицько! распорядись, говори, что делать.

— Чей воз последний? — спросил Грицько.

— Василев.

Грицько подошел к указанному возу, осторожно завернул ребенка и положил сверток скраю, раскинув очень приманчиво длинный конец довольно тонкого холста.

Это был червячок на удочке, на которую он собирался поймать москаля.

Когда все было готово, возы тронулись на гору. Филипп Семенович следовал сзади, немилосердно проклиная молодичу; по временам он оборачивался к Никольской слободке, грозил палкою и плевался.

Не скоро привели мне лошадей, и я отчаялся было увидеть развязку этой драмы, но, подъезжая к экспланате, догнал погонцев. Полотно еще белелось на заднем возу; по данной диспозиции все шли впереди, один только Грицько лениво, понурившись, плелся по тротуару, как будто вовсе не принадлежал к их артели. Коляска моя обогнала возы и, по моему приказанию, поехала тихо впереди.

— Да не оглядывайтесь, Филипп Семеныч! — вопили умоляющим голосом погонцы. — Вертитесь, как муха в окропе!

Мы не доехали до Московской улицы, как позади послышался крик:

— Эй, хохлы! ребенка потеряли!

— Не наше, не наше! — вскричал Грицько.

— Не наше! — подхватили погонцы и кинулись к Грицьку на помощь.

— Не наше! — заревел приказчик. — Где взял, туда его и неси!

Я вышел из экипажа и поспешил на место происшествия. Солдат усиливался положить ребенка на воз, но погонцы отталкивали его, стегали волов батогами и быстро отступали.

— Собе, себе, не наше! — восклицали они.

— Где взял, туда и неси! — надседа, вопил Филипп Семеныч, отмахиваясь палкою.

В одно мгновение окружила их толпа народа, явился подьячий, за ним квартальный надзиратель. Остановились, и началось разбирательство. Солдат стоял бледный, сконфуженный, с ребенком на руках.

— Чей это ребенок? — спросил квартальный.

— Их, — отвечал солдат, кивая головою на погонцев.

— Не наше, не наше! — в один голос закричали погонцы.

— Как не ваше! — с недоумением проговорил солдат, задерживая плечами. — Сумасшедшие! отказываются от своего ребенка!

— Помилуйте, ваше благородие, — возразил Грицько, — откуда же у нас возьмется дитина? Мы приехали сюда на базар; с нами нет ни одной молодичи. Да если бы наше было, неужели, думаете, стали бы отказываться от своей дитины?

— Не все же такие, — закричал приказчик, проталкиваясь к квартальному, — как эта каторжная молодичица, что свое дитя тово... на чужой...

— Какая молодичица? — спросил квартальный.

— Это они ошиблись, — заметил Грицько, — хотели сказать москаль.

— Да молчите уж! — шептали погонцы, потянув Филиппа Семеныча за полы.

— Откуда ты взял этого ребенка? — снова спросил квартальный у солдата.

— У них на возу, ваше благородие! — отвечал он.

— Лжешь! Не может быть! Откуда у них ребенок возьмется?..

— Право слово, у них на возу! Чтобы меня гром убил на этом месте!

— Зачем же ты брал, когда оно лежало на нашем возу? — отозвался Грицько.

— Зачем ты брал? — повторил грозно квартальный, топнув ногою.

— Виноват, ваше благородие, грехи попутали, чорт дернул — думал холст... хватить... ан штука!..

— Шалишь, любезный! видишь, какую околесную понес! Не знаю я вас, молодцов: верно, с Делового Двора?

— Никак нет-с, ваше благородие, из *лабории*.

— Еще хуже!.. Отведи его в часть, — продолжал квартальный, обращаясь к десятскому. — Вот я тебя допрошу.

— Будьте ласковы, ваше благородие, — завопил приказчик, — отыщите еще эту анафемскую молодичицу, которая тово...

— О какой ты молодичице все толкуешь? — спросил квартальный, пристально поглядев на приказчика.

— Да все же про тую, — очень спокойно заметил Грицько, — что дитину москалю отдала; не сам же он ее родил.

— Экое меднолобие! — пробормотал квартальный, провожая солдата глазами. — Экая дерзость: так уверяет, что подумаешь — и в самом деле говорит правду!

— Где же ему обмануть ваше благородие! — сказал Грицько, кланяясь с подобострастием. — Это не то, что

нашего брата — во всем можно одурить. И, пожалуй, еще уверил бы, что в самом деле на нашем возу дитина лежала.

— Экие безмозглые! — сказал квартальный, ослабившись.

В толпе раздался хохот; погонцы также засмеялись, лукаво переглянувшись между собою.

— Еще счастье наше, — продолжал Грицько, — что на такое разумное благородие натрафили, что никак его не обманешь.

— Пропустить! — крикнул квартальный.

Погонцы поклонились, и возы тронулись.

Возвращаясь к своему экипажу, я слышал, как погонцы смеялись, похваливая удаливость Грицька; сам Филипп Семеныч даже очень благосклонно с ним разговаривал.

— Да, тово... — говорил он, — скверно было бы Грицьку жить на этом свете, если бы не было дурнив!

— И с дурнями не очень весело, — отвечал Грицько, — нужно было вам вмешиваться: чуть-чуть всего дела не испортили.

Того же дня за обедом у хорошего моего приятеля и сослуживца К. рассказывал я об этом происшествии. Всех оно очень забавляло, и они от души смеялись, за исключением одной только незнакомой мне дамы. На прекрасном и добром ее лице выражалась грусть, и она казалась очень печальною.

— Что с вами, Марья Петровна? — спросил К. — Отчего вы так печальны?

— Оттого, — отвечала она, — что мы с различных точек смотрим на вещи: вас забавляет находчивость погонца, а меня печалит положение дитяти, которое в этой истории играет самую жалкую роль.

— Тем лучше: вы можете в этом случае последовать влечению вашего сердца: вы богаты, бездетны, возьмите дитя под свое покровительство, и его роль переменится.

— С большим удовольствием, не откажите только мне в вашем содействии.

— Приказывайте!

— Устройте так, чтоб девочку доставили ко мне.

— Сию минуту.

К. встал и отправился в кабинет.

Через полчаса возвратился посланный с ответом. Частный пристав извещал, что ребенок отправлен в дом

приказа общественного призрения и что об этом нужно отнестись к неперемому члену приказа. Во избежание переписки и потери времени К. приказал запрячь карету и сам отправился к неперемому члену. Через час возвратился он с кормилицей и дитятей. Все кинулись к нему навстречу с радостными криками. Дамы, осмотрев девочку, нашли, что она очень миленькая, здоровая и обещает быть красавицей.

Крестик был обернут тою же бумажкой, на которой было написано: «во святом крещении Ирина», со следующей припискою: «Следствие о посягательстве рядового Ипата Мартьянова подкинуть сего ребенка проезжавшим через базарную площадь неизвестным людям производится при Печерском Частном Доме».

— Бога ради, — вскричала Марья Петровна, обращаясь к К., — освободите этого бедняка; он первый виновник счастья малютки.

Я взял на себя исполнить волю доброй Марьи Петровны, и на другой же день солдат был освобожден из-под ареста, и дело о посягательстве подкинуть сего ребенка и проч. — прекращено.

УБИЙЦА

Коло моря убит
Чорноморець лежить

Де матуся рида,
Там кривава ріка
Протікає до моря глибокого;
Де рідненька сестра —
То вже річка пройшла
І просохла, не влившись до моря;
А де жінка була —
І росиці нема,
І зав'яла трава край покійного.

А. Боровиковський

Шумно праздновал А-ий исправник 17 сентября, день именин своей жены. К нему собрались на банкет все власти уездного городка и съехались ближайшие помещики с женами и взрослыми дочерьми. Тесный его домик, состоявший из пяти небольших комнаток, наполнился гостями. Старики и люди более солидные, как говорят

не фертики, играли в карты, попивая с кизляркою пунш, а молодежь танцевала, веселилась. На всех лицах сияла радость; со всех сторон слышался хохот, веселые речи. Между танцующими много было хороших: румяные, полные жизни, они, так сказать, разрослись на воле по законам человеческого естества. Роскошные формы, которыми щедро наделила их природа, не скованные ни китовыми, ни металлическими пластинками, не запрятанные за тридевять юбок, трепетали жизнью и приманчиво обрисовывались в променаде резвого экосеза.

Этот банкет оказался бы скучным, пошлым и смешным для людей высшего круга, строгих последователей десяти тысяч церемоний, но в степи, провинциальном захолустье, он был истинным наслаждением и утехой пирующих.

Для освежения воздуха во всем доме открыты были двери и окна, в которые глазел народ; кроме того, из боковой двери, ведущей в коридор, выглядывали домочадцы, бабы и девки. В небольшой прихожей, прижавшись к стене, помещались музыканты: кларнетист, отставной унтер-офицер, слепой скрипач и вожатый его, мальчик-бубнист. Они отхватывали:

Чижик, чижик, где ты был?

— За горами водку пил.

Еще не было восьми часов, но экосез отплясывали уже более получаса. Вдруг «чижик» запнулся, смолк, и потом торжественно грянул известный марш:

Наши храбрые солдаты
Все идут вперед, вперед!

и предводительша важно вошла в залу. Бледная, сухая, тщедушная, она, как на смех, одета была по последней моде. Ее талия, неестественной тонины, казалась воткнутою в обширнейшие складки пышного платья. Самые строгие судьбы наши бы костюм ее безукоризненным подражанием моде; но в описанной компании она, как Гуливер в стране горбатых, казалась смешною и не из-бегла насмешек.

Появление высокоименитой гостьи взволновало все общество: экосез расстроился, игравшие в карты встали, а хозяйка выбежала из буфета навстречу с засученными рукавами, забыв второпях снять салфетку, которою под-зявлялась, чтоб не запачкать нового платья. Холодно отве-

чала предводительша на радужные приветствия хозяев и медленно, нерешительно вступала в общество, составленное, по ее понятиям, из шушеры. Слышно было, как муж ее, шедший за нею, нетерпеливо бормотал: «Passe, passe donc».

Я участвовал в партии виста в зале. Когда усадили почетную гостью, мы также уселись, но игра как-то не клеилась. А-ий городничий, недавно поступивший в эту должность из Закавказского края, в первый раз увидел предводительшу и поглядывал на нее с удивлением.

— Странно, ей-ей, странно! — бормотал он. — При этакоей сухорлявости, там-то этакое раздолье!..

— Там-то, — заметил, ухмыляясь, секретарь земского суда, худенький старичок, — фарботья, юбки... Случалось вам, иногда попадетя орех-чернобривчик — вот, думаешь, ядернистый, а разгрызешь — тьфу! — свистун... Сдавайте!

— Чем от нее так запахло? — спросил стряпчий, втягивая в себя воздух. — Лодеколоном, что ли?

— Лодеколоном? — возразил секретарь. — Французскими духами! Вот за этакую скляночку пять рублей платят!

Секретарь приложил большой палец к первому суставу указательного перста и протянул руку.

— Царица небесная! — воскликнул городничий. — На эти деньги можно купить три ведра кизлярки!

— И сделать двенадцать ведер пуншу, — добавил стряпчий.

С появлением предводительши общее веселие, неприкрытая нужденность рушились. Она у всех была как бельмо на глазу: танцующие робко выделяли па, поглядывая на нее искоса; играющие в карты делали ренонсы и грубые ошибки; подносы с пуншем более не разносили, и даже, по просьбе хозяина, прекратили курение.

Не прошло десяти минут, как «чижик» снова прервался. Бубен грохнулся на пол, кларнет дико взвизгнул, а затем и скрипка смолкла. В залу вбежала огромная собака с черными отметинами над глазами, как брови, а за нею вошел высокий мужик, с взъерошенными волосами, бледный. Сорочка и штаны его, изорванные в лохмотья, были обгарены или, правильнее, залиты свежей кровью. В правой руке держал он нож, также окровавленный.

При появлении страшного гостя бывшие в зале в испуге кинулись к дверям гостиной, а некоторые заняли

позицию у окон, чтоб, в случае нападения, иметь обеспеченное отступление. Исправника не было в зале.

— Иван Гордеевич! Иван Гордеевич! — закричали несколько голосов.

— Кто вы такой? — спрашивал городничий вошедшего мужика, стоя от него однако ж на благородной дистанции. — Кого тебе нужно?

— Исправника! — отвечал мужик довольно твердым голосом.

— Я исправник, — вскричал Иван Гордеевич, вбегая в залу, — говори, зачем?..

— Объявляю вам, — решительно сказал мужик, подымая правую руку, — я зарезал человека!..

Это известие поразило новым ужасом компанию. Предводительша вскрикнула: ей сделалось дурно.

— Зарезал!.. — глухо повторил исправник. — Кого же ты зарезал?

— Не знаю... Впервые с ним встретился...

Убийца тяжело вздохнул и уныло опустил голову на грудь.

В то время как хлопотали около предводительши, исправник советовался с секретарем и городничим, что делать с убийцею.

— Дайте мне команду, — сказал он городничему, — я преступника отправлю в острог, а завтра сниму допрос.

— Криминальное преступление, — заметил секретарь, — не допускающее отлагательства. Сегодня он соображается, а завтра одумается и скажет вам: «Коли я теб а бо а бо а бо, то нехай мені бог знает що...»

— Где же его допрашивать?.. в кабинетике играют... Важность большая! могут обождать: дело казусное!

Исправник пошел распорядиться, а тем временем многих чертах его красивого лица выражалась сильная горесть; на глазах дрожали слезы, и грудь сильно поднималась от сильного волнения. С первого взгляда видно было, что он — жертва несчастного случая, и возбуждал он к себе не страх, а сострадание. Утомленная собака улеглась у его ног и смело, спокойно на нас глядела. Через несколько минут исправник прислал сказать, что все готово, и преступника повели в кабинетик. Собаку хотели было выгнать, но мужик просил не прогонять ее.

— И она также, — сказал он, — замешалась в это скверное дело.

Многие из любопытных желали войти в кабинетик, но секретарь, пропустив немногих, в том числе и меня, прочим без церемонии объявил, что при допросах посторонним быть не следует.

Мы уселись. Секретарь занял место у письменного стола, надел очки, притянул к себе кипу писчей бумаги, положил табакерку с портретом графа Платова и, приосанившись, спросил:

— Откуда родом, как зовут, сколько от роду лет?

— Из селения Б., Константиноградского повета, называюсь Матвей Кисель; двадцать седьмой мне год.

— Женат ли, и если женат — имеешь ли детей и сколько?

— Женат; есть один сынок, — отвечал мужик, тяжело вздыхая, — есть и мать.

— Матери не нужно. Бываешь ли ежегодно у исповеди и святого причастия?

— Как же!..

Собрав предварительные сведения, требуемые формальностью, секретарь приподнял очки на лоб и пристально посмотрел на мужика.

— Ну, теперь, — сказал он, — рассказывай по порядку все подробности соделанного тобою убийства, по чистой справедливости, без малейшего сокрывательства!

— За тем сюда и пришел, чтобы говорить правду, — начал Матвей. — Вот в чем дело. По малоземелью у нас посева небольшие, и я после косовицы каждый год хожу на заработки в степи. На выработанные деньги уплачиваем казенную подать, докупаем хлеба и благодарение богу, живем себе без нужды. В этом году, перед самым моим уходом, жинка моя видела скверный сон, недоброе для меня предвещавший: будто бы она кормила меня кадиною, поднесла одну миску — я съел, другую — съел и третью — съел и когда хотела поднести четвертую, то увидела, что из моих глаз, ушей, рта и изо всего тела показались ростки, и я превратился в калиновый куст. В испуге она охватила меня руками, но вся искололась об иглы, так что руки ее и сорочка окровавились. Тут еще увязался за мной Бровко (Матвей указал на собаку); что я ни делал с ним, прогонял, даже бил, но не мог ничего сделать: бежит себе за мною да бежит. Товарищи мои, с которыми я шел, советовали мне не прогонять его: «Верно, — говорят, — так и нужно: собака иногда разумнее бывает человека». Так оно и вышло!.. На заработках

был я за Ореховом. Поденщикам в этом году платилось хорошо, и на мою долю пришлось рублей пятьдесят. Где я ни проходил, везде меня бог миловал, и только, не доходя верст десять до А...а, приключилась со мною халепка. Вдруг, будто из земли вырос, очутился около меня пилипон¹, рыжий, с веснушками, как сорочье яйцо, такой оборванный, обшарпанный. «Здравствуйте, — говорит, — добрый человек!» — «Здравствуй», — отвечаю. «Откуда путь держишь?» — спрашивает. «На заработках был». — «А много заработал?» — «Будет с меня», — говорю. Вот он и пристал ко мне: «Сколько да сколько?» — «Пятьдесят рублей», — говорю. — «Врешь, — говорит, — не с твоим свиным рылом столько заработать». Я побожился; не верит, на смех еще подымает. Чтобы от него отвязаться, я вынул капшук и говорю: «Ну, смотри, если не веришь: вот бумажки, а это срибные, а вот еще и медные». Вытаращился пилипон на гроши, аж зубы выскалил. «Молодец, — говорит, — помоги тебе бог и больше!» Я его поблагодарил, как доброго человека, и пошли себе. Начинало вечереть. Бровко гонялся впереди за птичками; пилипон отстал, а я, задумавшись, шел себе повагом. Вдруг кидается на меня сзади пилипон; под ножку — и бряк меня об землю. «Сумасшедший! — закричал я. — Что ты делаешь?» — Думал, что он шутит. Так нет, не на то похоже: выверился, как волк на ягницу; коленом мешущь, — ничего не сделаю; подобрал мои руки под свои колени, и уже вижу — из-за голенища тащит нож. Откуда ни взялся мой Бровко: цап пилипона за шиворот, так а я в это время крутнулся, хватя его — да под себя. Долго воевался я с ним, пока, наконец, удалось мне вырвать из его руки нож. Он еще более разъярился и запенился, как скаженная собака. «Режь, — говорит, — меня, или я тебя зарежу!..» Я его уговаривать, упрашивать, а он все свое: «Режь, — говорит, — или я тебя зарежу!..» — и так пручается, что едва могу его удержать. Силы мои стали ослабевать, голова начала кружиться; между тем стемнело, наступила ночь; степь глухая, хоть бы одна живая душа показалась. Вижу, нечего делать, одному приходится пропадать, перекрестился да и чиркнул его по горлу!..

¹ Пилипонами называли раскольников и вообще русских крестьян с бородами.

Все это именно так случилось, как вам рассказал; хоть присягнуть, как на исповеди, как перед богом».

Никто из присутствующих не сомневался в справедливости показания мужика, и один только секретарь сидел понурившись и тер себе лоб рукою.

— Будь спокоен! — сказал исправник. — Ты ни в чем не виноват: ты сделал преступление по необходимости, и тебя присудят только к покаянию.

Мужик упал к ногам исправника.

— Делайте со мною, что следует! — вскричал он, вынимая из кармана кожаный мешочек. — Но будьте ласковы и милостивы, отошлите эти гроши к моей жене и матери, чтобы они не терпели нужды и угнетения за недоимку, и заспокойте их в том, что я не преступник, не смертоубийца.

— Завтрашний же день отправим, — сказал с участием исправник, — только, — продолжал он, обращаясь к секретарю, — не посылайте их через суд, а партикулярным письмом, а то, пожалуй, там им глаза протрут.

— Уведомить можно, — заметил секретарь, — но, по законам, до окончания следствия и суда отобранные от преступника деньги и вещи должны храниться при деле.

— Отчего так? — спросил с удивлением исправник.

— Оттого, что неизвестно еще, кому они принадлежат; может быть, зарезанному.

— Бог свидетель, — воскликнул мужик, — это мои гроши, кровавым потом выработанные!

— Закон, во всяком случае, воспрещает верить тебе, если б ты даже сознался и в умышленном убийстве: все должно разрешить следствие, — сказал секретарь.

Исправник, недавно поступивший в должность, выказал в этом споре столько же добродушия, сколько и неопытности. Он не возражал, но на его благородном лице выразились сострадание и досада. Секретарь был также человек не злой, но строгий блюститель законов, даже до педантизма.

Мужик стоял на коленях перед исправником, скрестив на груди руки, и глядел на него умоляющим взором.

— Встань, Матвей! — с участием сказал исправник. — Мы твое дело скоро порешим и не задержим тебя здесь долго.

Секретарь усмехнулся, почесав за ухом. Эта улыбка предвещала недоброе бедному мужику. Исправник при-

казал подать Матвею водки и закусить. Бровко с жадностью съел пирог.

— Ешь, Бровко! — сказал мужик, уныло глядя на собаку. — Может быть, это последний от меня кусок. Ты избавил меня от гибели, допустит ли меня бог избавить тебя от голодной смерти?

Слова эти, сказанные от души, всех нас растрогали. Многие гладили собаку, и она ко всем ласкалась, за исключением только городничего, к которому не подходила, и когда он хотел было ее поласкать, то она, поджав хвост, отошла и легла у ног своего хозяина.

Секретарь с замечательной точностью изложил на бумаге показание мужика и, кроме того, составил еще акт о собаке, который оканчивался следующим заключением: «При внимательном рассмотрении качеств собаки оказалось: собака весьма смиренная и ко всем оказывала ласkanie лизанием рук и помахиванием хвоста; из чего явствует, что без особенно побудительных причин, в показании Матвея Киселя объясненных, ни под каким видом вышепрописанная собака не могла учинить насилия и выказывать лютоcть, свойственную сим животным».

Скрепив подписями показание и акт, мужика отправили при десятском в острог, а секретарь распорядился стряпать сторожей в степь к мертвому телу на случай, чтобы ночью не съели его волки.

Исправник проводил Матвея до прихожей, стараясь успокоить его и уверить в своем покровительстве, а секретарь шепнул десятскому, чтобы собаку не впускали в острог.

Предводитель с женою и многие из помещиков, испуганные и опечаленные описанным происшествием, уехали; танцы прекратились; молодежь играла еще в фанты, но неохотно, и банкет кончился прежде полуночи. С рассветом предположено было ехать для освидетельствования трупа, и мы, проиграв всю ночь в карты, в пятом часу отправились на место происшествия. Я сел с исправником и секретарем в бричку, а стряпчий с уездным врачом и фельдшером — на тележке.

За пять верст от города мы остановились; на самой дороге лежал труп. Мы подошли к нему. Зверское, безобразное лицо зарезанного возбуждало в высшей степени омерзение. Серые, как полуда, глаза вытаращились; рот, искривленный предсмертными судорогами, был раскрыт, и неровные, пожелтевшие зубы страшно ослабились.

Красно-рыжие волосы стояли дыбом, а скомканная борода, слипшаяся кровью, торчала на сторону. Серый его зипун был в дырках, с обгорелыми полами; изношенная рубаха — в лохмотьях, сапоги стоптаны.

— Если такой сатана навяжется против ночи, — сказал стряпчий, — что с ним сделаем?

— Дают же награду за убитого волка, — подхватил с одушевлением исправник, — вот за такого бы черта награждать. Он хуже бешеного волка, просто василиск!

— Должно быть, бродяга из Ростова, — заметил секретарь.

Когда по приказанию доктора приподняли труп, из рта и ноздрей высыпало множество муравьев; голова откинулась назад, открыв во всю шею разрез, из которого отвратительно торчала перерезанная горлянка.

— Славно черкнул, — заметил доктор, — одним разом перехватил горло и артерию.

Ниже шеи, со стороны затылка, видна была сильная хватка собаки: острые зубы проникли до костей. В одном кармане зарезанного нашли два гроша и завернутую в тряпке серебряную ложечку; в другой — билет, выданный в Красноярске на имя мещанина Каллистрата Евтухова. Билет возбуждал большое подозрение; главные приметы вытерлись, а остались только от роду тридцать пять лет, рост средний, нос прямой.

Секретарь переговорил с доктором насчет акта освидетельствования, описал приметы зарезанного и приказал предать его земле.

На возвратном пути исправник убедительно просил секретаря ускорить окончание следствия.

— Зачем же, — говорил он, — невинного напрасно томить в остроге?

— Дело криминальное, — отвечал секретарь, — требует положительных справок и аргументов, а их не так-то скоро соберешь: наша матушка Россия на весь свет протянулась; как говорится, встанет — так неба достанет. Это не то, что, говорят, есть такие земельки, что из нашего уезда три царства можна выкроить... все рукою подать!

— А как вы думаете, скоро ли справки получим?

— Неизвестно; но, кроме справок, нужно немало времени на соблюдение законных формальностей, и потому дело пойдет по инстанциям: в уездный суд, из суда в губернское правление; правление еще, пожалуй, возвра-

тит для дополнения, там — в уголовную, в правительствующий; оттуда — опять по мытарствам, пока дойдет обратно до нас...

Исправник не слышал последнего монолога; не спавши всю ночь, он склонил голову на подушку и крепко заснул.

— Спит, — шепнул секретарь, усмехаясь. — Вот этаких дворянство выбирает в исправники! А станешь им говорить, они в ответ: «Помилуйте! Какого же еще? Он человек благородный, добрый». Да что толку в этом благородстве, когда дела-то он ни бельмеса, что называется, ни в зуб толкнуть.

— Под руководством такого дельца, как вы, — заметил я, — приучится и будет примерный исправник.

— Пока солнце взойдет, роса очи выест; не тогда же собак кормить, когда на охоту ехать. Пока приучится, сколько придется дать фуков: не всегда можно устерегтися. Исправник — для уезда такая же оборона, как в фортеции стена!.. За мое секретарство пятый исправник такого попадается. Насобачишь его немного, смотришь — нового выбрали: опять возись. А вы думаете — легко с ними управляться, особенно, если, на беду, еще умничать станет?

Секретарь говорил с таким убеждением, что, несмотря на желание отстоять исправника, человека в полной мере достойного, я не мог ему возражать.

В тот же день я должен был выехать из А... ка. Проезжая мимо острога, я видел Бровка, стоявшего возле каитки с опущенным хвостом и настороженными ушами, как будто он кого-то ждал.

Участь Матвея сильно интересовала меня, но я был спокоен, видя, что судьба его в руках людей благонамеренных и добрых...

Прошло два года. Мне опять пришлось посетить А. Проезжая мимо острога, я не мог не узнать Бровка по его приметинам над глазами. Он лежал у ног женщины, которая, склонив на грудь голову, сидела, прислонясь к бревенчатой стене острога. Присутствие собаки свидетельствовало, что Матвей Кисель еще не освобожден, и я прикинул остановиться, чтобы поразведать о несчастном.

— Бровка, — крикнул я, вылезая из брочки.

Собака прворно вскочила, и, подняв голову, пристально смотрела на меня. Женщина также встала. Ей было около пятидесяти лет; в глазах ее, покрасневших от слез, выражалась глубокая грусть, а правильное лицо, напоми-

навшее прежнюю красоту, было бледно, болезненно и имело вид страдальческий. При моем приближении Бровка подбежал ко мне и, обняв, начал ласкаться.

— Как, паночку! — вскричала женщина с недоразумением. — Вы знаете нашего Бровка?..

Нетрудно было отгадать, что женщина эта была мать Матвея. С умилением смотрел я на два существа, которые ни в каком несчастье не изменили человеку: нежное сердце матери не отвергнет его, и верная собака не покинет.

— Знаю вашего доброго Бровка, — отвечал я, глядя собаку, — знаю и Матвея, вероятно, твоего сына?

— Отгадали, я мать бедного Матвейка... — Женщина залилась слезами.

— Отчего же его так долго держат?

— Вот уже другой год каждый день ожидаем справок из какого-то города, далеко-далеко, где солнце всходит; но до сих пор не дождемся. А Матвейко мой томится, изнывает в заточении. Но, кроме этого горя, у нас дома другое горе...

— Что же у вас случилось?

— Когда мы получили весточку о несчастье Матвейки, невестка моя кормила своего сынка, хлопчика по третьему только месяцу. От горя и печали пропало у ней молоко, мы кормили маленького рожком, но оно, бедненькое, зачахло, извелось и померло. Тем не кончилось. Без хозяйина мы обнищали и для кормления и для уплаты подушного продали последнюю пару волов и дошли до такой крайности, что остались без куска хлеба. В это время поставили на постой в наше село антирелию. Моя невестка — молодница очень, очень красивая, вот за ней и стали увиваться офицерики. Долго-долго не поддавалась небога, но потом... (мать Матвея тяжело вздохнула)... Не нам ее судить, пусть бог ее судит: нужда и голод до всего доведут... Я покинула свою хату, и, как видите, пришла к сыну, и останусь около этой стены до смерти или, если бог продлит веку, пока не освободят моего Матвейка.

— Матвей знает о смерти своего сына?

— Знает, все знает!.. — с отчаянием сказала несчастная мать, утирая слезы.

— Часто ли с ним видишься?

— Каждый день, когда выпускают арестантов на дворик пройтись... Спасибо им!

В это время отворилась калитка, и отставной унтер-

офицер, надсмотрщик за арестантами, вышел из острога. Увидев меня, он застегнул сюртук и вытянулся в струнку.

— Вот это наш начальник, — продолжала женщина, кланяясь унтер-офицеру. — Пошли ему господь всякого благополучия! Добрый человек, не обижает нас и Бровка нашего любит.

Я поблагодарил за это унтер-офицера и дал ему рубль серебром.

— Помилуйте-с, ваше благородие, — отвечал он, — начальство спрашивает, чтобы мы были учтивы и партикулярны с арестантами.

Женщина так была слаба, что едва держалась на ногах.

— Ты нездорова, моя голубушка? — сказал я.

— Лихорадка замучила!

— Отыщи квартиру да полечись.

— Не для чего искать, — отозвался унтер-офицер, — исправник принимает ее к себе; так нет — все валяется тут.

— Мне тогда только и легонько, — отвечала женщина с чувством, — когда я опираюсь на эту стену, за которою томится мой сын. Мне кажется, когда я здесь, то и ему как будто легче.

Я старался утешить несчастную мать, но без успеха.

— Может быть, и скоро освободят моего сына, — уныло говорила она, качая головою, — может быть, и вернемся-мы до дому, но не вернется до нас наше счастье... Никогда не вернется!..

Расставаясь, я ей дал несколько денег, но она не взяла: видно было, что рука ее еще не привыкла протягиваться к милостыне.

— Спасибо вам, паночку! — сказала она, низко кланяясь. — Благодарение богу и добрым людям, мы ни в чем не нуждаемся.

Из А...а выехал я в самом дурном настроении духа. Бедная мать, убитая горем, больная, почти безнадежная, не выходила из моей памяти и долго тревожила мое воображение.

Через полтора года мне опять пришлось проезжать через А. Подъезжая к острогу, я увидел унтер-офицера, надсмотрщика арестантов, стоявшего подле калитки, а Бровка лежал от него в нескольких шагах. Когда я вылезал из брички, Бровка тотчас меня узнал, начал ласкаться и в радости порывался было вспрыгнуть ко мне на грудь, но у него не достало силы: он постарел и сильно

исхудал. Едва я сделал несколько шагов, Бровка подбежал к тому месту, где обыкновенно сидела Матвеева мать, и жалобно завыл. Горестное предчувствие овладело мною: я понял Бровка.

— Матвей до сих пор не освобожден? — спросил я унтер-офицера, поздоровавшись с ним.

— Никак нет-с, — отвечал он, — сидит-с.

— А его мать?

— Пятый месяц как померла-с.

— Где же она, бедняжка, умерла?

— Вот на этом дворе.

Унтер-офицер указал на небольшой домик под соломенною крышею на противоположной стороне улицы.

— Но почти до самой смерти, — продолжал унтер-офицер, — лежала здесь под стеною, вот где собака завывала. Совсем уже кончалась, когда перенесли ее в домик; все хотела попрощаться с сыном.

— Что же, простилась?

— Никак нет-с. Накануне у нас случилось происшествие: из острога бежал арестант; вот городничий строго-настрого приказал никого, ни под каким видом, не выпускать-с. Иван Гордеевич больно серчал за это на городничего.

— Что, Матвей крепко тоскует?

— Ничего, повеселел-с.

— Как повеселел?..

— Точно так-с; должно быть, привыкать стал-с.

— Можно его видеть?

— Можно-с, арестанты теперь на прогулке-с.

Унтер-офицер отворил калитку — и глазам моим представилась пренеприятная картина. По небольшому неопрятному дворику расхаживала, волновалась толпа оборванных, загрязненных арестантов. К одному фаса закопченных стен примыкала низенькая мазанка с узкими решетчатыми, вроде бойниц, заделанных железными решетками. Нельзя было не подивиться, что столько арестантов помещалось в таком тесном домике. Матвей стоял ближе к калитке и с одушевлением, размахивая руками, разговаривал со своими товарищами. С трудом можно было узнать его — до такой степени он изменился: исхудал, как скелет, поседел, несмотря на молодые свои годы; взгляд его был дик, угрюм.

— Здравствуй, Матвей! — сказал я, подходя к нему. — Как поживаешь?

Матвей окинул меня быстрым взглядом; глаза его за сверкали злобой, и он, сжав кулаки, с явным негодованием отступил от меня.

— Не бойся, Матвей, — отозвался унтер-офицер. — Это их благородие, тот самый офицер, помнишь, что мать твоя рассказывала.

Матвей мгновенно успокоился. Казалось, ему было сожестно, что он так опрометчиво выказал предо мной свое негодование.

— Долго ли тебе еще сидеть здесь? — спросил я.

— Не знаю, — глухо отвечал он, — может быть, до смерти! — Матвей дико засмеялся.

— Не отчаивайся. Бог не без милости, казак не без доли. Господь судил тебя страдать; покорись его воле. Он же тебя и вознаградит.

— Вы пришли утешить меня? — отвечал Матвей, снова захохотав. — Напрасно, ей-богу, напрасно! Я теперь совершенно спокоен. О чем мне тужить?.. Была у меня жена и сын — за них у меня сердце обливалось кровью, была у меня матуся — на мою душу налегала могила, когда я видел ее слезы, сожаления и вздохи. А теперь что?.. Я вольный казак: гуляй душа без кунтуша, по-запорожски! Выпустят — пойду себе с Бровком в степи: везде, куда ни приду, будет для меня родная сторона; в каждой хате для меня двери настезь... Одна только хата для меня чужая... (голос Матвея задрожал)... одна только — моя хата... Высокий порог в ней збудовала моя жинка — не переступлю...

Матвей уныло опустил голову, и тяжелый вздох вырвался из его груди.

Как ни старался Матвей казаться спокойным, равнодушным, но его речи и исступленный взгляд обнаруживали в нем сильную душевную скорбь, доходившую до отчаяния.

— Часто видится он с Бровком? — спросил я унтер-офицера.

— Четвертый месяц не видался.

— Отчего?

— Доктор запретил-с; извольте видеть-с: после смерти его матери, когда собаку пустили на двор, он начал с нею разговаривать и в такой азарт пришел-с, как будто белены объелся. Должны были его связать. Впрочем, когда он был опечален смертью матери, а теперь успокоился; можно будет и впустить.

Унтер-офицер отворил калитку и позвал Бровка. Верное животное проворно вбежало на дворик и с визгом кинулось к Матвею. Радость бедной собаки была неопи- санная: она поднималась на дыбы, клала свои лапы на грудь Матвея, лизала ему руки, увивалась около его ног. Внезапное появление Бровка поразило Матвея; каза- лось, он не верил своим глазам и глядел на него уныло. Сколько нежности, сколько печали, невыразимой слова- ми, было в этом взгляде.

— Голубе мой! дружке мой! — воскликнул он, зали- ваясь слезами и обнимая собаку. — Все меня покинули; один ты у меня остался, один, один на всем свете!.. Ты не оставял бедной моей матери до последнего ее часа и проводил ее до могилы!..

— Точно-с, — заметил унтер-офицер, — преумная со- бака; шла за гробом до могилы, понурившись и опустив хвост, как будто в самом деле что понимала.

— А мне, сыну, — продолжал трогательно Матвей, — не позволили принять последнее благословение матери, закрыть ей очи, бросить горсть земли в ее могилу!.. Было бы лучше и тебе, Бровка, и мне, когда бы ты не оборо- нил меня от разбойника; лежал бы я теперь спокойно в земле, а ты, в холе у хорошего хозяина, не долго бы обо мне печалился...

Нельзя было без слез смотреть на эту сцену. Каждое слово Матвея прорезывалось в сердце, сжимало душу. На глазах унтер-офицера также дрожали слезы; даже на бледных, угрюмых лицах окружающих нас арестантов выразилось участие и сострадание.

— Ну, полно, перестань! — говорил унтер-офицер, поднимая Матвея. — Встань, успокойся!

— Да-да, спокойнее было бы в могиле, — бормотал Матвей, вставая, — лучше бы совсем не родиться!.. — при- бавил он с одушевлением. — На что мне жизнь?.. Возь- мите ее от меня!.. задавите, зарежьте меня, люди доб- рые!..

— Чтобы опять того не случилось! — заметил беспо- койно унтер-офицер, выгоняя собаку.

— Режьте меня!.. — неистово продолжал Матвей, под- нимая кверху сжатые кулаки... — Режьте!.. или я вас всех перережу!.. Слышите ли, разбойники?.. Режьте!..

— Матвей! — сказал встревоженный унтер-офицер. — У тебя никакого чувства нет. С тобою обходятся дели- катно, а ты грубишь и еще при их благородии. — Он ука-

зал на меня, предполагая, что мое присутствие обезору- жит Матвея.

— Их благородие! — с ожесточением вскричал Мат- вей. — Не из тех ли он благородий, которые отняли у меня жинку? Не она ли прислала его сюда, чтобы по- смеяться над моим безголовьем?.. Так возьмите же мое сердце и отнесите ей... Я вырву его из моей груди!..

Матвей, в совершенном бешенстве, разорвал на себе сорочку и стал царапать себе грудь с невыразимой яро- стью.

— Берите, держите его! — закричал унтер-офицер. Несколькo человек кинулись к Матвею и долго ба- рахтались, пока повалили его и связали ему руки.

— Озорничать, бунтовать! — ревел рассерженный унтер-офицер. — Вот я тебя! Сию же минуту прикажу убить твоего Бровка.

— Убить моего Бровка! — испуганно закричал Мат- вей. — Попробуй только... У меня есть бритва, и если ты пальцем тронешь его, то я зарежусь!..

— В темную его, в темную! Матвей более не сопротивлялся, он поднял глаза к небу и, когда его повели, трогательно воскликнул: «Ма- туся, матуся! возьми меня к себе!»

Эта грустная сцена обнаружила несомненное помеша- тельство Матвея. Его чувствительная душа не в силах была вынести сокрушительных ударов жестокой судьбы. Глубоко тронутый, я стоял неподвижно и не понимал речей унтер-офицера, рассказывавшего мне что-то с жаром.

— Иван Гордеевич в городе? — спросил я, выйдя на- конец из задумчивости.

— Никак нет-с, — отвечал унтер-офицер, — в губер- нию уехал-с.

— Давно ли?

— Третий месяц-с, вскоре после того, как их отдали под суд.

— Отдали под суд?.. Ивана Гордеевича?!

— Точно так-с! Все господа и поселяне целого уезда очень о них сокрушаются-с.

Это неожиданное известие поразило меня, как громом. Зная бескорыстие и благонамеренность исправника, на- ходившегося под руководством такого добросовестного, опытного законоведа, как секретарь, я не мог предста- вить себе причины постигшего его несчастья. Не теряя

ни минуты, я отправился к секретарю, чтобы узнать от него о положении дел Ивана Гордеевича, а также и несчастного Матвея.

Когда экипаж мой остановился у крыльца, секретарь выбежал навстречу в миткалевом халате, забрызганном чернилами, и подпоясанный под самыми мышками. После первых приветствий он уныло сказал:

— А нашего добрейшего Ивана Гордеевича под суд уpekли!

— Слышал. За что?

— Сам виноват: хотел новые порядки заводить. Дурень этакой! прогнал по шеям откупщика, и того не понимает, что откупщики дают из чести, а не ради чего-либо другого. Что им исправник? Этакие люди, как Иван Гордеевич, вредны для службы. Ей-богу, правда! Не поверите, какая переписка завелась: что ни сделаешь — не так! Все назад, для дополнения, а тут выговор за выговором. Вот, например, дело о Матвее Киселе: два раза возвращали чорт знает из-за чего!

— Да скоро ли его выпустят?

— Пора бы: дело давным-давно отправлено; справки получены в его пользу: билет оказался принадлежащим черноволосому, а зарезанный был красен, как раскаленная шина.

Успокоясь немного, секретарь опять заговорил о Иване Гордеевиче.

— Жаль, — продолжал он, — очень жаль! Славный был исправник; как насобачился! Как все полюбили его за прямоту и справедливость! А теперь еще и формуляр замарают.

— Как замарают?.. Ведь он же, говорите вы, будет оправдан!

— Так и запишут, что оправдан; но для честного человека разве это утешительно? Ведь и виноватые оправдываются.

Рассуждения секретаря еще более меня расстроили, и я отправился в дальнейший путь, унеся в душе самое горестное предчувствие об участи Матвея.

Через два месяца потом заехал я по дороге в с. Конское, принадлежавшее тогда графу Литте. Осмотрев конский завод, мы собирались уже обедать, как неожиданно явился становой.

— Откуда? — спросил его управляющий.

— Из А. ... я.

— Нет ли новостей?

— Никаких. В остроге только случилось происшествие. Содержался там арестант, у которого была собака. Она наделала каких-то проказ, и городничий приказал ее убить. Нельзя было не исполнить приказания, но собака такая умная, сметливая — никак ее не подстережешь; вот и залучили ее как-то в острог да — такие неосторожные! — в глазах самого хозяина и убили, а он, со злости или с горя, взял да и зарезался!

ПАРИЖСКИЕ ТАЙНЫ

Во всяком состоянии и положении людей бывают свои печали и горести. Богач, баловень фортуны, в свою очередь, так же как и бедняк бездольный, подвергается горестям, отчаянию и проливает потоки слез. Счастливец сокрушается о потере собачонки с такою же печалью, с какою притерпевшийся к потерям оплакивает смерть жены или детища. Честолюбец, не очень приветливо принявший сильным земли сей, приходит в такое же отчаяние, в какое повергается бедный чиновник-труженик, оставшийся за штатом. А вот, например, подобные несчастья: не поспело платье к балу, не вышла награда за какое-нибудь попечительство или почетное членство, не пригласили на обед к министру и тысячи подобных непредвиденных и невоображаемых невзгод.

Посмотрите, как в ложе бельятажа счастливыцы-богачи утопают в слезах, глядя на искусный вымысел человеческого бедствия. Горесть детей, опускающих в могилу гроб своего отца и теряющих с ним последнюю опору в целом мире, не может сильнее выразиться. Правда, что эти же чувствительные души, растроганные до ослабления нервов, потери сна и аппетита, выходя из театра, так же равнодушно и бессмысленно смотрят на истинные бедствия людей, как неграмотный глядит на буквы — сытый голодного не понимает; но все равно, отчего бы ни произошла горесть, от существенных или мечтательных несчастий, она отбывается одними и теми же законами человеческого естества, нервами, фибрами, страданиями сердца, томлением души. Для таких нежных душ мало утешения в том, что другие считают их счастливыми и завидуют им.

Приведенная мною истина давным-давно всякому известна, но я счел нелишним напомнить об ней, чтобы мой рассказ не показался преувеличенным, неестественным.

В сороковых годах, возвращаясь из Петербурга и проезжая чрез губернию Н., заехал я к добрым моим знакомым Д., жившим летом в прекрасной своей деревне, в нескольких верстах от большой дороги.

Федор Федорович Д., чопорный, сухощавый старичок лет за семьдесят, и жена его Глафира Тимофеевна, тучная старуха, принадлежали к разряду людей, истинно счастливых. Судьба наделила их значительным состоянием, а природа — крепким здоровьем и тихим, невозмутимым характером. Лишенные пылких страстей, они никогда не подвергались увлечениям, тревожениям, и долголетняя их жизнь текла тихо, мирно, счастливо: Бог благословил их супружество тремя сыновьями и таким же числом дочерей. Сыновья служили в гвардии; две старшие дочери вышли замуж; оставалась еще непристроенною младшая — жемчужина семейства, утешающая родителей, восторг многочисленных обожателей.

Старики, кроме хлебосољства, отличались еще непомерным, неограниченным любопытством. Они вели огромную переписку, выписывали почти все русские газеты и журналы, знали, что совершается в губернии Н. и в соседних. Мало того, им было известно, что происходит в каждом домике уездного их городка, в каждой избеподвластного им крестьянина. Когда на зиму переселялись они в губернский город, то по целым дням глазели в окна, и если, бывало, замечали незнакомый экипаж, что, впрочем, редко случалось, то посылали лакеев узнать, кому он принадлежит, и не успокаивались, пока не удовлетворяли своего любопытства. На почтовой станции постоянно дежурил их человек и возвращался только вечером с запискою о проезжающих и добавлением к ней разных подробностей об ухабах и неисправности почтовых станций. В деревне — та же история. С балкона наблюдали они за проезжими по шоссе, и едва, было, увидят большой экипаж, в ту же минуту посылают верхового узнать, кто едет. Кучерам приходилось иногда скакать вдогонку верст пятнадцать за тем только, чтобы возвратясь, доложить господам, что забыли фамилию проезжего, или так переврать, что и знакомой фамилии

не распознаешь. Когда привозили почту, у стариков часто происходили такие сцены, какие только можно видеть между детьми за школьной скамьей: они вырывали друг у друга письма, ссорились, бранились, и в это время так иногда изомнут и изорвут интересное письмо, что после по несколько часов сидят за ним, складывая и разбирая его, как тарабарскую грамоту.

Подъезжая к дому Д., я утешался при одной мысли, как старики мне обрадуются и закидают меня вопросами и расспросами. Признаюсь, было что и рассказать: я вез им кучу новостей всех сортов, набранных в обеих столицах и на пути, без разбора и проверки. Были даже и вроде таких, как например, что фараон с войском выходит по почтам из моря, что идет белый арап, и тому подобные.

Начинало смеркаться, когда мой экипаж остановился у крыльца. Обыкновенно, въезжая в ворота, я всегда замечал суету в доме; хозяева бегали, выглядывали в окна; но в этот раз, к большому моему удивлению, никто не глядел, и комнаты казались пустыми. Лакей выбежал из сеней и помог мне выйти из экипажа.

— Господ нет дома? — спросил я.

— Дома-с, — отвечал лакей, поглядывая на меня с недоумением, по которому нетрудно было отгадать его мысль: «С ума ты сошел, что ли? Куда же они поедут».

— Здоровы?

— Слава богу-с.

— Есть гости?

— Нету-с, только Вера Сергеевна, жена-с молодого барина-с Михаила Федоровича.

— А Михаил Федорович?

— В спедиции на Кавказе.

Пока я всходил на высокое крыльцо, из сеней высыпало еще с полдюжины Петрушек, и я, как бы не доверяя первому известию, почти у каждого спрашивал о здравье господ.

Все семейство сидело в гостиной за самоваром. При моем появлении старики всполошились, но встретили меня довольно холодно. Нельзя было с первого же взгляда заметить в их наружности большой перемены: они как-то осунулись, глаза у обоих были красны и выражали глубокую печаль. После первых приветствий, довольно сухих, меня представили невестке, восхитительной блондинке. Дочка выросла, сформировалась и еще более похорошела. Молодые мне очень обрадовались, — их весе-

лый взгляд, улыбка ясно это выражали. Да как же иначе! В деревне радуются всякому гостю, а тем более приехавшему из столицы.

Я полагал, что старики с первых слов выскажут мне свое горе или закидают вопросами, но они, повеся нос, угрюмо молчали и составляли совершенную противоположность с веселыми, беззаботными лицами молодых. Чтобы сколько-нибудь развлечь стариков, я начал было сообщать им разные новости, но они не обратили на них никакого внимания и почти не слушали меня. Слегка только заинтересовал я старуху, очень любившую страшные повести, рассказом о походе чёрта в Сухаревой башне; но она как-то странно очнулась, заморгала глазами и, тяжело вздохнув, по-прежнему склонила голову на грудь. Не было сомнения, что тяжкое бедствие посетило стариков. Я задумался и остановился на печальной мысли, что с Михаилом Федоровичем случилось какое-нибудь несчастье. После чая я вышел из гостиной, чтобы отдать кой-какие приказания своему человеку. Проходя чрез залу, я завернул в буфет с намерением расспросить буфетчика, старого и верного слугу, очень толкового человека, знавшего все семейные тайны своих господ.

— Что у вас случилось? — спросил я. — О чем так сокрушаются твои господа?

— Бог их знает, — отвечал буфетчик, — кажется, все благополучно, а между тем так грустят, что ума не приберешь, какая тому причина.

— И давно уж?

— Около месяца получили почту, да с тех пор все плачут, убиваются; аппетиту совсем нет, да и сна также; по ночам напролет ходят по комнатам, словно домовые какие, и характер стал у них престранный: за всякую малость сердчат, ничем не угодишь.

— Давно ли получали письма от Михаила Федоровича?

— Давненько, признаться.

— Не случилось ли с ним какого несчастья на Кавказе? Не ранен ли, а чего доброго, может быть, — и ухлюпали?

— Сохрани господи! — отвечал буфетчик, тяжело вздыхая. — И мне не раз это на ум приходило.

— Вера Сергеевна, однако ж, такая веселая.

— О чем же им кручиниться? Молодость, все веселье на уме. Еще не знают... от них то есть скрывают... Тяжелый вздох прервал речь доброго слуги.

— Большое несчастье, — уныло проговорил я, выходя из буфета, совершенно убежденный в своих догадках. Возвратясь, я нашел стариков в том же положении; молодые сидели поодаль за работой и тихо разговаривали. Я занял место возле них и, после незначительного разговора, спросил у Веры Сергеевны, часто ли она получает письма от Михаила Федоровича.

— Очень редко, — отвечала она уныло, — вот уже шестая неделя, как не получаю.

Веселое ее лицо приняло грустное выражение; грудь высоко поднялась и медленно опустилась от затаенного вздоха.

— В последнем письме из Грозной, — продолжала она, — писал он, что отправляется в экспедицию и чтобы я не беспокоилась, если долго не буду получать от него писем.

Мне так сделалось грустно, что и не рад был затеянному разговору.

— О чем так задумались? — спросила меня Людмила Федоровна. — О чем грустите?

— Я полагаю, — отвечал я, значительно взглянув на стариков, — мне следовало бы сделать вам этот вопрос.

Людмила Федоровна закусила губки, а печальное лицо Веры Сергеевны просветлело улыбкой.

«Правду говорил буфетчик, — подумал я, — молодость! все веселье на уме».

Разговор наш продолжался очень вяло и как-то не клеился; я не сводил глаз со стариков. Глафира Тимофеевна, казалось, дремала, а Федор Федорович немилосердно нюхал табак, щепотку за щепоткой, как будто имел твердое намерение переложить из табакерки весь табак в свой нос. Человек вошел в гостиную и доложил о приходе бурмистра. Но Федор Федорович так был углублен в свое занятие, что по третьему только громогласному возгласу: «бурмистр пришел!» наконец очнулся.

Под предлогом покурить, я пошел за стариком в кабинет. Я пользовался его доверием и не сомневался, что наедине он откроет мне причину своего горя.

— Ну что? — спросил Федор Федорович бурмистра, входя в кабинет.

— Все благополучно-с, батюшка Федор Федорович, — отвечал бурмистр, низко кланяясь.

Старик сел подле письменного стола и молчал, потупившись.

— Махинькое несчастье случилось, батюшка Федор Федорович, — продолжал бурмистр, видя, что барин ни о чем его не спрашивает, — объездчики поймали Афоньку с корчменным вином; завязалась, то есть, драка, и ему, примерно будучи сказано, колом пробити голову до самых мозгов, а парнишке, то есть его сыну Дормидошке, скрутили назад руки да обоих и приставили в суд.

— Уж эти мне корчемники! — пробормотал равнодушно Федор Федорович.

— Как же ты распорядился? — спросил я бурмистра.

— Послал в город Афонькину жену и дочь, так теперя дочка вернулась, в избенке никого не осталось, и баит, что отец беспременно к ночи умрет, а брата, дескать, в острог посадили.

Горе и скорбь так сильно гнули Федора Федоровича, что ужасное происшествие, рассказанное бурмистром, не произвело на его доброе сердце и теплую душу ни малейшего впечатления. Он молчал, бессознательно нюхая табак.

Бурмистр между тем продолжал докладывать о денежных работах, о наряде на завтрашний день и, чтобы сколько-нибудь распотешить барина, пустился в разказни.

— Около полудня, — начал он, — по шosse проезжала пребольшуя карета, а за нею еще коляса...

— С богом, — прервал его Федор Федорович, махнув рукою, — да смотри...

Старик загнулся и сам не знал, что хотел сказать.

— Слушаю-с, — подхватил догадливый бурмистр, низко кланяясь, — все будет исполнено.

Мы остались одни, но старик молчал; спросить же его о Михаиле Федоровиче у меня не достало духу. Через несколько минут он встал и отправился в гостиную.

В другое время Федор Федорович передал бы Глафире Тимофеевне со всею подробностью несчастное происшествие с Афонькой, рассказал бы о карете и колясе; в другое время и Глафира Тимофеевна закидала бы его вопросами, но в теперешнем апатическом состоянии они сидели, что называется, как на смерть осужденные. Вечер томительно длился; слышались только по временам тяжелые вздохи стариков и шушуканье молодых. В одиннадцатом часу доложили об ужине: я подал руку хозяйке, и мы медленно пошли в столовую; старуха от сильного истощения едва передвигала ноги.

Я сел по правую сторону хозяйки, Федор Федорович — по левую, насупротив меня, а между нами — Вера Сергеевна и Людмила Федоровна. Старик не дотронулся до куверта, а старуха завесилась салфеткой до самого подборodka и, казалось, собиралась с аппетитом покушать; но, когда человек поднес ей блюдо, она с гримасой отвернулась и, свернув салфетку, положила ее на тарелку. В продолжение почти всего ужина она сидела, устремив неподвижно взор на середину стола, со сложенными на животе руками, слегка покачиваясь и вертя большими пальцами одним около другого.

Канделябр о шести свечах освещал нас ярко, и я мог явственнее рассмотреть ужасные последствия сокрушения стариков. Румяное лицо Глафиры Тимофеевны пришло болезненный бледно-желтый цвет, пухлые ее щеки отвисли, глаза припухли и покраснели от слез. У Федора Федоровича от сильной худобы резко обозначились скулы, лицо сморщилось и сжалось, как моченое яблоко. С дороги я сильно проголодался, но, глядя на стариков, почувствовал невыразимую тоску и вовсе потерял аппетит. Ужин кончился, а старики все еще сидели и не трогались с места. Вдруг лицо Федора Федоровича оживилось. Он судорожно отодвинул от себя тарелку и приосанился. Взгляд его выражал сильное негодование.

— Какие, подумаешь, совершаются ужасы на белом свете! — произнес он громко, обращаясь ко мне.

При этом возгласе старуха заморгала глазами и вышла из оцепенения: казалось, ее одушевляла одна мысль, одно чувство.

— В благоустроенном государстве, — продолжал старик с азартом, стуча кулаком по столу, — в столице, в центре столицы, среди бела дня, безнаказанно убивают, топят людей!

— Хороша полиция! — сердито промолвила Глафира Тимофеевна.

Молодые кусали губки, закрывались салфетками и с трудом могли удерживаться от смеха.

— Преподлейшая, варварская полиция! — подхватил с жалостью Федор Федорович. — Я бы их под суд! Да что им суд! Я их всех перевешал бы — да, перевешал бы без всякого сострадания!

Вера Сергеевна прыснула, вскочила из-за стола и, закрыв салфеткою лицо, выбежала в другую комнату.

— Что с нею? — спросили изумленные старики.

— Поперхнулась, — отвечала Людмила Федоровна и кинулась вслед за Верой Сергеевной.

В другой комнате раздался звонкий их смех, но старик был в таком увлечении, что на смех не обратил внимания и продолжал с тем же одушевлением:

— Да, среди бела дня убивают, топят людей, и кого же еще? бедную девушку, беспомощную сироту!

— И за что?.. Что она кому сделала? — заметила старуха, утирая набежавшие слезы. — Безбожники, людоеды этакие!

— Какую девушку, где? — спрашивал я с недоумением, совершенно растерявшись.

— Как где, — вскричали старички, — в Париже. Разве вы не читали «Парижских тайн»?

Тайна объяснилась.

— Читал, читал, — отвечал я, едва удерживаясь от смеха, — вас сокрушает участь певицы. Стало быть, вы еще не получили следующей книжки, продолжения?

— Нет еще, не получили, а что?

— Успокойтесь же: певица спасена!

— Спасена?! — вскрикнули старики, вскакивая со своих мест. — Вы не шутите, не обманываете нас?!

— Честное слово: волчица ее спасла.

Невозможно выразить радость стариков; они опрометью кинулись в ту комнату, в которую вышли молодые, и во все горло кричали:

— Верочка! Милочка! радуйтесь! Певица спасена, спасена!

Через несколько минут все вошли в столовую, и молодые люди дали полную свободу своему смеху; был повод отнести его к радости о благополучном избавлении певицы.

— Расскажите, бога ради, расскажите, — вопили старики, усаживаясь за стол. — Это должно быть очень интересно, удивительно!

Я исполнил их требование со всевозможной точностью.

— Ай да волчица! — восклицал старик. — Пошли ей господи всякое благополучие. Если б я с нею встретился — подарил бы ей пятьсот рублей.

— Вот радостный гость — так радостный! — повторяла

¹ Роман «Парижские тайны» выходил фельетонами в одном из периодических изданий (прим. авт.).

ла старуха, обращаясь ко мне. — Вы оживили нас; не поверите, как мы страдали, сокрушались, не спали, не ели, свет нам опротивел!

— Знаешь ли, Глафира Тимофеевна, — сказал старик, усмехаясь, — мне есть захотелось.

— Ну прикажи подать, — отвечала старуха, снимая с тарелки салфетку, — и я также закушу.

— Не выпить ли шампанского? Шампанского! — крикнул старик.

Подали простывший ужин, и проголодавшиеся старики с жадностью ели. Федор Федорович, обезумленный радостным известием, совершенно одурел и первый тост провозгласил за здоровье волчицы.

Все в доме приняло другой вид; полусонные лица лакеев оживились; из коридора выглядывали бабы и горничные девушки; выпустили из заключения собачек, которые прыгали, визжали, ласкались. В старике пробудилась прежняя его суетливая деятельность. Он потребовал бурмистра, надавал ему множество приказаний и написал даже письмо к исправнику по делу Афоньки.

Рассуждения о «Парижских тайнах» и столичные новости продлили нашу беседу почти до двух часов. Старички проводили меня до передней, где мы нашли сонное царство: Петрушки спали где пришлось и как попало; но у Федора Федоровича так умягчилось сердце, что он ни сколько не рассердился и от души смеялся, когда разбухшие лакеи спросонок метались, как угорелые; один чуть не сбил его с ног, а другой подал мне шинель наизнанку.

На другой день Вера Сергеевна объяснила мне, что ее более всего смешило мое сокрушение и моя печальная физиономия.

— Я хотела было открыть вам нашу тайну, — сказала она, — но Милочка меня остановила. Не рассказывай, говорит, он большой насмешник. Видите ли, сами виноваты.

Прогостив несколько дней, я должен был отправиться в дальнейший путь, но пред отъездом мне пришлось еще увидеть весьма забавную сцену. В то время, когда я прощался и радушные хозяева выражали мне свою благодарность за посещение, с добавлением пожеланий всего лучшего, вошел человек с почтою в руках. При его появлении приветливые речи мгновенно прервались; старики кинулись и схватили пакет, в котором завернутой была книжка журнала.

— Пусти, Федор Федорович! — закричала старуха, стараясь завладеть пакетом. — Пусти, я прочту вслух!

— Пойди, — нетерпеливо восклицал старик, — я сам прочту!

— Да пусти же ты, говорят тебе, — вопила Глафира Тимофеевна, со злостью дергая за книгу, так что обертка разорвалась, — бессовестный, дай хоть листы разрезать!

— Не дам, ей-ей, не дам! пусти, неотвязчивая!

Федор Федорович с такой силой рванул книгу, что наконец выхватил ее, но, не удержав своего стремления, повалился навзничь. В испуге все кинулись к нему на помощь, но старик проворно вскочил и со своим трофеем шмыгнул в кабинет. Старуха пустилась за ним вдогонку с невероятным проворством, несвойственным ни ее летам, ни тучному сложению, и в кабинете снова послышались возня и брань.

— Бога ради, — сказала, прощаясь со мною, Людмила Федоровна, покраснев до ушей, — не рассказывайте никому, что у нас происходило.

— Не выдавайте наших «Парижских тайн», — добавила Вера Сергеевна, заливаясь громким смехом.

ВОСПОМИНАНИЕ

Окончив курс ученья, возвращался я в родительский дом счастливейшим человеком на том основании, что, покидая школьную скамью, считал себя на воле, независимым. Молодо-зелено. Я не понимал тогда, что независимость, как дружба, существует только на словах, но на деле человеку, кто бы он ни был, в каких бы благоприятных обстоятельствах ни находился, определено от колыбельки до могилки нести тяжелую ношу обязанностей, зависимости и подчиненности; и чем выше судьба вознесет его, тем обширнее поприще его деятельности, тем бремя тягче.

В день моего приезда отец мой подарил мне ружье и охотничью суму.

Я так обрадовался подарку, что, не поблагодарив отца, начал осматривать ружье. На замке тянулась надпись «Козьма Макаров. Тула»; а когда я попробовал приложиться, то с трудом оторвал щеку от приклада, покрытого дурным, липким лаком. Я горел нетерпением отпра-

виться на охоту, но отец засадил меня переписывать апелляцию по делу о подтопленной мельнице, и я едва окончил эту работу к полуночи.

На другой день, довольно рано, я собрался на охоту, как неожиданно вошел в мою комнату отец.

— Оденься поопрятней, — сказал он. — Поедем на именины к соседу.

Я стоял как громом пораженный. Не смея возражать, я, однако ж, старался придумать средства отделаться от поездки. Смущение так сильно выразилось на моем лице, что отец мой, как будто я высказал ему мои сокрушения, продолжал:

— Успеешь еще наохотиться. Одевайся же скорей: через полчаса я тебя жду.

Несколько минут стоял я, почесывая затылок, потом с сокрушенным сердцем повесив ружье, принялся за свой туалет. Отец мой, предполагая определить меня в военную службу, во избежание излишних издержек, в последнее время не поновлял моего гардероба, и я был в большом затруднении исполнить волю отца, то есть одеться поопрятнее.

Вытащив из-под кровати чемодан, я со вниманием перебрал поношенную рухлядь. Насчет фрака нечего было беспокоиться: он был в единственном числе и еще не совершенно вышедший из моды: оливкового цвета, с синим бархатным воротником, длинным-предлинным; талия начиналась от лопаток, а узенькие фалды досягали до икор. Но что касалось до исподнего платья, тут нужно было призадуматься: суконные панталоны сильно были изношены, в коленях вытерлись, вытянулись; нанковые не успели вымыть; и выбор, по необходимости, пал на шалоновые, имевшие в своей молодости самый нежный розовый цвет; но от мытья они полиняли и так седеи, что с трудом натягивались на мои дебелые ноги. Надевая их, я чувствовал невольный трепет; меня ужасала преследовала мысль о непрочности швов — положением, согласитесь, крайне критическое!..

Дорогою отец объявил мне, что мы едем к Ивану Федоровичу Г....у; при этом он не поспешил на поучения вести себя скромно, менее говорить, а более слушать, и к тому подобное. С трудом и опасностью перебравшись через несколько болотистых ручьев, мы въехали в большое местечко, населенное казаками и помещиками. Дом Ивана Федоровича, построенный на горе, окружен был

со всех сторон громадными липами и кленом. Он состоял из нескольких пристроек, высоких, низеньких, с большими и маленькими окнами, без симметрии и малейшей претензии на правильность архитектуры; крыша местами была гонтовая, тесовая и даже камышевая; но, несмотря на эту пестроту, дом имел что-то привлекательное, патриархальное, картинное.

Пройдя несколько маленьких комнаток, мы вошли в гостиную, большую светлую комнату, наполненную гостями. Вдоль стены, между двумя печами в углах, на турецком диване помещались дамы, а по сторонам мужчины.

У самых дверей встретил нас хозяин, высокий, благообразный старик; лет семидесяти, еще крепкий и бодрый. После обыкновенных приветствий и пожеланий мы приступили, по обычаю, существующему в то время в Малороссии, к целованию ручек у знакомых и незнакомых дам, у всех вподряд, без изъятия. Я шел за отцом и, не разгибаясь, не смотря в лицо, шаркая, целовал всякие руки и ручки, мясистые, худые, пухленькие с розовыми пальчиками, которые при моем прикосновении дрожали, судорожно отдергиваясь, и это продолжалось до тех пор, пока я не ударился бедром об стол и головою об печь. После дам принялись целоваться с мужчинами, от безпрестанного мотания головой и поклонов я до такой степени одурел, что, отцеловавшись, с минуту еще бессознательно шаркал ногою и, в знак особенного уважения, прижимал картуз к груди.

Придя в себя, я обернулся, чтоб отыскать место, где бы сесть, и увидел юношу, лет восемнадцати, в мундире нежинского лица, с которым я еще не целовался. Мы дружно обнялись; во всем обществе нас только было двое одних лет, и каждый из нас радовался, что судьба послала ему товарища. Кроме того, студент с первого взгляда пришелся мне по сердцу. Его лицо, хотя неправильное, но довольно красивое, имело ту могущественную прелесть, какую придает физиономии блестящий взор, одаренный лучом гения. Улыбка его была приветлива, но вместе выражала иронию и насмешку.

Сев возле него, я оглянулся на компанию. Несколько пар черных, жгучих глазок исподлобья глядели на нас, но всякий раз, когда взгляды наши встречались, девушки потупляясь, краснели. То же делалось и с моим соседом: он сидел, как на иголках, понурившись, краснел и хмурился.

— Боже мой! — прошептал он тяжело вздыхая. — Какая скука, тоска; сидим, точно как в западне.

— Пойдемте в сад, — сказал я.

— Нельзя, скоро обед подадут. За обедом садитесь возле меня: вместе будет веселей.

Через несколько минут отворилась дверь в столовую и гости чинно, по старшинству лет, потянулись к обеду. Приборов было много лишних, и мы, заняв места на хазовом конце стола, сидели, отделяясь от других несколькими кувертами.

За обедом разговор зашел о персидской войне, и одна дама, около пятидесяти лет, тучная, сварливого вида, рассказывала о небывалых подвигах своего сына, часто повторяя: «Чтоб они делали без моего Васеньки?»

Сначала слушали ее снисходительно, но мера терпения переполнилась, и один из гостей заметил:

— Странно, Пульхерия Трофимовна, отчего ж о подвигах вашего сына ничего не пишут в газетах?..

— И награды ему никакой до сих пор не вышло? — подхватил другой, сильно заикаясь. — Вот, например, Григория Павлыча сынок отличился и получил «георгия»; и Кондрата Иваныча — «владимира» с бантом; и другие, которые...

— Как не получил! — вскричала Пульхерия Трофимовна. — Получил, ей-богу, получил!

— Не читали, не читали! — слышалось с разных сторон. — Что ж он получил?

— «Георгия» на сабельку и «андрея» в петличку! — отвечала утвердительно Пульхерия Трофимовна.

Раздался общий смех.

— Да этаких и орденов не существует, — возразил заика.

— Не существует! — запальчиво закричала Пульхерия Трофимовна. — Так, по-вашему, я выдумала, солгала? Вы сами лгун, и отец ваш и мать лгали: за это-то бог покавал их сына, то есть вас, косноязычием!

— Ме... ме... ме... ня, — начал было заика.

— Ме... ме... ме... — протяжно повторила Пульхерия Трофимовна, раскрыв рот до ушей. — Да, вас, вас лишил даже человеческого речи, мекечет, как баран: «ме... ме»!.. Заика, сконфуженный, разгневанный, хотел возразить, но от досады только шипел, свистал; лицо его подергивалось судорогами, Пульхерия Трофимовна, что было силы, редела, как добрая корова «ме...

ме-е...», и не давала ему выговорить ни одного слова. Во время этой перебранки все хохотали до слез. Сцена, сама по себе забавная, казалась для меня еще смешнее оттого, что сосед мой передразнивал то Пульхерию Трофимовну, то зайку, добавляя к их речам свои слова очень кстати и строил гримасы. Хозяину наконец удалось прекратить ссору; все понемногу успокоились; один только я хохотал еще, как помешанный. Отец мой строго на меня поглядывал; но едва я начинал успокаиваться, сосед мой мигнет, скажет словцо — и я снова предавался истерическому смеху...

По окончании обеда отец подошел ко мне.

— Есть всему мера, — сказал он с неудовольствием. — В порядочном обществе так не хохочут. Что с тобою сделалось?

— Меня смешил студент, — отвечал я, принимая по возможности серьезный вид.

— Детские отговорки!

— Не говорите этого, — заметил старичок в военном сюртуке, — не поверите, какая спичка¹ этот скубент; вчера вечером мы животы надрывали, слушая, как он передразнивал почтенного Карла Иваныча, сахаровара Р....а.

— Кто он?

— Гоголь, сынок Марии Ивановны; немного путного обещает. Говорят, плохо учится и не уважает своих наставников.

Имя великого нашего поэта, громкое впоследствии, но тогда еще неизвестное, не произвело на меня никакого впечатления. В то время он уподоблялся ростку кедрового ливанского, едва пробившегося сквозь почву, и никто не мог предвидеть, что со временем величаво вознесется он превыше всего, около него растущего, и своей вершиной досягнет до облака ходячего.

Кто-то дернул меня за фалдочку; оглянувшись, я увидел Гоголя.

— Пойдем в сад, — шепнул он и довольно скоро пошел в диванную; я последовал за ним, и, пройдя несколько комнат, мы вышли на террасу.

Перед нами открылась восхитительная картина: по крутому склону расстилался сад; сквозь купы столетних дубов, клена виднелась глубокая долина с левадами и

¹ Заноза, насмешник.

белыми хатами поселян-казаков, живописно раскинутыми по берегу извиистой реки; в светлых ее водах отражалась гора, вершина которой покрывалась вековым лесом. Было не более трех часов пополудни. Июльское солнце высоко стояло над горизонтом. Трава и верхи деревьев, проникнутые палящими лучами, отливались изумрудом; но там, где ложилась тень, она казалась мрачною, а из глубины леса глядела ночь. По прямому направлению леса от дома было не более полверсты, так что до нашего слуха долетали пронзительный свист иволги, воркованье горлиц и заунывное кукованье кукушки.

— Очаровательная панорама! — сказал Гоголь, любуйтесь местоположением. — А лес так и манит к себе. Как там должно быть прохладно, привольно, не правда ли? — продолжал он с одушевлением, глядя на меня. — Знаете ли, что сделаем: мы теперь свободны часа на три; пойдемте в лес?

— Пожалуй, — отвечал я. — Но как мы переберемся через реку?

— Вероятно, там отыщем челнок, а может быть, и мост есть.

Мы спустились с горы напрямик, перелезли через забор и очутились в узком и длинном переулке, вроде того, какой разделяли усадьбы Ивана Ивановича и Ивана Никифоровича.

— Направо или налево? — спросил я, видя, что Гоголь с нерешимостью посматривал то в ту, то в другую сторону переулка.

— Далеко придется обходить, — отвечал он.

— Что ж делать?

— Отправимся прямо.

— Через леваду?

— Да.

— Пожалуй.

На основании принятой от поляков пословицы «шляхтич на своем огороде равен воеводе», в Малороссии считается преступлением нарушить спокойствие владельца; но я был очень сговорчив и первый полез через плетень. Внезапное наше появление произвело тревогу. Собаки лаяли, злобно кидаясь на нас, куры с криком и кудахтаем разбежались, и мы не успели сделать двадцати шагов, как увидели высокую, дебелую молодницу, с грудным ребенком на руках, который жевал пирог с вишнями и выпачкал себе лицо до ушей.

— Эй вы, школяры! — закричала она. — Зачем? Что тут забыли? Убирайтесь, пока не досталось по шеям!

— Вот злючка! — сказал Гоголь и смело продолжал идти; я не отставал от него.

— Что ж, не слышите? — продолжала молодича, озлобляясь. — Оглохли? Вон, говорю, курохваты, а не то позову чоловика (мужа), так он вам ноги поперебивает, чтоб в другой раз через чужие плетни не лазили!

— Постой, — пробормотал Гоголь. — Я тебя еще не так рассержу!

— Что вам нужно?.. Зачем пришли, ироды? — грозно спросила молодича, остановясь в нескольких от нас шагах.

— Нам сказали, — отвечал спокойно Гоголь, — что здесь живет молодича, у которой дитина похожа на поросенка.

— Что такое? — воскликнула молодича с недоумением, посматривая то на нас, то на свое детище.

— Да вот оно! — вскричал Гоголь, указывая на ребенка. — Какое сходство! Настоящий поросенок!

— Удивительное, чистейший поросенок! — подхватил я, захохотав во все горло.

— Как! моя дитина похожа на поросенка! — заревела молодича, бледнея от злости. — Шибеники¹, чтоб вы не дождали завтрашнего дня, сто болячек вам!.. Остапе, Остапе! — закричала она, как-будто ее резали. — Скорей, Остапе!.. — и кинулась навстречу мужу, который, не спеша, подходил к нам с заступом в руках.

— Бей их заступом! — вопила молодича, указывая на нас. — Бей, говорю, шибеников! Знаешь ли, что они горят?..

— Чего ты так раскудахталась? — спросил мужик, остановясь. — Я думал, что с тебя кожу сдирают.

— Послушай, Остапе, что эти богомерзкие школяры, ироды, выгадывают, — задыхаясь от злости, говорила молодича. — Рассказывают, что наша дитина похожа на поросенка!

— Что ж, может быть, и правда, — отвечал мужик хладнокровно. — Это тебе за то, что ты меня кабаном называешь.

Нет слов выразить бешенство молодичи. Она бранилась, плевалась, проклинала мужа, нас и с ругатель-

¹ Достойные виселицы, сорванцы.

ствами, угрозами отправилась в хату. Не ожидая такой благополучной развязки, мы очень обрадовались, а Остап, понурившись, стоял, опершись на заступ.

— Что вам нужно, панычи? — спросил он, когда брань его жены затихла.

— Мы пробираемся на ту сторону, — сказал Гоголь, указывая на лес.

— Ступайте ж по этой дорожке; через хату вам было бы ближе, да теперь там небезопасно; жена моя неохотница до шуток и может вас поколотить.

Едва мы сделали несколько шагов, Остап остановил нас:

— Послушайте, панычи, если вы увидите мою жену, не трогайте ее, не дразните, теперь и без того мне будет с нею возни на целую неделю.

— Если мы ее увидим, — сказал Гоголь, улыбаясь, — то помиримся.

— Не докажете этого, нет; вы не знаете моей жинки: станете мириться — еще хуже разбесите!

Мы пошли по указанной дорожке.

— Сколько юмору, ума, такта! — сказал с одушевлением Гоголь. — Другой бы затеял драку, и бог знает, чем бы вся эта история кончилась, а он поступил, как самый тонкий дипломат: все обратил в шутку, — настоящий Безбородко!

Выйдя из левады, мы повернули налево и, подходя к хате Остапа, увидели жену его, стоявшую возле дверей. Ребенка держала она на левой руке, а правая вооружена была толстой палкой. Лицо ее было бледно, а из-под нахмуренных бровей злобно сверкали черные глаза. Гоголь повернулся к ней.

— Не трогайте ее, — сказал я. — Она еще вытянет вас палкой.

— Не бойтесь: все кончится благополучно.

— Не подходи! — закричала молодича, замахиваясь палкой. — Ей-богу, ударю!

— Бессовестная, бога ты не боишься, — говорил Гоголь, подходя к ней и не обращая внимания на угрозы. — Ну, скажи на милость, как тебе не грех думать, что твоя дитина похожа на поросенка?

— Зачем же ты это говорил?

— Дура! шуток не понимаешь, а еще хотела, чтоб Остап заступом проломал нам головы; ведь ты знаешь, кто это такой? — шепнул Гоголь, показывая на меня. —

Это из суда чиновник, приехал взыскивать недоимку.
— Зачем же вы, как злодии (воры), лазите по плетням да собак дразните!

— Ну, полно же, не к лицу такой красивой молодойнице сердиться. Славный у тебя хлопчик, знатный из него выйдет писарчук; когда вырастет, громада выберет его в головы.

Гоголь погладил по голове ребенка, и я подошел и также поласкал дитя.

— Не выберут, — отвечала молодница, смягчаясь. — Мы бедны, а в головы выбирают только богатых.

— Ну, так в москали возьмут.

— Боже сохрани!

— Эка важность! В унтера произведут, придет до тебя в отпуск в крестах таким молодцом, что все село будет снимать перед ним шапки, а как пойдет по улице да брязнет шпорами, сабелькой, так дивчата будут глядеть на него да облизываться: «Чей это? — спросят — «служи, вый»?.. Как тебя зовут?..

— Мартой.

— Мартин, скажут, да и молодец же какой, точно намалеванный! А потом не придет уже, а приедет к тебе тройкой, в кибитке, офицером и всякого богатства с собой навезет и гостинцев.

— Что это вы выгадываете, можно ли?

— А почему ж нет? Мало ли теперь из унтеров выслуживаются в офицеры!

— Да, конечно; вот Оксанин пятый год уже офицером, и Петров также, чуть ли городничим не поставили его в Лохвицу.

— Вот и твоего также поставят городничим в Ромен. Тогда-то заживешь! В каком будешь почете, уважении, оденут тебя, как пани.

— Полно вам выгадывать неподобное! — вскричала молодница, радостно захохотав. — Можно ли человеку дожить до такого счастья?

Тут Гоголь с необыкновенной увлекательностью начал описывать привольное ее житье в Ромнах: как квартальные будут перед нею расталкивать народ, когда она войдет в церковь, как купцы будут угощать ее и подносить варенуху на серебряном подносе, низко кланяясь и величая сударыней-матушкой; как во время ярмарки она будет ходить по лавкам и брать на выбор, как из собственного сундука, разные товары бесплатно; как сын

ее женится на богатой панночке и тому подобное. Молодица слушала Гоголя с напряженным вниманием, лодила каждое его слово. Глаза ее сияли радостно; щеки покрылись ярким румянцем.

— Бедный мой Аверко, — восклицала она, нежно прижимая дитя к груди. — Смеются над нами, смеются!

Но Аверко не льнул к груди матери, а пристально смотрел на Гоголя, как-будто понимал и также интересовался его рассказом; и когда он кончил, то Аверко, как бы в награду, подал ему свой недоеденный пирог, сказав отрывисто: «На!»

— Видишь ли какой разумный и добрый, — сказал Гоголь. — Вот что значит казак: еще на руках, а уже разумнее своей матери; а ты еще умничаешь, да хочешь верховодить над мужем, и сердилась на него за то, что он нам костей не переломал..

— Простите, паночку, — отвечала молодница, низко кланяясь. — Я не знала, что вы такие добрые паньчи. Сказано: у бабы волос долгий, а ум короткий. Конечно, жена всегда глупее чоловіка и должна слушать и повиноваться ему, — так и в святом писании написано.

Остап показался из-за угла хаты и прервал речь Марты.

— Третий год женат, — сказал он, с удивлением поглядывая на Гоголя. — И впервые пришлось услышать от жены разумное слово. Нет, паньчу, воля ваша, а вы что-то не простое, я шел сюда и боялся, чтоб она вам носов не откусила, аж смотрю, вы ее в ягничку (овечку) обернули.

— Послушай, Остапе, — ласково отозвалась Марта. — Послушай, что паньч рассказывает!

Но Остап не слушал жены, с удивлением продолжал смотреть на Гоголя.

— Не простое, ей-ей, не простое, — бормотал он. — Просто чаровник (чародей)! Смотри, какая добрая и разумная стала, и святое писание знает, как-будто грамотная.

Я также разделял мнение Остапа; искусство, с которым Гоголь укротил взбешеную женщину, казалось мне невероятным; в его юные лета еще невозможно было проникать в сердце человеческого до того, чтоб играть им, как мячиком; но Гоголь, бессознательно, силою своего гения, постигал уж тайные изгибы сердца.

— Расскажите же, паночку, — просила Марта Гоголя умоляющим голосом. — Остапе, послушай!

— После расскажу,— отвечал Гоголь,— а теперь научите, как нам переправиться через реку.

— Я попрошу у Кондрата челнок,— сказала Марта и, передав дитя на руки мужа, побежала в соседнюю хату.

Мы не успели дойти до места, где была лодка, как Марта догнала нас с веслом в руке.

— Удивляюсь вам,— сказал я Гоголю.— Когда вы успели так хорошо изучить характер поселян.

— Ах! Если б в самом деле это было так,— отвечал он с одушевлением.— Тогда всю жизнь свою я посвятил бы любезной моей родине, описывая её природу, юмор её жителей с их обычаями, поверьями, изустными преданиями и легендами. Согласитесь: источник обильный, неисчерпаемый, рудник богатый и еще не початый.

Лицо Гоголя горело ярким румянцем; взгляд сверкал вдохновенно; веселая, насмешливая улыбка исчезла, и физиономия его приняла выражение серьезное, степенное.

Достигнув противоположного берега, мы вытащили челнок на берег и начали подыматься на крутую гору. Палящий жар был невыносим, но, по мере приближения к лесу, нас освежал прохладный ароматический ветерок; а когда мы достигли опушки, нас обдало даже ощутительным холодом.

В нескольких от нас шагах прорезывалась в лес дорожка, и, где она пролегла, виднелся темный, как ночь, фон, окаймленный ветвями.

— Что б вы изобразили на этом фоне? — спросил Гоголь.

— Нимфу,— отвечал я, недолго думая.

— А я бы лешего или запорожского казака в красном жупане.

Сказав это, он повалился на мягкую траву, а я, вынув из кармана носовой платок, разостлал его, чтоб не позеленить траву моих панталон. Гоголь громко захохотал, заметив мою предосторожность.

— Чего вы смеетесь? — спросил я.

— Знаете ли, когда вы вошли в гостиную, ваши плюндры произвели на меня странное впечатление.

— А какое именно?

— Мне показалось, что вы были без них!

— Не может быть! — вскричал я, осматривая свои панталоны.

— Seriously: телесного цвета, в обтяжку... Уверен, что не одного меня поразили они, а и барышень также.

— Какой вздор!

— Да, когда вы вошли, они потупились и покраснели.

Последнее замечание окончательно меня смутило. Еще раз я взглянул на панталоны и не сомневался более в справедливости слов Гоголя. Я был в отчаянии, а он заливался громким смехом. Натешившись моей простотой, он наконец сжалился надо мною.

— Успокойтесь, успокойтесь,— сказал он, принимая серьезный вид.— Я шутил, право, шутил.

Но уверения Гоголя не поколебали собственного моего убеждения, и замечание его, сказанное, может быть, и в шутку, преследовало меня, как нечистая совесть, до самого отъезда.

— Ударьте лихом об землю,— продолжал он, ложась на спину.— Раскиньтесь вот так, как я, поглядите на это синее небо, то всякое сокрушение спадет с сердца, и душа просветлеет.

Я последовал его совету; и действительно, едва протянулся и взглянул на небо — раздражение мое притупилось и мне захотелось спать.

— Ну что? — спросил Гоголь, после минутного молчания.— Что вы теперь чувствуете?

— Кажется, лучше,— отвечал я, закрывая глаза.

— В этом положении фантазия как-то сильнее разыгрывается, в уме зарождаются мысли высокие, идеи светлые,— не правда ли?

— Да сильно клонит ко сну,— пробормотал я, погружаясь в дремоту.

— Не прогневайтесь, я вам не дам спать; чего доброго, оба заснем и проспим до вечера, а между тем возьмут лодку: что мы тогда будем делать? Кричать, как Пульхерия Трофимовна: «Ме... ме...»

Он с невероятным искусством представил в лицах заобеденную сцену и так меня рассмешил, что сон мой совершенно отлетел.

— Долго ли вам еще оставаться в лицее? — спросил я.

— Еще год! — со вздохом отвечал Гоголь.— Еще год!

— А потом?

— Потом — в Петербург, в Петербург! Туда стремится душа моя!

— Что вы, в гражданскую или военную думаете вступить?

— Что вам сказать? В гражданскую у меня нет охоты, а в военную — храбрости.

— Куда-нибудь да надо же; нельзя не служить.

— Конечно, но...

— Что?

Гоголь молчал. Чрез несколько минут я сделал ему вопрос; ответа не было: он заснул. Мне жаль было его будить, и я, следуя данному совету, устремив взор в голубое небо, задумался. Мысли мои развернулись, воображение указало цветущую перспективу моего будущего; ощущения неиспытанные посетили мое сердце, осветили душу. В первый раз я так замечтался; как мне было весело, отрадно; фантазия моя окрылилась и увлекла меня в неведомый мир. Чего не перечувствовал я в те минуты, и чего не посулило мне мое будущее!.. Приводя теперь на память минувшие грезы, невольно вспоминаю мое бесцветное прошедшее, горестное, безотрадное. При первом вступлении на поприще службы у меня, как говорится, крылья опустились: не до летанья было. Мне объявили, что я даже стоять не умею, и на восемнадцатом году от рождения начали учить стойке. Выучив стоять, как подобает человеку, на двух ногах, стали учить стоять, как болотную птицу, на одной; а там повели гусиным шагом: сначала в три приема, потом в два и наконец в один. Таким алюром далеко не уйдешь...

Тень от деревьев протянулась; зной спадал; было около шести часов. Я разбудил Гоголя.

— Славно разделался с храповицким, — сказал он, приподымаясь и протирая глаза. — А вы что делали? Тоже спали?

— Нет, — отвечал я. — По вашему совету, я лежал на спине и фантазировал.

— Ну что ж? Понравилось?

— Очень!..

— Примите к сведению и на будущее время, глядите на небо, чтоб сноснее было жить на земле.

Переправясь обратно через реку, мы пошли к известной хате, чтобы по той же дороге возвратиться к Ивану Федоровичу. На завалине сидел Остап, понурясь.

— За что вы меня так обидели, — спросил он Гоголя очень серьезно. — Что я вам сделал?

— Чем же я тебя обидел? — сказал Гоголь, с недоумением поглядывая на Остапа.

— Чем! Жинку мою нарядили, как пани, потчиваете

варенухой на серебряном подносе, величаете сударней-матушкой, а мне — батьку городничего — хотя бы спасибо сказали, чарку горилки поднесли!

Остап разразился громким смехом. Марта вышла из хаты без Аверки и, усмехаясь, низко поклонилась.

— О неблагодарный! — трагически произнес Гоголь, указывая на Марту. — Не я ли обратил волчицу в ягнницу?!

— Правда, правда; за это спасибо, ей-богу, спасибо!.. Готов хату прозакладывать, что сегодня во всем селе нет молодичи разумнее моей жинки. А где ж городничий? — прибавил Остап, взглянув на жену.

— Уклялся спать, — отвечала Марта, засмеявшись.

— Вот какую штуку вы нам выкинули! — продолжал Остап. — Не знаем, что будет с нашего Аверки, а уж городничим, наверное, останется до смерти.

— А кто знает! Может быть... — начала было Марта, но Остап закрыл ей рукою рот.

— Молчи, дура! — сказал он. — Паныч шутит, а ты, глупая баба, уж и зазналась! Молись богу, чтоб был честным человеком, — для нас и того довольно.

Остап пустился в рассуждения, острил над женой и рассказывал смешные анекдоты, как жены обманывают своих мужей. Гоголь, со вниманием слушавший Остапа, хохотал, бил в ладони, топал ногами; иногда вынимал из кармана карандаш и бумагу и записывал некоторые слова и поговорки. Я не раз напоминал ему, что пора идти, но Гоголь не мог оторваться от Остапа.

— Помилуйте, — говорил он. — Да это живая книга, клад; я готов его слушать трое суток сряду, не спать, не есть!

Наконец я почти насильно увлек его. Мы пошли по прежней дороге, через леваду, и добродушные хозяева провожали нас до самого перелазы. Марта принялась было просить у нас прощения, но Остап ее остановил.

— Перестань, — сказал он. — Они тебя дразнили, как цуцика¹, им того и хотелось, чтобы ты лаяла на них, как собака.

Подымаясь на гору в саду Ивана Федоровича, Гоголь не переставал хвалить Остапа.

— Какая натура! — говорил он. — Какой рассказ! Точно вынет человека из-под полы, поставит его перед вами

¹ Щенка.

и заставит говорить. Кажется, я не слышал, а видел наяву то, о чем он рассказывал.

В саду играли гармошки; барышни с криком и визгом бегали по дорожкам. Гоголь, более предусмотрительный, повернул влево к флигелю, а я, думая пробраться в дом, попал, как кур во щи, едва меня завидели, как в ту же минуту поставили в пары и заставили бегать, что, по тесноте моих панталон, крайне было для меня неудобно и даже опасно.

Отец мой заигрался в бостон, и как ночь была темная, а дорога дурная, то по просьбе гостеприимного хозяина он остался переночевать.

После чая мы перешли в комнаты и продолжали играть в фанты: В этот раз Гоголь не мог отделаться и также участвовал в игре. Он был очень неразвязен, неловок, краснел, конфузился, по целому часу отыскивал колечко, не мог поймать мышки и наконец, выведенный из терпения неудачами и насмешками, отказался от игры прежде ее окончания.

За ужином мы опять сели рядом с Гоголем. Я был очень огорчен, что отец мой остался ночевать: предположения мои насчет охоты не осуществились.

— О чем вы так задумались? — спросил меня Гоголь. — Вы, кажется, не в своей тарелке.

Я объяснил причину моих сокрушений.

— А вы большой охотник?

— Страстный!

— Часто охотитесь?

— Если удастся, завтрашний день в первый раз буду охотиться.

— Вот как! Так, может быть, вы вовсе не охотник, и если дадите сорок промахов, то и разочаруетесь.

— Дам сорок тысяч промахов, но добыюсь до того, что из сорока выстрелов сряду не сделаю ни одного промаха.

— Ну, это хорошо; это по-нашему, по-казацки!

Для ночлега мне отвели комнату в доме, а Гоголь, приехавший днем прежде, расположился во флигеле. На другой день, часу в восьмом, отец мой приказал запрягать лошадей. Я пошел во флигель, чтоб попрощаться с Гоголем, но мне сказали, что он в саду. Я скоро его нашел: он сидел на дерновой скамье и, как мне издали показалось, что-то рисовал, по временам подымая голову кверху, и так был углублен в свое занятие, что не заметил моего приближения.

— Здравствуйте! — сказал я, — ударив его по плечу. — Что вы делаете?

— Здравствуйте, — с замешательством произнес Гоголь, поспешно спрятав карандаш и бумагу в карман. — Я... писал.

— Полноте отговариваться! Я видел издали, что вы рисовали. Сделайте одолжение, покажите; я ведь тоже рисую.

— Уверю вас, я не рисовал, а писал.

— Что вы писали?

— Вздор, пустяки, так, от нечего делать писал — стишки.

Гоголь потупился и покраснел.

— Стишки! Прочтите: послушаю.

— Еще не кончил, только начал.

— Нужды нет, прочтите что написали.

Настойчивость моя пересилила застенчивость Гоголя, он нехотя вынул из кармана небольшую тетрадку, привел ее в порядок и начал читать.

Я сел возле него с намерением слушать, но оглянулся и увидел над головой огромные сливы, прозрачные, как янтарь, висевшие на верхушке дерева. Я забыл о стихах: все мое внимание поглотили сливы. Пока я придумывал средство, как до них добраться, Гоголь окончил чтение и вопросительно смотрел на меня.

— Экие сливы! — воскликнул я, указывая на дерево пальцем.

Самолюбие Гоголя оскорбилось; на лице его выразилось негодование.

— Зачем же вы заставляли меня читать? — сказал он, нахмурясь. — Лучше бы попросили слив, так я вам натрусил бы их полную шапку.

Я спохватился и только хотел извиниться, как Гоголь так сильно встряхнул дерево, что сливы градом посыпались на меня. Я кинулся подбирать их, и Гоголь также.

— Вы совершенно правы, — сказал он, съев несколько слив. — Они несравненно лучше моих стихов... Ух, какие сладкие, сочные!

— Охота вам писать стихи! Что вы, хотите тягаться с Пушкиным? Пишите лучше прозой.

— Пишут не потому, чтоб тягаться с кем бы то ни было, но потому, что душа жаждет поделиться ощущениями. Впрочем, не робей, воробей, дерись с орлом!

Я хотел было отвечать также пословицей «Дай бог нашему теляти волка поймати», но Гоголь продолжал: — Да! не робей, воробей, дерись с орлом.

Взгляд его оживился, грудь от внутреннего волнения высоко поднималась, и я безотчетно повторил слова его, сказанные мне накануне: «Ну, это хорошо, это по-нашему! по-казацки».

Человек прибежал с известием, что отец мой меня ожидает. Я дружески обнял Гоголя, и мы расстались надолго.

Через несколько лет после этого свидания показались в свете сочинения Гоголя.

С каждым годом талант его более и более совершенствовался, и всякий раз, когда мне случалось читать его творения, я вспоминал одушевленный взгляд Гоголя, и мне слышались последние его слова: «Не робей, воробей, дерись с орлом!»

ТЕТУШКИНА МОЛИТВА

I

Мне поручено было в одном из наших губернских городов окончить следствие, которое уже лет пять толкалось по правительственным местам разных ведомств, накопляясь и увеличиваясь, как ком снега, катаемый детьми во время оттепели.

Дело это в служебном отношении не считалось делом особенной важности; в нем не затрагивался казенный интерес, но, в сущности, для всякого добросовестного следователя оно требовало особенного внимания, потому что в нем страдал частный интерес бедного семейства и доброе имя честного человека.

Каждый день утром я отправлялся в присутствии следственной комиссии и засиживался до четвертого часа. Раз возвратился я позже обыкновенного. Угрюмый мой ричардо, Яков, снимая с меня шинель, сказал с недовольной миной, постоянно господствовавшей на его подвижной физиономии, что без меня приходила какая-то девушка о чем-то просить.

— Какая девушка? — спросил я.

— Почем мне знать какая! — отвечал он сквозь зубы.

— Отчего же ты не записал? Я тебе тысячу раз приказывал записывать всякого, кто без меня приходит.

— Что ж мне было с ней делать! Не за язык же тянуть: спрашивал — не сказала... Хотела после зайти. Шатунья какая-нибудь: такая оборванная, в лохмотьях, а собой ничего, молодая, — прибавил он, лукаво ухмыляясь.

— Кто же она, горничная или мещанка?

— Какая горничная! Пришла так важно и спрашивает: «Дома барин»? — «Нет», — говорю. Она потупилась, что-то думает. Я и говорю: «Неужто у вас в городе не нашлось никого, кто бы пошил вам новое платье?» А она как стукнула дверь и пошла себе. «Ну, — подумал я... — всякая дрянь нос дерет!»

— Напрасно, лучше бы подумал быть повежливее и не обижать честной девушки.

— Как же, честная! — бормотал про себя Яков, подавая мне пальто. — Не вижу я, впервой пришлось... Огорченный замечанием, Яков и в передней еще, с ожесточением чистя вицмундир, долго ворчал: «За всякую дрянь отвечай! Вишь, честная!.. Как же...! Всякая дрянь честная!..»

На другой день, по возвращении моем из комиссии, Яков доложил, что девушка опять приходила.

— Узнал же, кто она? — спросил я.

— Не хотела было сказываться, да я порядком припугнул; говорю ей: «Вчера меня за вас барин ругал; не приходится, — говорю, — за всякую дрянь ругательства принимать». Вот она, нечего делать, взяла и написала — вишь, грамотная. Какая-то Белокопытова, — Яков подал мне листок.

— Какая Белокопытова! — сказал я, прочитав подпись. — «Катерина Васильевна Белогрудова».

— Ну Белогрудова... — пробормотал Яков.

— Зачем же она приходила? — спросил я, рассматривая красивый почерк девушки.

— Важное, говорит, дело; только барину и могу сказать. Несчастнее, говорит, меня на свете нет. И вправду, если б ее порядочно приодеть, так она не одну бы за пояс заткнула... Я ей сказал, что барин вас выслушает — отчего ж не выслушать!..

Все это Яков говорил, то вытирая локтем пятна на вицмундире, то собирая со стола разбросанные бумаги, стараясь продлить время, чтобы иметь возможность сказать что-нибудь в пользу девушки.

— Ну, слава богу, — сказал я, — сегодня, кажется, ты поладил с ней.

— Не то чтобы поладил: коли она дрянь, так дрянью и останется; а если тово; так отчего же не заступиться.

На другой день, по случаю воскресенья, я не поехал в комиссию. Утром квартальный принес мне конверт от вице-губернатора. Пользуясь случаем, я сделал ему несколько вопросов о таинственной просительнице.

— Не знаете ли вы Катерины Васильевны Белогрудовой? — спросил я.

— То есть вы изволите спрашивать о Катьке Белогрудовой? — отвечал квартальный.

— Положим, о Катьке.

— Как же-с, довольно знаю-с.

— Что же это за Катька?

— С позволения сказать-с, недостойная внимания девушка. Она прежде жила в С. уезде у тетки, а после ее смерти переехала к матери; ей тогда было не более шестнадцати лет, а уж поведения была недостойного нравственности благородной девушки.

— Но правда ли это?

— Мать сама об этом рассказывает; станет ли родная мать клеветать на свою дочь? Она хотела было пристроить ее к хорошему человеку — майор в отставке — Нюхов по фамилии; он матери пятьсот рублей давал — так никак не соглашается.

— Что это значит «пристроить»? Замуж отдать?

— Помилуйте-с, кто же на ней женится! Нет, она так бы жила при нем; все же лучше: по крайней мере, не стала бы таскаться, как теперь. Мать надоела полицейстеру: отбою, говорит, нет от гарнизонных. Более всего жаловалась на подпоручика Каблучкова.

— Вместо того, чтобы пристраивать, мать лучше бы сделала, если б удержала дочь от распутства.

— Ничего не сделает: уж она и была ее, и в черном, признаться, теле держит — так все равно что горох об стену; как с гуся вода!

— Она приходила ко мне два раза, но не заставляла дома. Чего она хочет от меня?

— Уже верно что-нибудь недоброе затеяла. Надобно предупредить вашего человека, чтоб был осторожней, не стащила бы чего, мать говорит, что она и на руку нечиста.

Когда квартальный вышел, я позвал Якова.

— Слышал ты, что говорил квартальный?

— Слышал, — угрюмо отвечал Яков, — да так ли еще?

— Смотри, чтобы и в самом деле чего не стащила.

На это предостережение Яков не удостоил меня ответом и, уходя в переднюю, с явным неудовольствием хлопнул дверью и потом долго еще бормотал: «Стащит?.. не знаю, кто скорей стащит!.. Холод, осень, а она почти нагая! Кабы таскала — не то б было».

Я занялся делами. Не прошло получаса, как вошел в мой кабинет Яков.

— Пришла, — сказал он, стоя по обыкновению передо мною боком.

— Кто пришла?

— Да она же, Белокопытова.

— Белогрудова! Ты помешался на Белокопытовой.

— В Ельце была у меня кума Белокопытова, вот я все на нее и сбиваюсь. Сюда, что ль, позвать?

— Зови в приемную; сейчас выйду.

II

Рассказы квартального сильно предубедили меня против девушки, и я, без дальних околичностей, решил спроводить ее как можно скоро. Поэтому, приняв на себя, по возможности, осанку значительного лица, вроде того, которое одним словом, одним взглядом сокрушило в прах Акакия Акакиевича, я вышел из кабинета с достоинством превосходительства.

— Что вам угодно? — спросил я громко и отрывисто, что означало на административном языке: «Убирайся к чёрту! у меня нет времени толковать с тобою!» и, чтобы придать более силы грозному слову, я устремил на посетительницу взгляд строгий, непреклонный.

Едва я сделал свой грозный вопрос, как в ту же минуту раскаялся. Молодость и красота девушки поразили меня.

Сколько достоинства и невыразимой словом печали было в ее прелестных черных глазах! Нерасчесанные волосы висели космами, а коса, сбитая в большой ком, лежала на затылке. Плечи девушки прикрывал изношенный драдедамовый платок, концы которого завязывались сзади. Из-под грязного, в заплатках платья высывались истоптанные мужские сапоги.

Несмотря на нищенский костюм, в осанке девушки много было благородства и грации: ее изящная головка

гордо закидывалась назад, а красивые ручки непринужденно складывались на корсаже. С первого взгляда девушка возбуждала во мне живейшее сострадание и участие. При взгляде на ее красоту и рубище рассказы квартального уничтожались в прах; я видел в ней только несчастную жертву клеветы, забитую, загнанную, втоптанную в грязь.

Просительница, не ожидавшая от меня грозного приёма, очень смутилась.

— Извините меня... — проговорила она дрожащим голосом, опуская свои длинные ресницы. — Я пришла к вам просить не о покровительстве... или вспомоществовании...

— Что же вам угодно? — сказал я, смягчая сколько можно свой голос.

— Я вас только прошу снисходительно меня выслушать.

Голос девушки звучал необыкновенно приятно. Она говорила наречием высшего круга, без жеманства, кривляний и слез, употребляемых обыкновенно просительницами, чтобы растрогать и склонить в свою пользу значительное лицо.

Я предложил девушке кресло, но с трудом уговорил ее сесть. Она долго не могла собраться с мыслями и не знала, с чего начать. Чтобы облегчить рассказ девушки, я спросил:

— Вы прежде жили у тетушки?

Девушка пристально на меня взглянула, она, казалось, была удивлена моим вопросом.

— Да, — отвечала она, — меня приняла тетушка, как дочь, но я воспитывалась в доме княгини М.

— Каким образом вы туда попали?

— Имение тетушки было по соседству с княгиней, у которой была дочь одних со мною лет. С первого свидания княжна очень меня полюбила, и княгиня, чтобы не разлучать нас, предложила тетушке оставить меня в ее доме для воспитания.

— По какому же случаю оставили вы дом княгини и возвратились теперь к маменьке?

— Княгиня уехала за границу; тетушка согласилась было и меня отпустить, но заболела, и я осталась. Неожиданное известие о смерти моего отца ускорило и ее кончину. Тетушка, по духовному завещанию, назначила его душеприказчиком, но с его смертью рушились все ее

предположения. Отчаяние тетушки перед кончиною было невыразимо, одна мысль сменялась другою: то хотела она послать за предводителем, то писала к губернатору, чтобы открыть какую-то тайну, и ни на что не решалась. Более всего тетушка беспокоилась о моей участи; прежде она никогда не говорила мне ничего дурного о маменьке, но после известия о смерти моего отца... Не стану повторять ее слов, она предсказала мне теперешнюю мою участь.

— Духовное завещание было сделано в вашу пользу?

— Тетушка завещала мне все свое состояние, но я ничего не получила: маменька приказала мне подписать какую-то бумагу и потом все продала. Со смертью тетушки я всего лишилась; со мною обходятся бесчеловечно!.. На другой же день после моего приезда в Н. маменька дала мне пощечину, от которой я повалилась на пол, за то, что, садясь за стол перед обедом, я не перекрестилась. До тех пор, в продолжение десяти лет, я не видела косога взгляда, не слыхала грубого слова. Теперь...

Последние слова девушки дрожали, спазмы сжали ее горло. Она судорожно прижала руки к груди, усиливаясь подавить душевное волнение; на длинных ее ресницах задрожали слезы; две крупные капли сверкнули и исчезли на драдедамовом платке. У меня защемило на сердце. «Сколько, — подумал я, — задушено вздохов под этим платком, сколько поглотил он сиротских слез?.. Что может быть ужаснее матери, ненавидящей свое детище! Злая мачеха хоть людей постыдится, а родная мать кому даст отчет? Кто помешает ей терзать свое дитя?»

— Отчего, — спросил я, — не известили вы княгиню о вашем ужасном положении?

— Маменька строго запретила мне писать. Кроме того, у меня не было ни бумаги, ни денег заплатить на почту; раз я воспользовалась случаем, который мне представился, но очень неудачно: муж моей старшей сестры зашел как-то из палаты к маменьке и, уходя, забыл свой портфель. Портфель был незаперт, и я, увидев в нём бумагу и пачку почтовых конвертов, решила взять листок бумаги и конверт. Но как скрытно я ни писала, одна из моих сестер подглядывала и сказала маменьке. Уж я собиралась на почту, как маменька позвала меня к себе, обыскала и нашла письмо. Нет слов выразить вам ее неистовство; если б сестры не вырвали меня из ее рук, она бы

убила меня до смерти. Письмо было написано по-французски. В нем я описывала свое бедственное положение. Не зная по-французски, маменька отправилась к нашему квартиранту, гарнизонному офицеру, который знал несколько этот язык и мог перевести письмо. Я ожидала возвращения маменьки и вместе последнего своего часа; но бог меня сохранил. Добрый офицер скрыл настоящий смысл письма и сказал маменьке, что я извещаю княгиню о смерти тетушки, о выходе замуж сестры и тому подобное. Через несколько месяцев после этого одно обстоятельство еще более ожесточило против меня маменьку. Ее требования были так нехороши и такие, что, уважая долг дочери, я не решаюсь рассказать об них. Скажу только, что маменька сама обесславляла мое доброе имя... Я доведена теперь до последней крайности... Меня предали позору!..

Рыдания прервали речь несчастной девушки.

— Одна смерть, — говорила всхлипывая Катерина Васильевна, — может избавить меня от посрамления! Но я буду защищаться!.. Живою я не отдамся!.. У меня есть нож, я убью злодея!

— Этот благородный порыв делает вам честь, — сказал я, — но потолкуемте, нет ли средств пособить вам.

— Никаких! Я уже думала об этом.

— Посмотрим, будьте только откровенны и не скрывайте от меня ничего. Впрочем, предупреждаю вас, что дурные намерения вашей маменьки мне отчасти известны.

— Не думаю, — отвечала недоверчиво Катерина Васильевна. — Что же вам известно?

— А то, что ваша маменька продала вас майору Нюхову, как продают невольниц на востоке, и то еще, что за вами ухаживает гарнизонный офицер, подпоручик Каблучков.

— Ах, боже мой! — вскричала Катерина Васильевна, покраснев. — Вам и это известно!

— Я еще знаю, что ваша мать огласила по всему городу, что вы нечисты на руку.

— Да, за то, что я, как вам рассказывала, взяла из портфеля моего зятя листок бумаги и конверт. Как вы это узнали?

— Это мой секрет, а покамест рассказывайте о своих. Болтовня квартального мне очень пригодилась.

III

— Если вам все известно, — начала Катерина Васильевна, — то я решаюсь пересказать вам подробности. Начну с того времени, когда я так жестоко поплатилась за намерение писать к княгине.

По вечерам собиралась у нас молодежь — мелкие чиновники и писцы из палат. На мою беду, многие из них были моими обожателями и ужасно мне наскучили своею любезностью. Сестрам моим это не нравилось, и маменька, чтобы избавить их от опасной соперницы, отправляла меня в кухню. Более всех был ко мне равнодушен подпоручик Каблучков, тот самый, который оказал мне услугу, скрыв от маменьки содержание моего письма к княгине. Он был, сравнительно с прочими, очень пристойен и показывал самое искреннее участие к моему положению. Я невольно отличала его от прочих и за его благородный со мной поступок очень его уважала. Вы поймете, что в моем горестном положении отрадно было встретить хотя одно сердце, которое сожалело обо мне.

Вскоре после того познакомился с маменькой майор Нюхов — отвратительное существо, какое мне случалось встречать когда-либо в жизни, но маменька оказала ему особенное внимание; все говорили, что он очень богат. В первый раз, когда он пришел к нам вечером, маменька приказала мне остаться в комнате. «Зачем уходить в кухню, — спросила она меня при всех гостях с притворным гневом, — верно, на свидание со своим любезным Каблучковым?» Нюхов не давал мне покоя своею противной любезностью, приносил подарки, но я ничего не принимала. Холодность моя еще более усилила его настойчивость; он беспрестанно попрекал меня Каблучковым и сделался до того дерзок, что я решилась пожаловаться маменьке. Но маменька на меня же напала: «Ах ты, дурища этакая! — сказала она. — Ты должна благодарить бога, что такой благородный человек, как Федул Кузьмич, достаивает тебя вниманием». Раз, когда я сидела задумавшись, Нюхов неожиданно обнял меня и поцеловал. Не могу передать, до какой степени эта дерзость оскорбила меня; я схватила палку, которою подпирают окно, и с такою силою ударила его по лицу, что он отскочил от меня на несколько шагов. К счастью, при этом не было маменьки, а Нюхов посовестился жаловаться и только погрозил: «Постой, моя кошечка, — ска-

зал он злобно, — я обрежу твои когти — царапаться не будешь».

Нюхов из ревности не оставлял в покое и Каблучкова. Каждый почти вечер он приставал к нему с самыми глупыми насмешками и раз до того вывел из терпения, что Каблучков до полусмерти избил Нюхова. Маменька вступилась за него, но Каблучков, доведенный до исступления, кинулся и на маменьку и, если бы она не ушла, то поколотил бы, наверное, и ее.

Разумеется, вся эта гроза разразилась на одной мне. На другой же день маменька отправилась к губернатору, полицмейстеру, батальонному командиру и, чтобы более придать силы своей жалобе, обвиняла Каблучкова... — тут рассказчица сильно потупилась и покраснела. — обвиняла в непростительной связи и уверяла их, что я... беременна. Об этом она рассказывала всем, даже в моем присутствии, и не без цели: вторая моя сестра была беременна, и меня обрекли на позор вместо ее. Лукерья, наша кухарка, советовала мне идти к губернатору, но я считала унижительным жаловаться на мать и обличать сестру. Во всяком случае, я утешалась мыслью, что лучше страдать без вины, чем за вину. Сестра разрешилась ночью. Чтобы скрыть от посторонних ее срам, маменька не пригласила бабки. Роды были тяжелы, а между тем больная оставалась без всякого пособия. К свету сестру перенесли в маменькину спальню, а меня положили на ее кровать и запретили мне выходить из комнаты. Дитя было очень слабое, и потому его окрестили на другой же день. Комната, в которой происходили крестины, отделялась от моей перегородкой, и я слышала, как после окончания обряда маменька жаловалась на меня священнику: «Вот, батюшка, — говорила она растроганным голосом: — до чего доводит модное воспитание. За своих-то я покойна: воспитала их хоть и в простоте, но зато в страхе божием».

Мне поручили присмотр за дитятей. За неимением мамки, я кормила его рожком, и оно на четвертый день умерло. На девятый день болезнь сестры усилилась и сделалась опасною, но маменька не хотела послать за доктором, все по той же причине, — чтобы не вывевить тайны. Оставаясь без пособия, сестра моя быстро шла к смерти и, чувствуя близкую кончину, пожелала со мною проститься. Никогда не забуду ужасной картины, поразившей меня. Умиравшая судорожно схватила меня

за руку и довольно твердым голосом сказала: «Сестра! Я набросила на тебя свой позор; но я оправдаю тебя! Повзвоните священника, я перед всеми сознаюсь в своем преступлении!» — «Она в бреду, — говорила маменька равнодушно, — сама не знает, что говорит». — «Нет, маменька, — отозвалась сестра, — я в полной памяти, в полном сознании своих грехов. Маменька, не лишайте меня последнего христианского утешения! Неужели вы не боитесь суда божьего?...» Казалось, последние слова смутили маменьку. Она приказала мне и Лукерье выйти и осталась одна с сестрой. Минут десять еще слышались стоны умирающей, потом стихли, и маменька приказала Лукерье позвать священника. Я вошла к сестре. Она была уже при последнем издыхании. Взгляд ее потух, руки охолодели. Она скончалась, когда пришел духовник; и он прикоснулся только святыми тайнами к ее охолодевшим устам.

Во время похорон маменька не совестились всем мне рассказывать, что я уморила сестру. «Покойница, — говорила она, — была у меня такая совестливая, богобоязливая, что не пережила сраму своей распутной сестры».

IV

Нюхов от побоев долго хворал и начал у нас бывать только после смерти сестры. Он приходил к нам каждый вечер, но, к величайшему моему удовольствию, почти не обращал на меня внимания и только шушукался с маменькой.

Раз маменька позвала меня в свою спальню. Нюхов стоял, облокотясь на лежанку, и покручивал усы. Горестное предчувствие сжало мне душу; маменька была в замешательстве и долго не решалась, с чего начать. «Ты валяешь, Катька, — наконец сказала она, избегая моего взгляда, — что не только порядочный человек, но ни одна дрянная на тебе не женится». — «Я и не думаю, — отвечала я, — выходить замуж». — «Я знаю, что ты ни о чем не думаешь, — продолжала маменька, — но я, как мать, должна о тебе позаботиться; не век же мне с тобою нянчиться; при моей бедности у меня нет и средств содержать тебя». — «Отпустите меня, — говорю, — я найду себе место и не буду вам в тягость». — «Я уж нашла тебе

место, — сказала маменька, потупясь, — вот у Федула Кузьмича...» — «У Федула Кузьмича?!» — спросила я с удивлением. «Ну да, у Федула Кузьмича, — повторила маменька с сердцем, — будешь у него жить в экономах, он будет тебя любить и за труды наградит». Кровь кинулась мне в голову, негодование заглушило во мне даже страх. «Стыдитесь, — сказала я смело, — делать мне такое предложение!» — «Что? — закричала маменька, топая ногами. — Ты противишься воле твоей матери!» Маменька до того была поражена моею смелостью, что, сжав кулаки, смотрела на меня с недоумением. «Напрасно изволите сопротивляться, Катерина Васильевна, — отозвался Нюхов, — во-первых, грешно не слушать маменьку; за это бог накажет...» — «Она обо мне и думать забыла, — прервала маменька, — это безбожница, вольтерьянка!» — «Во-вторых, — продолжал Нюхов, — я вас буду любить и уважать; а в-третьих — я вашей маменьке даю вперед деньги в счет вашего жалованья пятьсот рублей: согласитесь, этаким суммой на улице не подымешь?»

Я не отвечала на убеждения Нюхова и стояла, склонив голову на грудь. Не могу передать, что в это время со мною происходило. Я с радостью провалилась бы сквозь землю, гнев и отчаяние совершенно овладели мною. Маменька приняла, однако ж, мое молчание за хороший знак. «Ну, что же, — спросила она, — согласна?» — «Нет, — отвечала я с ожесточением, возвышая голос, — вы отняли у меня все; отымите и жизнь, убейте меня!..» — «Ах ты грубиянка! — закричала маменька, схватив утюг. — Так вот же я тебя изуродую, подлую тварь!» Маменька занесла руку. Я бесстрашно ждала смерти, даже радовалась, что наконец страдания мои прекратятся. Но Нюхов удержал руку маменьки. «Не горячеву па, — сказал он равнодушно, — если вы изуродуете его за уroda я вам гроша не дам; да прошу и кормить получше: она все худеет, а я не охотник до костей. Потерпите, — прибавил он, усмехаясь, — перемелется — все мука будет».

Слова Нюхова обезоружили маменьку. «Слушай, Катя, — сказала она, стараясь подавить свой гнев, — слушай, по-твоему не будет; так подумай лучше, вот тебе неделя на размышление; помни, плетью обуха не перешибешь!.. Ступай!..» Я вышла от маменьки убитая, униженная. Передо мной открылась теперь новая ужасная перспектива испытаний, о которых я понятия не имела.

Я полагала, что уже в целом мире нет существа несчастнее меня, но теперь мои прошедшие страдания казались мне утраченным счастьем. Я передала свое горе Лукерье, но она ничего не придумала утешительного и даже советовала покориться требованию маменьки, успокаивала меня тем, что грех мой вынужденный, стало быть — на том свете не с меня взыщется, а с маменьки.

В продолжение всей недели, данной мне на размышление, Нюхов приходил к нам каждый вечер. Он не переставал уверять меня в любви и рассказывал о роскошном житье, которое меня ожидает. Раз, слушая эти обошрения, я со слезами умоляла его отказаться от своего намерения. Я думала растрогать Нюхова, но он только рассмеялся. «Вот что выдумали, — сказал он, громко захотав, — отказаться! Я уж дал за вас маменьке двести рублей вперед; что же, вы хотите утешиться, а денюжки мои чтобы плакали. Да вы, — говорит, — не хотите понять ни вашей пользы, ни моего великодушия!..»

На другой же день после разговора маменька очень рано позвала меня в свою спальню. «Ну что, надумалась?.. Согласна?..» — спросила она, сурово на меня поглядывая. «Нет, маменька, не согласна и, пока жива, не соглашусь!» — решительно отвечала я. «Хорошо же, — сказала маменька, — ты не хочешь идти к месту, ты не покорная дочь, идешь против господней заповеди; нет же тебе и моего благословения; с сегодняшнего дня ты не дочь моя, а служанка!» У меня отобрали вещи, платья, белье и одели в лохмотья, которые видите на мне. На меня взвалили всю работу: я мету полы, стираю белье, прислуживаю за столом.

— Отчего же Каблучков за вас не вступится? — спросил я. — Хотя бы еще раз поколотил Нюхова.

— Каблучков под судом, на гауптвахте, — отвечала Катерина Васильевна. — Ему поручена была рекрутская команда, и он проиграл казенные деньги. В этом обвиняют Нюхова; говорят, что он подослал к Каблучкову какого-то шулера, который обыграл его.

— Много проиграл?

— Шестьсот рублей.

— Неужели у вас в городе не нашлось ни одного со-
страдающего сердца, которое пожертвовало бы такую сумму?

— У нас собрали в этом году порядочную сумму на бедных. Предводительша хотела было заплатить за Каб-

лучкова, но маменька, по настоянию Нюхова, предупредила ее, и доверчивая барыня, видя в несчастье Каблучкова правосудное наказание, отменила свое намерение. Я ходила к предводительше, но она меня не приняла и через горничную приказала сказать, что она за тяжкий грех считает видеть меня.

— Удивительно, что есть такие простаки, которые верят вашей маменьке!

— Вы не можете представить, с каким искусством маменька может очернить человека и придать вероятие своей выдумке. Это тем более непостижимо, что маменька неллицемерно богомольна: каждый вечер и утро она молится по часу; строго соблюдает все посты, шьет занавески к образам, подрясники; спальня ее увешана образами, лампадки не угасают.

V

Положение, в котором я теперь нахожусь, — продолжала Катерина Васильевна, — длится уже третий месяц. Казалось, я допила чашу страданий до последней капли, но я ошиблась: меня ожидает еще новое испытание. Нюхов, видя, что никакие истязания не могут поколебать моего терпения, придумал другие средства. Несколько дней назад Лукерья сказала мне, что маменька дала ей какой-то порошок, который приказала всыпать в мою миску щей. «Она, — говорит, — все хudeет, так доктор сказал, что от этого поправится». — «Не верю я вашей маменьке, — прибавила Лукерья, — чтобы она заботилась о вашем здоровье; не хочет ли она вас причаровать к противному Нюхову... Я хотела было его бросить, но теперь знаете что придумала?.. Наша моська терпеть не может Нюхова: лает на него, как на нищего, вот я ей и всыплю в помой; если после этого она станет к нему ласкаться, значит, на мое выходит». Намерение Лукерьи мы привели в исполнение и с любопытством ждали развязки. Нюхов обыкновенно приезжал к нам на дрожках, но в этот вечер приехал в тарантасе. В продолжение всего вечера он не сводил с меня глаз: в его приемах, взглядах заметно было какое-то нетерпение. С тех пор, как меня обрели на роль служанки, я спала в кухне, но в этот вечер мне приказали ночевать в комнатах. «Саша (это моя сестра), — сказала маменька, — будет ночевать у сестры,

мне страшно одной». Около девяти часов маменька спросила меня, не хочу ли я спать. Я отвечала, что нет. «Ну, все равно, ступай ложись, — сказала она довольно ласково, — мы и без тебя обойдемся». Ласковый тон маменьки испугал меня больше строгости. Я не сомневалась, что против меня устроен какой-нибудь злой умысел, и, притворивши за собою дверь, стала прислушиваться. Через несколько минут после моего выхода маменька спросила Нюхова: «Какой это порошок вы прислали? Он несколько не действует, ей вовсе не хочется спать». — «Фельдшер мне сказал, — отвечал Нюхов, — что прием очень сильный, и взрослый человек, говорит, пятнадцать часов будет спать. Впрочем, приняла ли она? Кто ей всыпал?» — «Лукерья», — отвечала маменька. «Лукерья! — повторил насмешливо Нюхов, — почему вы знаете? Может быть, эта чортова перечница и не всыпала?» Маменька вышла и, возвратясь через несколько минут, сказала, что Лукерья на образе побожилась, что всыпала. — «А вы спрашивали, кому она всыпала? — с гневом возразил Нюхов. — Может быть, моське; трудно было вам самим всыпать!..»

Дело объяснилось. Я видела весь ужас моего положения; голова моя кружилась, в груди сперлось дыхание, и я едва могла добежать до своей комнаты. Тут я не в силах была удержать стона, вырвавшегося из моей груди, и в совершенном отчаянии повалилась на постель. На мой крик прибежали маменька и Нюхов. — «Что с тобою? — спросила она заботливо. — Больна, что ли?» Увидевши маменьку, я немного опомнилась. — «Здесь, — сказала я, указывая на грудь, — здесь меня жмет!» Действительно, я была как в огне, дыхание у меня занималось. — «Ну, успокойся, — сказала она, — ложись, пройдет». Когда маменька и Нюхов вышли из моей комнаты, между нами завязался довольно жаркий разговор. «Ну, что теперь скажете? — закричала маменька. — Выходит — всыпала, а вы какой клади принесли?.. Знаете ли, что если она умрет, то вы должны мне доплатить триста рублей!..» — «За что? — спросил Нюхов. — Довольно с вас и платите больше, — заметила маменька, понижая голос, — когда следствие будет: ведь мне нечем будет отплачиваться!» Нюхов, испуганный моей болезнью, недолго оставался и уехал. Я очень тревожно провела ночь. Вся-

кий раз, когда начинала засыпать, мне казалось, что меня вяжут, увозят, и я с криком вскакивала.

Чуть свет пришел Нюхов осведомиться о моем здоровье. Я не могла расслышать всего, о чем они разговаривали, но кое-что долетело до моего слуха. «Провизор мне обещал порошок, — говорил Нюхов, — но теперь обождите давать, пускай поправится; да смотрите, сами всыпьте, этих вещей не поручают посторонним». — «Охота вам возиться с этими порошками, — отвечала маменька, — и без них обошлись бы: платок в рот, руки и ноги скрутить — и везите ее хотя в Москву!»

Я совершенно упала духом; слабая, беззащитная, я вполне постигаю свое бессилие и не имею никаких средств избежать расставленных мне сетей.

Судите же сами, — продолжала Катерина Васильевна, рыдая, — в каком ужасном положении я нахожусь. К моему спасению я имею одно только средство — смерть! Но я не решусь наложить на себя руки! Совесть моя чиста; надежда еще не оставляет меня: в молитве я забываю все страдания; во сне я вижу тетушку, княгиню и княжну; они поддерживают упдающий во мне дух...

Слушая раздирающий душу рассказ Катерины Васильевны об этом редком в природе человеческом феномене — матери без материнских чувств, я терялся в изыскании средств спасти бедную девушку, но ничего не мог придумать утешительного. Жаловаться — бесполезно; бежать из дому матери?.. К кому?.. кто вступится, кто примет опозоренную девушку? кто поверит подобной истории, к счастью человечества, составляющей неслыханную редкость? Вы же, строгие судьи, ревнители правды, и вы, блюстительницы нравственности, вы первые забросаете несчастную камнями, конечно, потому, что не поверите ей, чтобы мать могла в одно и то же время любить одну дочь и ненавидеть другую. Вы же первые обвините и того, кто бы решился защищать невинную!.. Может быть, некоторые подумают, что я, как официальное лицо, мог вмешаться в это дело; но в том-то и беда, что я, как официальное лицо, мог только с энергией бороться в том деле, которое мне поручено.

У меня не нашлось слов к утешению Катерины Васильевны.

— Плохо ваше дело, — сказал я, — тут ни ум, ни опытность не подскажут, чем пособить. Вся надежда на желание вам помочь!..

— Я вам должна еще объяснить одно обстоятельство, хотя ничтожное, но оно было главной причиной моего к вам прихода. За несколько дней до смерти тетушка благословила меня крестом с ладанкой, которые постоянно носила на груди. «Катенька, — сказала она, — в этой ладанке хранится молитва; береги ее пуше своего глаза и никогда не снимай с груди. Когда ты выйдешь замуж и будешь счастлива, открой ладанку и прочти мою молитву, тогда благоденствие твое еще более увеличится. Если же ты будешь несчастлива, терпи до последней крайности; но когда мера терпения переполнится, тогда опять разрешаю тебе открыть ладанку. Но открывай не одна, — отыщи доброго, благородного человека, и вместе с ним узнаешь тайну, которая скрывается в ладанке. Она утешит и спасет тебя!..» Тетушка несколько раз повторяла мне свою последнюю волю и тогда только успокоилась, когда я дала клятву исполнить ее завещание в точности. Давно уже мера терпения моего переполнилась, но я не открыла еще ладанки, потому что не знаю ни одного человека, которому могла бы верить...

— Почему же вы мне доверяетесь?

— У маменьки нанимают квартиру со столом два пиджака из палаты. Прислуживая им за обедом, я не раз слышала, как они хвалили вас. Сердце мое дало мне совет обратиться к вам, и оно меня не обмануло.

— Тетушкина молитва с вами?

— У меня на груди; я ее не снимаю.

— Снимите, посмотрим, что там за тайна.

Катерина Васильевна дрожащей рукой подала мне ладанку; она была парчевая, в длину около двух, а в ширину полтора вершка, и довольно туго набита жесткой бумагой.

— Где же крест? — спросил я.

— Маменька взяла, — отвечала Катерина Васильевна. — Он был золотой...

— Как, ваша маменька утерпела не раскрыть ладанку?

— Маменька долго ощупывала и полагает, что здесь, вероятно, зашит сон богородицы. Она хотела было расшарить, но побоялась: по ее понятию, бог карает того слепотой, кто читает молитвы, зашитые в чужую ладанку.

Я уже взял перочинный ножик, чтобы разрезать ладанку, как раздался стук экипажа подле моего крыльца.

Яков торопливо вбежал в комнату и доложил, что приехал Битюков.

— Не в пору гость хуже татарина! — сказал я, взглянув на Катерину Васильевну. — Нечего делать, отложимте вашу тайну до вечера, приходите в семь часов, я буду дома.

— Непременно приду! — отвечала Катерина Васильевна, поспешно уходя.

Около дверей она обернулась ко мне через плечо и сквозь слезы проговорила: «Благодарю!» Второпях я забыл отдать ей ладанку и спрятал ее в письменный стол.

VI

Иван Иванович Битюков, один из богатых помещиков в губернии, был старый мой товарищ по военной службе. Он принадлежал к разряду тех людей, которых называют добрыми малыми. Стоило только взглянуть на его румяное добродушное лицо, услышать громкий благодушный смех, и вы вполне разгадаете Ивана Ивановича; вам даже покажется, что вы давно с ним знакомы. Отличительными чертами в его характере были доверчивость и хлебосольство. Редкий из товарищей не мог водить его за нос: на угощение последняя копейка становилась у него ребром. В свое время Иван Иванович был, что называется, на все руки: любил приволокнуться, понтернуть, побуянить, лихо танцевал, хватски пил, метко стрелял, ловко дрался на эскадронах и острял — правда, не очень удачно — но зато всегда был доволен собою и первый громко хохотал, восхищаясь своей остротой. По смерти своего отца он вышел в отставку и, вступив в обладание значительного состояния, несколько остепенился.

Тогда Иван Иванович попал в руки умной своей тетки, и она женила его на девушке привлекательной наружности, очень грубой, но рабе приличий. Не проходило дня, часу, чтобы жена не сделала мужу выговора или замечания. Захочет, бывало, он своим громким смехом, Вера Александровна (жена Битюкова) поморщится и скажет: «Жан, дружочек, неприлично так громко хохотать!» Начнет Иван Иванович что-нибудь с жаром рассказывать — Вера Александровна шепчет ему на ухо: «Не кричи», а он собьется, растеряется и замолчит. Редкий день не по-

сылали его с визитами, поздравлять с днем ангела, с рождением. Заставляли одеваться с большим изяществом, чесали голову, запретили пить и играть в азартные игры. Иван Иванович никогда не выходил из воли своей жены и был покорен, как ягненок.

Бывало, за обедом Иван Иванович наполнит свой стакан вином, но лишь только Вера Александровна взглянет, он и не дотронется до стакана. Иногда на вечере у него сформируется небольшой банчишка, но он не участвует в игре, хотя сердце у него не каменное; он не отходит от стола играющих и не умолкает: «Убью туза! — восклицает он. — Уж этому кривому не быть живому! Господа, валет руте, — примажьте! Ах, чорт возьми, убили!»

Несмотря однако ж на свою простоту, Иван Иванович был необыкновенно разумен сердцем. Если нужно было оказать ближнему помощь, устроить доброе дело, отстоять угнетенного, он так искусно и находчиво распоряжался, что, казалось, и мудрец лучше бы не придумал. Битюков был единственный человек, которому я смело мог верить судьбу Катерины Васильевны, но одно обстоятельство меня пугало: что скажет Вера Александровна? Захочет ли она войти в состязание с отвратительною матерью, наперекор общественному мнению и светскому приличию? На этом основании я решил наперед переговорить с Верой Александровной, и то не прежде, когда разрешится тайна, скрываемая в ладанке. Я не думал, чтобы эта тайна могла иметь благотворные последствия на судьбу Катерины Васильевны, но, по привычке вести дела аккуратно, я не хотел приступить к решительным мерам, не ознакомившись с теми данными, которые были у меня под рукой.

— Здравствуй, дружище! — заревел Битюков, вламываясь в дверь. — Каково поживаешь, здоров ли? Очень рад, что застал тебя дома и еще не за этими противными бумагами, пропадай они совсем!

— Что же делать, братец? Служба! — отвечал я, подавая Битюкову сигару и подвигая кресло.

— Чёрт возьми, да я не взял бы золотых гор, хоть бы меня с головы до ног звездами осыпали!.. Не получал каких новостей из Петербурга?

— Никаких...

— Ну так я тебе целый короб привез наших городских арязг.

Битюков громко захохотал. Он с особенным удовольствием рассказывал мне о городских сплетнях, но я, занятый положением несчастной Катерины Васильевны, слушал его очень рассеянно.

— Что с тобой? — спросил Битюков, пристально на меня взглянув. — Ты, кажется, не в своей тарелке? Здоров ли?

— Как нельзя более.

— Ну, так не в духе.

— Может быть.

— Какая же причина?

— Секрет.

— Уж не затронула ли твоего сердца которая-нибудь из наших красавиц?

— Отгадал!

— Ты шутишь?!

— Честное слово.

— Вот тебе и неприступная крепость!.. Кто же это такая? Из наших?

— Да.

— Ну, так я отгадаю, непременно отгадаю!

— Ну уж не отгадаешь! ты ее никогда не видал.

— Что же это за невидаль такая? Расскажи!

— Увидишь.

— Когда же?

— Завтра.

— А жене можно сказать об этой новости?

— Непременно. Я ее первую и намерен просить о помощи.

— Вот обрадуется! Вот будет хлопотать!

— Да, много пищи будет для ее доброго сердца.

— Да уж эти бабы: такие они охотницы до этих дел...

Отчего это, братец?

— Они добрее нас.

— Чёрт возьми, хороша доброта — закабалить человека... Нет, как ты себе хочешь, а мы благоразумней, мы не станем распинаться бог знает из чего!.. Впрочем, знаешь что?.. Мне все не верится, не шутишь ли ты, не мистификация ли какая... Ведь я знаю тебя, ты — шуток карь. Если ты меня надуешь — это не беда, я не рассержусь, но жена моя не любит шутить; она ни тебе, ни мне вовек не простит.

— Честное слово!.. есть мера шуткам.

— Верю, верю... Ну, что же, хорошенькая?

— Этаким красавицы ты никогда не видел!.. По-французски говорит — как француженка, а по-немецки — как немка.

— Богата?

— Этого вопроса я от тебя не ожидал.

— Ну, не сердись, не сердись! Я знаю, что богатство — не счастье... Глупая, братец, привычка спрашивать...

— Не можешь ли ты мне объяснить, что это за зверь, вас Нюхов?

— Знаю, братец, знаю, отставной майор, служил квартирмейстером в этом полку, который квартировал здесь. Бережливостью и аккуратностью сбил себе капиталишество, построил домишко и купил прекрасный хуторок в пяти верстах от города... Какая у него, братец, ухарская тройка караковых!.. Черти, братец!.. Двенадцать радужных давал — не берет, мерзавец!

— Каких он свойств и на каком счету у здешнего начальства?

— Человек, кажется, тихий, смирный, слова дурного никто про него не скажет. Домосед большой, нигде его не видно. Ну, знаешь ли, — продолжал Битюков, поглядывая на часы, — скоро третий час, жена приказала мне, чтобы я без тебя и не являлся к обеду. Одевайся же скорей, а то, пожалуй, опоздаем, так она меня и распечет.

VII

Когда мы сели в карету, Битюков приказал кучеру ехать как можно скорее. Он умирал от нетерпения передать жене интересную новость. В передней, еще не успев снять бекешу, как он, сбросив шубу, опрометью побегал в гостиную.

— Верочка! — кричал он во все горло, — Верочка, какую тебе новость привез, представить себе не можешь... Просто не поверишь!..

— Воображаю, — говорила Вера Александровна, протягивая мне руку и приветливо улыбаясь, — верно, такая же интересная, как и все твои новости.

— Так не скажу же, — прибавил Иван Иванович, значительно на меня взглянув, — а новость — мое почтение!

— Жан, голубчик, скажи!..

— Ну, слушай, — Битюков обнял жену и, указывая на меня пальцем, шепотом произнес, — женится; хочешь просить твоей помощи...

— Не может быть! — вскричала Вера Александровна, устремляя на меня вопросительный взгляд.

— Не верьте, — поспешно отвечал я, — и не думал.

— Как! — заревел Иван Иванович. — Ты отказываешься от своих слов?

— Нисколько!.. ты у меня спросил: не затронула ли моего сердца какая-нибудь из ваших красавиц, и я тебе отвечал, что отгадал.

— Разве это не все равно?

— Конечно, нет.

— В этом случае, — насмешливо сказала Вера Александровна, — мой Жан рассуждает, как истинный мужчина. А по-нашему, надобно прежде получить согласие, чтобы иметь право сказать: я женюсь.

Искусный оборот Веры Александровны избавил меня от лишних объяснений. Сконфуженный Битюков растерялся.

— Во всяком случае, Жан, новость твоя преинтересная. Мерси! А вы, надеюсь, — продолжала Вера Александровна, обращая ко мне, — откроете мне тайну вашего сердца?

— Непременно, но только не сегодня, а завтра.

— Завтра!.. Что же, вы хотите испытывать мое терпение?.. Нет, нет, сегодня!

— Невозможно. После обеда я вам кое-что объясню, а остальное...

— Ну, полно толковать, — сказал Иван Иванович, уводя меня, — пойдем закусить... какая икра, братец, балык — прямо из Астрахани.

Лишь только обед кончился, Вера Александровна уведла меня в свой будуар, а Иван Иванович с гостями отправились курить в кабинет.

За обедом я обдумал план моего дипломатического разговора с Верой Александровной. Мне нужно было сильно задеть ее самолюбие, немножко напугать, рассердить и окатить с головы до ног лестью. Я помирился бы и на том, чтобы она хоть не препятствовала Ивану Ивановичу взяться за это дело. Жена уж помогает мужу, когда не вмешивается в его дела!

— В продолжение всего обеда, — сказала Вера Александровна, садясь на диван, — я припоминала себе всех наших невест, но решительно не постигаю, которая из них могла вас пленить...

— Не беспокойтесь припоминать, — отвечал я, садясь

возле Веры Александровны, — действительно, одна из ваших красавиц затронула мое сердце, но не ту в нем струну, которую вы думаете.

— Так вы не влюблены?..

— Нисколько; я только растроган до глубины души несчастьями одной девушки, которая неминуемо погибнет, если вы не примете ее под свое покровительство.

— Только то! А я думала — что-нибудь интересное, серьезное!..

— Интересное и серьезное более, сколько вы можете себе вообразить. Вы спасете беззащитную, погибающую, вы совершите подвиг великий, громадный!..

— К чему же эти прелюдии? Неужели вы полагаете, что я откажусь от доброго дела?

— Это дело не похоже на те, какие вы совершаете каждый день, отделяваясь скромным подаянием; на этот подвиг потребуется от вас таких жертв и усилий, на которые у вас, может быть, не станет ни твердости духа, ни силы воли.

— Сегодня вы в каком-то странном настроении духа: мне кажется, вы уж слишком сильно занимаетесь вашими бумагами.

— Нет, я только сильно занят судьбою несчастной.

— Так объясните, отчего вы полагаете, — с сердцем возразила Вера Александровна, — что у меня не останется твердости духа и силы воли. Я даже не могу себе представить, что может в этом случае помешать мне!

— Слушайте ж: вам придется стать на одну доску с самой отвратительной женщиной, у которой, как у матери, более права растерзать принятую под ваше покровительство, чем у вас защитит ее. Вы должны будете выдерживать отчаянный бой со стоглавой гидрой, мнением толпы; вы должны разбить вдребезги свой кумир, светское приличие, которому поклоняетесь с колыбели. Судите ж, легко ли вам будет совладать в этих чудовищных?

Вера Александровна заметно смутилась.

— Что, призадумались? — продолжал я. — Поняли, наконец, что есть добрые дела, которые очень трудны!

— Согласитесь, однако ж, — отвечала Вера Александровна, поправляя свой нарукавничек, — что порядочная женщина не должна идти против общественного мнения и приличия света.

— Согласен; но неужели это приличие света и общественное мнение может мешать защищать угнетенных, спасать погибающих?

— Конечно, нет!

— Стало быть, ваше общественное мнение и приличие света — не что иное, как заблуждение и предрассудок толпы, которым порядочная женщина не должна следовать! Изберите судьбу вашу совесть и следуйте влечению вашей прекрасной души. Откровенно вам скажу, что ваш ум, ваше чувствительное сердце вполне способны на самый великий подвиг; не отказывайтесь же и не разочаровывайте меня.

— Ах, боже мой! — воскликнула Вера Александровна. — И не думала отказываться; я совершенно уверена, что вы не предложили бы мне ничего такого, что могло бы меня сколько-нибудь компрометировать. Но я, может быть, при всем моем желании, не в состоянии буду быть полезной...

— Не беспокойтесь! У вас будет надежный помощник: ваш муж. Поддержите его вашим одобрением, советом — и мы восторжествуем.

— О, да, он очень добр! — сказала Вера Александровна.

— Примите и меня в вашу команду, и я также буду исполнять ваши приказания.

— О, с такими сотрудниками мне нечего бояться! Я смело беру несчастную под свое покровительство и буду защищать ее до последней крайности — вот вам моя рука и слово!

— Победа! — сказал я, целуя ручку Веры Александровны.

Послышались увесистые шаги Ивана Ивановича.

— Что, допросила? — сказал он, входя в будуар и садясь возле жены. — Признался?

— Не совсем, — отвечала Вера Александровна.

— Экой кремень.

Поговорив еще с полчаса, я отправился на квартиру, очень довольный тем, что так удачно устроил дело Катерины Васильевны. План мой заключался в том, чтобы приютить несчастную в безопасное место, откуда бы мать не могла ее взять. Битюков мог отправить Катерину Васильевну в деревню, где бы она находилась до приезда из-за границы княгини в совершенной неизвестности.

VIII

Подъезжая к своей квартире, я увидел на крыльце Якова. Несмотря на сумерки, нельзя было не заметить на бесстрастном его лице досады и нетерпения, предвещавших что-то недоброе.

— Пришла Катерина Васильевна? — спросил я, выходя из экипажа.

— Как же, дожидайтесь! — угрюмо отвечал Яков.

— Не случилось ли чего-нибудь?

— А вот узнаете; пришла кухарка Белокопытовых, Лукерья, что ли.

Известие это очень меня встревожило, а еще более слова Якова, который, идя за мной, бормотал:

— Вишь, говорил — стащит, а вот теперь и саму стащили!

Когда я вошел в переднюю, к моим ногам кинулась низенькая тщедушная женщина, лет под шестьдесят, с чрезвычайно добрым и выразительным лицом.

— Батюшка, родимый! — вопила она, обнимая мои колена. — Не дайте злодеям надругаться над сиротой беспомощной!

— Встань, голубушка! встань! — говорил я, подымая старуху. — Что у вас случилось?

— Оказия, батюшка, приключилась, напасть!.. Была у вашей милости сегодня Катерина Васильевна?

— Была.

— Стало быть, рассказывала про свое горемычное житье?

— Рассказывала, все знаю. Говори же, какая там оказия приключилась?

— Ох, ох, родименькой! защити, царица небесная, всякого доброго человека от такой напасти. Изволите видеть, только что вернулась от вашей милости Катерина Васильевна... Ох! и забыла доложить, что недели с две назад барыня, то есть маменька-то их, дала мне какое-то снадобье: «Возьми, — говорит, — да всыпь...»

— Знаю, знаю, моське всыпала...

— Точно так, кормилец, моське отдала, бедная собака дня ходила как не своими ногами, поджавши хвост...

— Пропадай она!.. Говори же, что случилось с Катериной Васильевной! Не тяни за душу!

— Ну, так барыня подстерегли, что ль, аль в сумлене пришла, христос ее знает, и не дала мне в другой раз

снадобья, а уж сама всыпала. Ну, вот, приходит давеча Катерина Васильевна, а барыня и говорит ей: «Катька, обедай скорей, мне; — говорит, — нужно тебя послать». А миска с кашцей уже на столе, Катерина Васильевна посмотрела да и говорит: «Я, маменька, не голодна; извольте приказывать, куда мне идти». — «Ешь, — говорит барыня, — мне, — говорит, — от Нюхова житья нет: зачем, дескать, ты худеешь». — «Какое, — говорит Катерина Васильевна, — дело Нюхову до моей худобы?» — «Ешь, говорю тебе! — закричала барыня. — А не то вылью на голову!» — «Выливайте, маменька, — говорит Катерина Васильевна, — если вам угодно, а есть, — говорит, — не стану; я, — говорит, — знаю, что вы хотите окормить меня сонным порошком». И-и, господи! Как барыня осерчала, словно в лихорадке ее заколотило. Побежала в спальню, что-то написала и крикнула на меня: «Отнеси, — говорит, — эту записку к Федулу Кузьмичу!» Взяла я записку; думаю: что мне с ней делать; не хотела было нести, да подумала: я маленький человек, сказано — крепостная, меня недолго обидеть — взяла и отнесла. Только что прочитал Нюхов, да и рявкнул: «Запрягайте тарантас!» Подхожу уж к нашему дому, смотрю — Нюхов поспешает, лакей сидит на козлах, будто в дальний путь собрался; не подвернул к крылечку, а прямо на двор так и вкатил. Думаю себе: быть беде. Вошла в переднюю, а меня от страха так и колотит... не за себя, родименькой, правое слово, не за себя, а за горемычную Катерину Васильевну. Слышу, барыня позвала ее; смотрю, — а из дверей все видно наискосок, — там уж и Нюхов. Вот как позвала, она и пошла, бледная такая, сложивши ручки на груди, словно на смерть осужденная. Только что вошла в комнату, Нюхов — платок ей в рот, схватил сзади за руки, лакей за ноги, брякнули об землю и скрутили, и не пискнула горемычная. Завернули в ковер и помчали. Когда укладывали в тарантас, тут она еще затрепеталась, да уж какое тут сопротивление, связанная по рукам и ногам. Нюхов вскочил в тарантас, человек — на козлы, ударили по всем трем, да стремглав и помчались!..

— Извозчика! скорей! — крикнул я.
Яков опрометью кинулся исполнять мое приказание. Доброе его сердце было тронуто бедствиями несчастной Катерины Васильевны.
— Вот, родименькой, — продолжала приговаривать

Лукерья, — думаю себе: пойду к министерскому чиновнику, авось не выручит ли хоть он сиротинушку! А кабы ты знал, что она, сердечная, претерпевает, и наш брат того не вынес бы! Ох, ох, рассказывать — так все нутро перевернется!.. Другая бы на ее месте давно бы, завязавши глаза, укатила с каким ни на есть молодцом, али в омут бултыхнулась, а она, сердечная, претерпевает, и наш брат того не вынес бы!.. Аль она крепко на царицу небесную надеется, что ли? Господь милосердный ее знает!.. — За что же твоя барыня так мучит свою дочь?.. Нет ли какой причины?

— Есть, батюшка, есть!.. Видишь ли, моя барыня с причудью: в понедельник никуда не выедет, никакого дела не начнет; со священником повстречается — отплеывается; увидит три свечи на столе — тушит, а упаси господи рассыпать соль, беда! Тогда она — чем попадая! Ну, вот, как родила она Катерину Васильевну — призвала ворожею; у нас тогда в городе проживала старая колдунья, Саввишной прозывалась; всем она ворожила, и барам даже. «Загадай, бабушка, — говорит барыня, — колдунья-то поворожила да и говорит: «Матушка ты моя, не счастья тебе ожидать от моей новорожденной, а погибели: она, — говорит, — изведет тебя!» С той поры барыня и невзлюбила барышню. «Не приходится, — говорит, — пропадать мне от моего рождения, пускай лучше оно само пропадет, пускай на нем все окошится».

Яков вбежал в прихожую с известием, что извозчик приехал, накинул на меня шинель, сунул в руки картуз и так торопил ехать, что только не толкал меня в шею. Лукерья, идя за мной, все еще продолжала хныкать: «Я — маленький человек».

— Ну, перестань, — грубо прервал ее Яков, — мы тебя в обиду не дадим, а если у вас что случится, хоть ночью к нам приходи.

Я отправился к вице-губернатору, исполнявшему должность начальника губернии. Вице-губернатор был человек с предобрим сердцем и энергическим характером. В коротких словах я рассказал ему возмутительную историю Катерины Васильевны, насильственный поступок Нюхова и просил его о скорейшей помощи. Я скрыл от него, что историю эту рассказала мне сама девушка, и так затемнил дело, что, казалось, будто бы до всего этого я своим умом дошел.

Рассказ мой сильно взволновал вице-губернатора. Он в ту же минуту послал за исправником, чиновником особых поручений и частным приставом. Последние двое, по словам вице-губернатора, были люди, известные начальству как особенно расторопные и испытанной честности. Явился и секретарь губернаторской канцелярии и, пока собирались чиновники, он приготовил для них предписания и оформил дело законным порядком.

Когда собрались чиновники, вице-губернатор напутствовал их еще советами и строго приказал во что бы ни стало отыскать девушку и отдать ее на руки смотрителю богоугодных заведений. Взяв с собой несколько человек рассыльных и десятских, храбрая дружина отправилась в путь.

Казалось, дело так скоро и хорошо удалось, что в успехе нельзя было сомневаться, но я никак не мог успокоиться. Ужасное положение Катерины Васильевны приводило меня в отчаяние; я изнывал от нетерпения и досады, припоминал каждое слово из ее печального рассказа, обсуживал в уме теперешние наши действия, и мне пришло на мысль одно обстоятельство, которое мы упустили из виду.

— Знаете ли, — сказал я вице-губернатору, — мы сделали порядочный промах.

— Какой? — спросил он.

— Не послали с ними врача; на случай преступления, от чего да сохранит бог, он там необходим.

— Можно сейчас командировать: еще поспеет, — отвечал вице-губернатор, взявшись за колокольчик.

— Знает ли он дорогу? Не лучше ли мы сделаем, если сами поедем и его с собою возьмем? Ночь светлая, недалеко, дорога хорошая, а между тем ваше присутствие будет там очень кстати.

— Поедьте, поедьте! Вы сильно встревожены, вам что-то не терпится.

Вице-губернатор послал за врачом и приказал запречь коляску.

IX

Чтобы не терять времени, мы сами заехали за доктором и посадили его с собою в коляску. Октябрьская погода была невыносимо дурная; холод и сырость прони-

кали до костей. Несмотря на полнолуние, ночь была не светлая; небо заволокло тучами, и густой туман покрывал землю. Впереди коляски ехал конный жандарм, знавший дорогу на хутор Нюхова. Спустясь с отлогой горы, мы переехали по довольно плоскому мосту реку, которая разливалась несколькими рукавами саженой на двести и, проехав с версту по почтовой дороге, повернули влево на проселок. Дорожка шла между пахотью; коляска, не вмещавшаяся в узкую колею, качалась с боку на бок, а иногда так встряхивала, что бросала в наши объятия тщедушного доктора, сидевшего визави. Дорога сделалась еще хуже, когда мы въехали в лес; на каждом шагу натыкались мы на пни, коляска подсакивала, переваливаясь через обнаженные корни.

— Какой это мерзавец уверил вас, — бормотал вице-губернатор, потеряв терпение, — что дорога здесь хорошая?.. Знал бы — ни за что на свете не поехал... Хотя бы еще недаром проездиться...

— О, в успехе не сомневайтесь! — отозвался я.

Впереди нас послышался стук экипажей и крики ямщиков. Жандарм окликнул и поскакал вперед. Через несколько минут он подъехал к коляске и доложил, что чиновник с исправником возвращаются от Нюхова. Нетерпение мое было так сильно, что я хотел выйти из коляски, чтобы идти навстречу к ним, но вице-губернатор удержал меня:

— Куда вы? Обождите, — сказал он, — они сами к нам подойдут.

Действительно, они не замедлили явиться.

— Что, нашли? — закричали мы почти в одно время.

— Ничего не нашли, — отвечал чиновник особых поручений, — все углы обшарили, всю рощу исходили.

Это известие камнем навалилось на мое сердце.

— Осмелюсь доложить вашему превосходительству, — сказал исправник, — что слух о похищении девушки есть самый нелепый; мне достоверно известно, что Нюхов — благонамеренный человек и не может, по своим правилам, решиться на подобную подлость.

— Да если бы и решился, — заметил частный пристав, — то полиция не допустила бы. Статочное ли дело — среди бела дня такое насилие учинить.

— Ну, что вы на это скажете? — спросил меня вице-губернатор.

— Скажу, — отвечал я, — что в этих речах только и правды, что не отыскали увезенной девушки; остальное — фразы. Нюхов — мерзавец, а полиция многого не знает, что ей следовало бы знать.

— Если вы сомневаетесь в наших действиях, — возразил исправник, — или в моих словах, то не угодно ли самим взглянуть на Нюхова. Он совершенно больной человек и сегодня бросал себе кровь.

Последние слова исправника крайне обрадовали меня. Вспомнив рассказ Катерины Васильевны, что у нее есть нож и что рука ее не дрогнет убить злодея, я не сомневался, что она, защищая себя, нанесла Нюхову удар ножом.

— Наш приезд, — заметил чиновник с особенною важностью, — очень потревожил и оскорбил майора Нюхова; он хочет жаловаться министру и губернскому предводителю.

— Что же делать, на что решиться? — спрашивал меня сконфуженный вице-губернатор.

— Ехать к Нюхову, — сказал я утвердительно, — он очень встревожен, так мы успокоим его; этот рассказ послужит к его же оправданию. К тому же он болен, а с нами доктор; посмотрим, каким инструментом открывали ему кровь.

— Пожалуй, поедем, — сказал с неудовольствием вице-губернатор, — но мне кажется, что из этого ничего путного не выйдет.

Не без затруднения повернули назад экипажи чиновников, и мы продолжали наше путешествие. Между тем северный ветер крепчал, и туман понемногу редел и подымался. Вскоре показалась загорожа усадьбы Нюхова, и мы въехали на двор, по обеим сторонам которого тянулись конюшни, амбары, а середина отделялась от сада одной решёткой. В чаще деревьев виднелся домик, из окон которого пробивался свет. К домику нельзя было проехать в экипажах, и мы через сад пошли пешком. Исправник отправился вперед предупредить Нюхова о нашем приезде. На крылечке встретила нас столетняя старуха, сморщенная и сгорбленная, с сальным огарком в руке, и проводила в комнаты. Домик был новый, комнаты уютны, оклеены обоями и довольно хорошо меблированы.

Нюхов встретил нас в гостиной. Наружность его была невыразимо отвратительна: рыжие волосы торчали

вихраями; светлосерые, как полуда, глаза на выкате с красными веками глядели нагло, бесстыдно; скуластое бледное лицо усеяно было веснушками. Он был в шлафроке, правая рука в рукаве, а левая висела на платке и прикрывалась полою.

— Господин Нюхов, — нерешительно начал вице-губернатор, — если мы потревожили вас своим приездом, то пеняйте на себя...

— Отчего же на себя? — возразил Нюхов. — Я не подал вам никакого к этому повода...

— Ваш поступок вынудил меня принять решительные меры... Впрочем, тем лучше: скорый и внезапный розыск вполне может оправдать вас...

— Я даже не знаю, в чем вы меня обвиняете, и никак не могу согласиться, чтобы ваше распоряжение меня оправдывало; напротив, оно меня бесславит, оскорбляет!.. Завтрашний же день во всем городе заговорят, что ко мне приезжала ночью земская и городская полиция; это даст повод моим врагам бог знает что на меня выдумать... Мне честь дорога!..

— Если вы правы, честь при вас останется, — продолжал вице-губернатор, — я действую сообразно с моей обязанностью и мало забочусь о том, что будут говорить в городе, а вам советую вести себя осторожней и не навлекать на себя подозрений!

— Ваше превосходительство, я служил моему государю верой и правдой восемнадцать лет, и начальство всегда было мною довольно. Четвертый год я имею честь быть помещиком в этой губернии, и никто слова дурного про меня не может сказать. Напрасно, ваше превосходительство, беспокоитесь советовать, чтобы я вел себя осторожней! Лучше бы совет этот поберегли для себя, тогда бы не оскорбили и не обеспокоили благородного человека, и в такое еще время, когда я, страдая от полученной за отечество контузии, открывал себе кровь. Такими произвольными действиями вы сокращаете мои дни... мараете мою честь... Я буду жаловаться министру, просить защиты у губернского предводителя!

Вице-губернатор совершенно спасовал. Он взглянул на меня и искал утешения в моих глазах. Наблюдая во время разговора за Нюховым, я заметил, что указательный и большой пальцы на его правой руке были перевязаны ветошками, сквозь которые пробилась кровь.

— Прежде чем жаловаться, господин Нюхов, — ска-

зал я, подойдя к нему, — позаботьтесь оправдать себя. Я — ваш обвинитель; мне известен каждый ваш шаг, все ваши низкие проделки, подкупы, усыпительные порошки. Сегодня я имел случай видеть сам, как вы со своим человеком связали несчастную, при помощи ее изверга-матери и, завернувши в ковер, положили в тарантас! И после этого вы еще смеете говорить о чести и стращать жалобами?..

Моя обличительная речь как громом поразила Нюхова. Он страшно побледнел; ноги его тряслись, и он не мог связно промолвить ни одного слова.

— Господин доктор! — продолжал я, — освидетельствуйте господина Нюхова, точно ли он открывал себе кровь, и посмотрите, что это за перевязка на пальцах его правой руки.

— Помилуйте! — завопил Нюхов, дрожа всем телом, — к чему развязывать — рука забинтована!..

— Не беспокойтесь, — сказал доктор, подходя к Нюхову, — я не буду развязывать, я только осмотрю перевязку.

Нюхов понял всю важность критического своего положения. Собрав остаток сил, он правой рукой прижал полу халата и, задыхаясь, проговорил:

— Нет, нет, я не позволю себя свидетельствовать!..

— Что, — закричал вице-губернатор, входя в свои права, — не позволяете? Вы противитесь воле начальства?.. Долой с него халат!.. Господин доктор, исполняйте свою обязанность!

Частный пристав первый подскочил к Нюхову и стащил с его плеча халат, сказав сладеньким голоском: «Ведь только посмотрят!..», а доктор снял платок, на котором висела рука.

— Кто же это вам кровь открывал? — спросил изумленный доктор. — Посмотрите, — добавил он, обращаясь к нам, — разве в этом месте открывают кровь?..

Рука Нюхова между локтем и кистью была обмотана ветошкой, покрытой запекшейся кровью. Пониже локтя виднелась глубокая рана, вершка на два в длину. На пальцах оказались также довольно сильные порезы и пробита ладонь.

— Объясните мне, господин Нюхов, — грозно спросил вице-губернатор, подступая к нему, — что это значит?.. Я вас спрашиваю: вы изрезали себя ножом вследствие вие полученной за отечество контузии?.. Ваша честь

оскорблена? Вы боитесь, чтобы на вас в городе не выдумали бог знает чего? Хотите жаловаться?.. А?..

— Сознайтесь во всем чистосердечно, — добавил я, — скажите, где девушка — и вас оставят в покое!..

— Где девушка? — закричал вице-губернатор громким голосом...

— Ваше превосходительство, — простонал Нюхов, падая на колени, — пощадите... виноват... я увлекся страстью... Но девушки у меня нет... Клянусь вам честью благородного человека!..

— Где же она? — спросил я.

— Ушла...

— Давно?

— Более часу.

Исправник и частный пристав подняли Нюхова и посадили на диван.

— Теперь осмотрим дом, — сказал вице-губернатор, — в особенности комнату, где происходило кровопролитие, и составим акт.

Из гостиной мы вошли в небольшой кабинет и потом в спальню. В углу лежали скомканные полотенца и ковер, в котором, вероятно, была привезена Катерина Васильевна. В нише стояла роскошная двойная кровать с занавесками из зеленой тафты. Подушки и белое одеяло пике залито было кровью, пол комнаты — также, а на дверях противоположной комнаты виднелся кровавый отпечаток маленькой ручки.

— Господа, вы осматривали эту комнату? — спросил вице-губернатор.

— Как же-с! — отвечал чиновник особых поручений.

— И отпечаток руки видели? И, конечно, вообразили, что это отпечаталась лапа Нюхова или той старой карги, которая нас встретила?.. Стыдитесь, Федор Федорович! — вице-губернатор с укоризною взглянул на чиновника. — Я от вас этого не ожидал!..

— Ваше превосходительство, — отвечал с достоинством чиновник. — С нами не было доктора, я не имел права сам свидетельствовать Нюхова.

— Нечего сказать, господин исправник, — продолжал вице-губернатор, — ваш Нюхов — истинно благонамеренный человек.

— Виноват, ваше превосходительство, — смиренно отвечал исправник, — чужая душа — потемки...

— И полиции надобно отдать полную справедливость, — добавил вице-губернатор, — преисправная!

— Ваше превосходительство, происшествие случилось в моей части, — оправдывался скороговоркой частный пристав. — Смею доложить с вашему превосходительству: у меня, наверное, этого бы не случилось!

— Как же, положись на вас... Хорошо еще, что я сам поехал; не будь здесь нас, все бы вышло шито-крыто! Нюхов пожаловался бы, дворянство завопило: «Как, дескать, можно так оскорбить благородного человека...» Пошли бы объяснения, толки, переписка!..

Пока вице-губернатор рассуждал, чиновник особых поручений описывал комнату, прикрыл полулистом бумаги отпечаток руки на дверях и приложил по углам печать. Из спальни мы вошли в комнату вроде передней, в которой также на дверях, ведущих в сени, заметны были следы крови. Не подлежало сомнению, что Катерина Васильевна выбежала в эту дверь. Это тем более подтверждалось, что от крылечка в глубину сада, по дорожке, усыпанной песком, виднелись глубокие отпечатки каблуков и подошвы.

— Ну, молодец девка, — говорил вице-губернатор, когда мы возвращались в гостиную. — Просто амазонка!..

Мы нашли Нюхова в самом отчаянном положении. Потеря крови, испуг и боязнь ответственности за свой бесчестный поступок привели его в совершенное изнеможение. Он лежал на диване с закрытыми глазами, бледный как мертвец. На все наши вопросы он отвечал одними стопами. Кучер и лакей Нюхова с перепугу неизвестно куда скрылись, и мы ограничились составлением только акта и медицинского свидетельства. Впрочем, формальное следствие ни к чему бы хорошему не повело, а еще более обесславило бы несчастную девушку. Нюхов в свое оправдание мог сказать, что он нанял Катерину Васильевну в ключницы; да, пожалуй, еще прибавить, что она обокрала его, хотела зарезать и ушла. При повальном обыске окольные люди показали бы, что она действительно воровка, потому что об этом весь город говорит, а сама мать какого бы преступления не взвела на свою дочь, и кончилось бы тем, что бедную девушку посадили бы еще в смиренный дом.

Скрепив подписями акт, вице-губернатор передал его чиновнику особых поручений, а частному приставу приказал ночевать с командой на хуторе Нюхова, никого

к нему не допускать и стараться непременно отыскать девушку.

Уезжая, мы еще раз взглянули на Нюхова; он по-прежнему лежал на диване. Доктор пощупал его пульс, дотронулся до головы и, пожав плечами, пробормотал:

Плохо, у него горячка!

X

Вице-губернатор вышел от Нюхова в самом веселом расположении духа.

— Видишь, какой шутник, — говорил он, садясь в коляску, — вздумал нас морочить; шалишь, любезный, не на таких натрафил!..

— Где-то теперь наша Катерина Васильевна? — сказал я, тяжело вздыхая.

— Вероятно, дома.

— Как дома! Ей нельзя показаться к матери.

— Ну, так к кому-нибудь из знакомых пойдет.

— У нее нет знакомых; она одна-одинешенька в целом мире, и теперь, вероятно, полунагая скитается по лесам... А замечаете, как похолоднело; ведь она может окоченеть!

— Да, порядком пробирает; кажется, морозит.

— Ваше превосходительство, — сказал исправник, подходя к коляске, — здесь есть другая дорога, берегом; немного будет дальше, зато ровней.

— Бога ради, поезжайте где ровнее, — сказал вице-губернатор. — Ступайте вперед, и мы за вами.

Проехав через длинный грязный переулок, мы, оставив лес налево, выбрались на луг и покатали на рысях вдоль берега по довольно гладкой дороге. Погода совершенно изменилась: туман исчез, и только легкие, прозрачные облака быстро неслись по темно-синему небу. Полная луна серебрила природу, отражаясь огненным столбом в реке, за которою темной полосой виднелся город.

Не проехали мы полуверсты, как я, сидя с правой стороны, приметил вдали, на берегу, толпу народа; на освещенной луною реке шныряли по разным направлениям черные, как уголь, лодочки. Мы ехали в ту сторону, и до нас долетали уже несвязные крики, и заметна была суета между собравшимся народом. Я видел, как исправник, поравнявшись с толпой, остановился, соскочил с

дрожек и, потолковав с мужичками, опрометью подбежал к коляске. Кучер сдержал лошадей.

— Ваше превосходительство, — запыхавшись, сказал исправник, — происшествие — женщина утонула!..

— Какая женщина? Когда?.. — поспешно спросил вице-губернатор.

— Говорят, часа полтора тому назад.

— Кто видел, при ком это случилось?.. приведите его ко мне!

Исправник подбежал к толпе. Пошли толки, двадцать человек кричали в одно время, так что ничего нельзя было разобрать. Одно только имя «Хведька, Хведька» прорезывалось из общего гаму.

Известие исправника поразило меня как обухом по голове, сердце сжалось, и мною овладело необъяснимое горестное предчувствие.

Через несколько минут исправник подвел к коляске приземистого парня лет двадцати.

— Вот этот, ваше превосходительство, видел, — сказал исправник.

— Ты видел, как она утонула? — спросил вице-губернатор.

— Кто, я-с та?.. Видел!

— Расскажи, как это случилось?

— Ишь как: еду я с парнишкой Фомкой в Матренкино; гляжу — бежит из лесу девка, и пре обаполом, так пре! Коса распустилась, вот-вот до земли досягнет. А за ней бяжит лакей, штоль, должен быть Нюховский: «Держи, — кричит, — воровку». Я сунул парнишке возжи, поскорейча с телеги — да и к ней. А она добежала до кустов и стала зли кручи... Видит, что мы бягим не яе с обех сторон, была такова, да и бултых в омут. Лакей, увидавши, назад — в лес, а я, признаться, испугался, на телегу — да скорейча в сборную избу и дал знать.

— Какая она собой?

— Не разглядел — совсем смерклось, а тут еще находило, такая мря.

— Не наша ли? — спросил меня вице-губернатор.

— Кому же больше. Разумеется, наша, — отвечал я уныло.

Мы вышли из экипажей и подошли к круче. Перед нами открылось довольно широкое плесо; на противоположном берегу виднелись камыши, а вдали сверкали еще два рукава реки.

— Глубоко ли здесь? — спросил вице-губернатор.
— Страшная глубь, ваше превосходительство, — заговорило несколько голосов, — дна не досягнешь!..

— Эй, Терешка, — закричал старик-лодочник, — опусти-ка шост!

Лодочник погрузил шест длиною аршин в девять и, чтобы достать дно, опустил в воду руку почти до локтя.

— Ух, вода-то какая студеная! — отозвался лодочник. — Так и зже!

— Не могла ли она каким-нибудь счастьем спастись? — спросил вице-губернатор.

— Нет, ваше превосходительство, — отвечал старик, — никоим способом не могла... Одно — страшная глубь, а другое — вода зарежет. Ну, примерно сказать, коли она из эфтого плеса и выплыла, так дале в болоте засядет, а там ишо глубокое плесо. Уж она беспримерно здесь села! Ищите, ребята, ищите! — закричал он лодочникам.

После долгих поисков послышался крик одного лодочника.

— Вот, вот, кажись она, шост не вязнет!

К нему подъехал другой лодочник, ошупали шеста-ми и решили, что это действительно труп утопленницы.

— Воткните, ребята, подлиннее шост и навяжите на конце ветошку, — крикнул старик, — а завтре закинем невод и вытащим.

Нельзя было сомневаться, что несчастная действительно утонула. «Теперь, — думал я, — за пределом лучшего мира ее не уязвят более ни злоба, ни коварство человеческое». Но философия эта не могла меня успокоить: сердце мое разрывалось на части. «За что, — думал я, — лучшее творение божие так ужасно гибнет в самом начале своего жизненного пути?» Я глядел с невыразимой скорбью на шест с белым флюгером, который обозначал место утопленницы, и, признаюсь, неутешно плакал. Как быстро и неожиданно совершилась эта раздирающая драма; казалось, я видел ее не в действительности, а в театре, на сцене.

Вице-губернатор, доктор и все поселяне также уныло маядели на роковой значок. Всех наполняло одно чувство — сострадание к погибшей; один только чиновник громко рассуждал с исправником, как лучше повести следственное дело.

Уезжая, вице-губернатор приказал утопленницу, как не самоубийцу, не лишать христианского погребения,

а я объявил исправнику, что расходы на похороны принимаю на свой счет.

— И моя копейка не щербата, расходы пополам, — отозвался вице-губернатор и, обращаясь ко мне, добродушно добавил: — Знаете ли, мы приедем на похороны и проводим покойницу до могилы!..

В знак согласия я от всего сердца пожал руку вице-губернатору.

Сколько в этом желании выразилось теплоты душевной!

XI

Возвращаясь в город, я не обменялся ни одним словом с вице-губернатором. Мы оба сидели погруженные в думы и в самом мрачном расположении духа. Раздражение мое немного притуплялось жаждою мщения; я терялся в изыскании средств, как бы лучше пробрать фурию-мать и греховодника Нюхова.

По приезде вице-губернатор и чиновник особых поручений долго толковали, спорили и никак не могли сойтись в мнениях. Чиновник доказывал, что, основываясь на словах Нюхова, высказанных в испуге и болезненном состоянии, нельзя привлекать к следствию мать. По его мнению, следовало только произвести о поведении утопленницы повальный обыск, спросить ее мать, сестер и по результатам, какие окажутся, закончить дело. Как чиновник ни уверял нас в своей беспристрастии, но не мог скрыть желания действовать в пользу Нюхова. Ему хотелось основать дело на показаниях бессмысленной толпы, вероятно бы повторившей разглашения и клеветы матери. Я не вмешивался в их спор. Вице-губернатор на всех пунктах опроверг чиновника и вдобавок еще сильно его распек.

После полуночи, возвратясь на квартиру, я по третьему только звонку добудился своего человека. Я думал, что он с нетерпением ожидает моего возвращения, чтобы узнать о судьбе Катерины Васильевны, а он спал непробудным сном. Со всклоченными волосами и заспанным лицом встретил он меня, щуря глаза и отворачиваясь от свечи, которую держал в руках.

— Ты спишь, как убитый, — сказал я с упреком, — там бедняжка Катерина Васильевна утонула!

— Утонула! — повторил Яков, усмехаясь. — Да она здесь, у нас!

— Как здесь?! — вскричал я, пораженный неожиданной новостью.

— Да так, пришла себе, вот и все.

— Проснись, сумасшедший, быть не может! — говорил я и не мог с места тронуться от изумления.

— Если не верите, посмотрите сами: она уж спит, вон там, в спальне.

— Когда же она пришла?

— С час после вашего отъезда; да и напугала же, — продолжал Яков, воодушевляясь: — Вбежала вся мокрая, хоть выжми, да так и брякнулась об пол. Совсем окоченела, чуть дышит; думаю, вот еще умрет. Насилу кое-как оттер лодиколоном да отогрел чаем; порцию биштеку из трактира взял. Дал нашу рубашку и беличий шлафрок.

Яков имел обыкновение все принадлежащее мне называть нашим.

Не доверяя еще словам Якова, я взял от него свечу и пошел в спальню. Катерина Васильевна лежала навзничь: на прекрасном ее лице, покрытом легким румянцем, выражалась тихая радость и ангельская улыбка. Видно было, что сонные чары унесли ее душу в мир фантазий и окружили видениями, отрадными сердцу. Одна рука ее лежала на груди, другая, закинута под голову, прикрывалась широкой прядью косы, падавшей до пола. На стуле, возле кровати, лежал окровавленный обломок ножа, вставленный в деревянную колодочку, обмотанную бичевой. Я не мог оторвать глаз от Катерины Васильевны. После тех сокрушений, которые так недавно разрывали мне сердце, каждый поймет, как велика была моя радость увидеть вне всякой опасности погибшую и оплаканную девушку. Я вышел из спальни, притворив тихонько дверь.

— Что тебе рассказывала Катерина Васильевна? — спросил я Якова. — Как она ушла от Нюхова?.. как переплыла реку?

— Беда! — отвечал Яков, махнув рукой. — Плохо было пришлось, да ножом отбилась... А тут погоня, она в реку... верно, ловко плавает... Завтра она сама вам расскажет... Ну уж народ!..

— Смотри же, никому ни слова, что Катерина Васильевна у меня.

— Вот, стану рассказывать! Я и платье-то ее припрятал, чтобы кто не увидел.

— А здорова ли она?

— Кажись, здорова. Стакана два чаю выпила, биштек съела. За целый день крохи во рту не было.

— Давно она спать легла?

— С час. Долго плакала.

— Плакала?

— Как поотогрелась да покушала — горе-то и взяло... Да как плакала-то, господи милосердный! Аж досадно стало... Уж я и утешал ее: мы, мол, возьмем вас с собой в Петербург, отдадим кому-нибудь в гувернантки. Там, говорю, будет вам житье веселое: летом гулянье на Крестовском, а на масляной на Адмиралтейской площади балаганов, балаганов! Захотите в комедию — в любую ступайте! А то и в театр иль в оперу; только там, говорю, скучнее.

— Что же она?

— Ничего, молчит да плачет... Раз только и усмехнулась.

Я лег спать в гостиной. Неожиданная радость взволновала меня, и я долго не мог заснуть. Я слышал, как Катерина Васильевна то стонала, то бредила во сне. Часу в третьем ночи меня разбудил Яков.

— Лукерья пришла, — сказал он шепотом.

Я вышел в прихожую.

— Все, батюшка, кончено! — завопила Лукерья. — Наша Катерина Васильевна утопилась!.. Ох, рада ж я!.. — говорила она, неутешно рыдая. — Вот те Христос — рада! словно камень с души свалился! Избавила ее царица небесная от лютой муки; принял ее господь милосердный!..

— Мать знает об этом?

— Как же, батюшка, знает; сейчас оттедова вернулась; только к Нюхову ее не допустили: там, вишь, частный. Барышня, сестрица покойницы Катерины Васильевны — царствие ей небесное — рассказывала, что Нюхов с ума, что ли, спятил: мечется, кричит и все валит на барыню.

— Что же барыня, сожалеет об дочери?

— Какое сожалеет... проклинает! Теперь ей не до жалу — больно сробела: боится, вишь, быть в ответе. Теперича у нас зять барынин; сговаривали, я все подслушала. Зять говорит, что ей непременно нужно подать

губернатору жалобу на Нюхова, что, дескать, он увез насильно Катерину Васильевну, да и вашей милости тож, для того, говорит, чтоб вы не написали в Питер да не велели вам следствие произвести: тогда, говорит, не выкрутимся, а коли, говорит, следствие-то поведет Федор Федорович, чиновник губернаторский, так, говорит, дело-то будет в шапке. Так вот так-то, батюшка, пришла я к вашей милости доложить, что моя барыня беспрременно будет у вас нынче утром. Смотрите же, не верьте ей, хоть станет заприсягаться; она у нас хитрая-прехитрая; и меня, родименький, не выдайте: я — маленький человек, меня недолго обидеть!

— Не бойся, голубушка, и не тужи. Ведь у бога все за дверью; может быть, еще и на твою долю придется хоть немного счастья.

— Нет, родименький, ничего на мою долю не придет... меня успокоит только мать-сыра земля!.. Когда увижу — несут покойника, правое слово, ажно зависть возьмет: кабы, думаю, так бог прибрал!

— Ступай же, голубушка, домой, а завтра приходи ко мне часов в одиннадцать, так я тебе приятную весточку скажу.

— Эх, родименький, прийти-то прииду да приятства нет для меня на этом свете. Удержалась бы только голубушка на плечах... Ох, и запомновала было доложить вашей милости, — продолжала Лукерья, всплеснув руками, — зять-то так наказывал барыне: коли, говорит, министрский чиновник станет руку тянуть за Нюхова, то нагруби ему, а он, говорит, тебя обругает; тогда, говорит, мы его заподозрим, пожалуй, еще жалобу напишем на него министру. Так, родименький, поостерегись. Зять-то у моей барыни — такой крюк, что упаси господи!

Известие Лукерьи очень заинтересовало меня, но я боялся, чтобы посещение этой фурии не ветрежило Катерину Васильевну, и потому приказал Якову, до тех пор, пока не встану, никого не принимать.

XII

Шум в передней разбудил меня довольно рано.

— Что тут за крик? — спросил я, отворяя дверь.

— Белокопытиха приходила, — отвечал угрюмо Яков, — так и ломится. «Разбуди, — говорит, — барина; у меня

важное к нему дело есть». Я ее порядком выпроводил.
— Что ж ты ей сказал?

«Барин, — говорю, — прежде девяти часов не принимает». — «Ну, — говорит, — хорошо, я приду в девять». Потом, смотрю, вынула из кармана пять целковых и дает мне: «Возьми, — говорит, — голубчик, я тебе и больше еще дам, только послужи мне службишку: когда, — говорит, — барин пошлет тебя на почту с какими ни на есть письмами или конвертами, то занеси их прежде ко мне: я их только прочту и так искусно запечатаю, что никто не узнает, что они распечатывались». Вот тут-то я на нее и крикнул: «Что вы, — говорю, — думаете, что в суд какой зашли? убирайтесь к чёрту с вашими деньгами». — «Ну, — говорит, — спасибо тебе, голубчик, честный ты человек у барина. Я, — говорит, — хотела только тебя испытать». Этакая хитрая тварь.

Посещение матери Катерины Васильевны я не мог принять на свой счет: не было еще и семи часов; без сомнения, она приходила так рано с намерением подкупить моего человека. Яков очень обиделся таким унижительным предложением и долго ворчал, не понимая сам, сколько он выказал в этом случае бескорыстия, не понимая, конечно, на том основании, что для честного человека честный поступок есть дело самое обыкновенное.

Через час Катерина Васильевна проснулась. В спальне слышны были ее легкие шаги. Я постучался в дверь.

— Войдите, — откликнулась Катерина Васильевна.

При моем появлении она потупилась и покраснела. Я не мог выдержать, чтобы не обнять ее и не поцеловать в лоб.

— Вы меня прощаете, — прошептала она сквозь слезы, — что я осмелилась придти к вам?.. Кроме вас, все в мире от меня отказались, даже и самая смерть!..

— О, вы не можете представить, как я обрадовался, когда узнал, что вы здесь! — отвечал я с жаром. — Мы считали вас погибшей. Каким чудом вы спаслись?.. Здоровы ли вы?..

— К удивлению, совершенно здорова. В этом случае я обязана маменьке: она приучила меня переносить холод и стужу. Но мое избавление я отношу к особенному чуду!.. Когда вы поехали выручать меня, я была уже у вас на квартире...

— Однако ж и мы недаром проехали: Нюхов во всем сознался и теперь совершенно в наших руках. Кро-

ме того, все убеждены, что вы утонули, а это также для вас очень полезно.

Я рассказал Катерине Васильевне со всею подробностью набег наш на Нюхова, сокрушения над обрывом, где она кинулась в воду, и просил ее рассказать также свои похождения на суше и на море. Яков подал нам чай, и мы уселись на диванчике.

— Вы уже знаете, — начала Катерина Васильевна, — как меня увезли. Закутанная в ковер, я почти не могла дышать, и меня привезли на хутор Нюхова без чувств. Руки и ноги мои от сильной перевязки совершенно онемели, и я несколько времени была без всякого движения. Положение мое очень испугало Нюхова; он уверял меня, что ничего со мною дурного не сделает, и советовал успокоиться и отдохнуть. Уходя, он запер дверь на ключ. Через несколько минут чувства мои возвратились, и я вполне могла обсудить свое ужасное положение. Я опустила руку в карман и с радостью уверилась, что со мною был нож, который постоянно ношу с собою с тех пор, как узнала о намерениях Нюхова. Отчаяние придало мне необыкновенную силу и твердость; я была готова защищаться до последнего вздоха и, в случае насилия, убить Нюхова. Я встала с кровати и подошла к окну, из которого с одной стороны виден был двор, а с другой сад; сквозь высокие липы просвечивалась река. Обе двери в спальне были заперты на ключ... Начинало смеркаться, когда Нюхов вошел в спальню в шлафроке и в феске. Я упала к его ногам и со слезами умоляла сжалиться надо мною. Он испуганно смотрел на меня, на его лице не заметно было и тени сострадания. Не отвечая на мои мольбы, он снял с себя шлафрок, и, схватив меня, положил на постель, и начал целовать. Я собрала все свои силы, высвободилась из его ненавистных объятий и выхватила нож. Нюхов хотел было отнять его, но я ударила его в ладошь и обрекла ему пальцы. Он снова стал отнимать нож, но тут уж не помня себя, в совершенном исступлении, я кинулась на Нюхова и с такой силой нанесла ему несколько ударов ножом, что он повалился на пол. Я стремглав бросилась бежать; к счастью, дверь, в которую вошел Нюхов, была незаперта. Выбежав в сад, я слышала позади себя крики Нюхова и потом погоню. Перелезши через заго-роду, я продолжала бежать, сама не зная куда, по дороге вдоль реки; вдруг вижу — едет мужик на телеге; я очень обрадовалась этой встрече, полагая, что он меня защи-

тит, но в то же время лакей Ньюхова позади меня закричал: «Держи воровку!» Мужик соскочил с телеги и кинулся ко мне навстречу. Видя неминуемую гибель, я остановилась над кручей. Я очень хорошо плаваю, но в это холодное время переплыть три рукава почти невозможно. Мне предстояло выбирать одно из двух: смерть или позор. Я решилась на первое и кинулась в реку. Холодная вода мне показалась сначала кипятком... Я быстро переплыла первый рукав, но с трудом выбралась из болота и второй рукав, неглубокий, перешла вброд. Холод совершенно оковал мои члены, а между тем мне предстояло еще переплыть главное русло реки, самое широкое и глубокое. Добежав до берега, я, к счастью, увидела рыбака на лодке, начала кричать, и старик, ехавший с рыбою в город, перевез меня на другую сторону и еще дал мне свой зипун... Нужно будет отдать ему. Он живет здесь в городе... Я едва добралась до вашей квартиры, кровь во мне застыла, сердце перестало биться, дыхание перервалось. Когда вошла в переднюю, я не в силах была держаться на ногах и без чувств повалилась на пол. Со-страдательный ваш человек обогрел меня, напоил чаем и накормил. Но едва я почувствовала себя лучше, мною овладела невыразимая грусть: я никогда так много не плакала, как вчера вечером!..

— Вы прощались с вашим горем: не скоро вам теперь придется плакать.

— Вы так думаете... А мне и теперь плакать хочется!.. Что меня ожидает в будущем, куда я денусь, где преклоню несчастную свою голову?..

— Не беспокойтесь; ваши дела идут отличнейшим образом. Поступки вашей матери выявились перед правительством, и она теперь на вас не имеет никакого права. Сего же дня вы переедете к Битюковым, добрейшим и благороднейшим людям, которые принимают вас с распростертыми объятиями.

— Захотят ли Битюковы после той молвы, которую распустила обо мне маменька, и после вчерашнего происшествия принять меня в свой дом? Одна тетушка не усумнилась бы во мне; да, если я пала, то и тогда, уверена, она бы не отвергнула меня.

— В Битюковой вы найдете самую ретивую защитницу: она покамест заменит вам княгиню и княжну. Но вот еще интересная новость: ночью приходила Лукерья с известием, что маменька ваша сегодня утром явится ко мне

с жалобою на Ньюхова. Она знает уже все, что случилось; ездила даже к Ньюхову, но ее к нему не допустили.

— Ах, боже мой! — встревожившись, сказала Катерина Васильевна. — А маменька узнает, что я здесь!..

— Успокойтесь; не вам теперь бояться маменьки, а ей вас. Ведь она уверена, что вы утонули. Воображаю, как бы она испугалась, если бы вы выглянули из дверей в то время, когда она будет вас честить!..

— Вы не сказали Лукерье, что я жива?

— Нет, сегодня в одиннадцать часов она сюда придет, а ей готовлю сюрприз.

Послышался звонок в передней. Катерина Васильевна встревожилась и побледнела.

— Я уверена, — сказала она шепотом, — сердце мое чувствует, что это пришла маменька!..

— И я уверен, — отвечал я, взглянув на вошедшего Якова. — Посмотрите, как он мило смотрит.

— Белокопытова... — начал было Яков, но я прервал его.

— Знаю, знаю!.. сию минуту выйду. Я приму вашу маменьку в гостиной, — сказал я Катерине Васильевне, — и, чтобы вы слышали наш разговор, не затворю двери, а опущу только портьеры. Успокойтесь же. Что с вами? Вы побледнели, как мертвец!

— Да, я чувствую себя нехорошо.

XIII

Я пригласил Белогрудову в гостиную. Вошла женщина высокая, умеренной полноты и, несмотря на пятый десяток, еще довольно сохранившаяся: только две глубокие морщины, резко обозначаясь между бровями, придавали чрезвычайно неприятное выражение ее взгляду. Она была в черном капоте, а на голове торчал коленкорный чепец.

— Наслышавшись о вашей великодушии и справедливости, — начала она сладеньким голосом, приседа и низко кланяясь, — осмелилась утруждать вас всеуниженной просьбой... Я, батюшка, как видите, круглая сирота, беспомощная вдова, обремененная многочисленным семейством и, кроме бога, другого защитника не имею...

— Говорите, матушка, без околичностей, — сказал я, — что вам угодно?

— Батюшка, я пришла просить вашей защиты от злодея, который, забыв бога, стыд и совесть, нанес мне кровную обиду, пронзил мое материнское сердце острыми ножами. Ох, батюшка, я — благородная женщина, совестливая, язык не повернется и высказать мое горе... — Белогрудова громко завывала. — Прочтите, — продолжала она, подавая мне свернутый лист бумаги, — и сами увидите, до какой крайности я доведена подлостью злодея окаянного!..

В поданной докладной записке Белогрудова жаловалась, что Нюхов, воспользовавшись распутством и наклонностью к воровству ее дочери, склонил ее обворовать мать и бежать с ним. В заключение она просит поступить с Нюховым по всей строгости законов, а дочь, как девушку позорного поведения, заключить в смиренный дом. Пока я читал докладную записку, Белогрудова пристально глядела на меня и пронизывала насквозь своими змеиными глазками. Чтобы покороче узнать ее, мне нужно было разыграть с нею порядочную комедию: на первый раз прикинулся я, будто принимаю живое участие в ее положении.

— Поступок Нюхова так бесчестен, — сказал я, — что всякий порядочный человек обязан вступить за вас. Я весь к вашим услугам, но с одним условием: скажите мне по совести, действительно ли справедливо все то, что вы пишете в этой записке?

— Все справедливо, батюшка, слова неправды нет; говорю, как перед самим создателем на страшном его суде!..

Прежде чем я мог возразить Белогрудовой, она упала перед образом на колени и, подняв руки, продолжала:

— Клянусь царицей небесной! покарай меня скорый помощник, святитель!..

— Остановитесь, не гневите бога! — закричал я. — Как вам не грешно так бесстыдно лгать?..

— Как лгать! — вскричала Белогрудова, вставая и выпрямляясь. — За что вы меня обижаете?.. Я отроду никогда не лгала!..

— Сегодня солгали в первый раз — я все знаю: вы продали вашу дочь за пятьсот рублей и сами помогли увезти ее. Я был у Нюхова, и он мне во всем признался!..

Белогрудова побледнела, глаза ее гневно засверкали, и она, сбросив с себя маску униженной просительницы, явилась в настоящем своем виде, во всей красоте.

— А, так я этого не знала, — заревела она с пеной у рта, — что вы были у Нюхова и с ним снюхались! Почему же и не так: ведь у него денег — как у жида! Так вот почему вы держите его сторону... понятно!..

— Опомнитесь, матушка! что вы говорите, какую ахиною несете!..

— Нет, батюшка, не ахиною — правду-матку!.. Знаем мы вас, петербургских; даром что министерские, а все такие же взяточники!.. Не я одна говорю — весь свет кричит, пишут и в редкой книге не печатают!..

— Полноте, матушка; какое нам дело, про кого они пишут; может быть, и про себя; займемся лучше чем следует, потолкуем о нашем деле.

— Не придется мне теперь с вами толковать!.. неравен бой: Нюхов богат, а я — бедная, беспомощная вдова; не ожидать мне от вас никакой справедливости; я ведь разумею, чего вам хочется!..

— Мне хочется, чтобы вы, для вашей же пользы, меня выслушали.

— Говорите, батюшка, посмотрю, что вы выкроите для моей пользы.

— Слушайте; дело ваше мне известно; по совести вы правы, а по закону можете отвечать; поэтому, принимая вашу сторону, я могу быть вам полезен тогда только, когда вы будете говорить правду.

— В чем же признаваться?

— Слушайте: дочь ваша — отвратительная, распутная девка!..

— Справедливо, батюшка; весь город об этом знает, — пила в мешке не утаишь.

— Не у вас же она развратилась, а еще, рассказывают, у тетки?..

— Так, батюшка, так!.. — лицо Белогрудовой просияло радостью.

— При вашем сиротстве, убожестве и большом семействе трудно было вам исправить распутницу, а между тем сердце ваше материнское, глядя на свое непотребное детище, кровью обливалось?..

— Ох, батюшка, вы говорите — словно в душу мне заглядывали!..

— Что вам с нею делать? Вот вы и придумали из худшего лучшее — пристроить ее: не будет, по крайней мере, таскаться, не будет срамить матери и сестер, воспитанных в страхе божием, в посте, в молитве...

— Благородно изволите рассуждать, батюшка; вижу, что у вас душа истинно христианская. Бог свидетель, что с этим намерением и заставила проклятую насильно ехать к Нюхову... И хоть взяла с него пятьсот рублей, так не для себя же, а на молитвы за грешную ее душу...

— Теперь, чем же вы виноваты, что Нюхов, взявши вашу дочь на свои руки, выпустил ее, а она кинулась в воду и утонула? Разве вы желали этого?

— Не желала, батюшка, и не чаяла!..

— За что же вы теперь без вины должны отвечать за Нюхова?.. Пускай он и отвечает сам за себя.

— Святая истина, батюшка, рассуждаете, как ангел мудрости!

— Поэтому и валите всю вину на него и жалуйтесь, что он увез вашу дочь; пускай развязывает свою мощну и расплачивается!

— Отроду не видала и не слыхала, чтобы у кого-нибудь была такая благородная душа, как у вас, батюшка! Простите меня, недостойную, за мою дерзость!.. — Белогрудова проворно схватила мою руку и поцеловала. — От сильного огорчения и сама не знаю, что я говорила...

— Ну, слава богу, вы наконец поняли, что вам не следует таиться от меня. Производя следствие, мы должны знать, в чем вы виноваты, для того, чтобы иметь возможность отстоять вас — понимаете?

— Понимаю, понимаю... за то же, батюшка, хотя я и бедная, беспомощная вдова, а готова с вами, за ваше добродушие, поделиться всем, что присудят мне получить с Нюхова.

— Еще медведя не убили, а уж продаете кожу!.. После об этом, а теперь садитесь и потолкуем о деле; только с условием — говорите правду.

— Буду говорить правду, как перед господом на страшном...

— Верю. Ну, скажите мне: действительно ли ваша дочь такая распутница, как вы об ней говорите и пишете?

— Действительно, батюшка: не верите мне, так спросите горожан: всякий вам скажет, что она сама какая ни на есть развратная... Стала бы я, мать родная, опорачивать напрасно свое рождение, свою кровь. Когда я привезла ее от тетки, ей тогда пошел семнадцатый только год, а уж... эх, и выговорить-то благородной женщине тяжело!.. Да чему и дивиться, у кого она воспитывалась? С кого примеры брала? Княгиня М. — богоотступница,

вольтерьянка, во вдовстве, а между тем каждый год ездила в Москву рожать. А тетка тож подлеешего поведения была: после мужа остался большой капитал (мой покойник достоверно знал об этом), а умерла — ни копейки не нашли, на свой счет похоронила, — все с любовниками протранжирила!

— С любовниками?

В это время портьера из моей спальни заколыхалась.

— Да, батюшка, с любовниками... с двумя жила: мало, видите, одного. Смерть-то всю ее пакостную жизнь на чистую воду вывела... Ай-ай! Исчезни! Свят, свят!.. — вскрикнула во все горло Белогрудова, закрывая лицо руками и кидаясь в угол.

Катерина Васильевна, бледная как мертвец, стояла на пороге, приподняв портьеру; взгляд ее, полный негодования и упрека, был устремлен на мать. Одно мгновение — и видение исчезло. Нечаянное появление Катерины Васильевны напугало даже меня; каким же ужасом оно должно было поразить ее суеверную мать!

— Что с вами?.. — спросил я. — Чего вы испугались?

— Ах, батюшка, святые угодники!.. — вопила Белогрудова, робко оглядываясь и открещиваясь. — Пресвятая Богородица, защитите, прикройте меня, грешную, вашей благодатью!..

— Опомнитесь, что вам пригрезилось?

— Ничего, батюшка... Ох!.. — простонала Белогрудова, тяжело опускаясь в кресло. — В боку кольнуло! ох, как кольнуло!..

— Ну, на чем же вы остановились? — продолжайте.

— Не помню, батюшка, бог свидетель — не помню... Ох!..

Белогрудова дико озиралась, глаза ее горели, лицо покрылось смертной бледностью, дыхание сперлось в груди.

— Вы, кажется, говорили о распутстве тетки... но не об ней речь: мне нужно знать только о поведении вашей дочери. Ну, если ее освидетельствуют и окажется, что вы завели на нее клевету, — вам будет плохо: вас упрячут в монастырь... понимаете?..

— Понимаю, батюшка, понимаю... — прервала меня поспешно Белогрудова. — Нет, нет, ее не нужно свидетельствовать!..

— Отчего же, если она распутная?.. А?.. Что же вы молчите?.. Оклеветали, что ли?..

— Говорю вам не нужно, не нужно... Вы меня понимаете?..

— Ничего, матушка, не понимаю!..

— Она, она... проклятая... не... не...

— Что?.. невинна?..

— Да!.. — с усилием произнесла Белогрудова. — Но не потому, чтобы была честная, а только на зло мне... да, на зло, на зло!..

— Этакая злючка... И в какой еще грех вас ввела: утопилась вам на зло, чтобы на том свете вас утопили черти в горячей смоле... Это ужасно...

— Не боюсь я этого, батюшка: я отмолюсь, по сту поклонов буду класть утром и вечером... в Киев пойду пешком...

— Хоть в Иерусалим идите — не поможет: бог не примет ни вашего кувиркания, ни рублевых свеч: он прощает только тех, кто раскаивается сердцем, кто добрыми делами искупает свои грехи. А вы, матушка, попали в такое греховное бучило, из которого единственный выход — в преисподнюю, в тартар!..

— Ох, батюшка, что это вы рассказываете, ажно волос дыбом становится!

— Да вот я вам расскажу один случай, точнехонько такая же история, как и ваша. Была у меня в Москве знакомая помещица, она прежде жила в нашем городе. В то время также проживала здесь — вероятно, вы слышали — ворожея Саввишна?..

— Как же батюшка, лично знала: удивительная отгадчица!

— Вот раз помещица эта разрешилась от бремени и пригласила к себе Саввишну: «Загадай, — говорит, — батюшка, какого мне счастья ждать от новорожденной?» Саввишна погадала и говорит: «Не счастья тебе ожидать от твоего детища, а тяжкой кручины; оно, говорит, тебя изведет!..» Что вы так вздрогнули?..

— Ничего, батюшка, опять в бок кольнуло... Что же дальше?..

— Как сказала Саввишна, так с той поры мать возненавидела свою дочь. На шестом году отдала она ее к кому-то на воспитание и не виделась с нею одиннадцать лет. Несчастливая на семнадцатом только году возвратилась в дом матери, лютейшего своего врага, и каких не вытерпела от нее гонений!.. пересказывать — так не поверите. Сначала мать сослала ее на кухню, потом на фабрику и

звала на нее самые тяжелые работы. Горемычная долго мучилась, много выстрадала, да когда мера терпения переполнилась, она взяла да и зарезалась... Что это вас так колотит?..

— Ох, батюшка, какие страсти вы рассказываете, ажно мороз по коже подрал...

— Ну, как зарезалась, так с той поры — можете себе представить? — страшно выговорить... и стала приходиться к матери, да не только ночью — даже днем...

— Ух, батюшка... страшно!.. Силы небесные!.. угодники святые!.. мать пресвятая богородица казанская! — бормотала Белогрудова; крупные капли пота текли по ее бледному искаженному страхом лицу.

— Да, вот и она так же, как вы несколько минут тому назад, вскакивала, крестилась, и ее так же колотило, как вас теперь. Чего она не делала: превысокую колокольню выстроила, в десять рублей свечи поставила, в Соловки пешком ходила, круглый год постилась; извелась, исчахала, но ничего не помогло: зарезанная, как тень, везде ее преследует и страшно на нее глядит, вот так, кажется, и хочет сказать: «Маменька, до чего вы меня довели».

— Ох, батюшка, пощадите... нет сил... Договаривайтесь... отмолилась ли грешница? что с нею случилось?

— Предсказание Саввишны сбылось: она удавилась...

— Сбудется предсказание Саввишны!.. — отчаянно закричала Белогрудова, ударив себя кулаками в грудь.

— Чувствую, что сбудется!.. Царица небесная, преподобные угодники! не дайте меня в обиду! Я ли вам не молилась!.. — Белогрудова дрожала, как осиновый лист; лицо ее передергивалось судорогами.

— Что, матушка? Плохо приходится? — сказал я. — Утопленница на суд зовет?

— Ох, сила крестная с нами!.. Что это вы... не заодно ли с проклятой хотите меня доконать!.. Проводите, проводите меня, я одна боюсь!.. — шептала она, крепко схватив меня за руку.

Я провел Белогрудову до передней. Но едва она вышла в темный коридор, как, громко вскрикнув, вбежала опять в переднюю.

— Исчезни, исчезни, чур меня!.. — вопила она, закрыв глаза руками и дрожа всем телом.

— Что вы так коверкаетесь? — спросил ее Яков.

— Там, там, в коридоре... — говорила она, задыхаясь, — в углу... стоит проклятая... не пускает!..

— Кто вас не пускает, никого там нет: это черти лезут вам в глаза!..

— Проводи меня, голубчик... проводи!.. Ох, страшно... страшно!..

Возвратясь в гостиную, я поднял на полу сверток бумаг, которые Белогрудова в испуге обронила. На гербовом листе было написано прошение губернатору, а на простом — жандармскому штаб-офицеру, одного же почти содержания с докладной запиской, поданной мне. Кроме этих двух, была еще третья — жалоба на меня. Предупредительный зять Белогрудовой так был уверен, что дерзость его тещи выведет меня из терпения, что заблаговременно вооружил ее доносом на меня.

Вот он слово в слово:

«Сего числа я пришла к чиновнику г. министра, чтобы заявить ему о похищении моей дочери отставным майором Нюховым и просить с его стороны законного содействия и защиты. Но только он меня увидал, как встретил, без всякого с моей стороны повода, прикрываясь званием официального лица, самыми площадными словами, которых из приличия не смею даже и повторить. Такая обида и оскорбление, нанесенные благородной женщине, ставят меня в неприятную необходимость покорнейше просить ваше превосходительство устранить чиновника г. министра от всякого влияния на следствие о похищении Нюховым моей дочери, как человека, высказавшего против меня явное недоброжелательство и нанесшего мне оскорбление, о чем в свое время буду жаловаться».

XIV

Катерина Васильевна после ухода матери несколько успокоилась.

— Какие же вы хитрые, — сказала она, улыбаясь, — и даже, позвольте вам заметить, злые: вы страшно напугали маменьку. И на меня нашел ужас, когда вы рассказывали ей почти мою историю. Она очень суеверна и большая трусиха; я уверена, что ваш рассказ сильно подействует на ее воображение, и она теперь долго не успокоится.

— Чем долее, тем лучше; но я, кажется, хорошо воспользовался вашим появлением.

— Не понимаю, как это случилось. Я очень равнодушно выслушивала, когда маменька на меня клеветала; но

когда она начала позорить княгиню и в особенности тетюшку, я пришла в такое негодование, что подошла к дверям, чтобы остановить маменьку и высказать ей все, что у меня на сердце. Но едва показалась, маменька вскрикнула, и я тогда только поняла свою ошибку.

— Может быть, и не ошибка, а судьба, предопределение. Чему быть — того не миновать. Мне кажется, пришло время расплатиться вашей маменьке за свои дурные поступки, и, судя по началу, ей не сдобровать: и днем, когда она уходила, вы ей пригрезились в темном коридоре, что же с нею будет ночью?

Катерина Васильевна склонила голову на грудь и задумалась.

— Воспользуемся свободным временем, — продолжал я, — откроем вашу ладанку.

— Я только об этом думала. Эту ночь мне снилось, будто бы тетюшка высыпала из ладанки кучу золота, а княгиня бросила в меня огромный букет цветов, который развязался в воздухе и засыпал меня цветами.

Я вынул ладанку из письменного стола.

— Заметьте, — сказала Катерина Васильевна, — как удивительно все устроилось. Моя ладанка хотя неодушевленный предмет, но как будто имела свой инстинкт: вовремя перешла в ваши руки. Вчера я легко могла ее потерять, или она так бы размокла в воде, что после ничего нельзя было бы прочесть.

Катерина Васильевна подошла ко мне и пристально смотрела, как я распарывал ладанку. Разрезав верхнюю часть ладанки, я потянул туго засунутую бумагу и, вытащив только небольшую записочку, передал ее Катерине Васильевне. Она поспешно развернула и прочла вслух: «Боже милосердный! помилуй и сохрани рабу твою Катерину».

— Это рука тетюшки! — трогательно произнесла Катерина Васильевна; она с восторгом поцеловала дорогие для нее строки и, скрестив на груди руки, устремила взоры кверху. Глаза ее наполнились слезами, коралловые губки шевелились, произнося молитву. Сколько неземной прелести было в ее взгляде, сколько грации во всей ее фигуре!.. Мне казалось, что я гляжу на мадонну Мурилью.

— И в счастливое время моей жизни, — сказала с чувством Катерина Васильевна, приходя в себя, — сердце мое не ощущало такой радости, как в эту минуту.

Я уверена, что молитва тетушки сохранила меня от всех опасностей, дала мне силы перенести все испытания и до смерти будет для меня спасительным талисманом!

Я вынул из ладанки остальную сверток и развернул его. Глаза мои разбежались; в моих руках был ломбардный билет в восемнадцать тысяч рублей серебром с процентами на тридцать лет, что составляло сумму около тридцати тысяч рублей.

— Сон в руку! — вскричал я в восторге. — Тетушка действительно высыпала вам груды золота из ладанки: вы обладательница тридцати тысяч рублей серебром!

— Разве это так много? — спросила очень равнодушно Катерина Васильевна.

— Очень много! У вас тысяча двести рублей годового дохода; с этими деньгами вы можете ехать к княгине за границу и вояжировать за свой счет. С этой минуты я только хороший ваш знакомый: вы более не нуждаетесь ни в чем покровительстве.

— Ах, нет! — вскричала Катерина Васильевна, крепко сжимая мою руку. — Оставайтесь моим покровителем; вы — мой гений, избавитель, вы — тот, кому тетушка в последние свои минуты желала вверить мою судьбу!.. Но, ради бога, скажите, могу ли я теперь заплатить за Каблучкова, выкупить и устроить Лукерью?

— Можете, без всякого ущерба для вашего состояния.

— Как я рада, как счастлива!.. Добрая тетушка! В самом деле, она оставила мне так много!..

Вошел Яков с чрезвычайно веселым лицом, едва удерживаясь от смеха, и доложил о приходе Лукерьи.

— Чего ты смеешься! — спросил я.

— Комедия! — отвечал он, махнув рукой и захохотав во все горло. — Рассказывает, что Катерину Васильевну вытащили из омута.

Я нашел Лукерью в передней утопающею в слезах.

— Родименький, — сказала она, всхлипывая, — нашу сердечную Катерину Васильевну вытащили из омута!..

— Кто ж ее видел?

— Соседи наши ходили, их полиция на повальный выгоняла, следствие, что ль, производили; исправник там был и Федор Федорович, чиновник губернаторский. Под присягой спрашивали...

— Что же они показали?

— Да что, — они и сами не знают, что показали; согнали всех дворников да нашего брата, неграмотных.

— Что же они говорили тебе?

— Говорили, что никак признать нельзя, все лицо проклятые раки объели, живот раздуло горой, и коса у живой была черная, словно вороново крыло, а теперь, говорят, совсем русая стала: вымокла, что ли, господь ее знает... и камень, говорят, к шее привешен был.

— Это не она, матушка.

— Кому же другому быть, родименький? Так и народ-то бает, что на следствие ходили. Да вот еще, батюшка, с нашей барыней что-то больно плохо; давеча от вас пришла — словно белены объелась. В сенях такой гвалт подняла, кричит что есть мочи: «Исчезни, исчезни, чур меня». До смерти перепугала. Выбежала я в сени, смотрю — а она закрывши глаза стоит да все орет. Потом вбежала в спальню да ну с образами разговаривать: ажно волос у меня дыбом стал. Барышня стала. Было ее уговаривать, а барыня как свиснет ее по щеке, а она так и брякнулась оземь. Вот я скорейча за зятем и за старшею дочкой, да и к вам зашла. Теперь, родименький, побегу попрощаться с покойницей; говорят, вице-губернатор, пошли ему господи здоровье, не приказал ее лишать христианского погребения.

— Не ходи, матушка, прощаться; лучше здесь, у меня, поздравствуешься с Катериной Васильевной.

— Ась?! Что вы, батюшка, изволите говорить? — спрашивала изумленная Лукерья, раскрыв рот и выпучив глаза.

— Говорю, что у меня поздравствуешься. Катерина Васильевна не утонула; она жива, счастлива и богата!

— Ась!.. В толк не возьму, что вы изволите говорить? — спрашивала изумленная Лукерья, раскрыв рот и выпучив глаза.

— Говорю, что у меня поздравствуешься. Катерина Васильевна не утонула; она жива, счастлива и богата!

— Ась!.. В толк не возьму, что вы изволите говорить?

— Катерина Васильевна жива! Ступай к ней в спальню — она тебя ждет!

— И... к ней?.. Ведь Катерина Васильевна утонула?.. — задыхаясь, говорила Лукерья.

— Иди же, — закричал Яков, — говорят тебе — жива. Шутить с тобою станут, что ли.

— Батюшка, я — маленький человек, меня недолго обидеть, — бормотала испуганная старуха, пятась к дверям.

— Лукерья!.. — раздался из гостиной голос Катерины Васильевны.

— Ах, батюшки-светы! — вскричала Лукерья крестясь. — Голос покойницы... Сила крестная с нами!..

— Не покойницы, а живой!.. — Я взял за руку Лукерью и почти насильно ввел в гостиную.

— Отцы родные! царица небесная!.. Неужто в самом деле?! — вопила она, следуя за мной.

Катерина Васильевна выбежала из гостиной и кинулась в объятия Лукерьи.

— Лукерьюшка, голубушка! — восклицала она, обнимая и целуя старуху. — Я жива, бог меня спас!..

— Слава те, Христос! — говорила Лукерья, целуя руки Катерины Васильевны. — Я тебя уж оплакивала, красота моя ненаглядная, а ты жива и весела, глазки твои так радостью и заволоклись, словно наново на свет народилась!..

— Я теперь богата, Лукерьюшка; дом тебе куплю, будешь на старости спокойна и счастлива!

— Откуда же ты денег возьмешь, моя касатушка?

— Тетушка оставила мне в ломбарде много-много денег!..

— В каком же, матушка, амбаре? Чай, до сих пор все разворовали, все прахом пошло: в амбаре и щепок не убежишь...

Катерина Васильевна увела Лукерью в спальню, а остался в гостиной, чтобы дать им полную свободу наговориться.

XV

Я отправился к вице-губернатору с известием о дивном спасении Катерины Васильевны. В его кабинете я застал чиновника особых поручений и исправника, приехавших доложить о произведенном освидетельствовании трупа утопленницы. При моем появлении вице-губернатор немного смутился; заметно было, что он против желания должен был сообщить неприятную для меня новость. Физиономия чиновника, напротив того, выражала полное самодовольствие, а исправник щурился и улыбался.

— Ну, вот, кстати пожаловали, — сказал вице-губернатор потупляясь, — трактуем о вчерашнем происшествии; выходит, что не всякому слуху верить.

— Справедливо, — отвечал я, — вчера мы в этом удостоверились на опыте.

— А сегодня на деле; ведь девка-то ваша — дрянь. Вот следствие с медицинским свидетельством и показаниями сведущих людей. Не угодно ли посмотреть?

Я пробежал следственное дело. К известному уже акту, составленному в доме Нюхова, присоединялись еще двадцать четыре показания сведущих людей, спрошенных под присягой и поодиночке. Первый показал Авдей Сидоров следующее: «Предъявленная мне утопленница есть действительно девица Катерина Васильевна дочь Белогрудова, которая, как мне известно по слухам, была поведением самого недобропорядочного, занималась распутством и прижила неизвестно от кого ребенка. Кроме того, слышал я, что она — воровка, неуживчивого нрава и грубила часто матери, за что неоднократно, как я сам видел, мать ее бивала». Далее следует: «Андрей Петров показал согласно с Авдеем Сидоровым», и таким порядком показали и все прочие.

В медицинском свидетельстве очень неопределительно были оговорены приметы утопленницы; зато с подробностями, возмутительно отвратительными, описаны следы ее распутства.

Мне случалось рассматривать и не такие дела; здесь, по крайней мере, невинного не секли плетью, не клеймили и не ссылали в рудники на каторжную работу; но все же горестно было видеть, что наши уголовные законы, основанные на самом филантропическом начале: «лучше десять виновных простить, чем одного невинного наказать», искажаются до такой степени небрежностью или корыстью недобросовестных чиновников. Живую делают — мертвою, а непорочную — распутною, и всю эту ложь заковывают в форму законности, ничем уже не сокрушимою.

Просмотрев следствие, я передал его вице-губернатору и прямо в лицо взглянул чиновнику. Мой взгляд сильно смутил его.

— Теперь только нужно, — сказал он потупляясь, — допросить мать и родственников утопленницы — и конец делу.

— А пока еще не конец. Объясните мне, Федор Федорович, — спросил я, — каким образом вы могли признать в утопленнице Катерину Васильевну дочь Белогрудова,

когда у нее все лицо съедено раками, одежда не ее и коса не черная, а русая?

— Помилуйте-с, двадцать четыре человека сведущих людей под присягою поодиночке показали, — бойко отвечал чиновник. — Это — факт юридический, неопровержимый...

— Увидите, как ваш юридический факт сию же минуту перевернется вверх тормашками.

— Посмотрим!..

— Позвольте еще у вас спросить: отчего в журнале об освидетельствовании трупа вы умолчали, что на шее утопленницы был камень?

— Камень!.. — повторил вице-губернатор, вопросительно взглянув на чиновника.

— Камень небольшой, ваше превосходительство, — отвечал чиновник с замешательством.

С наглыми лжецами я всегда веду войну их же оружием, — поэтому я сказал решительно:

— Извините, большой! Я сам видел...

— Как-с, вы сами-с? — спросил чиновник, бледнея. — Разве вы там были?

— Да, вы не могли узнать меня: я был переодет.

У чиновника опустились руки, а исправник попятился назад.

— Странное дело, — заметил встревоженный вице-губернатор, — я еще вчера предчувствовал, что у вас непременно выйдет кавардак...

— Тогда выйдет настоящий кавардак, — продолжал я, — когда выплывет на поверхность реки труп настоящей Катерины Васильевны. Ведь у нее на шее нет камня!.. А что скажете, когда окажется, что она жива?

Зловещая уверенность, с которою я говорил, поразила чиновника; он стоял бледный, как полотно, и на мои предположения не возразил ни одним словом.

— Помилуйте, — сказал вице-губернатор, — ведь она утонула, в этом нет никакого сомнения... Уж вы в самом деле хотите нас запугать!

— Ну, так знайте же, господа, — сказал с одушевлением, вставая, — Катерина Васильевна жива!

От этого известия все трое как будто окаменели, они стояли неподвижно, с раскрытыми ртами и бессмысленно глядели на меня. Вице-губернатор первый опомнился.

— Где-с, где-с же она? — спросил он, заикаясь.

— У Битюковых.

— Что же вы наделали, Федор Федорович? — спросил вице-губернатор чиновника, возвысив голос. — Вы хотите подвести меня под сюркуп?.. Ах!.. чёрт возьми!.. — завопил он, подымая руки кверху: — А я послал и донесения... Бегите, — закричал он чиновнику, — скачите на почту... Может быть, успеете... Возьми назад бумаги!..

Чиновник очень обрадовался, что мог избавиться от заслуженных упреков, и опрометью выбежал из кабинета, а вице-губернатор, не зная, на ком сорвать свой гнев, с яростью накинулся на исправника.

— А вы что смотрите? — закричал он, — что у вас делается? полон омут набросали девок! покровительствуете таких подлецов, как Нюхов! заставляете народ кровоприсяжничать... Я вас предаю суду!

Исправник вышел совершенно уничтоженный, бросив на меня умоляющий взгляд.

— Что же теперь делать с этим проклятым делом? — спрашивал вице-губернатор, прохаживаясь большими шагами по кабинету.

— Сжечь, — отвечал я, — и начать новое: узнать, кто такая утопленница и открыть, кто ее утопил.

— Безделица!..

Я очень отчетливо передал вице-губернатору рассказ Катерины Васильевны, посещение ее матери, а также и о кладе, отысканном в ладанке. Я не скрыл и моих предположений, что девушка равнодушна к Каблучкову и что, может быть, нам придется еще и свадебку сыграть.

— Удивительно, как это все сложилось! — заметил вице-губернатор, качая головой. — Вчера собирались мы к нашей красавице на похороны, а сегодня — на свадьбу... Впрочем, я не желал бы, чтоб эта партия состоялась: Каблучков хотя и добрый малый, но очень прост, и теперь, сидя на гауптвахте, с горя и от нечего делать, говорят, сильно распился.

— Плохо, если так. У Катерины Васильевны, как мне кажется, такой характер, что если она заберет себе в голову, что долг справедливости требует от нее этой жертвы, то вы ее ничем не испугаете.

— Очень интересно познакомиться с нею... В три часа я думаю заехать из губернского правления к Битюковым. Я уже прощался с вице-губернатором, чтобы уехать, как вошел в кабинет полицмейстер.

— Ваше превосходительство! — сказал он, запыхавшись. — Неприятное происшествие!

— Опять?.. Какое там происшествие? — тревожно спросил вице-губернатор.

— Титулярная советница Белогрудова помешалась и в бешенстве страшных вещей наделала: зятю своему, что служит в уголовной палате, пробила голову почти до мозгов, а дочерям — одной откусила ухо, а другой вышибла передние зубы. Ужас как куралесит: образа и лампадки швыряет, богохульствует!.. просто белены объелась: орет во все горло, чурается... ей все грезится какая-то проклятая... дочь, что ли!

— Гм... совесть наконец заговорила! Что ж вы сделали?..

— Связали. Насилу шесть человек управились: ужась какая сильная, всех десятских перецарапала и перекусала... Что прикажете, ваше превосходительство, с ней делать?

— Сию же минуту отправить в дом умалишенных; там ее принарядят в горячую рубашку... А что зять?..

— Лежит без чувств. Послали за доктором.

— Долготерпелив господь, — произнес с умилением вице-губернатор, — но если уж и прогневаешься...

— Да-с!.. — заметил полицмейстер, вздыхая.

— Пожалуйста же, сами отвезите сумасшедшую в богоугодное заведение и сдайте ее на руки, а завтра мы ее освидетельствуем.

XVI

Вера Александровна, ожидавшая с нетерпением моего приезда, закидала меня вопросами. Рассказ мой о несчастьях Катерины Васильевны произвел сильное впечатление на ее чистую душу, не знавшую грязной стороны нашего мира, и возбудил в высшей степени ее участие к бедной девушке.

Она приказала запрячь карету и послала свою горничную с бельем и платьями за Катериной Васильевной. Через час ее привезли вместе с Лукерьей. Катерина Васильевна вошла в залу робко, нерешительно. Нельзя было не заметить по печальному выражению ее лица, что неизвестность, как она будет принята хозяйкой дома, сильно ее тревожила. Но Вера Александровна с нежностью сестры кинулась к ней навстречу, обняла ее и долго целовала, крепко прижимая к сердцу.

— Ангел терпения! — восклицала она с увлечением, — ты будешь моим другом, сестрой!..

Ласки эти очень растрогали Катерину Васильевну: она задыхалась от слез, не могла выговорить ни одного слова, спазмы сжимали ей горло.

— Боже мой, что за душка! — говорила с восторгом Вера Александровна, обращаясь ко мне. — Посмотрите, какая прелесть!.. Нашлись же злодеи, у которых достало духу мучить ее. Не плачь же, мой милый котик, — должна она, уводя Катерину Васильевну в будуар, — страдания твои кончились, мы тебя будем любить, лелеять; у моего Жана предоброе сердце, душа ангельская...

Вера Александровна в неописанном восторге не покидала руки Катерины Васильевны, не сводила с нее глаз. Едва мы уселись, как она вскочила и подошла ко мне.

— Ах, какая гениальная мысль пришла мне в голову! — сказала она вполголоса, — какой сюрприз я сделаю моему Жану. Вчера я из Петербурга получила удивительную шляпку и мантилью; Жан их еще не видал. Я разряжу моего котика, — она же одного со мною роста, — и намекну ему, что это та особа, о которой шла речь вчера... поняли?

— Понял; но не покажется ли ему странным, что эта особа является к вам одна, как снег на голову?

— Какие пустяки! Разве я не могу сказать, что она приехала с матерью, что я пригласила их обедать, а мать уехала закончить свои визиты.

— Прекрасно! Но успеете ли вы нарядить Катерину Васильевну?

— Успею, я сегодня назначила моему Жану одиннадцать визитов... Воображаю, как он сначала изумится, а потом в какой придет восторг, когда мы откроем ему тайну.

— Превосходная выдумка... Кстати, вице-губернатор также обещал заехать к вам; ему очень хочется познакомиться с Катериной Васильевной. Он большой волонкита и балагур; увидите, как он будет бодриться и, чего доброго, еще пустится рассказывать ее печальную историю.

— А я притворюсь, будто ничего не знаю.

Вера Александровна схватила за руку Катерину Васильевну и увела в уборную, а я отправился похлопотать о Лукерье, которая ожидала в прихожей. Увидевши меня,

она запела старую песенку: «я — маленький человек...» но я прервал ее.

— Нет, матушка, — сказал я, — ты теперь не маленький, а вольный, стало быть, большой человек. У тебя теперь нет барыни, а есть мать родная, Катерина Васильевна.

— Ась?.. В толк, батюшка, хорошенько не возьму... Как мне без барышни-то быть?..

— Возьмешь в толк, матушка; ведь это не тарбарская грамота.

— Да как же, батюшка! Хоть, примером сказать, теперь: наперва с кручины, а давеча с радости, что Катерина Васильевна жива, я все перезабыла; в кухне печь затопила, горшков наставила да так и бросила... чай, теперь барыня-то гневается, чай, и записку уж написала в полицию... — Лукерья захныкала.

— Говорят же тебе, матушка, что у тебя нет больше барыни; ее запрятали за тридцать дверей. Куда хочешь, туда и ступай; что хочешь, то и делай.

— Покорнейше благодарим, батюшка, за ласку; только уж мне, горемычной, на старости не приходится без барыни-то быть; позвольте остаться хоша при Катерине Васильевне: я ей и служить, и богу молиться за нее буду.

— Оставайся, матушка. Проводи ее, — сказал лакею, — в девичью.

— А к себе можно, батюшка, забежать? — спросила Лукерья.

— Зачем?

— За моськой; ведь собака-то без меня пропад...

— Ступай, матушка; да когда вернешься, не рассказывай Катерине Васильевне, что у вас там в доме делается.

Через три четверти часа меня позвали в будуар. Катерина Васильевна была восхитительна. Роскошное платье нежно-розового цвета охватывало ее прекрасную талию; из широких рукавов, обшитых кружевом, виднелись руки до самых локтей. Блестящие волосы, взбитые кверху, открывали правильный ее лоб, белый, как слоновая кость; из-за ушей ниспадали до самых плеч два локона. Белая шляпка с букетом бельгийских роз и такого же цвета мантилья лежали на туалете. Вера Александровна изо всех сил хлопотала около Катерины Васильевны; одергивала складки платья, поправляла прическу, сама надела на нее шляпку и накинула мантилью.

— Да, взгляните ж, полюбуйтесь, — говорила она, надевая на руку Катерины Васильевны браслет и прикалывая брошку, — что это за прелесть!.. Не правда ли, шляпка ей очень к лицу?..

Но изящный костюм не изменил печального выражения на лице Катерины Васильевны. Когда Вера Александровна подвела ее к трюмо, она улыбнулась, выказав ряд жемчужных зубов; на щечках мелькнули ямочки и в мгновение исчезли: грусть снова отразилась на ее лице. Добрая, с детским нравом, Вера Александровна не в состоянии была заметить и понять того томительного ощущения, которое сжимало сердце Катерины Васильевны, и забавлялась ею, как куклой. Когда туалет был кончен, мы вошли в будуар.

— Теперь по местам, — сказала Вера Александровна. — Ты, шерочка, садись на диван, а вы возле нее на кресло...

— Объяснили ли вы Катерине Васильевне, — спросил я, — нашу мистификацию?

— Все объяснила... Ну, так вот ваши роли: твоя, котик, безмолвная, а вы должны рассказывать нам трогательную историю нашей сиротки...

— Не лучше ли предоставить эту роль вице-губернатору? Она доставит ему большое удовольствие: он страстный охотник до рассказов.

— Прекрасно!.. А пока он приедет, я заставлю Жана что-нибудь тараторить... Увидите, какая будет эффектная развязка.

— Боюсь, чтобы ваш муж не рассыпался в поздравлениях; предупредите его, что наше дело покрыто еще мраком неизвестности.

— Будьте спокойны!..

Остановился экипаж у подъезда.

— Жан приехал! — прошептала Вера Александровна, выглядывая в окошко. — Я пойду к нему навстречу... предупредите его...

— Как она добра, — сказала Катерина Васильевна, когда мы остались одни. — Она растрогала меня до глубины души; ее ласки напомнили мне так живо тетушку, княгиню... Меня душат слезы...

— Потерпите немного, дайте натешиться Вере Александровне.

— Так ли добр и ее муж?..

— Еще добрее!..

Послышались шаги. Иван Иванович бойко вошел, расшаркался и пристукнул каблуками — по старой военной привычке брякнуть шпорой.

— Mademoiselle, — сказал он, протягивая руку, — je suis charmé de faire votre connaissance¹.

— Муж мой, — добавила Вера Александровна, — садись же, Жан, и расскажи нам, где был...

Но Битюков не сводил глаз с Катерины Васильевны и не тронулся с места до тех пор, пока жена не взяла его за руку и не усадила возле себя. — Рассказывай же, дружок, — повторила Вера Александровна, дергая его за рукав. — Где ты был?

— Где я был, — повторил Иван Иванович, приходя в себя. — Ты лучше спроси, где я не был? Весь свет изъездил, ужасно устал...

— Завтра отдохнешь...

— Какое завтра!.. В скверное дело втюрился! Ума не приберу, как из него выбраться.

— В какое же дело?

— Троицким дал слово обедать, совсем одурел!.. Теперь придется с двумя поссориться...

— Зачем же ссориться!.. Скажитесь больным...

— Разумеется, больше нечего делать, как прибегнуть к нашей корнетской тактике: отрапортоваться больным.

В другое время Битюков после подобной остроты захохотал бы, но теперь он смотрел уныло на Катерину Васильевну. Разумное его сердце инстинктивно постигало душевные ее страдания.

Послышался опять звонок.

— Это верно вице-губернатор, — сказал я Битюкову. — Он хотел к тебе заехать.

— Кстати, у меня к нему есть просьба. — Битюков мигнул мне, и мы вышли из будуара. — Что за прелесть такая! — говорил он с воодушевлением. — Но, знаешь ли, братец, она должна быть пренесчастливая: или мать ее яга, или что другое...

— Ты говоришь, как оракул, но теперь положение ее изменилось.

— Понимаю, братец... такой человек, как ты...

Появление вице-губернатора прервало наш разговор. Разменявшись приветствиями, мы вошли в будуар. Уви-

девши Катерину Васильевну, вице-губернатор смешался, как расстегнутый прапорщик, встретившись с генералом. Здороваясь с Верой Александровной, он охорашивался, зачесывал с затылка прикомандированные волосы, оправлял вицмундир и таращился на Катерину Васильевну.

— Нет ли новостей? — спросила Вера Александровна, лукаво улыбаясь.

— Стало быть, вы еще ничего не знаете! — сказал вице-губернатор, вопросительно взглянув на меня.

— Недавно приехал, — отвечал я, — и не успел еще передать нашей новости.

— А если так, то вы услышите ужасную историю, просто драма.

Мы уселись, и вице-губернатор со всевозможными эффектами начал рассказывать известную уже историю. Битюков сначала слушал его довольно равнодушно, но когда вице-губернатор начал описывать бесчеловечные поступки матери, Битюков страшно разгневался.

— Ах она мерзавка, людоедка, — кричал он, стуча кулаком по столу, так что лампа подпрыгивала. — Это не мать, а змея!.. Да как же вы допустили? За чем же смотрела ваша полиция?

— Жан, дружок, не кричи, — говорила Вера Александровна, — ты мешаешь...

— Нюхов!.. — снова завопил Битюков, вслушиваясь в рассказ: — Вот этот, у которого каракочная тройка?.. Ах подлец!.. Я ему нос и уши обрублю!.. Да что же это у вас за чиновники такие?..

— Ах, Жан, какой ты несносный: не даешь слова сказать...

— Молчу, матушка, молчу, — бормотал Битюков, задыхаясь от досады. — Слушаю, видишь, слушаю... Кинулась в омут?.. — заревел он снова, хватая вице-губернатора за лацкан. — Утонула?..

— Позвольте, дайте кончить! — пищал вице-губернатор.

— Я вас спрашиваю, утонула или нет? — настоятельно требовал Битюков, дергая его за лацкан.

— Ах, Жан, дай же кончить!

— Говорите, утонула или нет?.. — кричал во все горло Битюков, не слушая жены.

— Да нет же, не утонула! — сказал наконец с доса-

¹ Рад с вами познакомиться (фр.).

дой вице-губернатор, видя, что нет никакой возможности довести рассказ до желаемого эффекта.

— Где же она?.. где?.. говорите!.. — неистово спрашивал Битюков.

— Мне сказали, — нерешительно отвечал вице-губернатор, поглядывая на меня, — что она у вас...

— У нас?! — задыхаясь, спросил Битюков, взглянув на жену.

— Да, у нас, — отвечала спокойно Вера Александровна.

— Здесь?!.. в доме?!..

— Даже в этой комнате... Вот она! — Вера Александровна указала на Катерину Васильевну.

Эффект, искусно ею подготовленный, увенчался полным успехом. Вице-губернатор и Битюков вскочили со своих мест и, как ошеломленные, глядели на Катерину Васильевну.

— Неужели?.. Возможно ли?.. — восклицал вице-губернатор.

— Так и есть, она... — бормотал Битюков. — Сердце-вещун меня не обмануло: вот она, вчерашняя невеста... Теперь все понятно...

— Теперь и я понимаю, — добавил значительно вице-губернатор, обращаясь ко мне и поглядывая на смущенную Катерину Васильевну. — Вот отчего вы так вчера сокрушались!..

Доброе сердце Веры Александровны ощутило неопи-санную радость, лицо вспыхнуло румянцем, и она, захотав, взяла за руку Катерину Васильевну, и обе вышли из будуара.

Когда мы остались одни, вице-губернатор досказал историю Катерины Васильевны, а я передал Битюкову принадлежащий ей ломбардный билет.

Катерина Васильевна явилась к обеду в простеньком платье. Взгляд ее был ясен, и улыбка оживляла лицо невыразимой прелестью.

Обед весело длился, мы не переставали смеяться. Битюков не умолкал, острил и при зазданных тостах провозглашал спичи прозою и стихами; Вера Александровна особенно была снисходительна, позволяла ему пить и кричать.

После обеда Катерина Васильевна напомнила мне о Каблучкове. Я дал слово побывать у батальонного командира и устроить его дела с возможной скоростью. Поль-

зуюсь случаем, я сделал Катерине Васильевне вопрос, разрешение которого очень меня интересовало.

— Будьте откровенны, — сказал я, устремляя на нее испытательный взгляд, — не примешивается ли к вашему участию о судьбе Каблучкова и другое еще чувство?

— Чувства мои совершенно свободны, — отвечала Катерина Васильевна без всякого смущения, — я уважаю Каблучкова и никогда не забуду его ко мне участия. Вот все, что сохранилось в моем сердце для него.

Прощаясь со мною, Катерина Васильевна крепко жала мою руку. На глазах ее дрожали слезы, чувство признательности отражалось в каждой черте ее лица.

XVII

Прошел месяц. Катерина Васильевна очень поправилась и еще более похорошела. Вера Александровна, полюбившая ее от всей души, не могла нахвалиться ее прекрасным характером. Катерина Васильевна очаровала и нас всех своим умом и любезностью; мы все ухаживали за нею, в том числе и вице-губернатор. Катерина Васильевна ко всем была одинаково внимательна, со всеми без различия любезна. Я удивлялся ее такту: она так скоро и верно поняла свое положение в свете. Битюковы думали весною отправиться за границу. Это совершенно отвечало желаниям Катерины Васильевны.

В продолжение этого времени ничего особенного не случилось. Катерина Васильевна внесла за Каблучкова шестьсот рублей, и его, освободив от суда, перевели на Кавказ. Зять выздоровел, только немного поглупел и не так бойко писал кляузные прошения. И Нюхов стал было поправляться, но ему неосторожно рассказали, что Катерина Васильевна нашла в ладанке ломбардный билет в тридцать тысяч рублей, и это известие так поразило его ослабевший организм, что у него сделался рецидив, и доктора произнесли ему смертный приговор.

Лукерья получила отпускную, а Битюков на счет Катерины Васильевны купил ей домик. Доброе его сердце вволю натешилось устройством ее жилища. В нем было все, что составляет необходимость и роскошь бедного человека: все — от ложки и ложки до полога над кроватью и бальзаминов на окнах.

Мать Катерины Васильевны недолго страдала. Через

несколько дней после ее заключения в дом умалишенных, в припадке бешенства, она прогрызла подушку и так наглоталась пухом, что, по выражению фельдшера, законатила себе глотку и задохлась. Вице-губернатор, получив об этом донесение, заехал за мною, и мы вместе отправились взглянуть на Белогрудову. Нас поразило ужасное зрелище: покойница лежала навзничь. Глаза ее страшно вытаращились; на пожелтевших белках отвратительно чернели мутные зрачки; не касаясь век, брови сдвинулись кверху и покрыли лоб глубокими морщинами; волосы торчали на голове дыбом, как грива. Раскрытый во всю челюсть рот был набит пухом, который клоками, в виде бороды, закрывал ее подбородок, из ноздрей, судорожно раздутых предсмертными муками, также торчал пух. В ее искаженном лице синеватого цвета не было заметно ни одной человеческой черты; она чудилась каким-то зверем, который заел птицу. Возле нее лежала прогрызенная подушка, покрытая синеватой пеной и кровавыми пятнами; по всей комнате развеялись перья.

Порученное мне следствие окончилось, и я должен был отправиться в Петербург. Не стану описывать моей разлуки с Катериной Васильевной; скажу только, что, прощаясь с нею, мне казалось, что мы расстаемся с нею навсегда.

Через четыре месяца, по возвращении в Петербург, я получил письмо от Катерины Васильевны из Неаполя. Видно было, что чувство признательности водило ее рукой, и в этих милых строках так много было незаслуженных мною похвал, что я не считая себя вправе передавать их здесь.

Листи

ДО О. В. НИКИТЕНКА

2 лютого (р. невід.)

Милостивый государь Александр Васильевич!

Вы были так снисходительны, что позволили мне пользоваться Вашими советами на новом еще для меня литературном поприще.

Посылаю на Ваше воззрение, не шутя, мой слабый труд; что-то вроде драмы. Сюжет довольно обширен, но рама тесна. Действие происходит (sic) сто лет назад, в такое время и в таком захолуствии, когда шляхта по своему моральному развитию не далеко ушла от простого казачества. Но земляки наши, как вам известно, всегда чувствовали сильно, особенно (sic) в любовных проделках, и все страстные выражения, помещенные мною в монологах, взяты из народных песен. Вообще произведение это хотя и легонькое (фражильное), но действующие в нем лица не карикатурны, как обыкновенно призывали мы видеть во всех малороссийских пьесах.

Роль Марьяны можно бы более развить, но боюсь, чтобы она не затмила Сотничихи. Музыка и песни во втором действии превосходны. Хоровая (sic!) песня (Запорожский марш) удивительная.

В Ваши руки передаю мое детище. Делайте, что знаете, — во всем покоряюсь Вашему вкусу и Вашей опытности.

С истинным уважением и совершенной преданностью честь имею быть

Ваш,
Милостивый государь, покорный слуга
Алексей Стороженко

2 февр.

ДО А. О. КРАЄВСЬКОГО

25 лютого 1872 р.

Милостивый государь Андрей Александрович! Ваше горе одинаково и наше горе, подписчиков «Голоса». Фразильное «Новое время» не удовлетворяет нас, но мы не ропщем и от всего сердца готовы принять участие в Ваших страданиях за дело правое. Впрочем, мы не теряем надежды, что гнев пройдет на милость и срок закрытия газеты сократят. Классицизм весьма знаменательно отразился в Северо-Западном крае: 4-классные гимназии опустели, и вся молодежь удрала в военную службу от латинского и греческого языков. Вероятно, то же явление последует и в великороссийских губерниях.

Поручаю Вашему покровительству мое детище, которое отлежало себе бока и просится в свет. Сюжет романа из польской революции 1863 года, под названием «Былое, не минувшее», записки русского землевладельца. Прослуживши в крае с самого начала мятежа и до окончания, я был посвящен во все таинства польской интриги и имел возможность собрать все факты, относящиеся к мятежу. Кроме того, 40 лет изучая шляхту, я, признаюсь, вызубрил польскую натуру в совершенстве. Описывая проделки патриотов, я не подводил их, по обыкновению, к одному знаменателю и отмечал и другие личности, которые были исключением из общей массы юродивых. Впрочем, не мне судить о своем детище, прочтите и сами определите его достоинства и недостатки, и если признаете годным, то прошу напечатать по возможности скорее в Вашем журнале. Уж больно стар стал, пожалуй, и не доживу до того времени, когда появится на страницах «Отечественных записок» мое последнее сказание.

Уверен, что вы, по доброму вашему расположению, не замедлите ответом, который буду ожидать с нетерпением. На случай же, если наше не в лад, то будьте снисходительны: пришлите назад. Примите уверение и пр. *Алексей Стороженко, 25 февраля 1872 г., Брест.*

P. S. По случаю годовщины (100) первого раздела шляхта сильно хорохорится. Время для напечатания романа весьма удобное.

ДО В. І. БІЛОГО

13 декабря 1873 г., Брест.

13 грудня 1873 р.

М. г. Василий Иванович! Не нахожу слов выразить Вам мою признательность за Ваше любезное внимание к старому дидугану присылкою книг, которые доставили мне истинное удовольствие: «по-нашому кажучи: поблаготали мені душу».

Насчет повести, Антон Андреевич сказал Вам отчасти только правду, потому что она не окончена, а написано только 11 глав, а еще следует 9. Повесть эта в форме поэмы под названием «Марко проклятий» — отверженный скиталец, которого за грехи не принимает ни земля, ни ад. Существует у нас поговорка: «товчеться, як Марко по пеклу». Стало быть, в изустном предании народа должна существовать и легенда похождения Марка, и вот 30 лет отыскивал я и собирал куски раздробленной легенды и кое-что собрал. Каждый народ имеет своего скитальца: французы — вечного жида Сантенера, испанцы — Мельмота, у немцев и англичан так их много, что не перечтешь, у русских — Кашей Бессмертный, а у нас — Марко. И, кажется, наш-то Марко заткнет за пояс всех скитальцев. Чтобы придать более живости и разнообразия поэме, я связал ее с войною 1648 года (восстание Хмельницкого). На сцене много исторических лиц: Еремия Вишневецкий, езуит Залинский, княжна Корещкая, князь Четвертинский, Кривонос, Павлюга, Гуня, Свит и многие другие. Начал я мою поэму в то время, когда писалось так легко, но когда обрушился на нас Катон и благонамеренным нашим действиям придали самое безобразное значение сепаратизма, я перестал писать, какое-то равнодушие к «рідній мові» выказалось повсеместно, и, признаюсь Вам, охладели настолько мои порывы, что я потерял всякую охоту к тому занятию, которое доставляло мне немалое наслаждение, просто не подымается рука, хоть поэма моя выношена под сердцем.

Мне кажется, если бы кто-нибудь взялся составить сборник (в духе «Хати» Кулиша), то бы охотно передал 11 глав, и если землякам понравилось бы мое писание, то, может быть, когда продлится век, и dokonчил. Наш старый батько Гулак-Артемовский, прочитавши «Марка», своею рукою написал: «Зроду лучшого не читав і до смерті вже не прочитаю». Може, старий і шуткував, а може, й правду казав, не мені се діло рішати.

Есть у меня еще несколько стихотворений Гулака-Артемовского, 3 псалма, перелож. на малор. язык, пародия на упадок века и мелких несколько. Эти стихотворения очень бы украсили сборник.

Посылаю 6 р. и прошу прислать соч. 5 т. Гребенки. Ще спасибі Вам за Вашу ласку.
Всею душею до Вас прихильний.

А. Стороженко

Р. С. Коли побачите Ант. Андр., то поклоніться та вилайте, що мовчить.

1874

13 січня

13 января 1874 г., Брест

М. г. Василий Иванович! Нужно отдать Вам полную справедливость: большой Вы мастер баловать старого дида Вашим обязательным вниманием. Опять присылка книг, весьма интересных по изданию, и задушевные строки, которые полатали мені душу на новий рік. Спасибі Вам, добрый земляче, ніколи не забуду Вашої ласки. Не знаю вже, чим Вас оддякувать, и посвящаю Вам мою байку «Кури та Собака»; вилилась вона на папір у ті часи, як свята правда переважила віковичну неправду і зачарований люд з бидла знов став людом. Дуже буду рад, коли вона Вам подобається, нікому я її не давав списовать, хоча й просили, і до Вас дійде першому.

«Марка» перепису и Артемовского вирши и перешлю Вам. Продолжать «Марка» тяжело, не подымается рука, нужно что-нибудь особенно сильное, могучее, чтобы двинуло поэму вперед. Бо й старий вже став, морока і з тією службою, подай боже сили і те переписать, що написано. Если нужно для сборника; то можна включить «Марка»: будет листов на пять печатных большого формата. Если же Вы думаете сборник составить на русском языке, то могу служить Вам повестью на русском языке. Хотелось бы подольше с Вами побеседовать, но времени нет: завтра открывается рекрутское присутствие, — на целый месяц мучения и дела много. Поневоле нужно отложить беседу на дальше, і, подяковавши Вас ще раз і пожелавши усього того, що ви добрим людям желаете, остаюсь всею душою преданный

А. Стороженко

15 лютого

15 февраля 1874 г., Брест

М. г. Василий Иванович! Причины замедления в ответе вполне достаточные. Поздравляю и желаю от всей души побольше цветов на жизненном пути Вашим новобрачным.

Нездужаю, — простудился во время встречи государя и надсадился во время рекрутского набора; так чтобы поаккуратней изложить все, что следует, буду писать по пунктам.

1. Посылаю Вам «Марка» 4 главы, переписанные мною, — можете оставить у себя, а остальные 7 перепишите и пришлите их ко мне, авось, может быть, когда бог продлит веку да у меня сердце отойдет, то можно будет и кончить. Во всяком случае, если будете издавать сборник, о котором пишете, то печатайте; разве у нас в литературе мало таких примеров, что печатается несколько глав из романа? В арабесках Гоголя напечатана одна глава из его романа «Миргор. пол. Глечик».

2. Гулака-Артемовского только и нашел, что посылаю. Было больше, но, вероятно, прикарманили те, которые брали переписывать.

3. Посылаю мой портрет 1864 года и карточку 1872 года. Последние, так уцелели. В свою очередь прошу и Вашу карточку, а в случае неисполнения также сумеем процесс с Вами завести. Я с нетерпением желаю полюбоваться чертами моего любого и щирого земляка, доставившего мне так много утешения на чужбине своим приветливым словом.

4. Стороженко, о котором вы пишете, двоюродный мой брат, Андрей Яковлевич. Был сначала в Варшаве военным генерал-полицмейстером, а потом министром внутренних дел в Царстве Польском. На сына сердился он за то, что он, бывши уже поруч. Семеновского полка, оставил гвардию и поступил студентом в Дерптский университет. Брат часто мне на него жаловался: «Не будет из него никакого пророка», обыкновенно говорил он, «представь себе, поехал он за границу; я ему на вояж дал 3 т.; что же ты думаешь? — возвратился назад и привез мне тысячу, которую не одолел издержать. Ну, скажи, если бы наши батьки дали бы нам грошей, то хіба дулю під ніс довелось їм од нас побачить, а грошей вибачай».

5. Спасибі за брошурку. Только она очень коротка, а предмет, о котором идет дело, громаден.

6. Лишко тяжке з тим генерал-губернаторством, — розсипалось воно з тим нещасним людом, що тепереньки деякі не тільки зостаються, як А. А. Г., без портфеля, а і без штанів. Шутка ли — содержание генерал-губернаторства в Одессе стоило казне около 300 т... Сколько пришлось челюстей с зубами положить на полку?

Бачите, коханий земляче, пишуци до Вас і хворобу свою забув. Пишіть, голубчику, та тільки цур не титуловать мене тим превосходительством, нехай йому абищо, між нами. Бувайте здорові.

Усею душею прихильний до Вас
А. Стороженко

25 лютого

25 февраля

М. г. Василий Иванович! Любезное Ваше письмо от 20 февраля я получил очень скоро — 22 вечером. Слава богу, что все получили исправно и остались довольны.

Здоровье мое потрохи поправляется, но еще не выезжаю. Не обвиняйте меня в напрасных жалобах на нездоровье, — я страдаю болезнью сердца, которое от продолжительного употребления (68 лет) износилось порядочно. Если еще маюсь на свете, то силою, данною мне при рождении; не так давно еще я сгинул двугривенные, разгинул подковы и носил на гору 10 пудов. Короче — был когда-то козак, а теперь казна-що.

Говорил я о сборнике по случаю Вашего заявления издать оный для поддержания или основания школы в память достойной деятельности Вашего брата. Впрочем, не знаю, понял ли я хорошо выраженное Вами в письме, и писал, что «Марка» можно поместить и в 11 главах.

Карточку Вашу ожидаю с нетерпением. Где Антон Андреевич і що з ним діється?

Поправляйтесь и Вы от простуды, та й бувайте здорові...

Всею душою Вас любящий и уважающий

А. Стороженко

8 березня

8 марта

М. г. Василий Иванович! Надобно Вам отдать полную справедливость: большой Вы баловник. Ну, скажите на милость, даже стали лакомить меня виноградом, да каким сладким, якого у нас в Варшаві не знайти. Вышло совершенно по пословице: «Не дорог твой подарок, а дорога твоя любовь», внимание. Спасибі Вам, мій друже, за вашу ласку.

Отзывы Ваши о «Марке» еще слаще винограда, но, положа руку на сердце, с полным смирением заявляю, что особенного достоинства и значения моему творению, как неоконченному, не придаю и не считаю себя вправе принимать незаслуженные похвалы. Я, кажется, писал уже Вам, что «Марка» я выносил под сердцем, а между тем не кончил. Какая тому была причина — я Вам признаюсь, и да останется это признание между нами тайной. В 1863 году вышли в свет мои украинские оповидання. Вслед за их появлением явился в «Современнике» не критический разбор, а просто ругня и наглая ложь. Видно было, что критик даже не читал оповиданий и не знал, что они в двух частях. Я мало обратил внимания на выходку «Современника», но восстали другие, и представьте, из русских, между тем как наши: Кулиш, Костомаров, Белозерский и tutti quanti занимались восхвалением Марка Вовчка, а за меня не наершилась ни одна Украинская душа. С тех пор я дал честное слово прекратить писание на родном языке и, как видите, сдержал свое слово.

Поговорим теперь о сборнике и о «Марке». Расскажу Вам о плане поэмы и еще кой о чем.

По моему крайнему разумению, сборник должен иметь название, независимое от какой-либо статьи, в нем помещаемой. Назовите сборник как хотите: Будинок, Курінь, Дещо, Вискребки и т. п., а затем, что есть, то и помещайте с отметкою имени автора. Необходимо, чтобы сборник составил не менее 25 печатных листов, а в странице 1500 или 1600 букв.

«Марка» печатать 9 глав. 4 главы составляют экспозицию и 5 будет действие. Главы X и XI относятся к эпизоду, который сгруппируется из 5 глав. В этот эпизод, кроме событий, описанных в X и XI главах, войдут следующие произведения: формирование Павлюгою (Кобзою) загона, военного совета о нападении на Еремию,

размещение загонов на позицию, к. Четвертинский с женою попадают в руки Павлюги, смуты в загоне Вишневецкого, известие о разбитии Хмельницким под Корсунем двух гетманов, Еремия получает секурс 3 т. кварцяного войска; нападение на замок, битва, появление Марка, замок взят штурмом, резня, Еремия бежит и наконец смерть полк. Гуни. Следующий затем эпизод группируется из 4 глав. В них войдут следующие происшествия: отступление Еремии, который, как искусный полководец, обманывает казаков и благополучно переправляется через Днепр, Богдан Хмельницкий в Белой Церкви, его универсалы. Паны, пораженные паникой, разбегаются по своим замкам и приводят их в оборонительное положение. Хмельницкий направляет загоны на замки панов, Кривонос и Павлюга идут на Немиров, резиденцию к. Четвертинского. Взятие приступом Немирова, беспощадная резня, убиение к. Четвертинского, банкет казаков. Павлюга (Кобза) женится на княгине Четвертинской. Эти 4 главы основаны на исторических фактах и подробностях, которые и теперь еще живут в изустном предании народа.

Передам Вам хоть вкратце кое-что из этих преданий, рассказанных мне еще в 1825 году, во время стоянки нашего полка в Немирове, слепым 98-летним священником, который на 9 году своего возраста был поводитарем у своего прадеда, также слепого столетнего дедугана, самовидца Немировской резни, козацкого банкета в замке и распевавшего «Исаия ликуй», когда венчали Павлюгу (Кобзу) с к. Четвертинской. Вот как прадед передавал ему эти интересные проделки героев 1648 года.

«За неделю до Ильи пришли вовгурянцы, а там загон Павлюги, и осадили Немиров. Со всей околицы в город собралась шляхта; защитников было довольно, и потому два штурма ляхи отразили с большой потерей для козаков. В самый день пр. Ильи, на заре, последовал третий штурм, и козаки ворвались в город. Кривонос со своими вовгурянцами метнулся на грабеж и убийство по городу, а Павлюга направился к укрепленному замку к. Четвертинского, окруженному высокою стеною, вооруженною самопалами, гаковницами и гарматами. Да и задали же козаки лупку шляхте и жидам! Более 20 т. лоском положили, не было пощады ни старому ни малому; резали мать, резали и ребенка на ее груди. На третий день пришли к Кривоносу вовгурянцы с донесением, что всех

ляхов и жидов вырезали, — осталась в живых только одна жидовка.

— Чому ж і її не зарізали? — спитав Кривоніс.

— Там така гарна, матері їй лихо, — одказали козаки, — що не піднялась ні в одного й рука...

— Як бачу, голопузі ви пуцьвірінки, а не козаки, — скрикнув Кривоніс, — приведіть лишень її до мене, так побачите, як підіймається рука і на гарну.

Привели жидовку, девушку лет семнадцати, стройную, поразительной красоты. Свирепым взглядом окинул ее Кривонос, но и жидовка без страха глядела ему прямо в глаза. А когда Кривонос, выхвативши саблю, приблизился к ней, то ее лицо осветилось радостною улыбкою; она быстро одною рукою сорвала с плеч платок, а другою подобрала длинную, черную, как гайворон, косу и, обнажив нежную шейку, склонила голову перед Кривоносом. Несчастная сама жаждала смерти: все для нее дорогое погибло, осталась только ненавистная жизнь, ожидал позор.

— Бач, чого схотілось, — гримнув Кривоніс, вкладавая в ножны саблю, — не буде ж по-твоєму.

Жидовка кинулась на колени перед Кривоносом и умоляла его убить ее, но Кривонос впился в нее своим взглядом и, казалось, не слышал ее слов.

— Справді гарна, — пробормотал он и, обращаясь к козакам, добавил, — одвести в мій курінь.

Пока Павлюга осаждал замок, вовгурянцы пьянствовали и делились награбленным имуществом, а Кривонос тем временем возился со своею жидовкою, як кіт з оселедцем. Носа не вытыкал из своего куреня и не участвовал в банкетах товариства.

Наконец загон Павлюги разрушил замковую брану и взял замок на копье. В замке попрятались значные паны и духовенство, и в несколько часов все было вырезано вместе с жолнерами. Самого к. Четвертинского за чуб вытащили из палаца и около крыльца отрубили топором голову. Осталась в живых только княгиня, которую прибрал к рукам Павлюга.

Вечером того же дня собрались в замок козаки на банкет. Было чем и угощать: княжеские кухари готовили вечерю, из подвала замка целыми бочками вкачивали в залы мальвазию, токай, старые меды и рейнское. Когда компания немного подгуляла, на Кривоноса посыпались насмешки и язвительные намеки за предосудительную

связь его с жидовкою. Кривонос сам сознавал свою вину и ясно видел, что терял своим поступком доверие товарищества. И вот он решил во что бы то ни стало снова восстановить свой авторитет. Он приказал разрядить жидовку в пух и прах и привести в замок.

Явилась жидовка, разодетая в самое роскошное платье из гардероба к Четвертинской. Длинная коса до колен была распущена, и голова украшалась только венчиком из свежих цветов. Чтобы лучше можно было ее рассмотреть, Кривонос поставил ее на стол посредине залы и сам стал возле нее по правой ее стороне.

— Ось вам, пани-молодці, і жидівка! — крикнул Кривонос. — Як бачите, не бороню її і не ховаю; у кого підійметься рука, нехай той збавить її віку.

Козаки сбились около стола и любовались красотой жидовки. Мщением и кровью насытились они вдоволь, так что если бы теперь привели не то красивую жидовку, а скверного жида или ляха, то и на того не поднялась бы ни у кого рука.

— Чого ж мовчите та зуби скалите, — со злобою проговорил Кривонос, подбирая левою рукою косу, — ріжте, стріляйте — на те й привів сюди жидівку.

— Коли досі не зарізали, — озвались деякі, — дак нехай живе небога...

— Нехай живе, нехай живе!.. — раздался общий говор козачества.

— Ну, дак не коріть же й мене!..

С последним словом шваркнула из ножен сабля, сверкнула, голова жидовки на аршин поднялась вверх, а труп, изрыгая фонтаном кровь, грохнулся на пол. Толпа поспешно отхлынула назад и с ужасом глядела на Кривоноса.

— Товариші, — гаркнул Кривонос, — потрясая саблей, — ся шабля перетяла ланцюги кохання, чи вдержаться ж від неї лядські кайдани?..

— Ай, отаман! ай, отаман! — раздалось со всех сторон. Вовгурянці кинулись к своему отаману, сняли его со стола и долго колыхали на руках, восхваляя его геройский подвиг.

Банкет продолжался, вино более и более разжигало страсти, и вот посыпались насмешки и укоризны и на Павлюгу. Не одни вовгурянцы, а и многие из загона Павлюги потребовали от него, чтобы он вывел перед товарищество свою коханку-княгиню и расправился с нею, как

с жидовкою Кривонос. Павлюга, не смутясь, отвечал козакам, что на сегодня довольно и одной жидовки, а завтра утром выведет на замковый майдан княгиню и порешит с нею, как бог ему на сердце положит.

На другой день, с утра, замковая площадь покрылась козаками и православным народом. Ближе к крыльцу палаца был поставлен аналой с образами и зажженными свечами, а также собралось духовенство с клиром в полном облачении. Когда явились отаманы и войсковая старшина, отслужили благодарственный молебен за ниспосланную господом победу, а потом подошел к аналою Павлюга, ведя за руку к Четвертинскую. Княгиня была в украинском костюме: в шелковой плахте, малинового бархата шушуне, обшитом золотыми шнурами, а голова украшалась парчевою кибалкою, обвитой тончайшим, как паутина, серпанком.

Такой красивой пары, рассказывал прадед, ему не приходилось на веку встречать. Княгиня только была очень печальна. Слезы ручьем лились из очей и обливали жемчужины, слезы, горевшие на высокой ее груди! Когда чуг и самоцветы, обряд венчания совершился, Павлюга обнажил свой меч-кладенец. Козаки с искаженными от ужаса лицами глядели на отамана, и у всех похолодело на душе; каждый не забыл еще обезглавленной жидовки.

— Пани-молодці, — гаркнул Павлюга, — указывая на молодцу, — перед вами не княгиня, а козачка, жінка моя, просимо поважать її, а коли який необачний скривдить її словом або поглядом, то я йому отсією шаблею так же одчешу голову, як учора Кривонос одчесав голову жидівці.

— Ай, отаман! — загудела толпа. Шапки полетели вверх, и молодых ввели в палац с почетом, и свадьбу отпраздновали как следует по обычаю»...

Не правда ли, материал для повести великолепен. В поэме он дал бы мне золотые страницы.

Остальные затем главы посвящаются преимущественно Марку. Страшный его бой с Кривоносом, которого он убивает, а потом ряд христианских подвигов, — истинное поколение, срывающее проклятие. Поэма оканчивается эпилогом.

Записался и заболтался. Возвратимся к сборнику. Если украинского материала не хватит на 25 печ. листов, то можно поместить статьи и на русском. Можно

будет обратиться к Кулишу, — вероятно, с ним знакомы? — и попросить у него какую-нибудь статью: он человек запасный, а коли нет, то, недолго думавши, напишет.

Присылайте вашу «Зозулю», — я уверен, что она удачна. Бог в помощь на рисунки к «Марку»; если возможно — пришлите адреса, чтобы можно было по ним составить понятие. Я и сам, как художник, кое-что маракую по этой части и даже за скульптуру получил в Ак. Худ. медаль, а за проект памятника Нестору-летоп. — звание художника.

Не думаю, чтобы можно было встретить какие-нибудь затруднения при печатании «Марка» со стороны цензуры. Напротив, в IV главе с таким сочувствием говорится о соединении России с Украиною. Впрочем, в этом случае Вам лучше знать, где печатать. Вы спрашиваете меня об условиях в случае печатания. Предоставляю это Вам самим решить, с одним только условием, чтобы вознаграждение было самое умеренное и незначительное. Все гонорарии, которые я получаю, не принадлежат мне, а моим бедным.

Не откажите сообщить, какой эффект произвел на слушателей при чтении 28 страницы?

От всей души благодарю за поклоны и за то в особенности, что назвали меня, бобыля, своим. Теперь и я прошу Вас поклониться нашим.

Написал бы я Вам и о своем куме (?), которого мне бог послал в Бресте, написал бы и о Гюпферах (?), с которыми в 1865 г. возился в Таврической губернии, но утомился и дальнейшее писание отлагаю на дальше.

Карточки ожидаю с нетерпением да не Вашу одну, а всего Вашего семейства.

Бувайте здорові. Всею душею прихильний А. *Стороженко*.

Гулаку-Артемовскому очень не понравилось направление украинской литературы, направленной к восхвалению козачины, вызванной в крае бедствиями и преследованием православия, козачины, принесшей с собою и панство, и крипатство и в настоящем времени потерявшей всякое политическое и социальное значение. В послании к Пантелеймону Александровичу Кулишу Артемовский очень метко, со свойственным его таланту юмором, посмеялся над всеми козаколюбцами минувшего времени. Вот оно, переданное мне автором и написанное собственною его рукою:

До П. А. К.

Та й хвацька ж то колись була
Козацька наша мати!
Еге... була, та поплила,
І не вертати.
Не слинь, Паньку, і не журись.
Бо й сліз пожалсь, боже,
Найми псалтир та помолись —
Журба не поможе.
Ткни попові коповика,
На «со духи» в церкві,
Щоб лежали мовчака
В сирій землі мертві.
Та й ти з попом хоч у кулак . .
Прохлипай партесне.
А що ж робить, що сталося так,
Царство їй небесне!..

Гулак-Артемовський

Это стихотворение будет золотою страницей для сборника.

13 березня

13 марта

М. г. Василий Иванович! Последними письмами мы как-то разошлись. Едва отправил к Вам мою обширную эпистола, как получил от Вас письмо и табак.

Насчет карточек мне более ничего не остается, как благодарить добрых моих земляков за желание иметь мое изображение. А что касается до окончания «Марка», мое изображение. А что касается до окончания «Марка», то к тому, что писал Вам в предыдущем письме, прибавлю: что с 1863 г. по 1870 г. сильно меня поѣнувало продолжать; не знаю, как смог я удержаться от этого литературного давления, но с 70 года успокоился, и за последние 3 года многое даже выветрилось из выношенного под сердцем.

Переводчик «Золотаренки» плохо владеет языком, «Дещо про козацтво й Україну» тоже неудачно. Кто это Л. Б.?

Антон Андреевич всегда был падох на барынь, но был довольно аккуратен и в переписке с друзьями, а теперь как-то разбаловался. Когда увидите с ним, пожурите, и как заедет ко мне в Тишин, ехавши на сенаторство в Варшаву, то я приготовил ему наказание, такую ему покажу землячку, что у него и очі рогом полізуть.

Здоровье мое поправилось, но старость сама по себе есть уже болезнь. Не думайте, чтобы я был мнителен, я никогда о себе не хлопотал и умирать готов хоть сию минуту. Такова, видите, козачья натура. Поберегайте Ваше здоровье, у Вас семейство: есть для кого жить и работать, а я вільний козак: жил-жил, а потом взял да и умер.

Почтеннейшему Вашему семейству свидетельствую мой нижайший поклон. Ожидаю карточек.

Будьте здоровы и благополучны. Всею душою преданный

А. Стороженко

1 квітня

1 апреля

Христос воскрес! Достойнейший и многоуважаемый Василий Иванович!

Желаю Вам всего лучшего на свете, в том числе, в особенности, здоровья и охраны от надувал. Странно, всегда и мы себя и другие обвиняют тех, которых надули, а не тех, которые надувают. «Зачем, говорят, доверяли?» Да как же можно жить на свете, не веривши?..

Благодарю Вас за советы лечения, но они мне не приносят пользы. У меня просто аневризма в сердце, происшедшая от контузии 2 мая 1829 года под Журжою. В Париже мне сказали медики: «старайтесь с этим недугом жить». Вот я и стараюсь, хотя иногда и плохо приходится. В 1863 г. наши украинско-литературные дела вовсе не были в дурном положении в отношении правительства. Это мне достоверно известно потому, что я был действительным и доверенным лицом Валуева. Валуев — человек умный и прозорливый; он очень хорошо понимает, что наше писанье никакого вреда не могло причинить России. «Основа» же прекратилась вследствие неспособности и несостоятельности редактора Белозерского и таких ярых сотрудинок, как Кулиш, вооруживших земляков своими непоследовательными статьями против Котляревского, Гулака, Полуботка и проч. В 1863 году за сепаратизм сильно досталось Каткову, и строго запрещено писать. Это произошло вот по какому случаю. При обыске в Вильно одного патриота отыскали по 200 экземпляров («Московских ведомостей» о сепаратизме)

каждого (3 №) номера и при них письмо, еще не отправленное. В этом письме писалось в Париж: «Посылаю Вам по 200 № каждого № для распространения, чтобы Вы могли убедиться, как быстро разлагается Россия. В справедливости писанного не сомневаюсь, потому что это статьи известного публициста Каткова, человека, преданного правительству и России». Вот М. Н. Муравьев и поднялся на дыбы, и тогда Катков много грязи съел. Стегали же Каткова немилосердно в 62 и 63 годах Костомаров и Мордовцев, и вовсе того не было, о чем рассказывал Вам доктор Задиралка.

Если для сборника не хватит 25 л., то можно уменьшить число букв на страницах листа и на 2 в толщину. Не нужно ли Вам статей на русском языке?

С нетерпением ожидаю Ваших карточек. Что рисунки из «Марка»? а также «Зозуля»?

Всему Вашему семейству низкий поклон и дружеский привет. Бувайте здорові та не лайте, що так пишу швидко і не до шмиги.

Всею душою прихильний
А. Стороженко

16 травня

16 мая

Многоуважаемый Василий Иванович! Разъезды по Уезду, для устройства помещений для нашего бездомного духовенства с притчами, поглотили много времени и лишили меня возможности писать к Вам. Забравшись на Полесье, во время сильных и продолжительных дождей и холодов, принужден был по неделе сидеть на месте. Еще на беду взял с собою «складчину», надеясь найти в ней какое-либо развлечение, но оказалось, что эта благоприятная «складчина» отвратительней полесского болота. Да, надобно отдать справедливость нашим литераторам: удрали такую штуку, учинили такой позор, что читатели за них краснеют. Зато стихов, стихов!.. а горят — у нас поэтов нет. Но, да простит их бог, если они не преподали духовной пищи, то накормили материально сотню-другую голодающих.

Вы также довгенько помалчивали; я уже беспокоился за Ваше здоровье; мне даже сон снился, что я с Вами вижусь, и физиономия Ваша так врезалась в мою память,

что и теперь Вас вижу: седые волосы довольно коротко острижены, глаза карие благодущны; приветливая улыбка, росту среднего, немного сутуловатый. В сюртуке коричневого цвета с бархатным черным воротничком. Представил Вас другой мужчина, лет за 30, в черном сюртуке с зеленоватыми большими глазами, немного нос с горбом.

— Прошу полюбить, — сказал он, — В. И. Белого; вот он перед Вами налицо.

— Опоздали с предложением, — отвечал я, — я уже давно полюбил В. И., как родного.

На этом меня разбудили. Я уверен, что карточка Ваша будет похожа на Вас, как видел во сне. Это со мною не раз в жизни случалось.

Спасибі Вам за брошюру, только она уж чересчур бесцветна, и юмора в ней очень мало.

В июне или июле пойдет мой роман в «Русском вестнике» «Былое, не минувшее» и еще другая забавная повесть, которую пристроил в Петербурге.

По возвращении из поездки опять хворать начал. Здоровье очень оплошало; кости просят на покой. Надолго ли и когда поедете в Петербург?

Ожидаю карточки. Вишайте А. А. Глушановського: чом він не іде у Варшаву, знаю його за чолов'ягу чесного і розумного.

Кланяюсь Вашим; не забувайте старого діда — усім серцем до Вас прихильного.

А. Стороженко

7 червня

7 июня

Многоуважаемый Василий Иванович! Из последнего письма моего Вы знаете причину молчания, и, конечно, сомнения Ваши рассеялись. Кроме самой сильной благодарности и приязни за Ваше ко мне внимание, я другого, враждебного, чувства не могу к Вам питать. Вот и теперь все хотел писать к Вам, а тут дела по воинской повинности озаботили меня до такой степени, что все дела пришлось бросить. Беда! все теперь валят на представителей дворянства, а средств никаких не дают.

Что это Вы все хвораете? Дело другое — я: мне 68 лет, и хоть у меня и отекли ноги, но я все еще движусь и не жалуясь.

Валуев никогда не просил Костомарова оставить всякое участие в украинской литературе, да и никого об этом не просил, а советовал ему прекратить устройство школ исключительно для одного малорусск. языка. Костомаров был избран тогда собирателем добротных прошений на украинск. школы. Очень понятно, что в то время устройство подобных школ могло вызвать со стороны Каткова и ком. новые нелепые предлоги к сепаратизму. Вы пишете, чтобы я попросил Костомарова что-нибудь для сборника. Напишу ему, но предвещаю, что надежда плоха. Как беллетрист, Костомаров очень плох, особенно же на малорусск. языке; все же его учебные статьи теперь довольно велики, и он более не пишет маленьких, как прежде. Кроме того, ленив в переписке, и случалось так, что отвечал мне на письма, когда я писал Кожанчикову, отчего нет ответа.

О книжке Нечуя ничего не слышал; много обяжете приславши. Из Москвы получил пренеприятное письмо. Печатание моего романа «Былое, не минувшее» отложено на том основании, что в «Р. В.» шел роман из польск. револ. Крестовского «Две силы». Водили почти год и ничего не вышло, еще протянули на полгода.

Бувайте ж здорові та не забувайте старого діда. Низенько кланяюсь Вашим. Всею душею прихильний

А. Стороженко

22 червня

22 июня

Многоуважаемый Василь Иванович! Не гневайтесь за продолжительное молчание. Беспрестанные разъезды причиною тому. Ездил в Варшаву во время пребывания государя, а потом в Вильну, попрощался с Потаповым, который назначался шефом жандармов. Потом, как водится теперь со мною, занедужав, а там наехали добрые люди и, ударивши лихом об землю, вспомнили былое и провели время, не заметивши, как оно промелькнуло. Милое Ваше внимание, достойнейший Василий Иванович, и бесчисленные одолжения так велики, что, право, не припомнишь, за что и благодарить следует. Благодарю за соч. Нечуя; явление в нашей родной литературе весьма отрадное. Благодарю и за карточки; только как я не приглядывался, а сходства между ними никакого: 62 года,

похож на немца, а последний — настоящий тип украинский: козарлюга — хоть куда!

Жаль мне Милорадовички: славная вона пани, с душою теплою и широкою! Во время оно, когда еще волочился, я написал ей в альбом и сравнил ее с нашею матерью Украиной. Не помню всего стихотворения, а Украину я представил в следующих очертаниях:

Була гарна наша мати,
Значна, сановита,
Синім небом заквітчалась,
З степу сукню мала,
Лісами вбиралась
І стежкою блакитною
В коси Дніпр впітала.

Була гарна наша мати,
Пишна, величава,
В Случі оченьки вмивала,
В Чорнім морі — ніжки,
І від Дону до Карпата
Слала собі ліжко...

Ваши слова да богу в уши. Якби справді плюнули в хату старого діда, велику радість привезли б із собою.

Будьте здоровы и благополучны, и да пошлет Вам господь терпение переносить мелкие невзгоды. Перемелется и все будет мука.

Пишите, не забывайте старого діда, всею душою Вам прихильного.

А. Стороженко

17 серпня

17 августа

Достойный и многоуважаемый Василий Иванович! Духовно благодарен за присланные Вами шпаргалы, относящиеся к Запорожскому кошу. Они очень интересны, в них проливается свет на события, которые были поводом к уничтожению Сечи, до сих пор еще не разъясненные, как следовало бы, нашими историками. У Скальковского этот предмет подернут тьмою, по-нашему — мряковатий. Намерение мое — обработать шпаргалы, по возможности кое-что разъяснить и послать на печатание в «Русскую Старину». Одобрите ли такое решение?

«Марка» получил, но при моих черновых приложены главы. Вероятно, они присланы по ошибке, и не следует ли Вам их возвратить?

Все лето я хворал, поправляюсь — и опять плохо приходится. К осени однако ж, мне лучше: сердце успокоилось, отек ног прошел, осталась только худоба, но и это поправляется; есть аппетит, и кажется, придется еще помяться на свете.

Август у нас прохладный и скучный; неурожай на фрукты обещает самую неприятную осень. Доктор мне советует побольше есть арбузы и виноград, который нам в это время в изобилии доставляли из Венгрии, а теперь и не видать и не слышать в привозе. Нельзя ли на мой счет прислать десятка два или три алешковских кавунов? Полагаю, у Вас в Одессе они дешевы и недорого будет стоить доставка через транспортную контору. У нас за такой кавун заплатили бы 3 р., если бы нашелся.

Обращусь снова к шпаргалам. В молодости у меня было призвание к составлению описания «Последние дни Запор. Сечи», но, служа в военной службе и не имея материалов под рукою, я не в силах был осуществить моего желания. Познакомившись со Скальковским, я передал ему мою мысль, дал совет обратиться к г. Воронцову и просить разрешения проникнуть в архивы Ек. Губ. правл.; вместе с этим я передал ему все, что у меня было собрано и написано о запорожцах. Скальковский в предисловии описания Запор. Коша об этом обстоятельстве — так справедлив, что не скрыл этого обстоятельства — черта, как видите, весьма похвальная: не все брать на себя, а воздать коемуждо по заслугам.

До свидания, так пишу, бо, може, й справді побачимось; будьте здоровы, благополучны и не забывайте старого діда, всею душою и сердцем, хоть больным, Вам преданного.

... *А. Стороженко*

Всем Вашим мой низкий и усердный поклон.

29 серпня

29 августа

Многоуважаемый Василий Иванович! Не знаю, как и благодарить Вас за Ваше внимание: едва только заикнулся, как вдруг, точно по щучьему повелению, является прекраснейший виноград, а в перспективе виднеются алешковские кавуны. Виноград дошел в хорошем поло-

женин, испорченного оказалось на 5 % не более. Дуже Вам дякую за Вашу ласку.

Насчет «Марка», верно, я не так ясно выразился в последнем письме, что Вы меня не совсем поняли. Дело вот в чем: первые 4 главы переписаны моею рукою Вам, в вечное потомственное владение. Приславши назад остальные 7 глав, вы приложили к ним и копию, снятую с них. Вот я и спрашивал Вас, и теперь спрашиваю: не по ошибке ли они присланы ко мне и не следует ли мне возвратить Вам назад?

Насчет запорожских шпаргалов — требуется от Вас более точных инструкций на случай, чтобы не сделать промаха.

Вот что я намерен сделать: снять копию с шпаргалов, по мере сил моих, обработать цитатами и пояснениями и отправить в «Рус. Старину», затем шпаргалы обратить во свояси, т. е. к Вам. Так ли это? Ожидаю Вашей резолюции.

У нас до сих пор продолжается засуха; не будет ни капусты, ни картофеля. Из всех садов в окрестности один мой зеленеет и благоухает. Зато чего же это стоит: по 10 бочек выливают воды, привезенной за 1½ версты, потому что в колодце едва держится вода для домашнего обихода. На днях был в Варшаве и немало изумился, когда увидел Саксонский сад совершенно высохшим: ни травинки, ни листочка. Представьте, весь садишка состоит из 3 десятин. Посредине огромный фонтан с обширным бассейном, а шуты допустили такое безобразие. Не знаю, кого винить, но при Берге этого бы не случилось.

С наступлением осени опять начинаю хиреть. За лето и на подножном корму не совсем поправился и в таком положении не знаю, перезимую ли. Каково Ваше здорье? Пишите, серденько.

Свидетельствую мое почтение всему Вашему семейству, остаюсь всею душою преданный и любящий

А. Стороженко

13 вересня

13 сентября

Друже мій милий, Василій Іванович! Не журіться, кавуни дійшли благополучно. Та які й кавуни; як світ сонця! тутечки, у Бресті, таких не то що не смаковали, а й не

снилось нікому. Вчора одного з'їли, товариство лопа-ло — аж за ушами лящало. «Та й приятель же у вас у Одесі, — озиваються, — пошли йому господь щастя і здоров'я; як будете писать до його, то подякуйте і за нас». Из 20 кавунів тільки один вибовтався і два луснули, а усе ж таки з'їли їх мої домохазці. З Венгрії навозять нам кавуни, за котрі платимо по 2 р. і більше, і хоть вони і великі, та, як Педора, дурні, і смаку в них нема ніякого, як кажуть — з квасом. Спасибі ж Вам, рідний братику, втішили Ви старого хворого діда.

Тепереньки скажіть, чи багацько я Вам винен за виноград і кавуни, бо, правду кажучи, дуже вже ви балуете старого. Чого б тільки він не забажав, так воно і вродиться.

Писали вы мне об евангелии, переведенном на малороссийский язык. Не знаю, напечатано ли оно по той рукописи, которую мне показывал Никитенко (член Академии Наук), когда эта рукопись была послана для просмотра в Академию. Перевод хорош и точен. Были ошибки в языке; некоторые я поправил, но всех не мог исправить, потому что рукопись мне дали всего на 3 дня; успел только прочесть. Если у Вас есть в продаже — пришлите мне один экземпляр. Евангелие на малор. языке несравненно лучше выходит, как на русском, по той причине, что наша речь ближе к церковно-славянскому тексту.

Повторяю еще мою искреннюю благодарность за Ваше внимание. Низко кланяюсь Вашему семейству и, пожелав Вам всего лучшего, остаюсь всею душою преданный и любящий

А. Стороженко

14 вересня

14 сентября

Достойнейший и многоуважаемый Василий Иванович! Нечего сказать, чересчур уже Вы балуете старого діда, годите йому, як кажуть, неначе печеній болящі. Вчора отправив к Вам запорожські шпаргали, а сьогодні пошлю гостинець — евангелие на малорос. языке, за которое велике вам спасибі. Пробежавши наскоро, я вполне удостоверился, что это перевод не тот, о котором я Вам писал. Переводчик присланного евангелия не вполне

обладает знанием нашего языка и совершенно не знаком с лаконизмом украинским, который очень гармонирует со складом евангельского текста. Когда будет у меня лишнее время, я Вам переведу некоторые главы: увидите тогда разницу по силе и точности перевода. Даже заглавие неправильно «святе письмо», — скорее можно отнести к живописи, чем к тексту. Малороссы иначе не скажут как «св. писание». Орфография также неправильная. Лучше бы сделал переводчик, если бы держался Кулишивки. Впрочем, и за этот перевод спасибо; он очень опрятен, жаль только, что мы вынуждены печатать не дома, а чорт батька зна де, у Відню. Насчет портрета масляными красками нечего и думать. Здесь нет и изрядных живописцев, даже и в Варшаве. Фотография всех их передошила. Да, кроме того, после болезни дуже таки змарнів і досі хирію, трохи поправився, а там знов нахиляє у могилку — не довго вже мені і вештаться по світу.

При засвидетельствовании всему Вашему семейству моего уважения, остаюсь всею душою преданный и любящий

А. Стороженко

26 вересня

26 сентября

Многоуважаемый Василий Иванович! Начну и я с евангелия; достаточно его просмотрел. Перевод ниже всякой критики. Переводчик — не богослов и не знаток нашей рідної мови. Если бы подобный перевод вышел в прошлом столетии, то его бы сочли еретичным и сожгли бы на площади — до такой степени текст извращен; в каждой строчке — ошибка, в каждом почти стихе — извращение. Укажу на некоторые погрешности:

От Матфея, глава 3, стих 3 следующим образом должен переводиться: «3. Бо се той, про кого сказав пророк Исаия: глас вопіючого в пустині»: Приготовте шлях господеві, випростуйте стежки йому» (Ис. 40., 3).

Смысл этого ст. тот, что п. Исаия в пророчестве о приходе спасителя предупреждает, чтобы встретить его с верою и для восприятия учения уготовали путь Господу и сделали прямым стези ему.

Посмотрите же, что за ерунда выходит в перекладе украинском:

«3. Се ж бо той, про кого казав пр. Исаия, глаголючи: Голос покликующего в пустині: Приготовте дорогу господню, правими робіть стежки його».

Что выражает этот стих? Исаия советует людям приготовить дорогу господню и приготовил путь спасителю, его. Чистейшая ересь! Бог приготовил путь спасителю, и не людям, погрязшим во гресех, «правими робіть стежки його». К чему вклеил переводчик лишние слова: «глаголючи» и другое дикое; «покликующего»?

Евангелие от св. Иоанна. Глава I (а не голова).

Стих 5 в переводе:

«І світло у темряві світить, і темрява його не обняла». Переводчик не знает, что на малорос. язъке есть слова: тьма і світ. Світло — означает освещенность, свеча, каганець, лучина. Говорят: «батько вернувся додому, як світло засвітили». Шевченко в своей думе «Пустка» пишет: «може, вернешся ізнову в пустку зимувати, і натолим, і нагрієм, і світло засвітим».

Перевод евангелия — весьма трудная вещь; это работа не одного человека, а целого общества. То еванг., которое застряло в Академии наук, весьма хорошо переведено. Очень жаль, что у нас все худшее всплывает на поверхность, а хорошее опускается на дно.

Брошюра Григоровича «Записки антиквара» доставила мне истинное удовольствие.

Потолкуем теперь о сборнике. Начнем с портрета. Глаза у меня черные, с блеском, лицо смугловато, как выражаются живописцы: «теплый цвет». Карточки у меня в запасе — ни одной.

Печатать «Марка», полагаю, нужно IX глав, IV главы составляют экспозицию, а V — действие. Это действие необходимо, чтобы дать понятие читателю о Марке и дальнейших событиях. О географии не беспокойтесь, — жертвую мою байку на доброе дело и доброму веку. Пошли Вам господа всякого счастья и здоровья!

«Кури та Собака» также разрешено, но с оговоркою от редакции, что басня эта написана еще во время существования крепостной зависимости крестьян.

Стихотворения Гулака-Артемовского можно печатать, а также и послание Кулишу, но только не приписывать фамилии.

Немировской резни не печатать. Это будет иметь вид какого-то хвастовства с моей стороны: не написал, а только похваляется написать.

Помещением моего портрета при сборнике Вы сделаете мне много чести, и с моей стороны, кроме благодарности, более ничего не остается сказать.

Здоровье мое плоховато: то поправляюсь, то снова недуг усиливается, и так исхудал, что, как говорится, стал на себя не похож. Если бы теперь пришлось мне сниматься, то вышел бы другой человек, а не тот, который жил год назад.

Из Петербурга имею сведения, что там затевают ученое исследование по случаю 100 лет юбилея зруйнования коша. Костомаров взялся; что-то пишет или собирается писать.

4 книжки Гофмана и о табаке получил. Надобно Вам знать, что я насадил у себя в ... (неразборчиво) гаванского табаку высшего достоинства, и хоть у меня садовник немец aus Рига, но за табаком ухода не знает. Не знаю, что выйдет; кажется, мы потеряли много времени и не пасынковали до сих пор.

Ничего не пишете о шпаргалах, исправно ли они дошли до Вас?

Доктора советуют мне побольше есть винограду, но с условием, чтобы виноград не был кисел. Кислота имеет вредное действие на почки. К несчастью; нам привозят незрелый виноград из Венгрии (видите ли, не портится), такой кислый, что и здоровому человеку вреден. Будьте ласкаві, рідний братику, не забудьте Вашої обіцянки — аккерманського винограду, та присилайте більше, а що коштоватиметь — заплатимо з великою дякою.

Годі, щоб ще на пошту не опізниться.

Всем Вашим низко кланяюсь. Не хворайте и не падайте духом. Ще не раз зійде сонце і перед нашими ворітьми. Всею душою преданный и любящий

А. Стороженко

11 жовтня

11 октября

Глубокоуважаемый Василий Иванович!

Прелюдии к введению воинской повинности на новый лад отнимали всякую возможность побеседовать с Вами и ответить на письмо 29 сентября. Настроение, вследствие невзгод, а топ мінеур. Пословица говорит: «Терпи, казак, — атаманом будешь»; крепитесь: перемелется —

будет мука; у меня какое-то предчувствие есть, что придет время, когда и перед нашими ворітьми сонце зійде.

Про недуг мой скажу Вам так: я не берег, а меня опять в воду. Поправишься — и опять плохо. Сильно исхудал, отек ног то пройдет, то снова возобновляется. Страдание сердца и при этом и легочный катарр, приобретенный в Питере. Климат здешний очень мягок и вовсе не сырой; осень теплая, зима слабая. В октябре у нас было в тени 18, и с 8 только настали ночи холодные. Дом у меня теплый, просторный, сад в порядке, и цветники и теперь пестреют левкоями, гвоздиками, портулаком; резеда на ново зацвела, — у Вас и летом так не цветут.

Дуже дякую, друже мій, за виноград — давно такого не їв. Ось що Вам скажу. Як став хиріть, то по ночам не спалося мені. Засну в час, а в три розбудуюсь і вже вставай — не влечиш. От і встанеш та й сидиш до 6 або 7 часу. Як же прислали виноград, то тільки прокинувся, так і злопаю фунта 4, і знов лягаю і сплю, мов здоровий. Лікар казав, що обужуюсь од того, що пустий желудок, не вечеряю, бачите — апетиту нема. Може, воно і так.

Насчет сборника вот мое мнение. Книжка озаглавливается:

Сборник

(Можно сказать, на какой предмет)

О статьях же, которые войдут в состав сборника, на заглавном листе нет надобности писать. Об них скажется в оглавлении особенном, как это всегда делается для удобства к отсыланию.

Очень благодарен за присылку наставлений по табачной части. Теперь, по милости Вашей, у меня есть все, чтобы сделаться настоящим плантатором гаванского табаку. Посмотрю, что выйдет: табак на вид очень хорош.

Іще дякую за Вашу ласку до старого дідугана. Благаю господа, щоб і мені догодить Вам, як догоджаєте Ви мені.

Бувайте здорові та ударте лихом об землю, — не піддавайтесь лихий годині!

Всем Вашим низко кланяюсь.

Всею душою преданный и любящий

А. Стороженко

Глибокоуважаемый Василий Иванович! Посылаю Вам всего «Марка», как получил от Вас, — робіть, що сами знаете, нехай Вам господь поможе.

Прилагаю еще две статейки:

1. З народних уст, объяснение присказки. В языке подобные разъяснения очень важны; это в своем роде вновь открытый остров среди океана.

2. Побасенка. Написана она вот по какому случаю. Когда, во время оно, хлопотали мы об издании учебников для малорос. школ, предположили издать сборник для чтения школьникам содержания, доступного их понятиям и вместе поучительных для странствования по морю житейскому. К сборнику байка эта была очень пригодна, но годится ли для Вашего — не знаю. Пожалуйста, не церемоньтесь, и если Ваш Ареопар не признает годною, то я нисколько не буду претендовать, потому что и сам нахожусь в сомнении, чи до чмиги воно буде. Если и за этим еще мало материала для сборника, то валяйте и остальные 2 главы из «Марка», — все ж таки прибудет на один печатный лист (16 стран.).

Мы теперь сильно озабочены некрутчиной, а тут еще едет начальство, потому что государь на днях проезжает из Крыма в Питер.

Здоровье мое плоховато; ну, положим, я ж старый, як собака, а Ви чого хирієте? У Вас есть кому за Вами і доглядіть, і втішити, а я один як палець, та ще живу на дачі, неначе в монастирі, аж і пустельником мене прозвали. Содержу душу і тіло в чистоті, хоть би і самому святощі...

Бувайте ж здорові та не забувайте старого діда. Вашим низенько кланяюсь.

Всею душою Ваш А. Стороженко

ВИВІВ ДЯДЬКА НА СУХЕНЬКЕ

З народних уст

Колись, ще як ляхи орудували Україною і забивали на макуху православний люд, якесь нещасне село прогнівило свого пана-магната. Не замислився магнат, що йому робити з непокірними хлопами, й звелів зібрати селян і десятого одшмагати канчуками.

Набігли на село, неначе татарва, челядинці панські — котолупи, загнали людей на майдан і стали розставляти бідолах в одну стрічку. Як же витяглась чимала стрічка, один парубок, мабуть, спритний, зараз побачив, що не минуть йому канчуки, бо стоїть з краю двадцятим. Озирнувся він у другу сторону, вподовж стрічки, дивиться — аж дядько його стоїть в калюжі, зрання, бачите, дощик ішов, так в лощину і натекла вода. Однак зараз доглядівся, що минає його десяток.

— Дядьку, а дядьку! — гукнув до його парубок. — Чого се ви стали в багні: чоботи покаляете. Виходьте на сухеньке.

— Де ж теперечки, — озвався дядько, — шукати того сухенького? Стій там, де тебе доля поставила.

— Та нічого й шукати! ставайте, де я стою, — одказав парубок.

— Добрий у тебе племінник, — озвались дядьки з мирян, — за дядьковими чоботами забув і про свою шкуру.

Дядько подякував племінника та й став на його сухеньке місце, а як дійшла до його черга, на тім сухенькім і завдали йому мокрої.

З цього припадку і вироїлася приказка, — як хто кого одурить, то й кажуть: «Вивів дядька на сухеньке!» А як трапиться чоловік, що чужими руками жар загібає, то знов кажуть: «Отсей чоловік виведе дядька на сухеньке!»

О. Стороженко

ЗАКІНЧЕННЯ «МАРКА ПРОКЛЯТОГО»,
НАПИСАНЕ НЕ СТОРОЖЕНКОМ

XIII

За тиждень до пророка Іллі прийшли вовгурянці з Кривоносом під Немирів-город, щоб напасти на вражих ляхів; а за ними слідком зібрався туди ж таки й загін Павлюги, що навербував він з Барилом. Ото військова старшина порадила, і осадили Немирів облогою.

З усієї околиці позбиралась у город голодраба шляхта. Було-таки кому його і боронить, і одстоювать: були понароблювані вали і засади з землі й хмизу. Два напади ляхи одбили, і козаків чимало полягло. У самий же день пророка Іллі, удосвіта, почали козаки третій напад. Спершу роздався гук і галас, а там — загуло, затріщало, загрякотіло, заревіло, загриміло, застугоніла земля — і козаки пробились у город. Як весняна вода в прорвану гатку, так вони прожогом хлинули туди. Та й була ж там гаспидська робота...

Кривоніс зараз із своїми вовгурянцями метнувся по городу на здирство і душоубство ляхів та жидів. Павлюга ж потяг із своїм загоном до замка князя Четвертинського, що стояв обмурований високою стіною і обставлений самопалами, гаківницями і гарматами...

Та й задали ж вовгурянці лупки шляхті і жидам. Більш двадцятьох тисяч лоском положили; не було спуску і милування ні старому ні малому, різали матір, різали й дитину на її грудях. Не було і валантаня: бо на третій день, як зовсім упорались, прийшли вовгурянці до Кривоноса і кажуть йому: «Всіх ляхів і жидів вирізали, зосталась тільки в живих одна жидівка».

— Чому ж і її не зарізали? — спитав Кривоніс.

— Там така гарна, матері її лихо, — одказали козаки, — що не піднялась ні в одного й рука...

— Як бачу, голопузі ви пущьвірінки, а не козаки, —

скрикнув Кривоніс. — Приведіть лишень її до мене, так побачите, як підніметься рука і на гарну.

Привели жидівку, дівчину літ сімнадцятьох, таку щуплу, тендітну, очиці як ті зірочки, а на вид білу і смазливу, що не можна й сказати. Лютим, хижим поглядом окинув її Кривоніс, та й жидівка дивилась прямо йому у вічі. А як Кривоніс, вихвативши шаблю, підійшов до неї, вона одною рукою миттю зірвала з пліч хустку, а другою підбрала довгу і чорну, як гайворон, косу і, розкривши шию, схлила голову перед Кривоносом. Нещасна сама бажала смерті, бо усе задля неї загинуло; зосталось тільки ненависне життя, сирітство і гірка доля на світі...

— Бач, чого схотілось! — гримнув Кривоніс, вкладаючи у піхву шаблю. — Не буде по-твоєму.

Жидівка кинулась навколішки перед Кривоносом, благала убити її і покірно схлила свою голову. Кривоніс впився в її своїм хижим поглядом і, здавалось, не чув її мови...

— Справді гарна! З біса гарна! — пробубонів він і, обертаючись до козаків, додав: — Одвести в мій курінь!

Поки ото Павлюга брав замок князя Четвертинського, вовгурянці добре пили, гуляли і ділили поміж собою здобич і гроші, що добули од жидів; а Кривоніс усе возився з своєю жидівкою, як кіт з оселедцем... Носа не витикав з свого куреня і навіть не ходив на бенкети товариства...

А доки отаке діялось у Немирові, загін Павлюги висадив замкову браму і узяв замок на списа. У замку поховались значні пани, ксьондзи і усяка шляхта. Усі вони тутечки ж зараз були вирізані укупі з жовнірами; самого князя Четвертинського виволокли з палацу і біля рундука одрубали йому сокирою голову. Із панів зосталась жива одна тільки княгиня, — бо її притьмом прибрвав у свої руки Павлюга...

Увечері того ж дня зібрались козаки у замок на бенкет. Було там чим і привітати, і частуватись: княжеські кухарі зварили вечерю з доброї страви і напекли усякі присмаки і витрибеньки. З підвалів цілими бочками по-викочували венгерське вино, старі меди, наливки і ренвікочували удвольнились, бо казали: «Оце не то, що гарбуза наїжся, а на вербу подивися, то й станеш голодний». А як ото вже добре підпили та почали точить теревені, посипались на Кривоноса насмішки й уразливі глузування; почали натякати і на те, що він непотрібно злигався з жидівкою...

Кривоніс і сам добре знав свою вину і очевидьки бачив, що такою подією тратив віру і силу у себе поміж товариством. І от він — чого б задля його не було — захотів знов підняти себе і свою силу поміж козаками. Звелів одягти якнайлучче жидівку і привести її у замок, де гурбою козачество товклося і пробувало. Привели жидівку, убрану у найкращу одягу княгині Четвертинської. Довга до колін коса була розпущена в неї, а голова убрана віночком із свіжих квіточок. А щоб лучче можна було усім її побачити, Кривоніс підняв і постановив її на стіл посередині зали, та й сам зліз на стіл і став поправоруч біля неї.

— Ось, пани-молодці, і жидівка! — крикнув він. — Як бачите, не бороню її і не ховаю; у кого підійметься рука, нехай той і збавить їй віку.

Козаки стовпились коло стола і роти пороззявляли, дивлячись на таку гарну жидівку. Лютуванням і кров'ю вони наситились уже вдоволю, так що якби у ту пору привели не то що красиву жидівку, а й поганого жида або ляха, то й на того не піднялася би ні в кого рука.

— Чого ж мовчите та зуби скалите? — з лютістю проговорив Кривоніс, підбираючи лівою рукою косу жидівки. — Ріжте, стріляйте, на те і привів сюди жидівку!

— Коли досі не зарізали, — озвались деякі, — так нехай живе небога...

— Нехай живе! Нехай живе! — роздався кругом гомін козаків.

— Ну, дак не коріть же й мене...

З останнім словом шваркнула з піхви шабля, заблестіла, голова жидівки на аршин підскочила вгору, а з трупа кров струменем забила, задзюрчала, і він гепнувся додолу. Товпа козаків хутко одскочила назад і з жахом гляділа на Кривоніса...

— Товариші! — гаркнув він, потрясаючи шаблею. — Ся шабля перетяла ланцюги кохання, чи вдержаться від неї лядській кайдани?!

— Ой отамане, ой отамане! — загули козаки...

Вовгуриянці кинулись до свого отамана, зняли його зі стола і довго колихали на руках, вихваляючи його лицарське завзяття...

Бенкет все йшов та йшов, горілка і ренське все більш і більш розпалляли і мордували козаків. Аж ось посипались кепкування й нарікання і на Павлюгу. Не одні тіль-

ки вовгуриянці, а й багато з загону Павлюги вимагали од його, щоб вивів перед товариство і свою кохану — княгиню і розправився з нею, як з жидівкою Кривоніс... Павлюга, ухмиляючись, виразно одказав козакам:

— На сьогодні буде з вас однієї жидівки, а завтра вранці виведу на замковий майдан княгиню і порішу з нею так, як бог на серце мені покладе.

На другий день вранці увесь замковий майдан вкрився козаками і православним людом. Біля палацу поставили стіл з образами і запаленими восковими свічками; прийшли піп з дяками і запаленими восковими свічками; прийшли піп з дяками в усьому облаченні, і зібрались отамани і військова старшина. І ото зараз одправили благодарственный молебень за даровану господом побіду над ворогами...

Після молебню метнувся Павлюга і підійшов до налою, ведучи за руку княгиню, і тутечки зараз почали їх вінчати. Княгиня була убрана в українську одягу: в шовковій плахті, з малинового оксамиту шушуні, обгаптованому золотими поворозками, а на голові був парчевий дорогий очіпок, та ще обмотаний тонким, як павутина, серпанком. Тільки княгиня була дуже смутна: сльози лилися з очей її і обливали жемчуг і самоцвіти, що сіяли у неї на високих грудях. Павлюга пильно її розважав, а сам був такий бадьористий. Козаки, підморгуючи, казали проміж себе: «орел!»

Такої гарної, красивої пари, розказував панотець Ларівон, не приходилось йому на віку вінчати, і після цієї мови обтерся шовковою хусткою, що досталась йому після вінчання.

Як тільки звінчались, Павлюга вихопив свою шаблю і обернувся до козаків; а ті з жахом і мовчки дивились на свого отамана; у всіх похололо на душі, бо у кожного була перед очима жидівка.

— Пани-молодці! — крикнув Павлюга, показуючи на свою молоду. — Се перед вами не княгиня, а козачка, жінка моя; просимо поважать її, а коли який необачний скривдить її словом або поглядом, то я йому отсією шаблею теж одчешу голову, як учора Кривоніс одчесав голову жидівки...

— Ой отамане! Ой отамане! — загули козаки. Шапки полетіли угору, і молодих з шанобою ввели в палац, і весілля справили, як треба по козацькому звичаю: може, під сотню сопілок оддирали козаки тропака і гопака вприсядку; танцювали і під ту, що музика грає: свині в

житі... Були там і всякі панські шпундри і витребеньки, і хвиги-миги, і дуже добре частування...

Після вінчання бачили дехто із козаків, що якийсь старий чоловік з торбою за плечима підходив до панотця Ларівона під благословення, дав йому скількись шагів грошей на часточку, прохаючи пом'януть побитих козаків, а Павлюзі з жінкою переказать: «Нехай собі здорові будуть та шануються на все добре», і ото зараз кудись почимчикував... А йдучи бубонів собі: «Кривоніс... гаспидська у його душа... не здобровать йому, катюзі...»

Після того добре згодом була у Січі така чутка. Раз десь при війні старий чоловік, що носився з торбою, переказав Кривоносові пораду, що, де і як треба діять, бо дуже погане діло виходило од ляхів... Кривоніс не послухав тієї поради і багацько погубив козаків. А як Марко зустрів Кривоноса, то докоряв його за його негодящу пригодність і за його завзятість і харцизтво. Кривоніс, як скажена звіряка, кинувся на старого з шаблею, дак він ціпком своїм перебив у Кривоноса шаблю і так його оддубасив, що він після того тижня через два і дуба дав... Умираючи, Кривоніс хоч гірко каювся за своє люте завзяття, а все-таки казав, що віру і своїх людей широко боронив од треклятих ляхів...

XIV

Що таке діялось і робилось на Подолі і на Волині, і як там люди бились і гризлись, як ті звіряки, — у далеку сторону України не доходило ніякої звістки. У тих містах, де тече річка Самара, і там, де протікають собі і другі річки: Вовча, Гніздка, Кочерга, Тирса, і побіля їх ростуть густі ліси та розляглись широкі луги, там порозселились і попосідали хуторами і сельбищами ті запорожці, котрі, одкозакувавши у Січі, позаводились жінками та дітьми та й стали собі хазяйнувать.

В однім таким місці коло самої Самари, яке зветься «Білого кишло», жив козак, вже немолодий — Іван Гоцопуп. Заможний був він чоловік і добретна душа. Мав жінку Оришку, невсипущу тобі хазяйку — мички і веретена з рук не випускала — та тільки злющу і запеклу цокотуху на всі хутори. Він собі більш мовчав і потурав їй, бо дуже не любив жіночого крику; а коли вже, було, не витерпе її дорікання за ту горілочку, і надає їй бебехів,

дак вона ще гірше розрепетується, кинеться до мисника і поб'є чарки, і повилива з посудини горілку. Така!.. Ото він, сердега, потім розмислиться і начне їй докладать, бо розумна-таки і голова була у його: «що як ходив ще по землі Христос з Петром, то казали народові, щоб не було жіночого верху, а то й добра на світі не буде; от що знай...» Вона, слухаючи такі речі, зробиться сумною і на яку часину посмирніша... Він же, отсе, хто б не завернув у двір або не зайшов у хату, є кожному горілки чарка, а другого і сам покличе, щоб випить не в самоті, на добре здоров'я... Е, вже нема тепер таких, нема. Хоч з каганцем шукай — нема-таки, нема...

На празник святого Миколи весняного зібрались до його спозаранку сусіди: Остап Завадій, Охрім Передерій, Терешко Кваша, Панас Ганчірка і другі, всіх чоловіків з вісім, на бесіду і порозпитаться: чи нема якої чутки з Польщі, і як-то там наші небораки запорожці справляються з гемонськими ляхами.

Щирий хазяїн рад був гостям, бо хотілось-таки на святий празник гульнуть, та й на ту пору і стара його десь бабувала.

Посадив він гостей у дворі під вербами, виніс із комори казан, повісив його на триніжках, налив у його горілки відра з півтора або зо два і вкинув туди ж меду; а зваривши таким побитом горілку, всунув у руки кожному гостю по корячку, і почали частуваться і кружать. Отак сидячи під вербами в холодку і торкаючи потроху гарну варенуху, кожний розказував про своє перше життя у Січі і про кладі, де у яким місці їх батьки позакопували від орди, та ніяк їх не найдуть. Точили усякі теребені, а далі міркували й об тім, що ото біс та його діти все мутять на світі!.. Еге!.. Як чорт улізе в очерет, то в котру схоче дудку заграє... Хоч пий — умреш, і не дий — ноги задереш...

— Ні, ні, воно, бачите, і от як буває, — почав казати Гоцопуп, — та люди не хочуть тільки того примічать: доброму чоловікові і добрий кінець віку буває, а лихому лиходієві — поганий... Хоч зробив зле діло твій дід або баба, або батько, або мати, воно окошиться коли не на тобі, то на твоїх дітях, унуках, і не буде вже їм ні пуття, ні добра, куди не повернуться... Воно по писанію, треба і скотину жаліть, шанувать, а не то що чоловіка... А навіжені, злі та дурні люди од чого, думаєте, родяться? — від того самого, що не так, як треба, живуть чоловіки з

жінками. Він тоді дотинається, як бува п'яний, навісний, а часто і після того, як поб'є жінку, а буває, як і вона його п'яного потовче; а отака і друга непотрібність на вроду людей і дух дуже діє... Воно вірно. Бо які вінчають, то у церкві апостола читають: «тайна отся велика є!..»

Уже наші запорожці були добре п'яненські, вже деякі розмовляли і об гарних молодичках, а деякі почали лаяться, і, може, сварка довела б і до кулаків, як дивляться — біжить від лісу прямо до їх якась стара жінка.

— О, дивіться: се, здається, біжить наша стара Горпина Гвоздичка, — обізався хазяїн.

— Яка-то Горпина? — деякі спитали.

— А жінка старого холодного коваля, що на Свинороях живе.

І справді, незабаром швидко підійшла до їх гурту старенька жінка з добрим пучком зілля і, трясучи головою і задихаючись, переказує: «Ох, мені лишенько; трохи не вмерла в лісі з переляку!..»

— А що там таке скоїлось? — обізався Василь Кваша, схопившись на ноги, і пропустив під свої страшні вуси корячок тієї варенухи.

— Ох, мій голубе сизий, і згадати і розказати страшно! Скільки живу на світі, а такого страшного чоловіка не бачила. Там такий здоровенний, головатий, банькатий, з закорюченим носом і з торбою за плечима... Так би то вовкулака, чи що? І в той час у лісі зозуля кувала, лихо віщувала...

— Бабо Горпино, — озався хазяїн, — та то, мабуть, Марко з пекла?

— А може, серце, і він! Може.

Тут усі гості зареготались.

— Ей, не смійтесь! Баба Горпина не вмє брехати. Я вам таки кажу, що злякалась так, що ледве додигала до вашої господи. Дух святий з нами і свята пречиста! — та й стала хреститися.

— Годі, бабо, труситися та лякатися, — обізався хазяїн, — сідай лишень, небого, лучче з нами та випий чарчину сієї живиці-ледащиці.

— Ох, мій голубе, та, може б, воно ще й рано для празника святого?

— Та ну-бо, пей, коли дають! Знаю, як покуштуєш, то й ще попросиш...

— По сій мові бувайте, козацтво, здорові, — відказала баба Горпина і, скривившись, неначе той гріх, пропусти-

ла чарку вареної горілки через свої зморщені губи, а потім і другу, і третю.

— Ну, що, — зареготали козаки питаючи, — добра горілка?

— Добра, голуби мої, добра, тільки її і пити таким, як ви, запорожцям-козакам...

— Е, голубко, які вже з нас козаки, — озався Кваша, — ми, бач, теперечки тільки жіночі попихачі.

— Стривай! — скрикнув Ганчірка, узявшись у боки, що аж луна покотилась, — що ти казна-що мелеш! Спитай лишень її: чого вона була в лісі і кого вона збирається отруїть, чи що, отим зіллям?!

Тут баба Горпина аж підскочила, а козаки знов зареготали.

— Не така я людина, мої соколята, щоб труїти і зганяти людей з світу; а якщо і збираю добре зілля, то більше для любощів та од пропасниць і всякої хвороби. От що!

— Добре, бабо, добре, — відказали козаки і знов піднесли бабі чарочку.

— Та може воно б і годі? — ніби не хотючи, промовила стара Горпина і випила горілки прокряхтівши.

— А, та й солодка ж! — і баба помолоділа. — Ну нічого, гарна я стала? Ото якби мій старий побачив... Господи! Та де ж моє добре зілля?

І стара почала кряхтіть і збирать на землі розкидане зілля, приказуючи:

— Отсе, бачите, сон... отсе горицвіт... і гадюча цибуля... отсе петрів батіг... отсе тирлич... а отсе свербигуз і деревій, до грудей і до чоловічого живота добрий... отсе буркун... а отсе чорнобиль... до голови і до жіночого живота дуже потрібний... а отсе молочай, як чоловікові, вже знаєте, невдачай... А в пазусі ще й ремезине гніздо є: хто його має у хаті, то буде добре життя жінці з чоловіком, аби воно було з однією діркою, а не з двома... Бачте!

— Ану, стара молодиче, заспівай лишень нам що-небудь веселе, — загомоніли козаки.

Баба Горпина обізвалась:

— Ото, чого схотілось! — і, узявшись у боки, почала примовлять та притупувать:

І підтикалася,
І підсмикалася,
І підперезалася,
Йому сподобалася...

— А що, козацтво?
— Гарно, бабо, гарно! Ану лишень пісню-танцюриху.
Тут уже стара, нічого не кажучи, пішла трохи легше,
а потім і дужче танцювать і додавать словами.

Коло мене хлопці жваві,
Молоді і чупряві,
А я зілля настарчаю,
Іх із лиха виручаю,
Як покладу та розмажу,
Та про дівчину розкажу,
То мій хлопець аж, аж, аж!
Каже: бабко, серце, маж!
А я перцем, з лободою,
І з усякою бідою
Мажу крижі, плечі мну.—
Отака я, бачте, ну!..

Козаки регочуть от бабиної пісні і танців, а вона усетаки промовля:

Ось яка я, бачте, ну,
І сюди я, бачте, ну,
І отак я, бачте, ну!

Деякі з козаків плюнули, дивлячися на бабині викрутаси, а другі обізвались:

— Та нехай тобі, бабо, печений жид, яка ж ти осоружна!

XV

Ото вже баба угомонилась і побрела собі, а деякі старі запорожці зотягли були свою пісню: «В Одарочки ночував, та з печі ввірвався», — як підходить до Гоцопупового двора старий чоловік з торбою за плечима і, не кажучи «здорові були», прямо звертається до козаків понуро і з грімною мовою:

— Ач! Як вони тут глузують та бенкетують... А там горять села, города... мучать народ християнський. Хіба забули гетьмана Острияницю, обозного Сурмилу, Чурая і других, як їх ляхи колесували і прибивали живих на палях, обливали гарячою смолою і жарили пекельним вогнем? Забули?.. Хіба не знаєте, як наші церкви пограбовані і віддані жидам на оренду, а саму віру зруйнували вороги-гадюки? Усе забули!.. Подивились би, що таке діється і теперечки на Подолі та на Волині!.. Он го-

род Буша зовсім з людьми пропав!.. Там люди самі себе предавали смерті, щоб тільки збавитись од ляхів; там жінка козацького сотника Завісного сіла на барило з прохром, підпалаила його, та й була така...

...Нащо ж на божому світі те й козацтво, як не на те, щоб боронить святу православну віру і людей від супостатів? А ви сидите отут з жінками й нічого собі не думаєте і не робите! Вам і байдуже людська погибель... Хіба хочете, щоб і вас татарва побрала у неволю або ляхи повирізали та потопили у Самарі?..

— А тобі яке діло до того, що ми бенкетуєм? — обізвались в один голос хуторяни. — Що ти за отаман такий і відкіля ти у біса приплентавсь сюди вчить і корить нас, що ми гуляки, п'яниці?.. Яке тобі діло? Іди собі геть к нечистій матері, відкіля прийшов, а не то, як ще начнеш тут більше патякать, то ми тебе і по потилиці протурим, як навіженого.

Більше всіх кричав і сіпався Ганчірка.

— Ого-го! Ще не народився той, щоб бив мене, а не то отакі жіночі налігачі, як ви, позаливавши пельки. Підгулявше козацтво ще більш роздрочилось: всі вони позскакували з кулаками.

Чоловік (то був Марко), як той лев, став проти їх та й каже:

— Підходьте ж, чого зупинились та роти пороззівляли, бісові п'яниці? Я вам того дам, чого більше не схочете, — показуючи їм свій ціпок.

Запорожці добре вже були п'яні і, почувши такі речі, кинулись усі на чоловіка з непотрібною лайкою і гомоном: «провчимо гемона, провчимо!» І як тільки що який з їх підійде до Марка, щоб ударить його, то він стоїть собі, як укопаний, з місця не ворухнеться; того пхне рукою; а другого тьокне ціпком або вхопить за чуприну й стусоне, то так к бісу і гепнеться або покотиться; який же підніметься, то і вдруге, і втретє пхне. Позабивав їм зовсім памороки...

Отак перебравши всіх гуляк і дуже вилаявши їх, як непотрібних козаків, Марко підняв свою торбу на плечі і потяг знов до лісу, не оглядаючись...

Козаки-хуторяни зовсім були збиті з пантелику, не знали, що й робить, що й казати; забули й за горілку... А як ото трохи прочуняли і прочухались, Гоцопуп обізався до їх:

— А що, хлопці, може, отой якийсь чудний старий

зна, що й робиться у тій землі, де не видно й землі. Марко недовго там і був, бо його таки добре пробирав страшний мороз і лиха година. Де вже він не був, і чого він на світі не бачив! Усюди і по всіх усядах...

Наших дідів діди, а тих дідів та ще діди — отсе усе розказували про Марка проклятого. Казали ще і от що: Марко після того всього забравсь у цесарську землю, де живуть таки наші руські люди. Там він по одежі став такий кумедний, що хто його зна як і розказать і як оповідать. У німецькій синій куртці, штани на ньому без очкура і матні, вузькі та ще збоку мідними гудзиками пообшивані; кожух носить навиворіт, шерстю поверх; біле волосся аж плечі накрива, довгі вуса коромислом стирчать, а на голові бриль — як та здорова лопушина. Зовсім став чудний, неначе той піджарений цесарець або голодрабий лях з галицької землі. Він дуже лає і напада на тих руських людей, котрі відчахнулись від нашої православної віри і повернули в гемонську унію та в католицьку віру, і тих, що побратались з ляхами, а про своїх руських людей і забули. Там вони зовсім зашолудивили, бо набрались пранцюватого духу і стали єретичного сина синами.

Стародавні люди верзли ще і таке, начебто яку нісенітницю, про Марка: що він шукає десь за границею того віковичного Жида, котрий од самого розпинання Христа ходить по всьому світу та з нечистою силою збирає і зносить жидам гроші. Хочє, бач, Марко запопасти його і дати йому доброї прочуханки, щоб він навчив своїх заграничних жидів, а не наших, по правді на світі жити, а не все займаться шинкарством та всяким обманством. Бо скільки Марко не вештався по світу божому, а ніде не бачив, щоб жид був яким-небудь хліборобом і щоб хоч би зерно хліба з'їв од своїх робочих у степу рук, або збудував хату, або зробив колесо, або полагодив його, або був ковалем; а то, нічогісінько того не роблячи, джиркочуть тільки та дурять людей хрещених та обманством добувають гроші і живуть собі панамі. Уже цигани луччий від їх народ; хоч вони і добрі брехачі, а жінки їхні ворожки, та все-таки деякою роботою займаються: ковалюють та кіньми менджують, а в панство не лізуть, ні...

І ходе Марко по світі з своєю переважною торбою і з своєю пекельною нудьгою. І буде отак ходить до самого страшного суду, поки всім живим і мертвим не буде сказано по писанію — амінь.

Примітки

До однотомника вибраних творів Олекси Стороженка увійшли всі українські твори, цикл «Рассказы из крестьянского быта малороссіян», белетристичний спогад про М. Гоголя та листи.

Більшість українських оповідань та п'єса «Гаркуша» були вперше надруковані в журналі «Основа» (1861—1862). Деякі твори («Не в добрий час», «Чортова корчма») з'явилися 1862 р. в Петербурзі окремими виданнями (невеличкими брошурами-«метеликами»). 1863 р. в друкарні П. Куліша в Петербурзі вийшла двотомна збірка «Українські оповідання», в яку увійшли всі раніше опубліковані прозові твори, п'єса «Гаркуша». Тут уперше побачили світ також кілька інших оповідань.

У зв'язку із забороною української мови 1863 р. О. Стороженко пише російською і друкує в 1864—1865 рр. у журналах «Отечественные записки» та «Вестник Западной России» кілька прозових творів («Из портфеля чиновника», «Тетушкина молитва», «Видение в Невсвижском замке», «Эпизод из поездок по Северо-Западному краю России») та одноактну комедію «Встреча вновь назначенного доводцы». Ці твори стали органічним продовженням тієї частини художньої спадщини О. Стороженка російською мовою, яка була опублікована ще до появи українських творів. Як відомо, О. Стороженко в 1857 р. надрукував у журналі «Библиотека для чтения» роман «Братья-близнецы», а в петербурзькій газеті «Северная пчела» за 1857—1858 роки дев'ять оповідань, п'ять з яких було об'єднано загальною назвою «Рассказы из крестьянского быта малороссіян». 1858 р. в Петербурзі цей цикл оповідань з'явився також окремим виданням під тією ж назвою.

Упродовж 1859—1861 років були надруковані також оповідання російською мовою «Соседи», «Воспоминание», «Стежин рог».

Знову як український письменник О. Стороженко з'являється у 1870 р., коли на сторінках львівського журналу «Правда» було опубліковано два перші розділи його повісті «Марко Проклятий». Після смерті письменника цей журнал у 1876 р. публікує перші вісім розділів повісті, а в 1879 р. цей твір з'явився в Одесі окремим виданням.

У нашому однотомнику з російської спадщини О. Стороженка подається цикл «Рассказы из крестьянского быта малороссіян», інші оповідання, мемуарно-белетристичний нарис про молодого М. Гоголя «Воспоминание». Тут також друкуються 19 листів письменника до О. В. Нікітенка, А. О. Краєвського та В. І. Білого.

Українські оповідання і нарис О. Стороженка та його п'єса «Гаркуша» подаються за останнім прижиттєвим виданням 1863 року.

У цій книжці повністю зберігається розташування творів, поданих у виданні 1863 р. Примітки автора до окремих творів подаються в тексті.

Після смерті письменника, крім уже відзначених публікацій повісті «Марко Проклятий», було надруковано кілька знайдених його українських творів. У статті М. Комара (М. Комарова) «Ненадруковані дрібниці з творів О. Стороженка» (Літературно-науковий вісник. — Т. I. — 1898. — Кн. 2. — С. 190—195) були вперше опубліковані: гумореска «Вивів дядька на сухеньке. (З народних уст)», байки «Кури та Собака», «Чоловік та Жито», а також уривок із вірша-посвяти «Україна. В альбом пані з душею широю М — ич». Ці твори увійшли до нашого однотомника.

Серед перевидань літературної спадщини О. Стороженка найпомітнішими є такі: «Оповідання» (Львів: вид. Є. Олесницького, 1885); «Марко Проклятий» (СПб: изд. А. С. Суворина, 1894); «Українські оповідання: В 2-х частях» (СПб: изд. А. С. Суворина, 1897); «Марко Проклятий. Українська легенда з 1648 р.» (Львів: вид. Українсько-руської видавничої спілки, 1903); «Оповідання» (Львів: вид. Українсько-руської видавничої спілки, 1904, Т. 2; 1905, т. 3, 4); «Твори» (Львів: вид. «Просвіта» 1911); «Твори» (К.: накладом вид. «Серп і молот», 1918, кн. 1, 1919—кн. 3); «Вибрані твори. Вст. стаття А. Шамрая (Харків «Книгоспілка», 1927); «Твори». Вст. стаття А. Шамрая (Харків: ДВУ: 1928, т. 1, 2; 1929, т. 3, 4); «Твори». Стаття А. Шамрая (Харків — Одеса: ДВУ, 1930, т. 1, 2; Харків: ЛіМ, 1931, т. 3, 4); «Твори: В 2-х т». Вст. стаття А. Іщука (К., Держлітвидав України, 1957).

Тексти творів друкуються за сучасним правописом із збереженням усіх лексичних та стилістичних особливостей мови письменника.

З НАРОДНИХ УСТ

Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддавав. Уперше надруковано під цією назвою в журн. «Основа» (1861. — Сентябрь. — С. 69—73). Вміщено під журнальною рубрикою «З народних уст». Дата: 1861 г. С. Жемчужина. Підпис: Олекса Стороженко.

Передруковано з незначними стилістичними виправленнями у збірці «Українські оповідання Олекси Стороженка». — СПб, 1863. — Кн. I. — С. 1—8. (Далі — «Українські оповідання»). Разом з іншими наступними дев'ятьма оповіданнями об'єднане в цикл «З народних уст».

Подається за цим виданням.

«Осно́ва» — перший загальноукраїнський громадсько-політичний і літературно-науковий журнал-місячник, що виходив у Петербурзі в 1861—1862 рр. українською і російською мовами.

Махові вила — вила, гарні для розмаху, з довгим держакком.

Вчи лінивого не молотом, а голодом. Уперше надруковано в журн. «Основа» (1861. — Октябрь. — С. 17—20). Без дати. Підпис: Олекса Стороженко подається після наступного тут же вміщеного оповідання «Не впусти рака з рота».

Увійшло до збірки «Українські оповідання» (Кн. I. — С. 9—14) з кількома стилістичними виправленнями.

Подається за цим виданням.

Шкура ток — шматочок старої шкіри.

Не впусти рака з рота. Вперше надруковано в журн. «Основа» (1861. — Октябрь. — С. 20). Без дати. Підпис: Олекса Стороженко.

Увійшло до збірки «Українські оповідання» (Кн. I. — С. 15—16).

Подається за цим виданням.

Два брати. Вперше надруковано в журн. «Основа» (1862. — Липець (июль). — С. 50—54). Без дати. Підпис: Олекса Стороженко подано після надрукованого тут же оповідання «Дурень».

Увійшло до збірки «Українські оповідання» (Кн. I. — С. 17—24).

Подається за цим виданням.

Кара ван — гуральня.

Рундук — ганок.

Лучче нехай буде злий, ніж дурний. (Приказка). Вперше надруковано в збірці «Українські оповідання» (Кн. I. — С. 25—31).

Подається за першодруком.

Розумний бреше, щоб правди добути. (Приказка). Вперше надруковано у збірці «Українські оповідання» (Кн. I. — С. 32—37).

Подається за першодруком.

Сирно — маленький столик.

Дурень. Уперше надруковано у журн. «Основа» (1862. — Липець (июль). — С. 55—64).

Після назви як епіграф подано народну приказку «Скоріш дурень одурить розумного, як розумний дурня на розум наведе». Без дати. Підпис: Олекса Стороженко.

Увійшло до збірки «Українські оповідання» (Кн. I. — С. 38—52), де також супроводжується народною приказкою.

Подається за цим виданням.

Соняшниці — різкі болі в животі.

Драбинчаста кобила — така худа кобила, що й ребра видно.

Жонатий чорт. Уперше надруковано у журн. «Основа» (1861. — Ноябрь и декабрь. — С. 23—26). Без дати. Підпис: Олекса Стороженко.

Увійшло до збірки «Українські оповідання» (Кн. I. — С. 53—58).

Подається за цим виданням.

Моркву скромадить — бурчить, когось лає.

Завійниця — сильний біль у животі.

Дутеля з'їсти — умерти, загинути, пропасти.

Цибулькою нагодувати — довести до плачу.

Бісики пускати — стріляти очима.

Москаля підвозити — обдурити, ошукати.

Втяти до гаплика — зробити не до ладу.

Халазія — прочуханка.

Не до шмиги — не до ладу.

Скарб. Уперше надруковано у журн. «Основа» (1861.— Ноябрь и декабрь.— С. 17—22). Без дати. Підпис: Олекса Стороженко.

Увійшло до збірки «Українські оповідання» (Кн. I.— С. 59—68).

Подається за цим виданням.

Пахолок — підліток.

Пуд'офет — лежень, ледащо.

Салогуб — товстий, губатий чоловік; зневажливо — про різника, торговця, міщанина.

Шолудивий — паршивий.

Три сестри (*Задніпровська казка*). Вперше надруковано у збірці «Українські оповідання» (Кн. I.— С. 69—84).

Подається за першодруком.

Ігрець — вихор.

Броня — зброя.

ОПОВІДАННЯ

Закоханий чорт. Уперше надруковано у журн. «Основа» (1861.— Февраль.— С. 14—40). Без дати. Підпис: Олекса Стороженко.

Увійшло до збірки «Українські оповідання» (Кн. I.— С. 87—128).

У порівнянні з першодруком тут наявні стилістичні зміни: додаються окремі слова й словосполучення, уточнюються деякі мікрообрази.

Подається за цим виданням.

Батько наш Квітка — Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (1778—1843) — перший прозаїк нової української літератури.

Лета — міфологічна річка забуття в царстві тіней бога підземного світу Аїда.

Вольна — шинок з правом вільного виготовлення горілки і торгівлі нею.

Кармазин — старовинне дороге темно-червоне сукно.

Парчевий — тканий золотими чи срібними нитками.

Корячок — чарочка, виготовлена з кори чи дерева.

Чуприндир — хоробрий, такий, як запорожець; що носить чуприну («оселедець» на голові).

Межигорський дід. (*Оповідання бабусі*). Вперше надруковано у журн. «Основа» (1861.— Ноябрь и декабрь.— С. 57—61). Дата: Межигор'я. 1850 року. Підпис: Олекса Стороженко.

Увійшло з кількома стилістичними виправленнями до збірки: «Українські оповідання» (Кн. I.— С. 131—137).

Подається за цим виданням.

Бальяндрачить — теревенити, говорити довго про все без розбору.

Блавагас — шовкова тканина блакитного кольору.

Не в добрий час. Уперше надруковано окремим виданням: Олекса Стороженко. Не в добрий час.— СПб., 1862.

Увійшло до збірки «Українські оповідання» (Кн. I.— С. 141—157).

Подається за цим виданням.

Ке! — дай, подай!

Пуга — батіг, нагайка.

Хварейтор — перекручене форейтор (*нім.*), кучер.

Вуси. Вперше надруковано в журн. «Основа» (1861.— Октябрь.— С. 44—54) з присвятою: Пантелеймону Олександровичу Кулішу. Дата: 1861 г. С. Жемчужное. Підпис: Олекса Стороженко.

Увійшло до збірки «Українські оповідання» (Кн. I.— С. 161—177) з кількома стилістичними виправленнями.

Подається за цим виданням.

Галанці — голландські штани; штани з вузькими холошами.

Атенція — повага.

Куру підняли — підняли куряву; тут у перен. значенні підняли гармидер, затіяли сварку.

Тать — злодій.

Голка. Вперше надруковано у журн. «Основа» (1862.— Лютий (февраль).— С. 11—18). Без дати. Підпис: Олекса Стороженко.

Увійшло до збірки «Українські оповідання» (Кн. I.— С. 181—193).

Подається за цим виданням.

Гольтіпака — голодранець, обірванець.

Сужена. Вперше надруковано в журн. «Основа» (1862.— Лютий (февраль).— С. 1—10.) з присвятою: Николаю Івановичу Костомарову. Без дати. Підпис: Олекса Стороженко.

Увійшло до видання: Українські оповідання (Кн. I.— С. 197—211). Під назвою наведена посвята. Є кілька стилістичних виправлень.

Подається за цим виданням.

Крімка — крайка, жіночий пояс.

Митель — тепла вода для миття голови.

Серпанок — тонесенька бавовняна тканина.

Джинжируха — веселий танок.

Чортова корчма. Вперше надруковано окремою брошурою «метеликом»: Олекса Стороженко. Чортова корчма.— СПб., 1862.

Увійшло до збірки «Українські оповідання» (Кн. I.— С. 215—224) Під назвою присвята: Антону Андрійовичу Глушановському.

Подається за цим виданням.

Глушановський Антон Андрійович (1817—1902) — приятель письменника.

Кабіця — місце для приготування їжі в сінях або надворі; пристосування для казана, в якому варили їжу.

Кіндрат Бубненко-Швидкий. Уперше надруковано в журн. «Основа» (1862.— Квітень (апрель).— С. 46—69). Під назвою присвята: Петру Петровичу Гулаку-Артемовському. Без дати. Підпис: Олекса Стороженко.

Увійшло до збірки «Українські оповідання» (Кн. I.— С. 227—263). Присвята зберігається.

Подається за цим виданням.

Гулак-Артемівський Петро Петрович (1790—1865) — відомий український поет, один із зачинателів нової української літератури.

Ла д у н к а — патронташ.

П е ч и н а — шматок цегли.

ОПОВІДАННЯ ГРИЦЬКА КЛЮШНИКА

Прокіп Іванович. Уперше надруковано в журн. «Основа» (1862. — «Червець (июнь). — С. 15—43) з присвятою: Ганні Іванівні Стороженко. Без дати. Підпис: Олекса Стороженко.

Увійшло до видання: Українські оповідання Олекси Стороженка. — Часть друга. — СПб, 1863. — С. 7—51. Разом з трьома наступними творами, пронумерованими римськими цифрами, об'єднано в цикл «Оповідання Грицька Ключника». Під назвою циклу — епіграф з поеми «Гайдамаки» Т. Шевченка. Присвята зберігається.

Подається за цим виданням.

Л а р г а і К а г у л — річки в Бессарабії, де під час війни 1768—1774 рр. російська армія, очолена генерал-фельдмаршалом П. О. Румянцевим, розгромила турецькі війська.

З и м о в и к, з и м о в н и к — усамітнене, часто в балках, біля води, зимове мешкання запорожця, часом і постійне житло його родини.

С п л е ч и т и с я — вивихнути плече.

Ч и н г а л — кинджал.

Б е ш м е т — чоловічий верхній одяг.

Б а й р а к — гайок у яру, біля ставка чи озера.

Г р е з е т о в и й — парчевий, тобто тканий золотом чи сріблом.

П е р е з в а — гостювання, гулянка у свекра і свекрухи.

О д к а с н у т и с я — одчепитися.

Дорош. Уперше надруковано під назвою «Оповідання Грицька Ключника. II. Дорош» у журн. «Основа» (1862. — Жовтень (сентябрь). — С. 40—50). Під назвою присвята: Миколаю Кіндратовичу Бродському. Без дати. Підпис: Олекса Стороженко.

Увійшло до збірки «Українські оповідання» (Ч. 2. — С. 55—71) з кількома стилістичними виправленнями. Присвята зберігається.

Подається за цим виданням.

К в а д р а н с (поя.) — чверть години.

С т а н я — стайня, конюшня.

З а в д а в х а л а з і ю — провчив, завдав прочуханки.

Н а т е п л о г о М и к о л у — в день релігійного свята на честь св. Миколи 9(22) травня.

Мірошник. Уперше надруковано у збірці «Українські оповідання» (Ч. 2. — С. 75—91) з присвятою «Михайлу Миколайовичу Шидловському».

Подається за цим виданням.

К о п о в и к — стара монета вартістю 50 копійок.

В и к о р е н и т и с я — позбутися кореня, знищитися.

СПОМИНКИ ПРО МИКИТУ ЛЕОНТІЙОВИЧА КОРЖА

Вперше надруковано у збірці «Українські оповідання» (Ч. 2. — С. 95—210). Під назвою твору епіграф з вірша Т. Шевченка «До Основ'яненка».

Подається за першодруком.

З а б о р о н и л и о д в і к о в о ї п о ж о г и — оборонили, захистили від зруйнування часом.

К у н ш т к и в и — малюнки.

Г а б е л к о в и й — виготовлений із шкури молодняка.

О с л і н — продовгувата лавка.

П и т е й н и й о д к у п — відкуп за шинок, узятий в оренду.

Ж л у к т о — велика, видовбана з стовбура дерева бочка, в якій, готуючи до прання, золили полотно і брудну білизну.

К і о т — засклена шафа з полицями, на яких виставлялися ікони.

К а р н а в к а — церковна скарбничка для збирання грошей.

Г а м а з е й — велика комора для зерна; магазин.

Х у р т у н а — хуртовина, завірюха.

К о т и г а — підвода, на якій привозили припаси для пастухів.

Т и р л о — місце для водопою і відпочинку худоби.

П о з у м е н т — гаптована сріблом або сухозліткою тасьма для оздоблення одягу, м'яких меблів тощо; галун.

А м а р а н т о в і — кольору амаранта — трав'янистої рослини з родини щирицевих.

Д у в а н я т ь с я — діляться.

Р а д у т а (перекр. від редут) — укріплення на кордонах Запорозької Січі.

ГАРКУША

Вперше надруковано під назвою «Гаркуша. Драматичні картини у трьох діях» у журн. «Основа» (1862. — Серпень (август). — С. 31—50; 1862. — Листопад (октябрь). — С. 7—30). Без дати. В обох публікаціях підпис: Олекса Стороженко.

В журналі є авторська примітка до жанрового визначення твору: «З оповідання Флора Ульяновича в моєму романі «Братя-близнець».

Ввійшло до збірки «Українські оповідання» (Ч. 2. — С. 211—279). Тут внесено зміну в характеристику дійової особи: Пані Маруся, жінка його, по 18 г. (у першодруку було: Пані Маруся, жінка його, по 17-му г.).

Подається за цим виданням.

П о л о г — запинало.

Л а ш т у н к и — театральні куліси.

К у р д и м о н (кардамон) — плід південної рослини, що вживався до виготовлення лікерів.

Л и т в и н и — тут: білоруси, адже ж колись вони перебували під зверхністю великого князівства Литовського.

Д з е к а т ь — вимовляти по-білоруському *дзе*, замість *де*.

С у т я ж н и к — хануга, крутий, здирник.

Дзуськи! — не можна! геть!
Свистун — порожній, дірявий горіх.
Плаха — колода.
Налопом — несподівано, раптово, враз.

МАРКО ПРОКЛЯТИЙ

Уперше два початкові розділи твору під назвою «Марко Проклятий. Початок незакінченого оповідання Олекси Стороженка» надруковано у львівському журн. «Правда» (1870. — Ч. 4. — С. 153—165). Без дати.

У примітці від редакції зазначалося: «Знаний в українській словесності своїми оповіданнями п. Стороженко задумав був намалювати широку картину Хмельниччини, проснувавши історію народною легендою про Марка, та, не знаючи джерел історичних, не зміг виставити людей справдешніх і обставин сьогочасних. Картина вийшла в його мертва, історія незгідна з дійсними фактами, оповідання недоладне. Отже, тільки початок сеї марної праці п. Стороженка, маючи такі свої хиби, стоїть печаті». Водночас тут же було сказано, що мова в творі «квітчаста, склад сміливий, малювання розкішне. Оце ж печатаємо з його оповідання тільки шматочок, а цілу книгу відсунули геть яко схиблену на всі боки словесну працю» (С. 153).

Однак редакція журналу через кілька років знову повернулася до рукопису твору: його вісім розділів (знову й оті перші два) під назвою «Марко Проклятий. Роман Олекси Стороженка» було надруковано в «Правді» (1876. — Ч. 1. — С. 8—15; Ч. 2. — С. 49—54; Ч. 3. — С. 89—98; Ч. 4. — С. 127—135; Ч. 5. — С. 168—173; Ч. 6. — С. 206—214). Без дати.

Наприкінці останньої подачі повісті (Правда. — 1876. — Ч. 6. — С. 214) вміщено таку примітку від редакції: «Як довідуємося тепер напевно, Стороженко оставив викінчених тільки сих сім глав (у журн. публікації два розділи — шостий і сьомий — були об'єднані в один. — П. Х.), котрі ми помістили, а на решту роману єсть у одеського книгаря п. Білого тільки план самого п. Стороженка, по котрому за старанням п. Білого роман буде викінчений і незабаром виданий».

Як виявилось згодом, автором, крім опублікованих у «Правді» восьми розділів, було написано ще чотири розділи.

Уперше окремим виданням твір з'явився під такою назвою: Марко Проклятий. Поэма на малороссийском языке из преданий и поверий запорожской старины А. П. Стороженка. — Одеса, 1879. Ця книжка включила в себе опубліковані в журналі «Правда» вісім розділів, а також написані О. Стороженком наступні чотири розділи. Оскільки в зв'язку із смертю автора твір не був повністю завершений, хтось, напевне з кола одеського видавця В. Білого, дописав повість, додавши ще чотири розділи (13—16). Це закінчення твору також увійшло до видання 1879 року.

У нашому виданні вибраних творів О. Стороженка основним текстом подаються перші дванадцять розділів «Марка Проклятого», а останні чотири, як такі, що, безсумнівно, не належать О. Стороженкові, вміщуються в «Додатках».

У перших восьми розділах одеського видання повісті є окремі незначні стилістичні відмінності від першодруків у журналі «Правда».

Подається за першим окремим виданням твору.

Манья — марево.

Гевал — волоцюга.

Звонпив — схвилювався від несподіванки, злякався.

Напотуху [випити] — наостанок, востаннє.

Чабаки — лящі.

Яропужий — клятий.

Латво (пол.) — легко.

Десною — тут: правою рукою.

Вінцеслав — легендарний гетьман, який брав участь у Грюнвальдській битві 1410 р. між польсько-литовським військом і німецькими хрестоносцями.

Шушун — верхній жіночий одяг.

Кишло — оселя, садиба, житло.

Чупрявий — чубатий.

Гемон — диявол, чорт.

Лугар — той, що живе, ховається у Великому Лузі; розбійник.

Орап — негр.

Менжувати — мінятися, баритишувати.

БАЙКИ

Кури та Собака. Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник» (1898. — Т. 1. — С. 191—192).

Дата: 1860 р. Санжари. Підпис: О. Стороженко.

Вдруге передруковано при першій публікації листа О. Стороженка до В. Білого від 13 січня 1874 р. у журн. «Киевская старина» (1900. — Март. — С. 282—284). Підпис: А. Стороженко.

Подається за першодруком.

Чоловік та Жито. Вперше надруковано у журн. «Літературно-науковий вісник» (1898. — Т. 1. — С. 192—195).

Дата: 1861 р. Підпис: О. Стороженко.

Вдруге надруковано при першій публікації листа О. Стороженка від 21 жовтня 1874 р. до В. Білого в журн. «Киевская старина» (1900. — Март. — С. 309—311). Автор у листі пояснював, що байку було написано в зв'язку з підготовкою збірника для читання, який планувалося видати для українських шкіл.

Подається за першодруком.

УКРАЇНА

УРИВОК З ВІРША-ПОСВЯТИ

Вперше надруковано під назвою «Україна. В альбом пані з душою щирою М — ич» у журн. «Літературно-науковий вісник» (1898. — Т. 1. — С. 195). Без дати. Підпис: О. Стороженко.

У листі від 22 червня 1874 р. до В. Білого автор називає прізвище жінки, в альбом якої був у молодості записаний тепер уже забутий вірш: «Жаль мне Милорадовички: славная вона пани, с душою теплою і щирою. Во время оно, когда еще волочился, я написал ей в альбом и сравнил ее с нашею матерью Украиной. Не помню всего стихотворения, а Украину я представил в следующих очертаниях...» (і далі наводиться уривок з цього вірша.— П. Х.) (Киевская старина.— 1900.— Март.— С. 300).

Милорадовичка — напевне, М. Милорадович, українська дворянка з Полтави, патріотка-меценатка, яка внесла значні кошти на заснування в 1873 р. у Львові Товариства ім. Т. Г. Шевченка.

Подається за першодруком.

РАССКАЗЫ ИЗ КРЕСТЬЯНСКОГО БЫТА МАЛОРОССИЯН

Изворотливый малоросс. Уперше надруковано під назвою «Рассказы из крестьянского быта малороссиян. I. Изворотливый малоросс» у петербурзькій газ. «Северная пчела» (1857.— 5 ноября.— № 243.— С. 1149—1151). Без дати. Підпис: А. Стороженко.

Передруковано у виданні: А. Стороженко. Рассказы из крестьянского быта малороссиян.— СПб, 1858.— (130+20) с. У цю збірку ввійшли всі дев'ять оповідань, які були опубліковані у 1857 і 1858 рр. у газеті «Северная пчела». У згаданій збірці останнє оповідання «Убийца» йде за окремою пагінацією.

Подається за цим виданням.

Колбаса. Вперше надруковано під назвою «Рассказы из крестьянского быта малороссиян. II. Колбаса» у газ. «Северная пчела» (1857.— 12 ноября.— № 249.— С. 1177). Без дати. Підпис: А. Стороженко. Увійшло до збірки «Рассказы из крестьянского быта малороссиян». Друкується за цим виданням.

Лесной дидько и непевный. Уперше надруковано під назвою «Рассказы из крестьянского быта малороссиян. III. Лесной дидько и непевный» в газ. «Северная пчела» (1857.— 22 ноября.— № 257.— С. 1213—1217). Без дати. Підпис: А. Стороженко.

Увійшло до збірки «Рассказы...».

Подається за цим виданням.

Голова себе на уме. Вперше надруковано під назвою «Рассказы из крестьянского быта малороссиян. IV. Голова себе на уме» в газ. «Северная пчела» (1857.— 30 ноября.— № 264.— С. 1247—1248). Без дати. Підпис: А. Стороженко.

Увійшло до збірки «Рассказы...».

Подається за цим виданням.

Ярчук. Уперше надруковано під назвою «Рассказы из крестьянского быта малороссиян. V. Ярчук» у газ. «Северная пчела» (1857.— 4 декабря.— № 267.— С. 1261—1263). Без дати. Підпис: А. Стороженко. Ввійшло до збірки «Рассказы...».

Матусино благословение. Вперше надруковано під назвою «Матусино благословение» в газ. «Северная пчела» (1857.— 19 декабря.— № 279.— С. 1319—1323). Без дати. Підпис: А. Стороженко.

За життя письменника перекладено українською мовою й надруковано у журналі «Основа». Як можна здогадуватися, перекладачем твору, що сховався за криптонімом О. М., була Олександра Михайлівна Куліш (Ганна Барвінок).

Увійшло до збірки «Рассказы...».

Подається за цим виданням.

У першодруку перші п'ять (попередніх) оповідань були об'єднані в цикл «Рассказы из крестьянского быта малороссиян». Тематично до них примикає й оповідання «Матусино благословение». Всі вони увійшли до окремої книжки: А. Стороженко. Рассказы из крестьянского быта малороссиян.— Санкт-Петербург, 1858. Крім того, до цього видання були включені ще три оповідання («Подкидыш», «Парижские тайны», «Убийца»), котрі також були вперше опубліковані в газеті «Северная пчела» у 1858 р. Оповідання «Убийца», напевне, при відборі текстів з газет спочатку було непомічене, а вже згодом віднайдене і додане до надрукованої книжки, тому і йде в ній за окремою пагінацією. Це припущення підтверджується й тим, що в газеті воно було надруковано раніше, ніж «Парижские тайны», а письменник, видаючи книжку, дотримувався хронології першодруків.

Хоч тематично останні три твори відрізняються від оповідань циклу (в них не йдеться про побут українського селянства), але їх та ще й оповідання «Тетушкина молитва», вперше надруковане у 1864 р., механічно включали до циклу, за назвою якого була видана збірка 1858 р. (так вони подаються у виданнях 1929, 1930 і 1957 років). виправляємо цей недогляд, подаючи окремо в хронологічному порядку інші оповідання.

РАССКАЗЫ

Подкидыш. Уперше надруковано у газ. «Северная пчела» (1858.— 2, 3 января.— № 1, 2). Без дати. Підпис: А. Стороженко. Увійшло до збірки «Рассказы...».

Подається за цим виданням.

Убийца. Вперше надруковано в газ. «Северная пчела» (1858.— 5 марта.— № 50.— С. 237—238; 1858.— 6 марта.— № 51.— С. 241—244). Без дати. Підпис: Алексей Стороженко.

Увійшло до збірки «Рассказы...».

Подається за цим виданням.

Парижские тайны. Вперше надруковано в газ. «Северная пчела» (1858.— 3 апреля.— № 72.— С. 341—342). Без дати. Підпис: А. Стороженко.

Увійшло до збірки «Рассказы...».

Подається за цим виданням.

«Парижские тайны» — пригодницький роман французького письменника-романтика Ежена Сю (1804—1857) вперше опублікований у 1843 р. і згодом перекладений російською мовою. У жанрі авантюрного роману Е. Сю осягає таємниці життя, зокрема його досі ху дожиьно не відкриті суспільні прошарки — світ паризького «дна».

Воспоминание. Вперше надруковано під такою назвою в журн. «Отечественные записки» (1859.— Апрель.— С. 71—84 (шоста пагінація). Без дати. Підпис: А. Стороженко.

Подається за першодруком.

Тетушкина молитва. Вперше надруковано в журн. «Отечественные записки» (1864.— Февраль.— С. 581—648). Без дати. Підпис: Алексей Стороженко.

Подається за першодруком.

ЛИСТИ

До О. В. Нікітенка
2 лютого (р. невід.)

Уперше надруковано у виданні: Стороженко О. Твори. Т. 1—4. /Вст. стаття А. Шамрая.— Харків: ДВУ, 1929.— Т. 4.

Передруковано у виданні: Стороженко О. Твори. Т. I—IV. /Редакція і вступні статті А. Шамрая.— Харків: Література і мистецтво, 1931.— Вид. 2.— Т. IV.— С. 208—209.

Подається за цим виданням.

Нікітенко Олександр Васильович (1804—1877) — російський критик та історик літератури, професор кафедри російської словесності Петербурзького університету, редактор «Современника» і «Журнала Министерства народного просвещения», цензор. Оскільки в листі йдеться про прохання О. Стороженка допомогти в публікації п'єси «Гаркуша», то лист можна датувати десь кінцем 50-х рр. XIX ст.

У листі йдеться про героїню п'єси Мар'яну, але в тексті твору, опублікованого в журн. «Основа» (1862), вона називається Марусею.

При першій публікації листа зазначено, що його автограф зберігається у Відділі рукописів Інституту російської літератури (Пушкінський дім) у Ленінграді. Шифр: $\frac{18696}{\text{СХХIV63}}$

До А. О. Краєвського
25 лютого 1872 р.

Уперше надруковано у журн. «Киевская старина» (1893.— Июнь.— С. 319).

Подається за першодруком.

Краєвський Андрій Олександрович (1810—1889) — російський видавець і журналіст.

«Новое время» — газета, що виходила в Петербурзі в 1868—1917 рр. З середини 70-х років, коли її видавцем став О. С. Суворін, газета перетворилася в одне з безпринципних, реакційних видань. В. І. Ленін називав «Новое время» «зразком продажних газет». За його оцінкою, «нововременство» стало виразом, однозначним з поняттями: «відступництво, ренегатство, підлабузництво» (Ленін В. І. Кар'єра // Повне зібрання творів.— Т. 22.— С. 42).

По случаю годовщины (100) первого раздела... — мається на увазі перший поділ Речі Посполитої, здійснений урядами Австрії, Пруссії і Росії у 1772 р.

До В. І. Білого
13 грудня 1873 р.

Уперше надруковано у журн. «Киевская старина» (1900.— Март.— С. 279—281).

Подається за першодруком.

Білий Василь Іванович — одеський видавець і книгар 70-х рр. XIX ст., ініціатор видання українського літературного збірника, виручка від якого мала б піти на допомогу народній школі в Одесі, яку організував і утримував на власний кошт його брат Білий Григорій Іванович, котрий помер у 1872 р. О. Стороженко негайно відгукнувся на це запрошення В. І. Білого, і між ними зав'язалося діяльне листування, яке тривало до останніх днів життя письменника.

Катон Марк Порцій, Катон Старший (1234—149 рр. до н. е.) — римський письменник і цензор, що настійно вимагав знищення Карфагена як небезпечного конкурента Риму. Тут вжито в переносному значенні, найімовірніше, йдеться про редактора «Московских ведомостей», російського реакційно-шовіністичного журналіста і публіциста М. Н. Каткова (1818—1887), який у 1863 р. виступив з пристрасним обвинуваченням «малорусского сепаратизма».

«Хата» — альманах, упорядкований і виданий українським письменником, журналістом, видавцем П. О. Кулішем (1819—1897) у 1860 р.

1874 р.

13 січня

Уперше надруковано в журналі «Киевская старина» (1900.— Март.— С. 281—282). До цього листа О. Стороженко додав свою байку «Кури та Собака» (С. 282—284).

Подається за першодруком.

«Марко» — повість О. Стороженка «Марко Проклятий».

15 лютого

Уперше надруковано в журн. «Киевская старина» (1900.— Март.— С. 284—285).

Подається за першодруком.

«Миргородський пол [ковник] Глечик» — розділ з незакінченого історичного роману М. Гоголя «Гетьман» (альманах «Северные цветы на 1831 год»), де миргородський полковник Глечик виступає одним з персонажів.

25 лютого

Уперше надруковано в журн. «Киевская старина» (1900. — Март. — С. 285—286).

Подається за першодруком.

8 березня

Уперше надруковано в журн. «Киевская старина» (1900. — Март. — С. 286—294).

Подається за першодруком.

У листі йдеться про анонімну рецензію на збірку О. Стороженка «Українські оповідання» (1863), вміщену в журналі «Современник» (1863. — Кн. 8).

К в а р ц я н е в і й с ь к о — наймане військо в шляхетській Польщі XVI—XVII ст., яке уряд використовував для придушення народних повстань і охорони державних кордонів.

«З о з у л я» — М. Комаров висловив припущення, що тут, напевне, йдеться про хор «Закувала та сива зозуля», надрукований у виданій музичної картини П. І. Ніщинського «Вечорниці», написаної до вистави драми Т. Шевченка «Назар Стодоля».

13 березня

Уперше надруковано в журн. «Киевская старина» (1900. — Март. — С. 294—295).

Подається за першодруком.

«З о л о т а р е н к о» — повість Є. Гребінки «Нежинский полковник Золотаренко», перекладена українською мовою Л. Б[оровиковським] і видана 1874 р. в Києві з додатком, замість передмови, «Дещо про козацтво і Україну». Ця книжка, ймовірно, була надіслана В. Білим О. Стороженкові.

Т и ш и н , Т и ш и н а — хутір О. Стороженка поблизу Бреста. У багатьох біографічних матеріалах назва хутора подається інакше: Горішин (найчастіше), Тришин. Де помилка в цих назвах, важко сказати, хоч автор першої публікації листів О. Стороженка «К биографии А. П. Стороженка (сведения из его формуляра, его письма и литературные мелочи)» М. Комаров подав назву Тишин, Тишина.

1 квітня

Уперше надруковано в журн. «Киевская старина» (1900. — Март. — С. 295—296).

Подається за першодруком.

В а л у е в П е т р о О л е к с а н д р о в и ч (1841—1890) — міністр

внутрішніх справ Російської імперії у 1861—1868 рр., шовініст-реакціонер, автор циркуляру 1863 р., в якому зазначалося, що ніякої української мови «не було, немає і бути не може».

«О с н о в а» — українсько-російський журнал-місячник «громадівського» спрямування, що виходив у Петербурзі в 1861—1862 рр.

Б і л о з е р с ь к и й В а с и л ь М и х а й л о в и ч (1825—1899) — український громадський діяч, журналіст, учений, педагог, один з організаторів Кирило-Мефодіївського товариства, редактор журналу «Основа».

К у л і ш П а н т е л е й м о н О л е к с а н д р о в и ч (1819—1897) — український письменник, історик, фольклорист, етнограф, критик, видавець. Опублікував в «Основі» кілька суперечливих статей про творчість І. Котляревського.

М у р а в й о в М и х а й л о М и х а й л о в и ч (1796—1866) — генерал-губернатор Північно-Західного краю, русифікатор Польщі, вішатель учасників польського національно-визвольного руху 1863 р. Наділений надзвичайними повноваженнями, він жорстоко розправлявся не тільки з повстанцями, а й мирним населенням, спалював села й містечка, вислав до Сибіру і старих, і жінок та дітей.

К о с т о м а р о в М и к о л а І в а н о в и ч (1817—1885) — український і російський письменник, історик, публіцист, громадський діяч, учасник Кирило-Мефодіївського товариства, активний співробітник редакції журналу «Основа».

М о р д о в ц е в (М о р д о в е ц ь) Д а н и л о Л у к и ч (1830—1905) — український і російський письменник та історик.

16 травня

Уперше надруковано у журн. «Киевская старина» (1900. — Март. — С. 296—298).

Подається за першодруком.

...Седые волосы довольно коротко острижены... — М. Комаров у цьому зв'язку відзначав: «В общем портрет В. И. Белого довольно верный».

«Русский вестник» — російський літературний і політичний журнал (1856—1906), у 60—80-х рр. посідав реакційні позиції, виступаючи проти революційно-демократичної ідеології. О. Стороженко знову згадує свій роман «Былое, не минувшее», який не був опублікований в «Отечественных записках» і тепер переданий до журналу «Русский вестник».

7 червня

Уперше надруковано в журн. «Киевская старина» (1900. — Март. — С. 298—299).

Подається за першодруком.

К о ж а н ч и к о в Д м и т р о Ю х и м о в и ч (?—1877) — відомий петербурзький книговидавець і книготорговець.

Н е ч у й - Л е в и ц ь к и й І в а н С е м е н о в и ч (1838—1918) — український письменник. Напевне, йдеться про видану у Львові в

1872 р. збірку «Повісті Івана Нечуя», куди ввійшли «Дві московки», «Причепа», «Рибалка Панас Круть».

Крестовський Всеволод Володимирович (1840—1895) — російський письменник і журналіст. У романах «Панургове стадо» (1869) і «Дві сили» (1874), об'єднаних у дилогію «Кривавий пупф», виступив з шовіністичних позицій проти польського національно-визвольного руху 60-х років, дав спотворену картину російського громадського піднесення цього часу.

22 червня

Уперше надруковано в журналі «Киевская старина» (1900.— Март.— С. 299—300).

Подається за першодруком.

У листі подано уривок з вірша-посвяти «Україна».

17 серпня

Уперше надруковано у журн. «Киевская старина» (1900.— Март.— С. 300—301).

Подається за першодруком.

Скальковський Аполлон Олександрович (1808—1897) — російський історик і статистик. Його праці присвячені історії Півдня і Заходу України: «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края», «История Новой Сечи и последнего Коша запорожского», «Наезды гайдамаков на Западную Украину в 1733—1768 гг.», «Опыт статистического описания Новороссийского края» та ін. В них виявилася зневага до гайдамацького руху, за що Т. Г. Шевченко його різко критикував («Холодний Яр»). А. Скальковському належить кілька романтичних прозових творів, написаних у дусі романів Вальтера Скотта («Кагалничанка», «Хрустальная балка», «Братья-искупители», «Мамай»).

«Русская старина» — російський історичний журнал, що виходив у Петербурзі в 1870—1918 роках.

29 серпня

Уперше надруковано у журн. «Киевская старина» (1900.— Март.— С. 302—303).

Подається за першодруком.

3 вересня

Уперше надруковано в журн. «Киевская старина» (1900.— Март.— С. 303—304).

Подається за першодруком.

14 вересня

Уперше надруковано в журн. «Киевская старина» (1900.— Март.— С. 304—305).

Подається за першодруком.

Перевод не тот, о котором я Вам писал.— Тут О. Стороженко згадує про невиданий на початку 60-х років переклад євангелія українською мовою, здійснений Ф. Морачевським, і зіставляє його з перекладом «Святе письмо. Євангеліє», виданим в 1871 р. у Відні без імені перекладача. М. Комаров, публікуючи лист, висловлював здогад, що переклад 1871 р. міг бути виконаним П. Кулішем.

26 вересня

Уперше надруковано в журн. «Киевская старина» (1900.— Март.— С. 305—308).

Подається за першодруком.

11 жовтня

Уперше надруковано у журн. «Киевская старина» (1900.— Март.— С. 308—309).

Подається за першодруком.

21 жовтня

Уперше надруковано у журн. «Киевская старина» (1900.— Март.— С. 309—311).

До листа додано гумореску «Вивів дядька на сухеньке».

У листі йдеться про турботи українських «громадівців», пов'язані з відкриттям недільних шкіл, з планами організації українських шкіл. Для них наприкінці 50-х — на початку 60-х років були видані такі посібники, як «Граматка» П. Куліша, «Букварь южнорусский» Т. Шевченка та ін.

Подається за першодруком.

Вивів дядька на сухеньке. Вперше під назвою «Вивів дядька на сухеньке. (З народних уст)» було надруковано після статті М. Комара (М. Комарова) «Ненадруковані дрібниці з творів О. Стороженка» у журн. «Літературно-науковий вісник». (1898.— Т. I.— С. 190—191). Без дати. Підпис: Олекса Стороженко.

М. Комаров, публікуючи твір, відзначив, що оповідання було надіслане О. Стороженком одеському книгареві В. Білому у листі від 21 жовтня 1874 р. Публікатор висловив здогад, що цей твір, мабуть, був написаний у 1863 р., після виходу збірки «Українські оповідання», бо не ввійшов до неї, а вже після 1863 р. О. Стороженко нічого не писав по-українському «і навіть розпочату давно і «виношену під серцем» поему «Марко Проклятий» лишив недокінченою» (Літературно-науковий вісник.— 1898.— Т. I.— С. 188).

Вдруге надруковано при публікації листа. Підпис: О. Стороженко. Подається за першодруком.

Бібліографічний покажчик

Критична література про О. Стороженка¹

[Пыпин А. Н.] Українські оповідання Олекси Стороженка: 2 част. — СПб, 1863 г. // Современник. — 1863. — Август. — С. 121—130 (другої пагінації).

Лист І. Я. Рудченка до Ол. Огоновського від 28 листопада 1872 р. // Акад. К. Студинський. Галичина й Україна в листуванні 1862—1884 рр.: Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. — Харків — Київ, 1931. — С. 531—532.

М-й. А. П. Стороженко и его литературная деятельность // Одесский вестник. — 1874. — № 282.

Драгоманов М. П. Література російська, великоруська, українська і галицька // Правда. — 1874. — Ч. 4. — С. 106, 107. Також: Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні твори: У 2 т. — К., 1970. — Т. I. — С. 160—161.

[О. Стороженко: Некролог] // Правда. — 1875. — Ч. 2. — С. 85.

Олекса Стороженко // Правда. — 1875. — Ч. 13. — С. 522—524.

Драгоманов М. П. Малорусские народные предания и рассказы. — К., 1876. — С. 115—120, 182, 413.

Пыпин А. Н. и Спасович В. Д. История славянских литератур: 2 тома. — СПб, 1879. — Т. I. — С. 378—386.

[Белый В.] От издателя // Стороженко А. П. Марко Проклятый: Поэма на малороссийском языке из преданий и поверий запорожской старины. — Одесса, 1879. — С. III—VII.

Стороженко Н. В. Стороженки: (Фамильная летопись). // Киевская старина. — 1884. — Февраль. — С. 205—222.

Стороженко Н. Два эпизода из следовательской деятельности Алексея Петровича Стороженка // Киевская старина. — 1884. — Декабрь. — С. 723—730.

Петров Н. И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. — К., 1884. — С. 211—227.

С[торожен]ко [Н.]. На могиле Алексея Петровича Стороженка // Киевская старина. — 1885. — Август. — С. 729—732.

Н[ауменко] В. Из записной книжки: (Несколько мелочей из жизни А. П. Стороженка) // Киевская старина. — 1886. — Май. — С. 176—181.

¹ Бібліографічний покажчик видань творів О. Стороженка див. у приміт. С. 602.

Лукич В. Могила Олекси Стороженка // Ватра: Літературний збірник / Видав В. Лукич. — Стрий, 1887. — С. 207—208.

Твердохлебов А. К литературной истории рассказа «Вуси» // Киевская старина. — 1890. — Октябрь. — С. 148—151.

Огоновський О. Історія літератури руської. — Львів, 1891. — Ч. 3. — Відділ I. — С. 307—376.

Стороженко Н. К родословию Алексея Петровича Стороженка // Киевская старина. — 1893. — Февраль. — С. 358—360.

Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. — Чернигов, 1896. — Вып. 2. — С. 60—61, 147—149, 151—152, 230—233.

Комар[ов] М. Ненадруковані дрібниці з творів О. Стороженка // Літературно-науковий вісник. — 1898. — Кн. 2. — С. 186—190.

Сумцов Н. Ф. Разыскания в области анекдотической литературы. — Харьков, 1898. — С. 119—125.

Гнатюк В. Галицько-руські анекдоти // Етнографічний збірник. — Львів, 1899. — Т. 6. — С. 288—314, 343—344.

Н[ауменко] В. Памяти Алексея Петровича Стороженка: (По поводу 25-летия со дня смерти) // Киевская старина. — 1899. — Декабрь. — С. 121—123.

Сумцов Н. Повесть о том, как черт поссорил супругов: (Литературная родня рассказа А. П. Стороженка «Се така баба...») // Юбилейный сборник в честь В. Ф. Миллера. — М., 1900. — С. 169—171.

Комаров М. К. К биографии А. П. Стороженка: Сведения из его формуляра, его письма и литературные мелочи // Киевская старина. — 1900. — Март. — С. 274—314. Є окрема відбитка.

Кримський А. Чому Олекса Стороженко покинув писати по-українськи? // Літературно-науковий вісник. — 1901. — Кн. 5. — С. 99—102. Також Кримський А. Ю. Твори: В 5 т. — К., 1972. — Т. 2. — С. 545—548.

Штещенко І. Ол. П. Стороженко: Причинки до характеристики його творчості // Записки Наукового товариства імені Шевченка у Львові. — Львів, 1901. — Т. 13. — Кн. 5. — С. 1—46.

Франко І. Южнорусская литература // Энциклопедический словарь / Издатель Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. — СПб, 1904. — Т. 41. — Полутом 81. — С. 314. Також Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — К., 1984. — Т. 41. — С. 134.

Житецкий Иг. «Українські оповідання» А. П. Стороженка // Киевская старина. — 1905. — Сентябрь. — С. 367—382.

Гринченко Б. Олекса Стороженко // Гринченко Б. Перед широким світом. — К., 1907. — С. 84—91.

Драгоманов М. Слов'янські переробки Едіпової історії // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність, письменство / Зладив М. Павлик. — Львів, 1907. — Т. 4. — С. 1—196.

Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. — Львів, 1910. — С. 144. Також Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — К., 1984. — С. 338, 397.

Барвінський О. Образки з громадянського і письменського розвитку русинів: Листи П. Куліша. — Львів, 1912. — С. 183—196.

- Стороженко Н. В. Стороженки: (Фамильный архив).— К., 1902—1912.— Т. 1—8
- Щепотьев В. Книжный вариант одного из народных рассказов А. П. Стороженка // Труды Полтавской ученой архивной комиссии.— Полтава, 1912.— Вып. 8.— С. 46—48.
- Вартовий П. [Гринченко Б.]. Листи з України Наддніпрянської: Друковано в Буковині за рр. 1892—1893.— К., 1917.— С. 10—19, 34—43.
- Рудницький М. Передне слово // Стороженко О. Оповідання.— К., 1918.— Кн. I.— С. 3—12.
- Зеров М. Нове українське письменство.— К., 1924.— С. 131.
- Б—с І. Олекса Стороженко: (З нагоди роковин. 1805—1874) // Червоний шлях.— 1924.— № 11—12.— С. 291.
- Шамрай А. О. Стороженко: Критико-біографічний нарис. // Стороженко О. Вибрані твори / (Редакція і вступна стаття А. Шамрая.— К., 1927.— С. V—XLV.
- Якубовський Ф. Олекса Стороженко та його повість «Марко Проклятий» // Стороженко О. Марко Проклятий / (Вступна стаття Ф. Якубовського.— К., 1927.— С. 5—28.
- Кирилюк Б. О. Стороженко. Вибрані твори.— К.: Книгоспілка, 1927. Олекса Стороженко. Марко Проклятий.— К.: Сяйво, 1927 // Життя й революція.— 1927.— № 6.— С. 439—441.
- Чубинський В. О. П. Стороженко: (Критичний етюд) // Стороженко О. Вибрані твори / Редакція та вступна стаття В. Чубинського.— К., 1927.— С. 5—16.
- Шамрай А. Українські оповідання Олекси Стороженка // Стороженко О. Твори / Стаття і редакція А. Шамрая.— Харків, 1928.— Т. I.— С. 5—72.
- [Шамрай А.] Примітки // Стороженко О. Твори / Стаття і редакція А. Шамрая.— Харків, 1928.— Т. I.— С. 371—395.— Т. 2.— С. 319—341.
- Плевако М. Олекса Стороженко та його твори // Стороженко О. Вибрані твори.— Харків—Київ, 1930.— С. 3—9.
- Шамрай А. Українські оповідання Олекси Стороженка // Стороженко О. Твори / Вступна стаття і редакція А. Шамрая.— Харків—Одеса, 1930.— Т. 1.
- [Олекса Стороженко]. Біографічні матеріали. Бібліографія [видань творів О. Стороженка та літературно-критичних праць про творчість письменника] / Упорядкував А. Шамрай // Стороженко О. Твори.— Харків, 1931.— Т. 4.— С. 191—265.
- Дорошкевич О. Українська культура в двох столицях Росії: [Історично-літературний нарис].— К., 1945.— 37 с.
- Чалий Д. В. Становлення реалізму в українській літературі: Перша половина XIX ст.— К., 1956.— С. 317—319.
- Крутікова Н. С. Гоголь та українська література: (30—80 рр. XIX сторіччя).— К., 1957.— С. 508—529.
- Іщук А. Олекса Стороженко // Стороженко О. Твори: В 2т. / Вступна стаття і впорядкування А. О. Іщука.— К., 1957.— Т. I.— С. 5—18.

Дігтяр С. І. Олекса Стороженко: (До 85-річчя з дня смерті) // Література в школі.— 1959.— № 6.— С. 83—85.

Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х—60-х років XIX ст.— К., 1959.— С. 182—188.

Бернштейн М. Д. Українська літературна критика 50-х—70-х років XIX ст.— К., 1959.— С. 12—13, 67—81.

Хропко П. П. Олекса Стороженко // Волинський П. К. та ін. Історія української літератури: Література другої половини XIX століття.— К., 1966.— С. 179—189.

Історія української літератури: У 8 т.— К., 1968.— Т. 3.— С. 367—372.

Волинський П. К. Розвиток літературних напрямів в українській літературі XIX ст. // З творчого доробку: Вибрані статті.— К., 1973.— С. 27—30.

Калениченко Н. А. Українська література XIX ст.: Напрями, течії.— К., 1977.— С. 152—159.

Мишук Р. С. Українська оповідна проза 50-х—60-х років XIX ст.— К., 1978.— С. 90—93, 97—98, 149—151, 227—232.

Бикова Л. Г. Прозаїки «Основи» // Історія української літератури другої половини XIX століття / За ред. В. М. Поважної.— К., 1979.— С. 84—90.

Денисюк І. О. Розвиток української малої прози XIX—поч. XX ст.— К., 1981.— С. 20—22, 45—57.

Комаринець Т. І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму: Проблема національного й інтернаціонального.— Львів, 1983.— С. 108—112, 119—122.

Історія української літератури: У 2 т.— К., 1987.— Т. 1.— С. 304—315.

Історія української літературної критики: Дожовтневий період / Відповідальн. ред. П. М. Федченко.— К., 1988.— С. 39—52, 190—196.

Зміст

Олекса Стороженко і його літературна спадщина
Передмова Петра Хропка 5

З НАРОДНИХ УСТ

Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддавав 21
Вчи лінивого не молотом, а голодом 25
Не впусти рака з рота 28
Два брати 28
Лучче нехай буде злий, ніж дурний. (Приказка) 33
Розумний бреше, щоб правди добути. (Приказка) 36
Дурень 40
Жонатий чорт 48
Скарб 51
Три сестри. (Задніпровська казка) 57

ОПОВІДАННЯ

Закоханий чорт 66
Межигорський дід 90
Не в добрий час 94
Вуси 104
Голка 114
Сужена 121
Чортова корчма 130
Кіндрат Бубненко-Швидкий 135

ОПОВІДАННЯ ГРИЦЬКА КЛЮШНИКА

Прокіп Іванович 157
Дорош 183
Мірошник 193

СПОМИНКИ ПРО МИКИТУ ЛЕОНТІЙОВИЧА КОРЖА 203

ГАРКУША (Драматичні картини у трьох діях) 265

МАРКО ПРОКЛЯТИЙ 307

БАЙКИ

Кури та Собака 379
Чоловік та Жито 380

УКРАЇНА.

Уривок з вірша-посвяти 383

РАССКАЗЫ ИЗ КРЕСТЬЯНСКОГО БЫТА МАЛОРОССИЯН

Изворотливый малоросс 384
Колбаса 393
Лесной дидько и непевный 396
Голова себе на уме 412
Ярчук 416
Матусино благословение 424

РАССКАЗЫ

Подкидыш 444
Убийца 452
Парижские тайны 469
Воспоминание 478
Тетушкина молитва 494

ЛИСТИ

До О. В. Нікітенка. 2 лютого (р. невід). 561
До А. О. Краєвського. 25 лютого 1872 р. 562
До В. І. Білого. 13 грудня 1873 р. 563
До В. І. Білого 1874 р.
13 січня 564
15 лютого 565
25 лютого 566
8 березня 567
13 березня 573
1 квітня 574
16 травня 575
7 червня 576
22 червня 577
17 серпня 578
29 серпня 579
13 вересня 580
14 вересня 581
26 вересня 582
11 жовтня 584
21 жовтня 586

ДОДАТКИ

Закінчення «Марка проклятого»,
написане не Стороженком 588

ПРИМІТКИ 601

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК 618

Литературно-художественное издание

СТОРОЖЕНКО Алексей Петрович

МАРКО ПРОКЛЯТЫЙ

Повесть

РАССКАЗЫ

Составитель П. А. Хропка

Киев, издательство
художественной литературы «Дніпро»

На украинском и русском языках

Редактор А. С. Пономаренко
Художній редактор С. П. Савицький
Технічний редактор І. М. Драгончук
Коректор А. Л. Алейникова

ИБ № 4433.

Здано до складання 20.10.88.
Підписано до друку 10.03.89.
Формат 84 × 108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.
Гарнітура банниківська. Друк високий.
Умовн. друк. арк. 32,76. Умовн. фарбовідб. 32,97
Обл.-вид. арк. 35,552. Тираж 48000 пр.
Зам. 8-362. Ціна 3 крб. 10 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З фотоформ Головного підприємства
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига»
на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Стороженко О. П.

С82 Марко Проклятий: Повесть. Оповідання / Упоряд., передм. та приміт. П. Хропка. — К.: Дніпро, 1989. — 623 С.
ISBN 5-308-00324-6

До збірки ввійшли твори українського письменника Олексі Петровича Стороженка (1806—1874). Побут, звичаї, повір'я українського селяцтва, героїчні сторінки козацької вольниці, пов'язані з останнім періодом існування Запорозької Січі, з народно-визвольним рухом, Коліївщина — основні теми творчості письменника.

Окрім оповідань, написаних українською та російською мовами, у виданні вміщено історичну повість «Марко Проклятий», п'єсу «Гаркуша», мемуарно-белетристичний твір про М. В. Гоголя та листування

С 4702640101 — 059
M205(04) — 89 59.89.

ББК 84 Ук I

